ЛИСТОПАД–
ГРУДЕНЬ
2014
№ 6 (120)

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

Шеф-редактор
С. О. Павленко

Головний редактор
В. О. Дятлов

Заст. головного редактора
О. Б. Коваленко

Редакційна колегія
М. К. Бойко,
О. Д. Бойко,
А. М. Боровик,
Г. В. Боряк,
В. О. Горбик,
В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко,
В. П. Коваленко,
В. В. Кривошея,
С. А. Леп'явко,
О. О. Маврин,
Ю. А. Мицик,
Д. М. Никоненко,
А. М. Острянко,
С. О. Павленко,
В. М. Половець,
К. М. Ячменіхін

Редакційна рада
І. М. Аліференко,
П. В. Грищенко,
Т. П. Демченко,
О. К. Дубина,
А. Л. Курданов,
В. В. Мельничук,
П. М. Мовчан,
С. М. Мойсієнко,
О. П. Моця,
О. П. Реєнт,
В. М. Тканко,
В. Ф. Чепурний.

Випусковий редактор
О. В. Ткаченко

Журнал видається за фінансової підтримки Чернігівської облдержадміністрації.

Засновники –
Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Тараса Шевченка,
Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (протокол № 4 від 26 листопада 2014 р.)

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ
Чугаєва І. Чернігівські княгині і князівни на сторінках Київського літопису XII ст. і Любецького Синодика: порівняльна характеристика 3
Адруг А. Гравірувальні дошки чернігівської друкарні XVII – XVIII століть. . . . 15
Ситий І. Тризни та символіка Вибельської сотні Чернігівського полку. 22
ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ
Нікітін Ю. Внесок органів міського самоврядування Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у розбудову бібліотечної справи у другій половині XIX ст.. 25
Шара Л. До питання про повсякденні справи чернігівського міського самоврядування під час Першої світової війни (за матеріалами 1916 р.) 33
Непотенко І. Реалізація житлової політики і пам'яткооохронна діяльність у Чернігові у 1920-х рр. 41
Бойченко С. Міські кладовища у територіально-планувальній структурі Чернігова XIX ст. – поч. XX ст. 50
Баклажко О. Житлове забезпечення мешканців Чернігова в 1943-1953 рр. як складова повсякденного життя 58
ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА
Коваленко О. Неопублікований опис Любецького Антоніївського монастиря 1781 р. 64
МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ
Дубина О. Чи укладав Іван Мазепа договір зі Станіславом Лещинським? . . . 71
Цікавий універсал сподвижника-ворога Івана Мазепи (публікація Ю.Мицика). . . 91
Пришляк В. «Что за прежнихъ гетмановъ резиденція гетманская была в Батуринѣ»: спроба віднови гетьманської столиці за Данила Апостола 93
Салтан Н. Жалувана грамота та портрет менського сотника Гната Васильовича Сахновського: археографічний та іконографічний аналіз. 104
Казіміров Д. Околиці Макошина та Макошинського Миколаївського монастиря в матеріалах «Генерального опису Лівобережної України» (1765 – 1769 рр.). 117
Бурім Д. Джерела з історії діяльності Українського академічного товариства при Українському науковому інституті в Берліні: протоколи засідань управи товариства. 144
Протокол зборів партійної організації редакції газети «Комсомольський гарт» про «Ковбасну революцію» у Чернігові (публікація Я.Ковальця). . . . 167
ДИСКУСІЯ
Яценко В. «Імперська візія» історії Гетьманщини та гетьмана Івана Мазепи у науковому доробку російського історика В. Артамонова. 179
СПОГАДИ. ЩОДЕННИКИ.
Щоденник Давида Зільтмана (публікація В. Дятлова) 209
Коваленко О., Казимір В. Зі спогадів Василя Дубровського про старий Чернігів.218
РОЗВІДКИ
Яременко М. Міщанські діти в Києво-Могилянській академії наприкінці 1730-х рр. (характеристика походження). 224
Палієнко М. Образ «Киевской старины» у спогадах та епістолярії сучасників. . .233
Тоцька Ж. Внесок часопису «Черниговские губернские ведомости» у розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині. 248
Ковальчук О. Романтизм і образ «дому» у житті Михайла Олександровича Максимовича. Аналіз сімейної епістоли 265
Бойко П. Переселення корсиканців 1782-1784 років, як епізод з колонізації степового краю. 270
Маршала А. Особливості закупівлі будівельних матеріалів у 1820-х – 1830-х рр. в округах Слобідсько-Українських військових поселень кавалерії. 279
Приходьон О. Перші спроби реформування системи духовної освіти в Російській імперії за доби правління Миколи І. 285
Тронько Т. Діяльність в Україні жіночих гімназій відомства установ імператриці Марії (друга половина XIX століття). 290
Бойко Н. Основні етапи життєвого шляху Ю. С. Виноградського. 298
Срібняк І. Національно-організаційна та культурно-просвітницька діяльність полонених українців у таборі Раштат (Німеччина) у 1915-1917 рр. 309
Старовойтов М. Українці в Білорусі у 1920 – 1930 роки (соціокультурний вигляд). 324
Тараненко С., Красіна-Филь Л. Діяльність К.Є. Гребенніка на посаді начальника 59-го Посьєтського прикордонного загону 332
Петреченко І. «Продукты или произведения» Чернігова та Чернігівського повіту за неопублікованим описом 1785 року 339
ЮВІЛЕЇ
Ольховик О. Олексій Павлович Фльоров – видатний педагог і методист кінця XIX – першої половини XX століття. 347
Боровик А. Чернігівський інститут народної освіти за часів керівництва С.І. Воробйова. 356
З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ
Мицик Ю. Тарасенко І. З опису Батуринської сотні О.М. Лазаревського . . 364
НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ
Рахно К. Млин у дорожніх прикметах українських гончарів 373
РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ.
Демченко Т. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.) Дрогобич: «Коло», 2013.– 1066 с. 383
Гапоненко Д. Половець В. М., Голець В. В. Історія соціології. Курс лекцій. – Чернігів, 2014. – 422 с. 387
Курач С. Ключник С.В. Слід вічності. – Чернігів: Десна Поліграф, 2013. –295 с. 390

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Згідно з додатком до постанови президії ВАК України від 26 травня 2010 р. № 1-05/4 журнал «Сіверянський літопис» включено у перелік наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.
Індекс 74325
Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Воровського, 10
Телефон для довідок 95-74-18
Сайт журналу: www. siver-litopis. cn. ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Національна парламентська бібліотека України
Державна науково-технічна бібліотека України
Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника
Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького
Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка
Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК: 94(477. 51 – 25): [930. 2 + 2 – 283]

Ірина ЧУГАЄВА

●

ЧЕРНІГІВСЬКІ КНЯГИНІ І КНЯЗІВНИ НА СТОРІНКАХ КИЇВСЬКОГО ЛІТОПИСУ XII ст. І ЛЮБЕЦЬКОГО СИНОДИКА: порівняльна характеристика

У статті підраховано чернігівських княгинь і князівен, згаданих у Київському літописі XII ст. та Любецькому Синодику в XI – середині XIII ст., а також здійснена спроба їхньої ідентифікації. На основі порівняння частотності та контексту згадувань княгинь і князівен взагалі й чернігівських зокрема в Київському літописі XII ст. автор виділяє ще один критерій, що маркує сліди чернігівського літописання Ольговичів.

Ключові слова: чернігівські княгині і князівни, Київський літопис, Любецький Синодик, Всеволод Ольгович, Святослав Ольгович, Святослав Всеволодич.

Сучасні дослідники все частіше звертаються до гендерних аспектів як історії нашої держави в цілому, так і регіонального історіописання зокрема. Такий дослідницький інтерес не випадковий. Він у першу чергу пов'язаний із тим, що історію «творили» і «писали» в переважній більшості чоловіки. Тому історичний дискурс можна назвати «чоловічим». З одного боку, історії всесвітня та й Київської Русі загалом уявляються із «чоловічим обличчям». З іншого ж, відоме й численне жіноцтво, котре теж залишило помітний слід в історичному процесі. Однак у літописах їм приділена значно менша увага, ніж князям.

Давньоруські джерела зафіксували імена низки княгинь і князівен, які запам'яталися сучасникам і нащадкам не лише через те, що були дружинами та доньками князів – правителів і володарів Русі, але й за їх політичну та дипломатичну діяльність. Утім, через незначну кількість збережених і доступних з епохи Київської Русі писемних джерел роль жінок в цілому не була оцінена належним чином: учені не спромоглися дати комплексної оцінки їхньої діяльності, змалювати політичний і психологічний портрет, за винятком хіба що княгині Ольги, дружини князя Ігоря, матері Святослава та Анни Ярославни, доньки Ярослава Мудрого, дружини французького короля Генріха I.

Одним із складних і суперечливих питань є ідентифікація літописних княгинь і князівен, котрі згадані переважним чином без імені, тільки по батькові, а іноді – навіть без вказівки на родове походження, лише як дружини чернігівських князів. Дослідження цієї проблеми ускладнюється ще й тим, що точно не відомо, скільки той чи інший князь мав дружин-княгинь і доньок-князівен, які були їх імена при народженні, під час хрещення, прийняття постригу в черниці, якщо останнє мало місце.

До цього часу дослідники зупинялися переважним чином на генеалогічних про-

© Чугаєва Ірина Костянтинівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

блемах гендерної складової давньоруської історії (Д. Донською [1], В. М. Коган [2], Л. В. Войтович [3]), правовому, суспільному положенні, економічному становищі жінок у Давньоруській державі, на їх внутрішньополітичній і навіть міжнародній діяльності (Н. Л. Пушкарьова [4]), стосунках і відносинах між жінкою і чоловіком у сім'ї (Б. О. Романов [5]), ономастиконі (А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенський [6]). Наша ж розвідка покликана здійснити спробу дати відповідь на питання – кого з чернігівських жінок (імена, родове походження), як (по імені, по батькові, за родовим чи етнічним походженням), яким чином і чому (контекст подій) згадували літописці. Також припускаємо, що кількісні методи дослідження текстів (контент-аналіз літописів разом із статистичними методами дослідження) допоможуть визначити додатковий критерій з'ясування походження літописної інформації і фрагментів (відповідно це дасть відповідь на питання, за яких причин вони згадані) Київського літопису XII ст. (далі – КЛ), в якому наявні сліди численних місцевих традицій історіописання, з чим у цілому погоджується більшість літописознавців шахматівського і постшахматівського напрямку в історіографії.

На жаль, на сторінки літописів потрапили лапідарні згадки про незначну кількість княгинь і князівен, особливо місцевих, чернігівських. Тому для їхньої ідентифікації були залучені не лише літописні пам'ятки, але й Любецький Синодик (пом'янник чернігівських князів і їхніх княгинь) (далі – ЛС), а також частково навіть довідникові видання із генеалогії роду Рюриковичів.

На основі згадування імен княгинь і князівен (князівських, канонічних та чернечих), їх династичної приналежності та деякою мірою походження, припускаємо, що можна виділити місцеві за змістом повідомлення КЛ. Проаналізувавши згадування дружин князів та їхніх дочок на сторінках літописів, ЛС та довідникових видань із генеалогії Рюриковичів за період XI – середину XIII ст. (до монголо-татарських спустошень давньоруських земель), зафіксовуємо 60 чернігівських княгинь і князівен, з яких 42 – відомі історичній науці за іменами, 17 – тільки за родовим походженням, тобто по батькові, а одна – навіть тільки за етнічним походження, яке й хотів підкреслити літописець.

Для дослідження питання про те, як і чому згадувалися чернігівські жінки – представниці князівського дому Ольговичів, варто звернутися до аналізу звісток саме КЛ, де наявні, за нашими підрахунками, 86 чернігівських літописних фрагментів, які у тому чи іншому вигляді походили з чернігівських джерел (літописних і агіографічних) [7].

Отже, за нашими спостереженнями і підрахунками, в КЛ згадані 74 княгині і князівни різних регіонів Давньоруської держави. Серед них знаходимо імена і вказівки на 30 чернігівських княгинь (дружин чернігівських князів Ольговичів і Давидовичів) і князівен (доньок чернігівських князів), що становить майже 41% від загальної кількості. З них 22 (77% від усієї кількості чернігівських княгинь і князівен) згадані за родовим походженням (тобто тільки по батькові або як донька певного чернігівського князя чи його княгиня) та 7 (23%) – по імені (4 дружини, 2 доньки і навіть одна онука). Для порівняння, київських згадано 21, суздальських – 7, галицьких – 4, волинських – 4, новгородських – 3, полоцьких і рязанських – по 2, а переяславських – 1 (Таблиця 1). У цілому таке розміщення в тексті КЛ згадок про княгинь і князівен відповідає розподіленню місцевої літописної інформації за винятком переяславських літописних повідомлень, адже ще М. Д. Присьолков та Д. С. Лихачов припустили існування переяславського літописця Володимира Глібовича [8].

Порівняно велика кількість згадувань чернігівських жінок, у тому числі і по імені, з одного боку, пояснюється тим, що Всеволод Ольгович, Святослав Всеволодич і Всеволод Святославич Чермний були не лише чернігівськими володарями, але й на певний час займали київський стіл. З іншого боку, така диспропорція у згадуванні дружин і доньок князів наштовхує на думку про відображення якогось чернігівського літописного джерела (джерел), наближеного до чернігівського князівського дому Ольговичів. Адже серед згаданих 30 чернігівських княгинь і князівен на сторінках КЛ переважну більшість займають саме дружини і доньки князів Ольговичів і лише

згадана княгиня, князівна і дружина небожа Святослава Володимировича Вщизького, на якому, власне, і завершилася династія Давидовичів.

Варто також підкреслити, що в 21 випадку (70% усіх згадувань) чернігівські княгині і князівни згадані в контексті заручин і шлюбу, коли їх видавали заміж чи їх батьки, чи їх брали в дружини чернігівські князі (Таблиця 2). З них лише 4 рази в КЛ зафіксовано їх імена. Оскільки відомо, що чернігівські князі породичалися мало не з усіма давньоруськими династіями, європейськими володарями (польськими королями, угорськими правителями) та кочівниками прикордонного Степу (половецькими ханами), чернігівські князівни автоматично ставали княгинями для інших представників місцевих династій, що не могло не відобразитися на сторінках літописів.

У контексті військово-політичної діяльності згадані вони лише 4 рази (13%) – це княгиня Ізяслава Давидовича та Святослава Всеволодича, 3 рази (11%) при констатації факту їхньої смерті чи опису процесу поховання – це дружина Всеволода Ольговича, Святослава Ольговича, його сина Олега Святославича (усі без імен!), 1 раз (3%) – народження доньки Святослава Ольговича Марії та 1 раз (3%) – постриг у черниці дружини Святослава Всеволодича.

Серед зафіксованих у КЛ чернігівських жінок помітне місце займають княгині і князівни Святослава Всеволодича, Всеволода Ольговича, його брата Святослава та сина Святослава, Олега Сіверського, котрі згадані по чотири рази, крім князівен Всеволода Ольговича, яких названо 5 разів (Таблиця 1). Ймовірно, такий розподіл згадок чернігівських княгинь і князівен поясняється тим, що їх чоловіки-батьки такі, як Святослав Всеволодич та Всеволод Ольгович, були ще й київськими князями, особисте життя яких мало бути представленим принаймні в їхніх родових літописцях.

За нашими підрахунками, сукупно маємо 38 безпосередніх згадувань чернігівських княгинь і князівен, частіше по іменах, іноді лише по батькові в КЛ та ЛС (Таблиця 3). Зокрема, з них – 16 названі по іменах тільки в ЛС і 21 – у КЛ. У ЛС загадані дружини, тобто княгині чернігівських князів, за винятком онуки Ігоря Святославича – Євфимії, ім'я якої чомусь також потрапило на сторінки Синодика. У КЛ лише тільки княгиня Мстислава Святославича названа за походженням – ясиня, тобто осетинка.

У цілому прослідковується наступне розподілення згадування про жінок-чернігівок у КЛ і ЛС:

1. XI ст. – імена 4 княгинь перших чернігівських князів у ЛС, з них 1 – княгиня Миколи Святоші, сина Давида Святославича. Тільки КЛ згадує по імені онуку Миколи Святоші.

2. Княгиня та 4 князівни Всеволода Ольговича в КЛ, 2 з яких названі по іменах.

3. Княгиня Святослава Ольговича у ЛС та 3 доньки в КЛ, одна з яких – по імені.

4. Жодної княгині чи князівни *Ізяслава Давидовича* по імені не називає ні КЛ, ані ЛС.

5. 2 з 3 княгинь *Олега Святославича* називаються по іменах в КЛ, згадується також його донька та тільки в ЛС по імені дружина його сина Святослава Ольговича.

6. Згадані без імен дружина і донька *Ігоря Святославича*, а також 2 дружини синів Ігоря в КЛ, тоді як ЛС називає лише онуку Ігоря.

7. Тільки ЛС називає по іменах дружину *Ярослава Всеволодича*, а також дружину сина Ярополка, тоді як КЛ згадує лише його доньку без імені.

8. Імена дружини *Святослава Всеволодича* та дружин чотирьох його синів дізнаємося лише з ЛС, тоді як у КЛ вони згадані без імен. Проте у КЛ наявне ім'я доньки його сина Гліба, а також однієї дружини Всеволода Чермного.

9. Тільки в ЛС міститься ім'я дружини Михайла Всеволодича.

Як бачимо, з ЛС дізнаємося унікальні імена чернігівських княгинь (15), котрі в жодному джерелі більше не зафіксовані, такі, як Анастасія, дружина Мстислава, Кілікія – Святослава Ярославича, Феодосія – його брата Давида, Анна – дружина Миколи Святоші, Катерина – Святослава Ольговича, Анастасія – дружина його сина, Олега Сіверського, Ірина – Ярослава Всеволодича, Василіса – дружина його сина, Ярополка Ярославича, Марія Васильковна – Святослава Всеволодича, Євдокія – його сина Володимира, Єфросинія Юріївна – Олега Святославича, Марфа – Мстислава

Святославича, Анастасія – Всеволода Чермного та Феофанія Романівна – Михайла Чернігівського, а також онука Ігоря Святославича Євфимія. Це вказує, зокрема, і на унікальність такого джерела, як ЛС.

Показово, що названі 6 княгинь і князівен, пов'язаних із князем Святославом Всеволодичем, – дружини його 4 синів і навіть дружина онука. Як вказували вище, така тенденція щодо уваги до князівського дому Святослава Всеволодича спостерігається і в КЛ.

Таким чином, навіть попередні спостереження над текстом КЛ і ЛС вказують на те, що достатнього високий ступінь концентрації згадок про місцевих княгинь і князівен, особливо по іменах, може виступати ще одним, додатковим маркером у визначенні походження літописної інформації. Це видно насамперед на прикладі чернігівських жінок князівського дому Ольговичів. Усі згадки про них, ймовірно, були наявні у чернігівському літописанні Ольговичів.

Таблиця 1.

ЗВІСТКИ КИЇВСЬКОГО ЛІТОПИСУ ПРО КНЯГИНЬ І КНЯЗІВЕН XII ст.

№	Літописне повідомлення, звістка	Згадування князівни	Місцевий зміст звістки
1.	Смерть дружини Мстислава Володимировича 17 січня 6629 р.	княгиня Мстислава	київський
2.	Одруження доньки Мстислава Володимировича на грецькому царі 6630 р.	донька Мстислава (Добродея-Євпраксія-Зоя [9])	київський
3.	Привезли з Новгорода дружину Мстиславу Володимировичу 6630 р.	дружина Мстислава Дмитрівна, онука Завида	київський
4.	Смерть дружини Святополка Ізяславича 28 лютого 6633 р.	княгиня Святополка	київський
5.	Смерть дружина Володимира у липні «первый на десять» 6635 р.	княгиня Володимира	київський
6.	Віддав заміж Всеволод Мстиславич свою доньку Верхуславу в Польщу 6645 р.	Верхуслава донька Всеволода	новгородський
7.	Віддав заміж Всеволод Ольгович свою доньку в Польщу 6649 р.	донька Всеволода (Сбислава [10])	***чернігівський***
8.	Ізяслав Мстиславич послав до сестри із проханням, щоб вона у зятя попросила Новгород для свого брата Святополка 6649 р.	сестра Ізяслава	новгородський
9.	Віддав заміж Всеволод Ольгович свою доньку Звеніславу за Болеслава у Польщу 6650 р.	донька Всеволода Звеніслава	***чернігівський***
10.	Всеволод Ольгович одружив свого сина Святослава з Васильковною полоцького князя і був пир	Донька полоцького князя Васильковна (Марія [11])	***чернігівський***
11.	Ізяслав Мстиславич віддав заміж доньку за Рогволода Борисовича Полоцького 6651 р.	донька Ізяслава	полоцький
12.	Всеволод Ольгович віддав заміж двох своїх доньок 6652 р.	доньки Всеволода, онуки Володимира	***чернігівський***
13.	Перенесла тіло свого чоловіка Ярополка до церкви Святого Андрія у Янчиному монастирі князівна Олена 6653 р.	благовірна княгиня Олена	переяславський

14.	Вийшла заміж донька Святослава Ольговича за Романа Ростиславича 9 січня, у неділю на водохрещу 6656 р.	донька Святослава Ольговича	***чернігівський***
15.	Народження доньки Марії у Святослава Ольговича рано-вранці в неділю після Спаса 6657 р.	донька Святослава Ольговича Марія	***чернігівський***
16.	Юрій Долгорукий віддав заміж одну доньку за Олега Святославича, а іншу – за Ярослава Володимировича в Галич 6658 р.	доньки Юрія (Олена [12])	володимиро-суздальський і ***чернігівський***
17.	Сестра Ізяслава Мстиславича, угорська королева, допомогла Ізяславу в одруженні брата Володимира Мстиславича на доньці угорського бана 6658 р.	сестра Ізяслава (Єфросинія [13]) донька бана, бановна	волинський волинський
18.	Одруження Ізяслава Мстиславича на доньці царя із Обез, яку привів до Києва 6662 р.	дружина Ізяслава	київський
19.	Смерть дружини Гліба Юрійовича у Суздалі 6662 р.	Глібова Юрійовича	суздальський
20.	Одруження Мстислава Юрійовича на Петровні Михалковича у Новгороді 6663 р.	Петровна Михалковича	новгородський
21.	Одруження сина Юрія Долгорукого Гліба з донькою Ізяслава Давидовича в Києві 6663 р.	Донька Ізяслава Давидовича	***чернігівський***
22.	Дипломатична місія матері Володимира Мстиславича до угорської королеви та до зятя, угорського короля 6663 р.	матір Володимира Мстиславича, теща; угорська королева (Єфросинія [14])	волинський
23.	Мстислав Ізяславич захопив у Володимирі дружину та матір свого дядька Володимира Мстиславича і повіз до Луцька 6664 р.	дружина Володимира, мати Володимира	волинський
24.	Сів у Києві Ізяслав Давидович із своєю дружиною 6666 р.	княгиня Ізяслава	***чернігівський***
25.	Смерть дружини Ростислава Глібовича Софії Ярославівни 6666 р.	дружина Ростислава Глібовича	полоцький
26.	Смерть дружини Гліба Всеславича 3 січня о 1 годині ночі 6666 р.	блаженна княгиня, дружина Гліба Всеславина, донька Ярополка Ізяславича	київський
27.	Дружина Ізяслава Давидовича побігла з Гомія до зятя Гліба до Переяслава, а далі – до Хоробору, Юропеську, де її зустрів Ярослав Всеволодич і вивів до Землі В'ятичів, до князя Ізяслава 6667 р.	княгиня Ізяслава	***чернігівський***
28.	Ізяслав Давидович просить доньку Андрія Юрійовича за свого небожа Святослава Володимировича Вщизького та їх весілля у Вщіжі 6668 р.	донька Андрія Юрійовича	***чернігівський***

29.	Новгородці зрадили Святославу Ростиславичу і під час повстання відправили його дружину до монастиря 6669 р.	княгиня Святослава Ростиславича	новгородський
30.	Агаф'я Ростиславівна вийшла заміж за Олега Святославича Сіверського 29 червня 6673 р.	Агаф'я Ростиславівна	***чернігівський***
31.	Донька Святослава Ольговича вийшла заміж за Ярополка Ізяславича 6674 р.	донька Святослава Ольговича	***чернігівський***
32.	Смерть дружини Святослава Ольговича 6674 р.	княгиня Святослава Ольговича	***чернігівський***
33.	Одруження Болеслави Святославівни на сині Ярослава Галицького Володимирі 6675 р.	Болеслава Святославівна, донька Святослава Всеволодича	***чернігівський***
34.	Смерть дружини Олега Святославича Андріївни 6675 р.	Андріївна	***чернігівський***
35.	Заручини сина Ярослава Ізяславича Всеволода з донькою Юрія Ярославича Малфрід 6675 р.	донька Юрія Ярославича Малфрід	київський
36.	Одруження доньки Олега Святославича із Ростиславом	донька Олега Святославича	***чернігівський***
37.	Під час хвороби Ростислава Мстиславича його сестра Рогнеда просила залишитися у Смоленську, хоча він поїхав до Києва, де й помер 6676 р.	сестра Ростислава Рогнеда	київський
38.	Дружина Володимира Мстиславича, яка брала участь у боротьбі чоловіка Володимира із Андрієм Юрійовичем 6678 р.	«жена» Володимира Мстиславича	київський
39.	Мстислав відправляє свою дружину, матір Володимира Мстиславича до Городка, але вона пішла до Чернігова, до Святослава Всеволодича 6678 р.	мати Володимира Мстиславича	київський
40.	Дружину Володимира Андрійовича вигнали з міста після смерті князя і вона пішла через Вручій до Вишгорода 6679 р.	дружина Володимира Андрійовича	київський
41.	Давид Ростиславич не впустив до Києва Володимира Мстиславича із дружиною 6679 р.	княгиня Володимира	київський
42.	Матір Володимира Галицького Настаську спалили галичани 6681 р.	Настаська	галицький
43.	Володимир Ярославич йде до Михалка Юрійовича в Торецький 6682 р.	княгиня Ольга, сестра Михалка	київський
44.	Після захоплення влади в Києві Святославом Всеволодичем він відправив дружину і дітей Ярослава Ізяславича до Чернігова 6683 р.	княгиня Ярослава	київський
45.	Ярополк Ростиславич одружився на доньці Всеслава Вітебського у Смоленську 3 січня м'ясопусного тижня у вівторок 6683 р.	донька Всеслава, князя Вітебського	суздальський

46.	До дружини Михалка Юрійовича та Всеволода Юрійовича Святослав Всеволодич приставив Олега Сіверського провести їх до Москви 6686 р.	Дружини Михалка та Всеволода	суздальський
47.	Мстислав Ростиславич просив Святослава послати до Всеволода Юрійовича звільнити князя Гліба, про що й молилася дружина Гліба Рязанського	Глебовая	рязанський
48.	Одруження Володимира Святославича на доньці Михалка Юрійовича	донька Михалка	***чернігівський***
49.	Одруження Всеволода Чермного на донці Казиміра на Филипове говіння	Казимирівна	***чернігівський***
50.	Смерть дружини Гліба Рязанського 6687 р.	Глебовая	рязанський
51.	Смерть дружини Всеволода Ольговича 6687 р.	княгиня Всеволода	***чернігівський***
52.	Донька Ярослава Всеволодича вийшла заміж за Володимира Глібовича 8 листопада 6687 р.	донька Ярослава Всеволодича	***чернігівський***
53.	Народження до Дмитрова дня четвертої доньки у Всеволода Юрійовича Сбислави (Пелагеї) і хрещення її тіткою Ольгою 6687 р.	донька Всеволода у хрещенні Пелагея, в миру Сбислава; тітка Ольга	суздальський
54.	Дружина Святослава Всеволодича разом із своїм чоловіком захопили товари Давида Ростиславича, переїхавши через Дніпро 6688 р.	княгиня Святослава Всеволодича	***чернігівський***
55.	Смерть князівни Ольги (Єфросинії), сестри Всеволода Юрійовича 6689 р.	Княгиня Ольга, сестра Всеволода, чернече ім'я – Єфросинія	суздальський
56.	Одруження Гліба Святославича з донькою Рюрика Ростиславича, а Мстислава Святославича – з ясинею, свахою Всеволода Юрійовича 6690 р.	донька Рюрика Ростиславича; ясиня, сваха Всеволода	***чернігівський*** ***чернігівський***
57.	Донька Всеволода Юрійовича Верхуслава вийшла заміж за Ростислава на наступний день після свята Святої Єфросинії 6695 р.	Донька Всеволода Верхуслава	суздальський
58.	Святослав Ігоревич одружився з донькою Рюрика Ярославою, а Володимир Ігоревич – з Кончаківною 6696 р.	донька Рюрика Ярослава; Кончаківна	***чернігівський*** ***чернігівський***
59.	Одруження Володимира Галицького із дружиною попа 6696 р.	дружина попа	галицький
60.	Віддав заміж Роман Мстиславич Володимирський доньку за сина Володимира Галицького 6696 р.	донька Романа Мстиславича Володимирського	галицький
61.	Дружина Романа Мстиславича з Галича пішла в Овруч після того, як її чоловік втік з Галича до Володимира 6696 р.	дружина Романа	галицький
62.	Одруження Давида Ольговича з донькою Ігоря Святославича 6698 р.	Ігорівна	***чернігівський***

63.	Перед смертю Святослава Всеволодича прийшли свати за Єфимією Глібовною, його онукою 6702 р.	Єфимія Глібовна, онука Святослава	***чернігівський***
64.	Народження доньки у Ростислава Рюриковича Єфросинії (Ізмарагд). Приїзд її тітки Предслави 6706 р.	Донька Ростислава Єфросинія (на прізвисько Ізмарагд); тітка Предслава, дружина Мстислава Мстиславича	київський київський
65.	Рюрик Ростиславич віддав заміж свою доньку Всеславу за Ярослава Глібовича Рязанського 6707 р.	донька Рюрика Всеслава	київський
66.	Святослав Всеволодич наказав своїй дружині постригтися у черниці після його смерті 6702 р.	княгиня Святослава	***чернігівський***
67.	Приїхали до Видубицького монастиря після закінчення спорудження підпірної стіни разом із Рюриком його дружина, донька Предслава та сноха Ростислава та вчинили пир 6708 р.	Княгиня Рюрика, донька Рюрика Предслава; сноха Ростиславля	київський київський київський

Таблиця 2.

ЧАСТОТНІСТЬ ЗГАДУВАННЯ ЧЕРНІГІВСЬКИХ КНЯГИНЬ І КНЯЗІВЕН У КИЇВСЬКОМУ ЛІТОПИСІ XII ст.

№	**Критерій**	**Кількість згадок**	**%**
	І. Як згадуються:		
	По іменах:		
1.	Звеніслава Всеволодівна (донька Всеволода Ольговича)	1	
2.	Верхуслава Всеволодівна (донька Всеволода Мстиславича і доньки Святоші Давидовича)	1	
3	Марія (донька Святослава Ольговича)	1	
4.	Болеслава Святославівна (донька Святослава Всеволодича)	1	
5.	Агаф'я Ростиславівна (дружина Олега Сіверського)	1	
6.	Ярослава Рюриківна (дружина Святослава Ігоровича)	1	
7.	Єфимія Глібовна (онука Святослава Всеволодича)	1	
	РАЗОМ:	7	23
	За родинними зв'язками:	**30**[1]	**100**
1.	Доньки – князівни: по іменах за приналежністю до роду, донька князя	**13** 4 9	**43** 13 30
2.	Дружини – княгині: по іменах за приналежністю до роду, переважно по батькові	**16** 2 14	**54** 7 47

[1] Дружина Ізяслава Давидовича згадується двічі як княгиня Ізяслава під 6666 р. і 6667 р.

3.	Онука: по імені	**1**	**3**
	РАЗОМ:	30	100
ІІ. У якому контексті (у зв'язку із якими подіями) згадуються:			
1.	заручини та шлюб	21	70
2.	військово-політична діяльність	4	13
3.	смерть і поховання	3	11
4.	народження та хрещення	1	3
5.	постриг у черниці	1	3
	РАЗОМ:	30	100

Таблиця 3.

ЧЕРНІГІВСЬКІ КНЯГИНІ І КНЯЗІВНИ XI – СЕРЕДИНИ XIII ст.:
порівняльна характеристика [**]

№	Ім'я (точне чи вірогідне) чи родове походження	Де згадана в джерелах	Контексти згадувань
1	***Анастасія***, дружина Мстислава Володимировича	Любецький Синодик	як княгиня
2	***Кілікія***, дружина Святослава Ярославича	Любецький Синодик	як княгиня
3	***Феодосія***, дружина Давида Святославича	Любецький Синодик ПВЛ	як княгиня без імені
Княгині і князівни Миколи Святоші, сина Давида Святославича			
4	***Анна***, дружина Миколи Святоші, донька Святополка Ізяславича	Любецький Синодик	як княгиня
5	***Верхуслава*** Всеволодівна, донька Всеволода Мстиславича та доньки Миколи Святоші	КЛ	одруження
Княгині і князівни Всеволода Ольговича			
6	***Марія*** *Мстиславівна*, дружина Всеволода, донька Мстислава Володимировича [15]	КЛ	без імені
7	Дві доньки Всеволода (***Анна***?[***])	КЛ	одруження
8	***Звеніслава***, донька Всеволода, дружина польського короля Болеслава	КЛ	одруження
9	***Сбислава***, донька Всеволода, дружина польського короля Владислава II	КЛ	одруження, як донька Всеволода
Княгині і князівни Святослава Ольговича			
10	***Катерина***, дружина Святослава	Любецький Синодик	княгиня
11	***Марія***, донька Святослава	КЛ	народження, одруження

[**] Зотов Р. О черниговских князьях по Любецкому Синодику и о Черниговском княжестве в татарское время / Р. Зотов. – СПб., 1882. – С. 13–89; Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – М. : Языки русской культуры, 1998. – Т. 2. – Стб. 313–608.

[***] Донька Всеволода Ольговича та Марії Мстиславівни, доньки Мстислава Володимировича, яку згадує Д. Донською [16].

12	*Святославівна*, донька, дружина Ярополка Ізяславича Луцького	КЛ	без імені, одруження
Княгині і князівни Ізяслава Давидовича			
13	*Ізяславівна*, донька Ізяслава, дружина Гліба Юрійовича	КЛ	без імені, одруження
14	*Андріївна*, дружина Святослава Володимировича Вщизького, небожа Ізяслава	КЛ	донька Андрія Юрійовича, одруження
Княгині і князівни Олега Святославича Сіверського			
15	***Агаф'я Ростиславівна***, дружина Олега	КЛ	одруження
16	***(Олена?)*** *Юріївна*, дружина Олега	КЛ	без імені, одруження
17	*Андріївна*, дружина Олега	КЛ	без імені, смерть
18	*Олегівна*, донька, дружина Ростислава Мстиславича	КЛ	без імені, одруження
19	***Анастасія,*** дружина Святослава, сина Олега	Любецький Синодик	княгиня
Княгині і князівни Ігоря Святославича			
20	***(Єфросинія?)*** [17] *Ярославівна*, дружина Ігоря	КЛ	без імені
21	*Ігорівна*, дружина Давида Ольговича	КЛ	без імені, одруження
22	*Кончаківна*, дружина Володимира, сина Ігоря	КЛ	одруження
23	***Ярослава Рюриківна,*** дружина Святослава, сина Ігоря	КЛ	одруження
24	***Євфимія,*** онука Ігоря Святославича, дружина Всеволода Володимировича	Любецький Синодик	княгиня
Княгині і князівни Ярослава Всеволодича			
25	***Ірина,*** дружина	Любецький Синодик	княгиня
26	*Ярославівна*, донька, дружина Володимира Глібовича	КЛ	одруження
27	***Василіса***, дружина Ярополка, сина Ярослава	Любецький Синодик	княгиня
Княгині і князівни Святослава Всеволодича			
28	***Марія Васильковна,*** дружина Святослава, донька Василька Рогволодовича	Любецький Синодик КЛ	княгиня донька полоцького князя
29	***(Євфимія?)*** [18], дружина Святослава	КЛ	без імені
30	***Євдокія,*** дружина Володимира, сина Святослава	Любецький Синодик КЛ	княгиня донька Михалка Юрійовича
31	***Болеслава Святославівна***, донька Святослава Всеволодича, дружина Володимира Ярославича Галицького	КЛ	одруження
Княгині і князівни Гліба, сина Святослава Всеволодича			
32	***Анастасія Рюриківна,*** дружина Гліба	Любецький Синодик КЛ	княгиня донька Рюрика Ростиславича

33	***Євфимія Глібовна,*** донька Гліба	КЛ	онука Святослава Всеволодича, одруження
Княгині і князівни Олега, сина Святослава Всеволодича			
34	***Єфросинія Юріївна,*** дружина	Любецький Синодик КЛ	княгиня Юріївна, одруження
Княгині і князівни Мстислава, сина Святослава Всеволодича			
35	*ясиня,* дружина	КЛ	одруження
36	***Марфа,*** дружина	Любецький Синодик	княгиня
Княгині і князівни Всеволода Святославича Чермного			
37	***Анастасія,*** дружина	Любецький Синодик	княгиня
38	***Марія Казимирівна,*** дружина	КЛ	Казимирівна, одруження
Княгині і князівни Михайла Всеволодича			
39	***Феофанія Романівна,*** дружина	Любецький Синодик	княгиня

1. Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей / [под ред. Д. М. Шаховского]. – Ренн, 1991.
2. Коган В. М. История дома Рюриковичей (опыт историко-генетического исследования) / В. М. Коган. – СПб. : Изд. дом «Бельведер», 1993.
3. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л. В. Войтович. – Біла Церква, 2006.
4. Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси / Н. Л. Пушкарева. – М. : Мысль, 1989. – 226 с. ; Ее же. Имущественные права женщин на Руси (X–XV вв.) / Н. Л. Пушкарева // Исторические записки. – М., 1986. – Т. 114. – С. 180–224.
5. Романов Б. А. Люди и нравы Древней Руси. Историко-бытовые очерки XI–XIII вв. / Б. А. Романов. – М. ; Л. : Наука, 1966. – С. 189–213.
6. Литвина А. Ф. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики / А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский. – М. : Индрик, 2006. – С. 238–265.
7. Чугаєва І. К. Чернігівське літописання XI–XIII ст. : дис. кандидата іст. наук : 07. 00. 01 / Чугаєва Ірина Костянтинівна. – Чернігів, 2012. – С. 91, 242–245.
8. Присёлков М. Д. История русского летописания XI – XV вв. / М. Д. Приселков. – СПб., 1996. – С. 88–89; Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение / Д. С. Лихачев. – М. ; Л., 1947. – С. 186–189.
9. Пушкарева Н. Л. Женщины... – С. 33.
10. Донской Д. Справочник по генеалогии... – С. 65.
11. Там само. – С. 66, 88; Зотов Р. О черниговских князьях по Любецкому Синодику... – С. 75.
12. Донской Д. Справочник по генеалогии... – С. 68.
13. Пушкарева Н. Л. Женщины... – С. 34.
14. Там само. – С. 35.
15. Донской Д. Справочник по генеалогии... – С. 47.
16. Там само. – С. 48.
17. Там само. – С. 69.
18. Там само. – С. 166.

В статье подсчитаны черниговские княгини и княжны, упомянутые в Киевской летописи XII в. и в Любецком Синодике в XI – середине XIII вв., а также совершена попытка их идентификации. На основе сравнения частотности и контекста упоминаний княжон и княгинь вообще и черниговских в частности в Киевской летописи XII в. автор выделяет ещё один критерий, который маркирует следы черниговского летописания Ольговичей.

Ключевые слова: черниговские княгини и княжны, Киевская летопись, Любецкой Синодик, Всеволод Ольгович, Святослав Ольгович, Святослав Всеволодич.

The article deals with a calculation of Chernihiv princesses, which were mentioned in Kyiv Chronicle of XII th century and Lubech Commemoration Book in XI – in the middle of XIII centuries and also was made an attempt to identify them. Based on a comparison of a frequency and context of mention of princesses generally and of Chernihiv princesses specifically in Kyiv Chronicle of XII th century the author detaches one more criterion, which is marking Chernihiv Olhovychy chronicle writing.

Keywords: Chernihiv princesses, Kyiv Chronicle, Lubech Commemoration Book, Vsevolod Olhovych, Svyatoslav Olhovych, Svyatoslav Vsevolodych.

УДК 94(477)

Анатолій Адруг

●

ГРАВІРУВАЛЬНІ ДОШКИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ДРУКАРНІ XVII – XVIII століть

Стаття присвячена гравірувальним мідним дошкам чернігівської друкарні XVII – XVIII століть, які збереглися до наших днів

Ключові слова: Чернігів, друкарня, гравірувальні дошки.

Гравірувальні дошки чернігівської друкарні другої половини XVII – XVIII століть були знайдені випадково у вересні 1907 р. у ризниці чернігівського Єлецького монастиря. До того часу дослідники про них нічого не знали. Дошки надійшли на виставку XIV Археологічного з'їзду, який відбувся в Чернігові у серпні 1908 р. Короткі відомості про знайдені 11 мідних гравірувальних робіт і один фрагмент вмістили без підпису автора (професора Київської духовної академії М. І. Петрова) в «Трудах Черниговского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда в г. Чернигове» з додатком із десяти відтворених ручним способом у друкарні губернського земства зображень (ілюстрації без нумерацій і підписів). Зазначалося, що подібні твори не вдалося знайти у виданнях Чернігова XVIII ст. Зроблено припущення, що дошки відносяться до того часу, коли чернігівська друкарня зазнавала утисків від влади, а сумнівні зразки творів були передані із друкарні до чернігівського Єлецького монастиря. Наголошувалося на потребі їх подальших досліджень і при цьому зазначалося, що після закінчення роботи Археологічного з'їзду дошки повинні бути передані до Чернігівського єпархіального давньосховища [3].

Короткий опис знайденого для «Каталога выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове» також зробив професор Київської духовної академії М. І. Петров. У ньому він помістив відомості про одинадцять мідних дощок та один фрагмент, майже ті ж самі, що і в попередній публікації. Додано опис двох різьблених дощок із дерева та двох мідних для друку, які надійшли, мабуть, із єпархіального давньосховища [6, С. 13 – 16]. Про те, що гравірувальні дошки були передані до Чернігівського єпархіального давньосховища, свідчить їх короткий опис в «Сборнике Черниговского Епархиального Древлехранилища». Він близький до попередніх описів [12]. Деякі відбитки із згадуваних мідних дощок вмістили на сторінках великого подарункового видання 1911 р. [7].

У 1914 р. М. І. Петров у київському виданні ще раз опублікував уже відомі нам описи гравірувальних дощок із ризниці чернігівського Єлецького монастиря. Крім того, зазначено, що в 1908 р. на виставці XIV Археологічного з'їзду демонструвались ще дві ксилографічні дошки та одна мідна, які відносяться до діяльності чернігівської друкарні. М. І. Петров також назвав згадані нами публікації про гравірувальні роботи, але не згадав про публікацію їх відбитків у виданні «Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ее истории» 1911 р. [13, С. 93 – 94].

П. М. Попов, розповідаючи про граверів Івана Зорицького та Никодима Зубрицького, посилався на згадувану публікацію в «Трудах Черниговского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда в г. Чернигове» 1908 р. (з відбитками гравірувальних мідних дощок). Дослідник переповів відомості про долю гравірувальних дощок від їх знайдення в ризниці чернігівського Єлецького

© Адруг Анатолій Кіндратович – кандидат мистецтвознавства (доктор філософії), доцент Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

монастиря у 1907 р. до передачі їх до Чернігівського єпархіального давньосховища [15, С. 40, 43, 50].

Протягом довгого часу до гравірувальних дощок та відбитків з них дослідники не звертались. Лише у 1968 р. П. М. Жолтовський опублікував гравюру І. Зарицького «Богородиця в картуші» (у зменшеному вигляді), відому із публікацій відбитків з мідних дощок 1908 р. Автор статті в «Історії українського мистецтва» відзначив, що твори І. Зарицького цікаві своєю декоративністю та своєрідним поєднанням мотивів рококо з квітковими орнаментами. Походження ілюстрації не вказано [4, С. 301, 303, 304]. А. О. В'юник опублікував гравюру – панегірик Михайлу Борковському, помилково вказавши, що вона присвячена наказному гетьману В. Борковському (мабуть, В. А. Дуніну-Борковському). Хоча в напису в нижній частині композиції прямо вказується на Михайла Борковського – сина Василя Дуніна-Борковського. Автор зазначив, що це – дереворіз, коли насправді це мідьорит і гравірувальна дошка збереглась. А. О. В'юник назвав цей твір роботою невідомого гравера, хоч і на ілюстрації добре видно підпис автора – видатного художника Никодима Зубрицького [18, С. 125]. Т. Г. Куценко поставила за мету своєї публікації привернути увагу дослідників давньої української гравюри до зображень Богородиці з деревами на мідних дошках чернігівської друкарні, знайдених у ризниці Єлецького монастиря. Вона висловила припущення, що автором цієї серії гравюр міг бути видатний український гравер Іван (Інокентій) Щирський в кінці XVII – на початку XVIII століть [9].

В. Александрович при публікації відбитка з дошки із зображенням Михайла Васильовича Борковського вказав, що гравюра подана за ілюстрацією в згадуваному нами виданні «Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV – го Археологического съезда в г. Чернигове». (Чернігів, 1908). Автор коротко розповів про походження її із ризниці чернігівського Єлецького монастиря. Він зазначив, що дошка і примірники гравюри не виявлені. Цей мідьорит існує як «воспроизведение рисунка, сделанное ручным способом в типографии» (цитата із названого видання). Подано також текст напису в гравюрі Никодима Зубрицького. Автор спирався лише на матеріали із видання «Труды Черниговского предварительного комитета» 1908 р. [2]. У додатку до статті В. Кривошеї про козацький уряд Гетьманщини також представлена ця гравюра як присвята в пам'ять про генерального обозного Василя Дуніна-Борковського, хоч у підпису видно, що панегірик присвячений Михайлу Борковському. Вказується, що це – фото з оригінального кліше чернігівської друкарні XVII ст. Зроблено посилання на книгу «Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ее истории» 1911 р. [8]. Помилкове твердження, що згадана гравюра на честь Михайла Борковського є дереворізом потрапило і до іншого видання, мабуть, під впливом попередніх публікацій [16, С. 235]. Ю. М. Звєздіна звернулась до гравірувальних дощок досліджуючи ікону чернігівської «Іллінської Богоматері» 1696 р. Ікона була створена на честь взяття турецької фортеці Азов у липні 1696 р. і піднесена царю Петру І в січні 1697 р. у Москві. Для інтерпретації клейм ікони дослідниця використала і зображення на гравірувальних дошках чернігівської друкарні [5].

Отже, одразу після знайдення в 1907 р. в ризниці чернігівського Єлецького монастиря гравірувальних мідних дощок чернігівської друкарні на них звернули увагу дослідники. Цьому сприяла і підготовча робота для проведення в Чернігові XIV Археологічного з'їзду в серпні 1908 р. Професор Київської духовної академії М. І. Петров підготував короткий опис дощок, який був опублікований у кількох виданнях 1908 і 1914 років. Важливе значення має також публікація їх відбитків у 1908 і 1911 роках. Протягом довгого часу до дощок та зображень на них дослідники не звертались. Лише з кінця 1960-х років почали публікувати композиції з мідних дощок. Більшість авторів публікацій не знали, що останні збереглися до наших днів. Ілюстрації ж брали із попередніх видань. Висловлено припущення про авторство Івана Щирського щодо серії гравюр із зображеннями Богородиці з деревами. Зображення на гравірувальних дошках були використані для інтерпретації клейм ікони «Іллінської Богоматері» 1696 р. Отже, стан вивченості мідних гравірувальних дощок чернігівської друкарні не можна назвати задовільним. Необхідно відтворити

їхню історію від знайдення в 1907 р. до наших днів, розглянути сюжети зображень, звернутись до атрибуції і авторства творів, стану їх збереженості.

Мідні гравірувальні дошки чернігівської друкарні після завершення роботи з'їзду передали до Чернігівського єпархіального давньосховища. Згодом вони потрапили до Чернігівського історичного музею. У зв'язку з утворенням у 1983 році Чернігівського художнього музею деяка частина дощок в 1984 р. опинилася в його фондах. У 2008 р. їх повернули до Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського, де вони всі нині і зберігаються.

Серед колекції Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського є гравіровані дошки, які мають підписи знаних митців. Перш за все треба назвати видатного українського гравера на дереві і міді Никодима Зубрицького (1688 – 1724 рр.). Його роботи друкувались у Львові, Києві та Чернігові. Працював також для Унева й Почаєва. Відомо близько 400 творів переважно на біблійні сюжети для книжкових видань [15, С. 40 -42; 10, С. 271 – 272]. Штихелю Н. Зубрицького належить гравюра на міді «Портрет Михайла Борковського». Мідна дошка з цією композицією знаходиться в Чернігівському історичному музеї імені В. В. Тарновського (Інв. № ХП – 32). Її розмір (25,2 х 15,3 см) свідчить про те, що вона, мабуть, планувалась для друку у книзі у половину аркуша. Але могла існувати і як самостійний твір. Уся композиція обведена лінійною рамкою. Лише вгорі ця рамка дещо втрачена. У верхній частині платівки поєдналися дві композиції – Новозавітної Трійці та Покрови в православному варіанті. Нижче собор архангела Михаїла – небесного патрона портретованого Михайла Васильовича Борковського. Архангел з крилами тримає в лівій руці круглий щит з написом «Кто яко Бог». Саме так звучить його ім'я давньоєврейською мовою. Права рука Михаїла підтримує зверху портрет М. В. Борковського у круглій рамці із лавровим листям, що символізує славу. Представлене поясне зображення досить молодого чоловіка у вбранні козацької старшини. У лівій руці він тримає пірнач, а правої не видно. Зачіска «під черепок» та округле обличчя, мабуть, усі індивідуальні риси портретованої особи. Тому можна сказати, що перед нами портрет-панегірик. Під портретом – фамільний герб з лебедем і літерами М і Б (Михайло Борковський). У нижній частині в обрамленні окремої рамки вміщено текст у вісім рядків: «Бодроє Защищенїє Стаго Михаила Воєводи Хоров Аггских / Патрона и во всєм тщатєлного Хранитєла Его Млсти Пана Михаила Борковского / цветущой Отрясли Блжєнія Памяти Блгороднаго Пана Василіа Борковского / Обозного Єнералного Изображєнно. / Млть нєописанна й Блгость прємнога ІС Хрта ншєго всєщєдраго БГА / Едина дадє стража члвєчєской Твари Да нє падєт напрасно на смєртніє мари Тебе же Мнози служат Агглскіє Лики Да нє прєткнєши ноги о камін во веки / Ниже та где карает тяжких скорбей горє. Покриває МРІА Блгодати Морє». Нижче окремим рядком підпис автора: «Всєхь Благь Рачитєл Никодим Зубрицкі». Відомостей про М. В. Борковського збереглось не дуже багато. Він згадується в документах 1706 – 1719 років. Помер до 1727 р. [11, С. 487].

У тексті на гравюрі батько Михайла Борковського Василь Дунін-Борковський згадується як померлий. Відомо, що його смерть настала 4 березня 1702 р. [11, С. 486]. Отже, гравюра на мідній дошці була створена після 1702 р. і до смерті Н. Зубрицького, тобто до 1724 р.

Гравер упевнено окреслює різцем лінії обрисів фігур і предметів. Такими ж лініями позначені промені від Бога Святого духу, що йдуть донизу. Штрихи покладені на тінях та на тлі портрета М. В. Борковського. Вправно виконаний шрифтовий напис у нижній частині композиції. Розмір літер поступово зменшується в кожному нижньому рядку. Мабуть, гравер не зміг одразу визначити для них розмір і, щоб вмістити текст, почав зменшувати висоту літер. Можна припустити, що за зразком цієї гравюри у першій половині XVIII ст. невідомий художник створив живописну композицію (87 х 57 см), яка має невеликі відмінності, продиктовані більшими розмірами. Знаходиться в Національному художньому музеї України в Києві [1, С. 106 – 108].

З другого боку цієї дошки графічна композиція належить іншому граверу. Підпис відсутній, і його ім'я назвати неможливо. У верхній частині на хмарах Новозавітна

Трійця – Бог – отець, Бог – син і Святий Дух. Обабіч них херувими. Нижче – пагорб з деревами. На ньому в центрі фонтан, з якого чотири струмені води збігають донизу. Біля підошви пагорба невисокий парапет з балясинами. У його центрі вхід через східці до арки з рослин. Перед нею стоїть жінка з розведеними руками. Права рука тримає лавровий вінок, а ліва – корону. Навколо голови сяйво. Написи і підпис автора відсутні.

Ще одна гравірувальна дошка має підпис майстра (Інв. № Х-171). Внизу під зображенням зберігся напис: «Іоаннь Зорицький 1758 года ^ v 20». Роки життя гравера невідомі. Можна вважати, що він працював у середині XVIII ст. П. М. Попов назвав автора чернігівським майстром, а пізніше про нього писали як про українського гравера, який працював у Чернігові. Відома лише ця одна його робота [15, С. 40; 10, С. 270]. Розміри дошки (17 х 13 см) свідчить про призначення ілюстрації для книги у півaркуша. Зображення Богородиці з дитиною вміщено у майже овальну раму, яку у верхній частині обрамляють і вкривають буйні рослини з квітами. Внизу ж рами бачимо фрагмент пишного різьблення на дереві іконостасу зрілого українського бароко.

З другого боку цієї дошки маємо композицію, в центрі якої Іоанн Дамаскін сидить за столом всередині приміщення. Перед ним розкрита книга. У правій руці тримає гусяче перо. Стіл вкритий скатертиною чи килимом. На ньому поряд з книгою чорнильниці. Точно передані архітектурні деталі інтер'єру. Прокреслена кожна цеглина мурування стіни. У правому горішньому куті ікона Богоматері з дитиною. Припущення про те, що це ікона «Іллінської Богоматері», не має достатніх підстав. Під образом на тканині напис: «Руки моя исцеление приемь прочее жизни моея Бце Дво, в песнех воспеваю тя». Це – вправна робота невідомого гравера. Для якого видання призначена гравюра, невідомо.

Серед колекції Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського є дві мідні дошки з підписом гравера «Іліодор». Це – роботи Якова Таляревського, який в чернецтві отримав ім'я Іліодор. Він співробітничав з чернігівською друкарнею в середині XVIII ст. [19, С. 565]. Перша дошка (Інв. № ХП – 33) має зображення з обох боків. Розмір дошки 26 х 15,5 см. З одного боку композиція «Старозавітна Трійця» – явлення Бога Аврааму біля дуба Маврикійського у вигляді трьох мандрівників. Вони сидять за столом, а ліворуч Авраам і Сара. На задньому плані будівлі. Внизу поза гравірувальною поверхнею підпис майстра: «1757. I. Iliodor № 2». Із зворотного боку робота іншого автора, де зображена Богородиця поряд з деревом. Вона стоїть на кістяку людини, яка тримає в руках стрілу. У лівому горішньому куті звивиста стрічка, призначена для напису. Його відсутність свідчить про незавершеність роботи. Підпис майстра відсутній.

Інша робота Я. Таляревського (Інв. № Х-173) має більші розміри (30 х 20 см). Вгорі поєднані композиції Новозавітної Трійці і Коронування Богородиці. У центрі І. Дамаскін на колінах. У правій руці він тримає сувій з написом:

«Сый одесную силы, предстоящу вину
Одесную Царицу, яко Матерь Сыну,
Оуслышав молящую, даждь моей деснице
Похвалная писати Мтри Црице».

Нижче дата «1756 году», а поза рамкою «№ 1» «Іліодор». Дошка виконана для чернігівського видання «Октоїху» 1757 р. На звороті дошки зображення відсутнє.

Мідна дошка (Інв. № Х-176) розміром 26 х 15,5 см має зображення з обох боків. З одного боку на серпі місяця і хмарах бачимо Богородицю на повний зріст. У її правій руці – гілка з квітами, в лівій – держава, що уособлює зображену як Володарку Світу. По праву руку від неї сидить чоловік, який має на голові пісочний годинник з крилами – уособлення лету часу. За ним дерево. Вгорі стрічка (бандероль) без напису. Підпис гравера відсутній. З другого боку дошки на хмарах Богородиця на повний зріст тримає на розведених руках омофор. Одночасно правою рукою увінчує пальму короною, а лівою гілку. Внизу ліворуч від стовбура сонце заходить за гору. Праворуч – два подорожуючих ідуть берегом, а перед ними водою пливе човен з людьми під вітрилом. Вгорі стрічка без напису. Підпис гравера відсутній.

Мідна дошка (Інв. № Х – 175) розміром 26 х 15,5 см має з одного боку зображення крилатої Богоматері на хмарах і являє собою західний варіант композиції «Покрова». Над нею сяюче сонце, праворуч дерево. Вгорі стрічка без напису. Підпис гравера відсутній. З іншого боку цієї дошки бачимо Богородицю, яка стоїть на дияволі. У руках тримає лавровий вінок і щит, що символізують перемогу. Вся постать Богородиці оточена сяйвом. Праворуч дерево. За ними зламані стовбури дерев блискавками, що б'ють із хмари вгорі. Стрічка вгорі без напису. Підпис гравера відсутній.

Як уже згадувалось, Ю. М. Звєздіна показала, що гравюри на мідних дошках із зображенням Богородиці із чернігівської друкарні доповнюють і дозволяють уточнити деталі композицій на клеймах ікони «Іллінської Богоматері» 1696 р. Автором програми і виконавцем її був ігумен чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентій Крщонович. Вона була написана невдовзі після здобуття турецької фортеці Азов у липні 1696 р. Тоді відзначились українські козаки під проводом наказного гетьмана чернігівського полковника Якова Лизогуба. Нині вона знаходиться в Державному музеї історії релігії в Петербурзі. Розмір 184 х 112 см. У центрі композиції зображення чудотворної ікони «Іллінської Богоматері» у натуральний розмір першотвору 1658 р. З обох боків його знаходяться 6 алегоричних композицій у барокових картушах, присвячених Богородиці. Рядки зі Святого письма прославляють Богородицю і перемогу [1, С. 64 – 69].

Відомо, що цю ікону Л. Крщонович підніс Петру І у січні 1697 р. разом із трьома графічними аркушами. Зараз важко сказати, що на них було зображено. З певністю можна припустити наявність панегіричних композицій. Близькість композицій дощок до клейм ікони свідчить про причетність до цього Л. Крщоновича. З якоїсь причини первісний задум гравера змінився, і тому гравірування на дошках не було завершено. Т. Г. Куценко на основі особливостей характеру ритованих ліній та складок мафорію, властивих для творів І. Щирського, зробила висновок про його авторство гравірування на мідних дошках із зображеннями Богородиці з деревами із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського [9, С. 448]. На нашу думку, в цьому випадку можна говорити про авторство Л. Крщоновича. Адже він є автором програми ікони «Іллінської Богоматері» 1696 р. і виконавцем її живопису. Подібність бічних клейм ікони до зображень на дошках (відмінність лише в деяких деталях) є вагомим аргументом на користь авторства Л. Крщоновича гравірування на мідних дошках. Датувати їх виготовлення можна другою половиною 1696 р.

У цій колекції є дві дошки, які належать штихелю гравера на дереві і міді Михайла Чернявського. Роки життя його невідомі. Зазвичай він залишав підпис «Михаил Чернявский» або «МЧ». На однобічній дошці (Інв. № ХП-30) розміром 17 х 12 см зображений Ісус Христос на хмарах в оточенні херувимів. Правою рукою він благословляє, а в лівій тримає відкрите Євангеліє. Під рамкою підпис гравера «МЧ». На іншій однобічній дошці (Інв. № ХП-31) такого ж самого розміру зображена Богородиця на хмарах в оточенні херувимів з гілкою у правій руці і дитиною на лівій руці. Дитина тримає в руках державу. Підпис гравера «МЧ». Ці копії київських гравюр були надруковані у чернігівському виданні «Правило к причащению» 1745 р.

Збереглися ще три мідні дошки з гравіруванням з одного боку. На одній з них (Інв. № ХП-28) розміром 17 х 15 см зображена свята великомучениця Варвара зі своїми атрибутами – в лівій руці чаша, в правій – хрест і гілка, а під ногами меч. На іншій дошці (Інв. № ХП-29) розміром 16 х 14,5 см представлений євангеліст Іоанн Богослов всередині приміщення пише гусячим пером. У дзьобі орла висить чорнильниця. Одна дошка виділяється тим, що має гравіроване зображення рамки для титульного аркуша книги розміром 20 х 15 см. Інв. № Х-169. Угорі – Трійця, Справа – великомучениця Варвара, зліва – Пророк Ілля. Нижче постаті Антонія і Феодосія Печерських.

Усі одинадцять дощок мають задовільний стан збереженості, деякі зігнуті, мають забруднення і вкриті патиною. Гравірування на дошках виконували Никодим Зубрицький, Іван Зорицький, Яків Таляревський (Іліодор), Михайло Чернявський («МЧ»). На нашу думку, дошки без підпису гравера із зображеннями Богородиці з деревами виконані у другій половині 1696 р. Лаврентієм Крщоновичем. Дошка з

портретом-панегіриком М. В. Борковського гравірована Н. Зубрицьким між 1702 і 1724 роками. Всі мідьорити виконані в техніці різцевої гравюри на міді.

Як уже згадувалось, під час археологічних розкопок 1992 – 2001 років навпроти Іллінської церкви віднайдено залишки великого будинку з дерева та дещо пізнішого приміщення. На підлозі малої кліті (комори) будинку були знайдені фрагменти мідних дощок (кліше) для друку. Всі фрагменти мають невеликі розміри – від 4 х 4 см до одного квадратного сантиметра. Товщина їх близько 1 мм, лише 4 фрагменти завтовшки до 2 мм. Уламки зігнуті, мають тріщини і належать кільком дошкам. Здебільшого гравірування виконано з обох боків. Місцями збереглися сліди паяння оловом. Вісім фрагментів збереглося від дошки, з одного боку якої було зображення Богоматері, а з другого – алегорична композиція. Автори статті про результати згаданих розкопок зазначили, що за всіма ознаками – це образ чудотворної ікони чернігівської «Іллінської Богоматері». Але ці ознаки не називаються. Згадується, що чудотворна ікона чернігівської «Іллінської Богоматері» 1658 р. мала багато живописних копій та графічних відтворень. І це теж свідчить про те, що на цьому фрагменті якраз є зображення ікони «Іллінської Богоматері». На зворотному боці зафіксовано зображення євангеліста Іоанна Богослова разом із цитатами тексту об'явлення. Збереглось також кілька інших фрагментів дощок. На деяких з них, мабуть, зображення євангелістів. Автори публікації висловили думку про близькість гравірування цих фрагментів до зображень на дошках із колекції Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського. Найближча схожість помітна з творами І. Щироцького (мабуть, І. Щирського). З посиланням на працю Т. Н. Каєнєвої зроблено висновок про те, що у друках ці гравюри невідомі. Можливо, вони призначались для панегіриків або малотиражних видань, які не збереглися. А може, саме через пошкодження вони не були надруковані [17]. Варто зауважити, що наявність багатьох «списків» (копій) і графічних зображень чудотворної ікони чернігівської «Іллінської Богоматері» 1658 р. не може свідчити про те, що на одному з фрагментів бачимо саме цю знамениту ікону із Чернігова. Щоб говорити про це, необхідно мати уявлення про іконографічну схему ікони. Залишки композиції не дають жодної підстави для відтворення первісного зображення і стверджувати, що це саме «Іллінська Богоматір». Жодне відоме графічне зображення ікони не збігається з віднайденим фрагментом. Хоча не можна відкидати таку можливість остаточно.

Д. А. Ровинський зазначив свого часу, що найбільше мідних дощок, з яких можна робити відбитки, у другій половині XIX ст. знаходились у Академії мистецтв у Петербурзі. Серед них були дошки чернігівської друкарні, подаровані біля 1880 р. Академії мистецтв чернігівським єпископом. Їх кількість і сюжети зображень не називались [14, С. 313, 314, 325, 326]. На той час чернігівським єпископом був Серапіон Маєвський. Подальша доля згаданих дощок із Чернігова невідома.

Гравірувальні мідні дошки чернігівської друкарні XVII – XVIII століть, які збереглися до наших днів, дають змогу повніше представити діяльність граверів і друкарів минулих століть.

1. Адруг А. К. Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть / Анатолій Адруг. – Чернігів: Чернігівський ЦІНІ, 2013. – 182 с. : іл.

2. Александрович В. Портрет Михайла Васильовича Борковського / В. А. // Український портрет XVI – XVIII ст. : Каталог-альбом. – К. Артанія Нова, 2004.–С.308.

4. Жолтовський П. М. Графіка / П. М. Жолтовський // Історія українського мистецтва. – В 6 Т. –К., 1968. – Т. 3. – С. 284 – 318.

5. Звездина Ю. Н. Отражение Азовской победы в аллегорических клеймах иконы «Богоматерь Ильинская Черниговская» 1696 г. / Ю. Н. Звездина // «Воинство земное – воинство небесное». Материалы XVIII Всероссийской научной конференции памяти Святителя Макария. Посвященная 65-летию Великой Победы. – Можайск, 2011. – Вып. XVIII. – С. 226 – 234.

6. Каталог выставки Археологического съезда в г. Чернигове / Под ред. П. М.

Добровольского. – Чернигов: типография губернского правления, 1908. – С. 13 – 16. (відділ стародруків).

7. Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ее истории. – К. : Фото-лито-типография «С. В. Кульженко», 1911. – 207 с. : ил.

8. . Кривошея В. Козацький уряд Гетьманщини / Володимир Кривошея // Україна – козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / керівник проекту, автор-упорядник, художник, фотограф, мистецтвознавець В. В. Недяк. – 2-е вид., доповнене і доопрацьоване. – К. : Емма, 2007. – С. 609. С. 582 – 605.

9. Куценко Т. Маловідомі гравюри на міді чернігівської друкарні кінця XVII – початку XVIII століть / Тетяна Куценко // Записки наукового товариства імені Т. Г. Шевченка: Праці комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. – Львів, 1998. – Т. CCXXXVI. – С. 447 – 456.

10. Митці України: Енцикл. довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К. : УЕ, 1992. – 848 с.

11. . Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / Вадим Львович Модзалевский. – К. : Типография Т-ва Г. Л. Францкевича и К, 1908. – Т. 1. – 519 с. : ил.

12. Описание вещественных и письменных памятников Черниговского Епархиального Древлехранилища. Отдел IV. Гравировальные доски, клише, печатки и прочее // Сборник Черниговского Епархиального Древлехранилища. – Чернигов, 1908. – Вып. 1. – С. 43 – 50.

13. Петров Н. И. Старинные южнорусскія гравировальныя доски типографий Киево – Печерской, Ильинской Черниговской и Почаевской / Н. И. Петров // Искусство в Южной России. Графика. Живопись. Художественная промышленность. – К., 1914. – № 3 – 4. – С. 89 – 96. (По Чернигову С. 93 – 94).

14. Подробный словарь русских граверов XVI – XIX вв. / Составил Д. А. Ровинский (Посмертное издание). Со многими цинкографиями в тексте. – СпБ, 1895. – 806 с. : ил.

15. Попов П. М. Матеріали до словника українських граверів / Павло Попов. – К., 1926. – 139 с. : іл.

16. Радишевський Р. П. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко / Ростислав Радишевський, Володимир Свербигуз. – К. : Видавничий центр «Просвіта», 2006. – 552 с. : іл.

17. Руденок В. Я. Нові дані про чернігівське друкарство часів Лазаря Барановича / В. Я. Руденок, І. М. Ігнатенко // Могилянські читання 2001 року: Збірник наукових праць. – К., 2002. – С. 173 – 179.

18. Українська графіка XI – початку XX ст. : Альбом / Автор-упорядник А. О. В'юник. – К. : Мистецтво, 1994. – 328 с. : іл.

Статья посвящена гравировальным медным доскам черниговской типографии XVII – XVIII столетий, которые сохранились до наших дней.

Ключевые слова: Чернигов, типография, гравировальные доски.

The article is devoted to engraving copper plates of typography of Chernihiv XVII – XVIII centuries, have saved to the present day.

Keywords: Chernihiv, printing, engraving plate

УДК 94 (744)

Ігор Ситий

●

ТРИЗНИ ТА СИМВОЛІКА ВИБЕЛЬСЬКОЇ СОТНІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ

У статті проаналізовано вплив родинної геральдики вибельських сотників Тризн на формування герба Вибельської сотні Чернігівського полку.

Ключові слова: Вибельська сотня, Тризни, герб, печатка.

Серед проблем української козацької геральдики та сфрагістики, які потребують свого розв'язання, є питання авторства та витоків сотенної символіки. Цікавий матеріал щодо цього міститься у Центральному державному історичному архіві серед паперів Вибельської сотні. Ця адміністративно-територіальна та військова одиниця сформувалася у 1654 р. [1] Якою була сотенна печатка у XVII ст., ми не знаємо, бо бракує відповідних архівних матеріалів, хоча припускаємо, що за традицією це була посадово-службова печатка сотника. Стосовно XVIII ст. справи краще, принаймні з середини століття. Ніна Грабова виявила та опублікувала 133 відбитки сотенної печатки від 1751 до 1781 років[2]. Вона кругла, діаметром 32 мм. (мал.5). По колу напис: «ПѢЧАТЬ ПОЛКУ ЧѢРНѢГОВСКОГО СОТНѢ ВІБЕЛСКІЯ». Типологічно напис стоїть в одному рядку з написами на печатках Киселівської та Стольненської сотень Чернігівського полку, що датуються 1751–1781 рр. [3] Це дозволяє припустити, що вони виготовлялися за єдиним зразком. У розшифровці зображення Н. Грабова допустила помилку. Вона трактує його як метелик. Цей огріх легко пояснюється тим, що різьба центральної фігури неглибока, тому на відбитку вона погано читається. Насправді зображена подвійна геральдична лілія, тобто герб «Гоздава». Як годиться, він у щиті, над ним шолом, обабіч намет, над шоломом одноголовий орел, що тримає у лапі хрест. Останнє зображення – це знак Чернігівського полку. Як слушно зауважує Н. Грабова, він підкреслює належність сотні до полку. Знак з'явився ще у 1720-х рр. як наслідок діяльності російської Герольдмейстерської контори та Військової колегії[4]. Чернігівський полк використовував печатку з зображенням орла принаймні з 1740 р. [5]

На нашу думку, поява цієї композиції, тобто поєднання родового знаку «Гоздави» з полковим знаком, пов'язана з Миколою Тризною. Він у 1728–1748 рр. займав уряд вибельського сотника[6]. Окрім цього, Микола Тризна був першим вибельським сотником з таким прізвищем. Його правонаступниками стали Андрій та Петро Тризни[7]. Тризни пишалися своєю належністю до герба «Гоздава». Адже за легендою він виник ще в XI ст. [8] Цей герб з присвятою києво-печерському архімандриту Йосифу Тризні прикрашає титул київського «Триодіону» 1648 р. [9] та портрет ієрарха[10]. Його ми бачимо на печатках Миколи[11], Андрія (мал.1) [12] та Івана Тризн[13]. Про належність Тризн до модифікації «Гоздави» під назвою «Lilia drugi raz» писав Вацлав Потоцький[14]. Високохудожніми зображеннями «Гоздави» прикрасив книгу купчих Вибельської сотні 1731 р. Микола Тризна (мал. 2, 3)[15].

Останній походив з старовинного роду «Тризна с фамилий предков ублаженных, шляхетством издавна в Польше предпочтенных»[16]. Рано осиротів, навчався у Києво-Могилянській академії «вдал себе в сиротстве к наукам свободным. Всей философии имел превосходство и других учений получил довольство»[17]. Потім «вступил в службу», ходив з військом на Сулак, Польщу, Крим, був депутатом до царського двору, сотником, бунчуковим товаришем, засідав у Генеральному військовому суді,

© Ситий Ігор Михайлович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського.

займався законотворчістю та красним письменством «в писании умном упражнялся», любив спілкуватися з ученими людьми, багато читав «книг разных та была забава». Помер 22 січня 1776 р. [18]

мал. 1

З літератури відомо, що учні та викладачі українських навчальних закладів прикрашали свої зошити та твори різними символічними, алегоричними малюнками, емблемами, гербами, біблійними сюжетами, віньєтками. Часто-густо вони нагадували фронтиспіси друкованих книжок[19]. Власне малювання було складовою навчального процесу, тому Тризна добре опанував цю справу. Вправно він складав і вірші. Прикладом може слугувати вірш з зазначеного вище титулу: «От воинских началник, кошт обще собранный книгу зделал, но трудом, ниже подписанный. Общой ползы, общый труд и денга взыскует, пчолка падает на цвет в нем же сладость чует. Начало сим трудам, кто ведати рачит. Рок тисящный над

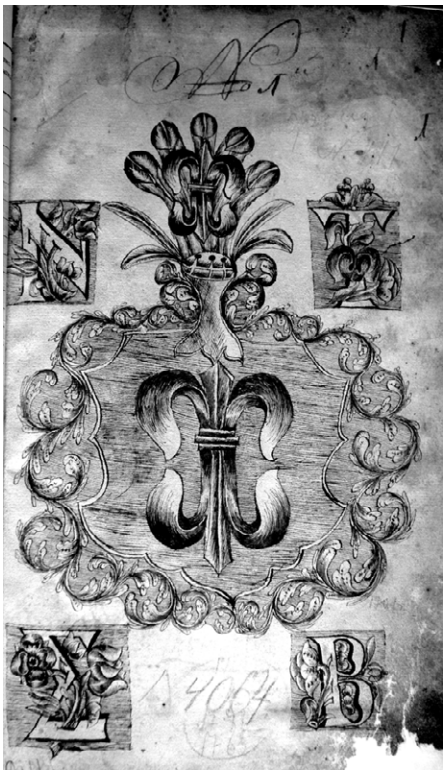

мал. 2

мал. 3

мал. 4

мал. 5

сем сот тридцять первый значит».

Дослідники відмічають належність Тризн до шляхетних та освічених кіл Гетьманщини, що вирізнялися моральними чеснотами, релігійністю та патріотизмом[15]. Маючи такий родовід, здібності та освіту, Микола Тризна не міг не звернути увагу

на сотенний знак. Прив'язавши його до себе, до свого родинного клейноду, він у такий спосіб засвідчив соціальний статус родини та втішив власні амбіції.

1. Дашкевич Я. Гетьманська Україна: полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя. 2 //Пам'ятки України. – 1990. – № 3. – С. 20.

2. Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. Т. CCXXII. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – С. 285.

3. Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. – С. 286, 288.

4. Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. – К., 1986. – С. 78–81.

5. Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. – С. 279; Однороженко О. Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. – Харків, 2009. – С. 250.

6. Кривошея В. Українська козацька старшина. – К., 2005. – С. 66.

7. Там само.

8. Лакиер А. Русская геральдика. – М., 1990. – С. 265.

9. Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. – К., 1993. – С. 186. Титов Ф. Типография Киево-Печерской лавры. – К., 1916. – С. 318.

10. Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. : Енцикл. вид. /Упор. З. І. Хижняк; за ред. В. С. Брюховецького. – К., 2001. – С. 539.

11. Однороженко О. Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. – Харків, 2009. – С. 253. Печатка 1729 р. Зробив помилковий висновок, що сотенна печатка взорована на печатці М. Тризни. Як бачимо, все навпаки.

12. ЦДІАК України, ф. 108, оп. 2, спр. 244, арк. 64зв., 67зв., 69зв., 75зв., 88зв., 95зв. Печатка 1751 р. Рід Андрія Тризни був записаний у Любецький синодик (Чернігівський обласний історичний музей, інв. № Ал 330, арк. 72).

13. Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. – К., 1993. – С. 186. Печатка 1784 р.

14. Potocki W. Poczet herbow sclachty Korony Polskiey i Wielkiego xiestwa Litewskiego. – W Krakowie, 1696. – S. 405. Три лілії розміщені у стовп.

15. ЦДІАК України, ф. 64, оп. 1, спр. 1121, арк. 1, 1а. Проте, деякі Тризни, як це практикувалося на Гетьманщині, користувалися печатками з іншими знаками. Наприклад, бунчуковий товариш Петро Тризна приклав до свідоцтва від 20. 07. 1821 р. печатку з зображенням якоря-хреста (Чернігівський обласний історичний музей імені В. В. Тарновського, інв. № Ал 503/3, арк. 22, мал. 4).

16. Лазаревский А. Образчик старинной малорусской эпитафиии //Киевская старина. – 1885. – Май. – IX. Известия и заметки. – С. 180. Ймовірно, епитафію склав Андрій Тризна, вихованець Чернігівського колегіуму.

17. Там само.

18. Там само. – С. 180–181.

19. Травкина О. Чернігівський колегіум (1700–1786). – Чернігів, 2000. – С. 21, 39.

20. Титов Ф. Типография Киево-Печерской лавры. Исторический очерк (1606–1916 гг.). – К. 1916. – Т. 1 (1606–1721 гг.). – С. 314–315.

Статья посвящена вопросу о влиянии геральдики выбельских сотников Тризн на формирование символики Выбельской сотни Черниговского полка.

Ключевые слова: Выбельская сотня, Тризны, герб, печать.

The influence of family heraldry of Vybli's sotniks (captains) Trizns on the formation of the emblem Vybli sotnya (company) in Chernihiv regiment was analysed in the article.

Key words: Vybli sotnya (company), Trizns, an emblem, a signet.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94 (477) «18»

Юрій Нікітін

●

ВНЕСОК ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ПОЛТАВСЬКОЇ, ХАРКІВСЬКОЇ ТА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ У РОЗБУДОВУ БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Розкриваються основні напрямки і заходи органів міського самоврядування Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст. з розбудови бібліотечної справи. Показано роль громадськості та меценатів у створенні бібліотечної мережі, вказано на чинники, які стримували дану діяльність.

Ключові слова: Полтавська, Харківська, Чернігівська губернії, міське самоврядування, меценати, культура, бібліотеки.

Розбудова незалежної, демократичної Української держави неможлива без ефективних органів місцевого самоврядування. На плечі останніх покладається ціла низка господарсько-фінансових та соціально-гуманітарних завдань, які необхідно вирішувати в складних умовах модернізаційних процесів нашого часу. Часто науковці і практики закликають звертатися до історичного досвіду нашого народу по вирішенню нагальних проблем міських громад у другій половині XIX ст. для всебічного аналізу досягнень і прорахунків громадських управлінь при розбудові господарсько-культурної сфери. У контексті такого підходу ми і вирішили розглянути культурно-просвітницьку діяльність самоврядних інституцій Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній, які мали особливості соціально-економічного та культурного розвитку.

Модернізаційні процеси, що відбувалися в Російській імперії у другій половині XIX ст., ставили перед органами міського самоврядування завдання щодо розширення їх діяльності у культурно-просвітницькій сфері. Саме тому одним із важливих напрямів практичної роботи міських громадських управлінь Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст. стає створення публічних бібліотек. Слід зазначити, що в Російській імперії громадські бібліотеки почали з'являтися з 30-х років XIX ст. Однак у першій половині XIX ст. створення таких закладів не стало масовим явищем у містах Російської імперії. Нова хвиля інтересу до бібліотечної справи починається після земської реформи 1864 р. Саме земські установи в сільській місцевості і в містах власним коштом або на дольовій основі з громадськістю відкривають цілу низку різнопрофільних бібліотек: земські публічні, земські народні, для земських службовців, медичні, учительські, шкільні, сільськогосподарські, науково-довідкові, дитячі, пересувні. Усі вони мали різні джерела фінансування, принципи комплектації книжкового фонду, завдання.

Після міської реформи 1870 р. муніципальні структури досліджуваних губерній долучалися до часткового фінансування діючих у містах земських і державних бібліо-

© Нікітін Юрій Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

тек. Наприклад, у Чернігові з першої половини XIX ст. діяли три державні бібліотеки, а також одна при Дворянському зібранні [1]. Зміни, що відбулися у всіх сферах життя суспільства в середині – другій половині XIX ст., розширювали можливості міських самоврядних інституцій і представників громадськості щодо відкриття бібліотек, які повинні були задовольняти духовні потреби не лише дітей, але й дорослого міського населення. Підтвердженням такої тенденції можна вважати такий факт, коли у 1859 р. вчитель Чернігівської чоловічої гімназії Ф. Петропавлівський надрукував звернення у місцевих «Відомостях» про необхідність відкриття бібліотеки у губернському центрі. На його думку, відомі у місті особи та службовці мали б можливість брати літературу під розписку, а всі інші бажаючі сплачували б 7 руб. 50 коп. абонентської плати (за рік) [2]. Крім диференційованого підходу до читачів, Ф. Петропавлівський пропонував досить оригінальні правила користування бібліотечним фондом. Він радив видавати не більше двох книжок за один раз. У випадку невчасного повернення книги з читача додатково бралася місячна плата за користування літературою, а в разі втрати «порушник» сплачував її вартість. Періодичні видання планувалося видавати на 3-4 доби. Читач, який вчасно не повертав журнали, позбавлявся брати їх додому до тих пір, поки з ними не ознайомляться всі читачі. Якщо «порушник» губив газету чи журнал, то він повинен був відшкодувати їхню вартість. Через три місяці після виходу журналу його прирівнювали до книги і видавали читачам з відповідними вимогами. Література видавалася з 16 до 18 години, окрім четверга та неділі (з 11 до 14. 30) [3]. У залежності від бажання відвідувачі могли читати літературу в спеціальному кабінеті або брати її додому. У кожному випадку ціна за послугу встановлювалася диференційовано [4].

Отже, до реформи 1870 р. у містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній уже діяла певна кількість бібліотечних закладів, засновниками яких були земства, влада міст та громадськість. Після реалізації міської реформи у трьох вищезгаданих губерніях більшість муніципальних структур мало уваги приділяли питанню відкриття громадських бібліотек. На даний процес впливало ряд чинників: хронічна нестача коштів, нерозуміння окремими гласними важливості проблеми тощо.

Результатом такої ситуації було залишкове або дольове фінансування бібліотечної справи. Інколи міські громадські управління приймали рішення про недоцільність відкриття громадських бібліотек, бо вже діяли земські або приватні. Влада міст надавала вже існуючим бібліотекам певну допомогу (дозвіл на діяльність, приміщення, рекламу, наповнення бібліотечного фонду тощо). Яскравим прикладом строкатого характеру бібліотечної мережі можуть бути дані про міста Полтавської губернії за 1887 р. Приватні бібліотеки діяли у Полтаві (2), Кременчуці (1), Лубнах (1), Прилуках (1), Кобеляках (1). Громадські функціонували у Ромнах (1), Хоролі (1), Миргороді (1), Переяславі (1), Гадячі (1), Констянтинограді (1). У Зінькові діяла лише одна повітова земська бібліотека. Мешканці Золотоноші і Пирятина взагалі не мали змоги відвідувати бібліотеки або читальні зали, бо їх не було у зазначених пунктах [5].

Через 7 років у містах Полтавської губернії кількість бібліотек зросла до 23. Наприклад, лише у Кременчуці діяло 4 бібліотеки (дві приватні, міська і при Кременчуцькому громадському зібранні). Міська бібліотека мала спеціальний читальний кабінет, її фонди налічували 2423 томи. Щоденно заклад відвідувало 380 осіб. Така ж кількість бібліотек діяла у Констянтинограді: міського приходського училища, повітового училища, громадського зібрання та 36-го Орловського піхотного полку [6].

Крім загальних бібліотек, у містах Полтавської губернії діяли спеціалізовані заклади. Наприклад, у м. Карлівка з 1871 р. діяла економічна бібліотека, що була відкрита завдяки підтримці її Імператорської Величності Великої Княгині Катерини Михайлівни, яка передала кошти (100 руб.) і певну кількість книг для відкриття закладу [7].

Із середини 90-х років XIX ст. в Полтаві функціонували 4 бібліотечні установи: громадська, Подільська безкоштовна бібліотека-читальня, єпархіальна бібліотека-читальня Свято-Макаріївського братства та бібліотека на Кобищах Комітету народної тверезості. Найбільш потужною серед них була міська громадська бібліотека. Вона мала абонемент, читальню. Абоненти і члени бібліотеки мали право безкоштовно

читати літературу (за наявності квитка). За користування читальним залом була встановлена плата: за рік – 1 руб., за місяць – 10 коп., за 1 раз – 10 коп. Книги, журнали і пресу видавали під номер від одягу, який відвідувач отримував у швейцара в гардеробі бібліотеки. Усі читачі поділялися на 5 категорій залежно від сплаченого квитка (річний, піврічний, місячний тощо). Передплатники 1 розряду мали право брати 5 книг, із них 1 – новий журнал. Їм за першою вимогою видавали свіжі журнали та книги. Читачі 2 розряду отримували за один раз 4 книги (серед них – 1 журнал, який отримала бібліотека у попередньому місяці). Передплатники 3 розряду могли взяти за раз 3 книги (із них 1 журнал 3-місячної давнини); 4 розряду – 2, а 5 розряду – 1 [8]. Усі, хто мав річну передплату, вважалися членами Громадської бібліотеки і мали право голосу на загальних зборах бібліотеки. Читачі могли взяти газети тільки через 2 дні після того, як бібліотека їх отримувала. Інші періодичні видання видавали додому після отримання наступного номера. Нові журнали отримували на 5 днів, газети – на 2, а старі журнали – на 14. За рідкісні книги та довідники бралася додаткова плата або їх взагалі не видавали додому. Бібліотека працювала щодня, крім найбільших церковних свят, із 10 до 21 години [9].

У Чернігівській губернії процес відкриття та функціонування бібліотечних закладів нагадував Полтавську губернію. До 1870 р. у містах краю діяли поодинокі громадські бібліотеки, а основну масу становили земські (розташовані в містах) і приватні. Перебуваючи у стані постійної фінансової скрути, більшість міських громадських управлінь Чернігівської губернії здійснювали фінансування культурної сфери за залишковим принципом. Відкриття кожної бібліотеки найчастіше ставало результатом приватної або громадської ініціативи. Саме після звернення до муніципальних структур окремих осіб (або групи) самоврядні інституції шукали можливість (фінансову або іншу) допомогти створити бібліотечний заклад.

Саме з ініціативи чернігівської інтелігенції в губернському місті у 1877 р. було відкрито губернську бібліотеку. Представники місцевої громади сформували і більшу частину її фонду [10]. Активність небайдужих чернігівців засвідчує той факт, що на початку XX ст. у своєму розпорядженні бібліотека мала 5000 книг [11]. Чернігівська бібліотека працювала за детально розробленими правилами. Читачі могли користуватися її послугами щодня з 11 до 20 години. Виключення становили дні важливих церковних свят. Усі читачі поділялися на 4 розряди (залежно від абонентської плати). Кожний розряд мав право отримувати певну кількість книг, журналів та газет. Існували і свої правила користування читальним кабінетом. Відвідувачі отримували необхідні книги та періодику і користувалися ними безкоштовно (у межах читальні). Відвідувачам заборонялося робити помітки, малюнки або інші речі, які призводили до пошкодження літератури. Також були встановлені правила поведінки у читальні. Відвідувачам заборонялося голосно розмовляти, смітити [12].

Важливість бібліотеки для культурного життя міста розуміли всі небайдужі мешканці Чернігова, які пропонували і обирали до її правління найшанованіших представників громади. У 1895 р. головою правління Чернігівської громадської бібліотеки був відомий громадський діяч Ілля Людвігович Шраг, а серед членів правління Василь Михайлович Хижняков та Борис Дмитрович Грінченко [13]. Саме завдяки таким особам, які були активними прибічниками поширення серед населення освіти і культури, пересічні городяни отримали можливість знайомитися з творами не лише іноземних авторів (Ч. Шекспіра, Т. Ібсена, Д. Байрона, В. Скотта та інших), але й з класиками української та російської літератури (І. Левицького, І. Карпенка-Карого, М. Гоголя, М. Костомарова, А. Чехова, Л. Толстого. О. Пушкіна та інших) [14].

Читальня, що працювала при бібліотеці, мала достатньо широкий вибір газет та журналів («Вестник Европы», «Исторический журнал», «Киевская старина», «Русское богатство» тощо), які могли задовольнити духовні потреби як дорослої частини населення Чернігова, так і учнівської молоді [15].

Підняттю культурно-освітнього рівня населення краю сприяли періодичні видання, з якими можна було ознайомитися в бібліотеці: «Черниговские губернские ведомости», «Черниговские епархиальные ведомости», «Черниговская газета»,

«Календари Черниговской губернии» та інші на своїх сторінках друкували значний масив матеріалів з історії міста і всієї губернії, які містили багатий статистичний та етнографічний матеріал. На сторінках місцевої та загальноросійської преси друкувалися статті, присвячені проблемам удосконалення місцевого самоврядування, освіти, медицини та іншим, які містили аналіз стану окремих сфер життя і пропозиції щодо їх вдосконалення. Таким чином, бібліотеки сприяли формуванню у населення певного світогляду і думки про шляхи поліпшення свого життя.

Крім громадської бібліотеки, у Чернігові діяли бібліотеки при навчальних закладах. Фінансуючи різні ланки освіти, чернігівське громадське управління одночасно слідкувало за поповненням бібліотечних фондів. Головним чином вищезгадані бібліотеки закупали навчальну літературу або художню, яка повинна була сприяти кращому засвоєнню дисциплін і вихованню монархічно налаштованої молоді. За свідченнями сучасників, найбільші фонди серед шкільних бібліотек міста мала духовна семінарія [16].

У місті також діяло декілька приватних бібліотек, які розміщувалися в одному приміщенні з книгарнями. Така ситуація мала і свій позитив, бо кожний бажаючий міг замовити необхідну літературу в магазині, а потім прочитати в читальному кабінеті. На початку XX ст. у Чернігові з'явилася іудейська бібліотека, фонди якої були орієнтовані на задоволення потреб представників даної конфесії, які мешкали у Чернігові.

В інших містах Чернігівської губернії ситуація була значно гіршою. Кількість бібліотек (громадських, земських, приватних) та «якість» їхніх фондів значно поступалися Чернігівській громадській бібліотеці. Певним винятком була бібліотека при історико-філологічному інституті князя О. А. Безбородька. Основу бібліотечного фонду навчального закладу поклав граф А. Г. Безбородько, який подарував їй 2500 книг. Це були здебільшого історичні видання та переклади творів західноєвропейських авторів. Слід визнати, що влада Ніжина в різні часи по-різному підтримувала дану бібліотеку.

Крім вищезгаданої бібліотеки, у місті діяли подібні заклади при інших навчальних установах або приватні, що було характерно для більшості міст Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.

Як і в сусідніх губерніях, на Харківщині основна маса бібліотечних закладів функціонувала в губернському місті. Частині з них влада Харкова надавала допомогу. Наприклад, міське громадське управління 13 січня 1897 р. було співорганізатором благодійної театральної вистави, кошти від якої пішли на потреби Харківської громадської бібліотеки [17]. Вищезгаданий заклад було організовано за ініціативи міської думи (8 жовтня 1886 р.). Створене із представників муніципальних структур та громадськості правління громадської бібліотеки звернулося до правління Харківського університету з клопотанням про виділення частини території, що знаходилася на перехресті Петрівського провулку та Миколаївської вулиці, для будівництва приміщення [18]. Побудована бібліотека мала три поверхи, читачів обслуговувало п'ять службовців. Небайдужі харків'яни долучалися до формування бібліотечного фонду: губернатор барон А. фон-Гільденбант, професор Харківського університету Д. Багалій, прибічники поширення освіти серед населення Х. Алчевська, М. Сумцов, О. Гурський та інші.

Саме спільні зусилля Харківської управи та громадськості сприяли поступовому розвитку закладу. У 1889 р. бібліотека отримала від влади міста субсидій на суму 1000 руб. та 500 руб. на оренду приміщення. Благодійники зібрали на її потреби 533 руб. 50 коп. Показовими були суми внесків: від 500 руб. (від Б. Т. Філонова) до 80 коп. (від Деревицького). Наведені дані засвідчують небайдуже ставлення харків'ян до потреб бібліотеки і бажання допомогти у розвитку установи.

Робота закладу була організована таким чином, що він заробляв кошти, які можна було направляти для вирішення нагальних потреб. У 1889 р. у вигляді членських внесків бібліотека отримала 939 руб., за місячні абонементи –3064 руб. 97 коп., штрафи за порушення правил становили 71 руб. 40 коп., компенсація за втрачену літературу – 24 руб. 40 коп., кошти від проведення двох благодійних спектаклів – 510 руб. 73 коп.[19] І це ще не весь перелік статей прибутку за один рік.

Основними витратними статтями в роботі бібліотеки були: купівля нових книг (2372 руб. 38 коп.), передплата періодичних видань (1929 руб.), заробітна плата п'яти працівникам (1090 руб.), двом хлопчикам (140 руб.), двом швейцарам (333 руб. 75 коп.), опалення (146 руб. 30 коп.), меблі і лампи (237 руб. 40 коп.), освітлення (28 руб. 91 коп.), дрібні витрати (155 руб. 7 коп.) та страхування (86 руб. 80 коп.). Суми витрат наведені за 1889 р. [20]

Активна участь влади Харкова і міської громади в розбудові громадської бібліотеки принесла свої позитивні наслідки. У 1890 р. правління бібліотеки спільними зусиллями самоврядних інституцій і харків'ян починає відкривати свої філії у різних районах губернського центру. Це розширило можливості мешканців міста знайомитися з новинками світової та української літератури, матеріалами, присвяченими обговоренню актуальних проблем місцевого та загальноросійського характеру, що друкувалися в книгах та на сторінках періодичної преси.

Слід визнати, що саме представники громадськості, які розуміли культурно-просвітницьку роль бібліотек, сприяли перетворенню Харківської громадської бібліотеки в одних із головних культурних осередків міста.

У 1889 р. правління закладу вирішило створити каталоги книг за новим принципом (форматно-порядковим). Їх почали друкувати (у 1889 р. – 12000 назв книг та 121 періодичне видання) і продавати усім бажаючим [21]. У 1898 р. за рішенням правління було розпочато створення генерального алфавітного каталогу, за основу якого було взято прусську систему опису книг.

На цей крок правління було змушено піти тому, що бібліотечний фонд постійно зростав і у 1896 р. становив 41600 книг. В окремі роки тільки від благодійників заклад отримував від 2000 до 4000 томів [22]. Серед меценатів, які подарували бібліотеці значну кількість видань, були письменник Г. Данилевський (близько 3000 книг), лікар В. Порай-Кошиця (1800 найменувань), юрист К. Анненков (1700 примірників) і багато інших мешканців міста та його гостей, хто своїми діями сприяв культурно-просвітницькій діяльності міського громадського управління Харкова. Дана теза підтверджується фактами. Так, лише у 1890 р. бібліотеку відвідало 65370 осіб, що становило значний відсоток населення Харкова.

Крім громадської бібліотеки, у місті діяли бібліотеки при навчальних закладах (які різною мірою фінансувалися муніципальними структурами). Однак фонди початкових народних, ремісничих і реальних училищ, прогімназій і гімназій здебільшого були сформовані з навчальної літератури та книг церковного характеру. Бібліотеки ж для вчителів у переважній більшості були практично пусті [23].

Спільними зусиллями з Товариством розповсюдження в народі грамотності влада міста відкрила Першу і Другу Харківську безкоштовні народні читальні-бібліотеки, орієнтовані на харків'ян, які відносилися до непривілейованих станів.

У місті також діяла певна кількість бібліотек при залізниці. З 1887 р. такий заклад працював на Курсько-Харківсько-Севастопольській залізниці, засновником якого був С. Парчевський. Правління залізниці та її службовці підтримали ініціативу (у тому числі і фінансово). У 1897 р. бібліотечний фонд налічував 6000 видань та 30 найменувань газет і журналів. У 90-х роках XIX ст. бібліотека мала свої філії у залізничній лікарні, Олександрійських залізничних майстернях та на станції Слов'янськ [24]. Лише у Харкові вона мала 600 передплатників [25]. Позитивний досвід колег перейняло правління Харково-Миколаївської залізниці, яке створило у себе бібліотеку у січні 1897 р. Начальник залізниці асигнував на її діяльність 2000 руб. Окремі робітники також відраховували кошти зі своєї заробітної плати на бібліотеку. Уже через декілька місяців вона мала 200 передплатників [26].

У місті діяли 3 приватні бібліотеки, серед яких особливий інтерес викликає Південна театральна бібліотека Лігда-Нікіфорова, що функціонувала близько двадцяти років. З часом її власником став Д. В. Бойко. Дана бібліотека тривалий час вважалася однією з найкращих в імперії за різноманітністю бібліотечного фонду театрально-музичного спрямування [27].

Крім вищезгаданих, бібліотеки діяли у кожній роті військових частин, що роз-

ташовувалися у Харкові. Вони були орієнтовані на нижні чини. Бібліотечний фонд складався в середньому з 500 книг та певної кількості військових журналів [28]. Окрім задоволення духовних потреб солдат, бібліотека повинна була сприяти підвищенню військової підготовки. Зазначені заклади перебували здебільшого під опікою громадськості міста.

У повітових центрах Харківської губернії бібліотечна справа у другій половині XIX ст. знаходилася в неналежному стані. Кількість закладів була недостатньою для задоволення культурних потреб населення. Здебільшого вони почали відкриватися міськими громадськими управліннями у 80-х-90-х роках XIX ст. Як і в сусідніх губерніях, у кращому випадку паралельно існували земські, приватні та громадські бібліотеки. В окремих містах, виходячи із залишкового принципу фінансування культурної сфери, гласні вважали недоцільним відкриття муніципальних бібліотек, якщо вже діяли земські або приватні. Інколи влада міст на дольовій основі фінансувала земські бібліотеки, розташовані у повітових центрах.

Організація роботи таких закладів часто була незадовільною. Так, у Сумах громадська бібліотека розташовувалася у двоповерховому будинку в центрі міста і мала спеціальний кабінет для читання. Однак усі бажаючі могли в ній палити, що створювало незручності для інших читачів. Розклад роботи закладу викликав постійні нарікання сумчан. Лише з часом бібліотека стала працювати до 20. 00. Бібліотечний фонд і матеріальний стан, за свідченнями сучасників, були жалюгідними. Лише у 1897 р. спільними зусиллями сумської думи та Харківським товариством поширення в народі грамотності було відкрито ще одну народну бібліотеку-читальню. Влада міста щороку виділяла по 400 руб. для закупівлі літератури та облаштування закладу (меблі, лампи тощо). Однак у новій бібліотеці також не заборонялося палити, що не подобалося частині відвідувачів.

Необхідно відзначити, що існуючі заклади у повітових містах та містечках навіть наприкінці XIX ст. ще не стали важливими осередками культури, які масово відвідували містяни. Наприклад, в Ізюмській громадській бібліотеці (відкрита у 1896 р.) за рік побувало лише 66 чоловік, які ознайомилися з незначною кількістю книг та газет (2016 найменувань) [29].

Дане явище було навіть у губернських центрах, що підтверджують спогади одного із викладачів чернігівської чоловічої гімназії: «Більшість педагогів не торкались газет та журналів і взагалі не цікавились читанням. У Чернігівській громадській бібліотеці були сотні підписчиків, але серед них не було жодного вчителя гімназії. Усіх педагогів перевищив інспектор Антонюк... З'ясувалося, що він не читає ніяких журналів і навіть газет і суворо карає учнів за таке читання. Пригадуються ще декілька педагогів, які без усілякої польози займали свої місця і шкідливо впливали на своїх учнів...» [30].

Розуміючи складність і важливість культурно-просвітницької діяльності, окремі гласні та представники громадськості шукали нові форми і методи залучення населення до культурних надбань. Так, у Харкові спільними зусиллями міської влади, громадськості та Товариства грамотності і народної опіки було відкрито декілька народних чайних. У приміщенні таких чайних передбачалося розташовувати бібліотеки і гуртки [31].

Таким чином, наведені матеріали дозволяють зробити висновок, що протягом другої половини XIX ст. органи міського самоврядування Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній приділяли недостатньо уваги питанню розвитку бібліотечної справи. Окремі гласні виступали проти відкриття громадських бібліотек, бо вважали недоцільним витрачати кошти, якщо в місті вже діяли бібліотеки (земські або приватні). У переважній більшості міст зазначених губерній нові бібліотеки та читальні відкривалися завдяки зусиллям та ініціативі громадськості, меценатам і товариств. Самоврядні ж інституції часто обмежувалися «скромною допомогою»: надавали приміщення, дозволи на відкриття, популяризували серед населення діючі установи, приймали участь у формуванні фондів та інше. Але, не зважаючи на залишковий

підхід муніципальних структур у розбудові бібліотечної сфери, спільні зусилля громадськості і влади міст мали позитивні наслідки для повсякденного життя городян.

Дана розвідка не висвітлила усі аспекти культурно-просвітницької діяльності органів міського самоврядування Лівобережжя та Слобожанщини. Недостатньо дослідженими залишаються питання театрально-концертного життя міст, розвиток музейної справи та інші аспекти повсякденного життя українських міст XIX – початку XX ст., які доцільно аналізувати на регіональному і всеукраїнському рівнях.

1. Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов: Б. и., 1862. – С. 597.
2. Петропавловский Ф. О предполагаемом открытии библиотеки в Чернигове / Ф. Петропавловский // Черниговские губернские ведомости. – 1859. – № 48. – С. 365-366.
3. Аскерова Л. С. Чернігів у XIX – на початку XX ст. : формування міського середовища: дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07. 00. 01. – «Історія України» / Л. С. Аскерова. – Чернігів, 2011. – С. 162-163.
4. Частные объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1860. – № 2. – Часть неофициальная. – С. 12.
5. Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии на 1888 год. – Полтава: Типо-литография Л. Фришберга, 1887. – С. 178-179.
6. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1894 год. – Полтава: Типо-литография Л. Фришберга, 1894. – С. 89-92.
7. Там само. – С. 91.
8. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1900 год. – Полтава: Типо-литография Губернского Правления, 1900. – С. 116-118.
9. Там само. – С. 119.
10. Леус В. Погляд через століття: Фотонариси / В. Леус. – Ніжин: Вид. «Аспект-Поліграф», 2008. – С. 76-77.
11. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред.. А. В. Кудрицького. – К.: Вид. «Українська Радянська Енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1990. – С. 866.
12. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. 145, оп. 1, спр. 575, арк. 178-183.
13. Черниговская памятка. Справочная книжка на 1898-1899 год. С рисунками, таблицами в тексте, календарем, адрес-календарем, картой губернии и двумя планами г. Чернигова. – Чернигов: Типография Губернского Правления, 1898. – С. 221-230.
14. Там само. – С. 221-230.
15. ДАЧО. – Ф. 1275, оп. 1, спр. 16, арк. 6.
16. Путеводитель по г. Чернигову / [Сост. А. Ярыгин]. – Чернигов: Типография Губернского Правления, 1912. – С. 69.
17. Южный край. – 1897. – 13 января. – С. 3.
18. Южный край. – 1897. – 6 марта. – С. 3.
19. Харьковский календарь на 1890 год. – Х. : Типография Губернского Правления, 1890. – С. 254.
20. Там само. – С. 254.
21. Там само. – С. 252-253.
22. Там само. – С. 252.
23. Харьковский календарь на 1895 год. – Х. : Губернская типография, 1896. – С. 483.
24. Южный край. – 1897. – 13 января. – С. 3.
25. Южный край. – 1897. – 15 февраля. – С. 3.
26. Южный край. – 1897. – 20 января. – С. 2.
27. Южный край. – 1897. – 10 июля. – С. 3.
28. Южный край. – 1897. – 6 февраля. – С. 4.
29. Южный край. – 1897. – 25 января. – С. 3.

30. Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля / В. М. Хижняков. – Петроград: Б. и., 1916. – С. 69-77.
31. Южный край. – 1897. – 28 июня. – С. 2.

Раскрываются основные направления и мероприятия органов городского самоуправления Полтавской, Харьковской и Черниговской губерний во второй половине XIX в. по развитию библиотечного дела. Показано роль общественности и меценатов в создании сети библиотек, указано на факторы, которые мешали этой деятельности.
Ключевые слова: Полтавская, Харьковская, Черниговская губернии, городское самоуправление, меценаты, культура, библиотеки.

The basic directions and measures of local authorities by Poltavska, Harkivska and Chernigivska provinceses in the second part of XIX century in development of library network are open up. The part of public and patrons of art in making library network is shown. We can see factors stopped this activity.
Key words: Poltavska, Harkivska and Chernigivska provinceses, local authorities, culture, libraries.

УДК 94 (477. 51-25): 352. 07 «1916»

Любов Шара

●

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОВСЯКДЕННІ СПРАВИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(за матеріалами 1916 р.)

Йдеться про заходи чернігівського міського самоврядування стосовно постачання населенню палива, освітлення, продуктів харчування, надання матеріальної допомоги малозабезпеченим родинам в умовах глибокої економічної кризи, зумовленої Першою світовою війною.

Ключові слова: економічна криза, паливо, продзабезпечення, кредитування, карткова система, матеріальна допомога.

Перша світова війна, у вирі якої опинилися і, втягнуті російським царатом, українські губернії, завдала невиправних демографічних втрат й економічних збитків. «... Імперія, – слушно зауважила В. Качмала, – прирекла себе на матеріально-технічні, політичні, морально-психологічні труднощі, які вже в 1915 р. переросли у глибоку економічну кризу, котру не в змозі був побороти правлячий уряд» [1]. Війна порушила усталений, часом надто розмірений на периферії, ритм життя містян, змусила представників місцевого самоврядування внести суттєві корективи у напрями господарювання. «Воєнне лихоліття, – твердить О. Вільшанська, – поставило нові складні проблеми, загострило старі і рельєфно виявило слабкі місця суспільного буття» [2].

Чернігів, хоча, на щастя, і знаходився далеко від лінії фронту, утім населення сповна відчуло усі прояви загальнодержавного економічного колапсу. Міське громадське управління, що складалося з думи (розпорядчий орган) та управи (виконавчий), очолював Аркадій Верзилов. Під його орудою працювали 60 гласних, міський секретар та троє службовців управи. Деякі аспекти їхньої діяльності науковцями фрагментарно висвітлювалися. На тлі вивчення Лівобережної України у роки Першої світової війни окреслювалися сюжети про господарсько-побутову роботу Чернігівської міської думи [3]. Але цілісне та об'єктивне бачення її ролі у воєнне лихоліття, уміння вирішувати повсякденні проблеми громади у форс-мажорних обставинах потребує актуалізації у форматі комплексного самостійного дослідження. Мета нашої студії полягає у тому, аби, скориставшись матеріалами діловодної документації міської думи за 1916 р., показати дії самоврядних структур Чернігова стосовно забезпечення населення паливом, освітленням, вирішення проблем продпостачання, надання грошової допомоги малозабезпеченим родинам, доплат до посадових окладів в умовах інфляції.

В означений час для опалення та освітлення приватних помешкань, різноманітних установ, закладів, культових об'єктів слугували дрова та гас. Дровозаготівлю організовували службовці міської управи у лісах Чернігівської губернії, зокрема Руднянській, Пакульській, Козлянській, Борисоглібській та інших дачах, частково закуповували дрова в Орловській губернії. Заздалегідь кошторисною комісією управи

© Шара Любов Миколаївна – доцент кафедри історії Центрально-Східної Європи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

обчислювалася відпускна ціна, вказувався термін подачі фізичними та юридичними особами заяв на придбання дров. Їхня собівартість визначалася з урахуванням витрат на закупівлю, заготівлю, транспортування, організацію продажі. Придбати дрова можна було лише за ордером, виписаним управою, після попередньої оплати у касу громадського управління [4]. Ціна, безумовно, змінювалася з огляду на інфляцію. Так, у січні 1916 р. пуд лісових дров коштував 24 коп. [5], а у вересні – 32 коп. ; за берегові дрова платили по 27 коп. Оскільки у гласних був острах, що дров не вистачить на весь опалювальний сезон, то, порадившись, постановили реалізовувати їх попудно, не більше 2 пудів в одні руки. Натомість виділили додатково по кілька кубів для церков, навчальних закладів, службовцям державних і земських установ [6].

Для освітлення міста, житлових будинків, громадських приміщень та інших господарсько-побутових потреб представники чернігівського самоврядування замовили 8 вагонів гасу. Наприкінці жовтня, коли прибув лише 1 вагон, мусили запровадити лімітований продаж палива – не більше 5 фунтів кожній родині. Гас розподілили по 78 лавках і 22 установах Чернігова. Щоби попередити спекуляцію, продавці мали право здійснювати оптову купівлю палива тільки за дозволом уповноваженого з продовольчої справи у Чернігівському повіті. Роздрібна реалізація населенню обов'язково фіксувалася письмово, вказувалася дата продажі й об'єм. Ціну на гас, так як і на дрова, доводилося поступово збільшувати, враховуючи наполегливі вимоги комерсантів. Станом на травень 1915 р., пуд гасу коштував 2 руб. 50 коп., фунт – 7 коп. [7], із липня 1916 р. продавали пуд гасу по 2 руб. 90 коп., фунт – по 8 коп. [8] 18 жовтня 1916 р., відповідно до урядового розпорядження, запровадили додатковий акциз – по 30 коп. за пуд палива, в результаті чого такса оптового продажу становила 3 руб. 20 коп. замість 2 руб. 90 коп. [9], у роздріб купували по 9 коп. за фунт [10].

Складнощі отримання гасу частково переорієнтували містян на альтернативний спосіб освітлення помешкань – електроенергією. Зауважимо, що електрифікація Чернігова розпочалася ще 1895 р., проте тоді не всі були фінансово готові запровадити інновацію вдома. Продовжували послуговуватися гасовими пристроями. Коли ж відчули проблеми із забезпеченням гасом, то до управи надійшли звернення «багатьох осіб» про підключення до міської електромережі [11]. Службовці управи апелювали до членів комісії технічних підприємств, які погодилися з можливістю збільшити число абонентів електроенергії. На засіданні міської думи очільник комісії Павло Кручек-Голубов указав, що для нарощення потужностей електростанції можна або задіяти резервний паровик, або звузити часові рамки освітлення міських вулиць і магазинів. Найліпшим, на його думку, був би другий варіант, так як використання резервного паровика неминуче призведе до зростання ціни за електроенергію (витрачатиметься більше пального, ніж для дизелів) і поставить під загрозу безперебійну роботу станції [12]. Доцільніше освітлювати вулиці Чернігова не з 17 год., а з 18-ї, тоді ж зачиняти й магазин, що тепер працюють до 20 год. «Це, – твердив П. Кручек-Голубов, – не може створити особливих, невигідних наслідків для торговців і публіки, бо магазини вечорами мають у теперішній час лише випадкових і поодиноких покупців» [13]. За підрахунками комісії, змінивши графік освітлення вулиць і магазинів, зекономили б 25 % електроенергії, необхідної для освітлення приватних будинків. Подальший виступ П. Кручека-Голубова засвідчив, що практика суворої економії змушувала гласних прораховувати на кілька кроків уперед, не забуваючи, водночас, про інтереси пересічних громадян. В усякому разі саме такий меседж пролунав з вуст голови комісії технічних підприємств: «не можна не рахуватися з тим, що від недостачі в освітленні потерпає робітничий люд: шевці, чоботарі та інші. Окрім того, ... для роботи паровика необхідна маса палива – щоденно близько 100 пуд. кам'яного вугілля, – ця кількість прирівнюється 1 куб. саж. дров. Таким чином, на весь час потребується 90 куб. саж. дров, що могли би бути використані на опалення» [14].

Проблеми з паливом для електростанції, дійсно, існували. Службовець управи Іван Дзвонкевич повідомив думцям: «вугілля нам надано лише для освітлення і ми установам дати на опалення не можемо. Зараз нафти у нас вистачить на півтора місяці». «Палива і дров у нас дуже мало, – підтвердив П. Кручек-Голубов» [15].

Гласні, почувши виголошену інформацію, пристали на пропозицію комісії технічних підприємств. Постановили розпочинати освітлення вулиць о 18 год., тоді ж зачиняти магазини, а відчиняти – о 6 год. ранку. Графік затвердили до 1 березня 1917 р. [16] Чітке означення кінцевої дати вказує на щиру віру думців у швидке завершення війни. Підтвердженням того слугує і виступ гласного Миколи Рудіна: «мова йде про якийсь місяць, коли буде тривати такий порядок і нічого страшного у тому... нема. Так як у цей час будуть освітлені будинки і з вікон буде падати світло й на вулиці» [17].

Непростим було і питання забезпечення населення продуктами харчування. Через першочергове задоволення сільськогосподарською продукцією армії, зменшився товарообіг на внутрішньому ринку, виник дисбаланс між попитом і пропозицією. Службовці самоврядування вбачали своєрідне рятувальне коло у встановленні твердих цін на харчі, беручи при цьому до уваги інтереси і продавців, і покупців. Утім, таксування не стало перепоною для запровадження карткової системи на окремі види продукції. Так, улітку 1916 р. виникли серйозні проблеми з придбанням цукру. Власне, вже у червні зрозуміли, що попит на означений товар значно перевищив пропозицію. З одного боку, це традиційно зумовлювалося зростанням сезонної закупівлі, а з іншого – за браком робочих сил різко скоротилося виробництво цукру, наявні запаси виявилися небезмежними. Водночас, якщо раніше у населення був вибір між цукром-піском або кусковим, то на час війни рафінад активно споживався армією. Держава намагалася регулювати надходження цукру до губерній. На адресу уповноважених голови Особливої ради для обговорення і об'єднання заходів з продовольчої справи (далі – Особлива рада) надсилали клопотання про потреби тієї чи іншої губернії. Безпосередньо до Чернігівської у серпні 1916 р. направили 73 вагони цукру-піску, з них 5 – для Чернігова та 11 – для Чернігівського повіту. Окрім цього, додатково транспортували 10 вагонів цукру-пудри.

У Чернігові реалізували отриману продукцію через мережу магазинів Товариства споживачів. Проте, забезпечити містян не змогли. Типовими явищами стали черги і сварки покупців, котрі, панічно боячись лишитися без цукру, купували на запас [18]. Через деякий час міське самоврядування мусило запровадити обмеження, продаючи в одні руки по 2 фунти, але це не поліпшило ситуації. «Цукор, – читаємо у діловодній документації Чернігівської думи, – через перебільшений попит швидко зникає в місті й дехто говорить, що він вивозиться до Гомеля та в населені пункти повіту» [19]. Постійно лунала критика на адресу Товариства споживачів: «Споживачі продають цукор не фунтами, а пудами й зловживають; бідний люд там стоїть цілими днями і не може дочекатися, а якщо дочекається, то його обважують і замість кульків змушують брати цукор у свої шапки – це знущання... Споживачі заробляють чистого на пуді по 60 к., крім мішка. Це здирництво; це не Товариство споживачів, а Товариство злодіїв, вони на вагоні отримують по 800 р.» [20]. Знаючи про такі настрої громади, представники самоврядування вирішили, що найкращим варіантом може стати карткова система. Міська дума зобов'язала продовольчу комісію обопільно з Товариством споживачів підготувати картки й по них продавали цукор. Невдовзі ті картки виконували подвійну місію – на зворотному боці робили позначки про купівлю населенням гасу (як указувалося вище, з жовтня 1916 р. запровадили ліміт – не більше 5 фунтів на кожну родину). Карткова система, безумовно, не сприймалася як панацея. Більше того, чітко усвідомлювався негативний її вплив на мікроклімат спільноти Чернігова, поширення панічних настроїв. Відтак міська влада спробувала нормалізувати продпостачання за рахунок оптової закупівлі харчів на позичені гроші. Варто пояснити, що уряд, аби полегшити процедуру кредитування, дозволив громадському управлінню міст імперії скористатися підтримкою державного казначейства. Власне, останнє взяло на себе зобов'язання виступити в ролі поручителя перед банком за позичальника. Щоправда, задля того самоврядні інституції мусили виконати певні вимоги. Зокрема, гарантія державного казначейства на кредит уможливлювалася тільки на час війни і якщо місто справді не мало інших джерел продпостачання населення [21]. Клопотання про позику подавалося міською управою на ім'я губернатора, в обов'язковому по-

рядку долучалися довідка про фінансовий стан населеного пункту, річний бюджет, кошторис видатків на реалізацію траншу та інформація про те, з якими фінансовими установами вже велися переговори щодо кредиту [22]. Протягом двох днів означений пакет документів адресувався членам Губернського по земських і міських правах присутствія, потім з ухвалою останнього надходив у місцеву раду Особливої ради при Міністерстві землеробства. Там питання обговорювалося у присутності управляючих казенною палатою, місцевими установами державного банку і представником державного контролю. Рішення місцевої ради й відповідні матеріали надсилалися в Особливу раду, яка виносила остаточний вердикт. Губернатор зобов'язувався інформувати Міністерство внутрішніх справ про хід справи.

У разі, коли Особлива рада позитивно реагувала на прохання міського самоврядування про кредит, повідомлялися Міністерство фінансів і заявник. Останньому надсилався вексель з указаною сумою позики, а банк-кредитор отримував гарантійний лист. Якщо позичальник не повертав кредит у визначений час, то вексель повністю погашався державним казначейством упродовж двох тижнів [23]. Векселі видавалися громадському управлінню не більше, ніж на 9 місяців. За користування грошима позикодавця нараховувалися 5 % річних, що сплачувалися кожні півроку. Неоплачений міською думою кредит держава вважала недоїмкою, щомісяця стягувалася пеня по 1 % від суми боргу. Кінцевий термін повернення кредиту – не більше, ніж півроку після завершення війни, тобто, проголошення імператором демобілізації. Особлива рада могла дозволити й відстрочку, але «у випадках, вартих уваги». Отримавши позику і розпочавши закупівлю продуктів харчування, громадське управління зобов'язувалося звітувати кожні три місяці за відповідною формою перед місцевою радою Особливої ради [24].

Зауважимо, що гарантією державного казначейства на кредит могло скористатися не лише міське, але й земське самоврядування. Як свідчать архівні матеріали, часом траплялися прецеденти, коли гласні міста і земства клопотали про позику для жителів одного й того ж населеного пункту. «На заготівлю одних і тих же продуктів харчування і фуражу, – читаємо у циркулярі Міністерства внутрішніх справ, – для одного й того ж населення позики часто беруться і містами, і губернським, і повітовим земством, тобто потреби цього населення враховувалися два й, навіть, три рази». Безсумнівно, це зайві видатки для державного казначейства, тому губернаторам й уповноваженим голови Особливої ради наказувалося прискіпливо перевіряти подання про кредити, а використання бюджетних коштів «... у теперішній складний час повинно здійснюватися з особливою бережливістю» [25]. У принципі, винними у такій ситуації були творці муніципального законодавства. Згідно з чинними юридичними нормами, міста не мали статусу окремої земської одиниці, а отже, земці цілком справедливо брали в розрахунок містян у своїх фінансових запитах до держави.

Чернігівська міська дума вирішила скористатися правом на отримання кредиту, щоправда, спочатку спробували обійтися власними силами. На одному із думських засідань пролунала пропозиція сформувати стартовий капітал на суму 35 тис. руб., з яких 25 тис. руб. мало асигнувати громадське управління і 10 тис. руб. – Товариство споживачів. На 22. 600 руб. задумали купити безпосередньо у виробників по вагону цукру-рафінаду (7 тис. руб.), цукру-піску (5600 руб.), борошна (3500 руб.), олії (6 тис. руб.) і солі (500 руб.). Подумали також, що місто повинне виділити додатково ще 10-15 тис. руб. на придбання нової партії харчів, аби не спостерігалося браку продовольства,[26]. Здавалося б, все спланували, але озвучені цифри змусили замислитися. На той момент не впоралися б з такими видатками. Станом на 1 січня 1916 р., зовнішні борги Чернігова сягнули 550963 руб. 80 коп. [27] Останню позичку, до речі, мали віддати 2 квітня 1944 р. [28] Отож, поміркувавши ще раз, думці схилилися до ідеї взяти кредит під гарантію державного казначейства. За їхніми підрахунками вистачило б 100 тис. руб. на придбання харчів. При цьому були певні, що, купивши продовольство, не лише задовольнять попит населення, але й попередять наживу комерсантів, чиє посередництво так дорого обходилося пересічним покупцям. «Кредитом.., – вважали гласні, – передбачається цілком можливим регулювати ціни

на ті товари, на які завдяки спекуляції тримаються високі ціни» [29]. Загалом же на 100 тис. руб. позики хотіли придбати 100 вагонів жита (для переробки на борошно) на 12 тис. руб., 5 вагонів ячменю (6500 руб.), 4 вагони цукру-рафінаду (28 тис. руб.), по 3 вагони пшона (9 тис. руб.) і солі (2 тис. руб.), по 2 вагони цукру-піску (11 тис. руб.), олії (12500 руб.), пшеничного борошна (9 тис. руб.), на решту суми – крупи, гас, інші товари першої необхідності [30]. Першочергово розраховували купити 6 вагонів цукру (піску і рафінаду), по 3 вагони пшона і солі, 2 вагони олії, круп, гасу, загальною сумою 28 тис. руб. Решту продовольства – докуповувати поступово [31].

Передбачалося, що продути харчування мали реалізовувати населенню через магазини Товариства споживачів. Ціни визначалися б продовольчою комісією міської думи й контролювалися наглядовим комітетом і ревізійною комісією, до складу яких заздалегідь делегували п'ятьох гласних – Сергія Авдєєва, Матвія Архипова, Михайла Бодаєва, Миколу Лапіна та Іларіона Тудоровського [32].

Кредитодавцем для чернігівського самоврядування погодився виступити міський громадський банк, що, вочевидь, було вигідним. Адже, надаючи позику, банки могли додатково вимагати ще й певну заставу, окрім гарантії державного казначейства. Натомість Чернігівський громадський банк, заснований з ініціативи і частково на кошти міського самоврядування, задовольнявся лише гарантією казначейства. Отож зібрані та належним чином оформлені документи передали на розгляд Особливої ради. 18 березня 1916 р. на її засіданні ухвалили наступне рішення: 1) надати міській думі Чернігова гарантію державного казначейства на позику... 100 тис. руб. для вирішення продовольчого питання; 2) асигнувати 25 тис. руб. авансу (повертався після отримання кредиту) на купівлю першої партії продовольства; 3) запропонувати громадському управлінню замість цукру-рафінаду купити цукор-пісок «через значний попит на цей товар із боку армії» [33]. Постанова набула чинності, однак наявні у нашому розпорядженні наративні джерела допоки не дозволяють підтвердити факт отримання та використання 100-тисячного кредиту. Достеменно відомо лише про транш 25-тисячного авансу, переданого міським самоврядуванням Товариству споживачів для придбання цукру і пшеничного борошна; реалізовували населенню за цінами, визначеними продовольчою комісією [34].

На противагу проблемі з постачанням харчів, були продукти, відсутність яких у період війни виявлялася як ніколи доречною. Йдеться про спиртні напої. Ще на початку війни, 22 серпня 1914 р., набуло юридичної сили Височайше повеління про припинення торгівлі спиртом, вином і горілчаними напоями на теренах імперії до завершення військових дій. Такий крок, переконана О. Вільшанська, значно змінив спосіб життя населення в країні, а разом із тим і суспільну свідомість [35]. Справді, як свідчать архівні джерела, це позитивно вплинуло на громаду Чернігова. На одному із думських засідань гласні констатували наступне: «існуюча... заборона продажу міцних напоїв найкращим чином сприятливо позначилася на житті міста: хуліганство зникло, злочинність зменшилася, працездатність населення збільшилася» [36].

Означеного закону дотримувалися майже два роки, аж допоки 8 березня 1916 р. імператор Микола II не підписав наказ про встановлення єдиних загальних правил про заборону продажу спирту, хлібного вина та горілчаних виробів й дозволив збут легких виноградних вин міцністю не більше 10 градусів. Відтак, з квітня того ж року у Чернігові відновили торгівлю вином. До чого це призвело? Очевидно негативні наслідки не забарилися, бо, на думку гласного Гаврила Іващенка «... як вдень, так вночі неможливо містом пройти...» [37]. 4 травня 1916 р. на засіданні думи поставили на голосування питання про повну заборону продажу спиртних напоїв. На жаль, підрахунок голосів засвідчив відсутність одностайності: лише десятеро гласних висловилися «проти» торгівлі вином [38]. Через кілька місяців алкоголізм, напевно, набув ще більшого розмаху, погіршилася криміногенна ситуація. У жовтні на зібранні думців знову актуалізувався запит про припинення продажу вина. Присутні усвідомлювали небезпеку п'янства у воєнний період: «...в умовах низького рівня населення, – був певен думець Степан Зубок, – заборонні заходи необхідні...» [39]. Однак і того разу все обмежилося лише балаканиною. Для ветування закону про торгівлю

вином укотре не вистачило голосів. Ймовірно, не без власного меркантильного зиску, гласні лобіювали інтереси комерсантів, котрі наживалися на реалізації спиртного. З іншого боку, повне обмеження торгівлі оковитою стало сприятливим ґрунтом для процвітання чорного ринку, зростання випадків отруєння палітурою, денатуратом, спиртовим лаком; антиалкогольна кампанія зумовила альтернативу пияцтву – стрімко зріс відсоток курців тютюну [40].

Абсолютно прогнозованим наслідком дисбалансу між попитом і пропозицією на продукти харчування, предмети першої необхідності стало знецінення грошей. Їхня кількість, за підрахунками В. Качмалої, зросла у 3,3 раза упродовж 1 липня 1914 р. – 1 січня 1917 р. «Інфляція, – твердить дослідниця, – катастрофічно посилювала бідування та злидні абсолютної більшості населення Лівобережної України...» [41]. Підтвердженням того є низка клопотань до Чернігівської міської управи на предмет асигнування одноразової грошової допомоги, збільшення річних виплат і посадових окладів родинам померлих або працюючих службовців, штатних робітників установ міського громадського управління, об'єктів комунального господарства. Потреба у тому була очевидною й беззаперечно визнавалася. «У теперішній час, – значиться в думському протоколі від 6 липня 1916 р., – подорожчання життя продовжує прогресувати майже з кожним днем й існуючі посадові оклади є зовсім недостатніми для задоволення навіть нагальних потреб» [42].

Заяви на адресу чернігівського самоврядування про фінансову допомогу спочатку розглядалися на засіданнях кошторисної комісії, члени якої, ретельно вивчивши суть справи, ухвалювали попереднє рішення. Потім воно озвучувалося на зібранні думців, обговорювалося й шляхом таємного голосування виносився остаточний вердикт. Якими ж були критерії, що переважували шальки в сторону «за» чи «проти»? Передусім, зверталася увага на матеріальне становище прохача, джерела й обсяги доходів родини, стаж і якість роботи на муніципальних підприємствах чи установах. Керівництво останніх зі свого боку також могло надіслати зустрічне подання на підтримку заявника. Приміром, у грудні 1916 р. вирішувалося питання про збільшення річних виплат удові касира міського громадського банку М. Федосовій. До її заяви додавалося ще й прохання правління банку на підтвердження матеріальних проблем прохачки: «... занадто незабезпечене становище М. П. Федосової та отримувана нею дотепер мізерна допомога, за умови незвичного подорожчання життя, а також заслуги покійного С. Є. Федосова, який виконував протягом 25 років безперервно складну й напружену роботу касира, котрий приніс досить вагому користь банку...» [43]. Ці аргументи не викликали заперечень ні серед членів кошторисної комісії, ні серед гласних. Предметом дискусії стала лише сума надбавки. Замість 150 руб. М. Федосова воліла отримувати 300 руб., і в цьому її підтримало правління банку. Під час обговорення деякі думці висловилися за збільшення суми до 240-250 руб. на рік, що було би достатнім. Утім, коли почали голосувати, то 22 особи погодилися на виплату 300 руб., восьмеро – «проти». Така щедрість гласних частково пояснюється тим, що кошти асигнувалися не з міського бюджету, а безпосередньо кредитною установою. Банк зобов'язався врахувати їх у кошторисі видатків на 1917 р. [44]

Часом переконливим аргументом для отримання матеріальної допомоги від міського самоврядування ставала й особиста підтримка заявника губернатором. Скажімо, на березневому (1916 р.) засіданні думи обговорювали клопотання вдови колишнього городового Федора Омеляненка. Згідно з правилами про пільги по службі городових, місто не мусило допомагати їхнім родинам фінансово. Між тим, довелося зважити на позицію очільника губернії, прохання поліцеймейстера і виділити одноразово 100 руб., «беручи до уваги старанну службу Омеляненка за умови бездоганної поведінки, а також скрутне майнове становище вдови...» [45]. Складно заперечувати губернаторові, якщо члени управи йому підпорядковувалися, оскільки за чинним законодавством вважалися держслужбовцями, хоча ж посади і були виборними.

Прикметно, що не потребувалися особливі аргументи, коли йшлося про збільшення заробітної плати штатному персоналу міського громадського управління і підпорядкованих йому інституцій. Так, у липні 1916 р. гласні, заслухавши звернення

правління міського банку, яке «через дорожнечу життя на час військових дій... вважає моральним обов'язком клопотати... про підвищення посадових окладів службовцям, обслуговуючому персоналу й охоронцям», збільшили заробіток 25 банківським працівникам [46]. Службовці отримали по 12 руб. щомісячної надбавки, обслуговуючий персонал та охоронці – по 5 руб. ; у сумарному вимірі – 1464 руб. Тоді ж Чернігівська дума зробила надбавки до місячної оплата канцеляристам міської управи, ломбарду і сирітського суду по 15 руб. кожному, а сторожам означених установ – по 5 руб. [47] Буквально через місяць на засіданні думи вербалізувалося питання про поліпшення матеріального становища керівного складу банку. Зокрема, пропонувалися одноразові грошові винагороди директору фінансової установи – 450 руб., двом його «товаришам» (заступникам) – по 330 руб. Себто, з 1 липня 1916 р. мали додатково виділити ще 1110 руб. бюджетних коштів [48]. У процесі обговорення пролунали гнівні виступи проти надбавок, на кшталт «несправедливо збільшувати утримання особам, яким нараховуються чималі оклади.., директор банку заробляє 3000 руб. на рік, та пенсії – 1500 руб., один товариш директора ледь не мільйонер...» [49]. Незважаючи на це, за результатами голосування (14 чол. – «за», 8 – «проти») дума постановила виділити грошову винагороду управляючим фінансової установи в означених вище розмірах [50].

Гласні Чернігівської думи старалися вдовольняти усі варті уваги клопотання про грошові виплати але, вочевидь, їхня кількість перевищувала ресурси місцевого бюджету. Наприкінці 1916 р. довелося ухвалювати рішення про виділення фінансової допомоги за рахунок доходів майбутнього 1917 р.

Таким чином, в умовах глибокої економічної кризи, спричиненої Першою світовою війною, міське громадське управління Чернігова мусило націлювати свої зусилля та фінансові ресурси першочергово на забезпечення містян паливом, освітленням, продуктами харчування, надавати матеріальну допомогу малозабезпеченим родинам, доплачувати до посадових окладів через зростання інфляції. З огляду на поглиблення загальнодержавного економічного колапсу, вкрай складно було вирішувати господарсько-побутові проблеми. Споживання палива, електроенергії відбувалося лімітовано, запровадили карткову систему на гас і цукор, таксацію на продукти харчування, розробили кошторис на отримання кредиту під гарантію державного казначейства для купівлі продовольства. Гласні сподівалися на завершення війни й будували плани на мирний 1917 р.

1 . Качмала В. Наростання загальної кризи на Лівобережній Україні в роки Першої світової війни / В. Качмала // Краєзнавство: науковий журнал. – К., 2011. – № 4. – С. 238.

2 . Вільшанська О. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О. Вільшанська // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 56.

3 . Вільшанська О. Названа праця / О. Вільшанська // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 56-69. ; Качмала В. Названа праця / В. Качмала // Краєзнавство: науковий журнал. – К., 2011. – № 4. – С. 238-245. ; Шевченко В. Проблема біженців на Чернігівщині в роки Першої світової війни / В. Шевченко // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 1999. – Вип. 4. – С. 54-57 та інші.

4 . Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 145, оп. 2, од. зб. 1411, арк. 436 зв.

5 . Там само, арк. 24.

6 . Там само, арк. 441 зв.

7 . Там само, арк. 304 зв.

8 . Там само, арк. 305.

9 . Там само, арк. 493.

10 . Там само, арк. 498.

11 . Там само, арк. 500.

12 . Там само, арк. 500 зв.

13 . Там само, арк. 501.

14 . Там само, арк. 502.
15 . Там само, арк. 502 зв.
16 . Там само, арк. 503.
17 . Там само, арк. 502.
18 . Там само, арк. 249.
19 . Там само, арк. 249 зв.
20 . Там само, арк. 250.
21 . Там само, од. зб. 1427, арк. 104.
22 . Там само, арк. 104 зв.
23 . Там само, арк. 105.
24 . Там само, арк. 106, 106 зв.
25 . Там само, арк. 34 зв.
26 . Там само, од. зб. 1411, арк. 5.
27 . Там само, од. зб. 1439, арк. 11.
28 . Там само, арк. 10.
29 . Там само, арк. 9 зв.
30 . Там само, арк. 9.
31 . Там само, арк. 1 зв.
32 . Там само, од. зб. 1411, арк. 10 зв.
33 . Там само, од. зб. 1439, арк. 14.
34 . Там само, од. зб. 1411, арк. 167.
35 . Вільшанська О. Названа праця. – С. 60.
36 . ДАЧО, ф. 145, оп. 2, од. зб. 1411, арк. 409 зв.
37 . Там само, арк. 179.
38 . Там само, арк. 410.
39 . Там само, од. зб. 1428, арк. 71.
40 . Вільшанська О. Названа праця. – С. 62.
41 . Качмала В. Названа праця. – С. 240.
42 . ДАЧО, ф. 145, оп. 2, од. зб. 1411, арк. 300 зв.
43 . Там само, арк. 385 зв.
44 . Там само, арк. 386.
45 . Там само, арк. 158 зв.
46 . Там само, арк. 300 зв.
47 . Там само, арк. 301, 301 зв.
48 . Там само, арк. 419.
49 . Там само, арк. 419 зв.
50 . Там само, арк. 421 зв.

К вопросу о повседневных делах черниговского городского самоуправления во время Первой мировой войны (на материалах 1916 г.)

Рассказывается о мероприятиях черниговского городского самоуправления относительно поставки населению топлива, освещения, продуктов питания, выделение материальной помощи малообеспеченным семьям в условиях глубокого экономического кризиса, вызванного Первой мировой войной.

Ключевые слова: экономический кризис, топливо, продобеспечение, кредитирование, карточная система, материальная помощь.

To the question of the Chernihiv city self-government's daily routines during World War I (on materials of 1916)

In the article the Chernihiv city self-government's measures in providing fuel, lighting and food to the people, giving the pecuniary aid to needy families in conditions of the deep economic crisis which is caused by World War I are explained.

Key words: economic crisis, fuel, providing products, crediting, rationing system, pecuniary aid.

УДК 94 (477. 51 – 25) : 332. 8 «192»

Інна Непотенко

●

РЕАЛІЗАЦІЯ ЖИТЛОВОЇ ПОЛІТИКИ І ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ У ЧЕРНІГОВІ У 1920-х рр.

У статті визначено та охарактеризовано способи вирішення житлової проблеми та заходи щодо відновлення і відбудови житлового фонду Чернігова у 1920-х рр. Крім того, висвітлено стан та умови збереження архітектурних пам'яток та житлових будівель з вишуканим оздобленням фасадів, які увійшли до складу підохоронних, у ході реалізації пам'яткоохоронної діяльності.

Ключові слова: архітектурні пам'ятки, пам'яткоохоронна діяльність, відбудова, оздоблення фасадів.

У 1918-1919 рр. в умовах переходу до мирного життя та становлення у Чернігові радянської влади виявилося, що більшість структур міського життєзабезпечення призупинили функціонування або працювали з перебоями. Місто переживало житлову кризу, яка ускладнювалася переселенням до нього сільських жителів, а відтак загострилась проблема забезпечення помешканнями зростаючої кількості міського населення. Чимало городян проживали у напівзруйнованих будівлях та тих, які потребували термінового ремонту. Відтак постало питання про якнайшвидшу відбудову житлового фонду.

Проблему нестачі житла місцеве керівництво вирішувало різними способами: за рахунок перерозподілу, наданням городянам покинутих квартир, власники яких залишили місто після встановлення радянської влади, виділенням кімнат для тимчасового житлового прихистку у готелях, вилученням помешкань у «експропрійованих» класів, звільненням будинків, де кількість кімнат перевищувала чисельність осіб, що постійно в них проживали, та виселенням сімей розстріляних городян у підвали. Крім того, розпочалося проведення політики ущільнення та заселення трудящих за рахунок виселення представників «буржуазії»[1].

З приходом до влади більшовиків увесь житловий фонд перейшов у власність держави. Будинки та домоволодіння підлягали націоналізації. Однак кількість зруйнованих чи пошкоджених квартир була значною, а фінансових ресурсів для їхньої відбудови у місцевому бюджеті не було. Городяни не поспішали ремонтувати будинки, оскільки не були зацікавлені в цьому через заходи, вжиті новою владою. Право приватної власності було ліквідовано, через постійні переселення чи виселення пожильці в одній квартирі надовго не затримувалися. Відтак в умовах катастрофічного стану житлового фонду, повна націоналізація, яку прагнули провести більшовики, виявилась неможливою. З огляду на нерентабельність житлового фонду, відсутність коштів для відбудови житлового сектору та значну частину городян, згодних отримати житло, перебуваючи у статусі тимчасових користувачів, радянська влада дозволила денаціоналізацію. До кінця 1920-х рр. обсяг охоплених денаціоналізацією будинків досяг 90% від загальної кількості будинків міста, а денаціоналізованих домоволодінь – близько половини[2].

В умовах житлової кризи поряд з денаціоналізацією було дозволено оренду

© Непотенко Інна Василівна – к. і. н., молодший науковий співробітник науково-просвітницького відділу Чернігівського національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

націоналізованих володінь. Частина будинків орендувалася приватними особами, частина – колективними об'єднаннями мешканців одного чи кількох будинків (спочатку кварткомами, з листопада 1924 р. – житлокоопами).

В оренді житлових приміщень були зацікавлені і місцеве керівництво, і мешканці міста. Місцева влада прагнула відбудувати більшу частину житлового фонду за рахунок городян, які, об'єднавшись, спільними зусиллями займалися відновленням та ремонтом будинків, підтриманням їхнього належного санітарного стану, переклавши таким чином на них низку обов'язків. Надання будинків у користування на правах оренди зобов'язувало городян провести ремонт та відбудову будинків найближчим часом. Строки встановлювалися залежно від обсягу ремонтних робіт і коливалися в межах від одного до п'яти років. У той же час поштовхом для взяття будинків у оренду мешканцями міста послугувала незабезпеченість квартир городян необхідними умовами попри оплату міськими жителями квартплати. Житлокоопи існували за рахунок вступних, пайових внесків та коштів, отриманих від квартплати. На зібрані суми проводився поточний ремонт будинку, закуповувалися паливо та меблі. Розмір пайових внесків для чернігівців становив 5% від тарифу за квартиру[3].

Упродовж першої половини 1920-х рр. використання значної кількості будинків постійними користувачами було нетривалим. Це спричинено кількома факторами: закриттям з початком НЕПу низки радянських установ, які були утворені у 1919 р., низьким рівнем комфорту помешкань, відсутністю належних умов для проживання, а відтак і переселенням городян до інших квартир у пошуках кращого житла. Надалі ситуація дещо змінилася. У 1924 р. у Чернігові було утворено Спілку житлокоопів та передано у користування колективам пожильців будинки на тривалий час. Крім того, відбулося налагодження роботи більшості установ та закріплення за ними будинків на постійній основі. Кількість житлокоопів упродовж другої половини 1920-х рр. кілька разів змінювалася. На початковому етапі вона досягла 68. Це були невеликі колективні об'єднання, які включали в себе один чи кілька будинків[4]. Однак через недостатню фінансову самостійність дрібні об'єднання не в змозі були виконувати покладені на них обов'язки, тому почали розпадатися або укрупнюватися. До кінця 1920-х рр. їхня чисельність зменшилася до 8[5]. У той же час кількість будинків, які знаходилися у підпорядкуванні житлокоопів, упродовж 1924–1928 рр. суттєво збільшилася. На середину 1920-х рр. вона досягла близько третини житлового фонду, а наприкінці 1920-х рр. зросла до майже 40%[6].

Під час воєнних перепитій 1918-1919 рр. серед інших зазнали суттєвих руйнацій будинки, які вирізнялися оздобленням фасадів, втім, були і ті, що уціліли. Однак частина з тих, які вистояли, під час відновлення фасадів та зовнішнього ремонту будівель не залежно від того, у чиєму користуванні вони знаходилися (колективні об'єднання, приватники, муніципальний фонд), часто-густо відбудовувалися без збереження первісних форм, внаслідок чого втрачалася їх автентичність. Крім того, недбале ставлення, використання не за призначенням та здійснення поверхового ремонту через фінансову скруту призводили до занедбаності та в подальшому – до нищення будівель, що мали історико-культурну цінність. Тому з початком відбудови житлового сектору губернський комітет охорони пам'ятників старовини та мистецтва наполягав на необхідності дбайливого ставлення до цих житлових споруд. Чернігівський губернський комітет охорони пам'ятників старовини та мистецтва був виділений з секції образотворчого мистецтва 21 березня 1919 р. Хоча, на початковому етапі основна його діяльність полягала у догляді за музеями та архівами Чернігова, втім він турбувався і про охорону житлових приміщень від нищень[7]. Комітет подавав клопотання до місцевого керівництва про визнання за необхідне вжити заходи щодо збереження низки будівель, які уціліли як зразки ужиткового мистецтва та архітектури у їхньому первісному стані, слугуючи своєрідним віддзеркаленням попередньої епохи. Проте задовольнити дане прохання у 1919 р. можливості не було. Оскільки основна увага впродовж першої третини 1920-х рр. була направлена на налагодження безперебійної роботи міських систем життєзабезпечення, а також подолання житлової кризи. Надалі, з поступовою стабілізацією, стало можливим за-

доволення прохання комітету охорони пам'ятників старовини та мистецтва. Власне відповідна постанова була прийнята через п'ять років. У 1919 р. історичні та художні цінності та пам'ятки (церкви, музеї, поміщицькі садиби та ін.) перейшли у відомство Народного комісаріату освіти[8]. На початку 1924 р. сформовано спеціальну комісію, представники якої займалися оглядом житлового фонду міста та визначенням з-поміж будинків «особенно культурно-исторически ценностных». Було складено список будівель світського та релігійного значення, які віднесені до пам'яток архітектури, що не підлягали видозміні їхнього первісного вигляду, знесенню чи перебудові. Всі вони знаходилися у підпорядкуванні Губернського відділу Народного комісаріату освіти[9]. Для допомоги місцевим органам у 1926 р. засновано український комітет охорони пам'ятників культури та природи[10].

До переліку підохоронних будівель за постановою Губернського виконавчого комітету 1924 р. увійшли архітектурні пам'ятки, а також житлові будинки, побудовані у XIX – початку XX ст. Усього під охорону взято 45 будівель, що становило понад 1% від загального житлового фонду міста, а також 2 флігелі, приміщення на території двох колишніх монастирів Чернігова (Троїцького та Єлецького) та будівель, пов'язаних з соборною дзвіницею[11]. Житлова забудова міста у 1920-х рр. була в основному одноповерховою дерев'яною та становила понад 96% від загального житлового фонду Чернігова[12]. Відтак будівлі, які взяті під охорону, в масі своїй також були дерев'яними. З 45 будинків кам'яних було лише 8, решта – дерев'яні[13].

Усі ці будівлі умовно можна поділити на дві групи. До першої увійшли культові, адміністративні та освітні будівлі, з якими було пов'язане історичне минуле нашого міста, та житлові будинки відомих діячів Чернігова. Частина з них знаходилася на території Валу (школа ім. Коцюбинського, будинок Мазепи, будівлі, пов'язані з колишньою Соборною дзвіницею). Крім того, це стосувалося Державної друкарні (колишнього Губернського правління), будинку колишньої Поштової станції по вул. Шосейній (нині пр-т Миру) навпроти Вільно-пожежного товариства. До того ж, не дозволялося перебудовувати два колишніх монастирських комплекси, які у 1920-х рр. розташовувалися на окраїнах міста, – в районі Лісковиці: всі приміщення та стіни з вежами колишнього Троїцького монастиря, дерев'яні та кам'яні будівлі, що розташовувалися на території колишнього Єлецького монастиря та його огорожу, а також кам'яну кладку (залишки мосту через яр недалеко від Іллінської церкви на північному заході)[14].

Більшість будівель, які з 1924 р. заборонялося перебудовувати і видозмінювати, ще з утвердженням радянської влади у 1919 р., за винятком друкарні та школи, змінили своє функціональне призначення. У 1922 р. у приміщенні друкарні додатково було відкрито курси поліграфістів[15]. Школа ім. Коцюбинського була організована у 1924 р. як середня семирічна українська школа та розміщена у приміщенні колишньої чоловічої гімназії – навчального закладу, який існував у Чернігові до революції (будівля початку XIX ст.). У 1919 р. у цій будівлі облаштовано партійну школу, а після внесення будівлі до складу підохоронних, вона передана школі ім. Коцюбинського. Що стосується релігійних споруд, які взяті під охорону, то вони, як і більшість храмів міста, після встановлення радянської влади були проголошені народним «достоянием» і передані у власність держави[16]. Разом з тим, деякі церкви все ж були передані у користування релігійних громад. У першій половині 1920-х рр. таких храмів у Чернігові налічувалось шість[17]. Надалі їх кількість скорочено на третину[18]. Решту чернігівських храмів закрили, а будівлі використовували відповідно до нових потреб. Приміщення колишньої соборної дзвіниці (побудована на початку XVIII ст.) зайняли під комору, де зберігали вилучені у місті культові предмети; Троїцький (сформований XVII- XVIII ст.) та Єлецький (організований у XI-XVII ст.) монастирські комплекси також припинили своє існування. Через виняткове історичне значення Єлецьку Успенську та Троїцьку церкви не було передано у користування релігійним громадам. Відтак вони залишалися без належного догляду, що значно погіршувало стан будівель та призводило до їхніх руйнувань. У перші роки існування радянської влади з огляду на житлову кризу у деяких з їхніх споруд розмістили освітні установи.

На період голоду 1921-1922 р. Чернігів – місто, де нестача харчів не набула катастрофічних наслідків, приймав на тимчасове проживання біженців з територій, де його масштаби були значно більшими (в першу чергу з Поволжя). З трьох відкритих у 1921 р. так званих будинків очікування один з притулків для приїжджих дітей облаштовано в Троїцькому монастирі. У 1921-1922 рр. у ньому проживало близько 40 дітей[19]. Після завершення голоду притулок продовжував діяти ще кілька років. Однак після від'їзду біженців у ньому проживали в основному місцеві безпритульні діти. Крім того, приміщення монастирського комплексу, як і більшість закритих церков, використовували під комори та було здано городянам під житло.

У першій третині 1920-х рр. Успенський собор, який знаходився на території колишнього Єлецького монастиря, перебував у користуванні угодної владі «живої церкви», надалі здійснення в ньому молитов було заборонено. Щодо решти його приміщень, то в одному з них у 1921 р. відкрито 9-й дитсадок. Однак працював він всього кілька років. Це був один з дев'яти діючих на момент запровадження НЕПу у Чернігові дитсадків, який, як і решта, на початковому етапі існував за рахунок місцевого бюджету. Утримувати сформовану у перші роки радянської влади мережу дитсадків фінансової можливості не було, тому їх почали закривати або переводити на повну чи часткову самоокупність. За два роки половину дитсадків, включаючи той, який діяв на території Єлецького монастиря, закрили[20]. Впродовж 1924–1926 рр. Єлецький Успенський монастир, маючи історичну цінність та перебуваючи у відомстві державного музею Чернігова, пустував, а на його території проводилися розкопки. У середині 1920-х рр. келії монастиря були зайняті пересічними чернігівцями для проживання. З грудня 1927 р. половина будинку консисторії Єлецького Успенського монастиря передана у користування одній з чернігівських майстерень, а решта, включаючи колишній будинок єпископа, з огляду на стан приміщень, пустувала, піддаючись руйнуванню, перетворювалася на сміттєзвалища[21].

У 1927 р., згідно з постановою Ради Народних Комісарів УРСР, «приміщення Успенської та Троїцької церков у Чернігові були визнані історико-культурними пам'ятками всеукраїнського значення». У 1927 р. визначено особливий догляд за низкою споруд Чернігова: Спаським та Борисоглібським соборами, Катеринінською та П'ятницькою церквами, будинком Мазепи та Єлецьким монастирем[22].

До першої групи пам'яток історико-культурного значення увійшли також деякі торгові заклади, що знаходилися на території Старого базару (частина сучасної Красної площі та прилеглої до неї території), що концентрувалися у двох місцях: лавки з кам'яною огорожею поблизу П'ятницької церкви та кам'яні лавки ближче до Красної площі, де з утвердженням радянської влади розміщено Чернігівське єдине споживче товариство та встановлено криту галерею над ними[23]. Старий базар був основним місцем торгівлі у Чернігові до революції, де з торгових рядів та лавок, побудованих ще у XIX ст., окрім магазинів, здійснювалася торгівля. Починаючи з 1922 р., у ході реалізації планів щодо покращення міського благоустрою, постало питання про розвантаження центральної частини міста. З цією метою вирішено перенести більшість торгових рядів подалі від центру – на територію, яка в подальшому йменувалася Новим базаром (частина сучасного Центрального ринку). Залишено було лише ті з них, які не дозволялося демонтувати, а також кілька лавок, що спеціалізувалися на продажі продуктів першої необхідності – молока, овочів та хліба[24]. Вони знаходилися тут до 1928 р., коли було їх розібрано, і торгівля на Красній площі остаточно припинилася[25].

До переліку підохоронних включено також деякі з будинків, у яких до революції мешкали відомі городяни, імена яких пов'язані з Черніговом, та житлові будівлі заможних городян, що мали певну архітектурну та художньо-мистецьку цінність. Під охорону взято три будівлі відомих діячів: кам'яний будинок з флігелями та колонами доньки колишнього губернського предводителя дворянства Г. Милорадовича – Ольги, дерев'яний одноповерховий будинок по вул. Гончій (нині вул. Горького), що належав нащадкам одного з найвідоміших на Чернігівщині українських козацько-старшинських родів Лизогубів, а також залишки зруйнованої садиби Ф. М. Вербицького – сина відомого українського письменника (фундаменти будівлі

та земля в саду)[26]. Через переповненість чернігівських музеїв та відсутність необхідного приміщення для знову зібраних предметів старовини, у 1919 р. відкрито народний музей у колишньому будинку Ольги Милорадович[27].

У XIX – на початку XX ст. у Чернігові побудовано низку будинків з вишуканим архітектурним оздобленням, що належали знатним та заможним чернігівцям. Ті з них, які уціліли після воєнних перепитій 1918-1919 рр., також взяті у 1924 р. під охорону. Всього до переліку будинків, які було заборонено перебудовувати, увійшло 17 будинків та два флігелі. Ці будівлі перейшли у власність держави. Серед інших вони вирізнялися оригінальним архітектурним плануванням, багатим декоративним оформленням фасадів та представляли кращі зразки зодчества XIX ст. З 17 будинків лише 4 були кам'яними, решта – дерев'яними, 15 з них – одноповерхові споруди. Будинки розташовувалися в різних частинах міста. В основному вони знаходилися у центральній частині Чернігова та прилеглих вулицях: 6 будинків по Трудовій (сучасна Серьожнікова), 6 – по Гончій (нині Горького), 2 – по Селюка (нині Гетьмана Полуботка) та 2 по Радянській і Революції (нині частина Шевченка)[28].

Окрім будинків заможних городян, низка будівель з вишуканим архітектурним оздобленням належала також пересічним чернігівцям. Утім, на відміну від будинків знатних осіб, кількість декоративних елементів, які слугували у них окрасою екстер'єру, мала і менш різноплановий характер. Однак від цього вони були в історико-культурному значенні не менш цінними. Власне такі будинки і входили до другої групи підохоронних будівель. Однак, якщо будівлі забезпечених місцевих жителів взяті під охорону в цілому, то будинки пересічних городян – частково. Заборона на перебудову стосувалася лише окремих архітектурних елементів чи частин споруд. Загалом архітектурно та художньо цінними було визначено деталі 23 таких будинків, з яких виняток склали три будинки по вул. Єлецькій, які цілком взяті під охорону. Всі ці будинки вирізнялися пишністю оздоблення ганків та фасадів. В основному це були декоративні елементи вікон (наличники, віконниці), а також оздоблення стін. Крім того, у п'яти житлових будівлях під охорону взято пишно вбрані ганки, три з яких побудовані на колонах. Решту склали ворота з шестикутніми «одвірками» хвірток. Будинки розташовувалися на 12 вулицях міста. Більше половини знаходилося у центрі Чернігова: по 4 будинки по Гончій (нині Горького) та Богуславській (сучасна Гетьмана Полуботка), 3 – по Ремісничій (нині Комсомольська), решта – у різних частинах міста (зокрема, по Єлецькій, Миколаївській та Шосейній (нині пр-т Миру)). Відтак, як і будівлі заможних, ці житлові помешкання в основному концентрувалися в двох районах – на вулицях, що примикали до Старого базару, та на Лісковиці[29].

У 1924 р. всі приміщення, які увійшли до переліку підохоронних, уже не один рік були зайняті радянськими установами чи жителями Чернігова. З впровадженням постанови, частина з них передана іншим користувачам. У більшості підохоронних будинків мешкали городяни, які об'єднувалися у колективи пожильців спочатку під керівництвом кварткомів, а з 1924 р. – житлокоопів[30]. Виняток склали лише кілька з них, де було розміщено освітні та культурні установи і споживчі заклади. Зокрема, в одному з підохоронних будинків по вул. Гончій у 1921 р. відкрито 3-й дитсадок[31], у одному з приміщень по вул. Селюка (нині Гетьмана Полуботка) – одній з кількох вулиць, де концентрація магазинів у 1920-х рр. була найбільшою, відкрито магазин. Крім того, в будинку по вул. Радянській оселився клуб торговельних службовців.

Через відсутність фінансових ресурсів у місцевому бюджеті Окружний відділ місцевого господарства не здатен був утримувати у належному стані визначений перелік будівель. Крім того, з огляду на житлову кризу, нестачу помешкань для проживання городян та необхідність розміщення низки новоутворених радянських установ, збереженість будівель та архітектурних пам'яток була запроваджена частково. Під охороною фактично залишалося архітектурне оформлення фасадів, про їхнє функціональне призначення не йшлося. Усі витрати на утриманням будівель та проведення ремонту перекладалися на ті установи чи колективи пожильців, в експлуатації яких вони знаходилися. За дотриманням визначених вимог слідкувала комісія у складі представників Губернського відділу народної освіти, Губернського

відділу комунального господарства та Губернського виконавчого комітету, періодично проводячи огляд стану підохоронних будинків[32].

Зазвичай, перед початком проведення ремонту в будь-якому з будинків міста, яким користувався житлокооп, необхідно було узгодити це питання з відділом місцевого господарства. Однак до проведення у підохоронних будинках ремонту управдом повинен був попередньо отримати погодження та сфотографувати споруду, аби по завершенні мати змогу перевірити ступінь збереженості автентичних архітектурних деталей. Однак, аби заощадити час та кошти, часто-густо житлокоопи здійснювали ремонт з порушенням вимог. У разі виявлення підпільного проведення ремонтних робіт, їх припиняли. Якщо ж таке порушення виявлено вже після завершення ремонту, то представники спілки житлокоопів притягувалися до відповідальності, договір про оренду з колективом пожильців розривали, а пожильців – виселяли з помешкань. Зокрема, у листопаді 1925 р. по вул. Селюка, у одному з підохоронних будинків розпочато ремонт без дотримання визначеної процедури. Відділ місцевого господарства, який здійснював контроль за ремонтом підохоронних будинків, заборонив проведення подальших ремонтних робіт і вони продовжені вже після фотографування будівлі та під його наглядом[33].

Після того, як будинки переходили в користування городян чи установ, орендарі в першу чергу зобов'язувалися здійснити благоустрій прилеглих територій. Кожна будівля мала бути обгороджена парканом. Якщо після заселення виявлялося, що він відсутній, то новий користувач мав його встановити, у разі пошкодження – відремонтувати. Після того розпочинався ремонт будівлі. В основному це стосувалося карнизів та даху, а також фарбування будинку, за умови, якщо він не фарбувався впродовж попередніх чотирьох років. У разі, якщо орендарі, домовласники чи установи не виконували необхідних ремонтних робіт, то їх проводив відділ благоустрою, однак коштом тих осіб, у користуванні яких ці будівлі знаходилися. Городян, які відмовлялися виконувати покладені на них обов'язки по утриманню житла, притягували до відповідальності в судовому порядку та виселяли, анулюючи орендний договір[34].

На відміну від чернігівців, які мешкали у власних чи орендованих помешканнях, городяни, які займали кімнати чи квартири в націоналізованих будинках, мали проводити лише внутрішній поточний ремонт (тинькування стін та стель, заміна старих шпалер, побілка приміщень, дрібний ремонт підлог, дверей, вікон, віконних рам). Капітальні внутрішні та зовнішні ремонтні роботи домоволодінь виконував Губернський відділ міського господарства (далі – ГВМГ). Попередньо визначався перелік будинків, які його потребували, а також черговість проведення ремонтних робіт. Однак час від часу ці обов'язки перекладалися на городян чи мешканці самі виявляли бажання, не дочекавшись своєї черги. У такому випадку управдоми подавали заяви до ГВМГ, після чого відділ благоустрою видавав дозвіл на проведення ремонту. Ремонті роботи городяни здійснювали за рахунок квартплати. Після завершення ремонту складався акт із зазначенням переліку проведених робіт та витраченої на них суми. Якщо обсяг проведених затрат був значний, то городяни не сплачували квартплату впродовж терміну, необхідного для покриття витрачених коштів. Якщо ж ремонт був частковий, то по його завершенні городяни сплачували знижену квартплату. Нагляд за здійсненням ремонту та строки його виконання були покладені на управдомів, які у випадку невиконання ремонтних робіт у призначені строки складали акти і надавали в ГВМГ для притягнення винних до відповідальності за ст. 196 кримінального кодексу – навмисне пошкодження державного майна[35].

У разі, якщо у будинку знаходилася одна з місцевих організацій, то її ремонт та підтримання належного стану здійснювалося частково за рахунок місцевого бюджету та профспілкових внесків працівників установи або витрати покладалися на установу. Коштів для здійснення необхідних ремонтів у місцевому бюджеті бракувало, відтак місцеве керівництво прагнуло передати якнайбільшу кількість будівель у користування городян. Це надавало можливість здійснювати ремонт коштом місцевих мешканців, як одна з обов'язкових умов при передачі будівель в орендне користування, уникнути руйнувань, заощадити фінансові ресурси, а також перекласти відповідальність

за збереження пам'яток на місцевих жителів. З утворенням у місті у 1924 р. спілки житлокоопів більшість будинків були передані у їхнє користування. Відтак ремонт та догляд за будинком відбувався коштом пожильців даного житлокоопу. Підохоронні будинки знаходилися у складі половини житлокоопів міста.

Часто-густо проведення ремонту у будинках, що підпорядковувалися житлокоопам, через брак фінансів не гарантувало здійснення реконструкції їхніх екстер'єрів. В основному кошти направлялися на нагальні потреби – ремонт даху, внутрішні роботи. Втім траплялися і винятки. Хоча стан більшості будинків залишався незадовільним, все ж за допомогою введення у 1924 р. постанови про охорону низку будинків вдалося зберігати.

Таким чином, необхідність налагодження роботи міських структур по безперебійному забезпеченню основних потреб міста та його мешканців у першій третині 1920-х рр., викликана воєнними подіями попередніх років та частою зміною влади, а також необхідністю подолання житлової кризи і фінансовою скрутою міського бюджету, відсунули питання збереженості пам'яток історико-культурного значення на другий план. Усе ж вжиті заходи сприяли підтриманню їхнього стану та уникненню руйнувань у подальшому.

1. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 1, спр. 201, 40 арк; спр. 202, арк. 30 арк; спр. 203, 26 арк. ; спр. 204, 38 арк. ; спр. 205, 87 арк. ; спр. 206, 206, 39 арк., спр. 207, 8 арк. ; спр. 208, 67 арк., спр. 209, 64 арк. ; спр. 399, 118 арк. ; спр. 401, 246 арк. ; спр. 402, 70 арк. ; спр. 403, спр. 404, 52 арк. ; спр. 405, 222 арк. ; спр. 406, 186 арк. ; спр. 408, 185 арк. ; спр. 409, 59 арк. ; спр. 410, 47 арк. ; спр. 412, 41 арк. ; спр. 413, 37 арк. ; спр. 414, 95 арк. ; спр. 415, 16 арк. ; спр. 416, 30 арк. ; спр. 417, 16 арк. ; спр. 418, 31 арк. ; спр. 419, 14 арк. ; спр. 420, 25 арк. ; спр. 421, 30 арк. ; спр. 422, 16 арк. ; спр. 423, 19 арк. ; спр. 424, 25 арк. ; спр. 425, 20 арк. ; спр. 426, 39 арк. ; спр. 427, 19 арк. ; спр. 428, 83 арк. ; Черносвитова М. В. В Чернигове / М. В. Черносвитова / Красный террор глазами очевидцев. – М. : Айрис-пресс, 2009. – С. 93.

2. Житлова площа міста // Робітничий шлях (Чернігів). – 1926. – 8 жовтня. – С. 4; ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2463, арк. 51; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 1, спр. 210, арк. 69; спр. 404, 152 арк. ; спр. 287, арк. 1. ; оп. 2, спр. 54, арк. 75; ф. Р-793, оп. 1, спр. 136, арк. 2; ф. Р- 305, оп. 1, спр. 2249, арк. 55; ф. Р-1093, оп. 1, спр. 6, арк. 30; ф. Р-90, оп. 1, спр. 67, арк. 20; ф. П-10, оп. 1, спр. 283, арк. 44, спр. 686, 61 арк. ; Бюлетень Губстатбюро – 1923. – № 1. – С. 7; Статистика Украины: население в городах Украины (по данным Всесоюзной городской переписи 15 марта 1923 г.). – Серия 1. – Демография. – Т. 2. – Вып. 2. – Харьков: Издание ЦСУ УСРР, 1924. – С. 9, Черниговский округ в границах на 1 июля 1925 г. – Чернигов, 1925. – С. 69.

3. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1093, оп. 1, спр. 7, арк. 1.

4. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-65, оп. 1, спр. 593, 1078 арк.

5. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-65, оп. 1, спр. 593, арк. 177; ф. Р-793, оп. 1, спр. 133, арк. 22.

6. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-65, оп. 1, спр. 777, арк. 85.

7. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 54, арк. 2-12.

8. Сборник узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1919. – № 34. – С. 513.

9. Сборник обязательных постановлений, приказов и объявлений Губисполкома, действующий на территории Черниговщины в 1924-1925 гг. : Изд-во «Пролетарий». – Чернигов, 1925. – С. 61, 83-84; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 2, спр. 366, арк. 1-4.

10. Сборник узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1919. – № 34. – С. 513; Сборник узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1926. – № 32-33. – С. 261.

11. Сборник обязательных постановлений, приказов и объявлений Губисполкома, действующий на территории Черниговщины в 1924-1925 гг. : Изд-во «Пролетарий». – Чернигов, 1925. – С. 61, 83-84.

12. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-90, оп. 1, спр. 16; ф. Р- 792, оп. 1. спр. 201, 20 арк. ; спр. 202, 30 арк. ; спр. 203, 26 арк. ; спр. 204, 38 арк. ; спр. 205, 87 арк. ; спр. 206, 39 арк. ; спр. 207, 8 арк. ; спр. 208, 67 арк. ; спр. 209, 64 арк. ; спр. 210, 69 арк. ; спр. 399, 118 арк. ; спр. 401, 246 арк. ; спр. 402, 70 арк. ; спр. 404, 52 арк. ; спр. 405, 222 арк. ; спр. 406, 186 арк. ; спр. 408, 185 арк. ; спр. 409, 59, арк. ; спр. 410, 47 арк. ; спр. 412, 41 арк. ; спр. 413, 37 арк. ; спр. 414, 95 арк. ; спр. 415, 16 арк. ; спр. 416. 30 арк. ; спр. 417, 16 арк. ; спр. 418, 31 арк. ; спр. 419, 14 арк. ; спр. 420, 25 арк. ; спр. 421, 30 арк. ; спр. 422, 16 арк. ; спр. 423, 19 арк. ; спр. 424, 25 арк. ; спр. 425, 20 арк. ; спр. 426, 39 арк. ; спр. 427, 19 арк. ; спр. 428, 83 арк. ; спр. 447, 192 арк. Ф. Р-793, оп. 1. спр. 121, арк. 2; Ф. П-10, оп. 1, спр. 686, 61 арк.

13. Сборник обязательных постановлений, приказов и объявлений Губисполкома, действующий на территории Черниговщины в 1924-1925 гг. : Изд-во «Пролетарий». – Чернигов, 1925. – С. 61, 83-84; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 2, спр. 366, арк. 1-4.

14. Сборник обязательных постановлений, приказов и объявлений Губисполкома, действующий на территории Черниговщины в 1924-1925 гг. : Изд-во «Пролетарий». – Чернигов, 1925. – С. 61, 83-84; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 2, спр. 366, арк. 1-4.

15. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-942, оп. 1, спр. 4832, арк. 2.

16. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 3182, арк. 26.

17. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-67, оп. 1, спр. 32, арк. 1; ф. Р-15, оп. 1, спр. 110, арк. 26.

18. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-67, оп. 1, спр. 40, арк. 5; спр. 104, арк. 24.

19. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 608, арк. 29; ф. Р-15, оп. 1, спр. 55, арк. 60; ф. Р-305, оп. 1, спр. 1246, арк. 9.

20. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 608, арк. 29; ф. Р-15, оп. 1, спр. 55, арк. 60; ф. Р-305, оп. 1, спр. 1246, арк. 9.

21. Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр. Збірник документів і матеріалів / [Відп. ред. Р. Б. Воробей]. – Чернігів: Видавець В. М. Лозовий, 2010. – С. 236.

22. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-65, оп. 1, спр. 620, арк. 140-141, 150.

23. Сборник обязательных постановлений, приказов и объявлений Губисполкома, действующий на территории Черниговщины в 1924-1925 гг. : Изд-во «Пролетарий». – Чернигов, 1925. – С. 61, 83-84; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 2, спр. 366, арк. 1-4.

24. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 2, спр. 285, арк. 1.

25. Держархів Чернігівської обл., ф. П-10, оп. 1, спр. 686, арк. 27; Про порядок торгівлі на базарі // Червоний стяг (Чернігів). – 1928. – 16 листопада. – С. 4.

26. Сборник обязательных постановлений, приказов и объявлений Губисполкома, действующий на территории Черниговщины в 1924-1925 гг. : Изд-во «Пролетарий». – Чернигов, 1925. – С. 61, 83-84; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 2, спр. 366, арк. 1-4.

27. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 54, арк. 2-12.

28. Сборник обязательных постановлений, приказов и объявлений Губисполкома, действующий на территории Черниговщины в 1924-1925 гг. : Изд-во «Пролетарий». – Чернигов, 1925. – С. 61, 83-84; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 2, спр. 366, арк. 1-4.

29. Сборник обязательных постановлений, приказов и объявлений Губисполкома, действующий на территории Черниговщины в 1924-1925 гг. : Изд-во «Пролетарий». – Чернигов, 1925. – С. 61, 83-84; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 2, спр. 366, арк. 1-4.

30. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 1, спр. 404, 152 арк. ; ф. Р-793, оп. 1, спр. 132, 78 арк.

31. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 608, арк. 29; ф. Р-15, оп. 1, спр. 55, арк. 60; ф. Р-305, оп. 1, спр. 1246, арк. 9.

32. Сборник обязательных постановлений, приказов и объявлений Губисполкома, действующий на территории Черниговщины в 1924-1925 гг. : Изд-во «Пролетарий». – Чернигов, 1925. – С. 61, 83-84.

33. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1093, оп. 1, спр. 6, арк. 64.

34. Сборник обязательных постановлений, приказов и объявлений Губисполкома, действующий на территории Черниговщины в 1924-1925 гг. : Изд-во «Пролетарий». – Чернигов, 1925. – С. 61, 83-84.

35. Сборник обязательных постановлений, приказов и объявлений Губисполкома, действующий на территории Черниговщины в 1924-1925 гг. : Изд-во «Пролетарий». – Чернигов, 1925. – С. 61, 83-84.

Инна Непотенко

Реализация жилищной политики и охранная деятельность в Чернигове в 1920-е гг.

В статье определены и охарактеризованы способы решения жилищной проблемы и меры по восстановлению и отстройке жилищного фонда Чернигова в 1920-е гг. Кроме того, отражено состояние и условия сохранения архитектурных памятников и жилищных строений с изысканной отделкой фасадов, которые вошли в состав подохранных, в ходе реализации охранной деятельности.

Ключевые слова: архитектурные памятники, охранная деятельности, отстройка, отделка фасадов.

I. Nepotenko

Realization of Residential Politics and Preservation Activity in Chernihiv in the 1920s

This article is devoted to the residential issue: the ways of resolving the housing problem and measures for restoration and reconstruction of housing stock in Chernihiv in the 1920s are defined. Moreover, the state and conditions of preservation of architectural monuments and residential buildings with exquisite facades, which became the part of keeping ones, during the implementation of preservation activity are elucidated.

Key words: architectural monuments, preservation, rebuilding, decoration of facades.

УДК 94 (477. 51):718: 726. 8:«18/19»

Світлана Бойченко

●

МІСЬКІ КЛАДОВИЩА У ТЕРИТОРІАЛЬНО-ПЛАНУВАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ ЧЕРНІГОВА XIX ст. – ПОЧ. XX ст.

У статті досліджується процес організації кладовищ міста Чернігова протягом XIX. Визначаються причини та фактори змін у традиції поховання, місце кладовищ у територіально-планувальній структурі міста, заходи щодо організації та утримання кладовищ, особливості розвитку некрополя Чернігова протягом XIX – поч. XX ст.

Ключові слова: кладовище, некрополь, поховальна культура, традиція, законодавство, територія, історія, місто, Чернігів.

Некрополь нерозривно пов'язаний із розвитком міста, частину якого він складає, та еволюцією його просторової структури. Як процес, розвиток некрополя характеризується складністю, системністю та багатоплановістю та включає заходи по відведенню земельних ділянок, будівництву споруд, облаштуванню територій кладовищ. За своїм функціональним призначенням цвинтарі відносяться до об'єктів міської забудови, що займають певне місце у його територіально-планувальній структурі.

Сучасна вітчизняна історіографія представлена доробками багатьох авторів, в основному присвячених дослідженню локальної історії некрополів різних міст та регіонів України. Це свідчить про панування у дослідницькій парадигмі української історіографії мікроісторичного підходу, що обумовлює розгляд процесів розвитку цвинтарів крізь призму локальної історії. Такий підхід є виправданим, адже матеріали некрополів дозволяють осягнути особливості історії функціонування певних локусів як складних соціокультурних систем[1]. Однак треба зазначити, що у вітчизняній історіографії поки що відсутня концепція історії некрополя відносно соціально-культурних процесів в українському суспільстві.

Єдиною узагальнюючою працею є збірка «Некрополі України», видана колективом авторів на чолі з І. В. Дивним, до складу якої увійшов розділ, присвячений Чернігівщині.

Дослідники розглянули розвиток цвинтарів як складний процес, що здійснювався поступово та був пов'язаний з еволюцією міста Чернігова протягом X – XX ст[2]. Подальша розробка проблем чернігівського некрополя досліджуваного періоду характеризується вивченням окремих питань або сюжетних ліній, що висвітлено у роботах М. М. Блакитного, А. В. Доценко, О. М. Ванжули, П. Гребня та С. Лаєвського, Г. А. Кузнецова, В. Я. Руденка, А. Ф. Тарасенка, С. І. Чернякова та А. Шульмана[3].

Метою статті є розглянути зміни у структурі некрополя Чернігова протягом XIX – поч. XX ст., пов'язані зі зміною традиції поховання та організацією міських кладовищ. Поставлена мета передбачає вирішення наступних завдань: визначити причини та фактори змін у традиції поховання, місце цвинтарів у територіально-планувальній структурі Чернігова, заходи міської влади щодо організації та утримання кладовищ, їх специфіку протягом XIX – поч. XX ст. Результати дослідження дозволять характеризувати різноманітні зміни, що відбулися у суспільстві, та їх вплив на некрополь Чернігова.

© Бойченко Світлана Геннадіївна – викладач кафедри «Соціальних наук і технологій» Чернігівського національного технологічного університету.

На зразок країн Західної Європи у кінці XVIII ст. загальноприйнятою нормою у Росії стало відокремлення кладовищ від людських поселень та повсюдна організація регулярних цвинтарів[4]. Вони відрізнялися місцем знаходження, розмірами та утриманням, засновувалися за ініціативою міської влади та утримувалися міськими мешканцями, в основному купцями та міщанами. Кладовища проектувалися єпархіальними архітекторами та планувалися землемірами.

Перерозподіл українських земель після ліквідації Гетьманщини у 1781 р. призвів до створення нового внутрішнього середовища українських міст. У 1802 р. Чернігів став центром Чернігівської губернії, що призвело до швидкого зростання міської території та збільшення кількості населення. Наприкінці XVIII ст. у місті мешкало 3873 жителі, у 1856 р. – 6163, у 1897 р. – 27716, у 1913 р. – 35350. [5] За умов швидкого зростання кількості населення, особливо з другої пол. XIX ст., пожвавилися демографічні процеси, у першу чергу народжуваність та смертність. Остання була одним з основних демографічних показників, що визначав параметри існування соціуму. У середньому на поч. XVIII ст. у Чернігові щороку помирало біля 100 жителів, наприкінці століття – 250, у сер. XIX ст. кількість померлих становила близько 300, а у кінці століття – 500 осіб. Демографічні зміни призвели до того, що приходські та монастирські кладовища вже не задовольняли ритуальних потреб населення Чернігова.

На поч. XIX ст. почали формуватися нові містобудівні чинники, що значно вплинули на розвиток міст. Починаючи з 1799 року, в Чернігові, як й усіх містах Росії, відбувся процес перевлаштування на засадах «регулярності». За планами Чернігова 1801 – 1805 рр. головною стала центральна осьова перспектива вулиць на відміну від планування на основі бокової перспективи. Розвиток міста йшов у бік Троїцько-Іллінського монастиря, вздовж старого шляху на Київ, доріг на Петербург і Москву[6].

Особливість розвитку кожного некрополя обумовлюється територіальним місцезнаходженням та внутрішньою структурою місць поховань. Унаслідок перепланування Чернігова здійснювалося освоєння північно-західних ділянок, які ніколи не забудовувалися. З санітарно-гігієнічних міркувань кладовища були винесені на вигоні землі на північний захід від міста. В описі Чернігова кінця XIX ст. О. О. Русов указував, що у місті існувало 3 кладовища[7]. На плані Чернігова, складеного у 1908 р., позначено: кладовище з Петро-Павлівською церквою вздовж вул. Білоуській у напрямку до села Білоус, менше за розмірами єврейське кладовище вздовж дороги до містечка Любеч, закрите міське кладовище у кінці вул. Вознесенської поряд з урочищем Берізки[8].

Особливістю територіально-просторового розвитку Чернігова на поч. XIX ст. було те, що перепланування здійснювалося у межах старої міської забудови[9]. З 30-х рр. XIX ст. почалася заміна дерев`яних церков на мурованні. Будівельні роботи виконувалися паралельно з діяльністю старих церков, які лише після освячення нових розбирали. У цей час приходські кладовища біля церков продовжували функціонувати. Під час проведення робіт у церквах могили на цвинтарях часто знищувалися, але останки мирян не перепоховувалися, що суперечило приписам офіційного православного поховального ритуалу[10].

Після виходу державних указів наприкінці XVIII ст. про заборону поховань біля церков цвинтарі підлягали закриттю[11]. Незважаючи на вимоги законодавства, міське духовенство продовжувало дотримуватися традиційної практики поховання мирян біля приходських храмів, яка зберігалася протягом XIX ст. Процес зламу старих стереотипів, традицій поховання був доволі тяжким, тому здійснювався повільними темпами та розтягнувся на століття, закінчившись на поч. XX ст.

Стійкість ритуальної практики поховання на цвинтарях біля церков пояснюється уявленнями християн про рятівний характер освяченої землі, а також давніми традиціями[12]. Кладовищенські церкви були нетиповим явищем. [13] Введення державних обмежень у сферу поховання покійних не зупинили місцеву практику поховань на приходських та монастирських цвинтарях, а лише підвищили їх статус. Попри це, брак площі на приходських кладовищах був звичним явищем та привів до того, що при нових похованнях тіла небіжчиків накладалися одне на одне досить безладно.

Не маючи перспектив розвитку, цвинтарі були приречені на знищення, що поступово відбулося протягом XIX – першої пол. XX ст.

З метою організації нових кладовищ на поч. XIX ст. міська влада Чернігова вживала необхідних заходів. Процес відведення за річкою Стрижень кладовища «для хранения мертвых телес» відображає всю багатогранність та складність механізму організації кладовища[14]. 13 липня 1808 р. губернським правліням було доручено землеміру вибрати спеціальну землю для кладовища. Відповідно до плану передбачалося знайти «место по удобности местополоположения возвышенного и песчаного грунта». Через місяць губернський землемір повідомив, що для кладовища він обрав землю чернігівського міського голови купця Корнія Гриба у ромірі півдесятини. В обмін за землю під кладовище власник ділянки вимагав сінокос за р. Десною в урочищі Глинище, прибуток від якого оцінювався від 620 до 746 возів сіна. Губернське правління визнало таку вимогу невигідною, тому 12 липня 1811 р. дало завдання губернському землеміру знов шукати інше «способное для кладбища место» за умови, якщо земля знаходиться у приватному володінні, то повинна відійти у міську власність.

25 червня 1812 р. землемір повідомив губернське павління, що придатною для кладовища є земля, що знаходилася у власності дружини померлого (на той час) купця Гриба Тетяни, народженої Леонідової. Вдова виявила бажання продати землю для кладовища у розмірі двох десятин, назначивши ціну кожної десятини 125 руб. Губернське правління доручило землеміру разом з міським головою схилити вдову до зниження ціни до 50 руб. за кожну десятину. Передбачалося, якщо вдова не погодиться на такі умови, то потрібно продовжувати пошуки іншої ділянки землі для кладовища на вигідних для міської влади умовах. Не погоджуючись із запропонованою ціною, Т. Гриб побажала отримати ділянку міського сінокосу за р. Десною. Губернське правління прийшло до висновку, що міський сінокіс, з якого виділено ділянки купцю Кицибі та купецькому сину Медведєву, не знаходився в обороті та не приносив місту ніякого прибутку. Тому було задоволено вимогу вдови та передало їй у власність міський сінокіс у розмірі півтори десятини. Для остаточного врегулювання справи губернському землеміру наказувалося обозначити кладовище та повідомити про це міській поліції. А також проінформувати міську думу про видачу Т. Гриб належних документів на власність за отриману землю.

Наступним кроком була організація на північній околиці Чернігова з заходу дороги на село Білоус міського кладовища. Для нього було обрано «особливе місце» на північний захід від міста, де знаходилося вільне місце, П'ятницьке поле. В архівних документах це кладовище іноді іменоване П'ятницьке[15], але частіше «загальне кладовище» або «міське кладовище». У документах радянського періоду зафіксовано під назвою «руське кладовище» по вул. Старобілоуській, №6. Площа його постійно змінювалася від 17 га на початковому етапі до 10 га на сучасному. Кладовище складалося з декількох частин, у залежності від категорій населення, представників яких там ховали. У метричних книгах вони вказані як окремі цвинтарі: католицьке, військове, лікарняне та арештантське. Крім того, припускаємо, що вся територія умовно розподілялося на ділянки, на яких здійснювали поховання прихожан певних приходських церков Чернігова. Протягом XIX ст. – 1920-х рр. на ньому поховано біля 12 тис. осіб, в основному православного, а також католицького та лютеранського віросповідання.

На «общем католическом кладбище» ховали жителів католицького віросповідання[16], в основному нащадків поляків – переселенців з Австрії та Польщі[17]. Чин поховання над померлими поляками здійснювався у римо-католицькому костьолі, який знаходився по вул. П'ятницькій. Цю частину кладовища вірніше було б назвати іновірською, оскільки, крім католиків, там ховали ще лютеран, іноді осіб інших християнських конфесій. Мартиролог іновірського кладовища нараховує близько 50 осіб.

У 1914 р. міська дума офіційно виділила ділянку на території безкоштовного кварталу для поховання військовослужбовців та членів родин російської імператорської армії. 12 листопада 1914 р. на черговому засіданні міської думи під головуванням міського голови О. В. Верзилова розглядалося питання про увіковічення пам`яті «жертв Великой Европейской войны в местах их вечного упокоения». З огляду на

те, що міське кладовище знаходилося у спільному веденні з церковним причтом та на території безкоштовного кварталу було поховано лише одного воїна, міська дума доручила міській управі у тому місці, де був похований загиблий, виділити для поховання жертв Першої світової війни ділянку землі площею 8х10 сажень, обгородити її та поставити дошку з відповідним написом[18].

На «заведенском кладбище» або «больничном кладбище» ховали людей, що померли у Богоугодних закладах та губернській лікарні[19]. Під час епідемій холери у 30-50-х рр. XIX ст. загиблих від холери ховали «для карантина на кладбище для холеры»,[20] однак місце його знаходження встановити не вдалося.

Після виходу указу «О сношениях провинциальной канцелярии с духовным правлением о постройке церквей на кладбищах»[21] спочатку на міському кладовищі було побудовано невелику за розмірами дерев`яну церкву на честь св. архістратига Михаїла, яку освячено 6 вересня 1815 р. У довідці Чернігівської духовної дикастерії про стан Михайлівської церкви 19 січня 1816 р. благочинний чернігівських міських церков Сава Корсаков доповідав, що в церковній касі знаходяться 4 руб. 32 коп., які зберігаються у церковного старости купця Юхима Биковського. До свого рапорту він додав невеликий за обсягом опис церковного майна[22].

Як правило, кладовищенські церкви причту не мали. За рік до освячення кладовищенської Михайлівської церкви 20 серпня 1814 р. диякон Покровської церкви Логин Корноухов звернувся до архієпископа Чернігівського та Ніжинського Михаїла з проханням призначити його священиком нової кладовищенської церкви. Враховуючи заслуги перед церквою, Л. Корноухова було затверджено священиком Михайлівської церкви, але із відсутністю на той час указу Синоду церковного причту введено не було[23].

Система дотримання порядку на кладовищі та в церкві була важливим елементом громадського життя міста. 6 вересня 1814 р. в Чернігівській духовній дикастерії розглядалося питання про те, в чийому веденні повинні знаходитися церковне начиння та ключі від кладовищенської церкви. Міське духовенство просило, щоб кожен священик здійснював чин поховання в своїй приходській церкві. У разі виникнення потреби у відспівуванні померлого прихожанина певного приходу в кладовищенській церкві кожен священик мав право на служіння в ній. Метричних книг при кладовищенській церкві не велося. Оскільки відспівування померлих мирян здійснювалося у міських приходських церквах, до приходу яких вони були приписані. Для нагляду за кладовищенською церквою та церковним начинням, яке було частково переміщено із Воскресенської та Михайлівської церков, спеціально залучені сторожі, які жили в новозбудованому будинку на кладовищі та утримували себе «от доброхотства» жителів. В їхній обов'язок входило зберігати та видавати ключі священикам та спостерігати за порядком в церкві та на кладовищі. Сторожі обиралися серед осіб, призваних на військову службу, але нездатних до неї. Допускалося, що вони могли бути малограмотними, але обов'язково без шкідливих звичок[24].

Після смерті дочки та тещі у 1831 р. [25] чернігівський купець 3-ї гільдії Петро Степанович Пригоцький, староста кладовищенських Воскресенської та Михайлівської церков, 13 червня 1836 р. звернувся до архієпископа Чернігівського та Ніжинського Володимира з особистим проханням дозволити йому за власні кошти по запропонованому плану та «фасаду» побудувати на П'ятницькому кладовищі кам'яну церкву на честь апостолів Петра і Павла з дзвіницею. Преосвященний Володимир схвалив проект та направив чернігівському губернатору М. І. Жукову. План будівництва кам'яної церкви на честь апостолів Петра та Павла, складений помічником архітектора Куцевичем, направили на розгляд губернському архітектору Василю Зибіну. «Рассмотрев и находящееся безобразие колокольни переделав», В. Зибін план церкви схвалив та рекомендував для будівництва[26].

Біля головного входу на кладовище (з вул. Старобілоуської) була збудована Петро-Павлівська церква, яка мала два поверхи, перший кам'яний та другий – дерев'яний[27]. Її позначено на «Плане губернского города Чернигова» 1908 р., а за планом квартирного комітету 1921 р. вказано однобанну церкву з грушоподібним

верхом, а також капличку та кладовищенську сторожку біля входу на кладовище[28]. У результаті пожежі Петро-Павлівська церква згоріла, тому в 30-х рр. XX ст. її розібрали[29].

На початку 1837 р. міською владою розглядалося питання про влаштування на міському цвинтарі будинку для тимчасового зберігання мертвих тіл. 5 березня 1837 р. міський поліцмейстер доповідав чернігівському губернатору, що на загальному кладовищі знаходиться будинок, де мешкає доглядач за Михайлівською церквою, а будівлі для мертвих тіл немає. Він запронував приміщення під дзвіницею Петро-Павлівської церкви використовувати як «покійницьку». У 1915 р. серед інших будівель, що належали Петро-Павлівській церкві, зазначена «усипальница для вноса покойников» [30].

У кліровій відомості кладовищенської Петро-Павлівської церкви за 1914 р. значилося, що церковна земля разом з погостом становила ¾ десятини. До причту кладовищенської церкви входив священик, а з 4 липня 1907 р. – псаломщик. Священиком кладовищенської церкви був Стефан Петрович Тернавський, який отримував платню від міста 360 руб. на рік, призначену йому в 1887 році. На посаду псаломщика призначений козак Володимир Сириця[31]. Джерелом доходів причту були «государственные испрерывно-доходные билеты», пожертви за вічний спомин номінальною вартістю на суму 2730 руб., відсотки від чого йшли на його утримання. За рішенням Єпархіальної Ради від 8 (21) березня 1919 р. при Петро-Павлівській церкві відкрито самостійний приход[32].

У кінці XIX ст. міським управлінням, у веденні якого знаходилося міське кладовище, вжито низку заходів щодо його упорядкування. У 1873 р. церковним старостою Юхимом Будашевським влаштовано нову огорожу, яка у 1881 р. була оновлена, а також прирізано ділянку землі із заходу. Після комісійного обстеження кладовища у 1893 р. його територію розділили на 9 кварталів, у залежності від матеріальних можливостей родичів покійного. Найбільш дорогим місцем був погост Петро-Павлівської церкви, де ховали членів родин священиків, купців та інших заможних чернігівських родин.

Для поховання жителів іудейського віросповідання за ініціативою чернігівської єврейської громади було організовано єврейське кладовище. Точна дата заснування єврейського кладовища в архівних документах відсутня. Припускаємо, що воно було організовано після відкриття загального міського кладовища у сер. XIX ст. Територія кладовища змінювалася від 2,5 до 4,6 га. Похорони і впорядкування кладовища перебували у віданні похоронного братства єврейської громади.

У книгах записів померлих євреїв протягом 1875 – 1903 рр. зафіксовано, що на єврейському кладовищі поховано членів сімей міщан, військових, землеробів з Чернігова, Ніжина, Конотопа, Березни, Глухова, Сосниці, Лоєва, Чорнобиля, Суража, Могильова, Слуцька, Гомеля, Витебська, Бердичева, Бобруйська, загалом біля 3500 осіб[33].

Невдалою спробою стала організація міського кладовища у «Берізках», яке знаходилось у північно-східній частині Чернігова на похилому до річки Стрижень пагорбі між колишньою Думською та Вознесенською вулицями. Його виникнення було пов'язано зі стрімким зростанням міської території за рахунок передмість. Після приєднання до Чернігова Берізок виникли незручності з перевезенням покійних до загального міського кладовища, що знаходилося на іншому кінці міста. Ці обставини послугували підставою для відкриття у другій пол. XIX ст. кладовища у Берізках. У метричних книгах зафіксовано лише 3 поховання жінок на кладовищі у Берізках протягом 1877 – 1893 рр. [34], що дає підстави вважати, що його площа була невеликою. У 1891 р. міський санітарний лікар зробив висновки про небезпечність кладовища для мешканців Берізок через близькість його до міської забудови та Стрижня. На підставі висновків міського санітарного лікаря міська дума прийняла рішення про необхідність закриття поховального комплексу, остаточна ліквідація якого припала на 1894 р. [35] У 1900 р. уповноважені від громади Берізок, населення якого у 1897 р. становило 585 жителів[36], звернулися до чернігівського міського правління з кло-

потанням про відкриття нового кладовища у передмісті, однак це питання так й не було вирішено[37]. Того ж року на колишньому кладовищі в урочищі «Берізки» були насаджені дерева та створено парк» [38].

Протягом 1913 – 1919 рр. у метричних книгах Чернігова зареєстровані поховання на «военном кладбище», «полковом кладбище», «кладбище казарменного участка». Кладовище біля Чернігівської полкової церкви 176 Переволочинського піхотного полку функціонувало в Ялівщині. Там повано п'ятьох військових та членів їх родин[39].

Отже, процес розвитку некрополя Чернігова протягом XIX – поч. XX ст. свідчить про певні закономірності, пов'язані з законодавчими змінами у культурі поховання. Кладовищенське законодавство закріпило новий порядок поховання на кладовищах, що регламентувало небезпечність їх функціонування відповідно до санітарно-гігієнічних норм. У зв'язку з перепланування території Чернігова нові цвинтарі було винесено на північний захід від міста. Фінансові видатки за утримання кладовищ покладалися на міських жителів, міщан та купців, упорядкування місць поховань, як й здійснення православного похоронного обряду, велося церквою, нагляд за станом могил здійснювала поліція.

Попри це, зберігалася тенденція до сакралізації місць захоронень небіжчиків у храмах та біля них. До поч. XX ст. існувала традиційна практика поховань на монастирських та приходських кладовищах шляхетних та почесних городян Чернігова. Частина міського простору, на якому знаходилися нефункціонуючі кладовища, поступово потрапляла під міську забудову.

Із зміною суспільного ладу в 1917 р. радянською владою було прийнято ряд декретів, які позбавили поховальну сферу релігійного впливу. Згідно з декретом РНК РСФСР від 7 грудня 1918 р. «О кладбищах и похоронах», утримання кладовищ перейшло до місцевих рад, духівництво від управління кладовищами було усунуто[40]. Кладовища перетворилися на складову частину міського господарства, а їх утримання перейшло від церкви до комунгоспів. Утилітарно-прагматичний підхід до кладовищ, що намітився наприкінці XIX ст., сприяв подальшій їх десакралізації та зниження значення некрополя у системі суспільно значущих цінностей.

1. Верменич Я. В. Нова локальна історія та історична регіоналістика: експлікація термінів / Я. В. Верменич // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. – Вип. 1. – К., 2007. – С. 13–28.

2. Некрополі України / [упоряд. І. В. Дивний, М. Т. Пархоменко, О. М. Титова]. – К. : Вид-во Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 1999. – 287 с.

3. Доценко А. В. Некрополь Єлецького монастиря / А. В. Доценко, О. М. Ванжула / Чернігівські старожитності. Науковий збірник. – Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2010. – С. 100-121. ; Блакитний М. Офіцери колишньої російської імператорської армії, поховані у Чернігові (1900-1918 рр.) / М. Блакитний // Сіверянський літопис. – 2012. – №3. – С. 65-75. ; Блакитний М. До історії поховань на цвинтарях кафедральних соборів у Чернігові / М. Блакитний // Чернігівські старожитності : збірник наукових праць. – Чернігів : Десна Поліграф, 2012. – Вип. 1 (4). – С. 11-16. ; Ванжула О. М. Протоієреї чернігівського Спасо-Преображенського собору / О. М. Ванжула // Чернігівські старожитності : збірник наукових праць. – Чернігів: Десна Поліграф, 2012. – Вип. 1 (4). – С. 23-31. ; Гребень П., Лаевский С. Исследования некрополя церкви Покрова Богородицы конца XVIII – 1 половины XIX вв. / Некрополі Чернігівщини. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. – Чернігів, 2000. – С. 36-39. ; Карнабєд А. Троїцький собор у Чернігові (за даними архітектурно-археологічних досліджень) / Карнабєд А. // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. Тези наукових читань. – Чернігів : «Просвіта», 1999. – С. 30-31. ; Руденок В. Новое о надгробных еврейских памятниках Чернигова / В. Руденок // Евреи Левобережной Украины. История и культура: Материалы III-го Международного научного семинара. – Чернигов, 2006. – С. 91-93. ; Тарасенко А. Ф. Черниговский

Елецкий Свято-Успенский монастирь. Исторический очерк с приложением «Скарбницы потребной» Иоаникия Галятовского в русском переводе / А. Ф. Тарасенко. – Чернигов, 2013. – 312 с. ; Черняков С. Княгиня Софія Прозоровська (Скоропадська): деякі штрихи до біографії / С. Черняков // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. Тези наукових читань. – Чернігів : «Просвіта», 1999. – С. 42-43. ; Шульман А. Первые шаги к возрождению / А. Шульман // Вісник. – 2000. – №2. – 74-75.

4. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти / Ф. Арьес. – М. : Прогресс-Академия, 1992. – 528 с.

5. Острянко О. Чернігів у XIX – на поч. XX ст. : формування міського середовища / О. Острянко, Л. Аскерова // Краєзнавство. – 2012. – №3. – С. 5-19.

6. Пиріг П., Любич О. Соціально-економічне й адміністративно-політичне становище Чернігова в першій половині XIX століття / П. Пиріг, О. Любич // Сіверянський літопис. – 2009. – № 5. – С. 32-51.

7. Русов А. А. Описание Черниговской губернии / А. А. Русов. – Чернигов : Типография губернского земства, 1899. – 378 с.

8. Держархів Чернігівської обл., ф. 678, оп. 1, спр. 92, арк. 1.

9. Леп'явко С. А. Чернігів – європейське місто / С. А. Леп'явко. – Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2010. – 56 с.

10. Замура О. Ю. «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. / О. Ю. Замура. – К. : К. І. С., 2014. – С. 159.

11. ПСЗРИ. – СПб. : Типография II Отделения Собственной его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XIX. – № 13. 724. – С. 409; № 13. 803. – С. 500.

12. Прокоп'юк О. Б. Київська метрополія: топографія посвят. Реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780-1783 рр.) / О. Б. Прокоп'юк. – К., ДП НВЦ Пріоритети, 2012. – С. 30-32.

13. Коваленко О. В. Полтава XVII – XVIII ст. : розвиток міської території, просторова структура та міська забудова: дис. канд. іст. наук : 07. 00. 01. / О. В. Коваленко. – К., 2009. – С. 105-118.

14. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 2, спр. 1670, 3 арк.

15. Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 4205, 3 арк.

16. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 10, спр. 1660, арк. 665.

17. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 года / Под. ред. Н. А. Тройницкого : В 118 Т. – СПб., 1904-1905. – Т. XLVIII. – С. 13.

18. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 1, спр. 890, арк. 416-418.

19. Там само.

20. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 281, арк. 115.

21. ПСЗРИ. – СПб. : Типография II Отделения Собственной его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XIX. – №13. 882. – С. 587.

22. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 2, спр. 2240, арк. 2-8.

23. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 2, спр. 2413, арк. 4.

24. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 2, спр. 2240, арк. 2-3.

25. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 281, 115 арк.

26. Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 4205, 3 арк.

27. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 3, спр. 395, арк. 193.

28. Некрополі України / [упоряд. І. В. Дивний, М. Т. Пархоменко, О. М. Титова]. – К. : Вид-во Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 1999. – С. 104-153.

29. Держархів Чернігівської обл., ф. Р – 3004, оп. 1, спр. 14, арк. 10.

30. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 3, спр. 962, арк. 97-107.

31. Епархиальные известия // Черниговские епархиальные известия. – 1908. – № 15 (1 августа). – Часть оффициальная. – С. 565.

32. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 10, спр. 395, арк. 193-195.

33. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 10, спр. 1256, 859 арк.

34. Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 299, арк. 87; оп. 10, спр. 963, арк. 209; оп. 10, спр. 972, арк. 69.

35. Некрополі України / [упоряд. І. В. Дивний, М. Т. Пархоменко, О. М. Титова]. – К. : Вид-во Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 1999. – С. 104-153.

36. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / Под. ред. Н. А. Тройницкого : В 118 Т. – СПб., 1904-1905. – Т. 48. – 371 с.

37. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 34 в, спр. 140, арк. 1.

38. Руденок В. Я. Чернігів. Подорож на 100 років назад / В. Я. Руденок. – Чернігів: Ранок, 2009. – 84 с.

39. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 10, спр. 1524, 854 арк. ; ф. 679, оп. 10, спр. 1618, 458 арк. ; ф. 679, оп. 10, спр. 1660, арк. 665.

40. Декрет СНК «О кладбищах и похоронах» // Декреты Советской власти. – М. : Госполитиздат, 1968. – Т. 4. – С. 163-164.

ГОРОДСКИЕ КЛАДБИЩА В ТЕРРИТОРИАЛЬНО-ПЛАНИРОВОЧНОЙ СТРУКТУРЕ ЧЕРНИГОВА В XIX – НАЧАЛЕ XX вв.

В статье исследуется процес организации кладбищ города Чернигова в XIX в. Определяются причины и факторы изменений в традиции погребения, место кладбищ в территориально-планировочной структуре города, мероприятия по организации и содержании кладбищ, особенности развития некрополя на протяжении XIX – нач. XX ст.

Ключевые слова: кладбище, некрополь, погребальная культура, законодательство, территория, история, город, Чернигов.

CITY CEMETERIES IN THE TERRITORIAL AND PLANNING STRUCTURE OF CHERNIHIV IN THE XIX – EARLY XX CENT.

In the article the process of cemeteries' organization in Chernihiv during the XIX century is explored. The reasons and factors of changes in burial traditions, the localization of cemeteries in the territorial and planning structure of the city, measures undertaken by local authorities regarding the organization and maintenance of cemeteries, peculiarities in the Chernihiv necropolis development during the XIX – early XX cent. are defined.

Key words: cemetery, necropolis, funeral culture, tradition, legislation, territory, history, city, Chernihiv.

УДК 94(477. 74) :93(477. 51-25) «19»

Оксана Баклажко

●

ЖИТЛОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МЕШКАНЦІВ ЧЕРНІГОВА В 1943-1953 рр. ЯК СКЛАДОВА ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ

У статті схарактеризовано рівень забезпечення населення Чернігова житлом у 1943 – 1953 рр. З'ясовано його вартість, рівень комфортності та якість будівництва.

Ключові слова: Чернігів, житло, оплата, комунальні зручності.

Рівень забезпечення населення житлом, його доступність та якість є одним з найголовніших показників повсякденного життя населення. Житлові умови впливають як на здоров'я мешканців, так і на їхній психологічний та емоційний стан. Рівень забезпечення населення житловою площею відображає матеріальне становище городян та ступінь розвитку державної політики в цьому напрямку. В останні роки українські історики все більше уваги звертають на історію повсякденності радянського суспільства. Зокрема, у роботах Л. Ковпак [21; 22], О. Янковської [25; 26], Т. Вронської [2], О. Ісайкіної [19], В. Дудник [18] досліджено стан житлового фонду, системи комунальних та побутових послуг мешканців міст України післявоєнної доби. Чернігів увійшов до числа історичних міст, які найбільше постраждали від війни і підлягали першочерговій відбудові. Житлове забезпечення мешканців Чернігова в перше повоєнне десятиліття та його роль в повсякденному житті городян не знайшло відображення у наукових студіях. Водночас, в умовах воєнної розрухи та фінансових труднощів ця проблема посідала чільне місце у повсякденних практиках міських жителів і потребує ґрунтовного вивчення.

До Великої Вітчизняної війни (1939 р.) населення Чернігова становило 67356 осіб [5, арк. 42]. Станом на 1 січня 1938 р. в місті налічувалось 390 тис. м^2 загальної житлової площі [24, с. 198], тобто в середньому на одного мешканця припадало майже 6 м^2 [5, арк. 42]. Внаслідок військових дій та окупації в Чернігові було зруйновано до 1000 житлових будинків [3, арк. 96] – близько 70% всієї житлової площі [9, арк. 8]. Люди змушені були жити в умовах перенаселення в непристосованих будівлях [20, с. 181]. Станом на 22 січня 1943 р., в Чернігові всього було зареєстровано 3924 домоволодінь з кількістю житлової площі в них – 68802 м^2 [5, арк. 1], на одного мешканця в середньому припадало близько 2,6 м^2. Після звільнення Чернігова від окупантів 21 вересня 1943 р. в місті першочергово відбудовувалися ті житлові будинки, які не були остаточно зруйновані. Новобудов було обмаль [9, арк. 8]. Станом на 1 січня 1951 р., чисельність населення в Чернігові збільшилась до 62679 осіб і в середньому на одного мешканця припадало по 4,3 м^2 житлової площі [4, арк. 222]. Норма житлової площі на людину була встановлена задовго до війни постановою ЦВК та РНК УРСР від 29. 02. 1928 р. №4 ст. 54 та 1929 р. №2 ст. 225 [8, арк. 135] в розмірі 13,65 м^2 на одну особу [8, арк. 138] і потребувала перегляду, адже в Чернігові ні у довоєнний час, ні з плином першого повоєнного десятиліття так і не вдалося досягти цього показника в забезпеченні житлом кожного мешканця. Нестача житла надавала йому особливої цінності і породжувала необхідність дорожити наявним житлом. За таких обставин у Чернігові часто траплялись випадки самовільного заселення щойно відремонтованих, але не введених в експлуатацію будинків [14, арк. 118]. Це породжувало труднощі зі стягненням квартирної плати з таких городян. Так, у 1947 р. на ім'я

© Баклажко Оксана Олександрівна – аспірантка кафедри історії та археології Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка.

голови виконкому облради Костюченка надійшла скарга від робітників Особливої будівельно-монтажної частини № 313 про незаконне і самовільне зайняття житлової площі: «Для обеспечения жильем как работников треста, так и работников, обслуживающих лагерь военнопленных, нами был восстановлен 8-ми квартирный жилой дом по ул. Советской, №22 (нині – частина вул. Шевченка від вул. Кирпоноса до Красного мосту), который является собственностью треста. Несмотря на то, что дом еще не закончен (нет дверей, частично не восстановлены окна и т. д.) в ночь со 2-го на 3-е октября, самовольно дом заняли работники МВД» [14, арк. 11]. Траплялися випадки наявності у мешканців надлишків житлової площі. Наприклад, одночасне проживання в будинках, що належали місцевій раді, за наявності приватного будинку заборонялося, проте слугувало джерелом додаткового прибутку для населення і часто приховувалося. Так, в 1950 р. громадянин Котеленець проживав у будинку місцевої ради по вул. Горького, 95 та одночасно мав приватний будинок з двома кімнатами і кухнею та здавав його в оренду. Громадянка Мелихина проживала по вул. Свердлова, 5 (нині – вул. Гетьмана Полуботка) і мала частину будинку по вул. Леніна, 95 (нині – просп. Миру) та здавала його в оренду. Громадянка Лобода проживала по вул. Горького, 72 та одночасно являлася спадкоємицею будинку по тій же вулиці, в якому проживала її сестра [11, арк. 65]. Загалом у 1950 р. в Чернігові було виявлено 11 осіб, які мали надлишки житлової площі [11, арк. 193].

На доступність житла для громадян впливав розмір щомісячної квартирної плати. Єдиний порядок оплати житлової площі поширювався на всі домоволодіння (суспільні, державні, відомчі, приватні), окрім готелів, для мешканців яких діяли спеціальні тарифи [4, арк. 145]. Встановлений тариф залежав від кількості населення в місті. З моменту звільнення восени 1943 р. і до 1944 р. Чернігів відносився до категорії міст з кількістю населення від 25000 осіб до 35000 із встановленою ставкою від 35 коп. до 37,5 коп. за 1 м^2 площі на місяць, а з 1945 по 1953 рр. – до міст з населенням понад 35000 осіб зі ставкою в межах від 37,5 коп. до 40 коп. за 1 м^2 площі на місяць. Конкретні ставки квартирної плати для мешканців Чернігова вираховувало міське житлове управління. На розмір квартирної плати впливали: наявність у квартиронаймача утриманців, територіальне розташування житлового будинку, ступінь благоустрою й якість окремих житлових помешкань, рівень прибутків квартиронаймача та членів його сім'ї, професійна приналежність тощо. Квартирна плата нараховувалася лише на корисну житлову площу, в яку не включалися: кухні, передні, коридори, вбиральні, ванни, комори, сіни, сараї для дров, льохи, погреби, внутрішні виступи стін і постійних печей, інші нерухомі частини будівельних споруд [8, арк. 138].

Знижки на оплату надавалися за помешкання, що не мали певних елементів благоустрою. У квартирах, що не мали водопроводу, але при наявності водопровідної колонки у дворі, розцінки на житлову площу знижувалися від основної ставки на 2%. За відсутності каналізації у всьому домоволодінні розцінки зменшувалися на 2–10%. У квартирах, які не мали електроосвітлення, вартість житлової площі приміщення знижувалася на 5%. За відсутності усіх або декількох елементів благоустрою, розмір знижок додавався, і основна ставка зменшувалася на загальну суму відсотків. Із знижкою оплачувалися також житлові помешкання, що мали якісні дефекти (темні кімнати, напівтемні, прохідні, підвальні, напівпідвальні, сирі, горища і ін. кімнати). За наявності декількох якісних дефектів знижки на оплату житлових помешкань застосовувалися у послідовному порядку (спочатку за один дефект, а потім з одержаного результату робилася знижка за інший і т. д.). Але в результаті застосування будь-яких знижок розцінок житлового помешкання вартість житлової площі не могла бути нижчою 5,5 коп. за один квадратний метр [8, арк. 139]. У Чернігові протягом першого повоєнного десятиліття комунальними зручностями були обладнані не всі будинки. Станом на 1 січня 1946 р., у Чернігові загальна житлова площа складала 60660 м^2, з якої обладнаної водопроводом – 31657 м^2 (52%), електричним освітленням – 42404 м^2 (70%) [10, арк. 6]. Станом на 1 січня 1954 р., на балансі Чернігівського міського комунального господарства перебувало 634 домоволодіння [13, арк. 100-102] із загальною житловою площею 76400 м^2, з якої обладнаної центральним опаленням

– 6920 м² (9%), водопроводом – 19443 м² (25%), каналізацією – 8201 м² (11%), газом – 5022 м² (7%), електричним освітленням – 76115 м² (99%) [12, арк. 9]. З 3487 домоволодінь приватного сектору [13, арк. 216] жодне не було обладнане каналізацією, електроенергією – 3395 домоволодінь (97%), а водопроводом – 51 (1,5%) [13, арк. 218].

Таким чином протягом першого повоєнного десятиліття у Чернігові комунальні зручності дещо покращилися, проте вони не задовольняли потреб населення в повному обсязі. Враховуючи такий стан забезпечення елементами комунального благоустрою житлової площі міста, значна частина мешканців Чернігова оплачувала житлову площу зі знижками. Крім комунальних зручностей, важливу роль відігравала і якість будівництва житла, хоча на розмір квартирної плати вона не впливала. В умовах нестачі житлової площі і швидкого збільшення кількості населення головним гаслом будівників було «будувати швидко, дешево і красиво». Проте, швидко збудовані нові квартири так само швидко ставали непридатними. До місцевої преси часто надходили листи зі скаргами на недоліки будівництва: «В новому 16-квартирному будинку по вул. Зеленій № 13 в кімнатах були відсутні або повністю не закінчені внутрішні роботи; більшість квартир були не оштукатурені, перегородки зроблені з нестругаих дощок і прибиті такими цвяхами, що дошки не трималися; шлак, засипаний між дошками, висипався на підлогу; у вікнах не було жодної кватирки, а коли мешканці стали робити їх самі, то рами розхитались і шибки повипадали. А все тому, що рами були зроблені нашвидкуруч з тонкого і сирого матеріалу. Ще гіршим був дах. Коли йшов дощ, то жильці не знали, куди діватись. Паливо доводилось тримати в кімнатах, бо інших приміщень для цього не було» [23]; «електропроводка, ізолятори були прилагоджені до стіни без додержання мінімальних естетичних вимог. Розетки, вимикачі були виконані з грубо обколених, різних розмірів і фігур дерев'яних колодок і вже відвалювалися від стіни» [1]; «мешканці нового 63-квартирного будинку по вул. імені Шевченка пред'являли справедливі претензії: черепичний дах протікав, а відсутність парапетних решіток, яких свого часу не зробили будівельники, утруднювала ремонт покрівлі, у багатьох квартирах двері розсохлися і перекосилися. В будинку були прокладені труби для гарячого водопостачання, але цією вигодою жителі не користувалися, бо будівельники не встановили котел для нагрівання води. Ванни не були встановлені, будівельники пообіцяли зробити це найближчим часом, але минуло три роки, а обіцянку ніхто не виконав» [24].

Доступність житла залежала і від рівня прибутків городян та членів їх сімей. Платоспроможність переважної більшості населення була низькою. Зарплата працівників на підприємствах (державних, міської управи, кооперативних) в 1943 р. в середньому становила 265 крб. [5, арк. 20]. Після звільнення міста і до 1945 р. включно спостерігалася чітка диференціація заробітних плат. Так, заробітна плата робітників і службовців промисловості впродовж року коливалась від 253 до 301 крб., будівництва і монтажних робіт – від 214 до 330 крб., залізничного транспорту – від 468 до 556 крб., водного транспорту – від 343 до 491 крб., автогужового та іншого транспорту і вантажних робіт – від 235 до 316 крб., зв'язку – від 268 до 314 крб., торгівлі, заготівлі і виробництва продовольства – від 213 до 254 крб., громадського харчування – від 197 до 238 крб., комунальних підприємств і житлового господарства – від 275 до 323 крб., кредитних та страхових установ – від 427 до 460 крб., освіти – від 442 до 529 крб., охорони здоров'я – від 352 до 434 крб., державних та громадських установ – від 388 до 427 крб., інших галузей – від 222 до 275 крб. [15, арк. 5; 15, арк. 57, 59, 61, 63, 65, 67, 70]. Протягом 1949 р. заробітна плата дещо збільшилася: у робітників промисловості вона коливалася від 417 до 477 крб., будівництва і монтажних робіт – від 385 до 504 крб., залізничного транспорту – від 587 до 605 крб., водного транспорту – від 521 до 1469 крб., автогужового та іншого транспорту і вантажних робіт – від 404 до 479 крб., зв'язку – від 435 до 454 крб., торгівлі, заготівлі і виробництва продовольства – від 349 до 404 крб., громадського харчування – від 310 до 340 крб., комунальних підприємств і житлового господарства – від 315 до 395 крб., кредитних та страхових установ – від 573 до 587 крб., освіти – від 571 до 584 крб., охорони здоров'я – від 460 до 469 крб., державних та громадських установ – від 530 до 551 крб., інших галузей – від 357 до 419

крб. [17, арк. 3, 11, 19, 26, 36, 45, 54, 65, 76, 86, 96, 108]. Проте ці підвищення зарплат у порівнянні із витратами на забезпечення поточних потреб істотно не покращили матеріального становища городян. У залежності від рівня прибутку квартиронаймача, для кожного з них встановлювалися квартирні ставки [8, арк. 140]:

Зарплата на місяць, крб.		Квартирна ставка за квадратний метр житлової площі, крб.			
		Мінімальна встановлена ставка, крб.			
Від	До	0,30	0,35	0,40	0,44
125	135	0,30	0,35	0,40	0,44
135	145	0,30	0,35	0,40	0,44
145	155	0,34	0,39	0,44	0,48
155	165	0. 38	0,43	0,48	0,52
165	175	0,42	0,47	0,52	0,56
175	185	0,45	0,50	0,55	0,59
185	195	0,49	0,54	0,59	0,63
195	205	0,53	0,58	0,63	0,67
205	215	0,57	0,62	0,67	0,71
215	225	0,61	0,66	0,71	0,75
225	235	0,64	0,69	0,74	0,78
235	245	0,68	0,73	0,78	0,82
245	255	0,72	0,77	0,82	0,86
255	265	0,76	0,81	0,86	0,90
265	275	0,80	0,85	0,90	0,94
275	300	0,85	0,90	0,95	0,99
300	325	0,91	0,96	1,01	1,05
325	350	0. 96	1,01	1,06	1,10
350	375	1,02	1,07	1,12	1,16
375	400	1,07	1,12	1,17	1,21
400	425	1,13	1,18	1,23	1,27
425	450	1,18	1,23	1,28	1,32
450	475	1,24	1,29	1,32	1,32
475	500	1,29	1,32	1,32	1,32
500	525	1. 32	1,32	1,32	1. 32
525	550	1,32	1,32	1,32	1,32
550	більше	1,32	1,32	1,32	1,32

За наявності у основного квартиронаймача утриманців (дружина, діти, батько, мати та інші члени сім'ї, що спільно проживали з квартиронаймачем і не мали самостійного заробітку або ж заробляли не більше 30 крб. в місяць) обчислення розміру квартплати за зайняту ними житлову площу здійснювалося із прибутку безпосередньо самого квартиронаймача. Якщо в сім'ї були особи із самостійним прибутком, то розмір квартирної плати обчислювався із заробітку того члена даної сім'ї, який одержував вищий оклад зарплати чи прибутку із додаванням 50% заробітку решти членів сім'ї [8, арк. 138].

Пенсіонери або особи, що перебували на соціальному забезпеченні, ті, які одержували допомогу в розмірі не більше 30 крб. на місяць, учні, що не одержували стипендії, а також сім'ї червоноармійців, які не мали самостійних джерел прибутків, сплачували

житлову площу за твердою ставкою 5,5 коп. за один 1 м^2 без застосування будь-яких знижок [8, арк. 139]. Якщо зазначені особи мали додатковий постійний заробіток, то оплата житлової площі проводилась із розрахунку по сукупності пенсії, стипендії і зарплати. Розміри знижок для інвалідів, героїв праці встановлювала місцева рада [8, арк. 142].

Квартплату за поточний місяць необхідно було вносити не пізніше 5 числа наступного місяця. За несвоєчасне внесення квартплати стягувалася пеня в розмірі 0,2% за кожний день прострочення [8, арк. 136]. При простроченні сплати більше 20 днів заборгованість стягувалася за виконавчим приписом суду. При систематичному простроченні оплати користувачі житлових помешкань виселялися, згідно з рішенням суду, на вимогу будинкового управління [8, арк. 145]. Однак, існуючі тарифи не враховували реальної платоспроможності населення в умовах повоєнної розрухи. Спостерігалися численні випадки несвоєчасної сплати квартирної плати. До міського управління надходили непоодинокі скарги на скрутне матеріальне становище з проханням звільнити від сплати за місяць або дозволити внести плату без пені за прострочу з огляду на об'єктивні причини, або врахувати проведений ремонт у рахунок квартплати [6, арк. 1-2].

Таким чином житлове забезпечення мешканців Чернігова в перше повоєнне десятиліття характеризувалося нестачею житлової площі. Встановленої державою норми житлової площі на одну особу в розмірі 13,65 м^2 впродовж післявоєнного десятиліття вдалося досягти лише приблизно на 30%. Частина мешканців міста продовжувала жити в непристосованих будинках. Держава надавала певні пільги в залежності від комунальних зручностей житла та місця його розташування, що позитивно вплинуло на спроможність оплачувати зайняте житло. У Чернігові пільгами користувалася значна частина мешканців, адже не всі будинки були обладнані елементами комунального благоустрою. Основним критерієм для обрахунку квартирної плати залишався рівень прибутків населення. Впродовж 1943-1953 рр. рівень доходів городян дещо зріс. Проте значні витрати сімейного бюджету на товари першої необхідності обумовлювали випадки несвоєчасної сплати квартирної плати.

1. Будувати красиво // Деснянська правда (Чернігів). – 1946. – 28 травня. – № 105. – С. 7.

2. Вронська Т. В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.) / Т. В. Вронська. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. – 83 с.

3. Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 5, спр. 295.

4. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-90, оп. 3, спр. 96.

5. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3001, оп. 1, спр. 40.

6. Держархів Чернігівської обл., ф. Р. 3001, оп. 1, спр. 1155.

7. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3013, оп. 1, спр. 40.

8. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3855, оп. 3, спр. 4.

9. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3855, оп. 3, спр. 167.

10. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3855, оп. 3, спр. 198.

11. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3855, оп. 3, спр. 423.

12. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3855, оп. 3, спр. 468.

13. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3855, оп. 3, спр. 691.

14. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-5193, оп. 1, спр. 5.

15. Держархів Чернігівської обл., ф. Р. -5226, оп. 5, спр. 12.

16. Держархів Чернігівської обл., ф. Р. -5226, оп. 5, спр. 13.

17. Держархів Чернігівської обл., ф. Р. -5226, оп. 7, спр. 144.

18. Дудник В. М. Відбудова міського господарства України у 1943–1950 рр. : дис. канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Дудник Валентина Михайлівна. – К., 2004. – 269 с.

19. Ісайкіна О. Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.): дис. канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Ісайкіна Олена Дмитрівна. – К., 2006. – 240 с.

20. Ісайкіна О. Побут міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) / О. Ісайкіна // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 р. / [Упоряд. : Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю.]. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 181–184.

21. Ковпак Л. В. Найближча історія: Україна 1945–2000 рр. / Л. В. Ковпак. – К.: Наш час, 2007. – 248 с.

22. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945–2000 рр.) / Л. В. Ковпак. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – 250 с.

23. Не будівництво, а марнотрацтво // Деснянська правда (Чернігів). – 1947. 23 липня. – № 143. – С. 2.

24. Розповідають жильці // Деснянська правда (Чернігів). – 1953. – 12 травня. – № 93. – С. 3.

25. Янковська О. Житлова проблема в УРСР у повоєнні роки / О. Янковська // Україна XX ст. : культура, ідеологія, політика. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. – № 14. – С. 117–126.

26. Янковська О. Повсякденне життя громадян УРСР як втілення політики держави (1945–1953 рр.) / О. Янковська // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 176–178.

27. Чернигову 1300 лет: Сб. документов и материалов / Гл. арх. упр. при Совете Министров УССР и др., Редкол. : В. М. Половец (гл. ред.) и др. – К. : Наук. думка, 1990. – 368 с.

Баклажко О. Жилищное обеспечение жителей Чернигова в 1943–1953 гг. – составная повседневной жизни.

В статье охарактеризован уровень обеспечения населения Чернигова жильем в 1943-1953 гг. Выяснено его стоимость, уровень комфортности и качество строительства.

Ключевые слова: Чернигов, жилье, оплата, коммунальные удобства.

Baklazhko O. Housing provision of residents of Chernihiv in 1943–1953 as a structural element of everyday life.

The article describes the level of providing the population of the population of Chernihiv with housing in 1943-1953. It is found out the cost, level of comfort and quality of construction.

Keywords: Chernigov, housing, payment, communal equipping.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 2-523.6 (477.51) «1781» (093.3)

Ольга Коваленко

●

НЕОПУБЛІКОВАНИЙ ОПИС ЛЮБЕЦЬКОГО АНТОНІЇВСЬКОГО МОНАСТИРЯ 1781 р.

Стаття містить текст Опису Любецького Антоніївського монастиря 1781 р., який було упорядковано на підставі програми, розробленої відомим ученим і видавцем другої половини XVIII ст. Ф. Й. Туманським з метою створення історико-топографічного опису Лівобережної України.

Ключові слова: Любецький Антоніївський монастир, історико-топографічний опис, Ф. Й. Туманський.

Історія Любецького Антоніївського монастиря здавна приваблювала дослідників. У середині XIX ст. до неї звертались любецький дідич, історик та генеалог Г. О. Милорадович [1] і чернігівський архієпископ, учений-богослов та краєзнавець Філарет Гумілевський [2], а в наші дні –київський історик К. К. Крайній [3]. Окремі сюжети, пов'язані з історією Любецького Антоніївського монастиря, знайшли відображення у публікаціях В. О. Романовського [4], І. М. Ситого [5], Г. П. Арендар [6], С. О. Половнікової [7], Ю. А. Мицика [8] та інших дослідників.

Утім, першопочатки Любецького Антоніївського монастиря та його топографію і досі остаточно не з'ясовано. Задля цього необхідно продовжити розкопки в урочищі Монастирище в Любечі, розпочаті чернігівськими археологами під керівництвом О. М. Веремейчик, а також активізувати цілеспрямований пошук писемних джерел з історії обителі.

У Державному архіві Чернігівської області зберігається неопублікований Опис Любецького Антоніївського монастиря 1781 р., пов'язаний з підготовкою історико-топографічного опису Лівобережної України, зініційованою наприкінці 70-х рр. XVIII ст. видавцем, істориком, археографом і етнографом Ф. Й. Туманським, якого О. І. Журба влучно назвав «справжнім сином енциклопедичного XVIII ст.» [9]. Вихованець Кенігсберзького університету, член-кореспондент Петербурзької Академії наук Ф. Й. Туманський упорядкував три спеціальні програми у вигляді анкет або формулярів для історико-топографічного опису міст, сіл та церковних єпархій, які не мали аналогів у тогочасній вітчизняній та зарубіжній науці. Дві перші з них свого часу оприлюднили В. Ф. Горленко [10] й Л. О. Гісцова [11], а третю нещодавно виявив і опублікував О. Б. Коваленко [12]. За підтримки президента Другої Малоросійської колегії П. О. Румянцева-Задунайського ці програми було поширено на теренах Лівобережної України. Крім того, на початку січня 1780 р. Ф. Й. Туманський звернувся до чернігівського архієпископа Феофіла Ігнатовича з проханням посприяти у збиранні відомостей «как о бывших с начала учреждения эпархии преосвященных, так о всех под управлением Вашего Высокопреосвященства монастырях, церквах, архимандритах, игуменах, игуменияхъ, протопопах и о протчем обстоятельную и достовер-

© Коваленко Ольга Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

ную справку по примеру приложенного образца в архивах и по делам. Также буди какие сыщутся патриаршие грамоты, имянные или Синодские указы, относящиесь к обстоятельствам образцевым, то и тем сообщить мне копии» [13]. Але відповідну вказівку владики (після двох нагадувань Ф. Й. Туманського) Чернігівська духовна консисторія розіслала на місця тільки в лютому 1781 р. Невдовзі почали надходити відповіді, підготовлені згідно з програмою Ф. Й. Туманського. Очільникам монастирів, зокрема, належало відповісти на такі питання: «Когда, т. е. в каком годе заведен, чьим попечением и старательством, в каком месте, на каком основании? Построен первее деревянный, потом каменный в таком-то годе. Сему монастырю разновременно, а именно в таких-то годах жалованны такие-то деревни таким-то государем, царем, великим князем или гетманом, или частным владельцом. В оных маетностях, деревнях и селах столько-то дворов, такие-то угодия, леса, мельницы, заводы, винокурни, пасеки. В сем монастире церквей столько-то, в каждой из ных столько-то храмов, каменные церкви или деревянные, келий старцов столько-то. Есть в монастыре чудотворная икона именно такая-то, явившаясь N году и числа (кому и каким образом). Записаны оныя примечательнейшия чудотворения такия-то. В монастире лежат мощи такого-то святого, явившиесь в таком-то годе, лежат в такойто раке. Первый в сем монастире архимандрит, игумен или игуменья, начальник или начальница такие-то. Архимандрит или игумен N именем такой-то родился тогда, от родителей таких, произходил по разным местам до времени посвящения таким-то образом. Посвящен сей монастир начальником такого-то году, и был столько-то времени, дела его такие-то, умер или переведен куда-либо в таком-то годе, погребен в таком-то месте, и протчие нужные обстоятельства до монастиря, начальников и начальниц относящиесь.

Таковым образом описивать все и каждый эпархии монастир подробно, изъявляя время основания, местоположение, иждивение на оной, принадлежности ко оному, состояния оного прежныя и нынешния, достопримечательности каковы есть и были, о всех в каждом монастыре начальниках и начальницах, начав от первых даже до последних и ныне оными монастирями правящих» [14].

Як відомо, внаслідок збігу несприятливих обставин завершити започаткований проект Ф. Й. Туманському не поталанило, а зібрані матеріали потрапили до різних архівосховищ і за незначним винятком не були запроваджені до наукового обігу, хоча й становлять неабиякий інтерес.

Заслуговує на увагу і неопублікований опис Любецького Антоніївського монастиря, упорядкований ігуменом Авксентієм у березні 1781 р. згідно з програмою Ф. Й. Туманського. Втім ігумен з незрозумілих причин припустився помилок у датуванні деяких подій з історії монастиря і пов'язаних з ним документів. Крім того, він чомусь проігнорував питання про своїх попередників і навіть не згадав про монастирський синодик (згодом його назвуть Любецьким), який містив унікальні відомості з історії Чернігово-Сіверщини. Та, незважаючи на ці хиби й недоречності, опис 1781 р. дозволяє з'ясувати місцезнаходження монастирських споруд і маєтностей незадовго до закриття обителі у зв'язку із секуляризаційною реформою 1786 р.

Пам'ятка друкується мовою оригіналу на підставі правил передачі кириличних текстів XVI – XVIII ст. популярним методом [15]. Пунктуацію приведено у відповідність до норм сучасного правопису. Нерозібрані слова і словосполучення позначені трикрапкою у квадратних дужках [...], а слова, у прочитанні яких бракує певності, – знаком запитання у квадратних дужках [?]. У примітках наведено відомості й уточнення щодо згаданих у тексті подій, осіб, місцевостей, населених пунктів, храмів та історичних документів.

1. Милорадович Г. А. Антониевский Любечский мужский монастырь / Г.А. Милорадович. – Чернигов, 1860. – 79 с.

2. Филарет Гумилевский. Любечский Антониевский монастырь / Филарет Гуми-

левский // Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 4. – С. 126 – 138.

3. Крайній К. К. Любецький Антоніївський монастир / К. К. Крайній // Лаврський альманах: Збірник наукових праць. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 69 – 73.

4. Романовский В. А. Хозяйства монастырских крестьян Любецкой сотни в 1767 году / В. А. Романовский // Юбилейный сборник Историко-этнографического кружка при Университете св. Владимира. – К., 1914. – С. 81 – 98.

5. Ситий І. М. Ким і коли було започатковано Любецький синодик, або Останній твір Івана Щирського / І. М. Ситий // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів, 1997. – С. 191 – 196.

6. Арендар Г. П. Церковні старожитності Любеча: пам'ятки торевтики XVIII ст. / Г. П. Арендар // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів, 1997. – С. 202 – 204.

7. Половникова С. О. Реліквії з любецьких храмів / С. О. Половникова // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів, 1997. – С. 204 – 205.

8. Мицик Ю. А. Відновлення Антонієвих печер у Любечі (XVII ст.) / Ю. А. Мицик // Київська старовина. – 1996. – № 2-3. – С. 78 – 82.

9. Журба О. І. Ф. Й. Туманський / О. І. Журба // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 124.

10. Горленко В. Ф. Нариси з історії української етнографії / В. Ф. Горленко. – К., 1964. – С. 100 – 109.

11. Гісцова Л. О. Перша анкета-програма для історико-етнографічного опису України / Л. О. Гісцова // Архіви України. – 1972. – № 2. – С. 63 – 71.

12. Коваленко О. Б. Невідома сторінка наукової діяльності Федора Туманського / О. Б. Коваленко // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5. – С. 146 – 148.

13. Коваленко О. Б. З історії вивчення церковної старовини Північного Лівобережжя, або Третя анкета Ф. Туманського / О. Б. Коваленко // Матеріали науково-практичної конференції «Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII ст.». – Ніжин, 2008. – С. 90.

14. Там само. – С. 91.

15. Див.: Страшко В. Правила передачі тексту кириличних документів XVI – XVIII ст. дипломатичним і популярним методами та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового і науково-популярного типів / В. Страшко. – К., 1992. – 24 с.

Описание
монастыря Антоніевского Любецкого и состоящих в нем принадлежностей против присланного формуляра сочиненное 1781 года марта… дня [1]

Монастырь Антоніевский Любецкій по данному универсалу от преосвященного Феодосія Углицкого, архіепископа Черниговского [2] на обновленіе сооружен деревянній старателством іеродіакона Іоны [3] и монахом Инокентіем Щирским [4] в 1693-м году. Состоял на ровном месте сухом и пещаном под горою против пещери, ископаной преподобным Антоніем [5], которая и ныне находится. Сей монастырь от города Любеча разстоянием лежит в двох верстах; а ныне при самой пещере в [...] горы там состоит ветхая церковь во имя преподобного Антонія Печерского, который [?] в Любечи и родился.

На оное ж монастыря устроеніе дозволителный универсал гетманом Мазепою [6] дан 1694 года февраля 1 дня [7].

А в 1704-м году июля 20 дня строителю монаху Инокентію Щирскому на оній

монастырь гетманом Мазепою [8] надано село Кукары [9] со всеми до него приналежними грунтами и угодіями, на что и привилегіи короля полского Владислава 4 [10] 1645 года данны имеются [11].

А в 1705-м годе маія 27 дня оному строителю Щирскому гетманом же Мазепою [12] на оный же монастырь Любецкій надано слободку под монастырем вышним у предместья Любецкого и килко дворов и поле [...] по дорогу Черниговскую от пещери преподобного Антонія перед монастырем лежачое, селце ниже монастыря далнего називаемое Кукары со всеми до его приналежними грунтами и угодіями, и Березовицу сеножать.

А в 1710-м годе третим универсалом гетманом Мазепою надано слободку под монастырем знайдуючуюсь // **арк. 9** от горы нижнего монастыря Подолом у двора священника Гавріила кончачуюся, а наверх [...] тим валом по дорогу Черниговскую дворы и поле лежачое под монастырем селце Кукары со всеми до него приналежними грунтами и угодіями, под тим же городом Любечом на озере Болгаче [13] мелницу и с озером Болгачом перевоз чрез Днепр по тракту Любецкому [...] в грунте Кукарском сеножать Березовицу.

А в 1716-м годе маію 16 дня гетманом Іоанном Шкоропадским данным универсалом монастырю Любецкому [14] вышепрописанніе надачи гетманом Мазепою все утверждены ж, да за меною доставшагось монастырю от пана Устимовича, сотника Вибелского [15], в Любечи млин на речке Варяжце [16], дрогій млин в Любечи ж на речке Гончаривце [17] зостаючий з грунтами, садами, полем.

По отходе некоторих добр монастирских от монастыря находится в местечку Любечу по ревизіи хат 14 и 2 пустіе, основаніе млинков от Устимовича доставшихся. В деревни Кукарах по ревизіи хат 10 с принадлежащими к ним сенокосами, рыбними ловами и другими угодіями, в деревни Скугарах [18] по ревизіи записаных пріезжих две хати да подданических двенадцать с пахотним полем, сенных и лесных угодий никаких не имеется, в деревне Осняках [19] двор и хата одна с полем орним, в селе Ивашковке [20] хата одна с пахотними полями и сенними покоси, в селе Юрьевке [21] на реке Белоусе [22] монастирем купленные два кола с половиною мучніе, волюшное коло одно, при оной гребли хат три с огородами и околицами.

А в сем вышнем монастыре Любецком, который при самом городе Любечи на горе состоящій, церквей деревянных две. Одна летная, в которой храм Воскресенія Христова [23], перенесена из нижнего от пещери преподобного Антонія монастыря бувшим [?] игуменом Любецким Исихіем Смоленским [24] 1725 года в феврале месяце. Другая теплая церков с трапезою, в ней храм зачатія Іаокима и Анны [25], // **арк. 9 зв.** построена 1752 года игуменом Любецким Іосифом Булатовичем [26]. Келей монашествующих жилих три, в них монахов три, пустих келей три. При оном монастыре сад, скотной двор и винокурня на три котла. К оному монастырю принадлежит срубной сосновой бор, и в оном бору имеется церков по оной же горе, где и прописанніе монастыри, стоит в урочище Городище [27] построенная 1731 года августа 21 дня во имя преподобного Онуфрія [28], преосвященным архіепископом Черниговским Иларіоном Рогалевским [29], где прежде и монастырь был, от города Любеча разстояніем в пяти верстах.

В монастыре Любецком имелась чудотворная Пресветыя Богоматери икона, но по обявленію старожилих монахов, во время переезду митрополита Кіевского Красовского [30] им взята и отвезена в Киев [31], где и ныне находится в Софийской церкви [32] по правую сторону к западным вратам, на первом столбе, а какого года явилась и в каком годе в Кіев отвезена, так же были ли какіе чудотворенія, о том, ежели благоизволит, Консистория Черниговская [33] может получить уведомленіе от Консисторіи Кіевской.

В имеючом же монастыре Любецком благосклонителном универсале от митрополита Варлаама Ясинского, 1710-м годе строителю Иннокентію Щирскому данном [34], написано, что благословляется отновленную икону поставить в вышнем монастыре, которая отновленная икона и доныне имеется.

С начала устроенія монастыря Любецкого был строитель вышепрописанній монах

Инокентій Щирскій, а откудова он родом, какова происхожденія, где умер и погребен, равно как и по нем бывшіе игумены и началники каких годов были, справок в монастыре никаких не сискалось, и ведать не по чему.

Ныне ж находится началник игумен Авксентій [35], родом націи полской, з деда и отца званія шляхетского, пострижен в монашество в катедральном Черниговском монастыре [36] 1753 года. С того года был в оной катедры в разных экономических // **арк. 10** послушаніях по 1762 год, а в 1762-м году определен катедралним наместником, в коем чину и во игумена в Троицкій Андрониковскій монастыр [37] произведен и во оном игуменском чину был же наместником при катедре 1763 года по июнь месяц, а между тем с Андрониковского монастыря в Любецкій монастырь настоятелем переведен, а в 1767-м годе в сентябре месяце и с катедры отпущен в той монастыр, где ныне состою.

Старинных же литописей печатных и рукописных и других никаких достопамятных заметок при монастыре не сискалось.

В монастыре и в местечку Любече, чтоб с монастыря чертеж снять, такова человека не имеется.

На подлинном подпис

К сему Описанію Антоніевского Любецкого монастыря игумен Авксентій руку приложил. // **арк. 10 зв**

Державний архів Чернігівської області,
ф. 679, оп. 1, спр. 1276, арк. 9 – 10 зв.

Примітки

1. Дата в тексті пропущена.

2. Грамоту про відновлення Любецького Антоніївського монастиря від 15 січня 1693 р. від імені натоді вже немічного чернігівського архієпископа Лазаря Барановича підписав його коад'ютор архімандрит Чернігівського Єлецького Успенського монастиря *Феодосій Углицький* (бл. 1630–1696). Останній вже як чернігівський архієпископ 7 січня 1694 р. видав грамоту «о послушании» тамтешніх ченців очільникам новоствореного монастиря. Фундатори обителі отримали також «благословительный универсал» київського митрополита Варлаама Ясинського, датований 7 серпня 1693 р. (Див.: Милорадович Г. А. Антониевский Любечский мужский монастырь / Г. А. Милорадович. – Чернигов, 1860. – С. 33, 34, 43 – 45; Мицик Ю. А. Відновлення Антонієвих печер у Любечі (XVII ст.) / Ю. А. Мицик // Київська старовина. – 1996. – № 2-3. – С. 79 – 81).

3. *Можневський (Можевський) Іона* – ієродиякон, чернець, один з ініціаторів відновлення Любецького Антоніївського монастиря у 90-х рр. XVII ст. та його перший ігумен у 1693 – 1696 рр.

4. *Щирський Інокентій* (бл. 1650 – 1714) – гравер, живописець, поет, чернець, один з ініціаторів відновлення Любецького Антоніївського монастиря у 90-х рр. XIX ст. та його ігумен у 1697 – 1714 рр.

5. *Печерський Антоній* (бл. 983 – 1073) – уродженець Любеча, зачинатель чернецтва на Русі, засновник печерних монастирів у Любечі, Києві та Чернігові. Канонізований Православною Церквою на зламі XIII – XIV ст.

6. *Мазепа Іван* (1639 – 1709) – гетьман України в 1687 – 1709 рр.

7. *Універсал гетьмана Івана Мазепи* Любецькому Антоніївському монастирю від 1 лютого 1694 р. опублікував Г.О. Милорадович (Див.: Милорадович Г. А. Антониевский Любечский мужский монастырь / Г. А. Милорадович. – Чернигов, 1860. – С. 46–47).

8. *Універсал гетьмана Івана Мазепи* Любецькому Антоніївському монастирю «для подпоможенія скудностей монастирских» на с. Кукари було датовано 2 березня 1704 р. (Див.: Універсали Івана Мазепи (1687 – 1709) / [упорядкував Іван Бутич]. – К.; Львів, 2002. – С. 424).

9. *Кукари* – село Любецької сотні Чернігівського полку, нині – Любецької селищної ради Ріпкинського району Чернігівської області.

10. *Владіслав IV* (1595 – 1648) – король Речі Посполитої у 1632 – 1648 рр.

11. У монастирському архіві зберігався *привілей короля Владіслава IV*, датований 12 березня 1641 р., «на грунт Голенищовский и Гущинсковский», але кому і за яких обставин він був наданий – наразі невідомо (Див.: Милорадович Г. А. Антониевский Любечский мужский монастырь / Г. А. Милорадович. – Чернигов, 1860. – С. 18).

12. Що ж стосується *інших універсалів гетьмана Івана Мазепи*, про які йдеться в «Описании», то згадки про них в опублікованому Г. О. Милорадовичем реєстрі документів Любецького Антоніївського монастиря відсутні (Див.: Милорадович Г. А. Антониевский Любечский мужский монастырь / Г. А. Милорадович. – Чернигов, 1860. – С. 15–47). Крім того, Іван Мазепа не міг надати монастиреві універсал у 1710 р., бо упокоївся у вигнанні в 1709 р.

13. *Болгач* – озеро на північній околиці Любеча.

14. *Скоропадський Іван* (бл. 1646 – 1722) – гетьман Лівобережної України у 1708 – 1722 рр. Його універсал Любецькому Антоніївському монастирю від 19 березня 1716 р. опублікував Г.О. Милорадович (Див.: Милорадович Г. А. Антониевский Любечский мужский монастырь / Г. А. Милорадович. – Чернигов, 1860. – С. 55–58).

15. *Устимович Василь* (1650 – близько 1707) у 80 – 90-х рр. з перервами посідав уряд любецького сотника, а у 1698 – 1701 рр. був вибельським сотником. *Виблі* – село, центр Вибельської сотні Чернігівського полку, нині – центр сільської ради Куликівського району Чернігівської області.

16. *Варяжка* – річка, яка у давнину протікала на околиці Любеча.

17. *Гончарівка* – річка, яка у давнину протікала на околиці Любеча.

18. *Скугари* – село Любецької сотні Чернігівського полку, нині – Пльохівської сільської ради Чернігівського району Чернігівської області.

19. *Осняки* – село Любецької сотні Чернігівського полку, нині – Великі Осняки Сиберізької сільської ради Ріпкинського району Чернігівської області.

20. *Івашковка* – село Городнянської сотні Чернігівського полку, нині – центр сільської ради Городнянського району Чернігівської області.

21. *Юр'ївка* – село Любецької сотні Чернігівського полку, нині – Мохнатинської сільської ради Чернігівського району Чернігівської області.

22. *Білоус* – річка, права притока Десни.

23. *Воскресіння Христова церква* – була побудована, за даними Г. О. Милорадовича, у 1694 р.

24. *Смоленський Ісихій* – чернець, ігумен Любецького Антоніївського монастиря у 1727 – 1734 рр.

25. *«Крайне обветшалая» трапезна церква Іоакима та Анни* була відновлена і освячена у 1753–1754 р.

26. *Булатович Іосиф* – чернець, ігумен Любецького Антоніївського монастиря у 1735 – 1739 і 1745 – 1758 рр.

27. *Городище* – урочище поблизу Любеча, де знаходився скит Любецького Антоніївського монастиря.

28. *Онуфріївська церква* – була споруджена на початку XVIII ст. в скиту Любецького Антоніївського монастиря в урочищі Городище. У всякому разі, 1711 р. був датований антимінс з написом «В храм пр. отца нашего Онуфрія вел. в Любечи на Городище», наданий чернігівським архієпископом Іоаном Максимовичем. Відтак, у 1731 р. Онуфріївська церква була відновлена або перебудована.

29. *Рогалевський Іларіон* (? – бл. 1740) був чернігівським архієпископом у 1735 – 1738 рр., відтак інформація про його причетність до відновлення або перебудови Онуфріївської церкви у 1731 р. хибна.

30. Йдеться, очевидно, про *Кроковського Йоасафа* (? – 1718) – київського митрополита у 1708 – 1718 рр. Насправді ж, історики вважають, що чудодійну ікону Божої Матері з Любеча до Києва було перевезено у 1653 р. за наказом київського митрополита Сильвестра Косова (? – 1657), який очолював Українську Православну Церкву протягом 1647 – 1657 рр.

31. Загалом, питання про час і обставини перевезення до Києва та ймовірного

повернення до Любеча *Чудодійної ікони Любецької Божої Матері* залишається дискусійним (Див.: Милорадович Г. А. Сказание о Чудотворной иконе Любечской Божией Матери; Изд. 2-е, исправленное и дополненное / Г. А. Милорадович. – Чернигов, 1860. – С. 7–11; Його ж. Чудотворная Любечская икона Божией Матери в Любече / Г. А. Милорадович // Черниговские епархиальные известия. – 1883. – № 23. – Часть неофициальная. – С. 492 – 493; Лебединцев П. Где подлинник любечской чудотворной иконы Божией Матери? / П. Лебединцев // Киевская старина. – 1883. – № 6 . – С. 385 – 387; Міляєва Л. Чудотворні ікони Богородиці в Києві XVII століття та образ Любецької Богоматері пензля Івана Щирського // Записки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові / Л. Міляєва. – Львів, 1994. – Т. CCXXVII. Праці Секції мистецтвознавства. – С. 124 – 140; Куценко Т. Г. Образ Любецької Богородиці у творчості Івана Щирського / Т. Г. Куценко // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів, 1997. – С. 197 – 201; Сінкевич Н. Чудотворні ікони та реліквії в сакральному просторі Софії Київської / Н. Сінкевич // Пам'ятки України. – 2011. – № 3-4. – С. 88 – 95).

32. Йдеться про *Софійський собор* у Києві – видатну пам'ятку давньоруської архітектури, в якому знаходилась ікона Любецької Божої Матері.

33. *Консисторія духовна* – допоміжний дорадчий орган церковного управління при єпархіальному архієреї, запроваджений у Російській Православній Церкві в 1744 р.

34. *Ясинський Варлаам* (? – 1707) – київський митрополит у 1690 – 1707 рр. Насправді він видав дві грамоти, датовані 21 липня і 1 серпня 1701 р., в яких ішлося про перевезення з Києва до Любеча «новотновленной» ікони Любецької Божої Матері (Публікацію див.: Милорадович Г. А. Антониевский Любечский мужский монастырь / Г. А. Милорадович. – Чернигов, 1860. – С. 47–51; Його ж. Сказание о Чудотворной иконе Любечской Божией Матери; Изд. 2-е, исправленное и дополненное / Г. А. Милорадович. – Чернигов, 1860. – С. 3–5).

35. *Авксентій* (прізвище невідоме) – чернець, ігумен Любецького Антоніївського монастиря у 1767 – 1782 рр.

36. Йдеться про *Чернігівський Борисоглібський монастир*, який у другій половині XVII – XVIII ст. мав статус кафедрального.

37. Йдеться про *Андроніківський Троїцький монастир*, заснований на березі р. Бречиці на терені Киселівської сотні Чернігівського полку, відтак його часом називали Бречицьким. У 1699 р. гетьман Іван Мазепа дозволив оселити поблизу монастиря слободу (нині – село Андроники Наумівської сільської ради Корюківського району Чернігівської області). У 1786 р. монастир було закрито, а його маєтності секуляризовано.

Статья содержит текст Описания Любечского Антониевского монастыря 1781 г., которое было составлено на основании программы, разработанной известным ученым и издателем второй половины XVIII в. Ф. И. Туманским с целью создания историко-топографического описания Левобережной Украины.

Ключевые слова: Любечский Антониевский монастырь, историко-топографическое описание, Ф. И. Туманский.

Article contains text of The Description of Lubech Antony`s monastery 1781, that was based on the program, made by well-known scientist and publisher of the second half of XVIII century F. Y. Tymansky for the purpose of creation of historical and topographic description of Left-Bank Ukraine.

Key words: Lubech Antony`s monastery, historical and topographic description, F. I. Tymansky.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94(477)

Олександр Дубина

●

ЧИ УКЛАДАВ ІВАН МАЗЕПА ДОГОВІР ЗІ СТАНІСЛАВОМ ЛЕЩИНСЬКИМ?

У статті розглянуто деякі аспекти шведсько-українського воєнно-політичного союзу та роль Польщі в ньому. Також аналізуються тексти договорів між українським гетьманом Мазепою й королями Швеції та Польщі – Карлом XII і Станіславом Лещинським відповідно, які було опубліковано в книзі «Воєнна історія Карла XII, короля Швеції», написаній камергером Карла XII Густавом Адлерфельдом.

Ключові слова: шведсько-український договір, фальсифікація документів, Іван Мазепа, Карл XII, Станіслав Лещинський, Петер Шьонстрьом, Петро І.

У багатьох істориків, в тому числі й українських, не викликає сумнівів факт укладення договору між І. Мазепою та С. Лещинським, згідно з яким гетьман буцімто віддавав Україну під владу Польщі. «Треба віддати належне Петру І та його оточенню: вони так плідно потрудилися у фальсифікації документів, поширенні пліток, неймовірних нісенітниць про Мазепу, що й видатні історики-мазепознавці О. Оглоблин, Т. Мацьків, М. Андрусяк не засумнівалися в достовірності згаданої угоди», – зазначає чернігівський дослідник С. Павленко, викриваючи фальшивість даного договору[1]. Авторитет названих вчених був настільки високим, що їх умовиводи сприймалися як беззаперечні й не піддавалися критичному аналізу багатьох відомих сучасних істориків, у розпорядженні яких є набагато ширша джерельна база, ніж у попередників. Так, наприклад, В. Смолій і В. Степанков пишуть: «Успішні дії шведської армії зробили становище козацької України катастрофічним, і це підштовхнуло гетьмана до укладення угод (очевидно, на початку 1708 р. в Сморгонах) із Швецією та Польщею, зміст яких і досі залишається не до кінця з'ясованим, оскільки оригінали документів не збереглися. Все ж, дякуючи копіткій праці М. Андрусяка та Т. Мацьківа, їх основні статті реконструйовані»[2]. Аналогічну думку вони повторюють і в пізнішій своїй праці[3].

Схожим чином інтерпретує події й харківський історик Д. Журавльов. Услід за М. Андрусяком він повторює інформацію про підписання українсько-польської та українсько-шведської угод «між 11 лютого і 17 червня1708 р. на території сучасної Білорусі, де перебувала шведська армія, що наступала на Москву. Як місце укладення угод найчастіше фігурують містечка Сморгони або Радошковичі». «Останній пункт угоди (з С. Лещинським. – **О. Д.**) для багатьох радянських істориків слугував доказом «зради Мазепи українському народові» – мовляв, гетьман продав Україну полякам, бажаючи отримати натомість два згаданих воєводства. Насправді йшлося про першу з часів Богдана Хмельницького спробу розповсюдити владу українських козацьких гетьманів на білоруські землі (ясно, що українське Лівобережжя залишалося б під владою Мазепи)», – вибудовує свою концепцію Д. Журавльов[4].

© Дубина Олександр Кузьмич – кандидат історичних наук (м. Київ).

* * *

Як ми вже знаємо,трапилось так, що під канонаду петровської пропаганди оригінал договору кудись безслідно зник. Навіть у знайденому кілька років тому петербурзькою вченою Т. Таїровою-Яковлевою «Батуринському архіві» І. Мазепи ніяких слідів цього документа не було виявлено. «Що стосується переговорів із поляками, то жодної письмової угоди з ними в Мазепи не було», – категорично заявляє дослідниця, блискучий знавець російських архівів, де за логікою і мав зберігатися як зіниця ока козирний туз антимазепинської та антиукраїнської пропаганди[5]. На що ж спираються історики, обговорюючи та коментуючи договір Мазепа – Лещинський?

«Оскільки оригіналу українсько-шведської угоди немає, історики реконструюють її, використовуючи джерела, так чи інакше пов'язані з цією подією. Так, переважно вони спираються на спогади секретаря похідної королівської канцелярії Карла XII Петра Шоенстрема. Чи не вперше записи шведського канцеляриста були надруковані як додаток до мемуарів офіційного шведського військового історіографа Густава Адлерфельда», – пише доктор історичних наук Т. Чухліб[6]. І далі наводить у переказі статті договору між Карлом XII та І. Мазепою, не зупиняючись на договорі останнього з С. Лещинським, який також міститься у книзі Г. Адлерфельда.

Не вносить остаточної ясності й фундаментальне двотомне видання «Гетьман» (К. : «Темпора», 2009). «Контакти Івана Мазепи зі Станіславом Лещинським, а через останнього і з Карлом XII привели до укладення угоди між трьома сторонами. Однак наявні сьогодні повідомлення про таємний договір гетьмана з Карлом XII та Станіславом Лещинським не дозволяють говорити про точний час його укладення, як і про форму цієї домовленості. Зазвичай її відносять до лютого – березня 1708 р. У мемуарах Петра Шоенстрема – шведського майора, секретаря похідної канцелярії короля, який був учасником Полтавської битви, а потім тривалий час перебував у російському полоні, йдеться про те, що до шведського короля приїжджав представник українського гетьмана, якийсь православний старець – сербський чи болгарський архієпископ-вигнанець. У містечку Сморгонах, де перебував тоді шведський король, і було укладено договір», – читаємо у виданні[7]. Далі в книзі подається виклад «короткого змісту угоди», що нібито міститься у «мемуарах Шоенстрема». При цьому вказується, що, згідно з домовленостями, «Україна разом із Сіверщиною, Києвом, Черніговом і Смоленськом мала увійти до Речі Посполитої»[8]. Звернімо увагу на те, що йдеться про тристоронню угоду, а не про окремі документи, укладені І. Мазепою з Карлом XII і С. Лещинським.

«Втім, – пишуть автори книги, – як показують дослідження істориків, укладення такого договору та зміст статей все ж залишаються під сумнівом, оскільки Шоенстрем написав мемуари вже після повернення з російського полону, після смерті гетьмана І. Скоропадського, можливо, навіть, після 1727 р. Отже, зміст документа міг бути написаний з пам'яті, майор міг дізнатися про нього від інших шведських офіцерів, на Шоенстрема могла вплинути інформація з російського боку»[9](на останнє припущення звернімо особливу увагу).

Тепер спробуємо внести деяку ясність у цей таємничий документ. Для цього не будемо вдаватися до надскладних і хитромудрих історичних реконструкцій. Просто уважно вчитаємося в текст оригіналу.

Щоденник камергера Карла XII Густава Адлерфельда (загинув 27 червня 1709 р. в Полтавській битві) вийшов друком1740 р. в Амстердамі французькою мовою під назвою «Воєнна історія Карла XII, короля Швеції». І ніякої «реконструкції» «договору Мазепа – Лещинський» ніхто ніколи не робив. Його обговорювали, коментували, але «реконструювати» не було чого– текст був викладений чітко і ясно. Авторитет наближеного до шведського короля безпосереднього самовидця тих подій був настільки непохитним, що його свідчення сприймалися без будь-яких застережень. Та справа в тому, що до щоденника Адлерфельда видавцями було включено як один з додатків оповідь невідомого автора, датовану приблизно 1727 роком. Саме в цьому переказі під назвою «Реляція про Полтавську битву з деякими міркуваннями щодо двох попередніх кампаній»і містяться тексти двох договорів, начебто укладених І. Мазепою – з Карлом XII і з С. Лещинським.

Того ж-таки,1740 р., був опублікований англійський переклад твору Г. Адлерфельда, 1742-го – німецький. Всі три переклади зі шведського першоджерела були здійснені за життя видавця – сина Г. Адлерфельда – Карла Максиміліана Емануеля Йохана Адлерфельда (1706 – 1747 рр.). На всіх них міститься його ім'я як перекладача й упорядника. Отже, історики вважають всі три переклади автентичними. Зокрема, М. Костомаров у своїй класичній монографії «Мазепа і мазепинці» подає текст з німецького видання 1742 р.[10]. У розпорядженні редакції «Сіверянського літопису» опинилося англійське видання 1740 р. По ньому й зроблено дослівний переклад договорів І. Мазепи. Отже, пояснюючи поворот Карла XII в Україну, автор зазначав, що він був спричинений «новим альянсом, що він уклав приватно з Мазепою, який, маючи мало підстав бути задоволеним царем, протягом тривалого часу палко бажав скинути його ярмо і віддав себе під протекцію Короля Швеції, чия чудова репутація справила сильне враження на нього. Король Станіслав і Корона Польщі були охоплені цією угодою». Далі містилися тексти угод.

З Карлом XII:

«Статті, які Мазепа подав королю Швеції, аби отримати його дружбу й протекцію, були такими.

По-перше, що він зобов'язується прийняти його Шведську Величність у провінції Сіверії й надати йому всі фортеці, як-от Стародуб, Новоград-Сіверський, Мглин, Брянськ та інші, які раніше належали Великому Герцогству Литви, а тепер слугували прикордонними фортецями на його кордонах. Ця провінція зараз управлялася Великим Генералом Мазепою, який закріпив тут, за царським наказом, Полковника Скоропадського, чий полк, як кажуть в Україні, залежав від Мазепи.

По-друге, що його Величність може облаштувати свої зимові квартири в цій провінції, доки Мазепа збере разом усю армію козаків і залучить білгородських козаків до альянсу, так само, як і тих з ріки Дон, які всі були невдоволені тиранічним урядом росіян, позаяк цар крок за кроком позбавляв їх всіх їхніх привілеїв.

По-третє, що Мазепа докладе усіх зусиль, щоби залучити хана калмиків на ім'я Аюка до того самого задуму.

По-четверте, що як тільки Мазепа виконає все, що міститься в цих трьох статтях, його Величність вдасться до дій і вирушить маршем прямо на Москву, у той час, як Мазепа, зі свого боку, приєднається до нього з усіма своїми вояками, разом з козаками Білгороду й Дону та невдоволеними калмиками. Що ж стосується забезпечення шведської армії, то Мазепа зобов'язується доставляти провізію з України й Білгородської провінції, що є одними з найбільш плодючих у цілому світі. Що, вдавшись до цих заходів, вони змусять царя відступити на північ від Москви й ріки Волги, де землі й близько не такі плодючі, як на півдні, і не здатні забезпечити таку велику армію, як у нього; все це разом зі страхами росіян, що їм довелось би протистояти нам у відкритому полі, хоча вони втричі переважають нас за кількістю, зробить шведську армію спроможною нав'язувати свої закони повсюди, тоді як Цар, безсумнівно, зазнає шкоди, а його армія потребуватиме засобів існування і велика її частина буде невдоволеною й буде вимушена, згідно з усією очевидністю, розформуватися або підкоритися переможцю»[11].

Зі Станіславом Лещинським:

«Альянс, укладений між Мазепою й поляками базувався на таких статтях.

По-перше, що Мазепа має пунктуально виконати все, що було згадано вище, і те, що він зобов'язався зробити, а саме – надати провінцію Сіверія королю Швеції з усіма її фортецями тощо.

По-друге, що він має пообіцяти бути готовим вирушити в похід з усією армією козаків за першим наказом короля.

По-третє, що він має спробувати залучити козаків Білгороду, так само, як і тих з Дона, з Аюкою, ханом калмиків, до того самого альянсу.

По-четверте, що він має віддати назад всю Україну полякам, яка разом із Сіверією і провінціями Києва, Чернігова і Смоленська, повинна бути повернута під польське урядування. Як компенсацію за це, вони пообіцяли Мазепі титул князя (Prince), і на

таких саме умовах, на яких герцог Курляндії володів своєю країною, [володіти] воєводствами Вітебська і Полоцька.

Був призначений день, коли Мазепа мав передати всі ці умови своїм полковникам і забезпечити їх добровільну згоду шляхом репрезентації їм безсумнівних переваг, які вони отримають після відновлення їх колишньої свободи, від якої росіяни залишили їм тільки тінь»[12].

Після текстів договорів зазначалося:

«Такими були умови цього договору, який був укладений так вправно, і зберігався у такому секреті, що ніхто не мав жодної гадки про нього, крім Короля Швеції, Короля Станіслава, Мазепи, Графа Піпера, якогось польського Сенатора, чиє ім'я я забув, і Архієпископа з Сербії чи Болгарії, який був вигнаний зі своєї країни з причини, котрої я не знаю. Цей останній провів усю справу і протягом переговорів постійно їздив між Шведською армією і армією Мазепи...»[13].

Якщо ми уважніше вчитаємося в текст, то не можна не побачити певних протиріч. Так, перед тим, як подати статті двох договорів, автор чи упорядник, кажуть про «новий альянс», який Карл XII уклав з Мазепою, зазначаючи при цьому, що цією угодою були охоплені король Станіслав і Польська Корона. А це зовсім не означає, що останні були стороною договору або укладали якусь окрему угоду. Далі подаються тексти двох договорів. Але після них говориться лише про один«вправно укладений» документ! Дійсно, мав рацію відомий український історик С. Томашівський, коли, ще на початку минулого століття, аналізуючи шведські джерела з історії Північної війни 1700 – 1720 рр., писав, що безіменна реляція про Полтавську битву, вміщена в книзі Г. Адлерфельда, «має очевидні признаки апокрифічного жерела»[14].

В оригіналі шведською мовою Реляцію про Полтавську битву було опубліковано 1915 року шведським дослідником К. Галлендорфом, який віднайшов рукопис у бібліотеці м. Уппсала[15]. При цьому виявилося, що цей текст багато в чому відрізнявся від публікацій початку 1740-х років. Насамперед, він був менший за обсягом. За цим джерелом, договір, який є об'єктом нашого дослідження, був поданий як «Союз короля Карла XII, короля Станіслава і полководця Мазепи» без будь-якого розподілу на два окремих документи й на статті. Та зміст договору, по суті, не відрізнявся від першої його публікації. В останньому його пункті бачимо, що гетьман зобов'язувався передати Польщі всю Україну разом із Сіверщиною, Києвом, Черніговом і Смоленськом.

Аналізуючи текст оригіналу, Б. Крупницький ставив під сумнів факт підписання договору Мазепа – Лещинський. «Чи справді було підписано такий договір? Щодо цього виникає багато сумнівів. Реляція, видана Галендорфом, – також далеко не бездоганне джерело. Її автор не міг бути аж надто поінформованим. Галендорф на підставі власних пошуків висловлює припущення, що анонім не належав до провідних кіл шведського офіцерства й мав ранг щонайбільше майора. Чимало його тверджень збігаються з іншими джерелами, але не всі. Очевидно, про договір він дізнався уже в російському полоні, либонь, із розмов товаришів-невдах, а відтак і з уст інших осіб та доволі непевних джерел, тому дуже й дуже важко визнати його об'єктивність, тим паче, що, за Галендорфом, реляцію було написано лише по багатьох роках після повернення шведів додому, принаймні не раніше смерті Скоропадського чи навіть десь після 1727 р.», – писав учений[16].

Згодом український історик на шведській еміграції Б. Кентржинський у своїй ґрунтовній біографії І. Мазепи (1962 р.) на основі архівних матеріалів зняв усі питання щодо автора Реляції. Ним і насправді виявився далеко не найвищий шведський офіцер – такий собі ротмістр Петер Шенстрем[17] (1682 – 1746 рр.). «Шведська історіографія знає, хто він був, і його правдиве призвіще вже устійнене: а саме цим «невідомим чи пак анонімним майором» був секретар королівської польової канцелярії – Петро Шенстрем (Peter Schönström), – називав ім'я автора Реляції Т. Мацьків у своїй відомій праці, що вийшла друком 1988 р. [18]. Зараз у нас є змога пролити більше світла на загадкову і не таку вже й пересічну постать П. Шьонстрьома (так звучить його ім'я, якщо дотримуватися шведської фонетики) і внести деякі корективи стосовно його посади.

* * *

Слід одразу ж зазначити, що секретарем королівської канцелярії він не був. Цю посаду обіймав Й. Седергельм. Як вдалося з'ясувати автору даного дослідження, у 1709 р. той очолював невеличкий колектив шведських військовополонених, що створив Реляцію про Полтавську битву, вигідну для російської пропаганди й особисто для Петра І. Деякі обставини, зокрема подальша доля Седергельма, який зміг «наблизитися до самого Петра і, хоч полонений, мав порівнюючи досить значну свободу рухів»[19], а згодом перетворився на протагоніста петровської зовнішньої і навіть внутрішньої політики, дозволяють зробити вельми імовірне припущення, що справжнім натхненником тієї Реляції був ніхто інший, як російський цар[20]. Як би там не було, після того звіту самовидців шведська Державна рада саботувала вимогуКарла XII набирати нові полки.

Що ж стосується ротмістра Шьонстрьома, то під час Полтавської епопеї він був *особистим* секретарем Карла XII. Отже, його Реляція є свідченням наближеної до шведського короля особи й не підлягає ніяким сумнівам? Та не будемо поспішати з остаточними висновками.

П. Шьонстрьом потрапив у полон після капітуляції шведського війська під Переволочною. Та його доля в тому полоні була не найгіршою. Всі 13 років полону він провів у Сибіру, де вивчав старовинні російські й татарські рукописи, на базі яких у 1741 р. написав наукову працю «Короткі зауваги до шведської історіографії» (вийшла друком 1816 р.)[21]. Там, в Солікамську, він близько зійшовся з іншим ветераном Полтавської битви – В. Татищевим[22]. Так, тим самим Василем Микитовичем Татищевим – батьком російської історіографії, який в 1720 – 1722 рр. управляв казенними заводами на Уралі. Інтерес В. Татищева до П. Шьонстрьома був зумовлений ще й тим, що останній був кузеном екстраординарного асесора (найвищої посадової особи, призначеної особисто КарломXII) Королівської гірничої колегії[23]. Ім'я того кузена – Еммануїл Сведенборг; згодом він став всесвітньовідомим теософом і містиком.

Незабаром В. Татищев зустрівся з Е. Сведенборгом у Швеції, куди він прибув наприкінці 1724 року, за його власними словами, «для деяких секретних справ»[24], які превалювали над офіційною метою поїздки – потребами у гірничих справах. Головною з таємних справ було з'ясування можливості підтримки домагань на шведський стіл герцога голштинського Карла-Фрідріха – нареченого царівни Анни Петрівни. Та багатосторонній посланець Петра І розвинув неабияку активність і на інших напрямках.

Зупинимося на одному з них. «У Стокгольмі Татищев познайомився зі шведською поетесою Софією Бреннер... творчість якої, за словами нашого історика, була відома не тільки в Швеції, але й у інших державах Європи. Татищев умовляв її написати поему про Петра І. С. Бреннер в принципі не заперечувала, але заявила, що не може розпочати роботу доти, доки не буде знати, як сприйняли в Росії її вірші, написані з приводу коронації Катерини І. Татищев писав Черкасову (кабінет-секретар Катерини І. – **О. Д.**) 9 квітня 1725 р., що непогано було би заохотити поетесу. У Петербурзі схвально поставилися до ідеї Татищева. Імператриця розпорядилася послати С. Бреннер «в кредит 100 червонных, да медаль золотую о коронации». Щоби полегшити завдання поетеси, Татищев склав для неї записку «Краткое изъятие из великих дел Петра Великого, императора всероссийского», в якій були коротко схарактеризовані особистість і діяльність царя»[25].

А тепер звернімо увагу ще на кілька промовистих деталей. У числі перших міністрів, яким російський посланник у Швеції Бестужев офіційно представив В. Татищева, був... Й. Седергельм[26].

У шведські наукові кола В. Татищева увів ще один ветеран Полтави – Ф. -І. Страленберг; з ним, як і з П. Шьонстрьомом, російський історик познайомився в Сибіру. Цей військовополонений також користувався відносною свободою в полоні й мав змогу займатися науками і також написав книгу, що вийшла в Стокгольмі німецькою мовою 1730 р. під назвою «Історичний і географічний опис північної та східної частин Європи й Азії». У коментарях до академічного видання цієї праці в СРСР зазначалося, що деякі відомості, зокрема історичні, для своєї праці він отримав у Москві перед

поверненням на батьківщину[27]. І далі: «Але Татищева й Страленберга пов'язував не лише спільний інтерес до руської історії. Вперше вони зустрілися в Сибіру в 1720 р., але потім у 1724 – 1726 рр. під час поїздки Татищева у Швецію продовжили своє знайомство. Вочевидь, низкою відомостей, наведених у книзі, Страленберг зобов'язаний саме Татищеву»[28]. За деякими даними Ф. -І. Страленберг був представлений Петру І і той умовляв його залишитися на російській службі, але швед відмовився[29]. Вельми цікаво, що перший біограф Петра І І. Голіков назвав твір Ф. -І. Страленберга «підступним наклепом, зведеним на Петра Великого»[30].

Отже, бачимо: 1. Інструкцію В. Татищева шведській поетесі, як писати оду Петру І; 2. Відомості В. Татищева, надані ним для написання книги Страленберга.

Висновок: було б дивно, якщо би «птенец гнезда Петрова» (за визначенням славнозвісної енциклопедії Брокгауза і Єфрона), батько російської історіографії В. Татищев, не надав відповідних матеріалів своєму приятелеві – П. Шьонстрьому. Чим той і скористався.

Ще одна дуже цікава деталь. Описуючи вчинок І. Мазепи, Ф. -І. Страленберг зазначає, що намір українського гетьмана полягав у тому, щоби «область цю (тобто Україну. – О. Д.) учинити князівством особливим»[31]. Не віддати під владу Польщі, як у П. Шьонстрьома, а утворити незалежну не від кого державу. Можливо, це була «недоробка» В. Татищева. А можливо, у 1730 році, коли Ф. -І. Страленберг видавав свою працю, питання «мазепинського сепаратизму» вже було зняте з порядку денного великодержавної російської пропаганди.

Таким робом, під час написання П. Шьонстрьомом його Реляції в Швеції існувала потужна проросійська політична сила на чолі з Й. Седергельмом. Час перебування у Швеції В. Татищева співпав з піком її впливовості у шведських політичних колах. До цієї політичної сили безумовно належав П. Шьонстрьом. Питання про його заохочення червінцями й медальками облишимо до з'ясування деталей.

Варто зазначити, що майже всі особи, причетні до збереження і публікації щоденника Г. Адлерфельда, були тим або іншим чином пов'язані з Росією, а дехто з них мав підстави бути вдячним особисто Петру І.

Рукопис зберіг чи не найвідданіший друг Карла XII – вюртемберзький принц Максиміліан Еммануель, відомий також під прізвиськом «маленький принц». І в цьому немає нічого дивного, адже у «маленького принца» з Г. Адлерфельдом були дуже тісні стосунки[32]. На відміну від інших військовополонених, Петро І відпустив принца додому. Та той несподівано помер по дорозі на батьківщину 25 вересня 1709 року у віці 20 років. Трапилося це в Дубно на Волині. Офіційна версія причини смерті – лихоманка – не піддається перевірці. Відомо тільки те, що за наказом Петра І покійному були віддані військові почесті, а тіло було переправлене до його матері, Елеонори Юліани Бранденбург-Ансбахської[33], яка доправила щоденник Г. Адлерфельда вдові останнього в Штутгарт. Невдовзі за тією ж адресою духівник і секретар «маленького принца», Й. В. Барділі переслав і щоденник Г. Адлерфельда[34]. Звернімо увагу ще на одну деталь цієї історії. Петро І не тільки наказав доставити тіло «маленького принца» в Штутгарт, але й «утішав скорботну мати у втраті юного сина». В результаті чого «на надгробному пам'ятнику Принца висловила мати її почуття вдячності «Великому Царю Руському, який у нещасті вшанував ворога свого й великодушно відплатив ворогу своєму борг по його кончині»[35]. Отже, цілком логічним є припущення, що, передаючи щоденник Г. Адлерфельда його вдові, Елеонора Юліана згадала про шляхетний вчинок Петра І, а вдоваперепоміла те синові, який переклав і видав твір батька. Та й сам видавець протягом 1723 – 1724 рр. перебував у Росії, мешкав, зокрема, в Петербурзі й Москві, де в травні 1724 р. був присутній на коронації імператриці Катерини І[36], напевно, бачив Петра І і представлений російському імператору.

* * *

Слід сказати, що в ті часи практика надання російських «документальних» матеріалів була широко розповсюджена. Так, наприклад, Вольтер в процесі роботи над «Історією Російської імперії за Петра Великого», замовленою особисто російською

імператрицею Єлизаветою Петрівною, спирався, головним чином, на російські джерела, які йому люб'язно надавали[37]. «Захоплення Вольтера було щирим. Звичайно, дорогоцінні шуби й інші подарунки з Росії були йому приємні, але все ж, працюючи над «Російською імперією», він відчував справжній підйом творчої енергії», – зазначали російські радянські літературознавці[38].

Мабуть, той«підйом» відіграв свою роль у суттєвому зміщенні Вольтером акцентів у характеристиці Мазепи. У творі «Історія Карла XII, короля Швеції» (1731 р.) гетьман постає перед читачем повновладним князем (prince) України, яка «завжди прагнула бути вільною»[39], людиною освіченою, «відважною, заповзятливою й надзвичайно працьовитою». Він «розробив план повстання» й був «сповнений рішучості отримати незалежність і створити могутнє королівство з України й решток Російської імперії», – зазначав Вольтер[40].

Дещо під іншим кутом зору ми бачимо І. Мазепу в «Історії Російської імперії за Петра Великого» (перший том, в якому міститься інформація, що нас цікавить, вийшов друком 1759 р.). «Це був сімдесятирічний старий, який, не маючи дітей, здавалося, повинен був би думати ні про що інше, як про те, щоб у спокою закінчити своє життя; вдячність мала би пов'язувати його з царем, якому він був зобов'язаний своїм місцем. Але, чи то тому, що він дійсно мав причини нарікати на свого володаря, чи слава Карла XII засліпила його, чи радше тому, що прагнув стати незалежним, він зрадив свого благодійника й вступив у таємний зв'язок зі шведським королем, вихваляючись підняти на повстання всю свою націю», – читаємо в книзі[41]. Отже, ознайомившись із російськими джерелами, Вольтер вніс суттєві корективи в оцінку особи й діяльності І. Мазепи. Зі сповненого енергією патріота, Мазепа перетворився на немічного зрадника свого доброчинця.

Та в даному випадку нас цікавить не стільки цей факт, як те, що у ґрунтовних працях великого мислителя не зустрічаємо жодного натяку на будь-які договори між Мазепою і Лещинським. Так, Вольтер згадує про якісь попередні домовленості між Карлом XII і Мазепою. «Король призначив йому [Мазепі] зустріч на річці Десні. Мазепа обіцяв прийти з тридцятьма тисячами вояків, військовою амуніцією й провізією та своїми скарбами, що були величезними. Шведська армія пішла, отже, в цьому напрямку на великий жаль усіх офіцерів, які нічого не знали про договір короля з козаками», – описує він причини повороту Карла XII в Україну, посилаючись на якийсь таємний договір між гетьманом і королем Швеції[42]. Про участь С. Лещинського в тих договірних комбінаціях – жодного слова.

Про необізнаність Вольтера в суті справ не може бути ніякої мови. «Із слів самого Вольтера (в його передмовах до прижиттєвих видань Історії Карла XII) довідуємося, що поміж головними його інформаторами були також польський король Станіслав Лєщинський і граф Станіслав Понятовський, які – можна з якоюсь дозою правдоподібності допустити – й стали головним джерелом інформацій про Мазепуй Україну. Ґраф Понятовський (прихильник короля Лєщинського, батько останнього польського короля Станіслава Августа Понятовського) брав участь у Полтавській битві, перебував з Карлом у Бендерах у Туреччині, де виконував функції дипломатичного посередника короля у переговорах з турецьким султаном. З Лєщинським і Понятовським познайомився Вольтер у Льотрінгії, якої напівсуверенним князем і був Станіслав Лєщинський, колишній польський король, ставленик Карла XII», – зазначав український історик з діаспори М. Небелюк[43].

До цього варто додати, що Вольтер навіть деякий час перебував при дворі С. Лещинського 1748 року[44]. Отже, у нього були, по суті, необмежені можливості поспілкуватися з польським королем і отримати інформацію про договір того з І. Мазепою. Зазначимо також, що твори Вольтера неодноразово перевидавалися за життя автора, і він часто-густо вносив до них необхідні корективи. Та до кількох прижиттєвих перевидань «Історії Карла XII» він у тексті, що стосувався українців, зробив тільки одну правку, додавши негативний опис запорожців. Був Вольтер знайомий і з твором Г. Адлерфельда, про що сам неодноразово зазначав у передмовах до пізніших видань «Історії Карла XII». Але ані в цій книжці, ані в «Історії Російської імперії за Петра

Великого» немає, як вже було зазначено, жодного слова про українсько-польський договір. Щось дивне для Вольтера, адже у своїх творах він завжди приділяв особливу увагу міжнародним відносинам. А тут обійшов мовчанням договір, який, в разі реалізації, суттєво міняв політичну мапу Європи!

Деякі безпосередні свідки, які опублікували свої спогади по ще свіжих слідах тих подій, а саме – в першій половині XVIII ст., також вельми туманно згадують про якісь польсько-українські домовленості й плани. Так, британський офіцер, який перебував на службі царя (його спогади опублікував Даніель Дефо), стверджував, що існував «план короля Швеції, розроблений в результаті секретних зносин з занапащеним зрадником Мазепою; [король] знайшов засоби шляхом хабара або інших методів корумпувати його, а той дійсно мав під своєю орудою українських козаків, спадковим генералом котрих був. Цей план, як ми згодом зрозуміли, був розроблений партією короля Станіслава, особливо воєводою Києва або Кийовії, легковажним другом короля Швеції*... Як тільки к повному задоволенню короля Швеції та угода була укладена, він знявся з табору в Могильові** й на велике здивування не тільки росіян, але й усього світу, покинув прямий шлях на Москву й повернув на південь...»[45]. Як бачимо, знову йдеться про «план короля Швеції»; і тільки згодом, невідомо з яких джерел, британський офіцер дізнається про участь у цьому «партії Станіслава». Як і у випадку з П. Шьонстрьомом, можна зробити припущення, що це були якісь сумнівні російські джерела.

Та є ще й свідчення авторитетних і обізнаних учасників тих подій. Наприклад, Й. В. Барділі, духівника й секретаря вюртемберзького принца Максиміліана Еммануеля, відомого також під прізвиськом «маленький принц», чи не найближчого друга Карла XII. У своїх нотатках, датованих 25 вересня, він записав: «Привід для цього [повороту] дав Мазепа, козацький військовий вождь. Тривалий час він був дуже невдоволений патронатом царя і вирішив при цьому повністю звільнитися від нього й перейти зі своїм народом на бік Карла, й тим самим пристати до Станіславської партії, оскільки він вже до цього неодноразово шукав дружби з королем [Швеції] і пропонував свою службу. Натомість, якщо раніше на ці пропозиції щодо послуг цього військового вождя мало звертали увагу, то на цей час нагода скористатися його послугами здавалася виключно прийнятною, до якої можна було пристати, оскільки він міг на той час не тільки зміцнити шведську армію великою кількістю людей (він мав на той час 20000 чоловік), а й тим, що його земля могла, перш за все, бути в нагоді, щоб шведський солдат міг краще підготуватися до генерального зіткнення, крім того, в Україні, у благодатній і надзвичайно забезпеченій провіантом землі, можна було поповнити усе необхідне, не кажучи вже про те, що далі перед ними відкривалася ворожа країна, при цьому сподівалися забезпечити кращі комунікації зі Станіславом і Польщею»[46]. І знову ж таки йдеться тільки про участь «Станіславської партії» у переговорах між гетьманом Мазепою і Карлом XII, але аж ніяк не про українсько-польську угоду.

Ще один дуже авторитетний свідок тих подій – словацький священик Даніел Крман. Під час походу Карла XII в Україну він був послом від протестантів Угорщини й Словаччини при шведському королі, мав з ним постійні безпосередні контакти. Для Д. Крмана шведсько-український союз – сам по собі зрозумілий і доконаний факт. Він не обговорює його існування, і в своєму знаменитому «Подорожньому щоденнику» тільки одного разу згадує «мазепсько-шведський союз», як щось, що не підлягає жодним сумнівам. Ось дослівний переклад відповідного фрагмента зі словацького академічного видання «Подорожнього щоденника», яке вважається найбільш адекватним і коректним (йдеться про приїзд татарських послів до «короля й Мазепи» 21 червня 1709 р. за новим стилем):«Татари також дивувалися, що король Карл здобуває Полтаву, тому що царська величність за посередництвом свого власного посла повідомила їх про те, що московсько-шведська війна вже скінчилася на почесних умовах з відданням його сестри в дружини королю Карлу. Тими ви-

* Потоцький Юзеф (1673 – 1751). Обіймав посаду київського воєводи у 1702 – 1744 рр.

** 11 серпня 1708 р.

мислами він хотів відвернути татар від мазепсько-шведського союзу, для укладення якого воєвода Мазепа зовсім нещодавно відправивдо Криму свою людинуз волоським полковником. Козаки справді мали якусь стару угоду, за якою іменем братства одна сторона зобов'язується чинити допомогу іншій, що бореться з труднощами»[47]. Треба зазначити, що, намагаючись долучити татар до шведсько-українського союзу, Мазепа діяв у дусі угод, окреслених в Реляції Шьонстрьома (хоча про татар в них і не йшлося). Занотуємо також, що з метою недопущення утворення потужної антимосковської коаліції, Петро І вдався до своєї випробуваної зброї – дезінформації, про що розповіли татарські посли і що й засвідчив Д. Крман у своєму щоденнику.

Таким чином, інформацію про договір Мазепа – Лещинський містить одне-єдине джерело – Реляція Шьонстрьома. Вірогідним виглядає припущення Б. Крупницького, що про цей договір автор Реляції дізнався вже в російському полоні. Як ми вже побачили, найімовірнішим джерелом тієї інформації був ніхто інший, як відданий адепт Петра І – В. Татищев.

На російський слід вказують також деякі інші фрагменти Реляції Шьонстрьома. Зокрема, він намагається перекласти частину провини за поразку шведів на українського гетьмана. «Якщо б Мазепа виявив на той час (після повороту Карла XII в Україну. – **О. Д.**) більше твердості, то марш короля, мабуть, був би більш успішним. Але він почав коливатися, насамперед сподіваючись, що зможе повернути царську ласку...», – зазначає автор Реляції[48]. В останні роки українські дослідники довели, що в основі міфу про намір І. Мазепи зрадити Карла XII і повернутися під владу Петра І лежали сфальсифіковані документи, і що головним творцем фальшивок був російський канцлер – граф Г. Головкін[49].

* * *

Як би там не було, але історики XVIII століття на чолі з великим Вольтером не надали значення інформації П. Шьонстрьома про польсько-український альянс. Вельми характерно, що серед них опинився і автор першої багатотомної біографії Петра І – росіянин І. Голіков.

Він сприймає договір І. Мазепи з поляками, як абсолютну даність, але стверджує, що його було укладено під час зустрічі гетьмана з польськими прихильниками шведського короля, яка відбулася в маєтку «княгині Дульської». І. Голіков не вказує дати (проте ми знаємо, що зустріч І. Мазепи з А. Дольською відбулася наприкінці 1705 року) і подає договір зовсім в іншій інтерпретації, ніж П. Шьонстрьом. За І. Голіковим, цей договір передбачав, що «Мазепа доставит в подданство польское Малороссию, как она была прежде, а за это ему, 1. Быть над оною и над всей Украйною за-Днепровскою Гетманом; 2. Доставить в непосредственное владение его Северское Княжество с титлом владетельного Князя; 3. Сочетаться ему с помянутою княгинею браком и проч.». «Все сии условия подтвердил по возведении своем на Польский престол и Станислав Лещинский; а когда о сем постановлении от помянутого скопища дано было знать Карлу XII, то сей Король, приняв его с радостию, не только все оное подтвердил, но и сверх того обещал Мазепе сделать его в Княжестве оном ни от кого независимым владельцем, и присовокупить к оному многия смежныя к оному места, и проч.», – писав І. Голіков[50].

Слід сказати, що І. Голіков читав «Воєнну історію Карла XII» Г. Адлерфельда, про що сам неодноразово писав у своїй праці. Але, як бачимо, він викладає зовсім іншу версію польсько-українського договору. На жаль, зазвичай акуратний в своїх посиланнях автор цього разу не розкриває джерел своєї інформації. Та вона аж ніяк не була випадковою. Так, в іншому місці своєї багатотомної праці І. Голіков, описуючи події 1708 року, зазначав: «Сей Король (Карл XII. – **О. Д.**)... не токмо не отверг злодейских предложений изменника (І. Мазепи. – **О. Д.**), предающего своего законного государя и благодетеля, но и всею силою своею обнадежил наградить богомерзкую его измену возвышением в достоинство независимаго ни от кого Государя Украйны...»[51].

Отже, маємо абсолютно відмінну картину від зображеної в Реляції П. Шьонстрьома. Замість повністю підпорядкованого Польщі володаря двох воєводств бачимо

«незалежного не від кого Государя України». Чи мав І. Голіков підстави для створення такої картини? Мав. Ще й які!

Попри всі свої пропагандистські витівки, у критичні моменти Петро І інколи робив обмовки, які розкривали істину суть подій і положення справ.

Так, у своєму Маніфесті до малоросійського народу від 9 листопада 1708 року, коли цар ще не прийшов до тями після «зради» Мазепи і ще не набула завершеного вигляду теза про намір гетьмана віддати Україну під владу Польщі, Петро І пояснював ситуацію так: «Малороссийскую землю, по истощении оной, отдать под иго Польское и в порабощение Лещинскому, незаконно от него выбранному Королю, которому он то обещал в учиненном с ним союзе, дабы вместо Курляндии, Жмундии и Лифлянд Польских, которые Лещинской Шведу уступить обещал, оному сей Малороссийской край, завоевав отдать, а изменника Мазепу в Украйне самовласным Князем над вами учинить, в чем он от него изменника Богоотступного бывшего Гетмана Мазепы, был обнадежен, что он ему в том его намерении допоможет...»[52].

А напередодні Полтавської битви, коли нервова напруга сягнула апогею, 26 червня 1709 р. російський цар «По прибытии к дивизии Галартовой, повелел призвать полковников от полков и изволил говорить: «Король Карл и самозванец Лещинский привлекли к воле своей вора изменника второго Иуду гетмана Мазепу, которые клятвами обязались между собой отторгнуть от России народы малороссийские и учинить княжество особое под властью его вора и изменника Мазепы, в котором ему быть великим князем и иметь у себя во владении казаков донских и запорожских, и Волынь, и все роды казацкие, которые по сей стороне Волги...»[53]. Можна навести ще декілька висловлювань Петра І, в яких він «викриває» плани Карла XII зробити І. Мазепу повноправним правителем України.

І все ж, незважаючи на свої ж власні твердження про наміри шведського короля зробити І. Мазепу не від кого незалежним володарем, підкріплені аналогічними публічними заявами Петра І, І. Голіков не сумнівається в існуванні договору Мазепа – Лещинський, головною метою якого було буцімто віддати Україну під владу Польщі. Повторюючи цю аксіому петровської пропаганди, І. Голіков навіть не помічає, що в наступному ж реченні пише, що «за это ему [Мазепі]... Быть над оною и над всей Украйною за-Днепровскою Гетманом». Але ж тут не йдеться про безпосереднє підпорядкування України польській короні. Це – радше варіація на тему Гадяцької угоди І. Виговського 1658 року, яка передбачала федерацію трьох відносно рівноправних суб'єктів. І зовсім не випадково при наближенні Карла XII до України старшина посилено студіювала той документ, про що й розповів В. Кочубей у своєму знаменитому доносі, який був відомий І. Голікову. На що ще спирався перший біограф Петра І?

Іншою козирною картою російської пропаганди був перехоплений росіянами лист І. Мазепи до С. Лещинського, відправлений з Ромен 5 грудня.

Першим у науковий обіг його увів саме І. Голіков. Необхідно зазначити, що з самого початку з цим листом відбуваються дивовижні метаморфози. Так, вміщаючи цей документ, І. Голіков зазначає, що публікує переклад з польської «одного з оригіналів»(!)[54]. Виходить, що І. Мазепа розмножив у багатьох примірниках свій надсекретний лист? З якою метою? Розклеїти його на кожному дереві? Так це чомусь зробив не він, а Петро І! І зробив з притаманною йому оперативністю. Вже 21 січня 1709 р. він повідомляє у своїй програмній Грамоті до українського народу, що для «лутшого известия и уверения» послав польський оригінал гетьману І. Скоропадському з повелінням «оный объявить в войске нашем Запорожском и по всем полкам, а при сем переписав оный для лутшаго разумения на российский язык». Далі цар не шкодує зусиль, аби завуалювати свою власну тезу про намір І. Мазепи добитися незалежності, «чтобы им [українцям] будто ни под нашею, ни под полскою властию не быть, но особливо свободным остатися». «А ныне по тем его, богоотступного изменника, явилася явная ложь и предателство под полское иго малороссийского народу», – наголошував Петро І[55]. Його дії у випадку з цим листом краще за інших пояснив такий тонкий знавець російської радянської історичної пропаганди, як академік Є. Тарле. Характеризуючи лист як «найвдячніший агітаційний матеріал»[56], він зазначає, що

«Розповсюджував його сам російський уряд, знаючи добре, що нічим не можна було так безнадійно підірвати авторитет гетьмана, який зрадив, як викриттям його наміру віддати Україну саме Польщі»[57].

Публікуючи цей документ, Микола Костомаров подавав як його оригінал польською мовою (який у 2-й половині XIXст. ще був доступний в Архіві іноземних справ), так і переклад «малоросійською», в котрому від імені всієї України гетьман, начебто, писав: «ожидаем пришествия Вашей Королевской милости, аки избавителя нашего, и прося о том покорно, лобзаю тысячнократно непобедимую Вашу десницу. Вашей Королевской милости, моего милостиваго Государя верный подданный и слуга нижайший Ян Мазепа, Гетман»[58].

Потім, якимось дивовижним чином, польський оригінал випарувався, і сучасні російські історики змушені посилатися на копію, в якій з'явилися нові фрагменти, зокрема заява І. Мазепи «о подданной своей подлеглости королю»[59].

Загалом автентичність того «найвдячнішого агітаційного матеріалу» адекватно охарактеризував той же Є. Тарле. «Слід зауважити, що перекладів з польського листа Мазепи було декілька, і вони буяють різночитаннями й пропусками», – визнавав академік»[60]. У свою чергу, В. Шевчук, на основі текстологічного аналізу, схиляється до думки про легендарний характер листа І. Мазепи до С. Лещинського від 5 грудня 1708 р. й пов'язаних з ним фальшивок петровської пропаганди. «Отже, жодних договірних стосунків, можемо твердити, між обома правителями не було, не було і взаємної довіри», – робить слушний висновок В. Шевчук[61].

Таким робом, ми побачили, що твердження про договір Мазепа – Лещинський в інтерпретації П. Шьонстрьома не мало під собою ніякого документованого підґрунтя, та й усі інші версії такого договору були більш ніж сумнівними. Тому історики XVIII ст. і не надали йому скільки-небудь вагомого значення. Та й російська пропаганда значно знизила активність по даній темі.

* * *

Такий розвиток подій можна пояснити тим, що в другій половині XVIII ст. питання українського сепаратизму зійшло з порядку денного. Справді, в 1764 році була скасована Гетьманщина, 1775 року остаточно зруйнована Січ, 1783-го – покріпачене українське селянство; 1785 року, згідно з «Жалуваною грамотою дворянству»,українська козацька старшина була прирівняна до російського дворянства і почала масово русифікуватися. Здавалося, що в української держави й українського народу немає ніякої історичної перспективи. Так, автор, по суті, першої наукової історії України – «Історії України та українських козаків» (1796 р.), австрійський історик Йоган-Христіан Енгель, констатував у своїй праці, що цей народ «вже зник внаслідок приєднання його до гігантського масиву Російської держави»[62].

Та на рубежі XVIII – XIX ст. розпочався ніким не очікуваний процес українського Відродження. У 1798 році виходить друком перша книжка українською мовою – «Енеїда» І. Котляревського. Далі з'являються прозові твори Г. Квітки-Основ'яненка. 1804 року в Харкові відкривається перший український університет. Згодом там же починають виходити перші «товсті» українські журнали. На імперському обрії знову постали привиди українського сепаратизму, тісно пов'язані з ім'ям і діяльністю І. Мазепи. Причому українофільські настрої просякли і в тодішню еліту російського суспільства, навіть в офіцерський корпус, і асоціювалися ті настрої знову ж таки з ім'ям гетьмана Мазепи.

Ось що писав, наприклад, історик О. Мартос (син видатного скульптора І. Мартоса) у своїх спогадах про відвідини могили І. Мазепи в Галаці у 1812 році:«Мазепа умер в отдаленности от отечества своего, коего он защищал независимость;он был друг свободы и за сие стоит уважения потомства. После его удаления из Малороссии, жители ея потеряли свои права, столь священныя, которыя Мазепа долго защищал с свойственною каждому патриоту любовью и горячностью. Его не стало, и имя Малороссии и ея храбрых казаков изгладилось из списка народов... известных своим существованием и конституцией... Мазепа – просвещеннейший, человеколю-

бивейший человек, искусный полководец и повелитель вольнаго, следовательно, счастливаго народа»[63].

Невдовзі, 1825 року, публікується поема К. Рилєєва «Войнаровський», у якій створено позитивний образ І. Мазепи. Мазепіана виходить за межі Російської імперії: 1819 року свою поему «Мазепа» друкує Байрон.

Випадково, а радше за все, – не дуже, саме в ті часи в російській історичній літературі фокусується увага на договорі Мазепа – Лещинський за версією П. Шьонстрьома. Як би там не було, концентрація уваги на цьому договорі дискредитувала як самого гетьмана, так і його ідею утворення незалежної української держави.

Чи не найпершим тексти договорів Мазепи з «королями шведським і польським» у Росії опублікував придворний історіограф Д. Бутурлін у своїй фундаментальній праці «Военная история походов россиян в XVIII столетии» (1819 – 1823). При цьому автор зазначив, що тексти подано в перекладі з французької з «Воєнної історії Карла XII» Густава Адлерфельда. Переклад, вміщений царським флігель-ад'ютантом, був, м'яко кажучи, дуже вільним. Не вдаючись у подробиці, подивимося тільки на кінцівку ст. 4 договору з Карлом XII. Останнє речення в інтерпретації Д. Бутурліна виглядає так: «Касательно же до содержания Шведской армии, то Мазепа обязывается доставлять съестные припасы из Украины и Белгородской провинции, самых хлебороднейших в России»[64]. Отже, завдяки невеличкій вправності рук, на наших очах «цілий світ» перетворюється на Росію. В оригіналі Україна трактується як окрема територія, в перекладі – як невід'ємна частина Росії. Кінцівку статті, де йдеться про неспроможність Росії забезпечити боєздатність своєї армії власними силами, тобто про її залежність від експлуатації колонізованих земель (в оригіналі Білгородщина теж трактується як окрема адміністративна одиниця), зовсім знято (текст договору див. вище). Таким робом, маємо справу зі звичайним великодержавним пропагандистським шулерством.

Естафету майже миттєво підхопив автор першої вітчизняної наукової історії України Д. Бантиш-Каменський. У своїй знаменитій «Истории Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству» він переказує статті договору, укладеного Мазепою з Королем Шведським. І додає, що ті статті були вміщені в договір Мазепи з Польським Королем Станіславом «с следующим прибавлением: изменник обещал возвратить Польше всю Малую Россию и Смоленск; в награду же за сие Станислав долженствовал учинить его владетельным Князем Полоцким и Витебским, на правах Герцога Курляндскаго»[65].

Зазначимо, що і Д. Бутурлін, і Д. Бантиш-Каменський посилаються на книгу Г. Адлерфельда (другий з них навіть вказує сторінки), але не уточнюють, що цитовані документи взято з додатків до спогадів королівського камергера, а саме – з Реляції про Полтавську битву на той час ще не ідентифікованого офіцера шведської армії.

У свою чергу М. Маркевич, хоча й був ознайомлений з працею Г. Адлерфельда, дотримується версії І. Голікова, підсилюючи при цьому романтичні мотиви дій старого гетьмана. «Описывают еще, что, будучи в походе против Шведов, он познакомился в Польше с родственницею Лещинского, матерью Вишневецких, Княгинею Дульскою; потом влюбился в нее, вздумал в шестьдесят лет жениться на ней и, для успеха в этом деле, решился присоединить Малороссию в Польше... Условия с Поляками были у него следующие: он останется Гетманом обеих сторон Днепра и Запорожья, и будет владетельным, ни от кого независимым, Князем Северским, с прибавкою к этому Княжению многих смежных земель, вероятно от России»[66].

Але з другої половини XIX ст. панівною у вітчизняній історіографії стає версія П. Шьонстрьома, якого, як правило, ототожнюють з Г. Адлерфельдом. Вагомий внесок у це зробив М. Костомаров. У своїй класичній монографії «Мазепа і мазепинці» він просто подає рядки з німецького видання «Воєнної історії Карла XII» 1742 р., не уточнюючи при цьому, що той текст не належить королівському камергеру, а потім переказує зміст договору російською мовою[67]. Далі. Аналізуючи хід та наслідки війни маніфестів і універсалів Карла XII та Мазепи, з одного боку, й Петра І та Скоропадського, з іншого, М. Костомаров доходить висновку: останні мали перевагу цій війні

завдяки тому, бо впевнили народ, що «в делах, найденных у Мазепы во дворе после взятия Батурина, оказался договор бывшего гетмана со Станиславом, по которому гетман отдавал Украину Польше»[68]. Так, вчений сумнівається, що на згарищі Батурина насправді було знайдено договір Мазепа – Лещинський («впевнити народ, що знайшли», аж ніяк не означає «знайшли»), але тим не менше без усіляких коливань і застережень наводить текст договору з книги Г. Адлерфельда. В цілому, М. Костомаров, спираючись на Реляцію П. Шьонстрьома, схиляється до думки, що існували два окремих договори українського гетьмана зі шведським та польським королями.

До середини минулого століття з авторитетних українських (та й не тільки українських) істориків хіба що Б. Крупницький не вважав союз Мазепа – Лещинський доведеним фактом, про що вже йшлося. І привід для сумнівів у нього був дуже вагомий – оригінал Реляції П. Шьонстрьома. «Анонімна реляція видання Галлендорфа, себто першоджерело, говорить тільки про один союз», – вказує вчений. І далі: «в шведському виданні на ст. 4 просто сказано, що Карл XII ввійшов в союз з Мазепою, притягнувши до нього Станіслава і польське королівство»[69].

Більш категоричне судження з приводу польсько-українських перемовин висловив відомий політичний діяч і дослідник української історії Р. Бжеський. У своїй праці, опублікованій під псевдонімом Р. Млиновецький (перше видання вийшло невеличким накладом 1957 р.), він переконливо спростував існування договору Мазепа – Лещинський.

«Вправді, король Станіслав Лєщинський писав до Франції, начебто він співпрацює з гетьманом Мазепою від 1703 року і представлював справу так, немовби він, польський король може говорити і про Україну, як частину своєї держави і то за згодою самих українців.

Однак треба пам'ятати, що таке свідоме фальшування правди було користним для Польщі та її короля і було можливе тільки тоді, коли гетьман не мав безпосереднього зв'язку з Карлом XII...

Станіслав Лєщинський прекрасно знав, що поляки мріють про загарбання України і знав, що король Август II, його противник, може похвалитися зобов'язанням Московщини передати Польщі цілу Правобережну Україну.

За таких обставин, щоб здобути собі так йому потрібну прихильність поляків, мусить Станіслав Лєщинський перспективою загарбання цілої України здобувати собі популярність. Для того він ставить справу так (хоч би в свому універсалі до українців), немов би річчю певною є, що гетьман Мазепа погодився на «гадяцькі пункти», а в листах до Карла XII представляє усе так, наче Мазепа визнає суверенітет Польщі.

Ці вигадки мали в першу чергу переконати самих поляків, а універсал був одночасно спробою короля передрішити справу»[70].

Далі Р. Бжеський аналізує зміст угоди між І. Мазепою й С. Лєщинським, поданої в праці Г. Адлерфельда, й доходить висновку, що такої угоди в реальності «не існувало і існувати не могло»[71]. «Те, що король Станіслав Лєщинський знав ціну тих фантазій, доводить слідуюче: згадані вигадки ширить король в роках 1706 і 1707, цебто тоді, коли ця справа має, так би мовити «академічний» (чи краще сказати пропагандовий) характер. Коли ж похід в глиб України починає набирати реальних зарисів... цебто у вересні 1708 року, вже в листі до Карла XII той самий польський король цілком поважно приймає під увагу повну можливість збройного виступу гетьмана Мазепи проти нього. Цей лист є переконуючим доказом того, що між Станіславом Лєщинським і гетьманом Мазепою не було жодного порозуміння, не було жодної конкретної умови і що сам король не знав і в 1708 році, яке становище може зайняти гетьман Мазепа!», – робить висновок Р. Бжеський (підкреслення в тексті належать йому)[72].

На підтвердження своєї думки він наводить три документи:

«маніфест Карла XII з грудня 1708 року, в якому він урочисто заперечує вигадки ворогів про намір будь-яким чином узалежнити Україну від Польщі»;

«подані значно пізнійше гетьманом Орликом у його «Дедукції прав України» пункти умови, підписаної Карлом XII та Мазепою. Про них, безперечно, довідався гетьман Орлик від самого шведського короля»;

«чи не найбільш переконливим документом є урядове ствердження в московському «Щоденнику воєнних операцій полтавського бою», що в захопленому після бою шведському архіві канцлер Ґоловкін і під канцлер Шафіров знайшли багато листів гетьмана до шведського короля, в яких була мова лише про перетворення України в самостійне, ні від кого незалежне князівство»[73].

Згодом Р. Бжеський наводить інші аргументи на користь своєї версії. «Українські полонені в Батурині казали, що Мазепа «договори о том заключіл, чтоб помагать королю шведському й Конфедерації Польській (себ то Лєщинському), Малоросссію же отрєшить би от російського іґа і бить ему самовластним князєм». Це саме стверджує в своїх численних писаннях П. Орлик, який між іншим, передає слова Мазепи про те, що «ми, будучи свободним народом, свободо тєпєр отходім і под. протекцією короля шведського... освобожддєнія будєм ожідать»». Цитує автор і аналогічні свідчення Г. Галагана й висловлювання І. Голікова[74].

Повністю відкидає імовірність укладення договору Мазепа – Лещинський і Б. Кентржинський. «Коронний свідок у цій справі, монарх Станіслав, цілком заперечує дані, наведені у «Воєнній історії Карла XII, короля Швеції». Картина ясна. Мазепа послідовно провадив лінію своєї політики так, щоби не прив'язувати Україну до Польщі. Лещинський стверджує, що гетьман лише давав обіцянки («assurances») спільно діяти з польськими загонами, коли вони ввійдуть в Україну. Та ще й такі непевні були ті обіцянки, що Станіслав усерйоз взяв до уваги можливість відкриття війни проти Мазепи і ще в жовтні 1708-го був змушений закликати гетьмана, щоб той визначив, до кого пристати», – писав історик. «То був найчистішої проби міф, який у 1705 – 1708 роках із тактичною метою використовувала польська пропаганда, а згодом його перейняла до вжитку й російська», – робив висновок учений[75].

Ці твердження Б. Кентржинського спираються на реальні, документально засвідчені факти. Нещодавно автор даного дослідження натрапив у рукописному фонді бібліотеки університету м. Уппсала (Швеція) на вельми цікавий документ. Він являє собою своєрідний журнал бойових дій і найважливіших подій початку осені 1708 р., який вів, очевидно, офіцер шведської армії. В одному із записів повідомлялося, що 23 вересня з литовського табору в Орші надійшло повідомлення про те, що «великий військовий начальник граф Сапіга*** з цілою армією, щоправда без обозу, пішов проти козацького військового вождя Мазепи на Волині»[76]. Отже, як ми переконалися, С. Лещинський не обмежився закликами до І. Мазепи, а навіть послав проти нього військо. Про який польсько-український альянс можна взагалі вести мову?

Вельми характерно, що, проаналізувавши польсько-українську угоду, текст якої було наведено в книжці Г. Адлерфельда, і польський дослідник В. Серчик, хоча і з більшою обережністю, висловив непевність в її існуванні. «Джерела опосередкованого характеру певною мірою підтверджували цю інформацію, проте з другого боку поставала суперечність з іншими документами, в яких мовилося про наміри гетьмана відновити умови гадяцької угоди. В кожному разі угода зі шведами, згідно з цитованими вище пунктами, видається більш правдоподібною, ніж порозуміння з Лещинським. Про це свідчить подальший розвиток подій», – писав історик[77].

Про подальші події йтиметься згодом, а що стосується розіграшу І. Мазепою «гадяцької карти», то тут В. Серчик має рацію. Так, добре відома зацікавленість наближеної до гетьмана генеральної старшини положеннями Гадяцького пакту, про що свідчили, зокрема, В. Кочубей у своєму доносі й П. Орлик у листі до С. Яворського. Сам І. Мазепа у серпні 1708 р. у шифрованих посланнях до союзника Петра I – польського великого коронного гетьмана А. -М. Сенявського, намагаючись залучити того до антиросійської коаліції, обіцяв йому натомість інкорпорувати Україну до складу Речі Посполитої[78]. Тут необхідно зауважити, що приєднання до «тіла» Речі Посполитої («adcorpusRzeczyPospolitey») аж ніяк не означало повне підпорядкування України польській владі. На оці малося входження України до федерації як повноправного суб'єкта. І цілком слушно, публікуючи листування І. Мазепи з А. -М. Сенявським,

*** Йдеться про великого литовського гетьмана у 1708 – 1709 рр. Яна Казимира Сапігу, який виступав на боці Станіслава Лещинського.

О. Субтельний перекладає англійською мовою «Річ Посполита» як «Commonwealth» – «Співдружність». До цього слід додати, що пропозиція І. Мазепи великому коронному гетьману мала тактичний характер, позаяк на той час вже окреслилися контури стратегічного союзу гетьмана з Карлом XII.

* * *

«Головна ставка Гетьмана – союз зі Швецією, наголошував О. Оглоблин і продовжував: «і як тактовно, обережно, глибоко конспіративно веде він переговори з Карлом XII! Ніхто, навіть найближчі і найбільш довірені помічники Гетьмана, нічого не знали про ці переговори й про справжній їх зміст»[79].

Тепер ми маємо підстави припустити, що переговорний канал І. Мазепи зі шведським королем лежав, по суті, на поверхні. Про нього знали всі: І Петро І (з доносу В. Кочубея), і польський союзник царя – великий коронний гетьманА. -М. Сенявський (з власних джерел інформації), і генеральний писар гетьмана – П. Орлик, який був свідком переговорного процесу. Тим каналом була польська княгиня Анна Дольська[80].

Спочатку цей канал, як і інші, був малоефективним: Карл XII не був зацікавлений в Україні: він не сумнівався у своїй воєнній перемозі й допомога України в цьому йому не була потрібна. Контакти гетьмана з княгинею на деякий час припинилися.

Ситуація змінилася в червні 1708 р., коли Карл XII розпочав свій «російський похід». «Саме в червні 1708 року Мазепа, мабуть, укладає свою першу угоду зі шведами», – вважає Т. Таїрова-Яковлева[81]. Її припущення цілком коректне. Ми маємо згадки про Мазепу та козаків, датовані травнем того року. Так, Й. Седергельм пише своєму братові у листі від 20 травня, що «козаки починають нудитися під російським ярмом». У тому ж листі повідомляється про переписку Мазепи з сілістрійським сераскиром на тему турецько-російських відносин[82]. У свою чергу Г. Адлерфельд занотовує, що, крім інших причин, що «спонукали Шведську Величність увійти в Росію, були поради, що він отримав від Мазепи, генерала російських козаків... Мазепа, який протягом тривалого часу мав великі підстави скаржитися на царя, перебував на той час на кордонах Волині»[83].

Про те, що контакти І. Мазепи з Карлом XII були налагоджені ще до повороту останнього в Україну 18 вересня 1708 р., маємо кілька переконливих свідчень. У той же день англійський королівський спостерігач в ставці шведського командування капітан Дж. Джефферіс пише листа до Лондона, в якому повідомляє, що вторгнення в Україну не тільки «забезпечить провізією Його Величність для його армії, але й дасть змогу напоумити генерала Мазепу, який командує ворожими козаками й має свої володіння в цій країні»[84]. «Напоумити, привести до здорового глузду (bringtoreason)» в цьому випадку могло означати «прискорити перехід гетьмана на бік шведів».

А на початку жовтня вже сам Карл XII виявляє наполегливість. «Зараз ми сповнені надіями вступити в країну, що тече молоком і медом... що генерал Мазепа оголосить про перехід на нашу сторону; цілком певно, що Його Величність послав кур'єра з листами до Батурина, резиденції того генерала, щоби запросити його прийняти нашу сторону і з побажанням мати зимові квартири в Україні... на мою сумирну думку, якщо б К[ороль] Швеції не мав деякої гарантії успіху, він би не втомлював свою армію таким далеким походом, коли він мав можливість повернутися на річку Дюна****, де в нього було б достатньо провізії, рекрутів до армії, добра можливість з'єднання з командувачем Левенгауптом, і набагато коротший шлях для вторгнення в Русляндію», – доповідав капітан Джефферіс у своєму листі від 7 жовтня[85].

Такі стосунки могли розвиватися тільки на основі якоїсь договірної бази. Радше за все, то була якась усна домовленість, укладена влітку 1708 року. Основні її пункти і були викладені в Реляції П. Шьонстрьома.

Конкретна воєнно-політична угода була укладена в Гірках наприкінці жовтня 1708 року. Текст того договору подав П. Орлик у своєму «Виводі прав України»[86]. Серед науковців і досі тривають суперечки: чи була підписана якась угода між Карлом XII і Мазепою в Гірках? У фондах бібліотеки Уппсальського університету авторові пота-

**** Західна Двіна.

ланило відшукати, хоча й непряме, але досить переконливе свідчення на користь цієї версії. Йдеться про Щоденник [повідомлень] з королівської шведської армії невідомого автора, радше за все – офіцера Королівської шведської головної штаб-квартири[87].

Нарешті, ще одна знахідка в бібліотеці Уппсальського університету. Йдеться про невідомий донедавна універсал гетьмана Мазепи першої половини 1709 року[88]. Це звернення І. Мазепи до всіх прошарків українського народу починається з пояснень причин переходу на бік шведського короля: «Цим нашим універсалом ми вказали кожному, кого це стосується, щоб знали... усякому стану і достоїнству, духівництву, військовим і звичайним мешканцям, що хоч ми в попередніх наших універсалах прояснили і вказали цілковито всі підстави, через які ми підемо з нікчемної, несприятливої московітської протекції, на яку ніколи не можна покластися, під захист Найяснішого Короля Швеції, попросили у Його Величності до Вітчизни нашої такого великого милосердя, щоб облишивши свій справедливий гнів, який він мав щодо нашого народу як до московітських підданих... [щоб він] нас, Вождя, воїнів запорозьких і всю досвідчену раду Малої Росії, уярмлених московітською тиранією, удостоїв прийняти у свій нездоланний захист і пообіцяв захищати нашу Вітчизну своїми надломленими силами, допоки вона не повернеться до тих давніх законів і свобод, які були, коли урядував вічної пам'яті Богдан Хмельницький».

А в останніх рядках документа ми доволі чітко бачимо констатацію укладення угоди (християнської домовленості) між І. Мазепою і Карлом XII і гарантії безпеки, дані шведським монархом українському народу: «... ми заохочуємо цим останнім універсалом вас... щоб заради себе самих, жінок і дітей своїх, не віддали себе у московітське рабство і щоб поневолені через це самі не загинули від шведських вояків, і нам Вождеві будьте покірні так як раніше, і ми, вірні, ми все зробимо з цього Християнською домовленістю і словом Вождя так, що навіть волосина не впаде з голови вашої від шведських вояків...»[89].

* * *

Підбиваючи підсумки, можна зробити такі висновки:

У першій половині 1708 року була досягнута негласна шведсько-українська угода про взаємодію у воєнних справах. До цієї угоди була залучена польська сторона, але вона виступала не як самостійний актор, а як союзник Швеції, повністю підпорядкований її інтересам.

У Реляції П. Шьонстрьома про Полтавську битву, включеної як додаток до твору камергера Карла XII «Воєнна історія Карла XII», і яка слугувала доказом намірів І. Мазепи віддати Україну під владу Польщі, чітко простежуються російські впливи, що суттєво зменшує її документальну цінність.

Наприкінці жовтня 1708 року Карлом XII та І. Мазепою був підписаний воєнно-політичний договір.

Ні про які договори щодо підпорядкування України Польщі автентичні документи не свідчать.

Дезінформація про договір І. Мазепи з С. Лещинським використовувалась (і використовується) російською пропагандою з метою дискредитації ідеї незалежності України і особисто гетьмана Мазепи.

1. Павленко С. Угоди І. Мазепи зі С. Лещинським та Карлом XII: до питання творення історичних фальсифікацій / Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2008. – С. 171.

2. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. К. : Альтернативи, 1997. – С. 209.

3. Смолій В. А., Степанков В. С. Дипломатична боротьба за збереження Української держави. Перетворення України на об'єкт міжнародних відносин (1657 –XVIII ст.) / Нариси історії дипломатії України. – К. : Альтернативи, 2001. – С. 194.

4. Журавльов Д. Усі гетьмани України. К. : Гетьман, 2012. – С. 407, 408.

5. Таїрова-Яковлева Тетяна. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К.: Кліо, 2013. – С. 275.

6. Чухліб Т. В. Іван Мазепа. – К. : Арій, 2013. – С. 121.
7. Гетьман. Шляхи: Науково-популярне видання. – Київ: Темпора, 2009. – С. 193.
8. Там само. – С. 194.
9. Там само.
10. Костомаров Н. – Монографіи и изследованія. Т. 16. Мазепа и мазепинцы. СПб: Типографія М. М. Стасюлевича, 1885. – С. 398 – 400.
11. AdlerfeldGustavus. M. The Military History of Charles XII, King of Sweden. – Vol. III. – London: J. and P. Knapton, 1740. – P. 193 – 194.
12. Ibid. – P. 195 – 196.
13. Ibid. – P196.
14. Томашівський Стефан. Із записок Каролінців про 1708/9 р. // ЗНТШ. – Львів. – 1933. – Т. XCII. – С. 68.
15. Hallendorf Carl. Karl XII i Ukraina. En karolins berättelse. Stockholm: Bröderna Lagerströms Förlag, 1915. – XXXV + 69 s.
16. Крупницький Б. – Гетьман Мазепа та його доба. – К. : Грамота, 2008. – С. 247.
17. Кентржинський Б. Мазепа. К. : Темпора, 2013. – С. 290.
18. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західньоєвропейських джерелах 1687 – 1709. – Мюнхен: Український вільний університет, 1988. – С. 27.
19. Крупницький Б. Теофан Прокопович і шведи. – Жовква, 1934. – С. 5.
20. Докладніше про це див. : Дубина О. Шведська реляція про Полтавську битву. Новий погляд // Сіверянський літопис. – 2011. – №5. – С. 38 – 48.
21. Peter Schönström. Wikipedia. http://sv. wikipedia. org/wiki/Peter_Schönström.
22. Tabbert's sea-mammoth. Archi http://johnmckay. blogspot. com/2011/03/tabberts-sea-mammoth. html
23. Swedenborg, Emanuel. (2014). Encyclopædia Britannica. Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite. Chicago: Encyclopædia Britannica.
24. Попов Нил. Татищев и его время. М. : Издание К. Солдатенкова и Н. Щепкина, 1861. – С. 56.
25. Юхт А. И. Государственная деятельность В. Н. Татищева в 20-х – начале 30-х годов XVIII в. М. : Наука, 1985. – С. 180.
26. Там само. – С. 161.
27. Записки капитана Филиппа Иоганна Страленберга об истории и географии Российской империи Петра Великого. Северная часть Европы и Азии. 2. Москва – Ленинград: Институт истории СССР. Ленинградское отделение, 1985. – С. 223 – 224.
28. Там само. – С. 230.
29. Новлянская М. Г. Филипп Иоган Страленберг. – М. – Ленинград: Наука, 1966. – С. 45.
30. Голиков И. И. Деяния Петра Великаго, мудраго преобразителя России, собранныя из достоверных источников и разложенныя по годам. Т. 1. Издание второе. М. : в типографии Николая Степанова, 1837. – С. V.
31. Записки капитана Филиппа Иоганна Страленберга об истории и географии Российской империи Петра Великого. Северная часть Европы и Азии. 1. Москва – Ленинград: Институт истории СССР. Ленинградское отделение, 1985. – С. 142.
32. Григорьев Борис. – Карл XII, или Пять пуль для короля. М. : Молодая гвардия, 2006. – С. 159.
33. SchuylerEugene. Peter the Great, Emperor of Russia. Vol. II. – New York: Charles Scrinber'sSons, 1890. – P. 123.
34. Станіславський В. В. АДЛЕРФЕЛЬД (Adlerfelt) Ґустав / Енциклопедія історії України. Т. 1. – К. : Наукова думка, 2003. – С. 36.
35. Полевой Н. А. История Петра Великого. Т. 3. – СПб: в типографии Жернакова, 1843. – С. 13.
36. Carl Maximilian Emanuel Johan Adlerfelt. – Svenskt Biografiskt Lexikon. http://sok. riksarkivet. se/sbl/Presentation. aspx?id=5555
37. Шапиро А. Л. Русская историография с древнейших времен до 1917 г. 2-е изд. М. : Изд-во «Культура», 1993. – С. 216.

38. Платонова Н. Вольтер в работе над «Историей России при Петре Великом»: Новые материалы // Литературное наследство. М. : Изд-во АН СССР, 1939. Т. 33/34. Кн. III. – С. 1.

39. Voltaire. HistoiredeCharlesXII, roideSuede. Œuvres. T. 21. – 1775. – P. 175.

40. Ibid. – P. 176.

41. Voltaire. Histoire de l'empire de Russie souzPierreleGrand. Londres, 1828. – P. 147.

42. Voltaire. Histoire de Charles XII, roi de Suede. Œuvres. T. 21. – 1775. – P. 176.

43. Небелюк М. Мазепа в оцінці Вольтера // Український історик. – Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен. – 1987. – Вип. 1 – 4. – С. 75.

44. Voltaire. (2014). Encyclopædia Britannica. Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite. Chicago: Encyclopædia Britannica.

45. An Impartial History of the Life and Actions of Peter Alexowitz, the Present Czar of Muscovy. – London: W. Chetwood, 1723. – P. 202 – 203.

46. BardiliJ. DesWeylandDurchl. PrintzensMaximilianEmanuelsHertzogsinWürtemberg [et]c. Obristen übereinSchwedischDragoner-RegimentReisenundCampagnen durchTeutschlandinPolen, Lithauen, rothundweiß Reußland, Volhynien, SeverienundUkrainie: WorinnennebstdenenVielenSeltenenZufällendesDurchl. Printzens, DieStaaten, Sitten, GewohnheitenundReligionendieserVölcker ... beschriebenwerden : nebstderReys-BeschreibungvonPultawanachBender. – Stuttgart, 1730. – S. 407.

47. Krman Daniel. Itinerarium (Cestovný denníkzrokov 1708 — 1709). http://zlatyfond.sme. sk/dielo/1249/Krman_Itinerarium-Cestovny-dennik-z-rokov-1708-1709/1

48. Adlerfeld Gustavus. M. – Op. cit. – P. 212.

49. Див. : Павленко С. Восстание мазепинцев: мифы и реалии. Чернигов: Русь, 2009. – С. 114 – 130; Дубина О. Дезінформація в добу Петра І: гетьман Мазепа – нібито «подвійний зрадник». День. – 2013. – №107. – 29 червня.

50. Голиков И. И. Деяния Петра Великаго, мудраго преобразителя России, собранныя из достоверных источников и разложенныя по годам. Т. 11. Издание второе. М. : в типографии Николая Степанова, 1839. – С. 19 – 20.

51. Голиков И. И. Деяния Петра Великаго, мудраго преобразителя России, собранныя из достоверных источников и разложенныя по годам. Т. 2. Издание второе. М. : в типографии Николая Степанова, 1837. – С. 310.

52. Манифест Государя Петра I всему малороссийскому народу / Маркевич Николай. История Малороссии. – Т. 4. – М. : Издание О. И. Хрусталева, 1842. – С. 234.

53. 1709. Щоденник військових дій російської армії під Полтавою / Військові кампанії доби Івана Мазепи в документах. К. : Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2009. – Док. №226. – С. 704.

54. Голиков И. И. Деяния Петра Великаго, мудраго преобразителя России, собранныя из достоверных источников и разложенныя по годам. Т. 11. Издание второе. М. : в типографии Николая Степанова, 1839. – С. 137.

55. Января 21. – Грамота к украинскому народу / Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 9. – Вып. 1. – Москва – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 38 – 39.

56. Тарле Е. В. – Северная война и шведское нашествие на Россию. Сочинения. Том 10. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – С. . 605.

57. Там само. – С. 603.

58. Костомаров Николай. – Вказана праця. – С. 483 – 484.

59. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. и Мазепа / Артамонов В. А., Кочегаров К. А., Курукин И. В. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. Образы и трагедии гетмана Мазепы. СПб: Общество памяти игумении Таисии, 2008. – С. 29.

60. Тарле Е. В. – Вказана праця. – С. 604.

61. Шевчук В. – Просвічений володар. Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой. – К., 2006. – С. 166 – 167.

62. Енгель Й. Історія України та українських козаків // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. – Харків: Майдан, 1998. – С. 247.

63. Мартос А. И. Записки инженерного офицера Мартоса / Сообщ. А. А. Титов // Русский архив, 1893. – Кн. 2. – Вып. 7. – С. 345.

64. Договоры, заключенные Гетманом Малороссийских козаков Мазепою с Королями Шведским и Польским в 1708-м году /Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII столетии. –СПб. : Издана при Главном Штабе Его Императорскаго Величества, 1821. –Т. 3. –Ч. 1. –С. 49.

65. Бантыш-Каменский Д. История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству. Часть третья. М. : Типография Семена Селивановскаго, 1822. – С. 124 – 125.

66. Маркевич Н. История Малороссии. – Т. 2. – М. : Издание О. И. Хрусталева, 1842. – С. 386.

67. Костомаров Николай. – Вказана праця. – С. 398 – 400.

68. Там само. – С. 474.

69. Крупницький Б. Шведсько-українські договори 1708–1709 р. / Збірник «Мазепа»:реконструкція видавничого проекту 1939 – 1949 років. — К. : Темпора, 2011. – С. 31, 32.

70. Млиновецький Р. Гетьман Мазепа в світлі фактів і в дзеркалі «історій». Видання друге, доповнене в 2 книгах. – Кн. І. – 1959. – С. 45.

71. Там само. – С. 46.

72. Там само.

73. Там само. – С. 51 – 52.

74. Млиновецький Р. Гетьман Мазепа в світлі фактів і в дзеркалі «історій». Видання друге, доповнене в 2 книгах. – Кн. ІІ. – 1959. – С. 84.

75. Кентржинський Богдан. . – Вказана праця. – С. 272.

76. Aus dem Königl. Schwed. Lager an der Moscowitish. Gräntze. – Uppsalauniversitetsbibliotek, Handskriftsenheten, 55. –PalmskiöldiskeSamlingenafHandskrefneochTryckteHandlingar. –Pärm 55. – Dokument 33. –S. 220. –Uppsala, Sverige.

77. SerczykWładysławA. – Op. cit. – S. 92 – 93.

78. SubtelnyOrest. On the Eve of Poltava: TheLettersofIvanMazepatoAdamSieniawski 1704 – 1708. NewYork: The Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States, Inc., 1975. – P. 103, 107.

79. Оглоблин О. – Гетьман Іван Мазепа та його доба. 2-е доповнене видання. Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. – С. 263.

80. Докладніше про це див. : Лист княгині Дольської до Карла XII (вересень 1704 р.) // Сіверянський літопис. – 2014. – №1 – 3. – С. 36 – 42.

81. Таїрова-Яковлева Тетяна. – Вказана праця. – С274.

82. Cederhielms bref till sin broder Germund 1707 – 1722. – Lund: Karol. Krigares Dagbröcker, 1912. – Vol. VI. – S. 70 – 72.

83. Adlerfeld Gustavus. – Op. cit. – P. 16.

84. Captain James Jefferyes's Letters to the Secretary of State Whitehall, from the Swedish Army, 1707–1709. Historiskit Magasin. – Vol. XXV. – No. 1. – [Stockholm], 1953. – P. 62.

85. Ibid. – P. 63.

86. Орлик Пилип. Вивід прав України / Вивід прав України. – Нью-Йорк: Пролог, 1964. – С. 88 – 89.

87. Докладніше про це див. : Дубина О. Записки одного каролінця. Знайдено щоденник учасника походу Карла XII в Україну. – Голос України. – 2012. – 19 вересня.

88. Uppsala universitetsbibliotek. Handskriftsenheten. – F. 103. – Handlingar till Sveriges politiska historia, 1704-1709. – Pärm F 103. – Häfte 1708. – Dokument 25. – s. 272 – 273. – Uppsala, Sverige.

89. Переклад універсалу й коментарі до нього див. : Невідомий універсал Мазепи зі шведської бібліотеки // Сіверянський літопис. – 2009. – №6. – С. 5 – 11.

В статье рассмотрены некоторые аспекты шведско-украинского военно-политического союза и роль Польши в нем. Также анализируются тексты договоров между украинским гетманом Мазепой и королями Швеции и Польши – Карлом XII и Станиславом Лещинским соответственно, которые были опубликованы в книге «Военная история Карла XII, короля Швеции», написанной камергером Карла XII Густавом Адлерфельдом.

Ключевые слова: шведско-украинский договор, фальсификация документов, Иван Мазепа, Карл XII, Станислав Лещинский, Петер Шьонстрьом, Петр I.

The article deals with some aspects of theSwedish-Ukrainian military-political alliance of 1708 and the role of Poland in it. It also analyses the texts of the treaties, concluded between Ukrainian Hetman Mazepa and the kings of Sweden and Poland – Carles XII and Stanisław Leszczyński respectively, which were published in the book «The Military History of Charles XII, King of Sweden», written by the chamberlain of Carl XII – Gustavus Adlerfeld.

Keywords: Swedish-Ukrainian treaty, falsification of documents,Ivan Mazepa, Charles XII, Stanisław Leszczyński, Peter Schönström, Peter I.

УДК 94(477)

ЦІКАВИЙ УНІВЕРСАЛ СПОДВИЖНИКА-ВОРОГА ІВАНА МАЗЕПИ

(підготовка до друку та коментар Юрія Мицика)

Важко підібрати належний епітет для Василя Кочубея. Адже він входив спочатку до найближчого оточення Мазепи, обіймав одну з найвищих посад в тогочасному гетьманському уряді (генеральний писар у 1687-1699, генеральний суддя у 1699-1708 рр.), а потім разом з полтавським полковником Іваном Іскрою написав донос на Мазепу, якому Петро І не повірив і це призвело до страти обох доносників. Тим не менш його документальна спадщина, як і інших представників козацької старшини, майже не вивчалася у радянській історіографії, де він постійно змальовувався в ореолі мученика. Лише спорадично з'являлися публікації його універсалів чи листів.

Працюючи в Центральному державному історичному архіві України у Києві, ми звернули увагу на фундаментальну копійну книгу Спаського Мгарського монастиря на Лубенщині (ф. 137, оп. 1, 3 127). (Це вже четверта книга такого типу; одну з них – Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києва вже видано, а інші – Свято-Михайлівського Видубицького монастиря у Києві та Спаського монастиря в с. Максаки на Чернігівщині готуються до друку). У цій книзі зібрані основні документи, які підтверджували права монастиря на рухоме й нерухоме майно, в першу чергу на земельні угіддя. Тут знаходимо привілеї князів Вишневецьких, універсали більшості гетьманів, починаючи від Богдана Хмельницького, полковників, сотників і всілякі купчі, дарчі тощо. Є там і універсал В. Кочубея, який наводиться нижче. Він доповнює «Український Дипломатарій XVI-XVIII ст.» (зараз в Інституті української археографії та джерелознавства НАНУ планується його доповнене перевидання), а крім того, містить у собі деякі важливі свідчення. Це насамперед стосується Мошенської сотні Черкаського полку. Вона виникла з вибухом Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. й існувала як мінімум до 1674 р. Потім трагічна Руїна, яка особливо тяжкі наслідки мала для Правобережної України, ліквідувала і Мошенську сотню. Але у подальшому, незважаючи на умови Вічного миру 1686 р. між Московією та Річчю Посполитою, які передбачали перетворення значної частини Правобережжя в незаселену пустелю, українці потроху повертаються на рідні землі. В роки Північної війни, скориставшись ослабленням Речі Посполитої, Мазепа відновлює полково-сотенний устрій на Правобережжі. Він сподівався, що відродяться такі центри козацтва як Канів, Корсунь, Черкаси тощо, возз'єднаються Правобережна і Лівобережна Україна. На жаль, так не сталося. Після поразки антиколоніального повстання 1708-1709 рр. Російська імперія та Річ Посполита в черговий раз поділили Україну. Але універсал генерального судді Кочубея, виданий за дорученням Мазепи, не тільки засвідчує роль Мгарського монастиря у новому освоєнні Правобережжя, роль ігумена Іпатія Горбачевського та його намісника о. Віктора, але й називає невідомі досі імена мошенського сотника Андрія Чалого та городового отамана (?) Семена Комлика (так тоді в Україні називали калмиків), які мусили дати слово, що не будуть чинити кривд монастиреві в його землях. Не переказуючи змісту цього універсалу, наводимо його текст нижче.

* * *

1701, січня 25 (14). – Універсал генерального судді Василя Кочубея.

«Его црского пресвітлого величества Войска Запорозского судия енералний Василий Кочубей.

Року тисяча сімсотного первого місця анаурия 14 дня.

По злеценню его црского пресвітлого влчтства Войска Запорозского обоїх сто-

рон Днепра гетмана и кавалера ясневелможного его млости пна Ивана Стефановича Мазепи пред его ж црского пресвітлого влчства Войска Запорозского судом енералним была слухана таковая справа, иж превелебний в Бгу отц Ипатий Горбачевский, игумен мнстира общежителного Мгарского лубенского, за поданем ясневелможному его млсти своей суплики чрез рукы честного отца Виктора, намісника обителі тоеї ж Мгарской, заносил от своей обители жалобу на Андрея Чалого, сотника именуемого мошенского, же он в покупленних за власние гроши мнстрские кгрунтах, так около Мошен будучих, а особливе в пасіці, чинил кривди и утиски законникові з мнстра, туды засланному, и не допускает кгрунтов оних спокойне заживати. Он теж преречоний именуемий сотник з тамошним Семеном Комликом, очивисте тут пред судом ставши, оповідали под совістию дш своїх з клятвою, иж в жадних покупленних мнстра Мгарского лубенского, так коло Мошен будучих кгрунтах жадної найменшої не чинит законникові там зостаючому перешкоди и перенагабання, толко власних мошенских кгрунтах, то ест лісов, полюв и иных, которії никому ни в чом сут не проданними, пилнуют и оберегают цілости, где и такое от себе он, менуемые старшиї мошенскиї, дали слово и з тим ціле офіровалися, же и вперед оны самы, ни наступуючии по них старшиї не будут в тиї покупленії мнстрские gрунта втручатися и жадной в заживанню оных законникові, там на дозорстві от мнстра будучому, не мают чинити перешкоды, затягаючи на себе и каранне войсковое, если б того свого обовязку не исполнили, на чом и суд войсковий енералний тую справу свою подкріпляет повагою, абы тиї покупленниї кгунта в заживане потомное отцом мгарским были тверди и кріпки, на чом си[е] писание видано ест мнстрви помененному Мгарскому з подписом власной рукы судейской и притисненем печаты судовой.

В Батурині року и дня вышписанного.

Вышей именованный судия».

(ЦДІАУК. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – С. 43-44. – Оригінал. Тексту документа передує запис зроблений копіїстом: «Універсал потвердителний его млсть пна судії енералного на кгрунта под Мошнами лежачи». Наприкінці документа намальоване коло, в середині якого написано «Місто печаты Войска его црского пресві. влчтва Запорозского суду енералного»)

УДК 94 (477) «17» (092) +930. 2(477)

Володимир Пришляк

●

«ЧТО ЗА ПРѢЖНИХЪ ГѢТМАНОВЪ РѢЗИДѢНЦІЇ ГѢТМАНСКАѦ БЫЛА В БАТЫРИНѢ»: СПРОБА ВІДНОВИ ГЕТЬМАНСЬКОЇ СТОЛИЦІ ЗА ДАНИЛА АПОСТОЛА

У статті подаються документи, виявлені в архівних російських та українських рукописних збірках, що стосуються питання причин та мотивацій перенесення гетьманської резиденції з офіційного Глухова до мазепинського Батурина. Публікація трьох документів 1729–1734 рр. дає змогу суттєво розширити та доповнити дані до просопографічного портрета тодішньої козацької старшини, простежити головні риси політико-культурної орієнтації, ментальності та поведінки еліти козацького Гетьманату під владою Російської імперії.

Ключові слова: джерела, Данило Апостол, Військо Запорозьке, Гетьманщина, Російська імперія, гетьман, козацька старшина, резиденція.

Доля столичних міст мінлива – як і доля їхніх держав та народів. У насиченій подіями минувшині ранньомодерної Гетьманщини Батурин, як і найперший Чигирин[1], назавжди став знаковим місцем гетьманської резиденції[2]. Саме його масштабним зруйнуванням і цинічним сплюндруванням російськими військами «світлішого» князя О. Д. Меншикова за «зраду Мазепи» у листопаді 1708 р. [3] розпочало відлік багатовікове самодержавне розпинання української самостійності. Не вдивовижу, що в часі «короткої передишки» 1727–1734 рр. за правління Данила Апостола голови знову з надією повернули до шляхетного Батурина.

У відомчому Архіві зовнішньої політики Російської імперії Історико-документального департаменту Міністерства закордонних справ Російської Федерації в Москві зберігся відпуск государевої грамоти за жовтень 1727 р., адресованої новообраному гетьману, *«ответной о переносе резиденціи Его и артиллеріи из Глухова в Батуринъ»*[4]. З лютого 1728 р., як відомо, Данило Апостол перебував у Москві на урочистостях з нагоди коронації юного імператора Петра II[5]. При оказії, за посередництвом та через канцлера і президента Колегії іноземних справ графа Г. І. Головкіна, 12 березня гетьман подав петицію про відновлення старих державних прав Гетьманщини на основі «Березневих статей» 1654 р. – так звані «Просительні статейні пункти», в яких йшлося «про нужди Малоросії». Одна з вимог, зокрема одинадцята, стосувалася власне зміни місця резиденції. Гетьман і старшина просили монаршого указу, щоби «в самом городе выгоднейшом быть резиденции Гетманской для общой пользы присутствующих и в нуждах приежающих людей»[6].

У «Рішительних пунктах» царського уряду 22 серпня 1728 р. зазначалося у відповідному 11-ому пункті: «О резиденціи Гетманской, дабы изъ Глухова перевесть въ иной городъ, что Гетманъ, по возвращеніи своемъ изъ Москвы, изобравъ мѣсто, представилъ именно, куда ту резиденцію перенесть и гдѣ удобнѣе оная можетъ быть, тогда Его Императорскаго Величества о семъ указъ учиненъ будетъ»[7]. Тобто тут,

© Пришляк Володимир Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк).

власне, було задекларовано дозвіл на перенесення гетьманської резиденції з Глухова до іншого міста, яке мав обрати гетьман після повернення з Москви.

Уже на третій рік свого гетьманування, а саме 14 травня 1729 р. Д. Апостол разом із усією генеральною, полковою і сотенною старшиною, за 109 підписами (з них: 92 – «рукою власною», 12 – за відсутністю і проханням і лише 5 – неграмотних, замість яких інші поставили свої підписи), надіслав на ім'я Петра II особливе донесення. У ньому гетьман активно ратував і домагався перенесення гетьманської резиденції з Глухова до Батурина, мотивуючи це невигідним, з точки зору комунікацій, географічним розташуванням гетьманської столиці на краю Гетьманщини, фактично на українсько-російському пограниччі, відсутністю запасів будівельних матеріалів, палива, провізії та фуражу, а також тим доволі символічним фактом, *«что за прѣжнихъ гѣтмановъ рѣзидѣнція гѣтманская была в Батурінѣ»* [8].

Очевидно, це був свідомий вибір Данила Апостола, в якого з Глуховом були пов'язані неприємні асоціації, починаючи від листопадового 1708 р. принизливого анафемування у цьому місті його колишнього однодумця і спільника – ясновельможного гетьмана Івана Мазепи[9] й аж до розміщення тут і «бурхливої» діяльності Першої Малоросійської колегії[10]. Окрім того, Глухів, що належав до Глухівської сотні Ніжинського полку, неодноразово переживав тяжкі пожежі, що спустошили місто у 1722, 1726, 1727, 1729 рр. [11].

Мотивуючи невигідність комунікацій через *«далекий вельми проїзд»*, неспроможність та вузькість продуктово-фуражно-паливної бази Глухова, Д. Апостол намагався відродити давню славу та міць батуринської резиденції – так як було за його «антецессора» – попередника і, в певному часі, соратника гетьмана Івана Мазепи. Смислова домінанта формули *«що за попередніх гетьманів було»* є доволі прозорою ознакою певної патріархальності. Ця своєрідна ремодернізація явно заперечувала «новизну», бо знаменувала звертання саме до «старизни» і повернення до архаїки старожитньої гетьманської столиці. Питання перенесення гетьманської резиденції з офіційного, найближчого до українсько-російського прикордоння Глухова до центрального, серединного з точки зору географії, а ще більше серцевинного – з політико-культурного боку, мазепинського – за своїм духом і суттю Батурина, дещо завуальовано прикривалося показною риторикою украй ділового клопотання про економічну доцільність та вигідну логістику, мало передусім яскраво виражений політичний характер. На ментальному рівні гетьман і старшинський генералітет, полковницький і сотенний корпус, бунчукове товариство спільними зусиллями домагалися таким чином повернути їм надзвичайно важливу, можливо, вже трохи міфологізовану історичну пам'ять про таку любу серцю «добру старовину», яка виконувала роль невидимого гаранта і знакового елемента збереження «давніх малоросійських прав і вольностей». У непрості післямазепинські часи загальної деморалізації та розбалансування еліти козацька старшина намагалася їх послідовно відстоювати, починаючи хоча би від «Коломацьких чолобитних», де Д. Апостол аж ніяк не пас задніх, а навпаки, був одним із дієвих ініціаторів[12].

Уже після смерті гетьмана, 16 серпня 1734 р. появилося «всеподданѣйшее представленіе генералъ-лейтенанта князя Шаховского императрицѣ Аннѣ Іоанновнѣ о перенесеніи гетманской резиденціи изъ Глухова въ Батуринъ, какъ мѣсто, наиболѣе отвѣчающее требованіямъ резиденціи»[13]. В ньому обґрунтовувалась неодноразова ініціатива, починаючи з червня 1729 р., Д. Апостола разом із козацькою старшиною, стосовно питання про повернення місця старої резиденції.

Пройшло якихось 16 літ, як невдовзі, в період «золотої осені» козацького Гетьманату, а саме 31 липня 1750 р. Єлизавета Петрівна надала грамоту новому гетьманові Кирилу Розумовському «о возобновленіи города Батурина, гдѣ по прежнему должна быть гетманская резиденція». У наданні, зокрема, повелівала *«нашему Гетману резиденцію свою имѣть в Батурінѣ, такъ какъ и прежнія Гетманы онуюю имѣли, и бывшей тамъ городъ возобновить»*[14]. Історичну справедливість, а заодно й штучно забуту колишню славу головного гетьманського міста таким чином було відроджено.

Упродовж багатьох десятиліть Батурин як один із найбільш живучих символів

козацького історичного міфу, на якому ґрунтується значна частина «національної історії», добре підживлював українську самобутність. В історичній ретроспективі виконував роль патріотичного ідентифікатора, бо асоціювався передусім із Мазепиною резиденцією з її високою етикетною культурою гетьманського двору і такою звичною для України бароковою традицією, яку російському абсолютизмові, незважаючи на численні криваві упокорення та заглади упродовж усього інкорпораційно-ліквідаційного XVIII ст., годі було подолати.

* * *

Публікація документів здійснюється зі збереженням усіх особливостей українського скоропису першої половини XVIII ст., за принципом «літера в літеру». Відсутня у сучасному українському алфавіті літера «v» зазвичай передається в публікації документів як «в», так само збережено графіку літери «ї», що за значенням і звучанням наприкінці прізвищ відповідає сучасній українській літері «и». Збережено написання великих і малих букв: «ε», «Ѣ», «ѧ» «ѯ», «ѡ», «ѵ» та ін., за винятком часткового регулювання великих і малих літер, а також дотримання норм сучасної пунктуації. У круглих дужках розшифровано скорочення та пропущені літери, виносні літери позначені курсивом, титла над скороченими словами збережено.

1. *Мицик Ю., о.* Чигирин – гетьманська столиця. – К., 2007.

2. *Герасименко Н. О.* Батурин – резиденція гетьманів Лівобережної України // Історико-географічні дослідження на Україні [зб. наук. праць]. – К., 1992. – С. 36–41; Мазепина книга [упоряд. І. Ситий]. – Чернігів, 2005; *Киркевич В. Г., Віроцький В. Д.* Гетьманська столиця Батурин. – К., 2007; *Вечерський В.* Гетьманські столиці України. – К., 2008. – С. 157–203, 273–289, 297–300; *Свербигуз В.* Батурин. До ґенези українського самодержавства. – К., 2008; *Васильєва О.* Урядники та служителі гетьманського двору часів правління Данила Апостола (1727–1734 рр.) // Київська старовина. – 2009. – № 1–2 (385–386). – С. 131–168; *Когут З., Мезенцев В., Коваленко В., Ситий Ю.* Гетьманські резиденції Батурина. – Торонто, 2011 та ін.

3. *Павленко С.* Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – К., 2007; Батуринська старовина [зб. наук. праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії] / [упоряд. В. Коваленко]. – К., 2008.

4. Архив внешней политики Российской империи Историко-документального департамента МИД Российской Федерации (далі – АВПРИ). – Ф. 124: Малороссийские дела. – Оп. 124/1. – 1727 г. – Д. 24.

5. Краткий журнал о поездке в Москву гетмана Д. Апостола 9 февраля – 6 сентября 1728 г. // Материалы для отечественной истории / Изд. М. Судиенко. – К.,1853. – Т. І. – С. 1–124; *Дзира І.* Українсько-російські взаємини кінця 20-х рр. XVIII ст. на сторінках «Краткого журнала о поездке в Москву гетмана Даниила Апостола» // Сіверянський літопис. – 2008. – № 2(80), березень–квітень. – С. 3–13.

6. Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф. 864: Военно-ученый архив. – Оп. 16. – Д. 41. – Л. 5, 17; Статьи гетмана Данила Апостола 27 июля 1728 г. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 40: Архів М. Василенка. – № 606. – Арк. 19. Копія. Опубл. : *Маркевич Н.* Исторія Малороссіи. – Т. ІІІ. – С. 369–370.

7. Полное собраніе законов Россійской имперіи съ 1649 года. (далі – ПСЗ). – СПб.,1831. – Т. VIII: (1728–1732). – № 5324. – С. 79; Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, фонди (далі – ЧІМ). – Інв. № АЛ–402. – Арк. 30 зв.–31. Копія.

8. Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 248: Сенат и сенатские учреждения. – Оп. 41. – Д. 3568. – Л. 179. Оригінал; Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 309: НТШ. – Оп. 1. – Спр. 2495. – Арк. 96 зв. Копія; Докладъ о переносѣ гетманской резиденціи изъ Глухова в Батуринъ // АВПРИ. – Ф. 124. – Оп. 124/1. – 1729 г. – Д. 25. – Л. 2. Чернетка.

9. Допрос миргородскому полковнику Данилу Апостолу, бывшему в измене с Мазепой // Источники малороссийской истории: В 2-х ч. / Собр. Д. Н. Бантыш-Каменский, изд. О. Бодянский. – Ч. II (1691–1722). – М., 1859. – С. 214; *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С. 189–190.

10. Див. : *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. – К., 1998.

11. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 51: Генеральна військова канцелярія. – Оп. 3. – Спр. 708. – Арк. 3; – Спр. 610. – Арк. 50; – Спр. 2490. – Арк. 2; – Спр. 3171. – Арк. 3. Про Глухів цього періоду див. також: *Бєлашов В. І.* Глухів – столиця Гетьманщини (До «Глухівського періоду» історії України (1708–1782)). – Глухів, 2005. – С. 45–48.

12. *Пришляк В.* Данило Апостол: сподвижник чи відступник? // Іван Мазепа і мазепинці: Історія та культура України останньої третини XVII – початку XVIII ст.: [наук. зб.] / [упоряд. І. Скочиляс]. – Львів, 2011. – С. 125.

13. Научно-исторический архив Санкт-Петербургского института истории Российской академии наук (далі – Архив СПбИИ РАН). – Колл. № 150: Черниговское губернское правление. – Ед. хр. № II/22. – Л. 1–1 об. Оригінал; *Пришляк В. В.* Украинское гетманство в годы правления Даниила Апостола: обзор архивных коллекций документов и материалов Санкт-Петербурга // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana / Петербургские славянские и балканские исследования. – СПб., 2013. – № 2 (14). – Июль – Декабрь. – С. 141.

14. Грамота Елизаветы Петровны гетману Кириллу Разумовскому от 31 июля 1750 г. // Архив СПбИИ РАН. – Колл. № 150. – Ед. хр. № I/581. – Л. 1–1 об. Оригінал. Про це див. також: *Таирова-Яковлева Т. Г.* Новые данные из биографистики времен Гетманщины в архивах Санкт-Петербурга // Україна крізь віки: [зб. наук. праць на пошану академіка НАН України, проф. Валерія Смолія]. – К., 2010. – С. 1020.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1729, 14 травня. Глухів. – Донесення гетьмана Данила Апостола з підписами козацької старшини до російського імператора Петра II із обґрунтуванням доцільності перенесення гетьманської резиденції з Глухова до Батурина

[179] Бжіею поспѣшествующею милостію всепресвѣтлѣйшомѹ державнѣйшомѹ великому Гдрю Петрѹ второмѹ Императорѹ и самодержцѹ всероссійскомѹ, московскомѹ, кіевскомѹ, владимирскомѹ, новгородскомѹ, црю казанскомѹ, црю астраханскомѹ, црю сибѣрскомѹ, гдрю псковскомѹ и великомѹ кнзю смоленскомѹ, кнзю естлⷧандскомѹ, лифлⷧанскомѹ, корѣлскомѹ, тферскомѹ, югорскомѹ, пермскомѹ, вⷧатскомѹ, болгорскомѹ и инныхъ, гдрю и великому кнзю Новагорода, низовскіе земли, чернѣговскомѹ, рⷧазанскомѹ, ростовскомѹ, ⷧрославскомѹ, бѣлоозерскомѹ, ѹдорскомѹ, обдорскомѹ, кондійскомѹ и всеⷧ сѣверніⷧ страны повелителю, и гдрю Іверскіа земли, карталинскихъ и грѹзинскихъ црей и кабардинскіа земли черкаскихъ и горскихъ кнзей и іннымъ наслѣдноми Гдрю и обладателю.

Вашего Імператорского всепресвѣтлѣишого величества вѣрній подданий Гетманъ Данило Апостолъ со всѣм Войскомъ обоихъ сторонъ Днѣпра Запорожскимъ падше предъ всеавгустѣйшимъ вашего Імператорского величества маестатомъ ѹ стопи ногъ монаршихъ всесмиренно до лица земли чоломъ б(ъ)емъ: в прошломъ 1728 годѹ в бытность мою с протчею старшиною и полковниками въ Москвѣ в пѹнктахъ Просителнихъ[1] междѹ протчіими малороссійскими нѹждами доносилъ ⷧ вашемѹ Императорскомѹ величеству, что городъ Глуховъ з мнохихъ обстоⷧательствъ и осѣдлости своей не безтрѹдній на резиденцію Гетманскѹю, ибо персонамъ великороссійскимъ и старшинѣ енералной при гетманѣ обрѣтаючимъсⷧ такъ же многолюдномѹ всегда за разними дѣлами собранію за недоволствомъ дров, сѣна, и іннымъ потребныхъ запасовъ, особливⷧ всемъ городѣ

нужда дѣтъсѧ, и к нимъ же далекій велми проездъ. Да сверхъ того в прошлихъ годахъ килкократнаѧ огненнаѧ пожежа оній городъ опꙋстошила[2], и того ради просилъ дабы повелено было ꙋказомъ вашего Импе*р*аторского величества быть резиденціи гетманской в іномъ городѣ длѧ о*б*щой ползи присꙋд*ств*ꙋющихъ и в нꙋждахъ прие*ж*жаючихъ людей вигоднѣйшо*м*ъ, на что в пꙋнктахъ Рѣшителнихъ[3] всемилостивѣйшаѧ вашего Импера*т*о*р*ского величества ꙋказъ о семъ ꙋчиненъ бꙋдетъ.

І по оном ꙋ пре*д*ложенном ꙋ мнѣ ꙋказ ꙋ вашего Импера*т*о*р*ского величества состоѧлась резолюціѧ таковаѧ, чтобѧ по возвращеніи своемъ и*з* Москви, избравъ мѣсто, пре*д*ставилъ именно куда тꙋю резиденцію перенесть, и гдѣ ꙋдо*б*нѣе бы*ть* може*т*. Тогда вашего Импера*т*о*р*ского величества ꙋказъ о семъ ꙋчиненъ бꙋдетъ. І по оном ꙋ пре*д*ложенно*м* ꙋ мнѣ ꙋказ ꙋ вашего Импера*т*о*р*ского величества з о*б*щого совѣта з енералною ста*р*шиною, полковниками и полковою ста*р*шиною всѣсполне всепоко*р*нѣйше вашем ꙋ Императорском ꙋ величеств ꙋ доносимъ, что за пре*ж*нихъ гетмановъ резиденція гетманскаѧ была в Бат ꙋринѣ.

И нинѣ тот городъ Бат ꙋринъ на резиденцію гетманск ꙋю ꙋзнаемъ быт ꙋдобнѣйшій, ибо оній ме*ж*д ꙋ протчіими городами есть посре*д*ственній, и прїездъ до него з полковъ имѣетъсѧ не такъ в далекому раз*с*тоѧніи, ѧкъ до Гл ꙋхова, да при оном же городѣ степ ꙋ доволно и дровъ, и деревнѣ на строеніе бе*з* шкоди и тѧжести лю*д*ской реками Десной и Сеймомъ плитами и протчіихъ потребни*х*ъ запасов, чтобы жи*ть* без н ꙋ*ж*ди латво приспособыти мощно. Сего ради при всепо*д*даннѣйшомъ нашемъ челоби*т*и раб*с*ки вашего Императорского величества просимо повелѣти о вышеписанномъ милостивое ꙋчинити опредѣленіе и присла*ть* ꙋказъ ваше*го* Императорского величества. При то*м*ъ скипетродержавн ꙋ вашего Импера*т*о*р*ского величества дх̃омъ лобизающе десниц ꙋ пребываемъ.

Маѧ д[ня] 14
1729 год ꙋ
Гл ꙋховъ

Дописка (російським скорописом): № 707 (записано), 1729, Ꙋля въ д. 15 пол ꙋченъ, записанъ в книг ꙋ, взятъ в Малоросійское повытье[4].

Вашего Імператорского всепресвѣтлѣйшого велич*е*ства
вѣрные по*д*данные
и всенижа*й*шие раби
и по*д*ножиѧ
Войска вашего *ж* Импера*т*о*р*ского велич*е*ства Запорожского
ѡбоихъ сторонъ Днѣпра **Гетма*н* Данило Апосто*л*ъ**

Обозни*й* Енералн*и*й Ѩковъ Лизогубъ,
Сꙋдіа Енералн*и*й Миха*й*ло Забѣла,
за Писара правѧщий Михайло Тꙋрковский.
Аса ꙋлъ Енералний Іванъ Ман ꙋ*й*ловичъ.
Аса ꙋлъ Енералн*и*й Федо*р* Лисе*н*ко
Бу*н*чучн*и*й Енерал*н*и*й* Іва*н* Боро*з*на
По*л*ковникъ Киевск*и*й Антони(й) Тански(й)
По*л*ковникъ Черниговск*и*й Михайло Богдано*в*
По*л*ковникъ Нежинск*и*й Ива*н* Хрущовъ
По*л*ковникъ Прил ꙋцк*и*й Ігнати*й* Ґалаґанъ, вомѣсто его полковой прил ꙋцкій писаръ Федоръ Галенковскій по его веленію подписалъсѧ
По*л*ковникъ Переѧслависки(й) Васили(й) Тански(й)
Полтавский По*л*ковникъ Василий Кочубе*й*,
По*л*ковникъ Миргородск*и*й Павелъ Апостолъ, а в небитно*с*ти его за слабо*с*тію здоровѧ по его веленію писаръ его по*л*ково*й* миргородск*и*й Петро Лѣскевичъ по*д*писа*л*сѧ,
Обо*з*ни*й* по*л*ков*и*й Старод ꙋбовский и наказни*й* полковникъ Афана*с* Есимо*н*ътовск*и*й,
По*л*ковникъ наказни*й* и со*т*никъ по*л*ков*и*й Гадѧцк*и*й Іванъ Пѣратинск*и*й,
Ѡбозни*й* по*л*ковій и наказни*й* по*л*ковникъ
Л ꙋбенск*и*й Паве*л* Ма*р*тосъ;

Бунчуковий товаришъ Михайло Скоропадский
Семеонъ Лизогубъ бунчуковий
Бунчуковій товаришъ Андрѣй Полуботокъ
Бунчуковій товаришъ Ѣиков Полуботок
Бунчуковій товариш Іван Новицкий
Бунчуковій товаришъ Ѣиковъ Новицкій
Бунчуковій товаришъ Лаврентій Бороздна
Бунчуковій товариш Захарій Рощаковскій
Бунчуковій товаришъ Андрій Бурковскій
Бунчуковий товаришъ Алеѯандер Шишкевичъ
Бунчуковий товариш Ѣиковъ Жураковский
Бунчуковий товариш Семен Чуйкевич
Бунчуковій товаришъ Федор Савичъ.
Бунчуковій товаришъ Иван Забѣла.
Полковый сотникъ Кіевского полку Козелецкого Алеѯсѣй Ѣиковенко неграмотній, а вмѣсто его по прошенію писар полковий Кіевскій Григорій Немировскій подписалса.
Кіевского полку сотникъ Гоголевскій Матвѣй Соболевский неграмотний, а вмѣсто его *ж* по прошенїю полковий Лубенский писар Степанъ Савіцкий подписалса.
Сотникъ полковий Прилуцкий Петръ Носенко.
Полку Прилуцкого сотникъ Срѣбляанский Антонъ Троцина
Полку Прилуцкого сотникъ Ічанский Григорий Стороженко
Полку Прилуцкого сотникъ Варвинский Михайло Тарнавский
Полку Прилуцкого сотникъ Красноколадинский Марко Анґеліовский
Полку Прилуцкого сотникъ Монастирискій Іванъ Романовичъ
Полку Прилуцкого сотникъ Іваницкий Павелъ Линѣцкий
Полку Лубенского сотникъ полковий Григорий Кулабка
Полку Лубенского сотникъ Семенъ Остапович Роменский
Полку Лубенского сотникъ Глинский Афанасий Жуковский
Полку Лубенского сотникъ Пиратинский Григорий Корнѣевъ
Полку Лубенского сотникъ Лукомский Мартинъ Кодинецъ
Полку Лубенского сотникъ Городиский Леонтий Петровский
Полку Нѣженского сотникъ Новомлинский Іванъ Шишкевичъ
Киевского полку асаулъ Остап Гречка
Черниговского полку асаулъ Михаилъ Мокриевичъ,
Асаулъ полковій Прилуцкій Михайло Мовчан, а вмѣсто его неграмотного по прошенію писаръ мѣскій Прилуцкій Федоръ Турковский подписалъса.
Іванъ Левенецъ Асаулъ полковий Полтавский
Полку Лубенского Асаулъ полковий Іванъ Павловъ неграмотний,
а вмѣсто его по его *ж* прошенію того ж полку писар полковий Степанъ Савіцкий подписалъса
Полку Лубенского хоружий Стефанъ Корсун
Полку Стародубовского хоружий пол. [ковий] Стефанъ Ѣикимович
Полку Прилуцкого полковий хоружий Іванъ Семеновъ
Асаулъ полковий Нѣжинский Моисѣй Левицкий
Полъку Нѣжинского хоружий полковий Нѣжинского Іван Левицкий
Полку Нѣжинского хоружій Іванъ Величковскїй
Полку Нѣжинского сотник полковий Григорий Романовский
Полку Нѣжинского сотникъ полковий Евстафий Тарасовичъ
Полку Нѣжинского сотникъ Глуховский Федор Омеляновичъ
Полку Нѣжинского Батуринский сотникъ Федоръ Стожокъ,
а въмѣсто его по его велению синъ его жъ Климъ Стожокъ подписалса
Полку Переаславского за сотника Лѣплавского управляющий значковий товаришъ Григорий Зубченко подписалса
Киевский wбозний полковий Федоръ Ханенко
Обозний полковий Мигородский Василь Родзянка,

а вмѣсто его по его прошенію сотник Монастирискій Іванъ Романовичъ подписалъсѧ.
Обозъній полковій Чернѣговскій Ігнат Сахновскій
Wбозній полковий Прилуцкий Михайло Огронович
Wбозній полковій Полтавский Лаврентій Никитичъ, а вмѣсто его по его прошенію писар полковій Полтавскій Григорій Богаевский подписалъся.
Сѹдѧ полковый Стародубовскій Николай Ханенко
Сѹдѧ полковий Кіевскій Ильѧ Жила
Сѹдиѧ полковій Миргородскій Матвѣй Wстроградскій,
Сѹдїа полковий Гадѧцкій Мартин Штишевскій
Сѹдѧ полковій Прилѹцкий Михайло Ѩкгелнѣцкій
Сѹдиѧ полковий Черниговскій Василій Каневскій
Кіевский полковый писар Григорїй Немеровскїй
Полковій Лѹбенский писаръ Степанъ Савіцкій
Полковій Полтавскій писар Григорій Бугаевскій
Чернѣговскій полковый писар Іван Ганѹшкевич
Писаръ полку Миргородского Петро Лѣскевичь
За писара полкового Гадѧцкого правѧщій Іванъ Ситенскій
Сѹдиѧ полковый Переѧславскій Семен Новокович
Павелъ Чернѧховскій писарь полку Переѧславского
Асаѹлъ полковый Переѧславскій Лѹка Василиевъ, а мѣсто его по его велению синъ его жъ Григорий Лѹкашевичь подъписалсѧ
Іванъ Добронцкій сотникъ полковый Переѧславскій
Сотник полковій Переѧславский Евстратий Гулѧк
Сотникъ Бубновскій Михайло Прохоренко, а вмѣсто его по прошенію значковий товаришъ Іванъ Гѹляновичъ подписалъсѧ
Сотникъ Пѣщанскій Семенъ Кандиба, а вмѣсто его по прошению значковій товариш Ѩким Джулай подписалсѧ
Сотник Домонтовский Кондрат Иванко, а вмѣсто его по прошению Григорий Зубченко подписалсѧ
Сотъникъ Баришевскій наказній Феwдор Матвѣевичъ
Сотникъ Ѩготинскій Иосип Павлов, а ѹмѣсто его по его веленію зѧт его жъ Дмитро Ф(е)доровъ подписалсѧ
Сотникъ Геллѧзовскій Сава Федоровичъ, а вмѣсто его по прошенію значковий товаришъ Іванъ Гѹлановичъ подписалъсѧ.
Полкѹ Чернѣговского сотникъ Роиский Ѩковъ Батѹринъскій
Полку Чернѣговского сотникъ Седневскій Іванъ Рымша
Полку Чернѣговского сотникъ Волинскій Карпъ Лѣніевѣчъ
Полку Чернѣговского сотникъ Сосницкий Павелъ Wмелѧнов
Полку Стародубовского сотникъ полковій Семен Галецкій
Полку Стародубовского сотникъ Алеѯсѣй Есимонтовскій сотникъ Мглинский
Полкѹ Стародубовского Новгородский сотникъ Василий Христичевскій
Полку Гадѧцкого сотник полковый Василий Велецкій
Полку Гадѧцкого сотник Зенковский Василий Рожанскій
Полку Гадѧцкого сотник Зенковский Мелетій Жадко, а вмѣсто его, неѹмѣючого писат, по его прошенію Іванъ Ситенский подписалъсѧ.
Полкѹ Гадѧцкого сотникъ Wпошанскій Іванъ Корицкий.
Полку Гадѧцкого сотникъ Грунский Илиѧ Милорадович
Полку Полтавского сотникъ Ковалѣвский Демѧнъ Івановичъ
Полку Полтавского Кобеляцкий сотник Сава Тарануха
Полку Полтавского Орлянскїй сотникъ Іосифъ Ѩковлев
Полкѹ Полтавского Келебердянскій сотник Іванъ Василиев
Городовій Атаман Полтавский Лѹка Старицкий
Полкѹ Миргородского сотникъ Бѣлоцерковский Лаврентий Василїевъ.

адреса на звороті:

[179 об.] Бжіею поспѣшествующою милостію всепресвѣтлѣйшомѵ держављйшомѵ великомѵ Гдрю Петрѵ второмѵ Імператорѵ и самодержцѵ всероссійскомѵ, московскомѵ, кіевскомѵ, владимирскомѵ, новгородскомѵ, црю казанскомѵ, црю астраханскомѵ, црю сибирскомѵ, гдрю псковскомѵ и великомѵ кнзю смоленскомѵ, кнзю естлнднскомѵ, лифлнтскомѵ, корѣлскомѵ, тферскомѵ, югорскомѵ, пермскомѵ, вятскомѵ, болгорскомѵ и іннихъ, гдрю и великомѵ кнзю Новагорода, низовскіе земли, чернѣговскомѵ, рязанскомѵ, ростовскомѵ, ярославскомѵ, бѣлоозерскомѵ, ѵдорскомѵ, обдорскомѵ, кондійскомѵ и всея сѣверніа страни повелителю, и гдрю Іверскіа земли, карталинскихъ и грѵзинскихъ црей и кабардинскіа земли, черкаскихъ и горскихъ князей и іннихъ наслѣдномѵ Гдрю и облаадателю, Его Императорскомѵ всепресвѣтлѣйшомѵ величеству.

Відбиток круглої гетьманської (військової) печатки на яскраво-червоному воску пошкоджений.

Дописка (у крайньому правому нижньому кутку): 18 Дн[я]. : 15 (числа)
№ 707

о резиденціи

РГАДА. – Ф. 248: Сенат и сенатские учреждения. – Оп. 41. – Д. 3568. – Л. 179–179 об. Рукопис, оригінал; ЦДІАЛ України. – Ф. 309: НТШ. – Оп. 1. – Спр. 2495. – Арк. 96–101 зв. Рукопис, копія.

1. ***в пѵнктахъ Просителнихъ*** йшлося «про нужди Малоросії» – українська петиція, що складалася з 20 пунктів, яку 12 березня 1728 р. гетьман Д. Апостол подав цареві Петру ІІ. «*Челобитье Гетмана Даниила Апостола именем Малороссии о подтверждении Малороссийских прав, порядков, и волностей Войсковых на основании бывшем при гетмане Хмелницком, тут же и ответ на восемь Гетманских Статей*» // АВПРИ. – Ф. 124. – Оп. 124/1. – 1728 г. – Д. 41. – 19 л. ; РГВИА. – Ф. 864. – Оп. 16. – Д. 41. – Л. 1–23 об. (чернетка – Л. 1–9 зі вставками тексту – Л. 9–23 зв.); Статьи гетмана Данила Апостола 27 июля 1728 г. // ІР НБУВ. – Ф. 40: Архів М. Василенка. – № 606. – Арк. 1–32. Копія; та ін. Опубл. : *Маркевич Н.* Исторія Малороссіи. – М., 1842. – Т. ІІІ. – С. 344–390.

2. ***в прошлихъ годахъ килкократная огненная пожежа оній городъ опустошила*** –йдеться про спустошливі пожежі, що сталися в Глухові у 1722, 1726, 1727, 1729 рр. // ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 708. – Арк. 3; Спр. 610. – Арк. 50; Спр. 2490. – Арк. 2; Спр. 3171. – Арк. 3.

3. ***в пѵнктахъ Рѣшителнихъ*** – двадцять пунктів як відповідь царського уряду на українські «Просительні пункти» мали доволі промовисту скорочену назву – «Рішительні пункти» або повний заголовок: «Решения, учиненного по Его Императорского Величества указу в Верховном Тайном Совете на поданное прошение Войска Запорожского обоих сторон Днепра Гетмана Апостола (22 августа 1728 г.)». Опубл. : ПСЗ. – СПб.,1831. – Т. VIII: (1728–1732). – № 5324. – С. 75–82; Протоколы Верховнаго Тайнаго Совѣта (1726 – 1730 года). – [СПб.], 1880. – С. 85–95; *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.,1993. – [Репр. вид.] – С. 438–441; *Рігельман О. І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / [упоряд. П. М. Сас, В. О. Щербак]. – К.,1994. – С. 625–633.

4. ***Малоросійское повытье*** – відділ Малоросійського приказу в Московському царстві, а від 1720 р. – московської контори Колегії іноземних справ у Російській імперії, де зберігалися і розподілялися по відповідних відділах списки справ, протоколи, інші документи, що стосувалися України.

№ 2

[1729, червень. Москва]. – Лист російського канцлера Гаврила Івановича Головкіна до гетьмана Данила Апостола про отримання його донесення стосовно перенесення гетьманської резиденції

[8] Ясніе вельможный и превосходительный господинъ
гетманъ войскъ Малороссійских мой благодѣтелъ.

Полученъ в Коллегію иNостранныхъ дѣлъ[1] лист вельможности вашей, чрез которой вы обще зъ старшиною просите о переносе резиденціи своей изъ Глухова в Батуринъ, и сіе я вельможности вашей симъ отвѣтствую, что то прошеніе ваше генеральной старшины о переносѣ резиденціи вашей изъ Глухова в Батуринъ изъ Колеггіи иNостран(н)ыхъ дѣлъ взнесено в Верховной тайной советъ понеже сіе состоитъ в высокомъ соизволеніи Его Імператорскаго величества, а я есмъ,

(в)ельможности вашей
ко услугам готовѣйшій
Графъ Головкинъ[2]

ІР НБУВ. – Ф. VIII: Київський університет св. Володимира. – № 1457. – Арк. 8. Рукопис, копія.

1. ***в Коллегію иNостранныхъ дѣлъ*** – Колегія іноземних справ (1720–1832) – по-іншому, Іноземна колегія була центральною установою новопосталої Російської імперії, що відала її зовнішньою політикою. Утворена в 1717–1720 рр. в ході колезької реформи Петра І замість Посольського приказу. Займалася організацією зовнішніх відносин з іноземними державами, а також з уральськими козаками, калмиками і управлінням Україною (в 1727–1734 рр. і у 1749–1756 рр.), поштовою справою (до 1782 р.). Підпорядковувалась імператорам, оминаючи Сенат, а в окремі періоди – Верховній таємній раді та Кабінету міністрів. У червні 1727 р. сюди із Сенату були якраз передані «малоросійські справи». Про це з Глухова 8 жовтня того ж року новообраний гетьман писав Петру ІІ, що «*вся Малоросия и все малороссийские дела з высокого Сената в Г(осу)дарственную Иностранних дел коллегию взяты нине по-прежнему*» (РГАДА. – Ф. 248. – Оп. 29. – Д. 1793. – Л. 632). На той час президентами Колегії іноземних справ почергово були Г. І. Головкін та А. І. Остерман. Див. : *Пришляк В.* «Коротка передишка часів Апостола»: Гетьманщина у 1727–1734 роках // Україна крізь віки. – С. 575–576.

2. ***Графъ Головкинъ*** – Гаврило Іванович Головкін (1660 –1734) – російський державний діяч, граф, сподвижник Петра І, перший канцлер Російської імперії (з 1709 р.), член Верховної таємної ради (1726–1730), перший кабінет-міністр (1731–1734). Спритний царедворець і дипломат. Після утворення колегій у 1717 р. був призначений президентом Колегії іноземних справ, у відання котрої із Сенату 16 (27) червня 1727 р. переносили розгляд усіх питань стосовно Гетьманщини. При імператорському дворі граф виступав посередником, інколи лобіював і у справах листувався з гетьманом Д. Апостолом. Див. також: *Кудрявцев Н. А.* Государево око: тайная дипломатия и разведка на службе России. – М., 2002; *Павленко Н. И.* Екатерина І. – М., 2004.

№ 3

1734, 16 серпня. Глухів. – Представлення генерал-лейтенанта кн. Олексія Шаховського імператриці Анні Іоанівні про перенесення гетьманської резиденції з Глухова до Батурина

[1] Всепресвѣтлѣйшая державнѣйшая великая г҃дрня императрица Анна Иѡанновна[1], самодержица Всероссійская, г҃дрня всем҃лстивѣйшая.

В҃шему императорскому величеству всеподданнейше доношу. Малоросиі(с)кая генералная старшина писменно мнѣ представляли в прошлыхъ годахъ от гетмана

Апостола в гдрственную Коллегию иностранныхъ дѣлъ подано всеподданнейшее доношение с прошениемъ, дабы повелѣно было всемилостивейшим Вшего императорского величества указомъ резиденцию гетманскую перенесть из Глухова в Батуринъ, понеже де оной городъ Глуховъ на резиденцию гетманскую есть небезтрудный, и обретающимся при гетманѣ персонамъ, как великоросиіскимъ, такъ и малоросиіскимъ, немалая имѣется нужда; а особливо когда де приѣзжаютъ по какимъ дѣламъ, іли присылаются от Вшего императорского величества знатные персоны, то и тѣмъ для показания квартиръ, пристойных домов нѣтъ, да и обывателемъ великое утѣснѣние чинится и в приуготовленїи на строение домовъ лѣсу, и на топление домовъ дровъ, и всяких харчевых припасовъ имѣется вѣсма нужда і недостатокъ, а в Батуринѣ, яко в посредственномъ в Малороссіи городе, в томъ без нужды имѣетъ бытъ; ибо то всякъ рѣками, Сеймомъ и Десною, можетъ себѣ приготовить. Токмо по тому его, гетмана Апостола, всеподданнѣйшему доношению всемлтивѣйшаго Вшего императорского величества указу не получено, //

[1об.] того ради я о семъ Вшему императорскому величеству всеподданнейше донося, требую высокоповелительнѣйшаго Вашего императорского указу.

(резолюція): По сему представлению
разсмотря, впредь учинено
будетъ определение.
Анна

Вшего Императорского величества
всенижайшїи рабъ:
князь Алексѣй
Шаховский[2]

Подписана резолюцїя
сентября 5-го дня 1734-го года.
Августа 16 дня
1734-го году.

Архив СПбИИ РАН. – Колл. № 150: Черниговское губернское правление. – Ед. хр. № II/22. – Л. 1–1 об. Рукопис. Засвідчена копія.

Опубл. : Батурин: сторінки історії [зб. документів і матеріалів] / Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка та ін. ; упоряд. : О. Б. Коваленко та ін. – Чернігів, 2009. – № 88. – С. 126–127.

1. ***императрица Анна Иоанновна*** – Анна Іоанівна (1693–1740), російська імператриця (1730–1740) з династії Романових. Друга донька царя Івана V, брата і співправителя царя Петра I у 1682–1696 рр. Час її правління відомий також як «біронівщина», оскільки фактичну владу в країні здійснював фаворит імператриці Ернст Йоган Бірон. За Анни Іоанівни відбувалось подальше обмеження державних прав козацької України. В січні 1734 р., після смерті гетьмана Д. Апостола, не дозволила вибір нового гетьмана, а влада в Гетьманщині була передана Правлінню гетьманського уряду. Див. : *Анисимов Е.* Анна Иоанновна. – М., 2004.

2. ***князь Алексѣй Шаховский*** – Шаховський (Шаховской) Олексій Іванович (бл. 1690 – 1737) – російський державний діяч в Україні, сенатор, генерал-лейтенант, генерал-аншеф, з 1734 р. – «правитель Малоросії», князь, з червня 1729–1731 рр. міністр-резидент при гетьманові Д. Апостолі. Тоді ж надсилав детальні «репорти» в Колегію іноземних справ (РГАДА. – Ф. 248. – Оп. 29. – Д. 1793. – Л. 320, 321, 324–324 об., 336, 347, 359). Після смерті гетьмана очолив Правління гетьманського уряду – своєрідну другу Малоросійську колегію, що складалася з 4 росіян і 4 українців. До 1736 р. А. Шаховський став фактичним правителем Гетьманщини, за директивами цариці Анни пильно стежив, аби не допустити виборів нового гетьмана, домагався зближення української старшини з росіянами, фактично узурпував керівництво Правління гетьманського уряду. Див. : *Пичета В.* Князь А. И. Шаховской и вопрос об управлении Малороссией // Украинская жизнь. – 1916. – № 10–11. – С. 43–47.

Владимир Пришляк. **«Что за прѣжнихъ гѣтмановъ рѣзиденція гѣтманская была в Батѵринѣ»: ПОПЫТКА ВОЗВРАЩЕНИЯ ГЕТМАНСКОЙ СТОЛИЦЫ ЗА ДАНИИЛА АПОСТОЛА**

В статье предоставлены документы, выявленные в архивных российских и украинских рукописных собраниях, касающиеся вопроса причин и мотиваций переноса гетманской резиденции с официального Глухова в мазепинский Батурин. Публикация трех документов 1729–1734 гг. дает возможность существенно расширить и дополнить данные к просопографическому портрету тогдашней казацкой старшины, проследить главные черты политико-культурной ориентации, ментальности и поведения элиты казацкого Гетманата во власти Российской империи.

Ключевые слова: источники, Даниил Апостол, Войско Запорожское, Гетманщина, Российская империя, гетман, казацкая старшина, резиденция.

Volodymyr Pryshliak. **«Chto za prezhnich hetmanov rezydencija hetmanskaja byla v Baturyni»: an attempts to renew the hetman's capital by Danylo Apostol**

Published documents that were discovered in Russian and Ukrainian archival collections dealing with the questions of reasons and motivations of Hetman official residence transfer from Hlukhiv to Mazepa's Baturyn. The publication of three documents from 1729 – 1734 gives an opportunity to widen and complete data to the Cossack's (starshyna) Staff officers prosopographycal portrait of that time. Materials give an opportunity to trace main features of the political and cultural orientation, mentality and behavior of the Cossack Hetmanate's elite under the rule of Russian Empire.

Key words: sources, Danylo Apostol, Zaporozhian Host, the Hetmanate, Russian Empire, hetman, the Cossack Staff officers, residence.

УДК 908(477. 5) «17»

Наталія Салтан

●

ЖАЛУВАНА ГРАМОТА ТА ПОРТРЕТ МЕНСЬКОГО СОТНИКА ГНАТА ВАСИЛЬОВИЧА САХНОВСЬКОГО: АРХЕОГРАФІЧНИЙ ТА ІКОНОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

Стаття присвячена дослідженню двох маловідомих артефактів козацької доби, що зберігаються в Сосницькому краєзнавчому музеї ім. Ю. С. Виноградського. Це так звані жалувана грамота та портрет менського сотника Гната Васильовича Сахновського.

Проведено археографічний аналіз тексту грамоти. Встановлено, що змістовна сторона даного документа є індикатором складних політичних та соціально-економічних процесів, притаманних Гетьманщині на поч. XVIII ст. Специфічний характер цього першоджерела містить низку історичних закономірностей, які з часом проявлять себе і стануть фатальними в долі козацької еліти та української держави.

Здійснено типологічну характеристику портрета даної персони. Визначені основні художньо-іконографічні параметри цього унікального живописного твору Північного Лівобережжя.

Ключові слова: власність, грамота, козацька старшина, Московія, портрет, сотник, царський титул, російські чиновники.

Історія українського козацтва, яка останнім часом стає все більш і більш популярною, інколи зосереджує увагу на дослідженні окремих історичних постатей. Поряд з визначними особистостями козацької доби – гетьманами України Б. Хмельницьким, П. Дорошенком, І. Мазепою, П. Полуботком – увагу дослідників привертають і менш відомі особистості – представники регіональних еліт.

Однією з таких персоналій є постать **Гната Васильовича Сахновського (? – 1734)**, менського сотника та чернігівського полкового обозного. Старшина є досить цікавою особистістю. Відомо про нього небагато.

Окремі факти його діяльності фіксує один з корифеїв генеалогічних досліджень XIX – початку XX ст. В. Л. Модзалевський у своєму знаменитому «Малоросійському родословнику». Ця монографія стала першим базовим і фундаментальним дослідженням низки козацьких родоводів, зокрема і Сахновських [19]. Геральдичні аспекти династії менських сотників подано у «Малоросійському гербовнику», укладеному вченими В. К. Лукомським і В. Л. Модзалевским [18].

Постать Гната Васильовича як полум'яного борця за возз'єднання України з Росією фігурує в етнографічних статтях менського краєзнавця Д. П. Калібаби [9–12]. Художній образ менського сотника Г. Сахновського створив український письменник І. М. Корбач. У своєму романі-хроніці «Сотники» Іван Михайлович описує події XVIII ст., в яких фігурують представники роду Сахновських, зокрема і Гнат Васильович [13].

У оновленому форматі родинні зв'язки представників цього козацько-старшинського роду спробував систематизувати В. В. Кривошея [14–17]. Деякі відомості про Сахновських містять також монографії В. Заруби. У них автор подає короткі

© Салтан Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Харківської державної академії фізичної культури.

автобіографічні довідки про представників цього роду [2–3]. Роль і місце згаданої династії в історії Менщини за часів козацтва робить спробу дослідити Д. В. Казіміров [5–8]. Описанню легендарної історії про «золоту комору», яка безпосереднім чином пов'язана з постаттю Гната Сахновського, присвятив декілька публікацій О. М. Салтан [21–24].

Водночас, попри низку досить ґрунтовних досліджень, присвячених окремим епізодам життєдіяльності менського сотника, жоден із дослідників не приділив увагу аналізові портрета й грамоти, які зберігаються у Сосницькому краєзнавчому музеї ім. Ю. С. Виноградського.

Грамота має паперову основу. Текст написано класичним скорописом друг. пол. XVII – поч. XVIII ст. [див. мал. №1].

Текстуру даного документа можна умовно розділити на три частини. *Прелюдія (титулярна передмова)*, де зазначені регалії особи (московського царя Петра І. – Прим. **Н. С.**), яка формально ініціювала процес приватизації майна, зазначеного в грамоті.

Основна частина (процедура передачі власності). Її сутність стосується персони менського сотника Игнатия Васильева (Гната Васильовича Сахновського. – *Прим. **Н. С.**)*, удостоєного честі отримати підтвердження на маєтності, раніше виділені гетьманом **Іваном Іллічем Скоропадським (1708 – 1727)**.

Нарешті третя складова жалуваної грамоти – *завершальна частина (цивільно-правова)*. У ній зазначається юридичний механізм впровадження й закріплення права власності.

Цей історичний документ, скріплений підписом російського вельможи **Гаврила Івановича Головкіна (1660 – 1734)**, який, виконуючи доручення Петра І, виступив у ролі виконавця монаршої волі. Свідченням *«высочайшего волеизъявления»* є наявність сургучевої печатки. Вона поставлена на паперовій підкладці ромбовидної форми зі закругленими частинами по чотирьох сторонах.

Верхній кут ромбу перекриває центральну частину останнього абзацу тексту. У документі зазначена дата 17 січня 1709 р. та назва населеного пункту, де адресат її отримав, – місто Суми.

Беручи до уваги дані про адресата, можна стверджувати, що грамота та портрет належали родині Сахновських. Досить довгий час (поряд із родинним гербом) наявність цих речей була однією із ознак родовитості й свідченням прихильності московської влади до представників родини Сахновських. Утім, у буремні революційні роки наявність даного документа вкупі з дворянською приналежністю становила небезпеку. Представники династії покинули родинне обійстя в місті Мена Чернігівської губернії і подалися світ за очі.

Можливо, Сахновські намагалися позбавитися небезпечного баласту чи в умовах громадянської війни грамота і портрет просто загубилися. Ці речі могли вкрасти або привласнити в будь-який інший спосіб селяни чи міщани, які досить часто грабували дворянські маєтки. Не виключено, що якийсь пан або пани Сахновські віддали її на зберігання вірній людині, що мала охороняти реліквії до кращих часів.

Менський краєзнавець **Дмитро Панасович Калібаба (1925 – 2005)** у одній зі своїх статей вказував, що «грамота була виявлена Юрієм Виноградським, у пана Покрашенка – мешканця села Киселівка Менського району» [9; 11].

Хто ця людина, яким чином ці артефакти опинилися у неї, Калібаба не конкретизує. Як відомо, **Юрій Степанович Виноградський (1873 – 1965)** у 1917 – 1921 рр. завідував збереженням старожитностей Чернігівської губернії. Здійснюючи пошук та інвентаризацію старовинних артефактів, Юрій Степанович міг випадково натрапити на грамоту і портрет Гната Сахновського. За відсутності на той час музею у місті Мена, знайдене він перевіз до Сосниці, де вони і зберігалися у його приватній колекції.

Після відкриття у 1920 р. Сосницького краєзнавчого музею ці предмети старовини стали одними з перших його експонатів. У цьому закладі вищезазначені історичні першоджерела зберігаються й дотепер [25–26].

Цікаво проаналізувати зміст жалуваної грамоти Гнату Сахновському. Стиль та

зміст її написання належать до класичних зразків російського документознавства доімперського періоду. Як завше, на початку здійснюється титулярна ідентифікація монарха в особі Петра І. Вона мало чим відрізняється від титулярного статусу його батька – московського царя **Олексія Михайловича Романова (1645 – 1676)**, але суттєво контрастує на тлі регалій імператора Петра Великого [див. таблицю №1].

Так звана монарша воля, точніше «высочайшее волеизъявление» є своєрідною прелюдією і в той же час персоніфікацією адресата. Беручи до уваги дату – січень 1709 року, варто зауважити, що цей рік значною мірою став переломним для Московії. З кінця 1708 р. театр Північної війни перемістився в Україну. Московський цар вже показав свою силу, знищивши 2 листопада 1708 місто Батурин. Уже видано наказ про створення Київської губернії (1708), а гетьман Іван Скоропадський став слухняним виконавцем його волі. Попри це, Петро І не додає до своїх титулів нові звання, адже «князем всея Малыя России, Самодержцем Киевским, великим князем Черниговским» іменувався ще його тато.

Щедра монарша воля, яка є своєрідною преамбулою наступних частин грамоти, подається як прояв великодушності Московського царства в особі царя.

Наступна частина тексту грамоти – *мотиваційна*. У ній акцентується увага на акті колабораціонізму з боку менського сотника. Цьому факту присвячені наступні рядки: «пожаловали... сотника Игнатия Васильева за его к нам великого государю службы и показанную верность в настоящей случай измены бывшаго гетмана Мазепы». Таким чином, «шляхетний» перехід Гната Сахновського на бік царя протиставляється зраді **Івана Степановича Мазепи (1687 – 1709)**, який здійснив «аморальний вчинок, а тому не міг вважатися гетьманом».

У той же час варто спростувати помилкову версію низки дослідників щодо компенсаторної ролі маєтностей (нібито дарованих менському сотнику) як плату за антишведську позицію Сахновського чи так званий «розрахунок Юди» [4; 9–11]. Іншими словами, Гнат Сахновський разом із жалуваною грамотою отримав підтвердження на володіння тим, що 7 січня 1709 року було надано йому гетьманом Скоропадським окремим універсалом. «... За верный его к нам службы велеть на вешепомянутые ему данные мельницы и грунта дать нашу царского величества жалованную подтверждающую грамоту и притом своем челобитье объявил он подданного нашего гетмана Ивана Ильича Скоропацкого уневерсал, данной генваря 7 нынешнего 1709 года, в котором написано, что дает он, подданный наш гетман ему, сотнику Менскому за прежние свои за настоящие верные службы во владение до ласки своей войсковой два сельца Величковку и Хвеськовку, в сотне Менской обратающиеся, с мельницею переднею, в селе Хвеськовке обретающеюся, да мельнице на гребле Менской Федора Кучора и Никифора Губского с двумя камнями крестьянскими», – наголошується в тексті.

Царське підтвердження прав на володіння маєтностями, отриманими від гетьмана, – це основне кредо жалуваної грамоти Гнату Сахновському.

Така легітимізація власності передбачала досить складну процедуру. Отримавши від очільника козацької держави універсал на володіння нерухомістю в межах підвладної йому території, сотник повинен був написати чолобитну до царських вельмож з проханням підтвердити це право. Московська влада не просто втручалась у внутрішні справи Гетьманщини – вона, володіючи дозвільно-затверджувальною можливістю, фактично нівелювала роль гетьмана України та гетьманської канцелярії. До створення Малоросійської колегії залишалося чекати ще довгі 11 років, але царська адміністрація вже почала процедуру обмеження суверенних прав Української держави. Такий стан речей був не просто грубим порушенням поваги до вольностей Війська Запорозького, він фактично запроваджував двовладдя в Україні.

На особливу увагу заслуговує персона та роль гетьмана України в цих процесах. Виступаючи в ролі проміжної ланки, Іван Скоропадський перетворювався на можновладця, який «царює, але не править». Його статус та регалії позиціонуються як «... подданного нашего войска Запорожского обоих сторон Днепра». Насправді Скоропадський не мав влади над Правобережжям. Йому фактично не підпорядковувалася

Запорозька Січ. У грамоті він згадується як підданий московського царя. Наявним є штучне нівелювання посадовця більш вагомого рангу (гетьмана) порівняно з менш значущою персоною (сотником).

Таку позицію можна пояснити непевністю воєнно-політичної ситуації. Адже шведський король із усією армією знаходився в Україні. Московитів підтримала частина старшини, але не місцеве населення. Гетьман один – а сотників багато. Незважаючи на низький ранг пересічного козацького центуріона, московські вельможі чудово розуміли, що від позиції регіональних князьків залежить прихильне ставлення мешканців адміністративно-територіальних одиниць Гетьманщини. Найдієвішим способом завоювання прихильності регіональних еліт була щедра роздача грунтів, лісів, пасовиськ та млинів, які сприяли збільшенню козацького добробуту.

Відсуваючи владні можливості гетьмана на другий план, Гаврило Головкін наголошує, що «... великий Государь и Великий Князь Петр Алексеевич всея Великия и Малыя и Белыя России самодержец... . величества пожаловал ево Игнатия Васильева за ево великому Государю верность... . вышепоказанными данными селами, мельницами и ево купленным займищем повешеписанному подданного нашего гетмана уневерсалу владеть и всякие доходы со оных употреблять свободно для чего в подтверждение и сию нашу великого Государя жалованную грамоту за наши цареваго величества печатью дать ему повелели».

Формально московити захищають і права рядових козаків, чітко розуміючи, що можливе їх закріпачення може призвести до соціального бунту проти Московії: «А ежели в тех селах живут казаки, и оным быть содержанным при прежних правах и вольностях своих без нарушения».

Попри, здавалось, декларативний характер приватизації нерухомого майна, царська влада запроваджує ефективний механізм реалізації цієї процедури. «При том он, гетман, ему, сотнику, подтверждает во владение займище ево власное под селом Величковкою, у мельника величковского купленное, дабы во владении ему тех сел, займища и в отбирании с мельниц части войсковой належащей никто из полковников и старшин и рядовых не чинил нималой помешки и препятия».

Звернемо увагу на наглядово-юстиційну роль гетьмана, який мав втихомирювати можливих заздрісників і забезпечити виконання цього рішення. Отже, дарував землі та маєтки цар, а гетьман повинен був лише втілювати його волю. Цей юридичний нюанс є яскравим індикатором поступового обмеження суверенних прав Гетьманщини, яка, попри наявний суверенітет, фактично потрапляла в залежність від іншої держави.

У цій ситуації українській гетьман перетворювався на намісника Московії, який був умовним утримувачем влади у призначеній царем префектурі. Російська влада діяла за римським принципом **divide et imperia** (*лат. «розподіляй і володарюй». – **Н. С.)*. Це забезпечувало їй прихильність з боку української шляхти, яка завжди поважала щедрість та силу.

Чинник формальної протекції з боку царської влади гарантував Гнату Сахновському майже пожиттєве право обіймати посаду менського сотника і навіть стати чернігівським полковим обозним. Упродовж XVIII ст. його нащадки в різні роки будуть посідати адміністративні й військові посади на теренах Чернігівського та Полтавського полків. Право на маєтності перетвориться на охоронну грамоту роду Сахновських. Факт прояву царської милості буде важливим аргументом у ході численних тяжб та судових спорів, що стануть справжнім випробуванням для цієї династії.

Як не дивно, але саме жалувана грамота канцлера Головкіна стане своєрідним талісманом, що буде сприяти карколомній кар'єрі та інтенсивному збагаченню представників роду Сахновських, перехід із козацького до дворянського стану [18].

Наявність грамоти як прояв довіри стане чи не найголовнішою інтригою для наповнення легенди про так звану «золоту комору» Г. Сахновського [21–24].

Серед творів живопису XVI – XVIII ст. козацький портрет займає одне з провідних місць, поступаючись лише іконопису. Попри нерозвинутість інших художніх жанрів, зображення людини дуже швидко зайняло пріоритетні позиції, інтенсивно розвиваючись у період так званого козацького бароко. Каталізатором популярності

портретного жанру стала національно-визвольна війна 1648 – 1657 рр. Прагнучи залишити по собі пам'ять, представники українського козацтва виступали замовниками портретних образів, які створювали іконописці, а подекуди й професійні митці.

З часом їх доля перетворювалася на пригодницький роман. Портрети представників української козацької еліти планомірно знищувалися або приховувалися від широкого загалу царською владою. У радянський період історії цей процес було продовжено. Лише незначна їх частина дивом збереглася, незважаючи на цілеспрямоване полювання за художніми образами представників української політичної еліти XVI – XVIII ст.

Зразки портретного живопису нової доби надруковано у фундаментальній документальній збірці «Україна – козацька держава» [28]. Це найбільш повне енциклопедичне видання відомих артефактів цього періоду української історії.

Станковий живописний образ менського сотника являє собою індивідуальне портретне бюстове зображення у три чверті повороту.

Зафіксований невідомим хужожником портрет виконаний олійними фарбами на художньому полотні. Формат робочої частини картини 39х32 см. Відповідно до типологічних характеристик історичних портретів XVII – XVIII ст., запропонованих українським вченим **Оленою Суховаровою-Жорновою**, зображення менського сотника Г. Сахновського відповідає наступним критеріям:

1. За утилітарним призначенням: *світський, кабінетний («кімнатний»).*

2. За ознаками написання: *погрудне зображення, з безпредметним фоном.*

3. За формою та композиційним рішенням: *парадний портрет однієї особи.*

4. За соціальним розшаруванням: *козацький портрет.*

5. За манерою виконання: *парсунний.*

На портреті ми бачимо вже не молоду, але й не зовсім стару людину, специфічні риси дрес-коду якої вказують на її приналежність до козацького стану [див. мал. № 2].

Чорне (без сивини) проріджене волосся на голові утворює тип традиційної української зачіски, яку в козаків називали «під макітру» [1, с. 239].

Овалоподібне засмагле обличчя середньої повноти дозволяє вважати, що портрет писався влітку або ж людина, зображена на ньому, нещодавно повернулася з турецького походу. Цибулиноподібна голова, яку передав художник, є ознакою неабияких інтелектуальних здібностей, а можливо, навіть геніальних рис, притаманних цій персоні. Шкіра досить гладка без рубців та шрамів. Високе чоло по горизонталі перетинають глибокі зморшки, однак на інших частинах обличчя вони відсутні. Великі карі очі, посаджені досить широко, що є свідченням гарного бінокулярного зору. Густі чорні брови, так само, як і волосся, не мають сивини, що є свідченням певної стресостійкості цієї людини. Темні, злегка закручені вуса, губи та підборіддя з ямочкою утворюють нижню частину обличчя.

Чоловік, зображений на портреті, зодягнений в урочисту свитку, зі стоячим комірцем жовтого кольору; білу парадну сорочку, на якій замість верхнього гудзика пришпилено невеличку брошку з перлів, що виступає як елемент декору.

Кастова частина брошки має складну форму у вигляді квітки, овалоподібну серцевину якої по колу доповнюють прикріплені невеличкі намистини.

Задній фон портрета відсутній, що є критерієм його безпредметності.

Відсутність пишності та гротеску є свідченням домашнього вжитку даного художнього твору. Суворий ієратизм і репрезентативність тут практично нівельовані. Як результат поглиблюється психологічний зміст картини. Обличчя змальованого персонажу без будь-якої зовнішньої репрезентації розкривається в слідах минулих переживань його життєвого шляху.

Картонна табличка, яка є складовою частиною цього експонату (портрет сотника. – ***Н. С.)*** Сосницького краєзнавчого музею, містить загальну інформацію [26].

У ній, зокрема, зазначено, що автор цього портрета невідомий. Треба думати, що менський сотник за життя вирішив залишити нащадкам свій образ. Для цього він запросив майстра портретного живопису, що мав мешкати десь неподалік. Ним міг

бути маляр-священик або ж професійний художник. За помірну ціну або ж за певні послуги хтось з цих людей мав з натури написати портрет сотника. Хто ця людина – достаменно невідомо.

Український історик **В. Заруба** висловлює думку щодо більш пізнього написання цього мистецького твору. На його думку, людина, зображена на цьому портреті, це не Гнат Васильович [Васютинський] Сахновський, а його син – **Іван Гнатович [Васютинський] Сахновський (1677 – 1768)**, який також обіймав посаду менського сотника у 1723 – 1739 рр. [2–3]. Портрет був написаний не в першій, а в другій половині XVIII ст. Автор аргументує свою точку зору особливостями козацької моди цього періоду, елементи якої нібито чітко видно на портреті.

Однак у такому разі є певна вікова невідповідність. Якщо уявити, що менський сотник позував художнику в той час, коли він був ще при владі або напередодні відставки – йому мало б виповнитися щонайменше 60 років. Але ж на портреті зображено молодшого чоловіка. Відомо, що Гнат Сахновський був у літах, коли вирішив стати ченцем Максаківського монастиря, де перебував останні роки життя. Якщо ж портрет було написано з Івана Гнатовича у друг. пол. XVIII ст., то цілком очевидно, що він вже не міг бути сотником.

До речі, автори-упорядники науково-історичного альбому «Україна – козацька держава» вважали за потрібне не персоніфікувати даний художній образ [28, с. 625].

Якщо на портреті зображений хтось із роду Сахновських, цей портрет було створено в другій, а не в першій половині XVIII ст., і дана персона обіймала посаду сотника менського, то це може бути лише одна людина: онук Гната Васильовича, син Івана Гнатовича – **Яким Іванович Сахновський (1718. 9. 09. – 1781. 22. 08.)**. Професор **В. Кривошея** зазначає: Яким Сахновський «навчався у Чернігівському колегіумі. Службу розпочав із 1737 р. військовим канцеляристом ГВК. У 1737 р. організовував відправку козаків на війну, в 1738 р. в Чернігівському полку організовував відправку полчан у похід, півроку знаходився у Полтавському полку в комісії для перепису вільних дворів для передачі грузинам. Перебував у ставці генерал-аншефа Румянцева в Переяславі, там же з Чернігівським полком ніс сторожу по р. Дніпру. Учасник хотинського походу і баталій. Сотник менський (1739 – 1743). У 1740 р. разом з майором Ізмайловим організовували перепис коней у Чернігівському полку, знаходився при гр. І. І. Неплюєві під час розмежування земель з Туреччиною. У 1742 р. переписував вільні і рангові маєтності. У 1743 р. названий колишнім сотником. Сотник вакансовий, сотник березненський (1748 – 1769). Обозний полковий чернігівський (1769). Абиштований бунчуковим товаришем (з 1769). Мав жилий двір у Мені, шинок у с. Баба (1743). Користувався шляхетським гербом (1743). Д. : Ганна Павлівна Сангурська (1726 – ?), донька полкового обозного чернігівського. У 1769 р. на неї скаржилась до суду вдова сотника королівського Забіли Уляна Полуботок через те, що «підступно» взяла собі помимо синів Забіли Прохора і Прокопа «крепості» їх дядька Василя Полуботка» [17, с. 355–356].

Окремі риси біографії цієї людини, зокрема перебування у ставці П. Румянцева, участь у війні та розмежуванні кордонів із Туреччиною, роблять Якима Сахновського близьким до ще однієї людини зі схожими рисами біографії. Мова йде про відомого російського інженера, топографа, історика та науковця **Олександра Івановича Рігельмана (1720 – 1789)**. Ми не знаємо, чи зустрічались ці персони, але схожі риси їх біографій роблять таке імовірне знайомство цілком прийнятним [29, с. 505–506]. Якщо це дійсно так, то можна припустити, що автором портрета менського сотника міг бути О. І. Рігельман, пензлю якого належать малюнки представників різних суспільних прошарків Гетьманщини XVIII ст.

Не можна відкидати ще одного представника роду Сахновських – **Павла Петровича (1724 – 1787),** який обіймав посаду менського сотника з 1753 по 1772 р. Віхи його (Павла Петровича Сахновського. – *Прим. **Н. С.**)* біографії унеможливлюють його особисте знайомство з О. Рігельманом. Павло Сахновський не брав участі в російсько-турецьких війнах. Утім він цілком міг позувати російському інженеру на прохання когось з більш старших представників цієї династії, які приятелювали з

Рігельманом. Зокрема, вік та часи сотникування Павла Петровича роблять його більш вірогідним портретним персонажем, аніж Іван Гнатович та Яким Іванович Сахновські.

Одна із 25 чорно-білих літографічних індивідуальних картин, написаних художником О. Рігельманом, називається «Сотник Лівобережного полку» [див. мал. №3]. За зовнішними рисами цей малюнок дуже схожий на задекларований образ Гната Сахновського. Беручи до уваги той факт, що О. Рігельман після відставки оселився в с. Андріївка Чернігівської волості, цілком імовірно, що саме ця людина могла зобразити менського сотника.

Разюча схожість загальних рис обох сотників наштовхує на думку щодо використання цього портретного образу для написання О. Рігельманом станкової акварельної літографії сотника Лівобережного полку. «Літописний опис Малоросії», до якого потрапили усі 25 загальновідомих українських портретів, було завершено О. Рігельманом у 1787 р. Яким Іванович помер у 1781, а Павло Петрович Сахновський в 1787 році. Отже, О. Рігельман в якості прототипу свого чорно-білого малюнка міг би використати картину, написану ним раніше.

На користь цієї версії слід привести ще один аргумент: порівняльна зовнішність даного образу (сотника Сахновського. – ***Н. С.)*** з відомими портретами українських сотників більш ранніх періодів, а також портретів-ровесників. Як бачимо, що портрети Андрія Киприяновича (Федоровича) (XVII ст.), Сави Туптала (XVIII ст.), Андрія Стефановича (20–40-ві роки XVIII ст.), Петра Войцеховича (30-ті роки XVIII ст.), Івана Романовича (сер. XVIII ст.) не є максимально тотожними з образом сотника О. Рігельмана [28, с. 620–625].

Утім, така смілива гіпотеза потребує подальших, більш детальних досліджень, із залученням фахівців у галузі мистецтвознавства, фізіогноміки та криміналістики.

Таким чином, проведений археографічний та іконографічний аналіз двох експонатів Сосницького краєзнавчого музею ім. Ю. С. Виноградського дозволяє зробити наступні висновки:

- *жалувана грамота Гнату Сахновському була надана йому не Петром I (як вважають Д. П. Калібаба та І. К. Сахновський), а канцлером Московії Гаврилом Головкіним;*
- *диспозиція цієї норми права дещо значно принижує роль українського гетьмана, за умови звеличення статусу російських чиновників;*
- *санкційна частина правової норми, зазначеної в документі, наділяє керівника козацької держави лише наглядовими функціями;*
- *по-суті, така форма впливу на старшину з боку царської влади буде сприяти деукраїнізації та депатріотизації регіональної еліти Гетьманщини та прискоренню процесу її омосковщення;*
- *художній образ менського сотника є класичним, зважаючи на схожі риси, які ми бачимо на знаменитому малюнку О. І. Рігельмана;*
- *суперечливою є постать, з якої писали цю картину;*
- *на цей статус цілком можуть претендувати три персони з роду Сахновських: Гнат Васильович, Іван Гнатович, Яким Іванович або Павло Петрович;*
- *якщо людина, зображена на портреті (всупереч зробленому запису), жила в друг. пол. XVIII ст., то цей художній твір може належати пензлю відомого історика О. І. Рігельмана;*
- *наукове припущення щодо імовірного автора образу менського сотника зроблене на підставі ототожнення схожих рис автобіографії обох персоналій;*
- *для встановлення історичної цінності даного портрета варто залучити до аналізу фахівців-мистецтвознавців;*
- *дані артефакти мають неабияку історичну цінність;*
- *використання та аналіз їх художньо-документальних складових дозволить здійснювати подальші наукові дослідження регіональної історії нашої держави, зокрема Чернігово-Сіверщини.*

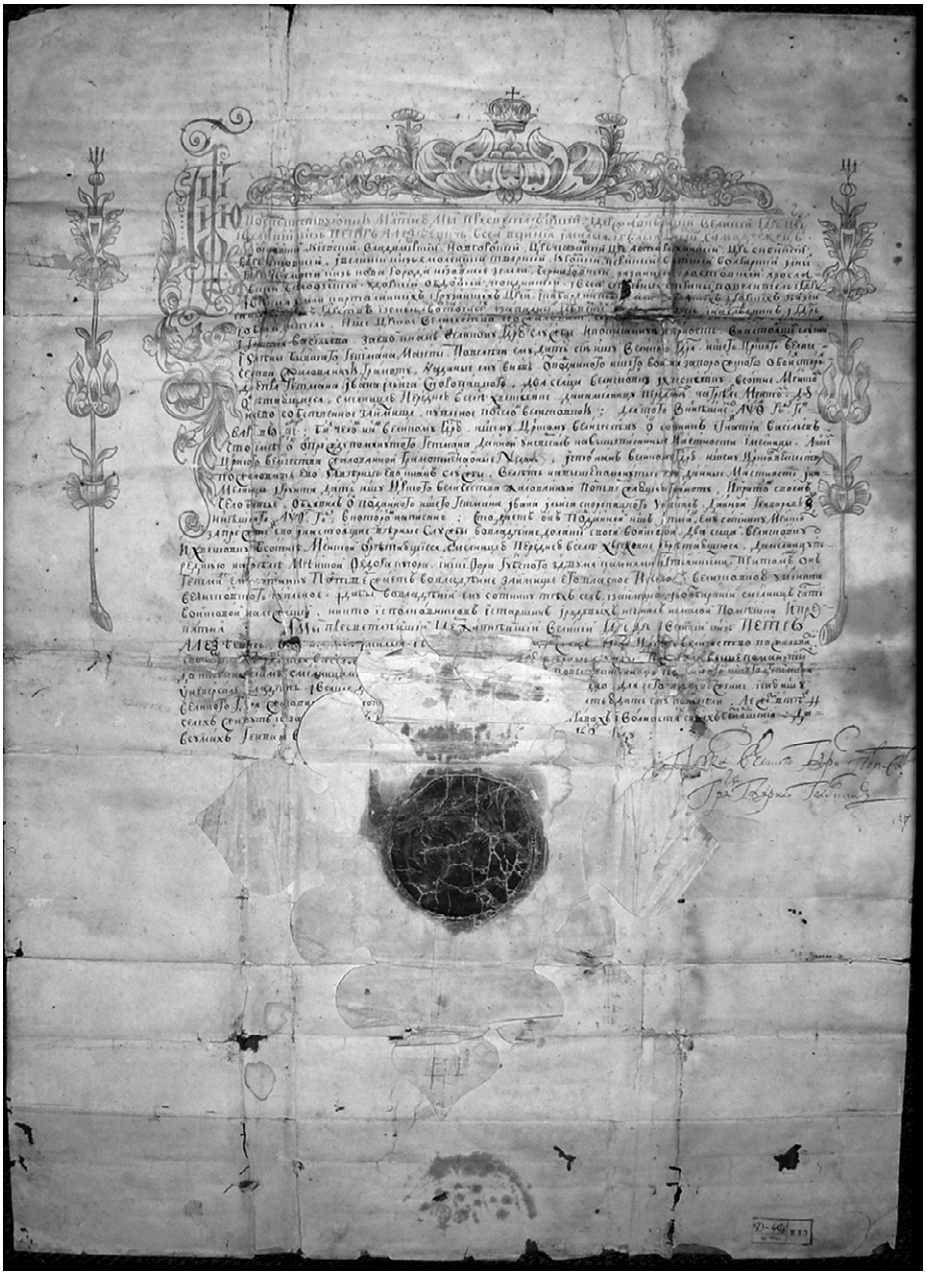

Рис. №1. Жалувана грамота Игнатия Васильева (Сахновського). Оригінал. Видана власнику 17 січня 1709 р. Ф., д. 45 х 30 см. СКМ. Інв. № 496.

Рис. № 2. Невідомий художник. Ігнатій Васильович Сахновський, сотник із Мени. Оригінал. Олія. Полотно. Перша половина XVIII ст. П., о. 39 х 32 см. СКМ. Інв. № 24.

Рис. №3. Сотник Лівобережного полку. З малюнку О. І. Рігельмана. Перша половина XVIII ст. Літографія. Папір. Друк. П., о. 25 х 17,5 см.

Додаток № 1

Текст жалуваної грамоти Гнату Сахновському

Божию споспешествующею милостию Мы пресветлейший и державнейший Великий Государь Царь, и Великий Князь Петр Алексеевич Всея Великия и Малыя и Белыя России Самодержец, Московский, Киевский, Владимирский, Новгородский Царь Казанский, Царь Астраханский, Царь Сибирский, Государь Псковский, и Великий Князь Смоленский, Тверский, Югорский, Пермский, Вятский, Болгарский и иных Государь и великий князь Нова Города и Низовские земли, Черниговский, Рязанский, Ростовский, Ярославский, Белоозерский, Удорский, Обдорский, Кондийский, и Всея Северные страны Повелитель, и Государь и великия земли Карталинских... и Горских князей и иных царств, государств и земель восточных и западных и северных... и наследник и государь и обладатель Наше Царское Величество пожаловали... сотника Игнатия Васильева за его к нам великого государю службы и показанную верность в настоящей случай измены бывшаго гетмана Мазепы.

Повелели ему сию нашу великого Государя нашего царского величества жалованную грамоту на данные ему вновь от подданного нашего войска Запорожского обоих сторон Днепра Ивана Ильича Скоропацкого два сельца Величковку и Хвесь-

ковку сотни Менской обретающиеся, с мельницею переднею в селе Хвеськовке да на мельницу переднюю на гребле Менской да на ево собственное займище, купленное под селом Величковкою для чего в нынешнем 1709 году генваря в 11 день бил челом нам великому Государю нашему царскому величеству он, сотник Игнатий Васильев, что имеет он от прежде помянутого гетмана данный универсал на вышеписанные маетности и мельницы, а нашей царского величества жалованной грамоты не дано, и чтоб великому государю нашему царскому величеству пожаловать его за верный его к нам службы велеть на вешепомянутые ему данные мельницы и грунта дать нашу царского величества жалованную подтверждающую грамоту и притом своем челобитье объявил он подданного нашего гетмана Ивана Ильича Скоропацкого уневерсал, данной генваря 7 нынешнего 1709 года, в котором написано, что дает он, подданный наш гетман ему, сотнику Менскому за прежние свои за настоящие верные службы во владение до ласки своей войсковой два сельца Величковку и Хвеськовку, в сотне Менской обратающиеся, с мельницею переднею, в селе Хвеськовке обретающеюся, да мельнице на гребле Менской Федора Кучора и Никифора Губского с двумя камнями крестьянскими.

При том он, гетман, ему, сотнику, подтверждает во владение займище ево власное под селом Величковкою, у мельника величковского купленное, дабы во владении ему тех сел, займища и в отбирании с мельниц части войсковой належащей никто из полковников и старшин и рядовых не чинил нималой помешки и препятия мы пресветлейший и державнейший великий Государь и великий князь Петр Алексеевич всея Великия и Малыя и Белыя России самодержец... . величества пожаловал ево Игнатия Васильева за ево великому Государю верность... . вышепоказанными данными селами, мельницами и ево купленным займищем повешеписанному подданного нашего гетмана уневерсалу владеть и всякие доходы со оных употреблять свободно для чего в подтверждение и сию нашу великого Государя жалованную грамоту за наши цареваго величества печатью дать ему повелели.

А ежели в тех селах живут казаки, и оным быть содержанным при прежних правах и вольностях своих без нарушения.

Дан в Сумах генваря в 17 1709 г, государствования нашего 27 году.

Приказ великаго государя подписал Гаврило Головкин.

На подлиннике оттиск мастичной печати, прикрытой верх из бумаги.

Переписал с подлинника, находящегося в Сосницком краеведческом музее, научный работник музея Ю. Виноградский.

г. Сосница, 5 ноября 1948 г.

Переписано с применением современной орфографии и арабских чисел вместо славянских.

Таблиця №1

МОНАРШІ ТИТУЛИ МОСКОВСЬКОГО ЦАРЯ ОЛЕКСІЯ МИХАЙЛОВИЧА ТА ПЕТРА І

Титул царя Олексія Михайловича (1645 – 1676)	Титул царя Петра І Олексійовича (1689 – 1721)	Титул імператора Петра Великого (1721 – 1725)
Божиею милостию, Мы Великий Государь Царь и Великий Князь Алексей Михайлович, Всея Великие и Малые и Белые России, Самодержец Московский, Киевский, Владимирский, Новгородский, Царь Казанский, Царь Астраханский, Царь Сибирский, Государь Псковский и Великий Князь Литовский, Смоленский, Тверской, Волынский, Подольский, Югорский, Пермский, Вятский, Болгарский и иных, Государь и Великий Князь Новагорода Низовские земли, Черниговский, Рязанский, Полоцкий, Ростовский, Ярославский, Белозерский, Удорский, Обдорский, Кондинский, Витебский, Мстиславский и Всея Северные страны Повелитель, и Государь Иверския земли, Карталинских и Грузинских Царей, и Кабардинские земли Черкасских и Горских Князей и иных многих государств и земель восточных и западных, и северных отчич и дедич, и наследник, и государь, и обладатель.	Божиею милостию Мы, пресветлейший и державнейший Великий Государь Царь и Великий Князь Петр Алексеевич Всея Великия и Малыя и Белыя России самодержец: Московский, Киевский, Владимирский, Новгородский; Царь Казанский, Царь Астраханский, Царь Сибирский, Государь Псковский и Великий Князь Смоленский, Тверский, Югорский, Пермский, Вятский, Болгарский и иных Государь и Великий Князь Новагорода Низовские земли, Черниговский, Рязанский, Ростовский, Ярославский, Белоозерский, Удорский, Обдорский, Кондийский, и Всея Северные страны Повелитель и Государь Иверские земли, Карталинских и Грузинских Царей, и Кабардинские земли, Черкасских и Горских Князей и иных многих государств и земель восточных и западных и северных Отчич и Дедич и наследник и государь и обладатель.	Божиею поспешествующею милостию Мы Петр Первый, Император и Самодержец Всероссийский, Московский, Киевский, Владимирский, Новгородский, Царь Казанский, Царь Астраханский, Царь Сибирский, Государь Псковский и Великий Князь Смоленский, Князь Эстляндский, Лифляндский, Корельский, Тверский, Югорский, Пермский, Вятский, Болгарский и иных, Государь и Великий Князь Новагорода Низовские земли, Черниговский, Рязанский, Ростовский, Ярославский, Белоозерский, Удорский, Обдорский, Кондийский и Всея Северные страны повелитель и Государь Иверские земли, Карталинских и Грузинских царей, и Кабардинские земли, Черкасских и Горских Князей и иных Наследный Государь и Обладатель

[30 с. 253-254]

1. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник [Текст] / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.

2. Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. [Текст] / В. М. Заруба. – Дніпропетровськ: ЛІРА, 2007. – 380 с.

3. Заруба В. М. Козацька старшина Гетьманської України, (1648 – 1782): персон. склад та родинні зв'язки [Текст] / В. М. Заруба. – Дніпропетровськ. : ЛІРА, 2011. – 931с.

4. Казацко-старшинский род Сахновских [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту: http://www. rdsakhnvskih. cm/. Заголовок з екрана. – 22. 10. 14.

5. Казіміров Д. В. Землеволодіння козацької старшини на Менщині у другій половині XVII – XVIII ст. [Текст] / Д. В. Казіміров // Сіверянський літопис. – 2006. – № 5. – С. 25-32.

6. Казіміров Д. В. Козацька старшина Менської сотні у другій половині XVII –XVIII ст. [Текст] / Д. В. Казіміров // Гілея. Всеукраїнський науковий журнал. – 2011. – Вип. 52. – С. 267-276.

7. Казіміров Д. В. Суперництво старшинських родин Менської сотні Чернігівського полку у першій половині XVIII ст. [Текст] / Д. В. Казіміров // Сіверщина в історії України. – Київ–Глухів. – 2009. – Вип. 2. – С. 101-104.

8. Казіміров Д. В. Особливості формування та розвитку сотенних структур Гетьманщини другої половини XVII – XVIII ст. (за матеріалами Менської сотні Чернігівського полку). Дис. на здобуття ст. канд. іст. наук [Текст] / Д. В. Казіміров. – Київ, 2012. – 265 с.

9. Калібаба Д. П. Менська «батарея». Героїчні сторінки історії [Текст] /Д. П. Калібаба // Колгоспна правда. –1981. – 17 берез.

10. Калібаба Д. П. Козацького роду [Текст] / Д. П. Калібаба // Наше слово. – 1991. – 7 листоп.

11. Калібаба Д. П. Самоврядування. Так було колись [Текст] / Д. П. Калібаба // Наше слово. – 1992. – 7 трав.

12. Калібаба Д. П., Соляник В. С. Наша рідна Менщина [Текст] / Д. В. Калібаба, В. С. Соляник. – Мена: Домінант, 2003. – 176 с.

13. Корбач І. М. Сотники: Історичний роман-хроніка / І. М. Корбач. – К. : Укр. центр духов. культури, 1995. – 299 с.

14. Кривошея В. В. Українська козацька старшина. Ч 1. Реєстр урядників гетьманської адміністрації. – Вид. 2-ге, доповнене, уточнене і виправлене [Текст] / В. В. Кривошея. – К. : Стилос, 2005. – 259 с.

15. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини [Текст] / В. В. Кривошея. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 452 с.

16. Кривошея В. В., Кривошея І. І., Кривошея О. В. Неурядова старшина Гетьманщини [Текст] / В. В. Кривошея, І. І. Кривошея, О. В. Кривошея. – К: «Стилос», 2009. – 431 с.

17. Кривошея В. В. Українське козацтво у національній пам'яті. Чернігівський полк. : Монографія у 2-х т. [Текст] / В. В. Кривошея. – К. : ДП НВЦ Пріоритети. – 2012. – Т. 2. – 508 с.

18. Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник [Текст] / В. К. Лукомский, В. Л. Модзалевский. Издание Черниговского Дворянства. – Спб. : Типография «Сириус», 1914. – 213 с.

19. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник [Текст] / В. Л. Модзалевский. Т. 4. – П-С. – К. : Типо-литография С. К. Шульженко, ул. Пушкинская, № 4, 1914. – 853 с.

20. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі [Текст] / Вст. ст., упор. та примітки П. М. Саса, В. О. Щербака. — К. : Либідь, 1994. – 768 с.

21. Салтан О. М. «Золота комора» менського сотника Сахновського: народження легенди // Північний вектор. Чернігівський суспільно-інформаційний часопис – 1 трав. 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: http://www. pivnich. inf/zlta-kmra-menskh-stnyka-sahnvskh-nardzhennya-lehendy/. – Заголовок з екрана. – 3. 05. 14.

22. Салтан О. М. «Золота комора» менського сотника Сахновського: «Рубікон» і «Тулон» козацького центуріона Сіверщини // Північний вектор. Чернігівський суспільно-інформаційний часопис. – 2 трав. 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: http://www. pivnich. inf/zlta-kmra-menskh-stnyka-sahnvskh-rubikn-i-tuln-kzatskh-tsenturina-siverschyny/. – Заголовок з екрана. – 3. 05. 14.

23. Салтан О. М. «Золота комора» менського сотника Сахновського. Дорогоцінний артефакт козацької доби, який міг існувати. – 1 черв. 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: http://pivnich. inf/zlta-kmra-menskh-stnyka-sahnvskh-drhtsinnyj-artefakt-kzatskji-dby-yakyj-mih-isnuvaty/. – Заголовок з екрана. – 2. 06. 14.

24. Салтан О. М. «Золота комора» менського сотника Сахновського. Скарб, якого не було. Частина IV. – 8 черв. 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: http://pivnich. inf/zlta-kmra-menskh-stnyka-sahnvskh-skarb-yakh-ne-bul-chastyna-iv/. – Заголовок з екрана. – 9. 06. 14.

25. Сосницький краєзнавчий музей ім. Ю. С. Виноградського. Жалованнная грамота менскому сотнику Игнатию Васильеву. – Інв. № 496.

26. Сосницький краєзнавчий музей ім. Ю. С. Виноградського. Портрет. Ігнатій Васильович Сахновський. Сотник із Мени. 1-ша половина XVIII ст. Олія, полотно. Художник невідомий. – Інв. № 24.

27. Сосницький краєзнавчий музей // Виноградський Ю. С. Переклад тексту жалуваної грамоти менському сотнику Игнатию Васильеву [Текст] / Ю. С. Виноградський. – Без інв. номера.

28. Україна – козацька держава [Текст] : ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / авт. -упоряд; керівник проекту, худож; фото; ілюстратор В. В. Недяк, наук. ред. В. О. Щербак, О. К. Федорчук. – К. : Емма, 2004. – 1216 с.

29. Українське козацтво: мала енциклопедія [Текст] / Кер. авт. кол. Ф. Г. Турченко, Відпов. ред. С. Р. Лях. – Вид 2-ге, доп. і перероб. – К. : Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – 672 с.

30. Энциклопедия российской монархии. Великие князья. Цари. Императоры. Символика и регалии. Титулы [Текст] / В. Бутромеева. – Екатеринбург: У-Фактория, 2002. – 384 с.

Салтан Н. Н. Жалованная грамота и портрет менского сотника Игнатия Васильевича Сахновского: археографический и иконографический анализ

Статья посвящена исследованию двух малоизвестных артефактов периода казачества, хранящиеся в Сосницком краеведческом музее им. Ю. С. Виноградского. Это так называемые жалованная грамота и портрет менского сотника Игнатия Васильевича Сахновского.

Осуществлен археографический анализ текста грамоты. Установлено, что содержательная сторона данного документа является индикатором сложных политических и социально-экономических процессов, характерных для Гетманщины нач. XVIII ст. Специфический характер этого первоисточника содержит ряд исторических закономерностей, которые со временем проявят себя, сыграв фатальную роль в судьбе казацкой элиты и украинского государства.

Saltan N. M. Letters patent and portrait of menskil centurion Ignatius Vasilyevich Sakhnovsky: arheographic and iconographic analysis

Article is devoted to two little known period of cossacks artifacts store in the museum of local museum of Sosnytsya named after Winogradsky. This so-called letters patent, and a portrait of menskil centurion Ignatius Vasilyevich. Sakhnovsky.

The arheographic text analysis of letters patent was executed. It was established that the content of this document, was an indicator of the complicated political and socio-economic processes characteristic of Hetman rule, the beginning of XVIII century.

The specific nature of this primary source contains a number of historical regularities, which will eventually manifest themselves by playing a fatal role in the fate of the cossack elite and the Ukrainian state.

Typological characteristics carried portraits of the person. It is determined the main artistic and iconographic parameters of this unique pictorial works of North left bank.

Keywords: property, letters patent, cossack officers, Moscovia, portrait, centurion, royal title, russian officials.

УДК 91(477. 51)»17»

Дмитро Казіміров

●

ОКОЛИЦІ МАКОШИНА ТА МАКОШИНСЬКОГО МИКОЛАЇВСЬКОГО МОНАСТИРЯ В МАТЕРІАЛАХ «ГЕНЕРАЛЬНОГО ОПИСУ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ» (1765 – 1769 рр.)

Публікація містить джерела до історії селища Макошине та Макошинського Миколаївського монастиря другої половини XVIII ст. У передмові розглядаються інформаційні можливості наведених документів щодо вивчення географічних особливостей регіону, житлової та господарської забудови, розвитку сільського господарства та промислів, соціальної структури та демографічних характеристик населення Макошина у другій половині XVIII ст.

Ключові слова: Генеральний опис, Макошин, Макошинський Миколаївський монастир, козаки, посполиті, бобровники.

Дослідження історії малих містечок, сіл та життя їх мешканців набуває все більшої популярності в сучасній українській історичній науці. Вивчення різноманітних аспектів життєдіяльності, побуту, шлюбно-сімейних відносин в середовищі таких мікроколективів сприяє глибшому розумінню процесів, що відбувалися в суспільстві та державі в певну історичну добу. На сьогоднішній день минуле багатьох малих населених пунктів представлене у вигляді невеликих, почасти фрагментарних, краєзнавчих розвідок. Водночас значна частина сіл та хуторів, зникаючи з карти України, взагалі залишається без власної писемної історії. А це – втрачена пам'ять про своїх предків та життєвий досвід минулих поколінь, який так необхідний сучасним українцям.

Реконструкція умов повсякденного життя та функціонування невеликих людських спільнот минулих епох потребує залучення як нових джерел, так і сучасних підходів, до прочитання вже відомих. Серед таких пам'яток чільне місце посідає «Генеральний опис Лівобережної України (1765 – 1769 рр.)». Нагадаємо, що його проведення здійснювалося під керівництвом президента II Малоросійської колегії графа Петра Румянцева згідно з указом російської імператриці Катерини II від 4 листопада 1763 р. Ним же були розроблені форми та інструкції для опису міст, козацьких господарств, державних, приватних та монастирських маєтностей [13, с. 101]. Перелік позицій для обліку був настільки докладним, що деякі з них (зокрема, про перепис домашньої птиці) довелося згодом відкинути через труднощі у виконанні [4, с. 409].

Уперше увагу на наукову цінність цього джерела звернули Д. Багалій та О. Лазаревський, який у 1866 р. знайшов частину Опису в Чернігові та разом з М. Константиновичем здійснив її опрацювання. Згодом Генеральний опис досліджували І. Лучицький, В. Мякотін, М. Ткаченко, П. Федоренко, С. Шамрай та ін. [4; 7, с. 139-143; 11; 12; 13, с. 103; 18; 21; 22]. На сучасному етапі його матеріали лягли в основу досліджень про демографічні характеристики населення полкових міст Гетьманщини. Водночас здійснюється видання документів Опису по окремих містах та селах Гетьманщини [6; 14; 17; 19; 20].

© Казіміров Дмитро Вікторович – кандидат історичних наук, спеціаліст Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ та організацій.

Публікація відомостей про подвірний опис Макошина та маєтності Макошинського Миколаївського монастиря є черговим кроком у вивченні інформаційних можливостей цього документального масиву. Макошине – селище Менського району Чернігівської області. Згадується на початку XVII ст. як поселення, що могло бути засноване на території зруйнованого під час литовсько-московських війн міста Хоробор, про який повідомляється в літописах під 1153 та 1234 рр. [6, с. 148]. У 1623 р. Макошин відомий серед сіл Менської волості, яку за наказом адміністратора Чернігово-Сіверщини Владислава Вази отримав кокенгаузький староста Зигмунт Казановський [10, с. 269]. Згодом волость належала коронному підкоморію Адаму Казановському, який невдовзі продав її чернігівському каштеляну, київському воєводі Адамові Киселю за 250 тис. злотих. Про це свідчив відповідний документ та королівський консенс (дозвіл) від 23 березня 1645 р. [10, с. 269, 294]. За його сприяння у 1640-х рр. було засновано Макошинський Миколаївський (чоловічий) та Макошинський Покровський (жіночий) монастирі. За Присяжними книгами 1654 р. Макошин згадується як село Менської сотні Ніжинського, з 1660-х рр. – Чернігівського полку [16, с. 261; 9 с. 347].

Матеріали Генерального опису по Макошину та Макошинському Миколаївському монастирю зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві. До них відноситься відомість про двори козаків с. Макошина (1768 р.), чернетка відомості про двори посполитих, що належали на ранг генеральному осавулу Івану Скоропадському від 2 грудня 1767 р., чернетка відомості про двори бобровників (грудень 1767 р.) та відомість про забудову та маєтності Макошинського Миколаївського монастиря (без дати) [2; 3]. Бобровниками у XVII – XVIII ст. називалися групи населення, представники яких займалися полюванням на бобрів на потреби гетьманського двору [8, с 87].

Відомості про господарства козаків с. Макошина та монастиря містяться у книзі на 930 аркушів, де зібрані матеріали по всіх селах Менської сотні [2, арк. 585-598; 913-917]. Всього переписано 32 двори, в яких мешкало 265 чол. Документи про двори посполитих та бобровників Макошина потрапили до іншої справи [3, арк. 801-808]. В обох відомостях наявні значні втрати матеріалу, окремі аркуші переплутані. Описи деяких дворів незавершені, мають численні закреслення та виправлення іншим чорнилом (збережені у наявній публікації). Про втрату частини аркушів свідчать й наступні факти. Так, Скоропадському належало 64 двори, а інформація збереглася лише про 9 господарств та 51 мешканця. Щодо бобровників в описі представлено лише 3 двори, де жили 28 чол. Проте за сповідною книгою 1746 р. в Макошині був 21 двір бобровників, де мешкало 115 чоловік [1, арк. 431-433 зв.]. На відміну від інших сіл Менської сотні, в Описі відсутні відомості про Успенську церкву с. Макошина, прилеглу до неї забудову та родину священика.

Також станом на 1766 р. у Макошині 14 дворів належало чернігівському полковому обозному Івану Сахновському, по 5 дворів – нащадкам генерального судді Федора Лисенка та згаданому Макошинському Миколаївському монастирю [9, с. 386]. В матеріалах Опису поки що не виявлені документи про господарство та слобідку Макошинського Покровського монастиря, що знаходилися поряд з Макошиним на березі р. Десна [5, с. 156]. У 1746 р. в ній налічувалося 359 жителів у 32 дворах та окремо в «монастирском дворце» [1, арк. 279]. Ця ж сама кількість господарств залишалася в 1766 р. [9, с. 386]. Тому припускаємо, що на момент проведення Генерального опису загальна чисельність населення Макошина могла становити 1100 – 1200 чол. Загалом відсутність остаточних відомостей про населення та втрати в документах зумовлені припиненням Генерального опису в 1769 р. без подальшого впорядкування його матеріалів та їх недбалим зберіганням впродовж наступного століття [7, с. 9-10].

Усі документи написані скорописом другої половини XVIII ст. Як правило, відомості про козаків складали сотенні правління, згідно з наказами полкових комісій, з укладання Опису. У Менській сотні це міг робити сотенний писар Гнат Романовський, який обіймав цю посаду в 1760 – 1778 рр. Менським сотником тоді був Павло Сахновський [9, с. 356, 372]. Відомості про володіння козацької старшини та монастирів укладались від імені їх власників [13, с. 98]. Описи козацьких, посполитських та дворів бобровників

здійснені за приблизно однаковою схемою. Спершу вказується номер, загальний стан двору («новый» або «старий») та перелік надвірних будівель. Далі зазначена соціальна приналежність, місце народження, прізвище, ім'я та по батькові, вік, стан здоров'я господаря, його дружини, дітей та інших родичів (брати, сестри, племінники, теща, мати господаря тощо). Серед приміток про вади здоров'я більше всього представлене каліцтво верхніх та нижніх кінцівок, часткова або повна втрата зору. Так само переписувалися підсусідки та робітники в разі їх наявності в господарстві. Далі йшов перелік земельних угідь з вказівкою на площу (в днях або сажнях*), місцезнаходження та підстави володіння. Джерело містить інформацію про господарську діяльність мешканців дворів, а саме: обсяги вирощування та врожайність зернових культур (у чвертях, четвериках та гарнцях**), кількість голів худоби, заняття промислами (винокурні, шинки, млини, пасіки, рибальство та полювання на бобрів) з вказівкою на обсяги виробництва, реалізації (напр., алкогольні напої продавалися на куфи, кварти і чарки***) та прибутки від них. Основна різниця між відомостями стосувалася інформації про повинності та податки. Щодо козаків ставилася відмітка про відбування військової служби. Стосовно кожного двору посполитого та бобровника повідомлялося про обсяг колишніх натуральних та грошових зборів на «консистенти» (відомі як «порції» та «рації» на користь царського війська) та сплату так званих «кварталних денег». Цей податок, відомий як «рублевый оклад» (у розмірі 1 рубля з двору), був запроваджений П. Румянцевим у 1765 р. та мав сплачуватися частинами чотири рази на рік [8, с. 71]. Окрім цього, посполиті платили «чиншові гроші» на користь господаря, а з бобровників від їхнього промислу стягувався щорічний грошовий податок до Генеральної скарбової канцелярії.

Відомість про монастир та його володіння розпочинається з вказівки про місцерозташування, опису храмових споруд та господарської забудови. Далі йде перелік служителів ігумена та ченців, монастирських послушників та найманих робітників, серед яких – не тільки місцеві мешканці, а й вихідці з сусідніх полків Гетьманщини, Правобережної України та Брянського повіту Російської імперії (всього 25 чоловік) [2, арк. 913 зв. – 914]. Потім описуються маєтності, що належали монастирю в Менській та Сосницькій сотнях. Сюди відносяться орні землі, ліси та сіножаті, озера, хутори, де стояли пасіки та утримувалася монастирська худоба. Також повідомляється про обсяги прибутків від винокурень, шинків та паромної переправи на р. Десна, що належала монастирю в Макошині.

Окрім всього, відомості про козацькі та монастирські господарства містять багату інформацію про назви хуторів, урочищ, озер, родючість грунтів, якість трави на сіножатях, породи дерев у лісах та різновиди риби в місцевих водоймах. Тому Генеральний опис є також цінним джерелом до вивчення місцевої топоніміки та природно-географічних умов краю у XVIII ст.

При відтворенні документів максимально збережене оригінальне розміщення тексту з поділом на абзаци та стовпчики, а також не існуючі в сучасному українському ал фавіті літери (літера «ѣ» читається як «е» або «и», літера «ѯ» – як «кс»). Виносні літери позначені курсивом. Титла розкриваються, пропущені літери відтворені у квадратних дужках. Втрачені фрагменти тексту, не зазначені цифрові дані також подані у квадратних дужках. Великі та малі літери, знаки пунктуації проставлені з наближенням до сучасних норм правопису. Недатований документ позначений скороченням б/д.

1. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 679. – Оп. 1. – Спр. 380. – 437 арк.
2. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 23. – 930 арк.
3. ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 804-808.
4. Багалей Д. Генеральная опись Малороссии (Эпизод из деятельности первого правителя Малороссии, гр. П. А. Румянцева-Задунайского) / Д. Багалей // Киевская старина. – 1883. – № 11. – С. 402-432.

* 1 сажень – 175,5 см, 1 день – 0,54-0,81 га

** 1 четверть – 131,5 кг, 1 четверик – 17,71 кг, 1 гарнець – 2,21 кг

*** 1 куфа – 400-500 л, 1 кварта – 1,2 л, чарка – 0,123 л [15, с. 79, 80]

5. Виноградський Ю. Сосниця та її околиці / Ю. Виноградський // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. – К. : Державне видавництво України, 1928. – С. 147-169.

6. Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. / Ю. Волошин. – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.

7. Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр. Покажчик населених пунктів. – К. : Центр. держ. іст. архів УРСР в м. Києві, 1959. – 185 с.

8. Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. / А. И. Гуржий. – К. : Наукова думка, 1986. – 136 с.

9. Кривошея В. В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк: монографія: у 2 т. / В. В. Кривошея. – К. : ДП «НВЦ «Пріоритети»», 2012. – Т. ІІ. – 508 с.

10. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648) / П. Кулаковський. – К. : Темпора, 2006. – 496 с.

11. Лазаревский А. Н., Константинович Н. К. Обозрение Румянцевской описи Малороссии / А. Н. Лазаревский, Н. К. Константинович. – Чернигов: Изд. губ. стат. комитета, 1866. – 857 с.

12. Лепенко Н. О. Генеральний опис 1765 – 1769 рр. – джерело для вивчення земельних мір Лівобережної України / Н. О. Лепенко // Український історичний журнал. – 1983. – № 2. – С. 134-137.

13. Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII століття / М. А. Литвиненко. – Харків: Вид-во Харківського ун-ту, 1970. – 204 с.

14. Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765 – 1769 рр. / [упоряд., вступ. ст. і ком. Ю. Волошина]. – К. : Наш час, 2012. – 576 с.

15. Мордвінцев В. Палеографія. Довідник для практичних занять студентів кафедри історії Росії / В. Мордвінцев. – К., 2010. – 112 с.

16. Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки / [упоряд. о. Ю. Мицик, Л. Кравець]. – К., 2003. – 349 с.

17. Науменко А. Корюківка за Румянцевським описом Малоросії / А. Науменко // Сіверянський літопис. – 2014. – № 4. – С. 48-67.

18. Путро О. І. Генеральний опис 1765 – 1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. / О. І. Путро // Український історичний журнал. – 1982. – № 7. – С. 143-147.

19. Село Дягова в матеріалах «Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр.» / Упорядник Дмитро Казіміров. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2013. – 232 с.

20. Сердюк І. Полкових городов обиватели: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьмащини другої половини XVIII ст. / І. Сердюк. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 304 с.

21. Федоренко П. Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи // Труды Полтавской ученой архивной комиссии / [под ред. И. Ф. Павловского, А. Ф. Мальцева и М. В. Падалки]. – Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1915. – С. 80-155.

22. Шамрай С. До історії Київської сотні Київського полку / С. Шамрай // Історико-географічний збірник. – К. : З друкарні Всеукраїнської академії наук, 1928. – Т. ІІ. – С. 134-146.

№ 1

Відомість про виборних козаків та підпомічників – мешканців с. Макошина (1768)

585 Ведомость в комисию сочинения в полку Чернѣговскомъ Генералной описѣ *от* сотенного Менского правления о состоящихъ в Менской сотнѣ в селѣ Макошинѣ виборних и по*д*помощика*х* козакахъ и о ихъ состояніи и о имуществѣ учинения 1768 го*ду*

Село Макошинъ лежащій о*т* местечка Мени в девяти верстахъ, к оному *ж* мѣстечку, близше при реке Деснѣ

В оной жителствуютъ козаки

1 дворъ старой в немъ строения хатъ една, клѣтей двѣ, сараевъ два, клунъ двѣ, в оном*ѣ* дворѣ жителствуетъ виборній козакъ Степанъ Пархоменко, уроженецъ макошинскій, летъ 50, здоровъ.

Жена его Уляна Якимова, родимка макошинская, летъ 47, здорова

В них дѣтей

1 синъ Семенъ летъ 12
2 дочъ Агафия летъ 10
} здорови

Братаничъ его Пилипъ, летъ 15, здоровъ

Сестра его Пилипа, Гарпина, летъ 12, здорова

Онъ Пархоменко с предковъ козакъ

У него поля пахотного на пятнадца*т* денъ

Сѣнокосу возовъ на сорокъ

Лесу дровяного дубового в окружности на 250 саженъ

Пасѣка при дворѣ жило*мъ*, в ней пчелъ десятеро, с онихъ медъ и воскъ продаетъ в мѣстечка*х* Менѣ и Со*с*ницѣ //

585 зв. Скота быковъ два, коровъ двѣ, назимковъ два, [...] двое, телицъ двѣ, овець старихъ два*д*цятеро, молодих пятеро, лошадей двое, лошатъ двое

Хлеба сеетъ в годъ ржи 2 четвертѣ, гречи двѣ четвертѣ, овса одну четверть, ячменю четири четвертѣ, гороху два четверичка

Промисловъ и ремества не имеетъ

Службу о*т*правляетъ самъ

Доходъ получаетъ с пасѣки рублей 3.

Впредъ промишлятъ ничемъ не желаетъ

В ономъ дворѣ жителствуетъ подсусѣдокъ [....], уроженецъ оного села звания козачого и за згоре[ния] его хати въ 765 мъ году сталъ житъ в сусѣдахъ

Жена его Евдокия Юскова, родимка оного села, летъ 27, здорова.

2 дворъ старой, в немъ строения хата 1, клѣтъ 1, сарай 1.

В немъ жителствуетъ козакъ подпомощикъ Петръ Легкій, уроженецъ оного села, летъ 50, здоровъ

Жена его, Параскевия Иванова, родимка оного села, лет [...], здорова

В нихъ дѣтей

1 синъ Харитонъ, летъ 20

Жена его Настя Нестерова, взята в ономъ селѣ, лѣтъ 19, здорова

Синъ ихъ Игнатъ, лѣтъ 2, здоровъ

2 Иванъ лѣтъ 15
3 Тимошъ лѣтъ 14
4 Яковъ лѣтъ 7
} здо ро вы

Оной Легкій с предковъ козакъ //

586 В него пахатной землѣ на 2 упруги

Скота овецъ 10, свиня одна

Промисловъ и ремесла не имеетъ

Службу о*т*правляетъ самъ

Впредъ промишлятъ ничемъ не желаетъ

3 дворъ старой, в немъ строения хата 1, клуня 1

В ономъ жителствуетъ козакъ подпомощикъ Павелъ Сорока, уроженецъ онаго села, летъ 50, здоровъ

Жена его Гарпина Кирикова, лѣтъ 50, здорова, родимка оно*го* села

В нихъ дѣтей

1 Михаилъ, лѣтъ 30, здоровъ

Жена его Аришка Василева, летъ 26, здорова
дочъ ихъ Евдокия, лѣтъ 1, здорова
2 Якимъ, лѣтъ 20, здоровъ
Жена его Настя Ничипорова, лѣтъ 19
Дочъ ихъ Пораска, лѣтъ 1, здорова
3 Степанъ лѣтъ 10
4 Евдокия лѣтъ 15
5 Матрона лѣтъ 12
6 Иулияна лѣтъ 5
} здоровi
Оной Сорока с предковъ козакъ
В него пахотной землѣ дней на 9
Сѣнокосу возовъ на *д*вадцать
Скота биковъ 2, корова 1, теля 1, телицъ 2, назимко*в* 1, свиней трое, лошадей двое
Сеетъ в годъ ржи полтори четвертѣ, гречи чтири четверичка, овса одну четверть, ячменю два четверичка //

586 зв. Промисловъ и ремесла не имѣетъ
Службу о*т*правляетъ болшой синъ его
Впредъ промишлятъ ничемъ не желаетъ
4 дворъ старій, в немъ строения хата 1, клѣтъ 1
В немъ жителствуетъ козакъ подпомощикъ Иванъ Бичокъ, уроженецъ оного села, лѣтъ 45, здоровъ
Жена его Марина Яковина дочъ, родимка оного села, лѣтъ 40, здорова

В нихъ дѣтей
1 синъ Иванъ лѣтъ 8
2 Федоръ лѣтъ 1
3 дочъ Варвара летъ 12
} здоровы

Оной Бичокъ ис предко*в* козакъ
В него пахотно*й* землѣ и протчи*х* прина*д*лежностей не имѣется
З скота овецъ стари*х* 3, свиня одна
Промисла и ремесла не имѣетъ
Службу о*т*правляетъ самъ
Впредъ промишлятъ ничемъ не желаетъ
5 дворъ старій, в немъ строения хата 1, клѣтъ 1, сараевъ 2
В немъ жителствуетъ козакъ по*д*помощикъ Андрѣй Шишъ, уроженецъ онаго села, лѣтъ 40, здоровъ
Жена его Параска Иванова, родимка мѣстечка Березни, летъ 34, здорова

В нихъ дѣтей
1 Захарко холость лѣтъ 18
2 Трохимъ лѣтъ 15
3 Илля лѣтъ 2
4 Уляна лѣтъ 8
5 Ходора лѣтъ 4
} здорови

//

587 Оной Шишъ с предковъ козакъ
У него поля пахотного дней на 8
Сѣнокосу за Десною возовъ на двадцать
Лѣсу годящого болѣе на клучища осикового в долготу саженей на 80, а в ширъ на 50
З скота бикъ одинъ, корова 1, по*д*телокъ 1, свиня 1. Ржи сеетъ в годъ по чтири четверичка, гречи чтири че*т*веричка, овса два четверичка
Промисловъ и ремесла не имѣетъ
Службу о*т*правляетъ самъ

Впредъ промишлятъ ничемъ не желаетъ
6 дворъ старій, в немъ строения хата 1, клѣтъ 1, сарай 1.
В ономъ двору жительствуетъ козакъ по*д*помощикъ Улас Шишъ, уроженецъ оного села, лѣтъ 50, здоровъ
Жена его Мотра Екимова, родимка бабская, лѣтъ 44, на праву ногу крива
В нихъ дѣтей
1 синъ Марко лѣтъ 10
2 дочъ Ирина лѣтъ 15
3 Феся лѣтъ 5
} здоровы
Онъ Шишко ис предковъ козакъ
В него пахотной землѣ и протчихъ угодей не имеется
З скота корова 1, подтелокъ 1, свиня 1
Промисла и ремесла не имеетъ
Службу отправляетъ самъ
Впредъ промишлятъ ничемъ не желаетъ
7 дворъ старой, в немъ строения хата 1, клѣтъ 1, сараевъ 2
В ономъ дворѣ жителствуетъ вдова козачка по*д*помощица //

587 зв. Хима Василева Савчениха, уроженка оного села, ле*т* 24, здорова
В неи дѣтей
1 дочъ Вася летъ 7
2 Аришка летъ 2
} здоровы
Мужъ еи билъ ис предковъ козакъ
В неи пахотной землѣ на 8 денъ, и с того числа в заставе съ бобровниками на 5 денъ
Сѣнокосу возъ на 50, и с того числа в заставе на 40
Лѣсу годящого болѣе на ключища, олхового, а дубового на [...] в долготу саженей на 150, а в ширъ на 75 за рѣкою Десною в рочищи великого вира:
З скота корова одна овецъ 4, свиней 2.
Сеетъ в годъ ржи по два четверички
Промисловъ и ремесла не имеетъ
Службу о*т*правляетъ наймомъ
Впредъ промишлятъ ничемъ не желаетъ
В ономъ двору совокупно в едной хатѣ жителствуетъ подсусѣдокъ Яковъ Тимошевъ, лѣтъ 40, здоровъ, уроженецъ полку Гадяцкого местечка Зенкова, звания по*д*сусѣдческаго
Жена его Екатерина, летъ 36, здорова
В нихъ дѣтей
1 синъ Павелъ летъ 11
2 Василь летъ 2
} здоровы
8 дворъ новій, в немъ строения хатъ 2, клѣтей 3, сараевъ 4, клуня 1
В ономъ дворѣ жителствуетъ виборній козакъ Василь Баханя, уроженецъ оного села, лѣтъ 60, на праву ногу хромъ.
Жена его Агафия Максимова, родимка куковицкая лѣ*т* 64, здорова
В нихъ дѣти //

588 1 синъ ихъ Панко, лѣтъ 30, здоровъ
Жена его Мария Лукянова дочъ, родимка оного села, летъ 27, здорова
Ихъ дѣти
1 синъ Евфимъ летъ 2
2 Ювга летъ 7
3 Марта летъ 3
2 дочъ Мария летъ 5
} здоровы
Братъ его Григорій, летъ 35, здоровъ

Жена его Анна Савчина дочъ, родимка села Фесковки, лет 60, здорова
В нихъ дѣтей
1 синъ Максимъ, лѣтъ 20, здоровъ
Жена его Устина Маѯимова, летъ 20, здорова, уроженка оного села

2 синъ Хома летъ 7
3 дочъ Федосия летъ 11
} здоровы

Суседская вдова Ан̃на Алеѯѣева Гапаиха, уроженка оного села, летъ 40, здорова
У неи дѣти

1 синъ Андрей летъ 15
2 дочъ Улияна летъ 14
} здоровы

Мужъ ее билъ звания по*д*суседческого
Оной Баханя с предковъ козакъ, в ни*х* Баханен*к*овъ поля пахотного на десятъ день собственно*го*, да по застави о*т* разнихъ обивателей макошинскихъ дней на сѣмъ
Сѣнокосу возовъ на 40.
З скота биковъ ч[о]тири, коровъ двѣ, по*д*телко*в* четири, лошадей 2,

588 зв. овецъ двадцятеро, свиней шестеро, лоша*д* одна //
Ржи сеетъ в годъ двѣ четверти, гречи одну четверть, овса одну четверть, ячменю два четверичка, гороху два четверичка
Промислу и ремесла не имеетъ
Службу отбуваетъ самъ
Впредъ промишлятъ нечимъ не желаетъ
9 дворъ новій в немъ строения хата 1, клеть 1, сараевъ 6, клуня 1.
В ономъ жителствуетъ виборній козакъ Яковъ Филоненко, лѣтъ 30, здоровъ
Жена его Тетияна Михайлова, родимка деревни Остаповки, летъ 27, здорова

В них дѣти
1 дочъ Татияна летъ 5
2 Улияна 1 году
} здорови

Работникъ его Евсѣй Головачъ, уроженецъ оно*го* села, звания козачого, летъ 13, здоро*в* получаетъ в годъ плати 3 рубля и двадця*т* копѣекъ, на одежи и харчахъ хозяйски*х*
Оной Филоненко ис предковъ козакъ
Поля пахотного собственно*го* на 15 денъ
Сѣнокосу возовъ на тридцать березового в окружности на двадцать
Рибная ловля в озери Козлахъ, риба ловится плотва, употребляетъ для себе зъ бобровницкими жителми макошинскими третую часть, риба ловится для домашнего обыходу.
З скота биковъ 4, коровъ 4, подтелко*в* 2, назимко*в* 2
Овецъ десятеро, ягнятъ десятеро, баранъ одинъ, свиней трое //

589 Сѣетъ ржи двѣ четверти, гречи ч[е]тири четверичка, овса ч[е]тири четверичка, ячменю ч[е]тири 2 четверичка.
Промислу и ремесла никакого не имеетъ
Службу о*т*правляетъ самъ
Впредъ промишлятъ ничемъ не желаетъ
10 дворъ старій, в немъ строения хата 1, сарай 1
В ономъ дворѣ жителствуетъ козакъ подпомощикъ Семенъ Волевачъ, вдовъ, уроженецъ оного села, летъ 40, на руки и ноги кривъ
В него дѣтей

1 синъ Овсѣй летъ 13
2 синъ Иванъ летъ 8 } здоровы

Оной Волевачъ с предковъ козакъ
В него з скота волъ 1, подтелокъ 1.
Промислу и ремесла не имеетъ
Службу о*т*правляетъ самъ
Впредъ промишлятъ ничемъ не желаетъ
11 дворъ старій, в немъ строения хата 1, клѣтъ 1, сарай 1, клуня 1.
Живущій в ономъ дворѣ козакъ по*д*помощикъ Маѯимъ Мишко, уроженецъ оного села, лѣтъ 25, здоровъ
Жена его Анна Фомина, летъ 23, здорова
С нимъ живетъ племянникъ его Романъ Федоренко, уроженецъ оного села, летъ 40, здоровъ
Жена его Мелания Романова, летъ 40, здоровъ //

589 зв. У нихъ дѣти

1 синъ Антонъ летъ 15
2 Миронъ летъ 7
3 Ониско летъ 10
4 дочъ Улияна летъ 11
5 Евфросиния летъ 4 } здоровы

Онъ Мишко ис предковъ козакъ
У него поля пахотного на *д*ва упруги
Сѣнокосу на 4 возы
З скота корова 1, подтелокъ 1, свиня 1.
Промислу и ремесла не имѣетъ
Службу о*т*правляетъ самъ
Впредъ промишлятъ ничемъ не желаетъ
12 дворъ старой, в немъ строения хата 1, клѣтъ 1, сарай 1, клуня 1.
В ономъ двору жителствуетъ козакъ по*д*помощикъ [...] Балабатко, уроженецъ оного села, летъ 70, здоровъ, удовъ

В него дѣтей

1 синъ Иванъ, летъ 30, здоровъ
Жена его Феодосия, дочъ родимка оного села, ле*т* 28, здорова
В нихъ дѣти
1 синъ Нестеръ, летъ 5, здоровъ
2 Омелко, 1 года, здоровъ
3. Зѣновия, 8 летъ, здорова
2 синъ Остапъ, летъ 25, на право*й* глазъ слепъ //

590 Жена его Феодора Карпова, родимка оного села, летъ 22, здорова
З Ничипоръ, летъ 20, на оби глаза слепъ
Онъ Балабатко с предковъ
З скота лошадей двое, овецъ 15
Промислу и ремесла не имѣетъ
Службу о*т*буваетъ синъ его
Впредъ промишлятъ ничемъ не желаетъ
13 дворъ старій в немъ строения хатъ 2, клѣтей четири, сараевъ 4, клуня 1.
В ономъ двору жителствуетъ виборній козакъ Игнатъ Мелюкъ уроженецъ оного села, звания посполитого, летъ 45, здоровъ
Жена его Гарпина Сидорова, родимка оного села, летъ 40, на оба глаза хрома
В них дѣти
1 синъ Романъ, летъ 20, здоровъ

Жена его Вѣра Семенова, уроженка того *ж* села, летъ 19, здорова

2 Гаврило летъ 15
3 Яковъ летъ 13
4 Степанъ летъ 10
} здоровы

В другой хатѣ братъ Маѯимъ, летъ 40, здоровъ

Жена его Параска Зѣнкова, родимка слободская Николаевского Макошинского монастира, лѣтъ 39, здорова

В нихъ дѣти

1 синъ Данило 1 года
2 дочъ Устиния летъ 16
3 Люся 7 летъ
4 Евдокия летъ 3
} здоровы

//

590 зв. [...] Жена его Любка Прокопова дочъ, родимка слободская Макошинского м[о]н[ас]т[и]ра, летъ 30, здорова

В нихъ дѣти

1 Гапа летъ 14
2 синъ Яковъ летъ 7
3 дочъ Катра летъ 3
} здоровы

Работникъ ихъ Иванъ Бакенникъ, уроженецъ слободки чернечой, летъ 16, здоровъ, получаетъ в годъ плати 1 ру*б*ль, на одежи и харчахъ хазяйскихъ

Они Мелюки ис предковъ козаки

В нихъ поля пахотного во всѣхъ змѣна*х* на восѣмънадця*т*

Сѣнокосу возовъ на сорокъ

Хуторъ за рекою Десною за озеромъ Лечковомъ, в немъ хата 1, сараевъ 2, в ономъ жителствуютъ сами временно

В ономъ футорѣ скота лошадей 5, биковъ 10, коровъ 3, биковъ 5, овецъ три*д*цять шесть, свиней 4.

Хлеба в годъ сеетъ ржи двѣ четверти, гречи по*л*тори четверти, овса полтори четверти, ячменю три четверичка

Промисловъ никакихъ не имеетъ

Службу о*тб*уваютъ поочередно сами между собою

Впредъ промишлятъ ничемъ не желаютъ

14 дворъ старій, в немъ строения хата 1, амбаръ 1, сараевъ 2.

В ономъ дворѣ жителствуетъ козакъ по*д*помощикъ Захарко Кривицкій, уроженецъ оного села, лѣтъ 60, здоровъ

Жена его Устина Иванова, уроженка оного села, ле*т* 56, здорова

В нихъ дѣти //

521 1 синъ Иванъ, летъ 20, здоровъ

Жена его Анастасия Павлова, родимка оного села, ле*т* 20, здорова

2 Петро летъ 8
3 Трохимъ летъ 6
4 Савко летъ 4
5 Иванъ летъ 2
6 Зѣновия ле*т* 11
7 Феодосия летъ 10
8 Варка летъ 6
} здоровы

Оной Кривицкій с предковъ козакъ

В него поля пахотного на 4 упруги

Сѣнокосу возовъ на восѣмъ

Скота биковъ 2, корова 1, подтелковъ 2, овецъ 15, свиней 2, лошадей 4.

Ржи сѣетъ в годъ по чотири четверичка, гречи 2 четверичка, овса два четверичка, гороху два четверичка

Промислу и ремесла не имеетъ

Онъ Кривицкій живетъ дома, си*н* болшой о*т*буваетъ слу*ж*бу

Впредъ промишлятъ ничемъ не желаетъ

15 дворъ новій в немъ строения хата 1, клѣтъ 1, сараевъ 2, клуня 1.

В ономъ дворѣ жителствуетъ козакъ подпомощикъ Левко Подсѣка, уроженецъ села Баби, летъ 40, здоровъ

Жена его Ксения Иванова, летъ 39, здорова

В нихъ дѣти

1 синъ Захарко, холостъ, летъ 20
2 дочъ Тетияна летъ 16
3 дочъ Мотрона летъ 17
4 Иулина летъ 10

} здоровы //

591 зв. Оной По*д*сѣка с предковъ козакъ, оставивши дворъ свой и грунтъ в селѣ Бабѣ будетъ тому назадъ годовъ два купилъ себѣ в козака макошинского Омелка Цибулки и о*т*буваетъ в рядъ с козака*ми* оного села козачую службу

У него поля пахотного дней на шесть

Сѣнокосу возовъ на пятъ десятъ

Лѣсу дровяного дубового в окружности на 160 саженъ

Скота подтелковъ 1, овецъ 6, свиня одна

Сеетъ в го*д* ржи шесть четверичковъ, ячменю чтири четверичка

Промислу и ремесла не имѣетъ

Службу отправляет самъ

Впредъ промишлятъ ничемъ не желаетъ

16 дворъ старій, в немъ строения хата 1, сарай 1, клѣтъ 1.

В ономъ дворѣ жителствуетъ козакъ по*д*помощикъ Яковъ Кривицкій, уроженецъ оного села, летъ 15, горбатъ

С нимъ живетъ зятъ Дмитро Матвеенко, уроженецъ оного села, звания козачого, летъ 25, здоровъ

Жена его Хима Лукянова, летъ 20, здорова

синъ ихъ Мартинъ летъ 1
оного Матвеенка сестра
Иулина летъ 9

} здоровъ

Онъ Кривицкій ис предковъ козакъ //

592 У него поля пахотного дней на три

Скота бикъ 1, овецъ 7, свиней 2.

Сеетъ в годъ ржи по три четверичка, овса 2 четверичка, ячменю 1 четверичокъ

Промислу и ремесла не имѣетъ

Службу отправляетъ самъ

Впредъ промишлятъ ничемъ не желаетъ

17 дворъ старій, в немъ строения хата 1, клѣтъ 1, сарай 1, клуня 1.

В немъ жителствуетъ козакъ по*д*помощикъ Василъ Клиникъ, вдовъ, уроженецъ оного села, летъ 70, здоровъемъ слабъ

Синъ его Юско, лѣтъ 30, здоровъ

Жена его ¶сения Оникиева, летъ 28, здорова

В нихъ дѣти

1 синъ Якимъ летъ 10
2 дочъ Евфросиния лет 4

} здоровы

Онъ Клиникъ с предковъ козакъ
У него поля пахотного дней на 3.
Сѣнокосу возовъ на восѣмъ
Скота быкъ 1, корова 1, подтѣлокъ 1, овецъ 4, свиней 2.
Сеетъ в годъ ржи два четверичка, гречи два четверичка, овса 2 четверичка, гороху 1 четверичокъ
Промислу и ремесла не имеетъ
Впредъ промишлятъ ничемъ не желаетъ //

592 зв. 18 дворъ старій, в немъ строения хатъ 2, клѣтей 2, сараевъ 2, клуня 1.
В ономъ дворѣ жителствуетъ козакъ виборній Яковъ По*д*липскій, родимецъ оного села, лѣтъ 40, здоровъ
Жена его Агрипина Григориева, уроженка оного села, лѣтъ 38, здорова
В нихъ дѣти

1 синъ Петро летъ 10
2 Марко летъ 7
3 дочъ Одарка лет 12
4 Матрона летъ 5
5 Евфросиния летъ 2
} здоровы

Братъ его Артемъ, ле*т* 30, здоровъ
Жена его Акилина Екимова, ле*т* 29, здорова
В 2 хатѣ живетъ братъ двоюродній Яковъ, летъ [...] здоровъ
Жена его Мария Иванова, летъ 37, здорова
В нихъ дѣти

1 синъ Сидоръ летъ 8
2 Тимошъ летъ 5
3 дочъ Улияна ле*т* 10
} здоровы

2 братъ его Яковъ, лѣтъ 20, здоровъ
Жена его Евдокия Иванова, летъ 19, здорова
Синъ ихъ Пилипъ, летъ 1, здоровъ.
3 братъ Федоръ, холостъ, летъ 16, здоровъ //

593 Мати ихъ Зѣновия Яковина, дочъ летъ 60, здорова
Оние По*д*липские с предковъ козаки
У нихъ поля пахотного собственного на 9 денъ
Сѣнокосу возовъ на 40
Скота биковъ 4, коровъ 2, теля 1, по*д*телковъ 2, овецъ 35, свиней трое, лошадей 2
Сеетъ ржи в годъ 1 четверть, гречи 1 четверть, овса 1 четверть, ячменю 1 четверичокъ, гороху 2 четверичка
Промислу и ремесла не имеетъ
Службу о*т*правляютъ поочередно
Впредъ промишлять ничемъ не желаетъ
19 дворъ старій, в немъ строения хата 1, клѣтей 2, сараевъ 2, клуня 1
В ономъ дворѣ жителствуетъ козакъ виборній Прокопъ Кудинъ, летъ 40, здоровъ
Жена его Адарка Матвѣева, летъ 38, здорова
в нихъ дѣти
1 синъ Ма¶имъ, летъ 20, здоровъ
Жена его Феодосия Никитина, летъ 19, здорова
Дочъ ихъ Агафия 1, здорова
2 синъ Иванъ, летъ 8, боленъ
3 дочъ Катерина, ле*т* 5, здорова
4 Ганна, летъ 1, здорова
В тои же хатѣ живетъ братаничъ Семенъ Кудинъ, лѣтъ 25, здоровъ //

593 зв. Жена его Агафия Ермолина, уроженка оного села ле*т* 22, здорова

В нихъ дѣтей

1 синъ Ерошъ, летъ 7
2 Иванъ, летъ 2
Племянницы его Семена, дочъ Мария, летъ 4
2 дочъ Катерина, летъ 10
Они Кудини ис предковъ козаки
У нихъ поля пахотного дней на 7
Сѣнокосу возовъ на 30
Лѣсу дровяного на 20 саженъ в окружности
Скота биковъ 4, коровъ 10, овецъ 23, свиней 4, лошад [...]
Сеетъ в годъ ржи по 4 четверичка, гречи четири четверичка, овса 4 четверичка, ячменю 2 четверичка
Промислу и ремесла не имѣетъ
Службу о*т*правляетъ самъ
Впредъ промишлятъ ничемъ не желаетъ
20 дворъ старій, в немъ строения хата 1, клѣтъ 1, сарай 1, клуня 1.
В ономъ дворѣ жителствуетъ козакъ по*д*помощикъСеменъ Кудинъ, уроженецъ оного села, летъ 45, здоровъ
Жена его Агафия Иванова, летъ 40, здорова

В нихъ дѣти

1 синъ Михайло, летъ 7
2 Никита летъ 4
3 Василъ летъ 3
4 дочъ Агафия летъ 8

} здоровы //

594 Онъ Кудинъ с предковъ козакъ
Сѣнокосу возовъ на 10
Лошадъ одна
Службу о*т*правляетъ самъ
Промислу и ремесла никакого не имѣетъ
Впредъ промишлятъ ничемъ не желаетъ
21 дворъ старій, в немъ строения хата 1, клѣтъ 1, сара*й* 1, клуня 1
В ономъ двору жителствуетъ козакъ по*д*помощикъ Михаилъ Трухъ, родимецъ бабскій, летъ 36, здоровъ
Жена его Анна Дмитрова, уроженка оного села, ле*т* 34, здорова
В нихъ дѣтей

1 Харитонъ летъ 16
2 синъ Алеѯѣй летъ 10
3 Иванъ летъ 8
4 Павелъ летъ 3
5 дочъ Марта лет 12

} здоровы

Тестъ Дмитро Бобровицкій, уроженецъ оного села, звания козачого, летъ 90, на оба глаза хромъ
Онъ Трухъ с предковъ козакъ
Сѣнокосу возовъ на 10
Скота биковъ 2, коровъ 3, овецъ 3, свиня 1
Службу о*т*правляетъ козачую самъ
Промислу и ремесла никакого не имѣетъ
Впредъ прмишлятъ ничемъ не желаетъ //

594 зв. 22 дворъ старой, в немъ строения хата 1, сара*й* 1, клуня 1
В ономъ дворѣ жителствуетъ козакъ по*д*помощикъ [...] Бубликъ, уроженецъ того *ж* села, летъ 34, здоровъ
Жена его Тетияна Юскова, уроженка того жъ села, лѣ*т* 30, здорова

В них дѣти

1 синъ Кондратъ летъ 7
2 дочъ Анна летъ 5
3 Тимохъ летъ 2
} здоровы

Оной Бубликъ с предковъ козакъ
Сѣнокосу на 4 вози
Скота коровъ 2, теля 1, по*д*телокъ 1, овецъ 2, свиня 1, лоша*д* 1
Промислу и ремесла не имѣетъ
Службу о*т*буваетъ самъ
Впредъ промишлять ничемъ не желаетъ
23 дворъ старій, в немъ строения хата 1, клѣтъ 1
В ономъ дворѣ жителствуетъ козакъ по*д*помощикъ Василь Олѣйникъ, родимець оного села, летъ 40, здоровъ
Жена его Аришка Дмитрова, родимка оного села, летъ [...], здорова

В нихъ дѣтей

1 Дави*д*, холостъ летъ 18
2 Гарасимъ летъ 14
} здоровы

Оной Олѣйникъ с предковъ козакъ
Скота биковъ 2, свиня 1
Службу о*т*правляетъ козачую самъ
Промислу и ремесла никакого не имѣетъ
Впредъ промишлять ничемъ не желаетъ //

595 24 дворъ старій, в немъ строения хата 1, клѣтъ 1, сарае*в* 2
В ономъ двору жителствуетъ козакъ по*д*помощикъ Петро Бѣлець, уроженецъ оного села, летъ 40, здоровъ
Жена его Тетияна Федорова, уроженка оного села, лѣ*т* 36, здорова

В нихъ дѣти

1 синъ Антонъ летъ 12
2 Трофи*мъ* летъ 9
} здоровы

Братъ его ро*д*ній Иванъ, летъ 35, здоровъ
Жена его Евфимия Трофимова дочъ, летъ 34, здорова

У нихъ дѣтей

1 дочъ Зѣновия летъ 16
2 Устя летъ 12
} здоровы

Оние Бѣлци с предковъ козаки
Поля пахотного на 9 денъ
Сѣнокосу возовъ на 15
Рибная ловля в озери Гниди за рекою Десною, риба ловится пло*т*ва, пополамъ в третій годъ с посполити*мъ* оного села Гавриломъ Шершнемъ, употребляетъ на свой домово*й* расходъ.
Лѣсу осикового годящого в долготу саженей на 15.
Скота биковъ 4, телицъ 2, овецъ 34, свиней 4, лошадей 2, лошатъ 3.
Сеетъ в годъ ржи по едной четверти, гречи полтори четвертѣ, овса 1 четвертъ, ячменю 2 четверичка
Промислу и ремесла не имѣетъ
Службу о*т*правляетъ самъ
Впредъ промишлятъ ничемъ не желаетъ //

595 зв. 25 дворъ старой, в немъ строения хата 1, клѣтъ 1, сараевъ 2, клуня 1
В ономъ дворѣ жителствуетъ козакъ по*д*помощикъ [...] Скороходъ, родимецъ оного села, летъ 46, здоровъ
Жена его Палагия Евфимова, уроженка оного села, летъ 42, здорова

У нихъ дѣтей

1 синъ Яковъ летъ 7
2 дочъ Гарпина лет 6
3 Проска летъ 2
4 Мария летъ 1
} здоровы

Тестъ его Евфи*мъ* Швидкій, уроженецъ оно*го* села, звания козачого, летъ 60, здоровъ

У него дѣтей

1 синъ Тимошъ летъ 10
2 дочъ Анна летъ 6
} здоровы

Онъ Скороходовъ ис предко*в* козакъ
Скота корова 1, теля 1, свиня 1
Промислу и ремесла не имеетъ
Службу о*т*буваетъ самъ
Впредъ промишлятъ ничемъ не желаетъ
26 дворъ старой, в немъ строения хатъ 2, клѣтей 2, сараевъ 6, клунъ 2.
В ономъ дворѣ жителствуетъ козакъ подпомощикъ [...] Бреусъ, уроженецъ оного села, летъ 50, здоровъ //

596 Жена его Анна Петрова дочь, родимка оно*го* села, летъ 46, здорова
Зять его Михайло Школенко, уроженецъ села Фесковки, летъ 20, здоровъ
Жена его Уляна Петрова, летъ 19, здорова
В другой хатѣ братъ его Василъ, лѣтъ 36, здоровъ
Жена его Феодосия Иванова дочъ, уроженка оного села, летъ 34, здорова

У нихъ дѣти

1синъ Сѣргій летъ 15
2 дочъ Устина летъ 10
} здоровы

3 братъ Хома, холостъ, летъ 25, скалѣченъ на тваръ
Оние Бреусы с предковъ козаки
В ни*х* поля пахотного дней на 12
Сѣнокосу возовъ на тридцатъ
Скота биковъ 4, коровъ 2, теля 1, по*д*телковъ 2, овецъ 10, свиней 2, лошадей 2
Сѣютъ в годъ ржи по *д*вѣ четверти, гречи одну четверть, овса двѣ четверти
Промисловъ и ремесла не имѣетъ
Службу о*т*правляютъ между собою поочередно
Впредъ промишлятъ ничемъ не желаетъ
27 дворъ новій, в немъ строения хатъ 2, клѣтей 3, сараевъ 3, клуня 1
В оно*мъ* дворѣ жителствуетъ козакъ виборній Федоръ Бреу*с*, уроженецъ оного села, ле*т* 34, здоровъ //

596 зв. Жена его Марина Иванова, родимка оного села, летъ 26, здорова
В нихъ дѣтей

1 синъ Самойло летъ 6
2 дочъ Евдокия летъ 4
3 Параска летъ 1
} здоровы

Братъ его двоюродній Николай, холостъ, летъ 40, здоровъ
Братаничъ его Яковъ, летъ 20, здоровъ
Жена его Устина Нестерова, родимка бондаровская, лѣтъ 19, здорова
Оного Якова братъ Аврамъ, летъ 10, здоровъ
Онъ Бреусъ ис предковъ козакъ
У него поля пахотного дней на 15
Сѣнокосу возовъ на 100
Лѣсу дровяного осикового в окружности земли на [...] врочищи Гнилицѣ
Хуторъ за рекою Десною на Рожковци хата 1, клетъ 1, сараевъ 2, в немъ сами пребиваютъ, в коемъ бываетъ [...]тее время
Скота биковъ, коровъ 3, теля 1, по*д*телокъ 1, овецъ 20, свиней 6, лошадей 4

Сеетъ ржи в годъ полтори четверти, гречи шесть четверичковъ, овса одну четверть, ячменю 2 четверичка

Табаку садитъ на городахъ на сѣмъсотъ папушъ

Службу о*т*правляетъ самъ

Промислу и ремесла не имѣетъ

Впредъ промишлятъ ничемъ не желаетъ //

597 в 2 хатѣ по*д*сусѣдокъ Михайло, уроженецъ оно*й* сотнѣ села Домашлина, звания посполитого, летъ 25, здоровъ

Жена его Мелания Гаврилова, уроженка онаго села, летъ 25, здорова

28 дворъ старо*й*, в немъ строения хата 1, клѣтъ 1, сарай 1, клуня 1

В ономъ дворѣ жителствуетъ козакъ по*д*помощикъ Ониско Гирколенъ, уроженецъ оного села, летъ 40, здоровъ

Жена его Феодосия Яковина, уроженка оного села, ле*т* 35, здорова

У нихъ дѣтей

Двоюродній братъ его Андрей Гирковъ, летъ 20, здоровъ

Жена его Параска Яковина дочъ, родимка оного села, летъ 18, здорова

Оной Гирко с предковъ козакъ

В него пахотно*й* землѣ на 5 денъ которая состои*т* в заставе

Сѣнокосу возовъ на 30.

Скота волъ 1, корова 1, теля 1, свиня 1, лошадь 1.

Промисловъ и ремесла не имеетъ

Службу о*т*правляетъ самъ

Впредъ промишлятъ ничимъ не желаетъ

29 дворъ старой, в немъ строения хата 1, клѣтъ 1, сараевъ 3, клуня 1.

В ономъ дворѣ жителствуетъ козакъ по*д*помощи*к* Иванъ Бобровицкій, уроженецъ оного села, летъ 40, здоровъ //

597 зв. Жена его Тетияна Иванова дочъ, родимка бабская, лѣ*т* [], здорова

У нихъ дѣтей

1 синъ Грицко летъ 10
2 Иванъ летъ 7
3 Тишко летъ 2
} здоровы

Оной Бобровицкій с предковъ козакъ

В него поля пахотного на 9 денъ

Сѣнокосу возовъ на 30.

Скота биковъ 2, коровъ 2, теля 1, подтелокъ 1, свиней 2, лоша*д* 1 и клячъ 2.

Сеетъ в годъ ржи полтори четверти, гречи 4 четверти, овса одна четверть, гороху 1 четверичокъ

Промислу и ремесла не имеетъ

Службу о*т*правляетъ самъ

Впредъ промишлятъ ничемъ не желаетъ

30 дворъ старо*й* в немъ строения хата 1, клѣтъ 1, сараевъ 3, клуня 1.

Живущій в немъ козакъ по*д*помощикъ Денис Хмелко, уроженецъ оного села, летъ 40, здоровъ

Жена его Улияна Левкова дочъ, родимка оного села, летъ [...] здорова

У нихъ дѣтей

1 синъ Гарасимъ летъ 8
2 дочъ Мотря летъ 11
3 Анна летъ 5
4 Оришка летъ 2
} здоровы

//

598 Братъ его ро*д*ній Демко, летъ 36, здоровъ

Жена его Улияна Мойсѣева, родимка оного села, ле*т* 30, здорова

У нихъ дѣтей

1 синъ Павелъ летъ 3
2 Грицко летъ 1
3 дочъ Евфросиния летъ 4
} здоровы

Оние Хмелки с предковъ козаки
У нихъ поля пахотного дней на три
Скота бикъ 1, коровъ 2, телятъ 2, овецъ 5, лошад 1
Сеетъ в годъ ржи по два четверичка, гречи два четверичка
Промислу и ремесла не имеетъ
Службу отправляетъ самъ
Впредъ промишлятъ ничемъ не желаетъ
31 дворъ старой, в немъ строения хата 1, клѣтъ 1, сараевъ 2.
В ономъ дворѣ жителствуетъ козакъ подпомощикъ Дмитро Бреусъ, уроженецъ оного села, летъ 50, здоровъ
Жена его Евдокия Леонтиева, родимка оного села, лет 46, здорова

У нихъ дѣтей
1 синъ Матвей летъ 5
2 Семенъ летъ 5
3 дочъ Тетяна летъ 10
4 Марта летъ 8
5 Катра летъ 1
} здоровы

Оной Бреусъ з предковъ козакъ //

598 зв. В него поля пахотного дней на 3
Сѣнокосу возовъ на 20
Скота волъ 1, коровъ 2, овецъ 3, свиня 1, лошадей 1
Сеетъ в годъ ржи по одному четверичку, гороху 1 четверичокъ
Сеетъ табаку на 600 папушъ
Промислу и ремесла не имеетъ
Службу отправляетъ самъ
Впредъ промишлятъ ничемъ не желаетъ
32 дворъ старой, в немъ строения хата 1, клѣтей 1, сараевъ 3, клуня 1
В ономъ дворѣ жителствуетъ козакъ подпомощикъ Иванъ Заика, уроженецъ оного села, лет 60, здоровъ
Жена его Вувдя Омелкова, родимка куковицкая, лет [...], здорова

У нихъ дѣтей
1 синъ Семенъ летъ 12
2 Степанъ летъ 10
} здоровы

Оной Заика ис предковъ козакъ
В него поля пахотного на 10 дней
Сѣнокосу возовъ на 40
Скота биковъ 2, овецъ 8, лошадей 3, свиней 2
Сеетъ в годъ ржи полтори четвертѣ, гречи шесть четверичков, овса полтори четвертѣ, гороху одинъ четверичокъ
Промисловъ и ремесла не имеетъ
Впредъ промишлятъ ничемъ не желаетъ //

801

№ 2

Відомість про володіння генерального осавула Івана Скородадського
в с. Макошиному (2 грудня 1767 р.)

Вѣдомость в комисию сочинена в полку Чернѣговскомъ Генералной описи
о состоящихъ во владеніи господина моего въ сѣлѣ Макошинѣ подданическихъ
дворах и бездворнихъ хатахъ и в них
обоего мужеска и женска пола душъ и всѣхъ къ оному принадлежностяхъ
сочинена 1767 году декабря 2 дня

Село Макошинъ владѣлческое лежащое полку Чернѣговского в сотнѣ Менской о*т* полкового города Чернѣгова въ 75 верстахъ отъ сотенного мѣстечка Мени в 10 верстахъ при реке Дѣсне на самому берегу ближе къ оному местечку Мене

Владелецъ оного генералній асаул
г[ос]п[о]д[и]н Іванъ Михайлович Скоропадскій
которое оному дано на ранг [.... .]
в 1761 году по унѣверсалу
о*т* гетмана Разумовского

Въ ономъ сѣлѣ г[ос]п[о]дски*х* принадлежитостей

Пахатной зѣмлѣ посредственной и худой в трѣхъ змѣна*х* на 30 денъ

На ней посѣвается хлеба ржи 5 четвертей, овса 3 четверти, гречи 2 четверти

Шинокъ 1, въ томъ сѣлѣ состоящій на Троецкой улице, въ которомъ продается простое господское вино въ кварти и чарки съ которого прибили въ годъ 170 рублевъ

Вигоннихъ для пастби скота местъ 3 свободніе обще с обивателми того села окружностію оніе на 3 версти //

801 зв. Рибнихъ ловелъ озеръ 5. 1 Тополня. 2 Плоское. 3 Колодень. 4 [...]. 5 Дунайки, принадлежащие ему одному владеніе по обоимъ рукамъ. Риба ловится для едного господского обиходу, а рибъ болше щукъ, окуней и плотвы; у рѣкѣ Десне обще с протчими того села жителми риба ловится шука, лящъ, окуни, плотва, [...]

Сенни*х* покосовъ въ разнихъ места*х* скиртъ до семи [...], скир*т* по 20 во*з*, а въ протчихъ по 12 возо*в*, всего на [...]

Доходо*в* никакихъ не собирается кроме с крестянъ нижеписанныхъ дворо*в*

Въ томъ сѣлѣ посполитихъ крестянъ дворо*в* 64 ~~рангови*х*,~~

бездворная хата 1

У нихъ людей

мужеска полу от 1 до 15 [...] отъ 15 до 60 [...] престарелыхъ увечныхъ и къ работе неспособныхъ

Женска полу от 1 до 15 [...] отъ 15 до 60 [...] престарелыхъ увечныхъ и къ работе неспособныхъ

В ихъ пахотныхъ земель посредственныхъ и худихъ въ 3 змѣнахъ дней [...]

Сеннихъ покосовъ на [...] возъ травъ средственнихъ

Лесу дровяного березового и дубового окружностію на [...]

Ихъ скота лошадей [...], биковъ [...], коровъ [...], подтелковъ [...], овецъ [...], козъ [...], свиней [...] //

802 [...]

Его пахатной зѣмлѣ в трехъ змѣнахъ на 7 дней

Сѣнокосу на 20 возъ, лесу дровяного осикового и олхового въ окружности земли на одинъ день

Скота биковъ 28, коровъ 3, подтелко*в* 4, лошадей 5, овецъ 22, свиней 3

Хлеба въ годъ сее*т* ржи 1 четверть, ярини овса 1 четверть, гречки 6 четверичковъ

Промислу никакова не имею*т*

[...]

[С оного] двора прежде давалъ на консистентовъ въ годъ натурою муки 1 четверичокъ, крупъ полгарца, соли полф[унта][****], овса 2 четверичка, сена во*з* [...]

Н[ы]не кварталние денги 1 *р* и 2 копейки

[...] с того плати*т* в го*д* за промис*л* бобровничій копу малороссійскую денегъ 4 *р* и 90 копеекъ

Впредъ промишлятъ ничемъ не желаетъ

[...] дворъ, в немъ хата 1, коморъ 2, сараевъ 2, клуня 1.

Живущая в ономъ вдова Ирина Григориева Винничка, летъ 50, здорова, родимка макошинская

Ея синъ Петръ Максимовъ, 26 ле*т*, здоро*в*

**** Початок фрагменту відомості про бобровників

Жена его Параскева Григориева, 26 лет, здорова, родимка макошинская
У нихъ дѣти
1 дочъ Марфа 6 летъ здо
2 Ефросинія 2 летъ рови //

802 зв. При ней зять еи Козма Евсѣевъ Буланій, вдовъ, 35 лет, здоровъ, родимецъ макошинскій
У него дочъ Агафия, 8 лет, здорова
Сусед их совокупно съ ними живущій Григорій Доленко, 26 лет, здоров, родимець макошинскій, звания посполитого
Жена его Улияна Костантиева, 22 лет, здорова, родимка макошинская
У нихъ дочъ Зѣновия, 3 летъ, здорова
Оная Винничка исъ предковъ звания бобровничого
У нихъ пахатной земли в трѣхъ змѣнахъ на 18 [дней]
Скота лошадей 5, биковъ 2, коровъ 3, подтелковъ 2, овецъ 20, свиней 4
Хлеба въ год сеет ржи 2 четверти, ярини овса четверть, ячменю 2 четверичка, гречи 6 четвертей
Промислу никакого не имеют
С оного двора прежде давали на консистентовъ въ годъ натурою муки 1 четверичокъ 3 гарци, круп гарнецъ, соли [...], овса 3 четверичка, сена 2 вози
А н[ы]не кварталние денги рублъ и 2 копейки
Сверхъ того платят въ годъ за промислъ бобровничій въ казну малороссийскую денегъ 5 рублей
Впредъ промишлятъ ничем не желаетъ //

803 [...]
Сѣнокосу на 13 возъ, трави средней
Скота быкъ 1, овець 4, свиня 1
Промисла и ремесла не имѣетъ
С оного двора прежде давалъ на консистентовъ муки 2 четверичка, овса 3 четверичка, крупъ гарнець и денгами 2 коп, сена 15 пуд
Н[ы]не платит кварталнихъ денегъ ~~рубль 2 копейки~~
Господину платит въ годъ чиншових денегъ 1 *р* 50 копеекъ
Промишлятъ ничѣмъ не желаетъ
[...] двор, въ немъ изба 1, клѣтъ 1, сараевъ 2
Въ ономъ живет Остапъ Гречаник, 40 лет, здоров, уроженецъ того села, званія посполитого
Жена его, Федора, 39 лет, здорова
У нихъ дѣти
Хведоръ, 20 летъ, здоровъ
его жена Параскева, 18 летъ, здорова
Козма, 16 летъ, здоровъ
Хведоръ, 12 летъ, здоровъ
Анна, 6 летъ, здорова
Въ его земли пахатной въ трехъ змѣнахъ на 2 дни
~~Хлеба сеютъ ржи 2 четверичка, овса 2 четверичка, гречи 2 четверичка~~
Сѣнокосу на 10 возъ, трави средней
Скота лошад 1, корова 1, овец 7, свиня 1
Промисла и ремесла не имѣет //

803 зв. С оного двора прежде давалъ на консистентовъ муки 1 ч[четверть], овса 2 четверичка, крупъ гарнець и денгами 2 ко[п] сена 15 пуд
А н[ы]не платит кварталние денги рубль ~~2 копейки~~
Господину платит чиншовихъ денегъ в год 1 *р* 50 копеекъ
Впредъ промишлятъ ничѣмъ не желаетъ

16 двор, в немъ изба 1, клѣть 1, сарай 1

Въ ономъ жителствуетъ удова Агафия Юркова, 60 лѣт, здорова, уроженка того села, званія посполитого

У неи дѣти

1 сын, Яковъ, 35 лет, здоровъ

Жена его Хима, 34, здорова

Дочь ихъ Люба, 2 лет, здорова

2 Панко, 25 лет, здоров

Жена его Одарка, 20 лет, здорова

Дочъ ихъ Ирина, 2, здорова

В нихъ грунтовъ никакихъ нет

~~3 Василь, холостъ, 18 лет, здоровъ~~

З скота имѣетъ лошадъ 1, овець 7, свиня 1

Промисла и ремесла не имѣетъ

С оного двора прежде давалъ на консистентовъ муки 1, овса 2 четверичка, круп гарнецъ и денгами 2 ко[п] сена 1 [...]

А н[ы]не плати кварталніе денги ~~1 р 2 копейки~~

Господину плати чиншовых денегъ в год 1 р 50 копеекъ //

804

№ 3

Відомість про бобровників с. Макошина (грудень 1767 р.)

Ведомость в коммисію сочинения в полку Черниговском Генералной описѣ, о состоящих въ сѣлѣ Макошине бобровникахъ дворах, и в них жительствующих тако жъ къ оним принадлежащих.

Составленна 1767 года декабря [...] дня

Сотни Менской въ сѣлѣ Макошине лежащемъ от местечка Мены в 10 верстах ближе к тому ж местечку при реке Десны

В ономъ жительствуют бобровники

1 дворъ, в немъ хата 1, коморъ 2, сараевъ 2, клуня 1.

Живущій в ономъ Федор Верещака, летъ 40, здоровъ, родимецъ макошинскій

Жена его Мария Іосифова, 35 летъ, здорова, родимка макошинская

У нихъ синъ Петръ, 2 летъ, здоров

При нем братовая его удова Мария Андреева, 42 лет, здорова, родимка макошинская

У неи дети

1 синъ Романъ 4 летъ
2 дочь Евдокия 14 летъ
3 дочь Мелания 12 летъ

} здо рови

Онъ Верещака іс предковъ бобровник

У нихъ пахотной земли в трехъ змѣнах на 3 дни

Скота лошадей 2, быков 2, коровъ 3, теля 1, подтелковъ 2, овець 9, свиней 4

Хлеба в год сеетъ ржи 4 четверичка, ярины на наемной земле, овса два четверичка, гречки 4 четверичка, гороху 1 четверичокъ.

Промислу никакого не имеетъ.

С оного двора прежде давано консистентовъ в годъ натурою мукы 2 гарцы, крупъ $\frac{1}{4}$, соли полфунта, овса 1 четверичокъ, 2 гарцы, сена [...], н[ы]не кварталные денги 1 рубль и 2 копейки.

Сверхъ того плати въ год за промислъ бобровничій в казну малороссійскую денегъ 4 рубли.

804 зв. Впредъ промишлятъ ничемъ не желаетъ //

2 дворъ, въ немъ хата 1, коморъ 2, сараевъ 2, клуня 1.

Живущій в ономъ Данило Балабатко, летъ 30, здоровъ, родимецъ макошинскій.

Жена его Анна Оникеева, 25 летъ, здорова, родимка макошинская

У нихъ дети

1 сынъ Иван 4 летъ здо
2 дочъ Стефанида 2 летъ ровы

При не*м* бра*т* его родній Феодоръ, 25 летъ, здоровъ

Жена его Матрона Филипова, 20 летъ, здорова, родимка макошинская

У ни*х* дети

Сыны первой	Ияковъ 10 летъ	
2	Василь 9 летъ	здо
3	Михаилъ 6 летъ	ровы
4	Евдокия 8 летъ	

Мати ихъ совокупно с нами живущая Марина Иванова, 48 летъ, родимка макошинская

Оны Балабатки з предковъ бобровники

У ни*х* пахатной земли в тре*х* змѣнахъ дней на 6 сенокосу на 15 [возов], Скота лошадей 3, [...], лоша*т* 3, быко*в* 2, коро*в* 2, подтелко*в* 5, ове*ц* 20, свиней 5

Хлеба в го*д* сею*т* ржи едну четверть ярины, овса 4 четверичка, гречи 6 четверичковъ, гороху 1 четверичокъ

Промыслу никакого не имею*т*

С оного двора прежде дава*л* на консистентовъ в годъ натурою сена [...] возъ. А н[и]не кварталние денги 1 рубль и 2 копейки

Сверхъ того плати*т* в годъ за промысл бобровничій в казну малороссийскую дене*г* 3 рубля

Впредъ промишлятъ ниче*м* не желаетъ //

805 [...] *****

Оніе прежними годами платили консистентовъ натурою муки [...], круп [...], соли [...], овса [...], сена пуд [...]

А н[ы]не платя*т* кварталніе денги о*т* хати по 1 р[ублю], 2 ко[п] г[ос]п[о]д[и]ну, а натурою ничего не даю*т*, а платя*т* денгами в год 1 *р*[уб] 70 [коп]

В то*м* раскладку делае*т* са*м* господи*н* по имуществу и*х* и работаю*т* въ неделю по 3 дни з двора по едному

А по двора*м* в то*м* селе жителствующих

1. двор, в немъ изба 1, клетъ 1, сарае*в* 2

Въ оно*м* жителствуе*т* Іван Товстий, 38 ле*т*, здоро*в*, уроженецъ того села, званія посполитого.

Жена его Анна, 36 ле*т*, здорова

У ни*х* дети

Сын Корней 12 ле*т* } здоро*в*
Дочъ Гликерія 3 ле*т* } здорова

Сѣнокосу возо*в* на 15 трави худой

Скота ~~лоша*д* 1, корова 1~~, подтелко*в* 2, свиней 3

Промисла и ремесла не имее*т*

С оного двора прежде дава*л* на консистенто*в* муки 1 четверто*к*, овса 2 четверичка, кру*п* полгарца и денгами копейку, сена 5 пу*д* //

805 зв. А н[ы]не платит кварталные денги 1 р[убль] 2 копейки

Г[ос]п[о]д[и]ну плати*т* чиншовы*х* дене*г* в год 68 копее*к*

Впре*д* промишля*т* ниче*м* не желае*т*

2 двор, в нем изба 1, клетъ 1, сарай 1, клуня 1

В оном жителствую*т* Петро Денисенко, ле*т* 24, здоро*в*, уроженецъ того ж села званія подсуседческого

Жена его Домникия, 20 ле*т*, здорова

У нихъ синъ Герасимъ, 3 ле*т*, здоро*в*

У него земли пахатной в тре*х* змѣна*х* житни*х* на 9 дней

***** продовження відомості про посполитих

Сѣнокосу возовъ на 150 в го*д* трави средственой
З скота лоша 1, быко*в* 2, корова 1, свиня 1, овецъ 5
Промисла и ремесла не имее*т*
З оного двора прежде дава*л* на консистенто*в* муки 1 четверичо*к*, овса 2 четверичка, круп гарнец
Денгами 2 ко*п*, сена 5 пу*д*
А н[ы]не кварталніе денги 1 р[убль] 2 копейки
Господину плати*т* чиншовихъ в го*д* денег 50 копеек
Впре*д* промишля*т* ничемъ не желаетъ //

806 З дворъ, в немъ изба 1, клетъ одна, сараевъ 2, клуня 1
В немъ живетъ Гаврило Шершенъ, 35 летъ, здоровъ, родимецъ того села, званія посполитого
Жена его Пелагія, 30 ле*т*, здорова
У ни*х* дѣти

1 синъ Яковъ, 13 ле*т*, здоровъ
2 Домникия, 10 ле*т*, здорова
3 Наталія, 3 ле*т*, здорова

У него земли пахотной в трехъ змѣнахъ житнихъ на 15 денъ
На ней хлеба сеютъ ржи по 1 четвертѣ, гречи 2 четверти
Сѣнокосу на 50 во*з* трави средней
Лесу дровяного дубового и березового врочищи [...] саженей на 200
Скота быко*в* 2, корова 1, подтелковъ 3, лошадей 2, овець 8, ягнят 3, свиня 1
Промисла и ремесла не имеетъ
С оного двора прежде дава*л* на консистенто*в* муки 2 четверичка, овса 3 четверичка, кру*п* гарне*ц* и денгами 2 ко*п*, сена 20 пу*д*
Н[ы]не плати*т* кварталніе денги 1 *р* 2 копейки
Г[ос]п[о]д[и]ну платит чиншових в го*д* дене*г* 4 *р* 20 копее*к*
Впре*д* промышлять ничѣ*м* не желае*т*
4 двор, в нем изба 1, клѣтъ 1, сараев 2, клуня 1
~~В оном жителствуе*т* Кирик Матвѣенко, 35 лѣ*т*, здоров, родиме*ц* того села з посполитих~~
В оно*м* живе*т* Матвѣениха Пелагія, 30 ле*т*, здорова
У неи дети
1 Борис, 3 ле*т*, здоро*в*
~~2 Тетияна, 1 ле*т*, здорова~~ //

806 зв. Брат его, Петро 32 ле*т*, здоро*в*
Жена его, Настя, 25 ле*т*, здорова
Дочь и*х*, Палажка, 1 ле*т*, здорова
~~Кирика теща Устя, 50 ле*т*, здорова~~
У них зѣмли пахатной в трѣхъ змѣнахъ на 7 денъ
На ней хлѣба сею*т* ржи 1 четвертъ, гречи 2 четверичка
Сенокосу на 10 во*з*
З скота быко*в* 2, корова 1, ове*ц* 5, ~~телят 4~~, свиня 1
Промисла и ремесла не имѣе*т*
С оного двора прежде дава*л* на консистенто*в* муки 1 четверичо*к*, овса 2 четверичка, кру*п* гарне*ц* и денгами 2 коп, сена 10 пу*д*
А н[ѣ]не кварталніе денги платя*т* 2 ~~копейки~~
Г[ос]п[о]д[и]ну в го*д* плати*т* чиншови*х* дене*г* 1 *р* 50 копее*к*
5 дворъ, в не*м* изба 1, комо*р* 2, сарае*в* 2, клуня 1
В ономъ жителствую*т* Алексей, вдо*в*, 60 лѣ*т*, здоро*в*, уроженe*ц* того ж села, званія посполитого
Жена его Ефросинія, 50 ле*т*, здорова
У них дѣти

1 Кондрат, 25 летъ, здоровъ
Жена его Наталія, 22 лет, здорова
Дочъ их Устина, 1 лет, здорова
2 Тимофѣй, 13 лет, здоровъ
дочъ Евдокія, 17 лет, здорова //

807 Впредъ промышлятъ ничѣмъ не желает
[...]
17 дворъ, в немъ изба 1, клѣтъ 1, сарай 1, клуня 1
В немъ живетъ Кузма, вдовъ, 35 лѣтъ, здоровъ, родимец того села, званія посполитого
Жена его, Марія, 30 лет, здорова
У них дѣтей
1 синъ Андрей, 2 лет, здоров
2 дочъ Уляна, 10 лет, здорова
3 Екатерина, 8 лет, здорова
4 Мария, 4 лет, здорова
У него земли пахатной в трѣх змѣнах на 9 денъ
~~На ней хлеба сеют ржи 2 четверти, гречи 2 четверти, овса 2 четверти, гороху одинъ четверичокъ~~
Сѣнокосу на 15 возъ, трави средней
З скота быковъ 2, подтелокъ 1, овецъ 4, свиней 3
Промисла и ремесла не имѣетъ
С оного двора прежде давалъ на консистентовъ муки 2 четверичка, овса 3 четверичка, круп гарнец и денгами 2 коп, сена 15 пуд
А н[ы]не плати*т* кварталние денги ~~1 *р* 2 копейки~~
Г[ос]п[о]д[и]ну плати*т* чиншови*х* дене*г* 1 *р* 50 копее*к*
Впре*д* промишлятъ ничѣ*м* не желае*т* //

807 зв. 18 дво*р*, в немъ изба 1, клѣтъ 1, сарае*в* 2, клунь 1
В ономъ жителствуе*т* Павел Моско*т*, 33 ле*т*, здоро*в*, уроженецъ того села, званія посполитого
Жена его Марія, 32 ле*т*, здорова
Дочъ Евдокія, 4 ле*т*, здорова
Братъ его двоюродній, Иванъ, 35 лѣть, здоровъ
Жена его Евдокія, 30 летъ, здорова
У них дѣти
1 синъ Семенъ, 3 лѣ*т*, здоровъ
2 Михаилъ, 1 года, здоровъ
У нихъ земли пахотной въ трѣхъ змѣнахъ житнихъ на 9 денъ
~~На ней хлеба сеютъ ржи полтори четверти, гречи 1 четвертъ, овса полтори четверти~~
Сѣнокосу на 8 возо*в* трави средней
З скота биков 2, корова 1, овець 15, свиней 4
Промисла и ремесла не имее*т*
С оного двора прежде дава*л* на консистенто*в* муки 3 четверичка, овса 6 четверичков, крупъ гарнець и денгами 2 *р*, сена 15 пуд
А ныне кварталніе денги 1 *р* и копейку
Г[ос]п[о]д[и]ну плати*т* чиншови*х* дене*г* в год 5 *р*
Впре*д* промишлять ничѣ*м* не желае*т* //

808 [...]
Онъ Есипъ Мироненко
Поля пахотного и лесу не имѣетъ, сѣнокосу по 10 косарей
[...] в годъ на полгоней
Озеръ риболовни*х* 2

У него скота лошадей 4, коровъ 4, воловъ рабочихъ 2, овецъ 2, свиней 3
Торго*в* и промислу не имѣетъ
Консистенціи плати*т* въ го*д* денгами по [...]
Владелцу работае*т* в зимное время 1 денъ а въ летнее 2 дни
Онъ Алексѣенко поля пахатного и лесу не имѣетъ
Сѣнокосу на 11 косарей
Озеръ рыболовныхъ двое
У него скота лошадей 6
Коровъ 4, назимковъ 2, ове*ц* 2, свиней 10
Торговъ и промислу никакова не имѣетъ
Консистенціи плати*т* в го*д* денгами по [...]
Владелцу работае*т* въ зимное время 1 день а въ летнее 2 дни //

№ 4
Відомість про маєтності
Макошинського Миколаївського монастиря (б/д)

913

Монастыръ Николаевский Макошинский, лежащий полку Черниговского в сотнѣ Менской в растоянии о*т* полкового Чернигова в 80 а от сотенно*го* местечка Мены в 15 ве*рст*а*х* при речки Деснѣ обнесенъ в кругъ каменною оградою

В ономъ церковъ каменная 1: во имя святителя Хр[исто]ва Николая с еднимъ престоломъ в ней пределъ по [...] сторону еденъ во имя Успения Пресвятия Богородици

2я: за монастиремъ деревяная во имя Преображения Г[ос]п[о]дня с еднимъ престоломъ

В м[о]н[ас]т[и]ре покое*в* для игумена деревяни*х* 2: братерскихъ келий деревяни*х* же 12

Поварня деревяная 1

Пекарня каменная 1: амбаро*в* каменни*х* для поклажи 3: погребовъ походни*х* 2 каменни*х* 2:

В томъ м[о]н[ас]т[и]ре служители находящие*с* без заплати на одежи и харчахъ м[о]н[асти]рски*х*

Игуменский

Данило Степано*в*, 16 летъ, здоро*в*, уроженецъ сотнѣ Менско*й*, села Слободки, звания посполито*го*

Монашеские

Петро Семакъ, 12 летъ, здоро*в*, уроженецъ сотнѣ Се*д*невской села Петровки, звания посполитого

Степанъ Пилипенко, 13 летъ, здоро*в*, уроженецъ мѣстечка Мени, звания посполитого //

913 зв. Семенъ Коханѣевичъ, 17 летъ, здоро*в*, уроженецъ полку Нѣжинско*го* сотнѣ Короповской села Обтова, звания козачего

М[о]н[ас]т[и]рские послушники

Капархистръ Іванъ Люблинский, 18 летъ, уроженецъ сотнѣ Пono*р*ницкой села Холмовъ, звания посполитого

Іванъ Петро*в*, 22 летъ, здоро*в*, уроженецъ города Глухова звания посполито*го*

Яко*в* Степано*в*, 17 летъ, здоро*в*, уроженецъ мѣстечка Березной, звания посполито*го*

Степанъ Даховский, 33 летъ, здоро*в*, уроженецъ Полской о*б*ласти

Іванъ Михайловъ, 26 летъ, здоро*в*, уроженецъ полку Гадяцко*го*, мѣстечка Ковалювки, звания посполитого

Матвѣй Сафроновъ, 28 летъ, здоро*в*, уроженецъ Бранско*го* уизду, села Шкуратова, синъ дячковский, о*т*пущенъ по пашепорту

Павелъ Шевченко, 25 летъ, здоровъ, уроженецъ мѣстечка Сосници, звания посполито*го*

Іванъ Филимоно*в*, 18 летъ, на праву руку исколѣченъ, уроженецъ сотнѣ Менской

слободки Бутовки звания посполитого

Харитонъ Семеновъ, 8 летъ здоров, уроженецъ сотнѣ Сосницкой слободки Гутища звания посполитого

Павелъ Бородеевъ, 42 летъ, здоров, уроженецъ Бранского уизду, деревнѣ Севраковой, синъ природного малоросіянина

Яков Минжа, 60 летъ, еще работат можетъ, уроженецъ сотни Менской, села Максаков, звания посполитого //

914 Кузма Парфенов, 10 летъ здоров, уроженецъ той же сотни, деревнѣ Бутовки, звания посполитого;

За монастиремъ конюшенной двор, в немъ для работниковъ хатъ 2, амбаров 2, конюшень 2, сараевъ 2

В ономъ работники нанятие погодно

Денис Банкарис, 40 летъ, здоров, уроженецъ полку Нѣжинского, сотнѣ Батуринской, села Обмачева, звания посполитого, в годъ получаетъ плати 2 рубли, на одежи и харчах монастирских

Ево жена Ирина, 26 летъ, здорова

При немъ находится за сиротство Петро Численко, 5 летъ, здоров, уроженецъ села Слободки, звания посполитого

Николай Плющъ, 19 летъ, здоров, природний села Слободки, звания посполитого, в годъ получаетъ плати 1 рубль 50 копѣкъ, на одежи и харчах монастирских

Конюхъ Прокопъ Красюнъ, 40 летъ, здоров, уроженецъ сотнѣ Менской села Баби, звания подсусѣдческого, в годъ получаетъ плати 2 рубли и 50 копѣкъ, на одежи и харчах м[о]н[ас]т[и]рских

Его жена Елена, 30 летъ, здорова, в годъ получаетъ плати 50 копѣкъ, на одежи и харчах м[о]н[ас]т[и]рских

У них дочъ Евдокия, 5 летъ, здорова

Григорий Запорожченко, 40 летъ, на лѣву ногу хромъ, уроженецъ сотнѣ Менской, села Макошина, звания подсусѣдческого, в годъ получаетъ плати 5 рублей, на одежи и харчах монастирских

Федоръ Кучиновецъ, 28 летъ, здоров, уроженецъ местечка Березного звания козачего, в годъ получаетъ плати восѣмъ рублей, на одежи и харчах монастирских

914 зв. К оному м[о]н[ас]т[и]ру принадлежитостей жалованнимъ // в подтверждение от разних обывателей на дачи грамотами: 1я от великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича данною в 7176 (1668) году сентября в 17 денъ; 2я от великыя государыни императрицы Елисаветъ Петровны за подписаниемъ правительствующого сената в1742мѣ году октября в 15 денъ с которих при семъ копии под лѣтерами [...] прилагаются

Пахотной землѣ в сотнѣ Сосницкой при Слободке м[о]н[ас]т[и]ру принадлежащей Гутище к урожаю хлеба средственной на 35 дней с половиною, в которой по примеру длини [...] ширини [...] саженъ

В дачах той же сотни села Кирѣевки к урожаю хлеба хорошой на 118 дней в которой по примеру длини [...] ширини [...] сажень

В дачах монастиру принадлежащого села Слободки средственной на 178 дней, в которой по примеру длини [...] ширини [...] сажень

В дачах монастирских деревнѣ Бутовки к урожаю худой лесковатой на 19 дней с половиною, в которой примерно длини [...] ширини [...] сажень

И всего монастиремъ владѣемого пахотного поля на 351 дней, на ней посѣвается ежегодно ржи [...] четвертей овса [...] четвертей, гречи [...] четвертей, пшеници [...] четвертей, ячменю [...] четвертей, гороху [...] четвертей //

915 Зарослих лесомъ земель которие надлежитъ чистить в вишеписанних же дачах на 28 дней, в которой по примеру окружности

Мелницъ водяних семъ. 1 и 2я в мѣстечку Сосници в растоянии от м[о]н[ас]т[и]ря в 7 верстах на речке Убеде; мелютъ: 1я на два коле, 2я о едномъ коле, с коих в годъ доходу м[о]н[ас]т[и]ръ получаетъ разного размерового хлеба [...] четвертей

3я и 4я при селѣ Гутище в растоянии от м[о]н[ас]т[и]ря в 12 верстах на речке Убедѣ же, мелють каждая на три кола, с коих в годъ м[о]н[ас]т[и]ръ доходу получаетъ разного размѣрового хлеба 200 четвертей

5 Сотни Сосницкой в деревне Масалаевки в растоянии от м[о]н[ас]т[и]ря в 12 верстах на речке Убеде о дву колах с которих в едномъ владеемомъ обще с козаками сосницкими Івасенками м[о]н[ас]т[и]рю принадлежит половинная част, а в другомъ владѣемомъ с жителемъ масалаевскимъ Емеллияномъ Мелникомъ три части; с оной м[о]н[ас]т[и]ръ получает прибелей чрез годъ разного хлѣба 2 четверти, мелет весною и осѣнню, а летомъ и зимою по малости води остановляется

6: сотни Менской при деревнѣ Бондаровке в растояніи от м[о]н[ас]т[и]ря в 7 верстах на озери Лоши об едномъ коле, которая состоит впусте;

7 той же сотни при селе Слободки в расстоянии от м[о]н[ас]т[и]ря в 3х верстах на речке Бабѣ, мелет на 2 каменя весною и осеню, а летом и зимою по малости води остановляется, с коей в годъ м[о]н[ас]т[и]ръ получает разного хлеба 9 четвертей //

915 зв. Винокурня сотни Сосницкой в м[о]н[ас]т[и]рской деревнѣ Гутище една вино куритъ на три котла в годъ висѣживается 18 куфъ, в них вѣдер [...] хлебъ употребляется м[о]н[ас]т[и]р[с]кой

Шинкъ в местечку Сосницы на базарномъ месте два, с коих в едномъ продается простое вино квартами и чарками, медъ и пиво гарцами, а в другомъ одно простое выно квартами и чарками; на дорозѣ идущей от м[о]н[ас]т[и]ря в Мену еденъ в коемъ продается одно простое выно квартами и чарками

В селе Слободце на глухой улицѣ еденъ, в коемъ продается одно толко простое вино в кварти и чарки

В деревнѣ Бутовки на глухой улицѣ еденъ, в которомъ также одно простое вино квартами и чарками, в оние шинки отпускается вино то ж пиво и медъ от м[о]н[ас]т[и]ря куфами

Рыболовних озеръ прозиваемих 1: Ваткове (?), 2: Гроденъ, 3 Хриниця, 4: Буромля, 5: Малое озерце, 6: озеро Рѣчка, 7: За вербою, 8 Середнее, 9: Крайное, 10: Бистрица, 11: Нецецкое, 12: Карашин, 13: Гречанниковское, 14: Вересочъ, 15: Вересочъ

В оних риба ловится щука, язѣ, карасѣ, лини, соми, плотвы и частию лящи

Весняних озеръ, которие в лѣтное время пересихають прозиваемих первое Под вербою, 2 Грицково, 3 Купеваха, 4 Алоское, 5 Ювдинское,

916 Басовщина, 7 Цегелня // 8 Репище, 9 Ставокъ, 10 Вовково, в коих риба ловится щука, лини, карасѣ, а болшою частию плотва, з вишписанних

озеръ отдается в наемъ подданного оного м[о]н[ас]т[и]ря жителю деревни Бутовки Савелию Сагалѣенку в годъ по сороку рублевъ

А и с протчихъ ловленная риба употребляется на монастирской росходъ

Футоровъ 2: 1 прозиваемий Буромка, в разстояніи от м[о]н[ас]т[и]ря в едну версту на которомъ содержится монастирской скотъ, лошадей езжалих 25, овецъ 149, козъ 33;

В ономъ футоре строения хата 1, клетей 2, сараев 2, в немъ живетъ для надсмотрѣния скота //

916 зв. 2: Футор прозиваемий Нестаровщина в разстоянии от монастира в верстах в коемъ содержится пасѣка, в ней пчелъ 50, с них медъ і воскъ употребляется на монастирской обыходъ

В томъ футорѣ строения хата 1, комора 1, сарай 1

Живущей в ней для досмотру пасеки //

917 Лесов близь м[о]н[ас]т[и]ря и в грунтах деревни Бондаровки и дѣревни монастирской Гутища состоящей в сотнѣ Сосницкой соснових, осикових, дубових и березових годних к строению четири, под коими земли полагая в едно место окружностию на пол шести версти.

Дровяних близь монастира *ж* і в грунтах села Слободки деревни Бутовки сотнѣ Сосницкой селъ Кирѣевки Великого Устя и деревнѣ Гутища березових, осикових, соснових, ясенових, кленових і дубових 34: под коимъ землѣ полагая в одно место окружностию верстъ на 18

Сѣнокосу *ж* при монастире і в грунтах села Слободки, деревнѣ Бутовки і Гутища да села Кирѣевки 1538 возъ, трави средственной

При вишписанномъ футоре Буромкѣ заводъ конский [...], в немъ лошадей і кобылицъ 47:

В селѣ Макошинѣ чрез реку Десну перевозъ еденъ зделанной на дву бойдакахъ

Доходовъ м[о]н[ас]т[и]ръ с перевоза в годъ получаетъ 200 рублевъ //

Дмитрий Казимиров

Окрестности Макошина и Макошинского Николаевского монастыря в материалах «Генеральной описи Левобережной Украины (1765 – 1769 гг.)»

Публикация содержит источники к истории поселка Макошин и Макошинского Николаевского монастыря второй половины XVIII в. В предисловии рассматриваются информационные возможности приведенных документов к изучению географических особенностей региона, жилищной и хозяйственной застройки, развития сельського хозяйства и промыслов, социальной структуры и демографических характеристик населения Макошина во второй половине XVIII в.

Ключевые слова: Генеральная опись, Макошин, Макошинский Николаевский монастырь, казаки, посполитые, бобровники.

Dmytro Kazimirov

Surroundings of Makoshyn and Makoshyn Nicholas Monastery in the materials of «General description of Left Bank Ukraine» (1765 – 1769)

A publication contains sourches about the history of Makoshyn settlement and Makoshyn Nicholas Monastery. In the preface deals with information given opportunities to study documents the geographical characteristics of the region, housing and economic development, agriculture and fisheries, social structure and demographic characteristics of the population of Makoshyn in the second half of XVIII century.

Keywords: General description, Makoshyn, Makoshyn Nicholas Monastery, Cossacks, peasants, beaver hunters.

УДК: 930. 2: 06. 06 (=161. 2) (430. 21) «1928/1932»

Дмитро Бурім

●

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО АКАДЕМІЧНОГО ТОВАРИСТВА ПРИ УКРАЇНСЬКОМУ НАУКОВОМУ ІНСТИТУТІ В БЕРЛІНІ: ПРОТОКОЛИ ЗАСІДАНЬ УПРАВИ ТОВАРИСТВА

У публікації розглядається діяльність Українського академічного товариства при Українському науковому інституті в Берліні у 1928–1932 роках, а також джерела до історії діяльності Товариства. В додатках подано протоколи засідань Управи Українського академічного товариства, які зберігаються в фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України в місті Києві.

Ключові слова: Українська еміграція в Німеччині, українські студентські об'єднання, Українське академічне товариство при Українському науковому інституті в Берліні, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в місті Києві.

У міжвоєнний період у Німеччині сконцентрувались не тільки українські політичні, а й потужні інтелектуальні сили – інтелігенція, вчені, діячі культури та студіююча молодь. Вони були об'єднані у допомогові, професійні, студентські, наукові, громадсько-політичні організації й товариства[1].

У 1920-ті – 1930-ті роки українські студенти навчались у багатьох вищих навчальних закладах Німеччини: Університет Фрідріха Вільгельма в Берліні, Вища технічна школа в Берліні, Вища торговельна школа в Берліні, Вища сільськогосподарська школа в Берліні, Вища ветеринарна школа в Берліні, Вища технічна школа в Данцигу, Університет Альберта в Кенігсберзі, Університет міста Геттінгена, Університет міста Кіля, Університет міста Лейпцига, Університет міста Тюбінгена та інші вищі навчальні заклади. У багатьох університетах, де студіювали українці, були засновані та активно діяли українські студентські осередки: Союз українських студентів «Основа» в Данцигу, Товариство українських студентів «Чорноморе» в Данцигу, Гурток студентів українців при Університеті в Берліні, Спілка студентів-українців в Німеччині в Берліні, Товариство «Основа» в Берліні, Об'єднання агрономів, лісовиків та ветеринарів в Німеччині в Берліні, Комітет студентів українців з Зеленого Клину в Берліні, Товариство студентів українців при Університеті Альберта в Кенігсберзі тощо. У середині 1920-х років українські студентські товариства, що діяли на території Німеччини, були об'єднані в Союз Українських Студентських Організацій в Німеччині (згодом Союз Українських Студентських Організацій в Німеччині та Вільному Місті Данцигу), який в свою чергу входив до складу Центрального союзу українського студентства в Празі (ЦЕСУС)[2].

1928 року при Українському науковому інституті в Берліні було утворено «Українське академічне товариство», до складу якого належали як стипендіати Інституту, так і його співробітники (дійсні та надзвичайні члени)[3]. Члени Товариства проводи-

© Бурім Дмитро Васильович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, учений секретар Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

ли науково-дослідну, організаційну та науково-інформаційну діяльність. На посаді голови Українського академічного товариства працювали Домет Олянчин, Михайло Антонович та Михайло Демкович-Добрянський. Членами Українського академічного товариства при Українському науковому інституті в Берліні були: отець, доктор Петро Вергун; інженер, доктор Сергій Володимирів; др. Микола Гнатишак; доктор Василь Кучабський; доктор Ігор Лоський; доктор Домет Олянчин; інженер Павло Галян; інженер Данило Скоропадський; інженер Ераст Яковенко; Марина Антонович; Михайло Антонович; Микола Дельвіґ; Михайло Демкович-Добрянський; Павло Дмитренко; Нестор Іванина; Ростислав Каплинський; Василь Кужім; Борис Кучерявенко; Віктор Лебідь-Юрчик; Микола Піонтковський; Володимир Стахів; Климентій Чайка; А. Машків; доктор Борис Крупницький; Драбатий; професор, доктор Іван Мірчук; професор, доктор Володимир Залозецький та інші. [4]

У Статуті Українського академічного товариства при Українському науковому Інституті в Берліні були визначені такі цілі Товариства: «Академічне Товариство» є з партійно-політичного боку аполітичне, себто гуртує членів ріжних політичних переконань. Воно має ціль: 1) допомагати своїм членам в справі їхніх наукових студій та заохочувати їх, щоби ці студії були як найбільше інтенсивні; 2) впливати на своїх членів, щоби вони точно і сумлінно виконували свої обов'язки супроти Інституту; 3) влаштовувати наукові реферати і наукові вправи з метою підготовки членів до завдань державного будівництва України; 4) скріплювати дружню співпрацю поміж студентами і абсольвентами високих шкіл з одного боку, а Інститутом з другого і старатися згуртувати біля Інституту найбільш працьовитий, духовно найцінніший елемент з посеред абсольвентів і студентів; 5) заступати перед Інститутом станові інтереси своїх членів»[5].

Члени Українського академічного товариства при Українському науковому інституті в Берліні виступали з науковими доповідями та рефератами. На засіданнях Товариства з лекціями та науковими доповідями виступали також і запрошені відомі українські вчені та громадські діячі. Протягом існування Товариства були влаштовані такі наукові виклади та урочисті заходи: доктор Д. Олянчин: *«Українське повстання 1648 року – епохальна подія в історії Східної Європи»* (17 листопада 1928 р.); інженер О. Бать: *«Польський травневий переворот в історичній перспективі»* (5 грудня 1928 р.); доктор Д. Олянчин: *«Поняття імперіалізму»* (7 лютого 1929 р.); М. Мілько: *«Фінансові взаємовідносини між УСРР та РСФСР»* (18 лютого 1929 р.); професор Д. Антонович: *«Що таке український стиль»* (24 лютого 1929 р.); доктор М. Гнатишак: *«Театр в Берліні»* (28 лютого 1929 р.); З. Пеленський: *«Підстави зовнішньої політики й Українська державність»* (4 березня 1929 р.); *Академія з нагоди роковин Тараса Шевченка* (15 березня 1929 р.); доктор З. Кузеля: *«Гаївка»* (8 квітня 1929 р.); доктор К. Чехович: *«Католицька філософія»* (15 квітня 1929 р.); професор В. Щербаківський: *«Значення дрібних явищ в житті народу»* (19 квітня 1929 р.); П. Ісаїв: *«Ідеологія Українського Пласту»* (22 квітня 1929 р.); доктор М. Гнатишак: *«Війна в літературі»* (13 травня 1929 р.); *Святочна Академія з нагоди роковин Івана Франка* (25 травня 1929 р.); Р. Лісовський: *«Життя і творчість українського графіка Ю. І. Нарбута»* (5 червня 1929 р.); доктор Н. Ніжанківський: *«Як маємо плекати музичну культуру»* (20 червня 1929 р.); доктор Стасів: *«Світло і теорія квантів»* (2 липня 1929 р.); *Жалібні Сходини з нагоди смерті Є. Х. Чикаленка* (15 липня 1929 р.); інженер О. Бать: *«Завдання української політики на Південному Сході»* (28 липня 1929 р.); приват доцент Р. Слюсаренко: *«Українська територія за античної доби»* (11 серпня 1929 р.); професор В. Щербаківський: *«Міжнародний конгрес в Лунді»* (17 серпня 1929 р.); доктор І. Лоський: *«До історії української політичної думки на Правобережжі»* (22 листопада 1929 р.); професор К. Лоський: *«Становище жінки в античному Римі»* (30 листопада 1929 р.); інженер М. Мілько: *«Спроба аналізу плану Юнга з точки погляду вірителів і довжників»* (20 грудня 1929 р.); доктор З. Кузеля: *«Коляди і колядки»* (9 січня 1930 р.); доктор І. Лоський: *«Спомини про битву під Крутами»* (22 січня 1930 р.); доктор К. Чехович: *«Ян Бодуен де Куртене»* (30 січня 1930 р.); М. Антонович: *«Культ Мітри»* (6 лютого 1930 р.); інженер В. Чужак: *«Но-*

вочасні паровo-електричні машини» (13 лютого 1930 р.); *Академія з нагоди роковин Тараса Шевченка* (23 березня 1930 р.); доктор Д. Олянчин: *«Українство в освітленні ідеології демократично-соціалістичної та гетьманської»* (24 травня 1930 р.); М. Гоцій: *«Довкола гіпотези про арабське (мусульманське) походження Аскольда і Діра»* (3 червня 1930 р.); інженер П. Галян, *«Землеупорядження та проблеми його на Україні»* (17 червня 1930 р.); сенатор, доктор А. Марголін: *«Державний устрій Сполучених Штатів»* (8 серпня 1930 р.); В. Стахів: *«Розвій української національної думки»* (30 грудня 1930 р.); М. Демкович-Добрянський: *«Поняття нації»* (9 грудня 1930 р.); *Академія з нагоди 30-літнього ювілею громадської і наукової діяльності доктора Зенона Кузелі* (15 січня 1931 р.); М. Антонович: *«З нагоди статті доктора Мирона Кордуби в Літературно-Науковому Вістнику»* (3 лютого 1931 р.); *Шевченківська Академія* (1 травня 1931 р.); А. Машков: *«Суть модерного малярства»* (21 травня 1931 р.); інженер М. Петрівський, *«З побуту в Радянському Союзі»* (2 червня 1931 р.); доктор Б. Крупницький: *«Нова теорія феодалізму»* (9 червня 1931 р.); доктор О. Кандиба: *«Українська мальована кераміка неолітичної доби»* (15 червня 1931 р.); М. Гоцій: *«Українські невільники в Полудневій Європі»* (20 липня 1931 р.)[6].

Документи і матеріали, які висвітлюють діяльність Українського академічного товариства при Українському науковому інституті в Берліні, зберігаються в фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України в місті Києві: Фонд 4158, Український науковий інститут в Берліні. Опис 4. Українське академічне товариство при Українському науковому інституті в Берліні. 1928–1932 рр. Це установчі документи Українського академічного товариства, протоколи засідань Управи Товариства, списки його членів, повідомлення про Загальні збори Товариства та виклади лекцій, заяви різних осіб про прийняття до складу Товариства, журнал реєстрації лекцій, листування, фінансові документи тощо[7].

У додатках подано чотирнадцять протоколів засідань Управи Українського академічного товариства при Українському науковому інституті в Берліні, а також один протокол Звичайних загальних зборів Українського академічного товариства[8]. Документи публікуються мовою оригіналу. Тогочасний правопис збережено.

ДОКУМЕНТИ:

1.

Протокол засідання Управи Українського Академічного Товариства,
яке відбулося дня 14 березня о 12 годині на Französischestraße Ecke Friedrichstraße.

Присутні: голова, заступник голови.
Порядок дня:
1) Справа Шевченківської Академії.
2) Ріжне.

1) Встановлено, що Шевченківська Академія має відбутися 28. березня о 7 годині вечора в салі Українського Наукового Інституту. На програмі виклади професора доктора Мірчука, доктора Кузелі та доктора Гнатишака.

2) Вирішено вислати до Кураторії прохання о стипендії для члена Товариства Н. Іванини.

Доктор Д. Олянчин (підпис) — М. Антонович (підпис)
Голова — Секретар

Провірено дня 3. V. 1930
В. Лебідь-Юрчик (підпис) — *М. Дельвіг (підпис)*

ЦДАВО України – Ф. 4158. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 2. Рукопис. Оригінал.

2.

Протокол Звичайних Загальних Зборів Українського Академічного Товариства, які відбулися в помешканні Українського Наукового Інституту дня 6 травня о сьомій годині вечора.

Ліста присутніх в Архіві Товариства.

Порядок дня:
1) Відчитання протоколу.
2) Звіт з діяльності Управи та Ревізійної Комісії.
3) Вибори нової Управи та Ревізійної Комісії.
4) Ріжне.

Перед відкриттям Зборів голова запропонував присутнім висловити співчуття засудженим в процесі Союзу Визволення України в Харкові, що й прийнято одноголосно.

1) Відчитано та ухвалено протокол попередніх сходин.

2) Відчитано звіти голови, секретаря, викладового референта та скарбника. Звіт голови (разом з співчуттям до процесу СВУ находиться в Архіві Товариства)

«Дотеперішня Управа Товариства в складі доктор Д. Олянчин – голова, доктор М. Гнатишак – заступник голови, канд. філ. Н. Іванина – скарбник, студ. філ. М. Антонович), вибрана минулими Зборами 14. XI. 1929 р., відбула 5 засідань, на яких обговорювались до виконання біжучі справи Товариства, про що свідчать її протоколи. Через від'їзд секретаря на ферії обов'язки його виконував до 28. IV. доктор М. Гнатишак, а після згаданого дня до приїзду першого до Берліна Н. Іванина. До Товариства вступили доктор С. Володимирів і студ. техн. Дельвіг, яких Управа прийняла в члени 21. II. 1930 р. Через від'їзд із Берліна членами Товариства не рахуються О. Бать і М. Шевченко згідно з § 3 А. На разі всіх членів Товариство має 19. Окрім засідань Управи і тих привітів, які Управа Товариства надсилала особам, зв'язаним з Інститутом, з нагоди Різдвяних новорічних і великодніх свят, діяльність Управи позначилася найбільше в викладах, яких 1929/1930 шкільний рік відбулося 8, про що перекаже звіт викладового референта. Із них репрезентаційний характер для Товариства носили: реферат д-ра Кузелі про Коляди і Колядки, при співучасті церковного хору (9. I. 1930); сходини, присвячені 12. річниці бою під Крутами (22. I. 1930) та Шевченківська Академія (28. III. 1930). На цей літній семестр 1930 р. перенесено прочитання деяких рефератів (прим. п. Гоція, доктора Олянчина, інж. Галяна).

Окрім викладів, відбувався при невеличкому числі присутніх курс німецької мови доктора К. Близнюка, за що Управа перед зборами ще раз йому прилюдно дякує.

Товариство приймало ініціативну участь в протесті проти арештів більшовиками українських діячів, як С. Єфремова, В. Чехівського й інших. При кінці лютого цього року Товариство відвідувало також німецький райхстаг.

З рамени членів Товариства вийшла також ініціатива для урядження ювілею докторові З. Кузелі з нагоди його тридцятирічної наукової та громадської діяльності.

Приємним явищем являється для Товариства те, що воно є членом Львівської «Просвіти», ЦЕСУС'а й всі члени його платять справно щомісячні добровільні датки на «Рідну Школу», чим і виконують Український громадський обов'язок. На цьому й кінчиться скромна загальна діяльність Управи й Товариства. Про агенди Товариства подадуть окремо відповідні члени Управи.

Звіт секретаря (за неприсутністю викладового референта звіт було відчитано секретарем; він находиться в архіві Товариства): За зимовий семестр біжучого Академічного року до Канцелярії Товариства вплинуло 17 входячих, а Товариством за цей час було вислано 21 ділових паперів. Кореспонденція Товариства складалась головно з ділових комунікатів, обіжників, поздоровлень зі святами тощо. Відбулося і запротокольовано 7 засідань Управи Товариства. Була поновлена вкладка до «Просвіти» і чотирьом новим членам прислано почесні грамоти. Крім того, щомісяця переводилася збірка на користь «Рідної Школи». За уплинулий семестр прийнято

до Товариства 4-ох нових членів. В тягу зимового семестру відбулося в рамках Товариства 8 рефератів і одна Святочна Академія, а саме: 22. XI. доктор І. Лоський: «До історії української політичної думки на Правобережжу». 30. XI. професор К. Лоський: «Становище жінки в античному Римі». 20. XII. Інженер М. Мілько: «Спроба аналізу плану Юнга з точки погляду вірителів і довжників». 9 січня доктор З. Кузеля: «Коляди і колядки». 22 січня І. Лоський: Спомини про Бій під Крутами (відчитав доктор М. Гнатишак). 6. II. М. Антонович: «Культ Мітри». Інженер Чужак: «Новочасні паровo-електричні машини» (13. II.). 28. III. відбулась Шевченківська Академія з рефератами професора доктора І. Мірчука: «Т. Шевченко й месіанізм», доктор З. Кузеля: «Освіта Т. Шевченка», доктор М. Гнатишак: «Шевченко з погляду типології».

Всього викладових сходин Товариства відбулось 9, т. є. на один менше, ніж попереднього семестру і на 3 менше, ніж в першому семестрі регулярної діяльності Товариства. До певної міри цему виною те, що на кінець лютого, коли було передбачено кілька викладів Товариства, припала дуже велика кількість лекцій в рамках Інституту через що Управа воліла з намічених лекцій зрезигнувати. Середнє число присутніх впало з 23 в першому семестрі до 17 в другому і 13 в минулому, не дивлячись на те, що кількість членів не змінилась.

Через цілий семестр регулярно, двічі на тиждень, відбувались курси німецької мови, ведені доктором К. Близнюком.

За відсутністю скарбника його звіт є відчитаний членом Ревізійної Комісії В. Лебідь-Юрчиком разом зі звітом Ревізійної Комісії:

«Контроль канцелярії та каси Українського Академічного Товариства в Берліні дала слідуючий вислід: Секретарка Українського Академічного Товариства ведена бездоганно, а всі засідання запротокольовано. Викладова референтура не має ні одного протоколу за минулий семестр, а останні реферати та Шевченківська Академія на разі не друкувалися в газеті. Стан каси: прибутків всього 34. 23 RM, видатків 27. 33 RM, чистого доходу 6. 90 RM. З того 2 RM позичені, а по контролюванню взято знов 0. 24 RM, так що в сучасний мент в касі є 4. 66 RM. Всі квити в порядку. Крім того, за попередній рік винні 4. 50 RM (5 чоловік), а за біжучий 10. 75 RM (12 чоловік)». Звіт находиться в Архіві. Звіт прийнято одноголосно і бездискусійно, як і звіт Ревізійної Комісії, яка найшла все в порядку з виїмком викладової референтури. Крім того, Ревізійна Комісія зазначила, що багато членів залягає з вкладками. Після чого Ревізійна Комісія пропонує уділити Управі абсолюторій, який ухвалено одноголосно.

3) Після довшої дискусії на голову Товариства вибрано одноголосно через акламацію доктора Олянчина, а на членів Управи Антоновича та Лебідь-Юрчика. Збори дають Управі право кооптувати собі в разі потреби третього члена. В Ревізійну Комісію вибрано одноголосно Дельвіга та доктора Лоського.

4) Вплинула заява від інженера Галяна з проханням прийняти його в члени Товариства, що й ухвалено одноголосно (Вхідна ч. LXXXV). Панів Сибита і Шевченка за виїздом із Берліна прийнято вважати виключеними (*«виключеними» закреслено; дописано олівцем: «вибувшими» М. А. – Д. Б.)* зі складу Товариства.

На пропозицію доктора Д. Олянчина, голови Товариства, ухвалено перевести між членами збірку по одній марці для заплати членського внеску до ЦЕСУС'у. Др. Лоський ставить дезидерат, щоби Товариство мало своїх заступників на черговому з'їзді ЦЕСУС'у.

На пропозицію В. Лебідь-Юрчика ухвалене вислати писемне упімнення до членів, які залягають із вкладками, про те, що наколи залеглості не будуть вирівняні до 1. VII., то Управа подає це до відома Загальних Зборів. Прийнята пропонована Дельвіґом стилізація упімненнябільшістю голосів (Архів Товариства).

Прийнята пропозиція М. Антоновича про видачу Збірника Товариства одноголосно і доручено Управі подбати за відповідні кошти.

Доктор Лоський оповіщає Управу про те, що в недалекім будучім має прийняти запрошення від німецького Буршеншафту на Товариську вечірку і з'ясовує бажаність українського заступництва там. Управа приймає це до відома.

Доктор Лоський висловлює побажання, щоби в цьому семестрі були улаштовані екскурсії до околиць Берліну.

Інженер Галян висловлює побажання, щоб частіше відбувались реферати Товариства.

Після цього голова закриває Збори.

Берлін, 12 травня 1930 р.

Доктор Д. Олянчин (підпис) — *М. Антонович (підпис)*
Голова — Секретар

ЦДАВО України. – Ф. 4158. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 2–4. Рукопис. Оригінал.

3.

Протокол засідання Управи Українського Академічного Товариства, яке відбулося дня 11 травня о 3 годині в Українському Студентському Домі в Адлерсгофі.

Присутні: голова, секретар, скарбник.

Порядок денний:
1) Сконсолідування Управи.
2) Намічення діяльності на місяць травень.
3) Біжучі справи.
4) Ріжне.

1) Ухвалено М. Антоновича на секретаря, а В. Лебідь-Юрчика на скарбника.

2) Голова Товариства повідомив Управу, що через незалежні від Товариства обставини не міг відбутися намічений виклад доцента д-ра О. Феденка. На разі стоять на програмі реферати Гоція, Галяна, доктора Олянчина та доктора Володимиріва, а також на кінець травня передбачена академія з нагоди ювілею А. Шептицького (28–29. V), на яку мають бути запрошені яко прелегенти отець доктор П. Вергун та доктор З. Кузеля. Бажано би було на Зелені Свята уладити екскурсію до Сансусі, для чого було ухвалено просити доктора В. Залозецького.

3) Ухвалено негайно ж вислати звіт до преси про минулу діяльність Товариства. При кінці місяця має бути вислана членська вкладка до ЦЕСУС'у і гроші за картки з образом Єфремова. Крім того, вислати до ЦЕСУС'у обіжник в справі легітимацій СІЕ для членів Товариства.

4) На просьбу скарбника ухвалено докупити недостаючу кількість легітимацій, для членів Товариства, які є необхідні для контролювання членських вкладок.

На цьому засідання закінчено.

Берлін, 13 травня 1930 р.

Доктор Домет Олянчин (підпис) — *Михайло Антонович (підпис)*
Голова — Секретар

ЦДАВО України. – Ф. 4158. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 4–4 зв. Рукопис. Оригінал.

4.

Протокол Засідання Управи Українського Академічного Товариства при Українському Науковому Інституті в Берліні дня 25/VII 1930 року о годині 6 пополудню в Українському Студентському Домі в Адлерсгофі.

Порядок дня:
1) Відчитання протоколу попереднього засідання.

2) Звіт Управи.
3) Справа ЦЕСУС'а.
4) Біжучі справи.
5) Ріжне.

Відчитано і стверджено протокол попередніх Зборів Управи Українського Академічного Товариства. Сконстатовано той факт, що Управа не могла розвинути вповні своєї діяльності з незалежних від неї причин. (*одне слово нерозбірливо – Д. Б.)* не могли відбутись намічені реферати доцента Феденка та доктора Олянчина. Не могла відбутись з тої ж самої причини Святочна Академія в честь Митрополита Шептицького з рамени Українського Академічного Товариства. Не могли відбутись намічені на сей рік реферати інженера Гоція, доктора Бржосньовського та інженера Мілька, які перенесено на другий (слідуючий) зимовий семестр.

Від ЦЕСУС'а прийшло повідомлення, що для нього замало платити 20% місячно вкладки, які платило до тепер Українське Академічне Товариство, а бажає ЦЕСУС, щоби платилось 40%. (*одне слово нерозбірливо – Д. Б.)*, що ми не можемо так багато платити, ухвалено вислати до ЦЕСУС'а залеглість по місяць листопад 1930 р. включно по старій тарифі та відповісти, що ми не можемо самі ухвалювати вищих вкладок, а мусимо скликати Загальні Збори в місяці листопаді, та цю справу на Зборах піднести. По Зборах дасться дефінітивну відповідь.

Задля скорого від'їзду двох членів Управи, секретаря та скарбника, скооптовано п. Іванину до співпраці. По від'їзді секретаря перебирає секретарку скарбник, а по його від'їзду оба перебирає п. Іванина.

Ухвалено, з позичок, які видає каса Українського Академічного Товариства, брати місячно 10%, а в разі незаможності позичаючого брати 5%, цю знижку може уділити скарбник, на основі ухвали Управи.

Берлін, 31/VII 1930 р.

Голова
Доктор Д. Олянчин (підпис)

За Секретаря
В. Лебідь-Юрчик (підпис)

ЦДАВО України. – Ф. 4158. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 5. Рукопис. Оригінал.

5.

Протокол засідання Управи Українського Академічного Товариства, яке відбулося дня 6 листопаду в 19 годині вечора в Українському Студентському Домі в Адлерсгофі.

Присутні: голова, секретар, скарбник.

Порядок денний:
1) Справа Загальних Зборів.
2) Обговорення звіту Управи.
3) Ріжне.

1) Загальні Звичайні Збори Академічного Товариства призначено на 12 падолиста до авдиторії Українського Наукового Інституту в Берліні. Повістки вже видруковано і розіслано.

Ухвалено слідуючий порядок Зборів:
1) Відчитання протоколу попередніх Зборів.
2) Звіт Управи і делегата на з'їзд ЦЕСУС, та Ревізійної Комісії.
3) Вибори нової Управи.
4) Обговорення діяльності на біжучій шкільний рік.
5) Ріжне.

2) Ухвалено, що голова Товариства має подати загальний звіт, секретар має подати звіт зі своєї ділянки і зі справи викладової референтури, а скарбник зреферувати сучасний стан каси Товариства.

3) Зачитавши звіт представника Товариства доктора М. Гнатишака, Управа ухвалила винести відчитання цього звіту перед Загальними Зборами в в окрему точку. Рівно Управа ухвалила звернути представникові Товариства репрезентаційні кошти в розмірі 15 RM (п'ятнадцяти марок) і вислати листа з подякою. На внесення секретаря було ухвалено замовити для Товариства бланкову печатку. На внесення скарбника було ухвалено завести при збиранню вкладок квитанції взамін легітимацій. На цьому засідання Управи закінчено.

Берлін, 11 листопада 1930 р.

Д Олянчин (підпис) — *М. Антонович (підпис)*
Голова — Секретар

Провірено 11. XI. 1930 р.
Ревізійна Комісія.
Доктор І. Лоський (підпис) — М. Мілько (підпис)

ЦДАВО України. – Ф. 4158. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 5 зв. Рукопис. Оригінал.

6.

Протокол Звичайних Загальних Зборів Українського Академічного Товариства, які відбулися в помешканню Українського Наукового Інституту, дня 12 листопаду о 8 годині вечора.

Ліста присутніх в Архіві Товариства.

Порядок денний:
1) Відчитання протоколу попередніх Зборів.
2) Звіт Управи, делегата на З'їзд ЦЕСУС'а та Ревізійної Комісії.
3) Вибори нової Управи.
4) Обговорення плану діяльності на біжучий рік .
5) Ріжне.

1) Відчитано і затверджено протокол попередніх Загальних Зборів з поправкою п. доктора Кучабського.

2) Відчитано звіти голови, секретаря, делегата на VIII З'їзд ЦЕСУС, скарбника та Ревізійної Комісії (оригінали в Архіві Товариства). Звіт голови звучав: «За весь час літнього семестру й до 12. XI. цього року Управа в складі п. доктора Олянчина, М. Антоновича й В. Лебідь-Юрчика відбула 4 засідання. Під час ферій, за від'їздом М. Антоновича і скарбника В. Лебідь-Юрчика з Берліна їх обов'язки був перебрав кооптований до Управи член Н. Іванина. Як в минулих літніх семестрах, так і в цьому діяльність Управи позначилася в слабих розмірах. Усіх сходин вдалось відбути всього на всього 4, на яких було відчитано відповідні реферати і доклади. Ці слабі розміри діяльності Управи і цілого Товариства доводиться пояснити тим, що: 1) саля Інституту не могла завше бути в вигідний день для всіх членів до розпорядимости в силу викладової і семінарійної діяльності самого Інституту за цей минулий літній семестр, б) все це, а до того й літня спека та особисті студії чи праці кожного члена зокрема впливали на переобтяженість членів Товариства й заразом викликали почасти серед них оправдане нарікання й незадоволення на Управу. Тому довелося Управі, на бажання більшості членів, дальші сходини припинити та доклади доктора

С. Володимиріва, М. Гоція, доктора Бржосньовського і М. Мілька відкласти на зимовий семестр 1930/31 року. Очевидна річ, що наколи б члени мали-були охоту до сходин і давати реферати, то ті згадані труднощі в діяльності вдалося б Управі перебороти. Через переобтяженість членів і мізерний стан каси Товариства Управа не мала змоги нав'язати стосунки із чужоземним студентством, окрім білоруського, й то через випадок, що один член того студентства – Станкевич – замешкував кілька днів в Студентському Домі в Адлерсгофі. Наприкінці доводиться Загальним Зборам подати до відома, що наше Товариство нараховує 19 членів й досі перебуває членом Львівської «Просвіти» та дня 3. XI. цього року приймало участь в протестаційнім вічу української колонії в Берліні з приводу польського терору в Галичині. На 8 З'їзді ЦЕСУС виступав делегат від Товариства доктор М. Гнатишак. По змозі всі члени Товариства вносили датки на «Рідну Школу». Звіт секретаря, М. Антоновича: «Згідно з постановою Управи Товариства секретар мав виконувати також і функції викладового референта. Викладова діяльність в минулому семестрі не могла належно розвинутися. Всього відбулося 4 виклади і одна Святочна Академія в честь митрополита Андрія Шептицького, у якій Товариство взяло ініціативну участь. Крім того, дня 24 травня 1930 року відбувся виклад доктора Д. Олянчина на тему: «Українство в освітленню ідеології демократично-соціалістичної та гетьманської». Дня 3 червня відбувся відчит М. Гоція на тему: «Про арабське (мусульманське) походження Аскольда і Діра». Дня 17 червня відбувся відчит інженера П. Галяна на тему: «Землеупорядження та його проблеми на Україні». Дня 8 серпня відбувся реферат сенатора доктора А. Марголіна: «Державний устрій Сполучених Штатів». Всі виклади відбулись в салі Українського Наукового Інституту в Берліні. Про всі було вислано повідомлення, які появились друком в «Ділі» і в «Часі». Найвище досягнене число присутніх 114 осіб на святочній Академії в честь Шептицького. На викладах пересічна кількість осіб присутніх 14. В минулому семестрі Управа Товариства відбула 4 сходини, які зістали запротокольовані. Щодо переписки Товариства, то за минулий семестр до канцелярії вплинуло 12 листів, а вислано за той же час Товариством 18 чисел. Семестр характеризується значним зменшенням діяльності Товариства в порівнянні до попередніх семестрів, хоч в значній мірі це походило від причин від Товариства незалежних». Звіт скарбника: «До Каси Українського Академічного Товариства ввійшло за шкільний семестр 1930 рік – 30. 34 (тридцять 34/100). Видатків було 19. 17 (дев'ятнадцять 17/100). Лишається в касі 11. 17 (одинадцять 17/100) марок». (Всі звіти і ліста присутніх находяться в архіві Товариства). Відчитано звіт делегата на З'їзді ЦЕСУС'а доктора М. Гнатишака. Відчитано звіти Ревізійної Комісії і на її пропозицію уділено Управі одноголосно абсолюторій. Доктор Кучабський робить зауваження, що до бомба стичного стилю звіту і висловив дезидерат, щоби подібні виступи з рамени Товариства на будуче були більше скромними.

3) На пропозицію доктора Кучабського вибрано після короткої дискусії на голову Товариства Антоновича 6 голосами при двох утримавшихся від голосування. На пропозицію М. Антоновича до Управи вибрано одноголосно пп. Дельвіга і Юрчика, а до Ревізійної Комісії доктора Лоського та доктора Д. Олянчина.

4) Доктор Олянчин ставить дезидерат, що до поширення зносин з німецькими студентами, використовуючи для цього знайомства доктора Кучабського. Доктор В. Кучабський ставить дезидерат що до притягання нових членів до Товариства. Доктор І. Лоський ставить дезидерат, щоби на будуче виклади Товариства відбувались на більш актуальні теми.

5) п. Дмитренко повідомляє Товариство про те, що в Берліні закладається нова Студентська організація, якої ініціатори ведуть між членами Товариства в користь вступлення до нової організації живу агітацію. Доктор Кучабський висказує думку про недоцільність двох студентських організацій. Доктор Лоський зауважує, що рівночасно належати до обох організацій є неможливо з огляду на пункт в Статуті ЦЕСУС,

якого обі організації являються членами і який забороняє рівночасну приналежність до двох організацій. Доктор Олянчин ставить на вид справу подяки доктору Вінкену за одержані в минулому семестрі членами Товариства дарові обіди. На пропозицію доктора Кучабського відкинено форму почесного членства як можучу викликати несмак. На пропозицію п. Дельвіга ухвалено подякувати в формі листа або делегації. На цьому голова закриває Збори.

Берлін, 14 листопада 1930 р.

М. Антонович (підпис) — Голова

В.Лебідь-Юрчик(підпис) — Секретар

ЦДАВО України. – Ф. 4158. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 6–7 зв. Рукопис. Оригінал.

7.

Протокол засідання Управи Українського Академічного Товариства, яке відбулося дня 15 листопада 1930 року в помешканні Українського Студентського Дому в Адлерсгофі.

Присутні: голова, члени нової і старої Управи та Ревізійної Комісії (доктор Д. Олянчин).

Порядок денний:
1) Відчитання протоколу.
2) Передача агенд новій Управі.
3) Устаткування нової Управи.
4) Ріжне.

1) Відчитано і затверджено протокол попередніх сходин, а крім того, доручено В. Лебідь-Юрчику виготовити протокол сходин Управи з дня 21 жовтня 1930 року.

2) Відбулась передача новим членам Управи агенд Товариства.

3) Управа уконстатувалась таким чином, що п. Дельвіг перебрав обов'язки скарбника Товариства, а В. Лебідь-Юрчикові поручено вести секретарку та викладову референтуру.

4) Член Ревізійної Комісії доктор Олянчин висловлює дезидерат про написання пресового звіту про Загальні Збори. Обговорювалось пропозицію Кучабського щодо ведення семінару, але наразі не було знайдено досить бажаючих. На цьому голова закрив Збори.

Берлін, 17 листопада 1930 року.

Голова — *М. Антонович (підпис)*

Секретар — *В. Лебідь-Юрчик (підпис)*

ЦДАВО України. – Ф. 4158. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 7 зв. Рукопис. Оригінал.

8.

Протокол засідання Управи Українського Академічного Товариства, яке відбулося дня 30 падолиста 1930 року о годині 12. 15 в Українському Науковому Інституті в цілі обговорення ювілею професора доктора З. Кузелі.

Присутні голова і секретар Українського Академічного Товариства та отець доктор Вергун.

Установлено день Святочної Академії на 17. XII. зі слідуючою програмою:

1) Антонович – Відкриття Свята та вітальна промова.

2) отець доктор Вергун – Життя та діяльність Ювілята.

3) професор Дорошенко – Наукова діяльність.

4) сотник Ярий – Просвітянська діяльність під час Світової війни.

5) професор Föttinger – Діяльність на лоні українсько-німецького порозуміння.

Звідомлення будуть друкуватися в Друкарні в мовах українській та німецькій. Для Святочної Академії кооптувала Управа Українського Академічного Товариства отця доктора Вергуна та пана сотника Ярого, які мають помагати в переведенню технічної сторони Святочної Академії та творити Комітет. Управа Українського Академічного Товариства асигнує для влаштування Ювілею зі своїх фондів 15 (п'ятнадцять) марок, а решту додадуть товариства, які будуть брати участь в Святочній Академії.

Берлін, дня 2 грудня 1930 р.

Голова
М. Антонович (підпис)

Секретар
В. Лебідь-Юрчик (підпис)

ЦДАВО України. – Ф. 4158. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 8. Рукопис. Оригінал.

9.

Протокол засідання Управи Українського Академічного Товариства, яке відбулося дня 18/XII о годині 22^{00} в Адлерсгофі, в Студентському Домі

Присутні: голова, секретар, скарбник та член Ревізійної Комісії доктор Олянчин.

Порядок дня:

1) Відчитання протоколу попередніх Зборів Управи.

2) Звіт з діяльності поодиноких членів Управи.

3) Прийняття нових членів.

4) Ріжне.

1) Протокол попередніх Зборів Управи був прийнятий одноголосно.

2) Поодинокі члени Управи подали до відома звіт з їх діяльності: голова подав до відома його старання щодо рефератів та екскурсій з паном професором Залозецьким, які то треба задля браку часу перед Різдвом пересунути на початок року 1931. Секретар, він же викладовий референт, подав до відома переписку Управи та відбувшися два реферати. Скарбник зреферував стан каси.

3) Прийнято до Українського Академічного Товариства в Берліні трьох нових членів, а саме: панів Стахова, Демкович-Добрянського та сотника Чайку.

4) а) Пан В. Лебідь-Юрчик запропонував отримати для панів Дельвіга, Каплинського, Дмитренко та Лебідь-Юрчика студентські карти та відзнаки від CIE. Установили студентські картки і відзнаки постаратись для всіх. Щодо пана Дмитренка були проти пан Дельвіг та доктор Олянчин, що й останній забажав, щоби запротоколювали.

в) Ювілей пана професора доктора Кузелі буде пересунений на 8–9 січня 1931 року, а технічною стороною улаштування Ювілею має зайнятися пан Секретар.

г) Установлено вислати слідуючі побажання зі Святами Різдвяними та Новим Роком: на латинські Свята: панам Липинському та генералу Гренеру, а на православні: професорській Колегії разом з Кураторією Інституту: пану П. Скоропадському, доктору Дельвігові, доктору Гнатишакові та доктору Близнюкові.

На цім голова закрив Збори.

Берлін, дня 19/XII 1930 р.

Голова
Михайло Антонович (підпис)

Секретар
В. Лебідь-Юрчик (підпис)

ЦДАВО України. – Ф. 4158. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 8 зв. Рукопис. Оригінал.

10.

Протокол засідання Управи Українського Академічного Товариства, яке відбулось дня 3. V. 1931 р. о годині 7 (19) в Адлерсгофі, в Студентському Домі.

Присутні: голова, секретар, скарбник та член Ревізійної Комісії доктор Д. Олянчин.

Порядок дня:
1) Звіт поодиноких членів Управи.
2) Установлення дня Загальних Зборів.
3) Ріжне.

1) а) Звіт Голови: В зимовім семестрі було уложено прогульку (екскурсію) до *Schloss'y*, а як провідника попрошено професора доктора Залозецького; присутніх 7 (сім осіб). Отримали для Українського Академічного Товариства легітимацію СІЕ. Відбуто одно засідання Управи. Куплено Товариством сітку для ручного м'яча.

б) Звіт Секретаря: Вислано 22 (двадцять два) листи від попередніх сходин Управи, а отримано 15 (п'ятнадцять).

в) Звіт викладового референта: Був 1 (один) реферат. М. Антонович прочитав виклад з приводу статті М. Кордуби. Було дві Святочні Академії доктора З. Кузелі і Шевченківська.

г) Звіт Касира: Прибутків 41. 77, видатків 8. 77. Крім того, брало Академічне Товариство участь в святкуванні Ювілею Спілки та в протестаційних зборах проти пацифікації.

2) Установлено день Зборів на 8. V. 1931 р. о годині 8 (20) при *(одне слово нерозбірливо – Д. Б.)* участі членів.

3) Постановлено вислати при першій можливості членські вкладки до ЦЕСУС'а і по можливості зробити якнайшвидше прогулянку до *Sanssouci.*

Голова
Михайло Антонович (підпис)

Секретар
В. Лебідь-Юрчик (підпис)

Провірено: Ревізійна Комісія
Доктор Д Олянчин (підпис)

Доктор І. Ляський (підпис)

Берлін, 7. V. 1931 р.

ЦДАВО України. – Ф. 4158. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 9. Рукопис. Оригінал.

11.

Протокол Звичайних загальних зборів,
що відбулись дня 8-го травня 1931 року, о годині 20-ій.

Присутніх 11 (одинадцять) осіб, з яких один кандидат в члени Українського Академічного Товариства, і другий представник Спілки Студентів Українців в Німеччині.

Порядок дня:
Відчитання протоколу попередніх Загальних Зборів.
Звіт старої Управи і вибори нової.
Ріжне.

Відчитано і затверджено протокол попередніх Загальних Зборів з додатком пана доктора В. Кучабського, що до Управи повинні входити лише студенти, а не ці, що вже покінчили свої студії.

Після першої точки ухвалено розглянути прохання пана доктора Б. Крупницького о прийняття його в члени Українського Академічного Товариства і прийнято його одноголосно.

Другою точкою був звіт Управи Українського Академічного Товариства.

Звіт голови: В зимовому семестрі 1930/31 рр. Українське Академічне Товариство змінило дещо свій дотеперішній програм, даючи реферати, які мали служити лише притокою до виміни думок між присутніми. Згідно з цею засадою відбулися реферати панів Стахова та Добрянського і дискусія з приводу виступу професора Кордуби, яка зайняла два вечори. Крім того, відбулась за ініціативою Українського Академічного Товариства Святочна Академія з приводу 20-ліття громадської та наукової діяльності доктора З. Кузелі і традиційна Шевченківська Академія, про що було звідомлення в пресі, крім останньої Академії. Восени 1930 року брало Українське Академічне Товариство участь в протестаційній Академії проти польського терору на Українських Землях і в протестаційному вічу німецького студентства. Крім того, брали участь представники Українського Академічного Товариства на всіх прийняттях литовських студентів. Товариство зорганізувало екскурсію до Берлінського замку під проводом професора Залозецького, а екскурсію до Потсдаму ухвалено на літній семестр 1931 року. Для розривки куплено сітку для ручного м'яча. Щодо зносин з ЦЕСУС'ом, то Товариство отримувало Студентський Вісник, по примірнику якого даровано до Бібліотеки Інституту. Тому, що членська вкладка до ЦЕСУС'а завелика на фонди Українського Академічного Товариства, то було вирішено з головою та секретарем ЦЕСУС'а, що Академічне Товариство старатиметься присилати щомісяця скільки зможе.

Звіт секретаря: Переписка Товариства слідуюча: входячих 22, виходячих 28, не рахуючи повідомлень про виклади та Академії. Було прочитано слідуючі реферати:

В. Стахів: «Розвій української державної думки»,

М. Демкович-Добрянський: «Поняття нації»,

М. Антонович: «До статті М. Кордуби на сторінках Літературно-Наукового Вісника».

Відбулось дві Академії: З нагоди 30-літньої громадської та наукової праці доктора З. Кузелі, та Шевченкова Академія, про що було подано в часописах.

Звіт скарбника: Прибутків: 41. 77 (сорок одна марка 77/100), видатків 8. 77 (вісім 77/100). Всього доходу 38. 00 (тридцять три марки). З того позичковими квітами 31. 50 (тридцять одна марка 50/100), готівкою 1. 50 (марка 50/100). На Просвіту зібрано 10. 50 (десять п'ятдесят).

Звіт Ревізійної Комісії: Ревізійна Комісія в складі доктора Д. Олянчин – доктор Лоський, переревізувавши агенди Товариства з діяльності Управи за зимовий семестр 1930/31, знайшла:

а) Книгу протоколів в порядкові, за винятком того, що під час засідань не реферовано вхідних паперів і не винесено відповідних постанов.

б) Вхідні та вихідні, як рівно ж книгу протоколів викладового референта також знайдено в порядкові.

в) В Касі лічиться прибутків 41. 77, видатків 8. 77. Із невитраченої суми 33. 00 скарбник посідає готівкою 1. 50, на решту грошей позичкові квіти на суму 31. 50. Окрім готівки Українського Академічного Товариства знаходиться в касі Товариства тепер збірка на Львівську «Просвіту» в розмірі 10. 50. Касову книгу знайшла Ревізійна Комісія в порядкові, за винятком хіба того, що при занесенню членських вкладок не зазначувано місяця, за які член Товариства вносив. Розглядаючи позички, Ревізійна Комісія знайшла, що Управа Товариства при їх уділюванню не узгляднювала постанови Управи Товариства від 16. XII. 28 року, згідно якій позичка видається потребуючому членові не більше п'яти марок, на один місяць.

Зважаючи на пасивність деяких Товариства, Управа все таки виказала свою діяль-

ність за минулий зимовий семестр 1930/31 р. добре, за що Ревізійна Комісія вносить пропозицію Загальним Зборам уділити їй абсолюторію.

Ревізійна Комісія. Доктор Д. Олянчин, доктор І. Лоський.

Після вислухання звіту розвилась дискусія між доктором Олянчиним, доктором Лоським та п. Добрянським над останнім відступом звіту Ревізійної Комісії: чи має право Ревізійна Комісія критикувати пасивність поодиноких членів, з якої вийшло, що можна заразом взивати їх до більшої рухливості. Після цього уділено Управі одноголосно абсолюторію.

На голову вибрано одноголосно тов. М. Антоновича, на членів Управи: В. Лебідь-Юрчика і М. Демкович-Добрянського більшістю голосів, на Ревізійну Комісію доктора Володимирова і доктора Кучабскього.

В «Ріжнім» подає доктор Олянчин пропозицію зібрати датки на інвалідів, але п. Лебідь-Юрчик дає дальшу пропозицію, щоби взагалі члени Товариства давали 1% місячного доходу на культурно-національні цілі. Ця пропозиція приймається, а доктор Олянчин робить побажання, щоби першу складку переслати на інвалідів. П. Дельвіг робить побажання, щоби завели членські картки, на яких виписується заплачені вкладки і, щоб члени постарались навчитись стенографії.

Пп. Добрянський і Кучабський роблять внесення, щоби Управа постаралась перевести в життя точки статуту, що до студійної комісії, зближення зносин з Інститутом та науки мов, яка переходить більшістю членів. На кінці видвигнув п. доктор Кучабський непорозуміння з доктором Лоським та викликав його на Товариський суд, а своїм заступником назначив п. Добрянського.

М. Антонович (підпис)
Голова

М. Демкович-Добрянський (підпис)
За Секретаря

ЦДАВО України. – Ф. 4158. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 9 зв. – 10 зв. Рукопис. Оригінал.

12.

Протокол Засідання Управи Українського Академічного Товариства, яке відбулося дня 13 травня о годині 8 вечора в помешканні Українського Наукового Інституту

Присутні: голова, члени Управи.

Порядок денний:
1) Відчитання протоколу.
2) Устаткування Управи.
3) План діяльності на біжучий семестр.
4) Ріжне.

1) Відчитано і затверджено протоколи двох попередніх сходин Управи; протокол з останніх сходин Управи прийнято з поправкою п. Добрянського.

2) Управа устатковується таким чином, що п. Лебідь-Юрчик перебрав секретарку Товариства, а п. Добрянський обов'язки скарбника і викладового референта.

3) Голова Товариства сповіщає, що на порядку деннім стоїть реферат п. Машкова. В дальшій черзі стоять реферати доктора Крупницького, доктора Кандиби, Добрянського, доктора Драбатого, інженера Бржосньовського. П. Добрянський висловлює проект організації товариських вечорів з короткими рефератами та виміною думок між присутніми. Вирішено спробувати такий вечір організувати. П. Добрянський проектує вечір, присвячений пам'яті «Рідної Школи» і Управа постановляє звернутися до доктора Кучабського з проханням про реферат на цю тему. П. Лебідь-Юрчик подає до відома Управі запросини Willkommenclub'у, і Товариство, не приймаючи як таке участі в екскурсії, постановлює оголосити пропозицію членам, на випадок бажання одиниць взяти в екскурсії участь.

4) Добрянський подає до відома Управі справу п. Мошинського, який був зголосив вступ до Товариства, а пізніше зволікав з поданням за вступ. На пропозицію п. Лебідь-Юрчика Управа ухвалила звернутися до Спілки з запитанням про термін вступу п. Стахова до Спілки. П. Добрянський пропонує Управі постаратися о те, щоби всі члени Товариства дістали легітимації СІЕ.

На цьому голова закрив Збори.

Берлін, 8. VI/ 1931 р.

М. Антонович (підпис) — *В. Лебідь-Юрчик (підпис)*
Голова — Секретар

ЦДАВО України. – Ф. 4158. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 11. Рукопис. Оригінал.

13.

Протокол Засідання Управи Українського Академічного Товариства при Українському Науковому Інституті в Берліні, яке відбулося дня 2-го липня о годині 20^{30} в помешканні Студентського Дому в Адлерсгофі.

Присутні: Голова і члени Управи.

Порядок денний:
Відчитання та прийняття протоколу попередніх Зборів Управи.
Звіти поодиноких членів Управи.
Біжучі справи.

1) Відчитано та затверджено протокол з дня 13 травня 31 р.

2) Звіт Голови: Уряджено прогульку до Шарльотенбурзького Замку та вислано до ЦЕСУС'а 36 kč.

Звіт Секретаря: Відбулося 5 (п'ять) рефератів (Машкова, інженера Петрівського, доктора Крупницького, доктора Кандиби та п. Гоція). Пересічна присутність 15 чоловік. (На рефераті інженера Петрівського 32). В дискусії бере участь 5–7 чоловік.

Звіт Скарбника: Приходів було 71. - RM. Видатки. На Просвіту 24 RM. На позичках 15. 85.

3) Мушинського, який хотів вступати до Академічного Товариства, з'агітовано до Спілки. Ухвалено винести справу членства Рідної Школи на Загальні Збори. П. Добрянський бере замість доктора Кучабського реферат на Ювілей Рідної Школи, бо для того, що доктор Кучабський не мав готового реферату Свято не відбулось. Дзвони не можуть рефлектувати на Академічне Товариство задля дописи, яку вони вмістили в другім числі. Стверджено, що дискусійні вечори це проект нереальний. Стверджено, що Спілки приймала п. Стахова в члени, коли він ще був членом Українського Академічного Товариства, що заборонено однією з постанов ЦЕСУС'а.

Зайву готівку постановлено вислати до ЦЕСУС'а під час ферій.

На цім Збори Закрито.

Берлін, 7 липня 1931 р.

Голова — Секретар
Доктор М. Антонович (підпис) — *В. Лебідь-Юрчик (підпис)*

Перерезізовано 20/XI 1931 р.
В. Кучабський (підпис)

ЦДАВО України – Ф. 4158. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 11 зв. Рукопис. Оригінал.

14.

Протокол Засідання Управи Українського Академічного Товариства при Українському Науковому Інституті в Берліні, яке відбулося дня 25 листопада 1931 р. о 10 годині рано в помешканні Українського Наукового Інституту.

Присутні: голова, скарбник.

Порядок денний:
1) Прийняття нових членів.
2) Виключення членів.
3) Програма Загальних Зборів.
4) Обговорення звітів Управи.
5) Ріжне.

1) Управа постановила прийняти в число членів Товариства пана Ліпара та панну Наконечну, а за надзвичайного члена ухвалено прийняти пана Товта.

2) Управа постановила виключити на основі § 3 уступів 1–2 Статуту Товариства пана Кучерявенька з числа членів.

3) Програму Звичайних Загальних Зборів ухвалено слідуючу: a) Відчитання протоколу попередніх Загальних Зборів; b) Звіт Управи та справоздання Ревізійної Комісії; c) Вибори нової Управи; d) Ріжне.

4) Управа постановила, що голова Товариства доктор М. Антонович з причин хвороби секретаря прочитає також і його звіт. Скарбник, згідно з функцією, яку він займав попередній семестр, має подати також і звіт викладового референта.

5) Управа ухвалила винести на Збори слідуючі пропозиції: a) Про основання при Товаристві ощадно-позичкової каси; b) Про вписання Товариства «in corpore» в члени «Рідної Школи»; c) Про зредукування членів Управи.
На цім Збори закрито.

Берлін, 26 листопада

Голова Секретар

ЦДАВО України. – Ф. 4158. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 12. Рукопис. Оригінал.

15.

Протокол Звичайних Загальних Зборів Українського Академічного Товариства в Берліні, які відбулися в помешканні Українського Наукового Інституту дня 25 листопада 1931 року о годині 7 вечора.

Порядок дня:
1) Відчитання і прийняття протоколу попередніх Загальних Зборів.
2) Звіт Управи та справоздання Ревізійної Комісії.
3) Уділення абсолюторії уст. Управі.
4) Вибори нової Управи і Контрольної Комісії.
5) Ріжне.

1) Сходини відкрив і провадив ними доктор Михайло Антонович. З-за неприсутності секретаря голова прочитує протокол з попередніх Загальних Зборів. Протокол прийнято без Загальних змін.
Після того голова здає звіт за минулий семестр.

2) Звіт.

В літньому семестрі минулого Академічного року діяльність Товариства пливла в звичайному руслі. Відбулося чотири доклади і одна Святочна Академія, про які було вислано і надруковано звідомлення в чільнійших краєвих часописах. Крім того, під проводом професора Залозецького відбулась екскурсія до Шарлотенбурзького замку. Переписка Товариства відбулась в дещо зменшенім темпі, ніж минулого семестру. Певної кризи зазнають в даній хвилі відносини Товариства до ЦЕСУС'а, позаяк Товариство не в стані задовольнити фінансовим вимогам Централі і сильно залягає зі вкладками. Що після організувало Товариство збірки на «Рідну Школу», а також з членів збиралось оподаткування в розмірі 1% місячного доходу на інші національні цілі; та наразі зібрану суму було видано в позички членам Товариства і лише 4 RM зі згаданих грошей було передано яко пожертву Бібліотеці ім. Петлюри в Парижі. Наприкінці маю ще зауважити, що Загальні Збори Товариства скликано в цьому семестрі далеко пізніше, ніж звичайно, бо чекалось на приїзд другого члена Ревізійної Комісії.

Він же здає звіт секретаря, який не може появитися на Зборах.

В минулому семестрі відбулися два засіданні Управи, які зістали запротокольовані. Біжуча переписка Товариства висловилась в вхідних та вихідних так, що загальне число відповідно досягає 134 та 127. Серед кореспонденції вихідної є ділова переписка з ЦЕСУС-ом, звідомлення до преси про діяльність Товариства, подяки і привіти, зокрема, телеграма з нагоди 10-літнього Ювілею Українського Університету в Празі. Серед вхідних є ділові обіжники ЦЕСУС-у, та запросини на ріжні дискусійні вечори та Святочні Академії.

Відносно персональних справ голова подає до відома слідуюче: внесли подання про прийняття до Товариства п. Наконечна, Ліпар і Товт.

Управа виключила з членів Товариства Кучерявенька на основі 3 § Статуту.

Звіт скарбника виглядає в слідуючий спосіб:

	RM. Pf.
Загальний касовий оборот (7. V. – 25. XI. 1931)	263. 63
З того Приходи	138. 50
Розходи	125. 13
Сьогоднішній стан каси	13. 37
Стан каси в дні контролі (20. XI. 1931)	5. 19
На приходи зложилися	
Сальдо з попереднього семестру	33. -
(з того 31. 50 в квітках)	
Вкладки до Просвіти	23. 50
(з того у попередній семестр 10. 50)	
Вкладки до товариства	17. 25
Оподаткування	24. 85
Зворот довгів	8. 50
На розходи зложилися позички	66. 50
(з того не звернених ще 26. 60,	
а з Кучерявенком 35. 10)	
ЦЕСУС	25. 02
Канц. видатки	6. 06
Просвіта (вкладки членів)	26. 50
Ріжне	1. 05

Звіт викладового референта.

В літнім семестрі 1931 року відбулося в Академічнім Товаристві п'ять рефератів.

1) Анатоль Машков – Суть модерного малярства;

2) інженер М. Петрівський – З побуту в Радянськім Союзі;

3) доктор Б. Крупницький – Нова теорія феодалізму;
4) доктор Олег Кандиба – Українська мальована кераміка неолітичної доби;
5) М. Гоцій – Українські невільники в Європі в XIII – XV ст.

Треба замітити, що всі реферати находились на відповідній науковій висоті, дискусії, які відбувалися після кожного реферату були серйозні і приноровлені до наукового рівня рефератів. Присутніх осіб пересічно небагато, головно студенти відвідують слабо виклади Товариства, що свідчить про мале заінтересування науковими питаннями.

Доктор Кучабський здає звіт за Ревізійну Комісію.
Подає до відома, що переглянув усе діловодство і знайшов усе в порядку.

3) Внесення на уділення абсолюторії уступаючій Управі ставить доктор Кучабський, як одинокий член Контрольної Комісії, при чому додає, що Управа вповні вив'язалася зі свого завдання, проводячи Товариством так невідрадних для нього обставинах. Внесення прийнято одноголосно.

4) Після короткої дискусії над внесенням про обмеження членів Управи до двох прийнято пропозицію пана Чайки не зменшувати числа членів Управи, а лишити доктора М. Антоновича і М. Демковича-Добрянського надалі в Управі, а на місце Лебідя-Юрчика вибрати Миколу Товта. Це внесення прийнято. На внесення доктора Кучабського вибрано до Контрольної Комісії о. доктора Вергуна і п. Ліпара.

5) Доктор Кучабський ставить внесення, щоби при Товаристві заснувати позичкову касу і в той спосіб увільнити касу Товариства від уділювання позичок членам, бо як виказала практика, в Товаристві є багато членів, які потребують час від часу затягнути малу позичку. Управа не могла відмовитись помогти членам в потребі, але через те вона була в'язана свої діяльності, бо позичала гроші, які були призначені на інші справи.

ЦДАВО України. – Ф. 4158. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 12 зв. –14. Рукопис. Оригінал.

1. *Бурім Д. В., Кураєв О. О., Мицик Ю. А., Себта Т. М.* Архівна і бібліотечна україніка в Німеччині // Українська архівна енциклопедія. – К., 2008. – С. 109–114; *Бурім Д. В.* Джерела з історії релігійного життя української еміграції в Німеччині: документи до біографії о. Петра Вергуна в фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України // З любов'ю до народів: Ювілейний збірник на пошану члена-кореспондента НАН України Всеволода Івановича Наулка з нагоди 80-річчя від дня народження / Редколегія: П. С. Сохань (*голова*), Б. С. Адамович, Д. В. Бурім та ін. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2013 – С. 263–285; *його ж.* Джерела з історії української еміграції в Німеччині у фондах Архіву Федеральної Землі Берлін // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв: Видавництво Чорноморського державного університету ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 9. – С. 143–157; *його ж.* Діяльність Товариства підтримки української науки та культури в Німеччині (за матеріалами Архіву Федеральної Землі Берлін) // Чорноморський літопис: Науковий журнал. – Миколаїв: Видавництво Чорноморського державного університету ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 5. – С. 142–164; *його ж.* Діяльність Українського товариства допомоги біженцям в Німеччині. За матеріалами Архіву Федеральної Землі Берлін (Берлін, Німеччина) // Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – № XVI–XVII. – С. 112–132; *його ж.* До історії діяльності Апостольської Візитатури для українців греко-католиків у міжвоєнній Німеччині. Документи Галузевого архіву

Служби безпеки України // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Том 26. – К., 2013. – С. 523–569; *його ж*. До історії Українського козацького руху в еміграції: листи Івана Полтавця-Остряниці до Адольфа Гітлера // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. – Вип. 10. – С. 188–206; *Бурім Д. В., Черченко Ю. А*. Документи Богдана Кентржинського про українські громади в Німеччині та країнах Скандинавії // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2012. – Том. 24. – С. 597–623; *Бурім Д. В*. Інтеграційні процеси в українському студентському русі на теренах міжвоєнної Німеччини: до історії створення та діяльності Союзу українських студентських організацій в Німеччині та Вільному місті Данцигу у 20-х роках XX століття // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2013. – Вип. 18. – С. 547–575; *його ж*. Україніка в Архіві Університету Гумбольдта (Берлін, Німеччина). Матеріали до біографії професора доктора Івана Мірчука // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2011. – Том. 22. – С. 312–327; *Каменецький І*. Українське питання в німецькій зовнішній політиці між двома світовими війнами // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання Фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 851–882; *Кривець Н. В*. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918–1933 рр. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – 322 с. ; *Кураєв О. О*. Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрямок. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2009. – 456 с. ; *Наріжний С*. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. 1. – 370 с. ; *Нетреба Ю. Б*. Протистояння дипломатичних представництв УСРР та УНР в Німеччині (1921–1922). – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2012. – 204 с. ; *Отець доктор Петро Романишин*. Історія української еміграції та українська католицька церква в Німеччині // Яріш В., Сулима М. та ін. Українці в Берліні 1918–1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5-го вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / Редактор В. Верига. Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді. – Торонто, 1996. – С. 208–225; *Отт-Скоропадська О*. Остання з роду Скоропадських. 2-е вид., доповнене / Пер. з нім. Галини Сварник. – Львів: Літопис, 2013. – 556 + XX с. ; *Піскун В. М*. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки XX століття): Монографія. – К. : «МП Леся», 2006. – 672 с. : іл. ; *Попик С*. Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – К. ; Чернівці, 1999. – 236 с. ; *Срібняк І. В*. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). – К., 1999. – 296 с. ; *Романишин П*. Студії до історії Української Католицької Церкви в Німеччині. Петро Вергун перший апостольський візитатор і адміністратор / Українська Вільна Академія Наук. Збірник заходознавства. Том XV (13). – Вінніпег, 1988. – 214 с. ; Союз українських студентських організацій в Німеччині та Вільному місті Данцигу у середині 1920-х років: Зб. док. / Упоряд. Д. В. Бурім. Редколегія: І. Б. Гирич, О. О. Маврін, Я. О. Федорук та ін. – К. : Український письменник, 2014. – 328 с. ; *Трощинський В. П*. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / [відп. ред. В. Б. Євтух]; НАН України. І-т соціології. – К. : Інтел, 1994. – 260 с. ; Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали / Упорядники: В. С. Лозицький (голова) та ін. Редколегія: Ю. А. Левенець (співголова), В. А. Смолій (співголова) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – 928 с. + 16 с. іл. ; Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): Документи і матеріали / Упор. В. М. Даниленко, Н. В. Кривець. – К. : Смолоскип, 2012. – 592 с. : іл. ; Українці в Берліні 1918–1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / В. Яріш,

М. Сулима та ін. ; [ред. В. Верига]. – Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – 256 с. ; *Швагуляк М.* Українська політична еміграція в Німеччині у 30-х роках ХХ ст. // Українська еміграція. Історія і сучасність. Матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади / Упоряд. Ю. Ю. Сливка. – Львів: Каменяр, 1992. – С. 316–334; *Burim, Dmytro* Die ukrainische Frage aus zwei Perspektiven: Ukrainische Emigration in Deutschland und die deutsche Ukraine-Politik in der Zwischenkriegszeit (1918–1939) // Schriften zur Hochschul-Sozialpolitik. Magazin des Internationalen Studiumzentrums Berlin. – Berlin, 2002. – S. 38–40; *Burim, Dmytro* Ukrainische Emigration in Deutschland und die deutsche Ukraine-Politik in der Zwischenkriegszeit (1918–1939) // Jahrbuch der Studienstiftung des Abgeordnetenhauses von Berlin. 2000/2001. – Berlin, 2002. – S. 27–32; *Golczewski, Frank* Deutsche und Ukrainer. 1914–1939. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2010. – 1085 S. ; *Kulinitsch, Ivan* Ukrainisch-deutsche Wissenschaftsbeziehungen in den Jahren 1922 bis 1932 // Deutschland – Sowjetunion. – Berlin, 1966. – S. 64–72 та ін.

2. . Про діяльність українських студентських товариств у Німеччині в міжвоєнний період детально див. : *Антонович Марко.* Нарис історії Центрального Союзу Українського Студентства (1922–1945) // Український історик. – 1974. – № 1–3 (41–43). – С. 136–154; № 4 (44). – С. 18–46*; Бурім Д. В.* Джерела з історії діяльності Союзу українських студентських організацій в Німеччині та Вільному місті Данцигу в фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України в місті Києві // Чорноморський літопис: Науковий журнал. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2013. – Вип. 8. – С. 125–136; *його ж.* До історії українського студентського руху в міжвоєнній Німеччині: Гурток Студентів-Українців при Високій Технічній Школі в Шарлоттенбурзі «Основа» // Університет. – 2013. – № 1. Січень – березень. – С. 50–73; *його ж.* З історії діяльності Союзу українських студентів «Основа» при Високій Технічній Школі в Данцигу у 20-х роках ХХ ст. / Д. В. Бурім // Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – № XVIII–XIX. – С. 25–43; *його ж.* З історії українських студентських організацій в міжвоєнній Німеччині: «Гурток студентів українців при Університеті в Берліні» // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2012. – Том 25. – С. 474–506; *його ж.* Інтеграційні процеси в українському студентському русі на теренах міжвоєнної Німеччини: до історії створення та діяльності Союзу українських студентських організацій в Німеччині та Вільному місті Данцигу у 20-х роках ХХ століття // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2013. – Вип. 18. – С. 547–575; *його ж.* Союз українських студентських організацій в Німеччині та Вільному місті Данцигу у середині 1920-х років: історія створення й діяльності та джерела // Союз українських студентських організацій в Німеччині та Вільному місті Данцигу у середині 1920-х років: Зб. док. / Упоряд. Д. В. Бурім. Редколегія: В. А. Брехуненко, І. Б. Гирич, О. О. Кураєв, О. О. Маврін, Н. І. Миронець, Ю. А. Мицик, В. М. Піскун, Я. О. Федорук. – К. : Український письменник, 2014. – С. 23–30; *його ж.* Українські студентські об'єднання в міжвоєнній Німеччині: Товариство студентів українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу у 20-х роках ХХ ст. / Д. В. Бурім // Чорноморський літопис: Науковий журнал. – Миколаїв: Видавництво Чорноморського державного університету ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 6. – С. 104–123; *Лисяк-Рудницький І.* Берлін як студійний осередок / І. Лисяк-Рудницький, В. Яріш, М. Сулима та ін. ; [ред. В. Верига] // Українці в Берліні 1918–1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада. – Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – С. 45–51; *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. 1. – 370 с. ; *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої) / Редкол. : О. Федорук (голова) та ін. ; упоряд. : Л. Яковлєва (керівник) та ін. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – 272 с. (Нац. коміс. з питань повернення в Україну культур. цінностей при Кабінеті Міні-

стрів України та ін.); Пропам'ятна книга Данцігерів. Історичні нариси та спомини колишніх студентів Політехніки Вільного Міста Данцігу 1921–1945 / Матеріали вибрав і приготував до друку Володимир Шиприкевич. – Філадельфія; Торонто; Нью-Йорк, 1979. – 218 с. ; *Стахів Р.* 20 літ Союзу Українських Студентів «Основа» в Данцігу // Краківські Вісті. – Краків. – 1943. – 24 серпня. – Ч. 185; 25 серпня. – Ч. 186; 26 серпня. – Ч. 187; *Сулима М., Яріш В.* Українські студенти в Берліні поміж двома світовими війнами // Українці в Берліні 1918–1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / Редактор: Верига В. – Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – С. 136–143; *Трощинський В. П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / [відп. ред. В. Б. Євтух]; НАН України. І-т соціології. – К. : Інтел, 1994. – 260 с. ; Українці в Берліні 1918–1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / В. Яріш, М. Сулима та ін. ; [ред. В. Верига]. – Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – 256 с. ; *Шиприкевич В.* Український студентський осередок в Данцигу в роках 1921–1945. Спроба історичного огляду // Пропам'ятна книга Данцігерів. Історичні нариси та спомини колишніх студентів Політехніки Вільного Міста Данцігу 1921–1945. – Філадельфія; Торонто; Нью-Йорк, 1979. – С. 21–114; *Шумелда Я.* Нарис життя українського студентства в середущій Європі за останніх 20 літ // Двадцять літ Української Академічної Громади. – Прага: Видання Української Академічної Громади, 1941. – С. 36–46; *Kumke, Carsten* Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin: Zwischen Politik und Wissenschaft // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1995. – Nr. 43. – S. 218–253; *Voigt, Gerd* Das ukrainische wissenschaftliche Institut in Berlin 1926–1945 // Zur Ukrainepolitik des deutschen Imperialismus. – Jena, 1969. – S. 118–156; *Golczewski, Frank* Deutsche und Ukrainer. 1914–1939. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2010. – 1085 S. та ін.

3. Про діяльність Українського наукового інституту в Берліні детально див. : *Бурім Д. В.* Два «німецькі»періоди життя і діяльності професора Дмитра Дорошенка у його листуванні з Євгеном Бачинським // Загартована історією. Ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження / Збірник наукових праць / Упорядник В. М. Піскун. Редколегія: П. С. Сохань (голова) та ін. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2013. – С. 285–320; *його ж.* Два погляди на історію конфлікту 1930–1931 років в Українському науковому інституті в Берліні (листи Д. Дорошенка та О. Скорописа-Йолтуховського до Голови НТШ у Львові І. Раковського в справі конфлікту в УНІ–Б) // Наукові записки. Збірник праць молодих учених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1997. – Т. 2. – С. 474–490; *його ж.* Діяльність Товариства підтримки української науки та культури в Німеччині (за матеріалами Архіву Федеральної Землі Берлін) // Чорноморський літопис: Науковий журнал. – Миколаїв: Видавництво Чорноморського державного університету ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 5. – С. 142–164; *його ж.* До історії конфлікту 1930–1931 років в Українському науковому інституті в Берліні: листи Дмитра Дорошенка і Олександра Скорописа-Йолтуховського до голови Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові професора Івана Раковського // Українське архівознавство: історії, сучасний стан та перспективи. Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (Київ, 19–20 листопада 1996 року). – К., 1997. – Частина перша. – С. 268–279; *його ж.* Документи з історії діяльності Українського наукового інституту в Берліні в Архіві Університету Гумбольдта (Берлін, Німеччина) // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв: Видавництво Чорноморського державного університету ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 8. – С. 170–185; *його ж.* Науково-організаційна, викладацька та дослідницька діяльність Д. І. Дорошенка в перший період існування Українського наукового інституту в Берліні (1926–1931 рр.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української

археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1997. – Т. 2. – С. 491–511; *його ж.* Організація українських націоналістів і Гетьманський центр в боротьбі за Український науковий інститут в Берліні та позиція німецьких урядових кіл (1933 р.) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія» Вип. 7–8 Український консерватизм і гетьманський рух: Історія, ідеологія, політика / Гол. ред. Ю. І. Терещенко. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2005. – С. 185–195; *його ж.* Перший період діяльності Українського наукового інституту в Берліні (1926–1931) За матеріалами Берлінської державної бібліотеки Прусської культурної спадщини // Пам'ятки: археографічний щорічник / Державна архівна служба України, Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства: редкол. : С. Г. Кулешов (гол. ред.) та ін. – К., 2011. – Том 12. – С. 158–172; *його ж.* Україніка в Архіві Університету Гумбольдта (Берлін, Німеччина). Матеріали до біографії професора доктора Івана Мірчука // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2011. – Том. 22. – С. 312–327; Збірник на пошану Івана Мірчука (1891–1961) / За редакцією О. Кульчицького. – Мюнхен; Нью-Йорк; Париж; Вінніпег, 1974. – 312 с. ; *Лисяк-Рудницький І.* Берлін як студійний осередок / І. Лисяк-Рудницький, В. Яріш, М. Сулима та ін. ; [ред. В. Верига] // Українці в Берліні 1918–1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада. – Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – С. 45–51; *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. 1. – 370 с. ; *Передерій І. Г.* Український науковий інститут у Берліні та В'ячеслав Липинський (до 130-річчя від дня народження) // Український історичний журнал. – 2012. – № 2. – С. 98–113; *Сулима М.* Український науковий інститут // Українці в Берліні 1918–1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / Ред. Василь Верига. – Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – С. 81–86; *Сулима М., Яріш В.* Українські студенти в Берліні поміж двома світовими війнами // Українці в Берліні 1918–1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / Редактор: Верига В. – Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – С. 136–143. *Трощинський В. П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / [відп. ред. В. Б. Євтух]; НАН України. І-т соціології. – К. : Інтел, 1994. – 260 с. ; Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали / Упорядники: В. С. Лозицький (голова) та ін. Редколегія: Ю. А. Левенець (співголова), В. А. Смолій (співголова) та ін. – К. : Парламентське вид-во, 2008. – 928 с. + 16 с. іл. ; Українці в Берліні 1918–1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / В. Яріш, М. Сулима та ін. ; [ред. В. Верига]. – Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – 256 с. ; *Швагуляк М.* Українська політична еміграція в Німеччині у 30-х роках XX ст. // Українська еміграція. Історія і сучасність. Матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади / Упоряд. Ю. Ю. Сливка. – Львів: Каменяр, 1992. – С. 316–334; *Burim, Dmytro* Ukrainische Emigration in Deutschland und die deutsche Ukraine-Politik in der Zwischenkriegszeit (1918–1939) // Jahrbuch der Studienstiftung des Abgeordnetenhauses von Berlin. 2000/2001. – Berlin, 2002. – S. 27–32; *Doroschenko D.* Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin // Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. – 1927. – Heft 1. – S. 37–48; *Doroschenko D.* Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin (Die wissenschaftliche T tigkeit des Institutes in den akademischen Jahren 1926/27 – 1927/28 // Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. – 1928. – Heft 2. – S. 63–68; *Golczewski, Frank* Deutsche und Ukrainer. 1914–1939. – Paderborn; M nchen; Wien; Z rich, 2010. – 1085 S. ; *Kulinitsch,*

Ivan Ukrainisch-deutsche Wissenschaftsbeziehungen in den Jahren 1922 bis 1932 // Deutschland – Sowjetunion. – Berlin, 1966. – S. 64–72; *Kumke, Carsten* Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin: Zwischen Politik und Wissenschaft // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1995. – Nr. 43. – S. 218–253; *Voigt, Gerd* Das ukrainische wissenschaftliche Institut in Berlin 1926–1945 // Zur Ukrainepolitik des deutschen Imperialismus. – Jena, 1969. – S. 118–156 та ін.

4. ЦДАВО України. – Ф. 4158. – Оп. 4. – Спр. 7. – Арк. 3.

5. ЦДАВО України. – Ф. 4158. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 1.

6. ЦДАВО України. – Ф. 4158. – Оп. 4. – Спр. 8. – Арк. 1–58.

7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в місті Києві. Фонд 4158. Український науковий інститут в Берліні. Опис 4. Українське академічне товариство при Українському науковому інституті в Берліні. 1928–1932 рр. Справа 1. Статут Товариства. Справа 2. Протоколи засідань Управи Товариства. *3 травня 1930 р. – 25 листопада 1931 р.* Справа 3. Повідомлення про Загальні збори Товариства та виклади лекцій. *5 грудня 1928 р. – 16 червня 1931 р.* Справа 4. Вітальні листи до новорічного свята від різних установ та осіб. *4 січня 1931 р. – 4 січня 1932 р.* Справа 5. Заяви різних осіб про прийняття до членів Товариства. *29 жовтня 1931 р. – 24 листопада 1931 р.* Справа 6. Книга прибутків та видатків Товариства. *28 лютого 1928 р. – 20 листопада 1931 р.* Справа 7. Розписки членів Товариства про одержання грошей в касі Товариства. Список членів Товариства. *15 жовтня 1930 р. – 28 липня 1931 р.* Справа 8. Журнал реєстрації лекцій з зазначенням теми і автора лекцій. *17 листопада 1928 р. 25 листопада 1931 р.* Справа 9. Журнал реєстрації вхідних та вихідних документів. *3 травня 1930 р. – 20 листопада 1931 р.*

8. ЦДАВО України. – Ф. 4158. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 1–17.

Бурим Дмитрий

Источники по истории деятельности Украинского академического общества при Украинском научном институте в Берлине: протоколы заседаний Правления Общества.

В публикации рассматривается деятельность Украинского академического общества при Украинском научном институте в Берлине в 1928–1932 годах, а также источники по истории Общества. В приложении подано протоколы заседаний Правления Украинского академического общества, которые хранятся в фондах Центрального государственного архива высших органов власти и управления Украины в городе Киеве.

Ключевые слова: украинская эмиграция в Германии, украинские студенческие общества, Украинское академическое общество при Украинском научном институте в Берлине, Центральный государственный архив высших органов власти и управления Украины в городе Киеве.

Burim Dmytro.

Sources on the history of activity of the Ukrainian Academic Society at the Ukrainian Scientific Institute in Berlin: Minutes of Meetings of the Board of the Society.

In this publication it is considered an activity of the Ukrainian Academic Society at the Ukrainian Scientific Institute in Berlin in the years 1928–1932 as well as the source of the history of the Society. In the Appendix to the publication it is attached the Minutes of Meetings of the Board of the Ukrainian Academic Society which are in the Central State Archives of Higher Authorities and Government of Ukraine in Kyiv.

Keywords: Ukrainian emigration in Germany, Ukrainian Student Association, The Ukrainian Academic Society at the Ukrainian Scientific Institute in Berlin, Central State Archives of Higher Authorities and Government of Ukraine in Kyiv.

УДК 94(477)

ПРОТОКОЛ ЗБОРІВ ПАРТІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ РЕДАКЦІЇ ГАЗЕТИ «КОМСОМОЛЬСЬКИЙ ГАРТ» ПРО «КОВБАСНУ РЕВОЛЮЦІЮ» У ЧЕРНІГОВІ (публікація Я. Ковальця)

Копію примірника протоколу партзборів комуністів «Комсомальського гарту» від 16 січня 1990 року, надруковану на друкарській машинці, редакції «Сіверянського літопису» передав Яків Феофанович Ковалець. На його думку, зафіксовані ним у той день висловлювання учасників заходу цікаві, передають дух доби змін. Справді, обласна комсомольська газета напередодні вийшла зі знімком В. Інютіна на всю першу сторінку: на ньому було видно багатотисячний мітинг у Чернігові. Фото супроводжував великий заголовок: «Раби не ми – раби німі»[1]. Це був виклик монопольній компартійній системі. І хоча самі журналісти-комуністи ще вірили у її реформування з допомогою нових лідерів, оновлення КПРС, своїми діями наблизили її кінець. Після Чернігова «ковбасні революції» охопили міста України та всього СРСР. Демократизація в КПРС привела до появи можливості більше знайомитися з правдою про минуле. А оскільки партія спиралася на фальшиво-лаковану історію, ретельно оберігала-прикривала злочини тоталітарної системи навіть від партійців, то невдовзі відкрита людям правда змусила їх переосмислити свої погляди, здобуті знання, ідеали.

У ті дні крайніми особами, з якими пов'язувалися усі життєві негаразди, для чернігівських протестувальників стали очільник обкому КПУ Л. Палажченко[2]та інші члени бюро. У результаті протестів вони пішли у відставку. Сьогодні, коли минуло 25 років після «Ковбасної революції», по-іншому, більш зважено можна оцінити доробок колишніх керівників області[3]. По нинішніх мірках вони жили скромно, здебільшого були віддані справі. Приміром, Л. Палажченко у досить адміністративній формі насаджував пункти штучного осіменіння у кожному селі. У такий спосіб він хотів збільшити виробництво молока та м'яса на Чернігівщині. Він рано заявлявся на ферми, чим полохав усе місцеве начальство. Мабуть, не його вина, що область збільшувала виробництво продукції, але вона «планово» десь зникала-розчинялася в СРСР. У Чернігові ж панувала, як і в усій країні (крім Москви та столиць республік), система дифіцитів для простих людей[4] і продовольчих пайків[5] для партійної номенклатури. «Напередодні Різдва 6 січня 1990 року в Чернігові на розі вулиць Рокоссовського і Доценка десь близько 19-ї години сталася ДТП, – повідомляє українська Вікіпедія. – Автомобіль «Жигулі» під керуванням прапорщика льотного училища Анатолія Цибулька почав рух на зелений сигнал світлофора. В цей час з-за повороту виїхала облвиконкомівська «Волга» (18-15 ЧНА). В салоні були завідуючий оргвідділом облвиконкому Валерій Заїка та водій Григорій Зінченко. Сталося зіткнення. Водій «Волги» намагався поїхати з місця ДТП, але не зміг, бо позаду заважав тролейбус. Від удару у «Волги» розкрився багажник, і люди побачили в ньому копчену ковбасу, шинку, коньяк та інші продукти, що були на той час делікатесами і дефіцитом. Чернігівці, яким за продуктами доводилось годинами стояти в чергах, обурені несправедливістю, почали громити автомобіль, потім використали його як трибуну. Виник стихійний мітинг. Потім «Волгу» потягли до будинку першого секретаря обкому. Міліція у дії не втручалась, очевидно, була не готова до такої ситуації. Боязка спроба зупинити обурений люд у районі П'яти Кутів, біля Деснянського райкому компартії, тільки розпалила протестуючих, яких на той час зібралось уже близько тисячі. Стихійний марш протесту вщух далеко за північ лише на Красній площі, куди протестуючі притягли вже досить понівечений автомобіль».

Після цього у Чернігові пройшли багатотисячні мітинги, організаторами і масовими учасниками яких були переважно працівники великого радіоприладного заводу. У резолюції загальноміського мітингу м. Чернігова від 7 січня 1990 р. немає конкретних звинувачень на адресу осіб членів бюро ОК КПУ. Вимоги в основному політичні: відставка членів бюро, відмінити ст. 6 Конституції СРСР, вибори делегатів на обласну партконфернцію проводити на альтернативній основі; створити комісію громадськості по привілеях, створити незалежну газету тощо[6].

Нижче подаємо без змін текст протоколу партзборів з деякими коментарями.

Протокол №1

партійних зборів редакції газети «Комсомольський гарт» Новозаводського району м. Чернігова

від 16 січня 1990 року.

На обліку: членів КПРС – 6

Присутні: членів КПРС – 6

Присутні безпартійні – 7.

На зборах присутні: заступник завідуючого ідеологічним відділом обкому Компартії України К. Й. Свистун, інструктор ЦК ЛКСМ О. Корнієвський, секретар обкому комсомолу О. В. Соколов.

ПОРЯДОК ДЕННИЙ:

Про соціально-політичну обстановку в Чернігові і завдання комуністів редакції по її стабілізації.

СЛУХАЛИ: Інформацію редактора газети Павленка С. О. про зловживання партійних органів.

З інформації С. О. Павленка[7]: Людям набридли неподобства, коли до них не прислухаються. Не вистачає культури. Маси – не юрба, починають усвідомлювати, що вони не раби. Не раби партапарату. Я не згодився з думкою І. Леонова, що це випади ворогів перебудови. Це не екстремісти організували мітинги. Це біль народу. Це відхід від соціалізму /цитати із В. І. Леніна про соціалізм/. У нас немає свободи совісті, преси, немає «самодержавства» народу. Все, що накопичилось за 72 роки радянської влади, вихлюпнулось на голови нинішніх керівних осіб. Приєднуюсь до думок колективів ЧРПЗ, КСК та інших, що наше бюро ОК КПУ дискредитувало себе. У мене є факти неправдивості, нечесності членів бюро. Партійний злочин ОК КПУ – розправа над В. Повжиком, який чесно виступив з критикою на пленумі ОК КПУ. Я брав інтерв'ю у секретарів ОК КПУ, сам собі задавав питання, значить, я можу бути секретарем обкому. Мене в обкомі запитували: «Ви з екстремістами чи з партією?» Я відповідав: «Партія і народ – єдині. Я – з народом». Ми стали не тими, якими були раніше. Довір'я до партії втрачене. Але я вірю в партію.

ВИСТУПИЛИ:

К. Й. Свистун[8], заступник завідуючого ідеологічним відділом ОК КПУ: – Хочу проаналізувати останній номер «Комсомольського гарту». Заголовок «Раби не ми...» – це плагіат. Треба було об'єктивніше писати про мітинги в Чернігові, засудити екстремістські дії окремої частини молоді.

Я. Ф. Ковалець,член КПРС, заввідділом: Такі зауваження нашій газеті справедливі. І треба вказати, що усі матеріали «ретушував» редактор, відкидав у них гострі моменти. І виходив не завжди об'єктивний показ подій. Хочу зробити з цього приводу заяву про свідоме підтасовування, усунення, перекручення фактів редактором у моєму матеріалі. Ось у якому вигляді пішла інформація в газету: «Говорили до півночі» /«Комсомольський гарт», 13 січня 1990 р. / . А ось яка інформація була здана редактору.

«Незважаючи на те, що основна маса людей рушила минулої середи о 18 годині 30 хвилин на мітинг, організований міськвиконкомом на стадіоні імені Гагаріна, частина неформалів, жителів міста зібралася цього дня о 18. 00 біля будинку обкому партії. Організовано, колоною вони вийшли на вулицю ім. Леніна і попрямували на стадіон. Зупинився міський транспорт. Перший став «на якір» тролейбус п'ятого маршруту № 331. Що ж, може, саме із цієї миті, коли водій тролейбуса натиснув на гальма, розпочався для когось якийсь новий відлік історії.

Та, виявилося, що у той похід від обкому партії на стадіон пішли не всі. Там відбувся стихійний мітинг. Виступаючі на ньому вимагали зустрічі з першим секретарем обкому партії Л. І. Палажченком. Комусь вигідно було нагнітати пристрасті. Один із ведучих мітингу запропонував «хрестовий» похід на квартиру першого секретаря. І група молодих людей з різнокольоровими прапорцями, з вигуками, часом непристойними, рушила на вулицю Чернишевського. Одній сміливій дівчині з когорти неформалів було дозволено «провідати» квартиру першого секретаря, який знаходився в цей час на стадіоні. Не будемо зараз акцентувати увагу на питанні недоторканості житла, але підкреслимо, що саме цей закон нашої країни того пізнього вечора неформалами був порушений. Ряд із них із тими з різнокольоровими прапорцями не залишались на мітингу, який продовжувався, а розбігались по домівках, їм уже ставало, мабуть, «нецікаво».

Я душею прочитував на обличчях деяких молодих мітингуючих людей не зацікавленість, діловий підхід, а пароксизм якоїсь позиченої сліпої ненависті, спрямованої в один бік: «Геть».

А що взамін? Чомусь мені здалося, що та ненависть позичена, принесена в душі якимось злобним,часом ворожим вітром? Та тому, що після цих лютих викриків і страшних гримас на перекошених обличчях молодики як ні в чому не бувало зразу ж перевтілювались і заливались гомеричним реготом.

Цей стихійний мітинг біля обкому вирував до півночі. Чимало було висловлено конструктивних пропозицій, які тут же вкладалися в резолюцію. Але не вистачало організованості. Хряскали об асфальт випиті пляшки з-під спиртного, мікрофон часом хотіли окупувати п'яні особи, хоч і ведучі намагались їх не допускати. Над головами неслася брутальщина, нецензурна лайка, явно образливі, навіть хуліганські випади. А як мітинг опрацьовував пресу? Здивував явно нападницький курс; часто і голослівний, на журналістський корпус обласної партійної газети. І – радикальні резолюції: «Знять», «У відставку!» А давайте запитаємо: за що? За те, що хтось комусь не сподобався. Так де ж тоді плюралізм, демократія? Де конкретні звинувачення для того, щоб знять. А чому б їх не представити прямо на сторінки партійної, а можливо, й комсомольської газети, і «винуватці» могли б через пресу відповісти на всі/!/ запитання, запити, претензії.

І люди, читачі, мали б змогу порівняти позиції. Хай це була б полеміка. Але, думається, – консолідуюча. Адже ми виходимо на дорогу життя в правовій державі. Так для чого ж проводити таку операцію «затикання рота». До речі, на одному з мітингів прозвучала пропозиція об'єднати «Деснянську правду», «Комсомольський гарт», позаяк ці газети, мовляв, апаратні. Потрібно вільну газету. І про це, якщо наполягають люди, можна повести розмову на сторінках преси. Тож треба думати і діяти. Усім! Звичайно, я не претендував на те, щоб обов'язково друкувати цю інформацію у повному обсязі. Редактор має право скорочувати її в інтересах газети. Але, як бачимо, викреслені істотні місця, де мовиться про порушення неформалами радянського закону, про їх непристойну поведінку. Звичайно, з неформалами потрібно співробітничати, але не потурати їх протиправним, розгульницьким діям, називати речі своїми іменами. Прошу цю мою заяву взяти до відома.

В. П. Інютін[9], безпартійний, фотокореспондент: Як нами командувала партія? Некомпетентно. Бездарно. Вона не виховувала молодь, а нищила. В партійних кабінетах сидять чинуші, їх треба в тюрму садити. В обкомі комсомолу теж жахливі речі. Були випадки пиятики. Є й хороші товариші. Вважаю, що стаття заважає нам. Зараз важкий стан у редактора, він бореться. Я полюбив його. Треба бути психологом натовпу. Там з'їли м'ясо, а у мене з'їли майбутнє.

Т. А. Мурзенко[10], безпартійна, кореспондент: Як це трапилось, що у Чернігові відбуваються мітинги? Не давали людям висловитись. Стосовно сторінки. Там є моя стаття. Скорочено. Правильно скорочено.

С. І. Оліферовський[11], безпартійний, відповідальний секретар: Не об'єктивно скорочено мій матеріал. На мітингу виступали неформали з УХС. Це викинув Сергій Олегович. І про Котенка[12] викинуто. На нашій дошці об'яв висіло оголошення від імені УХС. Чому ВОНО з'явилось?

С. В. Дзюба[13], безпартійний, кореспондент: Я за відставку бюро ОК КПУ. Чому мітинг транслювався лише на місто? Апаратники бояться правди.

В. Ф. Чепурний [14], безпартійний, заввідділом: Я приєднуюсь до вимог народу про повну відставку бюро ОК КПУ. В. М. Половець[15] заборонив випускати газету в газеті «Неформал»[16], вигнав з роботи[17] В. Москаленка[18]. Ідеологія «Деснянської правди» – ідеологічне безголов'я. Друкували там фото Половця, шофера секретаря ОК КПУ у «Чернігівському віснику». За його вказівкою заслано на 6 місяців О. Меркулова, чоловіка співробітниці нашої газети[19], в Чорнобиль.

Стиль роботи В. М. Половця – стиль лисиці. Заборонив реєструвати Товариство української мови. Як половці зникли з історії, так половці зникнуть з ідеології. Про події в районах. Початок перебудови. Продавали вино і горілку з ранку. Хто дав таку вказівку? Після мітингів з'явились дефіцити. Порушили закон, ввірвались у квартиру Л. І Палажченка. Моя заява в партію написана у березні 1989 р. Зараз я сам не дуже хочу, тому що заправляли цим Половець і Палажченко. Прощу Павленка і Меркулову дати рекомендацію[20] .

О. К. Романюк[21], безпартійна, кореспондент: Складна ситуація в Чернігові. Де комсомольські лідери? В одній групі вони їдуть в закордонну поїздку. Квартирне питання. Чому така нерівність. Мене виселяли з гуртожитку, вривались опівночі. Я писала листи в обком партії. Мені не йшли назустріч, мене поливали брудом. Продуктові пакети. Чому не всім дають? Де соціальна рівність і справедливість? Я б на мітингу про це говорила.

Радію, що в редактора прокинулась революційна свідомість. Засуджую, що розбили державну машину. Чому засвистували жінку-ветерана. Це дикість. В усьому повинна бути культура. Ми не всі ідеальні. Шкода мені Палажченка... Інші мовчали. Де партійне братство? Людей партії пізнають по тих комуністах, які зустрічаються в житті. Хотіла писати про атеїзм. А нинішній інструктор ЦК ЛКСМУ О. Корнієвський заборонив писати про це. Були вказівки з обкому першого секретаря про викреслення негативних моментів у моїх матеріалах. Неформали – вороги народу? Так зараз кажуть. Я знаю факти поганого поводження комсомольських працівників. Знаю, що таке ціна хліба, а керівники не знають. Людей, що прийшли на мітинг, можна переконувати правдою.

Редактор переконував раніше, що треба слухати обком, а зараз навпаки у ньому прокинулась революційна свідомість?

Ми пожинаємо те, що посіяли.

Я. І . Бугаєвич, безпартійний, художник: Нас закликають лавірувати, треба ж людьми залишатись.

Е. Я. Муха[22], член КПРС, зав. відділом: Заговорили людські болі. Людей треба вислуховувати. На мітингах були претензії до керівників не за адресою. Міськком партії не володіє обстановкою в місті. Яка зараз різниця між санкціонованим чи несанкціонованим мітингом? Я бачила на площі комсомольських працівників. Їм треба було виступити. Комсомол не агітував. Низький рівень культури на мітингах. Прапори були різні. Для чого ображати Палажченка хворою дитиною? У нас терплячий народ. І редакції, і ОК ЛКСМУ треба зробити висновки: коли говорить ветеран, уміти вислухати.

А ветеран на мітингу закликала до доброзичливості. А вчитель:

«Ми ж вас вчили...» Комсомол до себе не агітує тих, кому зараз по п'ятнадцять. Де демократія, чому Ковальцю не було дано можливості висловити свою думку про мітинги. Треба знаходити відповіді на питання, які цікавлять людей.

Загравання до неформалів ми нічого не доб'ємося. Одним тиражем справи не зробиш. Боїться редактор критикувати неформалів. І це революційна перебудова редактора, як говорила О. Романюк. Він брав інтерв'ю у керівних осіб, членів бюро, популяризував їх, а тепер вимагає їх відставки. Запізніле прозріння? Намагання об'єктивності чи загравання?

Д. Й. Іванов[23], член КПРС, керівник літературної студії: Про нашу газету.

Запускаються протигартівські роботи. Я поклав стільки крові, щоб відстоювати Павленка. Щось же треба було робити, щоб повернути газеті обличчя.

Перевантаження клубничними сенсаційними матеріалами. Якщо плюралізм, так плюралізм, а не зустрічати із блиском в очах. Ми хворі на огулізм. Я підтримую позицію редактора щодо відставки бюро ОК КПУ, знаю всіх членів обкому.

Я проти того, щоб людей називати екстремістами. Уже і на коту прочитав напис «Ворог перебудови». Я боявся, щоб не пролилася кров. Я пережив дві голодовки, бачив кров, тричі обнімався зі смертю. Якщо геть бюро, то, виходить, геть і Горбачова. Але ж є здорові сили. Я критикував книгу «Второй хлеб» про П. Сича.

Я піднімав питання про мову. Писали про мене наклепи. Хай би йшов матеріал Я. Ковальця. Він не зробив би погоди. Відносно вина на мітингах. Є третя сила, яка зацікавлена в непорядках.

Жалко В. Повжика, Т. Казидуб. Не згоден з положеннями резолюції про перейменування вулиць. Для чого вулицю Сахарова перейменовувати на вулицю Борисенка? А чому до сих пір є вулиця Урицького? Куди це годиться, коли кидаються гасла «Бий комуністів». Перебудова потрібна нашій редакції, треба взяти участь в стабілізації обстановки. Найкраще робить у нас центр єврейської культури. Вважаю, що жоден не повинен відхрещуватись. Хай не переважають емоції.

Я. Ф. Ковалець[24], член КПРС, зав. відділом: Виходячи із вищезгаданої моєї заяви, іще раз підкреслюю, що редактор має право вносити поправки. На те він і редактор. Але в даному випадку від був явно тенденційний. На догоду тим же силам, якими робилося зауваження в газеті. Слід додати, що в попередній інформації, яка не пішла, був даний об'єктивний показ обстановки. Викреслені навіть загальні, але правдиві слова. «Не вистачало організованості».

Мені теж, як і Дмитру Іванову, довелося немало пережити.

І той же голод 1947 року, і те, як днями й ночами допомагав матері на колгоспній ланці. І матері за той пекельний труд довгий час виплачувалось 20 карбованців пенсії. І те, що, живучи в Чернігові уже майже 20 років, я не маю нормального житла. Тому що не працював «ліктями», як це робить дехто інший. Я – за здорові сили у перебудові. І треба давати правильну оцінку мітингам. Дивує позиція редактора. Напередодні він «надрукував», брав інтерв'ю у членів бюро обкому партії, певною мірою схвалював їх роботу. Навіть гордився, що квартиру йому дав обком. І раптом – пропонує повної відставки членів бюро ОК КПУ. Звичайно, він мав право на свою думку. Але такий різкий світоглядний перехід протягом короткого часу насторожує. Редактору не вистачає демократичності як керівнику. Нам треба згуртувати усі сили, щоб у місті була нормальна спокійна обстановка.

О. В. Соколов[25], член КПРС, секретар ОК ЛКСМУ: Уявіть таку картину: у ваш дім вриваються непевні люди. Ви захищаєтесь.

Відбувається ексцес. А якби подібне трапилось на квартирі Палажченка? Могли б бути непередбачені наслідки. А діє ж закон недоторканості житла. В зв'язку з подіями в Чернігові. Всі ми відповідальні за них. Пропозиція відставки бюро, з якою виступив С. Павленко... Тут треба дотримуватись Статуту. Висвітлення мітингу. Треба, щоб кожен відповідав за свої слова, за спокій. Я піду воювати, куди завгодно, аби не було війни у нас. Своєчасно ми не помітили неформалів. А звідки з'явились «буржуазні» самодіяльні колек тиви. Може, треба прес-центр який організувати, щоб давати відповіді. Кон'юнктура політичного ринку ні до чого не приведе... Якщо не дамо патріотизму в душу, то буде тяжко.

О. Корнієвський[26], член КПРС, інструктор ЦК ЛКСМУ: Наше ВНО говорить, що деякі керівники ПОВИННІ ПІТИ у відставку. В. Ростальний пише книгу про

репресованих. Дуже різко. Треба бути толерантними. Газета стає не апаратом ОК ЛКСМУ. Все повинно бути на сторінках газети. Ми винні, що заявились жовтоблакитні прапори.

Хочете вирвати черв'як, має бути фурункул. Треба займати чесну позицію. На словах ми одне говорили. Тоді ми за Палажченка були, зараз – ні. Для чого така дволикість?

К. Й. Свистун, заступник завідуючого ідеологічним відділом ОК КПУ: Редактор має визнати, що вчинив неправильно, тенденційно «підстригаючи» матеріал про мітинг у Чернігові. Таким чином, після його правки була втрачена об'єктивність. Вийшло, що в газеті події зображались так, як комусь хотілось. А треба називати, хто є хто. Ви – газетярі. За вами іде молодь. Публікацією матеріалів «Учимося демократії» за 13 січня ц. р. ви дали путівку для нових ексцесів.

СЛУХАЛИ: пропозицію С. О. Павленка зажадати відставки бюро обкому Компартії України /Проголосували за – 5 членів КПРС, утримався – І.

СЛУХАЛИ: пропозицію С. О. Павленка висунути на посаду першого секретаря обкому партії В. І. Мироненка[27], першого секретаря ЦК ВЛКСМ.

/проголосували за – 6 членів КПРС/.

СЛУХАЛИ: пропозиції С. О. Павленка висунути на посаду секретаря обкому партії В. Повжика. /Спочатку за проголосували 3, утрималось 3.

Після повторного голосування за – 5 членів КПРС, утримався 1.

ПАРТІЙНІ ЗБОРИ ПОСТАНОВЛЯЮТЬ:

Оцінюючи соціально-політичну обстановку в місті як надзвичайно складну, таку, шо потребує консолідації всіх здорових сил, об'єктивної принципової оцінки процесів та подій, що мають місце в Чернігові, партійні збори постановляють:

1. Вважати доцільним відставку всіх членів бюро обласного комітету партії з наданням їм можливості висувати свої кандидатури для виборів на альтернативній основі.
2. Вважати доцільним відставку членів бюро міського комітету партії.
3. Рекомендувати на посаду першого секретаря обласного комітету партії першого секретаря ЦК ВЛКСМ Мироненка В. І.
4. Рекомендувати на посаду секретаря обласного комітету партії, який веде ідеологічні питання, В. Повжика.
5. Кожному комуністу редакції пройнятися відповідальністю за стан справ в обласному центрі, активізувати зусилля творчого колективу на правдиве, об'єктивне висвітлення подій, що відбуваються в місті, сприяти стабілізації соціально-політичної обстановки в Чернігові.
6. Продовжити випуск тематичної сторінки «Неформали: ідеї, погляди, діяльність» з метою налагодження творчого діалогу читачів газети з представниками самодіяльних об'єднань, клубів, з'ясування їхньої позиції і налагодження спільної роботи по активізації зусиль молоді у боротьбі за перебудову.
7. Під рубрикою «Аргументи і факти» давати на сторінках газети відповіді на питання, які ставилися чернігівцями під час зустрічей з партійним, комсомольським, господарським активом міста і області.

За перший і третій пункт постанови голосували за – 5 членів КПРС, утримався – 1 член КПРС, всі інші пункти постанови прийняті одноголосно.

Голова зборів Е. Муха

Секретар Я. Ковалець.

Примітки:

1. У ті часи, окрім редактора, полоси газети продивлявся цензор. Про цей заголовок він відразу повідомив в обком КПУ, останній – керівництву обкому комсомолу. Була скликана редколегія «Комсомольського гарту» (крім працівників газети, її членами також вважалися секретар ОК ЛКСМУ, перший секретар Щорського РК ЛКСМУ). Більшістю голосів редколегія відмовилася змінювати заголовок.

2. Леонід Іванович Палажченко народився 10 серпня 1934 року в місті Ромнах Сумської області. Закінчив Українську сільськогосподарську академію. У 1953–1955 роках служив у Радянській Армії. З 1955 року працював майстром, викладачем училища механізації сільського господарства. З 1959 року — перший секретар Роменського райкому комсомолу в Сумській області, відповідальний організатор ЦК ЛКСМ України. Член КПРС з 1960 року. З 1961 року — перший секретар Чернігівського обкому комсомолу. З 1979 по січень 1984 року — перший секретар Волинського, в 1984–1990 роках — Чернігівського обкомів Компартії України. Обирався депутатом Верховної Ради УРСР 10-го скликання, був членом ЦК КПУ; депутат Верховної Ради СРСР 11-го скликання (від Сосницького виборчого округу Чернігівської області), був членом ЦК КПРС. Герой Соціалістичної Праці. Після відставки у 1990 році переїхав до Києва, працював науковим співробітником Інституту землеробства Української академії сільгоспнаук. Помер 1 грудня 1993 року на робочому місці. Похований у Києві на Байковому кладовищі (ділянка № 31).

3. Пам'ять і шана. Леонід Палажченко. Спогади сучасників. – К., 2014. – 320 с., іл. Документально-публіцистичне видання про колишнього першого секретаря Чернігівського обкому комсомолу, першого секретаря Чернігівського райкому партії, згодом – першого секретаря Волинського і Чернігівського обкомів Компартії України, Героя Соціалістичної Праці Союзу РСР Леоніда Івановича Палажченка. Книга містить спогади рідних і друзів, багатьох відомих політиків, колишніх депутатів Верховної Ради СРСР та УРСР, місцевих рад, керівників партійних організацій. Ілюстроване архівними фотографіями та документами. Це видання здійснене клопотанням Надзвичайного і Повноважного посла України Петра Шаповала.

4. У Городні діяв завод, який виробляв з 1989 р. кольорові телевізори, але їх не можна було вільно придбати у торгівлі. За спогадами колишнього секретаря комсомольської організації підприємства Олександра Дудка, до нього звернулися викладачі Сосницького технікуму, де він навчався, аби він «пробив» для них 12 «Агатів». Підписавши низку паперів, звернень, він допоміг привезти у Сосницю куплені телевізори.

5. «За радянських часів партноменклатура (партійні керівники) отримувала продуктові набори через стіл замовлень, – повідомила нам Тамара Кравченко, невістка колишнього першого секретаря Чернігівського обкому партії Миколи Уманця (1925-1986 рр.). – Набори привозили додому, їх можна було замовити навіть раз на тиждень. Ось, приміром, замовлення № 27383 від 10 квітня 1991 року для сім'ї першого секретаря Чернігівського обкому партії Миколи Уманця. Квитанція виписана на ім'я вдови Розалії Кулинич. У набори входили основні продукти харчування. М'ясо: свинина, яловичина, птиця курка 3,60 за кіло, качка по 1,80 за кіло, курчата по 4,50 за кіло). Ковбаса, олія, рибні консерви, цукерки. Крупи (пшоно — 0,28 за кіло, гречка — 1,78 за кіло), сода (пачка — 12 коп.), мармелад (1,10 за кіло). Іноді вино, солодкі напої, соки. Асортимент зазвичай коливався від 15 до 20 видів товарів. Вартість замовлення — від 30 до 100 рублів. Пакети формувалися безпосередньо в магазинах. Зазвичай видавали пакети перед святами 1 Травня, 9 Травня, 8 Березня, 23 лютого, 7 листопада, Новим роком. Продовольчі пакети отримували секретарі обкому (їх було п'ять), завідуючі відділами (вісім), заступники завідуючих відділами, всього близько 80 чоловік. Керівній номенклатурі ці святкові набори завозили додому».

6. Боротьба за незалежність України у 1989 -1992 рр. : Чернігівська крайова організація Народного руху України за перебудову. Збірник документів та матеріалів. – Чернігів:Чернігівські обереги, 2009. – С. 45-46.

7. Сергій Олегович Павленко очолював «Комсомольський гарт» з вересня 1987 р. по березень 1991 р. Нині шеф-редактор «Сіверянського літопису».

8. Катерина Йосипівна Свистун родом з Прилуччини. Працювала секретарем Менського райкому КПУ, потім в обкомі КПУ. У роки незалежності України довгий час була першим заступником начальника Головного управління статистики в Чернігівській області.

9. Валерій Петрович Інютін народився у 1942 р. Працював фотокором у «Деснянській правді», «Комсомольському гарті». Світлини фотомайстра були представлені на багатьох міжнародних виставках. Помер у 2001 р. Про нього написав книгу письменник Станіслав Реп'ях (ЖИВЕ і житиме: Валерій Інютін [1942-2001] /Відп. за вип. П. Грищенко. – Чернігів, 2003. – 48 с.).

10. Тетяна Анатоліївна Дзюба (Мурзенко) народилася 19 липня 1966 року у с. Брусниця Кіцманського району Чернівецької області. Закінчила факультет журналістики Київського державного університету імені Тараса Шевченка та аспірантуру Інституту літератури НАН України. Доктор філологічних наук, доцент. Член Національної спілки письменників України, Національної спілки журналістів України та зарубіжних академій: Міжнародної літературної (науково-мистецької) Академії «Македонія Презент» (Скоп'є, Республіка Македонія) і Міжнародної Академії літератури та мистецтва Удмуртії. Авторка збірки поезій «Акомодація до часу» (2000), літературознавчої книги «Талант як міра ваги» (2008), монографії «Спрага народу і спрага Вітчизни. Публіцистика другої половини XIX – першої третини XX ст. : модель національної ідентичності» (2012), численних літературно-критичних і літературознавчих публікацій у газетно-журнальній періодиці та наукових виданнях. Також книжки Тетяни Дзюби вийшли в Польщі (2013) та США (2014). Перекладає з німецької, верхньолужицької, болгарської, білоруської та російської мов. Твори Тетяни Дзюби перекладені 55 мовами світу. Друкувалася у багатьох вітчизняних та закордонних виданнях. Лауреат багатьох міжнародних та всеукраїнських премій. У 2014 році стала лауреатом премії Державного комітету телебачення та радіомовлення України імені Івана Франка за кращу наукову роботу; премії Української православної церкви Київського патріархату імені Паїсія Величковського; отримала закордонні відзнаки: Малу Нобелівську премію – Міжнародну літературну премію імені Людвіга Нобеля «Будон» (Удмуртія) та Міжнародну літературну нагороду «Золотий перстень» (Македонія); нагороджена почесною грамотою Спілки болгарських письменників і нагрудним знаком «Золотий Пегас» за визначну літературну та наукову діяльність; учасниця міжнародного фестивалю поезії в Німеччині (м. Баутцен, 2014).

11. Сергій Ілліч Оліферовський народився 8 січня 1961 р. Працював відповідальним секретарем «Комсомольського гарту», у прес-службі Чернігівської обласної ради.

12. Олександр Іванович Котенко (25. 07. 1949 р. – 15. 10. 2008 р.) – чернігівський лікар, голова осередку УГС. Один із засновників Чернігівської організації Руху 9 липня 1989 р., делегат Установчого зїзду Руху за перебудову, член оргкомітету з'їзду, співголова Чернігівської крайової організації Руху за перебудову (з 2 лютого по 6 жовтня 1990 р.), член Української республіканської партії.

13. Сергій Вікторович Дзюба народився 20 вересня 1964 року в м. Пирятин Полтавської області. Закінчив факультет журналістики Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Президент Міжнародної літературно-мистецької Академії України (об'єднує відомих письменників, перекладачів, науковців та журналістів із 45 країн світу; діє з 1 листопада 2014 року) і громадської організації «Чернігівський інтелектуальний центр» (з 2000-го); голова Чернігівської міської організації Національної спілки журналістів України; почесний професор Луцького інституту розвитку людини Університету «Україна»; член зарубіжних академій: Слов'янської літературно-мистецької Академії (м. Варна, Болгарія), Міжнародної літературної (науково-мистецької) Академії «Македонія Презент» (м. Скоп'є, Республіка Македонія), Міжнародної Академії літератури та мистецтва Удмуртії. Член Національної спілки письменників України (з 1996 року). Автор 50 книг, присвячених дружині Тетяні Дзюбі (на думку фахівців, це – єдиний такий випадок в історії світової літератури),

надрукованих в Україні, США, Великобританії, Швеції, Польщі, Казахстані. Твори Сергія Дзюби перекладені 55 мовами й надруковані в 27 країнах. Лауреат багатьох міжнародних та всеукраїнських премій. Зокрема, в 2014 році отримав Малу Нобелівську премію – Міжнародну літературну премію імені Людвіга Нобеля «Будон» (Удмуртія), міжнародні літературні нагороди – «Золотий перстень» (Македонія) і «Летюче перо» (Болгарія); переможець міжнародного фестивалю поезії в Лондоні (Великобританія); нагороджений почесною грамотою Спілки болгарських письменників і нагрудним знаком «Золотий Пегас» за визначну літературну та перекладацьку діяльність.

14. Василь Федорович Чепурний народився 3 червня 1964 року в селі Авдіївці Сосницького району. Після закінчення середньої школи працював кореспондентом районної газети «Сільські новини» (Городня), навчався на факультеті журналістики Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, служив у армії. В «Комсомольському гарті» – з березня 1988 року. Працював заввідділом, заступником редактора. Один із засновників обласних організацій Народного Руху та товариства «Просвіта» імені Т. Шевченка. Очолював прес-службу представника Президента в Чернігівській області. Працював власкором газети «Молодь України» в Чернігівській та Сумській областях, ученим секретарем музею-заповідника М. Коцюбинського. Разом з П. Антоненком заснував та редагував обласну газету «Сіверщина».

Автор книг публіцистики «Акурайку» і «В осім барку». Голова обласної «Просвіти» від січня 1989 р. і донині.

15. Володимир Михайлович Половець народився 2 січня 1937 року в с. Веприк Бобровицького району Чернігівської області. У 1958 році закінчив історико-філологічний факультет Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя. Працював учителем, служив в армії, навчався в аспірантурі. У 1972 році захистив кандидатську дисертацію на тему «Розвиток економічного співробітництва союзних республік в роки першої п'ятирічки». Працював другим секретарем Чернігівського міськкому та секретарем Чернігівського обкому Компартії України. У 1985 році В. М. Половець був направлений на дипломатичну роботу до Афганістану, звідки через два роки повернувся на попередню посаду. З 1990 року працює у Чернігівському державному педагогічному інституті (нині – університет) ім. Т. Г. Шевченка на посадах старшого викладача кафедри історії СРСР і УРСР, доцента кафедри історії слов'ян. З 1998 року – завідуючий кафедрою українознавства і політології. У 1997 році захистив докторську дисертацію на тему «Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917)». У 2001 році педагогу присвоєно вчене звання професора. Заслужений працівник освіти України (2007). Відзначений державними нагородами: орденами «Знак пошани» (1976) і «Дружби народів» (1986) та 9 медалями. Автор понад 150 наукових праць, зокрема монографій:

- *«Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917)» (1996);*
- *«Історія України», навчальна програма (1999);*
- *«Українознавство», навчальна програма (1999);*
- *«Історія слов'ян», курс лекцій (2000);*
- *«Українознавство», курс лекцій (2006);*
- *Уманець Федір Михайлович (1841-1917 рр.) (2006);*
- *«Половці» (2007);*
- *«Історія соціології» (у співавторстві з В. Гольцем) (2014).*

16. Насправді це припущення промовця. «Зняти» газету в газеті швидше всього «порадили» в ОК ЛКСМУ.

17. «Звичайно, напряму це недоказово, – прокоментував на наше прохання цю фразу В. Москаленко. – Напевно, Музиченко почав тиснути на мене, аби прислужитись... І наказом мене з редакції теж не звільняли, бо не було за що. Почали не ставити матеріали, виходило, що я не виконую норму рядків, себто погано працюю. Це могло бути підставою для звільнення. І ніякі профспілки чи суди не допомогли б, бо все по закону. Я зрозумів, що місяць-другий і виженуть і написав заяву на звільнення. Меркулов узяв мене на роботу до Рекламного центру видавати газету «Успех» і таки

одне число було видано. Тим часом «хтось» розшукав, куди я влаштувався на роботу. І таки поперли мене з цього центру, коли Меркулова відправили в Чорнобиль. Заступник просив мене написати заяву про звільнення за власним бажанням, а мені за це обіцяв три зарплати як премію виплатити. Якщо мене скорочують, то треба було з штатного розкладу прибрати посаду редактора. Я не погодився, і мене скоротили. Залишалось одне – видавати газету «Громада».

18. Віталій Опанасович Москаленко народився в 1946 році в м. Херсоні. Дитинство і юність пройшли у райцентрі Гола Пристань, що на Херсонщині. Закінчив факультет журналістики Київського національного державного університету ім. Т. Шевченка. У своєму житті був пожежником, радіооператором, матросом, музикантом, журналістом. З вересня 1986 р. до початку 1989 р. працював кореспондентом «Деснянської правди». Став редактором і видавцем однієї з перших незалежних газет в Україні – газети «Громада» (Чернігівщина). Заснував першу в Україні приватну радіомовну станцію «Радіо ВМ». Брав активну участь в політичному житті в часи горбачовської перебудови (СРСР) і становленні незалежної України (делегат першого і другого з'їздів Народного Руху України). Зараз на пенсії.

19. «Щодо чоловіка, то я 100-відсотково не знаю, чи й справді це так, – прокоментувала згадане В. Меркулова. – Але йому про це говорив хтось там. Справа в тому, що він на той час працював директором Комерційного центру і заснував газету «Успех», редагувати яку взяв журналіста Віталія Москаленка, який тоді був у великій опалі через свої погляди, його вигнали з «Деснянки». Мій чоловік його підтримав, узяв на роботу, що йому категорично не радили робити. Музиченко, тодішній редактор «ДП», поскаржився, казали, в обком... Чоловіка відправили в Чорнобиль на півроку... Ось так». Валентина Валентинівна Меркулова народилася в Чернігові, працювала в «Комсомольському гарті», «Гарті», «Чернігівському віснику», «Віснику Ч», газеті «Семья – семь я», а також на Чернігівському міському телебаченні «Новий Чернігів». Друкувалася в різних газетах і журналах, колективних збірниках. У 2010 р. вийшла її збірка «Любові стиглої ріка». Підготувала рукописи ще двох книжок – поезії і прози.

20. Ми попросили В. Чепурного прокоментувати його виступ. Ось що він написав:«Час «Ковбасної революції» – рушійний час зламу комуністичної системи. Пригадую, що вимогу про відставку бюро обкому я сказав в обличчя Л. Палажченку на зустрічі неформалів (так нас тоді називали) з заввідділом ЦК КПУ Л. Кравчуком. Тоді це був для багатьох шок. Пам'ятаю червоне обличчя Палажченка і хитрі очі Кравчука... Так починалась нова історія. Хоча, як бачите, у мене тоді були ілюзії щодо можливості зміни системи зсередини, і я навіть подавав заяву про вступ до Компартії. Але після виходу з партії Драча та Павличка заяву я забрав, хоча деякі пильні р-р-революціонери, які тільки на кухнях та за чаркою й революціонерили, мені досі дорікають тою заявою. Тим революційним часом викликані і гострі заяви – наприклад, щодо секретаря по ідеології обкому КПУ Володимира Половця. Треба, щоб система таки луснула, щоб у всіх нас настало протверезіння від отруйного чаду – і щоб дійшло до того, що професор Половець сам, без мого прохання, написав страшенно похвальну рецензію на мою книгу «Акурайку». Хоча я, до речі, так і не перестав бути рухівцем... Мені здається, що Володимир Михайлович Половець переосмислив комуністичну ідеологію, вийшов з її цупких і мертвотних обіймів та став справді професором. Його книга про кооперацію на Лівобережжі – до речі, зовсім не комуністична тема – вийшла під егідою чернігівської «Просвіти». Бо ми, українці, маємо боротися не один з одним, а лишень з ворогами».

21. Ольга Костянтинівна Чернякова (Романюк) народилася 22 липня 1959 р. на Волині. Працювала у райгазеті в Ріпках, обласних газетах «Комсомольський гарт», «Деснянська правда». Викладала у вузі. Нині власкор всеукраїнської медичної газети «Ваше здоров`я».

22. Елла Яківна Муха народилася 5 листопада 1947 р. у Чернігові. Працювала 30 років у «Гарті» (завідувала відділом шкіл і студентської молоді), 10 років – у «Деснянській правді». Померла у липні 2009 р.

23. Дмитро Йосипович Іванов (народився 22 жовтня 1946, с. Тарасівка Новгородківського р-ну Кіровоградської обл.) — український поет. Лауреат Шевченків-

ської премії 2010-го. Член Національної спілки письменників України за єдність. Перші вірші Дмитро надрукував у районній газеті. Служив у залізничному полку м. Чернігова і відвідував засідання обласної літературної студії при редакції газети «Деснянська правда». Справжній літературний успіх прийшов до нього 1976 р. на Ірпінському семінарі молодих літераторів. Робітник теплиці з радгоспу імені Фрунзе Чернігівського району вразив присутніх новизною тематики і своєрідністю її художнього втілення. У журналі «Вітчизна» з післямовою Івана Драча з'являється широка добірка його творів. Це був переконливий дебют. А невзабарі у видавництві «Молодь» побачила світ книга поезій Дмитра Іванова «Зерно і любов». Услід за нею у «Веселці» виходить збірка для дітей «Грай, сопілонько моя». Дмитро Іванов стає лауреатом обласної літературної премії імені Олекси Десняка. За книгу «Заповіти мого роду» його удостоєно Республіканської літературної премії ім. М. Островського. Добірки Дмитра Іванова з'являються на сторінках всесоюзної преси. Згодом вони увійшли до збірки «Красный корень», що побачила світ у московському видавництві «Молодая гвардия». Дмитро Іванов бере активну участь у громадському житті. Він — учасник численних семінарів, декад, форумів, фестивалів літератури, які проводяться у країні і за рубежем. Невдовзі вийшли з друку його нові книги «Стремено» та «Маминих слів чорнобривці». Іванов закінчив філологічний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, працює в обласному Будинку народної творчості, а потім переходить на роботу до редакції газети «Гарт», яку очолює з 1991 року. За цей час він стає заслуженим журналістом України, лауреатом престижних літературних премій — державної імені Івана Нечуя-Левицького (1997) та міжнародної української імені Григорія Сковороди (2001 р.). У 2014 Дмитро Йосипович видав книгу «Родинний вітер».

24. Яків Феофанович Ковалець нар. в 1946 році в селищі Талалаївці на Чернігівщині. Середню школу закінчив із срібною медаллю, філологічний факультет Сумського педагогічного інституту — з відзнакою. Вчителював на Сумщині. Після служби в армії працював у Талалаївській районній газеті «Трибуна хлібороба», в обласній газеті «Гарт», в тижневиках «Чернігівські відомості», кореспондентом республіканської газети «Демократична Україна». Вірші і прозові твори друкував в альманасі «Вітрила», в колективних збірниках, журналах України, Польщі, Чувашії, редагував книги про Велику Вітчизняну війну, Афганістан. Автор поетичних і прозових книг «Олава», «Зірниці тривоги», «Не розлучаються двоє», «Росте тополя у Чернігові», «Сіверянський слід», «Стрічка на кубанці», «Розрив-трава», «І вони оживуть», «Покаяння меча», «До серця кожного», «Чистовик лугу», «І дам вам нове серце...». Лауреат журналістської й літературної премій імені Василя Блакитного, Олекси Десняка.

25. Олександр Володимирович Соколов народився 27 червня 1961 року в м. Чернігові. З 1979 по 1983 рік – навчання у Чернігівському державному педагогічному інституті ім. Т. Г. Шевченка, з 2001 до 2004 року – в Київській національній академії державного управління при Президентові України. Строкову військову службу (1983-1985 роки) проходив у складі обмеженого контингенту радянських військ у Афганістані. Після участі у бойових діях з 1985 до 1986 рік – звільнений секретар комітету комсомолу середнього профтехучилища № 4; з 1986 по 1989-ий – завідуючий відділом учнівської молоді, секретар, другий секретар, перший секретар Новозаводського райкому ЛКСМ України; з 1989 по 1992 рік – секретар, перший секретар Чернігівського обкому ЛКСМ України; з 1992 по 1994 рік – голова координаційної ради спілки молоді Чернігівщини; з 1994 по 1996 рік – начальник управління з фізичної культури та спорту облдержадміністрації; з 1999 по 2001 рік – заступник голови облдержадміністрації з питань гуманітарної сфери; з 2001 по 2002 рік – перший заступник міського голови з питань діяльності виконавчих органів ради; з 2002 і понині– чернігівський міський голова. Крім того, О. Соколов з 1991 року – голова Чернігівського обласного відділення УСВА, він нагороджений орденом «За заслуги III ступеня», орденом «Вірність бойовим традиціям» та медалями.

26. Олександр Анатолійович Корнієвський народився 17 червня 1959 року в м. Чернігові. Після закінчення у 1976 році Чернігівської середньої загальноосвітньої школи № 3 міста навчався на історичному факультеті Чернігівського державного

педагогічного інституту імені Т. Г. Шевченка, після його закінчення (з відзнакою) – працював учителем історії Кархівської восьмирічної школи Чернігівського району. Досить тривалий період життя – з квітня 1982 року по листопад 1990 року – перебував на звільненій комсомольській роботі, під час якої був призваний на строкову армійську службу. Початок навчання в аспірантурі Київського інституту політології і соціального управління майже збігся з публікацією у журналі «Філософська і соціологічна думка» (1990; № 12) статті «Актуальні проблеми історії України на шпальтах «неофіційної» преси», що стосувалася тих видань, які були не зареєстровані відповідно до визначеного на той час законом порядку. Захистив на початку 1990-х кандидатську дисертацію «Молодіжний рух в новітній історії України (друга половина 80-х – початок 90-х років)» . У 2011 р. ним була захищена докторська дисертація на тему: «Громадські об'єднання у системі національної безпеки України». Працює у Київському національному університеті культури і мистецтв з квітня 1996 року. У 2000 р. – доцент кафедри теорії та історії культури. З вересня 2013 року – професор кафедри міжнародних відносин КНУКіМ. Заслужений діяч науки і техніки України (2013 р.). О. А. Корнієвський є автором і співавтором понад 140 наукових публікацій з теорії і практики національної безпеки, її забезпечення на рівні недержавної системи за участі організованої громадськості, актуальних проблем становлення та розвитку громадянського суспільства, різних форм і практик громадської самоорганізації, новітньої історії українського молодіжного руху. Співавтор монографій «Молодіжний і дитячий рух в Україні: історія та генезис» (1993), «Український молодіжний рух: історія та сьогодення» (1994), «Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні» (1997), «Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива» (2001), «Теорія та практика формування української національної ідеї» (2008), «Україна у системі міжнародної безпеки» (2009), «Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку» (2010), «Концептуальні засади управління суспільним розвитком» (2013) та інших; член редакційної колегії науково-популярних видань енциклопедичного характеру «Україна – Європа: хронологія розвитку» (2008-2011), «Україна і світ» (2009-2011), співавтор та науковий редактор окремих зазначених видань, автор декількох статей, розміщених у «Політичній енциклопедії» (2011 р.).

27. Віктор Іванович Мироненко народився 7 червня 1953 року в місті Чернігові. У 1975 році закінчив історичний факультет Чернігівського педагогічного інституту, у 2000-ому – аспірантуру Інституту Молоді (захистив кандидатську дисертацію «Комсомол в период перестройки советского общества: в поиске новой модели союза и новой молодежной политики. (1985 — 1990)») , докторантуру Московської соціально-гуманітарної академії (2003). З 1971 р. по 1972 р. проходив строкову службу в стратегічній авіації біля Умані на Черкащині. Викладав історію в Чернігівському педагогічному інституті. З 1977 р. перший секретар Чернігівського обкому комсомолу України. З липня 1983 р. – перший секретар ЛКСМ України, член ЦК Компартії України, депутат ВР Української РСР. У 1985-ому – член делегації України на Генеральній Асамблеї ООН. У 1986 р. на пленумі ЦК КПРС засудив методи роботи Бориса Єльцина. У 1987 -ому – депутат ВР СРСР, член Президії ВР СРСР. У 1987 р. відкриває шлях «комсомольській економіці»: НТТМи, тимчасові творчі колективи, а в подальшому біржі, банки тощо. З 1988 р. по квітень 1990 р. – перший секретар ЦК ВЛКСМ. З 2004 р. — провідний науковий співробітник Інституту Європи РАН. З 2007 р. — головний редактор журналу «Современная Европа». З 2009 р. — керівник Центру українських досліджень Установи РАН Інституту Європи. З 2006 р. – заступник голови правління Ради земляцтв України в РФ.

ДИСКУСІЯ

УДК94(477)«16/17»:930.2(470+571)

Владислав Яценко

●

«ІМПЕРСЬКА ВІЗІЯ» ІСТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ ТА ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ РОСІЙСЬКОГО ІСТОРИКА В. АРТАМОНОВА*

У статті висвітлюється зображення постаті гетьмана Івана Мазепи, презентоване в науковому доробку російського історика В. Артамонова. Автор аналізує останнє в контексті порівняльного аналізу висвітлення мазепіани в сучасній російській історіографії.

Ключові слова: Іван Мазепа, Пьотр I, сучасна історіографія, гетьман, козацько-московські взаємини, Владімір Артамонов, Татьяна Таїрова-Яковлєва.

Вступ

Після розпаду СРСР і відновлення української незалежної держави російські історики доволі швидко зіткнулася із наявністю в українській історичній науці процесів, до яких вони виявилися не готовими. Мова йде про відмову вітчизняних науковців від російсько-радянського бачення власного минулого і активне повернення при його оцінці до наукової спадщини представників народницької та державницької історіографії другої половини XIX – XX ст. Відкриття/перевідкриття наукової спадщини попередників супроводжувалося одночасно запровадженням у науковий обіг низки джерел як із вітчизняних, так і західних архівів, ознайомленням та намаганням, щоправда не систематично, застосовувати при досліджені вітчизняного минулого західних методологічних наробок та концепцій. Означені процеси, які можна охарактеризувати як «націоналізацію історії», мали місце в історіографіях фактично усіх національних держав, що постали на уламках СРСР на початку 90-х рр. XX ст. Втім, з огляду на політичну значущість України для сучасної Російської Федерації, ступінь вмонтованості українських сюжетів до російського історичного наративу, трансформації в сучасній українській історіографії викликали найбільшу реакцію та несприйняття в сучасній російській історичній науці. Своєрідним полем бою між російськими та українськими істориками, куди старанно втручаються політики та публіцисти, став фактично весь історичний процес розвитку української та російської націй. При цьому найбільш запеклі дискусії розпочали точитися навколо сюжетів ранньомодерної та модерної історії України.

Для чималої кількості російських науковців украй неприємним сюрпризом ви-

* Стаття продовжує роздуми, висловлені автором під час листопадової конференції 2012 р., результати якої будуть опубліковані в окремому виданні Інституту Історії НАН України: Яценко В. Особливості зображення гетьмана Івана Мазепи в сучасній російській історіографії: головні тенденції.

© Яценко Владислав Борисович – кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, керівник історичної секції Харківського історико-філологічного товариства.

явилося повернення до пантеону національних героїв таких постатей, як гетьмани Іван Виговський та особливо Іван Мазепа чи кошовий Кость Гордієнко. Те саме можна сказати і про переоцінку вітчизняними науковцями Переяславської ради та московських домовленостей 1654 р., наголосі на протиріччях, які існували у взаєминах між Гетьманатом та Московською державою і Російською імперією та постановка проблеми про кілька козацько-московських війн, що мали місце у другій половині XVII – на початку XVIII ст.

Вдаючись до вищезгаданих переоцінок, українські науковці, відходячи від русоцентричного бачення історії України та прагнучи вписати вітчизняну історію у європейський контекст, принаймні у його Центрально-Східноєвропейський вимір, різко змінили своє ставлення до Росії та її місце у вітчизняній історії. Щодо Московії, Російської імперії і меншою мірою СРСР почав застосовуватися, щоправда не послідовно і вправно, колоніальний дискурс. Відтак створений у комуністичну добу образ «братнього народу» чи то пак «меншого зла», поступився місцем експансіоністській імперії.

Для багатьох представників російської історичної науки подібні трансформації виявилися неприйнятними. Неготовність до переосмислення українсько-російського минулого почала виявлятися вже на початку 90-х років XX ст. Своє відображення це знайшло у появі низки тенденційних публікацій, на кшталт передмови Бориса Літавріна до перевидання у 1992 р. монографії Миколи Костомарова «Мазепа»[1] чи неодноразового перевидання протягом 90-х рр. XX ст. та 2000-х дослідження російського історика-емігранта Ніколая Ульянова про український сепаратизм[2]. Щодо останнього варто відзначити, що за винятком першого перевидання 1996 р. наступні зазвичай супроводжували доволі тенденційні і заполітизовані передмови, написані сучасними російськими авторами[3].

Ситуацію погіршував той факт, що за радянських часів «україністика» як окремий науковий напрямок у російській історичній науці не існувала. Українські сюжети, якщо і згадувалися у дослідженнях науковців, то побіжно, переважно із опертям на класичні праці Сєргєя Соловйова та вже згаданого Миколи Костомарова[4]. Відтак у 90-х роках XX ст. експертами з питань ранньомодерної української історії почали ставати російські науковці, які перед тим займалися дослідженням ранньомодерної русистики, зокрема аспектами зовнішньої політики Московської держави чи Російської імперії. Своєрідність цієї ситуації в одній зі своїх останніх публікацій відкрито прокоментував блискучий фахівець російської історії XVIII ст. Алєксандр Камєнский. Згадуючи про запрошення на початку 90-х рр. XX ст. на українсько-російську конференцію у Москві, дослідник зауважив організаторам, що він ніколи не займався історією України. На це останні відповіли, що у пострадянський час з усіх російських істориків лише він та Євгєній Анісімов хоча б щось писали про Україну XVIII ст.[5].

У середині 90-х рр. XX ст. в російській історичній науці почали з'являтися дослідники, для яких україністика перетворилася на головний об'єкт наукових зацікавлень. При цьому найбільш яскравим науковцем, чиї роботи мали поважний, хоча і контроверсійний резонанс як в РФ, так і на Україні і за кордоном стала петербурзький історик Татьяна Таїрова-Яковлєва.

Щоправда, з огляду на свій вишкіл, методи дослідження, обізнаність та і відкритість до сприйняття підходів при трактуванні минулого, вироблених в українській історіографії, згаданий дослідник становить швидше істотний виняток. До того ж часто критикований своїми ж колегами саме за відкритість та готовність до діалогу щодо підходів і трактувань, пануючих в українській історичній науці при висвітленні ранньомодерного минулого України та козацько-московських взаємин[6]. На підтвердження останньої тези наведемо один із прикінцевих пасажів із рецензії молодого московського історика Алєксандра Алмазова на останню працю дослідниці «Гетманы Украины». Відзначаючи, що дослідження відкрило багатьом російським читачам невідомі сторінки, рецензент наголосив, що позитивні моменти праці знецінюються насамперед «через використання при описувані російсько-українських взаємин переважно оцінок української історіографії і, як наслідок, переважно із точки зору українських інтересів, неприродньо протиставлених російським»[7].

Варто наголосити, що серед значної частини російських істориків, які фахово займаються україністикою або у своїх дослідженнях підіймають ті чи інші аспекти українсько-російських взаємин, широко розповсюдженою є «імперська візія» на українське минуле. Негативно сприймаючи трансформації в українській історіографії за останні двадцять років і не погоджуючись із переоцінкою вітчизняними дослідниками низки історичних подій та постатей ранньомодерної доби, ці дослідники на сторінках своїх праць прагнуть обстояти образ «доброї імперії» щодо ролі Росії в українській історії. Для досягнення власної мети дослідники вдаються до підходів і трактувань, що були властиві російській дореволюційній та радянській історіографії, а також культивувалися серед російської еміграції після 1917 р. У сучасній російській історіографії одним із завзятих прихильників такого підходу є, зокрема, знаний дослідник, старший науковий співробітник Інституту російської історії РАН (відділ воєнної історії) Владімір Артамонов, аналізу робіт якого дотичних історії Гетьманщини за доби І. Мазепи ми б і хотіли приділити увагу у цій розвідці.

Особливості «наукової лабораторії» українських сюжетів В. Артамонова

Хоча у науковому доробку історика українська тематика не є провідною, тим не менш сказати, що із останньою він є необізнаним, буде не правильно. Досліджуючи політичні взаємини Московської держави і Речі Посполитої обох народів за часів Великої Північної війни, російський історик, ще за доби СРСР, вдавався до висвітлення сюжетів дотичних постаті гетьмана І. Мазепи і його повстання[8]. Відтак не дивно, що науковець виявився одним із небагатьох російських дослідників, який напередодні та під час відзначення в Україні 300-ої річниці антимосковського виступу гетьмана Івана Мазепи та 300-ої річниці Полтавської битви, яку відзначали як в РФ, так і в Україні, опублікував низку статей та досліджень, де виклав власну точку зору на згадані події[9]. Ці публікації, презентуючи негативне ставлення автора до постаті гетьмана Мазепи, мали низку специфічних рис, на яких варто зупинитися окремо, аби зрозуміти особливості «наукової лабораторії» автора та певну своєрідність сучасного історіописання, що наявна як в РФ, так і в Україні.

Насамперед почнемо із практики, що існує у вітчизняній і російській історіографії, коли одні й ті ж самі тексти автори протягом короткого часу, фактично без змін, неодноразово публікують під різними назвами. В. Артамонов своє негативне ставлення до гетьмана Івана Мазепи та власне розуміння козацько-московських взаємин на зламі XVII – XVIII ст. вперше виголосив у квітні 2008 р. на конференції у Москві в доповіді під назвою «Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. и Иван Мазепа». Вона була викладена, як і інші матеріали конференції, в інтернеті на сайті Центру україністики і білорусистики МГУ ім. М. В. Ломоносова[10]. Того ж року дослідник публікує її у Санкт-Петербурзі в колективному дослідженні за участі двох інших російських науковців Кірілла Кочегара та Ігоря Курукіна «Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 р. Образы и трагедия гетмана Мазепы»[11]. Невдовольняючись цим, автор мав намір видати цей же текст окремою книжкою у московському видавництві «Цейхгауз» під назвою «Северная война на Гетманщине» у серії «Дела Марсовы». Щоправда, на відміну від іншої розвідки автора, присвяченої битві під Лєсной у 1708 р, яку В. Артамонов успішно видав і у Санкт-Петербурзі, і, у Москві у тому ж видавництві «Цейхгауз»[12], «Северная война на Гетманщине» світ не побачила. Видавництво відмовилося друкувати вже раніше опублікований текст.

Вочевидь, прагнучи до якомога більшої популяризації своєї праці, науковець розмістив частину вже оприлюднених матеріалів у газетах «Красная звезда» і «История», двох статтях у російському часописі «Родина», тематичному номері, присвяченому Полтавській битві, а також у якості окремої глави у власній монографії, «Полтавское сражение» 2009 р.[13] Відзначимо, що у монографії, оприлюдненій ще у 2008 р., матеріали були доповнені новим розділом «Малая война на Гетманщине», де висвітлювалося протистояння у листопаді 1708 – квітні 1709 шведсько-козацьких сил, з одного боку, та московських, з іншого[14].

Обраний автором спосіб поширення власного бачення подій 300-річної давнини не може не здатися дивним. Згадані публікації він робив протягом доволі короткого часу на території РФ російською мовою, практично не змінюючи наявні у публікаціях факти і трактування, хіба що вдаючись до певних стилістичних правок. Останні ніяк не позначилися на смисловому навантажені текстів. У науковому світі існує практика, коли, очікуючи на вихід публікації в тематичному збірнику, автори вдаються до оприлюднення своїх матеріалів у періодиці. Але при цьому первісний текст піддається певним змінам, зокрема пов'язаним із його перекладом на іншу мову. Подібна публікація також має на першій же сторінці вказівку, де було оприлюднено первісний варіант тексту, коли він має чи був опублікований, зазначається наявність змін у новій публікації тощо. Згадані атрибути у публікації російського науковця практично відсутні, лише у монографії 2009 р. «Полтавское сражение» він побіжно згадує про власну публікацію 2008 р., зазначаючи зміну власних поглядів у питанні щодо здатності Мазепи пораховувати ситуацію[15]. Про інтернетпублікацію дослідник не прохопився.

Специфічність донесення власних поглядів до читача доповнюється і своєрідністю «наукової лабораторії» автора. Однією із обов'язкових складових історичного дослідження є обізнаність його автора із історіографією проблеми. Серед істориків, на чиї дослідження покликається Владімір Артамонов, наявні прізвища таких дослідників, як Дмитро Бантиш-Каменський, Олександр Лазаревський, Федір Уманець, Михайло Грушевський, Євген Маланюк, Ілько Борщак, Олександр Оглоблин, радянський історик з Одеси Вєніамін Шутой, діаспорні науковці Теодор Мацьків і Орест Субтельний, літературознавці Ростислав Радишевський, публіцист Богдан Сушинський, сучасні історики Володимир Свербигуз, Валерій Смолій, Валерій Степанков, Раїса Іваниченко, Олексій Сокирко, Петро Толочко, В'ячеслав Станіславський, Сергій Павленко. Наведений список наводить на роздуми про вибірковість і несистематизованість знань представника РАН із мазепинської тематики.

Істотні зауваження викликають також праці і відображені у них факти. Так, наприклад, при висвітленні сюжетів гетьманства Івана Мазепи при зверненні доробку Ореста Субтельного цілком логічним було б, якби дослідник аналізував і робив посилання на монографічні дослідження і статті канадського історика, присвячені саме Мазепі[16], а не на його синтез «Україна. Історія». Те саме стосується і доробку Михайла Грушевського. Опертя російського вченого на текст «Ілюстрованої історії України», аби наголосити, що в Гетьманщині на зламі XVII – XVIII ст. йшов процес майнового розшарування і консолідації багатства в руках старшини, взагалі наводить на думку про певні «технічні» посилання[17]. Тобто такі, що відображають у тексті загальновідомі речі, але водночас дозволяють автору збільшити кількість найменувань використаної літератури, зокрема україномовної. Таку саму «технічну» функцію виконує і посилання на статтю угорської дослідниці Беати Кертийсний-Варґа. Воно дозволило В. Артамонову внести до списку використаної літератури збірник статей «Іван Мазепа та його доба», щоправда без бібліографічної вказівки авторки та її російськомовної розвідки[18]. Зазначимо щодо вищенаведеного прикладу, роздуми про зростання влади старшини автор із легкістю міг підтвердити і покликанням на «Историю России» Сєргєя Соловйова[19].

Наступна цікава особливість творчого стилю російського історика полягає у тому, що у монографії 2009 р. у порівнянні із публікаціями 2008 р., практично не змінюючи власного тексту, він вдався до збільшення посилань і коментарів. Ці доповнення збільшують бібліографію, але ніяк не позначаються на авторській візії козацько-московських взаємин та оцінках постаті гетьмана І. Мазепи, що була зазначена у виданні 2008 р.

На особливу увагу заслуговує і те, що для полеміки щодо трактування низки сюжетів гетьманства Івана Мазепи російський дослідник обрав доробок лише декількох дослідників: чернігівського фахівця з доби Мазепи Сергія Павленка, петербурзького україніста Татьяну Таїрову-Яковлєву, і меншою мірою київського мілітарного історика Олексія Сокирка. Підхід є доволі логічним, адже усі троє названих дослідників

протягом останнього часу написали та опублікували низку статей та монографій, що робили помітний вклад до мазепіани. С. Павленко, насамперед, доклав чимало зусиль, аби детально відтворити обставини падіння у листопаді 1708 р. гетьманської столиці Батурина. О. Сокирко звернув увагу на розвиток у Гетьманщині найманого війська, що досягло піку своєї чисельності і військової потуги саме за гетьмана Івана Мазепи. Щодо Т. Таїрової-Яковлєвої, то низка опублікованих нею протягом 2000-х матеріалів, присвячених постаті І. Мазепи[20], справила справжній фурор у РФ, Україні та у світовій україністиці. Презентуючи на сторінках своїх праць геть не властиві донедавна для російської історіографії підходи та оцінки діяльності Мазепи, її доробок вочевидь не міг бути обійдений увагою таким прихильником імперської візії, яким є В. Артамонов.

Водночас полеміка саме із сучасними науковцями дозволяє російському фахівцю, по-перше, не заглиблюватися у процеси трансформації постаті Мазепи в українській історичній науці у XIX – XX ст., а, по-друге, висловити своє несприйняття до тих процесів, що мають місце в сучасній україністиці[21].

Козацько-московські взаємини другої половини XVII – початку XVIII ст., політичний статус Гетьманщини та свідомість її мешканців

Переходячи безпосередньо до аналізу історичної складової досліджень російського науковця, варто відзначити, що, на його думку, головною тенденцією у взаєминах між Гетьманщиною і Московією з останньої третини XVII ст. була «конвергенція», політичне зближення. Дослідник наголошує, що чимало українців втягнулися у політичну і культурну розбудову Московського царства та Російської імперії, на відміну від Речі Посполитої, яка намагалася ліквідувати козаччину на Правобережжі, Москва сприяла економічному розквіту Гетьманщини, фактично не втручалася у її внутрішньополітичне життя. Під час Північної війни царський уряд не ставив козаків у криваві лінійні баталії, Гетьманщина не сплачувала податків до царської скарбниці, а у своїй політиці щодо Правобережжя Москва обстоювала українські інтереси, займаючи антипольську позицію проти свого союзника у війні зі Швецією Річчю Посполитою[22].

Наведені твердження в системі координат В. Артамонова мають переконати читача у недоцільності застосування до московської політики щодо Гетьманщини колоніального дискурсу, наявного, наприклад, у працях Валерія Шевчука[23], а одночасно переконати, що, йдучи проти царської влади, Мазепа діяв усупереч загальному прагненню українців у XVIII – XIX ст. до зближення із Росією. Аби бути якнайбільше переконливим, дослідник вдається до замовчування або мінімізації у своїх працях сюжетів, пов'язаних із козацько-московською конфронтацією, наголошує на розбіжності інтересів старшини та рядового козацтва і селянства Гетьманщини тощо.

Фактично маємо звернення автора до тієї системи виправдання царської політики в Україні у ранньомодерну добу, що були вироблені російськими істориками за доби Романових та успішно використовувалися радянськими дослідниками. Послуговуючись також наявною серед українських істориків, представників народницької історіографії, антистаршинською риторикою, для наголошення на розбіжностях у політичних прагненнях між егоїстичною старшиною, яка, згідно з В. Артамоновим, мала пропольські і антимосковські настрої[24], та українським селянством, буцімто сили проросійської, дослідник для підсилення власного бачення вдається до белетристичних пасажів. Останні, ймовірно, мають закріпити в уявленні читачів негативний образ козацької старшини як ретроградної сили. Тільки так можна пояснити пасажі стосовно того, що самостійно опанувати Причорномор'я і західноукраїнські землі гетьмани і старшина були неспроможні, а жодного сенсу у прорубуванні на Балтиці «вікна до Європи» для себе не бачили.

Відмовившись від здійснення наукового аналізу козацько-московських взаємин та особливостей внутрішньополітичних процесів на Гетьманщині за доби І. Мазепи, на користь відтворення оцінок і суджень російських, а почасти і українських істориків XIX – XX ст., сучасний російський дослідник так само підійшов і до одного з

ключових питань ранньомодерної історії України – правового статусу Гетьманщини щодо Московської держави.

Ця тема доволі плідно розроблялася російськими істориками наприкінці XIX – початку XX ст., після встановлення у Росії радянської влади швидко занепала. Лише серед російських істориків-емігрантів її продовжували розробляти у 20-30-х рр. XX ст., концентруючись насамперед на оцінках Московських домовленостей 1654 р.[25] У СРСР, особливо після 1954 р., аспект розробки правових взаємин поступився місцем позараціональній концепції «возз'єднання двох братніх народів». Однією з небагатьох праць, де підіймалася проблема юридичного статусу України, була праця 1945 р. Владіміра Пічети «Казацкое государство на Украине (XVII – XVIII ст.)». Знаний радянський славіст, до кола інтересів якого козацько-московські взаємини потрапили ще до революції 1917 р., вважав, що з 1654 р. Гетьманщина була васалом Московської держави. Констатуючи, що у другій половині XVII – XVIII ст. ці взаємини зазнавали змін, дослідник охарактеризував останні доволі узагальнено, не вдаючись до деталізації: «за змістом зміни будуть позначатися у тому, що автономія України, васальна за своєю юридичною природою, буде поступово обмежуватися і Україна перетвориться на провінцію Російської держави. Цей процес завершиться лише за Єкатєріни II – у другій половині XVIII століття»[26].

У пострадянській російській історичній науці, попри чималу важливість, історико-правові студії нового імпульсу не набули. За винятком Т. Таїрової-Яковлєвої, яка у своїх працях зробила спробу відстежити зміни у статусі Гетьманщини від 1654 р. до гетьманства Івана Мазепи[27], ніхто з інших російських науковців до подібних спроб не вдався. За такого стану справ, коли мова заходить про визначення правового статусу Гетьманщини, російські історики, зокрема і В. Артамонов, вживають доволі широкий спектр термінів: возз'єднання, конфедерація, федерація, автономія, протекція, Лівобережна Україна в складі Московської держави. Не замислюючись над специфікою кожного із цих термінів, дослідники усю їх палітру, зазвичай, використовують для характеристики московських домовленостей 1654 р., а про більш пізні часи обмежуються лаконічною констатацією обмеження царським урядом політичної автономії Гетьманщини.

Подібне некоректне ставлення можна пояснити насамперед впливом радянської історіографічної традиції, що наголошувала на політичній прив'язаності Гетьманщини до Московської держави. У західній історіографії подібні погляди ще наприкінці 70-х рр. XX ст. були розкритиковані україністом Орестом Субтельним. Історик у своїх працях звернув увагу на відставання Московії, а особливо Гетьманщини, від XVII до початку XVIII ст. у розвитку державних інституцій, таких, як постійна армія та фахова бюрократія, від абсолютистських монархій Західної Європи. Завдяки цьому відставанню взаємини Гетьманщини із Московією можна було охарактеризувати як васалітет від 1654 р. включно до петровських перетворень в Україні за часів Великої Північної війни. Москва була неспроможна включно до полтавських подій втілити у життя такі аспекти владного домінування, властиві абсолютистським державам, як координація, примус та екстартивність – здатність держави вилучати вагому частину підвладних їй ресурсів для власних потреб. Відтак її політичний зв'язок із Гетьманщиною був не інституціональним, а персональним, втіленим у постаті царя[28]. Прикро констатувати, але науковий доробок О. Субтельного, попри низку розроблених автором сюжетів і положень ранньомодерної історії України до сьогодні, є слабо спопуляризованим у вітчизняній історіографії[29] і фактично цілковито не затребуваний у російській, принаймні для В. Артамонова він, вочевидь, є незнаним.

З цього приводу варто зазначити, що, висвітлюючи власне російське минуле, історики, зокрема і Артамонов, охоче послуговуються підходами і концепціями, розробленими західною історіографією, але при зверненні до козацько-московських взаємин XVII – XVIII ст. ця практика не застосовується. Водночас має місце активне звернення до підходів, вироблених істориками за імперії Романових та СРСР. Це неминуче призводить до чималих казусів, протиріч і курйозів. У текстах В. Артамонова останнє можна спостерігати при співставленні положень із його ж

статей, написаних у 90-х рр. XX ст., і в сучасних публікаціях. Так, у середині 90-х рр. XX ст. дослідник визнавав за українцями відтворення у середині та існування наприкінці XVII – початку XVIII ст. власної державності, традиції та свідомості [30], а вже у текстах 2000-х рр. авторський погляд на ці питання істотно змінився. Гетьманщина була потрактована як частина Лівобережжя Дніпра в складі Московської держави, що перебувала під автономним управлінням гетьманів, які визнавали московський протекторат[31]. Вдаючись до поверхових і навряд доцільних, з огляду на різницю у ступені державної інституалізації, порівнянь Гетьманщини із автономією донців остзейців, грузинів чи калмиків[32], науковець наголошує при характеристиці переяславсько-московських домовленостей на терміні «возз'єднання» і одночасно намагається підкреслити, висвітлюючи царську політику щодо України на так званій «давньоруській складовій»[33]. При цьому автор доходить до геть неочікуваних висновків про те, що на зламі XVII – XVIII ст. на Гетьманщині не було ані мовного, ані етнічного, ані державного протиставлення Росії, а українці, окрім власної етнічної свідомості, зберігали ще й загальноросійську і не відрізняли себе від великоросів, орієнтуючись на православного монарха[34].

Можливо припустити, що, згідно з логікою співробітника РАН, ці твердження мають переконати читача у цілковитій безглуздості антимазепинського виступу 1708 р., а одночасно підкреслити спільне походження українців і московітів, які у боротьбі зі шведами за радянським кліше лише зміцнювали «віковічну дружбу братніх народів». Радянське походження цієї ідеологеми цілком очевидне, а оскільки вона передбачала обов'язкову згадку ще й білорусів, не слід дивуватися, що у дослідженнях, присвячених Битві під Лєсной, російський науковець і в білорусів знайшов поряд із етнічною загальноросійську свідомість, що сприяла антишведським виступам білоруського населення і його розумінню у ставленні до застосованої московітами тактики спаленої землі [35].

Застосовуючи для знаходження в білорусів та українців загальноросійської свідомості однакові стилістичні пасажи, дослідник при цьому забуває навести посилання на джерела та наукові праці, які б могли підтвердити його припущення. Водночас В. Артамонов ніяк не згадує, а тим більше не спростовує дослідження дореволюційного історика В. Нечаєва, чия розвідка про зовнішню політику Петра Вєлікого була вміщена в опублікованому до трьохсотліття дому Романових виданні «Три века», наголошував на цілковитій відмінності від московитів[36]. Поза увагою дослідника опиняється і спеціально присвячена цьому питанню студія славетного візантиста та україніста Ігоря Шевченка, і розвідки сучасних російських науковців Бориса Флорі та Алєксєя Лєпатова. Останні були оприлюднені у 2001 році під час роботи круглого столу в Інституті слов'янознавства РАН. Солідаризуючися із висновками В. Нєчаєва, сучасні дослідники також заперечують твердження В. Артамонова щодо наявності загальноросійської свідомості українців у ранньомодерну добу. Більше того, історики наголошують, що джерельна база дозволяє реконструювати уявлення про свідомість саме еліт, тож намагання приписати непривілейованим верствам позірну загальноросійську свідомість, існування якої поза уявою В. Артамонова не підтверджене джерелами, є безпідставним і ненауковим[37] .

Заідеологізованість російського науковця при висвітленні проблем, пов'язаних із політичним статусом Гетьманщини щодо Московії та свідомістю мешканців козацької держави, істотно посилюється, коли останній вдається до відтворення біографії гетьмана І. Мазепи.

Гетьман Іван Мазепа як втілення «ідеального зрадника»

Навряд чи серед діячів української історії знайдеться ще одна постать, яка у пострадянській російській історіографії зображується частиною дослідників настільки непривабливо, як гетьман Іван Мазепа. У написаній на початку 2000-их біографії царя Алєксєя Міхайловіча російський історик Ігор Андрєєв лише раз, згадавши про особу правителя Гетьманщини, оповідаючи про виконувану ним місію до Криму у 1674, не зміг утриматись від коментаря про його душу, схильну до зради, навівши

як приклад відступництво від Дорошенка, участь у поваленні Івана Самойловича та майбутню «зраду» Петра I [38].

Для мазепинського дискурсу в російському історіописанні тематика зради є ключовою. При цьому підхід до висвітлення цього питання можна поділити на два етапи. Перший був властивий для дореволюційної і радянської історіографії, де дослідники головну увага концентрували на з'ясуванні часу, коли гетьман вирішив відступитися від царського престолу. Два головних підходи до висвітлення цієї проблеми були сформульовані ще у XIX ст. і належали Ніколаю Устрялову та Сєргєю Соловйову.

Н. Устрялов на сторінках «Истории Петра Великого» стверджував, що Мазепа шукав можливостей «зрадити» московську державу фактично від початку свого гетьманства. При цьому, на думку дослідника, перша така спроба припадала на початок царювання Петра I і була пов'язана із інтригою монаха Соломона[39]. С. Соловйов підійшов до висвітлення цієї проблеми значно стриманіше, він хоч і охарактеризував гетьмана як представника зіпсованої генерації ненадійних черкас, готового через розрахунок легко зрадити присязі, тим не менш висловив припущення, що Мазепа «вмер би відданим слугою царським, якби доля не привела до російських кордонів Карла XII»[40]. Пов'язуючи антимосковський виступ гетьмана І. Мазепи із пєтровськими нововведеннями за Північної війни, історик припускав, що гетьман почав замислюватися над «зрадою» після наради у Жовкві[41]. За радянських часів дослідники, згадуючи постать гетьмана, користувалися передусім виробленою точкою зорою на нього Н. Устрялова або С. Соловйова, фактично не привносячи до цієї тематики чогось нового. Щоправда, в дослідженні про шведську навалу на Росію поважний радянський історик Євгєній Тарлє висловив припущення, що таємну підготовку до зради І. Мазепа розпочав ще у 1701 р., а остаточно утвердився в своєму намірі вже у 1705 р.[42]. Про те, що задуми Мазепи розірвати із царським троном слід відносити до 1701-1703 рр., можна також зустріти і в працях блискучого радянського славіста Владіміра Королюка[43]. Втім, згадані припущення серед радянських російських істориків не дістали подальшого спрямованого висвітлення і наслідування.

У пострадянський час акцент істориків дещо змістився. Негативно реагуючи на повернення постаті гетьмана до пантеону українських національних героїв, частина російських дослідників почала зображувати гетьмана як людину, чиїм політичним кредо була зрада. Одним із перших науковців, хто саме під таким кутом почав дивитися на обставини переходу Мазепи на бік Карла XII, був уже згаданий Ігорь Андрєєв. У опублікованій в 2001 р. розвідці під промовистою назвою «Мазепа Герой или изменник?» він заперечував ймовірність ідеалізації гетьмана, наголошуючи, що головними найбільш притаманними Мазепі рисами були егоцентризм, себелюбство, любов до влади, а також «безпринципність і нерозбірливість у досягненні мети». Дослідник наголошував, що Мазепа не знав почуття вдячності, а його життєвий шлях – це «нескінчений ланцюг зрад, інтриг та брехні»[44]. Серед тих, кого гетьман увів у оману або зрадив, дослідник згадав зокрема Яна II Казиміра, Петра Дорошенка, Івана Самойловича, Василія Голіцина та Карла XII[45].

Наявна в оцінці гетьмана тенденційність, що спиралася на російську, а почасти і українську історіографічну спадщину XIX – XX ст., висловлена Ігорєм Андрєєвим, була підхоплена і розвинута у розвідці поважного російського науковця співробітника РАН і одного з визнаних фахівців російської історії XVII ст. Гєннадія Саніна. У статті, що була надрукована на підставі виголошеної на засіданні ІРІ РАН доповіді 1 квітня 2004 року і містила порівняльну характеристику Б. Хмельницького і І. Мазепи, дослідник відверто демонстрував свою неприязнь до постаті останнього[46]. Мазепа звинувачувався у тому, що свою політичну кар'єру розпочав із політичної зради свого народу, Гетьманщини та Московії. Приводом для подібного звинувачення став той факт, що близько 1655 р., за підрахунками Г. Саніна, Мазепа став покойовим короля Яна II Казиміра і в такий спосіб розпочав зближення із Річчю Посполитою. На думку автора, саме тоді, ймовірно, вперше у житті зрадив присязі, яку він знов таки, ймовірно, разом із киянами приніс у 1654 р. цареві Алєксєю Міхайловічу перед московським посланцем Бутурліним[47]. Як посланець Яна II Казиміра у 1660 р. Ма-

зепа доклав своїх рук до переходу Юрія Хмельницького на бік Речі Посполитої під час Чуднівської епопеї. У 1666 р. під час антипольського повстання на правобережжі Мазепа зраджує Яна II Казиміра і переходить на службу до Петра Дорошенка. Потім почергово Мазепа зраджує Петра Дорошенка, Івана Самойловича, царівну Софью та князя Василія Голіцина, у 1708 р. Пєтра I і на останок робить спробу зрадити Карла XII.

Інтерпретація Г. Саніна, сперта насамперед на працю М. Костомарова, фактично була відтворена і в працях В. Артамонова. Втім, не бажаючи бути лишень ретранслятором чужих ідей і припущень, російський науковець істотно збагатив і доповнив доробок своїх колег. Так, наприклад, припущення Гєннадія Саніна, що Іван Мазепа опинився при польському королівському дворі, зрадивши царській присязі у 1654 р., науковець перетворив на довершений факт. Здійснив він це, щоправда, не шляхом введення у науковий обіг нових джерел з РГАДА, а лишень застосувавши певні стилістичні зміни, ті речення, що містили припущення, перетворили на стверджувальні. Одночасно дослідник цілком самостійно виявив, що в часі між 1660, коли І. Мазепа начебто доклав рук до переходу на бік Речі Посполитої Юрія Хмельницького і зрадою Яна II Казиміра у 1666 р., на той час королівський покойовий у 1661 р. «зрадив» також шляхтича Яна Хризостома Пасека, звинувативши його у спробі підняти рокошу в литовському війську[48].

Відкриваючи читачам і науковцям раніше невідомі обставини перебування майбутнього керманича Гетьманщини при королівському дворі, співробітник РАН зазначав, що православний шляхтич проникся там ідеями польської мегаломанії і месіанізму. Саме при королівському дворі молодий І. Мазепа набув польської свідомості, внаслідок чого, вочевидь, ніколи не вдавався до критичних висловів щодо Речі Посполитої та потайки вважав московитів «варварами-схизматиками»[49]. Значно далі, за свого колегу в РАН, В. Артамонов підійшов також при розкритті причин, які зумовили залишення молодим Мазепою королівського двору. Якщо Г. Санін, посилаючись на дослідження українського історика Тараса Чухліба та козацький літопис Самійла Величка, вбачав головну причину у прагненні доглянути за старим батьком і лише побіжно згадав про романтичну плітку, яку розпускав, аби скомпрометувати Мазепу його особистий ворог Я. Пасек, то Артамонов оповідання щодо пані Фальбовської виклав як доведений факт[50]. Повторивши звинувачення щодо мазепинських зрад Петра Дорошенка, Івана Сомойловича, князя Василія Голіцина та царівни Софьї, російський історик так захопився змалюванням гетьмана як «маститого перевертня», що, ймовірно, вперше в історіографії висунув звинувачення гетьманові у тому, що той через власний егоїзм і побоювання за життя, не попередив Карла XII про численні труднощі, з якими той міг зіткнутися під час походу на Москву[51]. Доводиться тільки дивуватися, чому в переліку «зрад» гетьмана, у обліку яких дослідник навіть заплутався, він не згадав «справу Соломона», прописану у науковому доробку Н. Устрялова та В. Шутого[52]. Адже до низки сюжетів, пов'язаних із нею, як, наприклад, згадка про подію 1691 р. Яна Окраси, дослідник у своїй творчості неодноразово звертався[53].

Вище наведені пасажі дають чимало цікавої інформації для аналізу тих змін, що зазнає російська історіографія у висвітленні постаті гетьмана І. Мазепи і обізнаності російських учених в українській минувшині. Маємо відзначити, що донедавна російські науковці не зверталися до зображення молодих років Мазепи, залишаючи це питання на розгляд їх українських колег[54]. Мізерна інформація щодо освіти Мазепи, наявна у роботах істориків аматорів та фахових дослідників XIX – XX ст., переважно зводилася до того, що знання він здобув у єзуїтів, вивчив кілька мов, число і найменування яких могли різнитися, молодість провів при королівському дворі і їздив на навчання до Європи. Деякі із цих сюжетів могли взагалі не згадуватися. Так, наприклад, Платон Бєкєтов оминув увагою перебування Мазепи при королівському дворі, в доробку Ніколая Устрялова, Ніколая Полєвого, Вєніаміна Бергмана не було зазначено про його навчання у Київському колегіумі і Західній Європі, а в праці поважного знавця біографії Пєтра Вєлікого й історії Росії XVIII ст. Ніколая Павлєнка не йшлося про навчання майбутнього гетьмана у єзуїтів[55].

Натомість в українській історіографії з кінця XIX ст. юнацькі роки гетьмана по-

чали викликати посилену увагу науковців, що зумовлювалося не останньою мірою підняттям цього питання у гетьманській біографії, написаній Федором Уманцем[56]. Через брак джерельної бази українські дослідники від кінця XIX століття і до сьогодні презентують читачам дещо різні відповіді на час, коли молодий Мазепа опинився при королівському дворі, як відбувалося його кар'єрне просування, у якому єзуїтському колегіумі він навчався, скільки тривали його студії у Європі тощо. Більше того, частина вітчизняних науковців і російський україніст Таїрова-Яковлєва воліють повністю або почасти не вдаватися при висвітленні цих сюжетів до конкретної хронології. Серед тих же, хто у своїх працях зазначав приблизний час появи Мазепи при королівському дворі, Ф. Уманець, Д. Дорошенко та І. Крип'якевич вважали, що це сталося до 1652 р. [57] Сучасна дослідниця Ольга Ковалевська, вочевидь підводячи перебування Мазепи при королівському дворі максимально близько до часу його європейських студій, вважає, що це сталося у 1655 – 1656 рр.[58].

Враховуючи вище наведені припущення Г. Саніна, твердження В. Артамонова, що Мазепа опинився при королівському дворі саме після 1654 р., видаються нам вкрай контроверсійними. Що ж до звинувачення молодого шляхтича у зламанні клятви Алєксєю Міхайловічу, то, перефразовуючи відомий афоризм, доцільно поставити питання, а чи була ця клятва? В історіографії є інформація щодо присяги Адама Мазепи, білоцерківським отаманом і батька майбутнього гетьмана, щодо останнього таких відомостей немає[59] . За подібних обставин припущення, а тим більше твердження про присягу І. Мазепи, висловлене поважним співробітником РАН, представники якого часто дорікають своїм закордонним колегам незнанням російських джерел, але самі демонструють голослівність, вже було піддано критиці, із боку перманентного опонента В. А. Артамонова, Т. Таїровою- Яковлєвою[60] .

У висвітленні сучасними російськими вченими сюжету щодо служби Мазепи при дворі Яна II Казиміра що останню також трактовано як зраду. Дозволимо собі відзначити, що тут авторів підводить слабе знання українських реалій другої половини XVII ст. Можна також говорити про застосування дослідником до українського минулого лекал московської історії.

Для дітей козацької старшини навчатися на території Речі Посполитої чи перебувати при королівському дворі не було чимось надзвичайним. Як засвідчує знаний український археограф Юрій Мицик, пізніше за Мазепу при королівських Дворах Міхала Вишневецького-Корибута та Яна III Собєського перебували сини гетьмана Михайла Ханенка та кошового Івана Сірка, а також небіж Павла Тетері Василь Іскрицький[61]. Попри козацьку революцію 1648 – 1657 років та Руїну, Річ Посполита залишалася для еліти Гетьманщини відкритим і притягальним світом, дверима до Європи, у які вона охоче спрямовувала своїх чад для науки та набуття виховання.

Нарешті не все так просто і з навчанням Івана Мазепи у єзуїтському колегіумі. Рання козацька літописна традиція, доволі детально зображуючи біографію гетьмана у творі Самійла Величка, нічого не переповідає про його навчання в єзуїтів[62]. Швидше за все традицію вбачати в гетьмані вихованця єзуїтів було започатковано російським істориком-аматором другої половини XVIII ст. Іваном Голіковим[63]. В українську історичну традицію практика зображувати Мазепу вихованцем єзуїтів була впроваджена Дмитром Бантишем-Каменським[64], який був добре обізнаний із працями Голікова і використовував їх для написання «Истории Малой России» і творення власної мазепіани. З легкої руки саме Дм. Бантиша-Каменського відомості про учня єзуїтів Івана Мазепу міцно прописалися в українському наративі і до сьогодні є складовою частиною вітчизняної мазепіани. Серед українських науковців XIX – XXI ст. наявні розбіжності щодо визначення: у якому саме колегіумі Краківському, Варшавському чи Полоцькому навчався молодий І. Мазепа.

Нещодавно російський дослідник життєпису Мазепи Т. Таїрова-Яковлєва взагалі припустила, щоправда без посилання на джерела, що майбутній гетьман, на відміну від Богдана Хмельницького, взагалі не навчався у єзуїтів, а був лише студентом Київського колегіуму[65]. Врешті-решт сам В. Артамонов, спираючись на чужі припущення, також має труднощі із визначенням місця розташування єзуїтського колегіуму, де

навчався майбутній гетьман. У своєму виступі і подальших публікаціях 2008-2009 рр. він відряджає гетьмана до Варшави, а вже у своїй монографії 2009 р. – до Кракова[66]. Парадокс ситуації полягає в тому, що дослідник, відправляючи Мазепу навчатися то до Варшави, то до Кракова, кожного разу посилається на одну і ту саму працю свого колеги Г. Саніна[67]. Казусу додає той факт, що сам Санін у своїй розвідці жодним чином, ані на сторінці 75, на яку посилається В. Артамонов, ані в роботі взагалі, не згадав про навчання Мазепи в єзуїтів[68]. У тексті Саніна, із посиланням на дослідження М. Костомарова, йшлося про те, що після навчання у ***колегіумі*** І. Мазепа був відісланий батьком до королівського двору. Парадоксально, але В. Артамонов саме згадку про колегіум, вочевидь, ототожнив із навчанням майбутнього гетьмана в єзуїтів. Історик, захопившись дискредитацією Мазепи, найімовірніше, випустивши із поля зору той факт, що і найкращий православний освітній заклад України, створений стараннями Петра Могили на середину XVII ст., також мав статус колегіуму – Києво-Могилянський колегіум, що лише клопотаннями Мазепи дістав статус академії.

Далі більше. Мазепа ніяк не міг докласти рук до переходу Юрія Хмельницького на бік речі Посполитої у 1660 р., хоча б тому, що не мав політичного впливу ані в Варшаві, ані в Чигирині. Від 1659 до 1663 р. він просто виконував королівські дипломатичні доручення як посланець, а не дипломат на кшталт Казиміра Бєньовського. Що ж до причин укладання Юрієм Хмельницьким у 1660 році Слободищинського трактату, то дослідникові було б значно доречніше пояснити його причини козацьким невдоволенням умовами Переяславської угоди 1659 р. Вагомим каталізатором також виступали незграбна царська політика щодо Гетьманату, сперта на прагнення розмовляти зі старшиною із позиції сили, а також особистісний конфлікт у взаєминах гетьмана Юрія Хмельницького та київського воєводи Василія Шереметьєва[69]. Усі ці причини, викладені у доробку вже згадуваної Т. Таїрової-Яковлєвої, В. Артамонов мав би знати, тим більше що його бачення перебігу Руїни дослідниця на початку 2000-их вже критикувала[70]. Втім, захопившись очорненням постаті гетьмана, дослідник усіляко оминає увагою будь-які факти, що суперечать його задуму.

Найбільшим виявом консерватизму і неадекватного ставлення до предмету дослідження нам видається сприйняття за чисту монету легенди щодо амурних пригод Мазепи із пані Фальбовською. У працях російських істориків XIX – XXI ст. ця історія наведена у спогадах Яна Хризостома Пасека і використовувалася на підкреслення виявленої ще у молодості похітливості і аморальності Мазепи та пояснення, чому він залишив королівську службу. Втім, навіть неприхильний до гетьмана Г. Санін, вбачає у ній лише плітку[71].

Дозволимо собі відзначити, що в історіографії вже давно існує критичне ставлення до творчості Я. Пасека, про який російський науковець не міг не знати[72]. Маючи чималий літературний хист, Пасек за життя був, за твердженням польського історика Владислава Чаплинського, «склочник зі склочників»[73]. На сторінках своїх мемуарів він охоче мстився за допомогою власної уяви усім, кого недолюблював. Серед тих, на кому Я. Пасек гострив своє перо, були і польська королева Марія Людовіка, і молодий Іван Мазепа[74]. Останнього він спочатку позбавив спадкового шляхетства, а потім змусив у ролі викритого і побитого коханця мчати у чім мати народила на коні, до якого він був прив'язаний[75]. Про те, що ця історія є мало правдоподібною і у ній відчувається звернення її автора до міту про Іполіта і Федру, відзначав зокрема і Т. Мацьків[76]. З працями останнього В. Артамонов хоч і обізнаний, як засвідчує бібліографія його розвідок, втім використовує їх вкрай вибірково: для наведення посилань на якийсь конкретний факт.

Небажання враховувати науковий доробок інших й ігнорування нововідкритих документів, навіть якщо вони походять із РГАДА, призводить до того, що російський науковець хоч і не так кричуще, як його колега Г. Санін, додає Мазепі кількість міфічних зрад, роблячи його одним із головних винуватців у поваленні І. Самойловича[77]. Подібне тлумачення відверто суперечить висновкам, нещодавно проведеним із цієї проблеми дослідженням Т. Таїрової-Яковлєвої. Останні свідчать, що у старшинській змові проти І. Самойловича малозаможний і не впливовий серед старшини Мазепа

відігравав роль статиста, а перша скрипка у створені старшинського доносу та повалені гетьмана належала генеральному писареві Василю Кочубею[78].

Приписувати Мазепі зраду гетьмана П. Дорошенка також недоречно. У реаліях ранньомодерного часу, про що свідчить зокрема шотландський найманець Патрик Гордон, перехід полонених на службу до тих, хто їх полонив, було справою буденною, яка мала певний ритуал. Останній зокрема передбачав для полоненого цілковите право переходу на службу до того, хто його полонив, у разі, якщо попереднє командування полоненого не викупляло[79]. П. Дорошенко не викупляв Мазепи, то ж той міг і мав особисто подбати про своє подальше життя та існування.

Серед перелічених автором звинувачень згадано, що Мазепа зрадив також Софью і Голіцина, не підтримавши їх під час Наришкінського перевороту у серпні 1689 р.[80]. Теза відверто алогічна, адже,судячи із посилань на біографію Мазепи вже не раз згаданого поважного пєтєрбурзького україніста, В. Артамонов визнає зображену Т. Таїровою-Яковлєвою трактовку подій усунення Мілославських і ту роль, яку в ній відіграв гетьман[81]. Відтак незрозуміло, чому автор лишає поза увагою той факт, що гетьман ніколи не був прихильником Софії та Голіцина і ще до перевороту мав контакти із представниками Наришкіних.

Складається надзвичайно парадоксальна ситуація. Для того, щоб довести правдивість власних звинувачень проти гетьмана, історик мав би вдатися до поглибленого вивчення історії Гетьманщини та козацько-московських взаємин, натомість він вдається до повторення антимазепинських штампів, які намагається посилити посиланням на праці, що ці штампи спростовують.

Аби бути переконливим, дослідник доволі часто вдається до проведення порівнянь гетьмана із різноманітними історичними персоналіями пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу. Цей метод доволі ефективний для переконання читача у правильності авторського погляду щодо Мазепи вже неодноразово застосовувався як зі знаком плюс, так і зі знаком мінус. Найбільш вдало щодо впливу на українську історіографію, зокрема, і сучасну, у позитивному аспекті він був застосований у XIX ст. російським істориком німецького походження Алєксандром Брікнером. У написаній ним «Истории Петра Великого» дослідник співставив союз гетьмана із Карлом XII із аналогічним союзом молдавського господаря Дмитра Кантемира із Пєтра I, а також порівняв прагнення Мазепи врятувати державність Гетьманщини із аналогічними прагненнями Паткуля щодо Лівфляндії[82]. Може здатися дивовижним, але порівняння Брікнера ще й досі застосовується українськими науковцями частіше, ніж посилання на класичну роботу О. Субтельного щодо протистояння еліт Центрально-Східної Європи закордонним абсолютизмам.

Утім, повернемося до досліджень В. Артамонова. У системі координат російського науковця метод порівняння, який дослідник використовує відверто поверхово, має підвести читача, насамперед російського, до думки про безглуздість вписування Мазепи до когорти героїв, які обстоювали на зовнішньополітичній арені інтереси своєї Батьківщини.

Відмовляючи Мазепі у міцній волі, мужності, державницькій енергії та хисті полководця, російський науковець відзначає, що гетьмана не можна поставити в одну ланку із постатями героїв, які відкрито кидали виклик пригноблювачам і боролися, не шкодуючи власного життя, на кшталт героїв російського наративу Дмітрія Донського, Петра Вєлікого, Алєксандра Мєншикова, албанця Георга Скандеберга, молдавського господаря Стефана III великого, угорських Яноша Хуньяді, Матьяша Хуньяді Корвіна Ференца II Ракоци, гетьмана Богдана Хмельницького, донського отамана Стєпана Разіна, фастівського полковника Семена Палія, кошового Костея Гордієнка чи бахмутського отамана Кіндрата Булавіна[83]. Максимум, на що може розраховувати І. Мазепа, це на співставлення із валахським господарем Константином Бринковяну, який відзначився культурним будівництвом, і молдавським Дмитром Кантеміром, а втім, історик більше воліє порівнювати гетьмана із підступним себаритом Августом II Сасом або посереднім полководцем, рівня полковника, великим литовським гетьманом Міхалом Вишневецьким[84].

Найпотужнішою складовою порівняльної стратегії від В. Артамонова вочевидь є співставлення Мазепи з Петром І. Наведемо розлогу цитату дослідника: «На відміну від Петра І знайомство з Європою не надихнуло його (Мазепу. – **Авт.**) на військові та адміністративні перетворення. Мазепа був зацікавлений у розповсюдженні чуток, що цар наче має намір навернути козаків на солдат і навчати їх стройовому вишколу, щоб «швидше народ призвести до хитання»»[85]. Відвертий пієтет до царя і зневага до гетьмана у наведеному пасажі так само очевидні, як і небажання дослідника занурюватися у деталі української історії.

Звичайно масштаб реформаторської активності Петра І затьмарює Мазепині зусилля із налагодження сталої фіскальної системи, намагання упорядкувати соціальну структуру суспільства Гетьманщини та здійснити поміркована реформу козацького війська. Втім останні мали місце і якщо не були завершені, то не останню роль у цьому відіграли Велика Північна війна і небажання гетьмана здійснювати перетворення на Гетьманщині у річищі імперського будівництва, здійснюваного царем-реформатором. Усі ці нюанси, прописані у працях О. Субтельного, О. Сокирка і Т. Таїрової-Яковлєвої, російський науковець або ігнорує, або заперечує. Намагаючись дивитися на постать гетьмана крізь призму імперських мітів, він і постаті для порівняння добирає відповідним чином.

При цьому вчений відверто не враховує ті факти, що хоча обрані ним постаті російської історіє і є «батьками-засновниками» Російської державності, втім їх біографії також мають епізоди, що ставлять під сумнів притаманності їм міцної волі чи полководницького хисту. Щоб не бути голословним, дозволимо нагадати, що, дізнавши відомості про похід Тохтамиша на Москву, Дмітрій Донской полишив Москву та втік до Костроми, а оборону міста за відсутності князя узяв на себе литовський князь Остей[86].

Що ж до Петра І, то останній також мав у своїй біографії непривабливий епізод із залишенням у 1700 р. напередодні бойового зіткнення з армією Карла XII власного війська під стінами Нарви[87]. Цікаво, що у «Гистории Свейской войны» цар пояснював свої вчинки у той спосіб, що він мав намір прискорити відправку до Нарви із Новгорода нових полків, а також мав зустрітися для переговорів із Августом II Сасом[88]. Дозволимо собі зазначити, що наведене пояснення дуже схоже із діями гетьмана під час вирушення із Батурина у 1708 році, про що зазначимо нижче.

Своєрідні трактування причин «зради»

Доволі скептично реагуючи на наявні в сучасній україністиці, зокрема і в праці Т. Таїровою-Яковлєвої, причини, що спонукали гетьмана до антимосковського виступу, дослідник утім не наводить власної, цілісної системи заперечення, яка б спиралася на джерела і містила історіографічну дискусію. Натомість учений або вдається до виголошення уривчастих тез, або вкотре постулює історіографічні міти. Прикладом першого, зокрема, може бути авторське намагання спростувати, що однією з причин, які зумовили гетьманський виступ у 1709 р., було небажання Пєтра І сприяти закріпленню за Гетьманщиною земель Правобережжя. З цього приводу на сторінках своїх досліджень історик постулює наступне:

Московська дипломатія здійснила прагнення українців і об'єднала у 1704 – 1712 рр. лівий і правий берег Дніпра.

У козацької старшини були плани щодо приєднання Правобережжя до Гетьманщини.

Готуючись до втечі, Мазепа перемістив свою скарбницю до Білої Церкви[89].

Наведена інформація є вкрай мізерною і не становить цілісної картини. Вона не пояснює ані ролі, яку московська дипломатія відіграла у оформленні політичного поділу Гетьманщини у 1667 р. і 1686 р. за Андрусівським перемир'ям та Вічним миром, ані викладу і аналізу гетьмансько-царських суперечностей щодо долі Правобережжя після 1704 р., у контексті царських намагань утримати на своєму боці сандомирян ціною повернення Правобережжя Речі Посполитій.

Звинувачуючи Мазепу в тому, що той перевіз частину скарбів до Білої Церкви,

маючи далекоглядні плани зрадити царя, дослідник абсолютно не бере до уваги, що цей крок варто насамперед розглядати в контексті не московської зовнішньої політики, а державного будівництва Гетьманщини. Як відомо, після опанування Правобережжя Мазепа вдавався до адміністративних перетворень, що мали на меті зміцнення і розбудову полкової системи Правобережжя, а отже, свідчили про його наміри утримати новоприєднані землі в складі Гетьманщини. Переведення частини військової скарбниці до Білої Церкви, що мала стати новим політичним центром Правобережжя в складі Гетьманщини[90], за подібного стану справ цілком логічне.

Маємо відзначити, що постійно намагаючись очорнити Мазепу, дослідник вперто не згадує про малопривабливі факти з біографії царя-реформатора. Мова йде про готовність останнього за посередництво у переговорах зі шведами надати герцогу Мальборо на вибір Київське, Володимирське чи Сибірське князівства. Наведений приклад є добре відомим В. Артамонову, адже він сам писав про нього ще наприкінці 80-х рр. XX ст.[91], досить промовисто свідчить про вкрай своєрідне ставлення Петра I до своїх обов'язків щодо Гетьманщини, передбачених зокрема «Коломацькими статтями» 1687 р.

Доволі хаотично заперечуючи наміри Петра перенести на Гетьманщину модернізаційні перетворення за московським зразком і підкреслюючи, що приписувані цареві наміри перетворити козацькі полки на регулярні, не відповідає дійсності, бо цього таки не здійснили, дослідник вкотре ухиляється від детального розгляду і проблемної дискусії з цього питання.

Одночасно один раз проголосивши гетьмана полонофілом, російський дослідник вкотре намагається це довести, звернувшись до положень праці Густава Адлєрфельда. В останній, як відомо, міститься інформація про укладені в травні 1708 р. таємні угоди гетьмана із Карлом XII та Станіславом Лєщинським, зміст яких передбачав окреслення плану майбутніх бойових дій проти військ Петра I та повернення Гетьманщини під зверхність Речі Посполитої. За радянських часів звернення до положень цієї угоди було одним із улюблених прийомів істориків, що працювали в імперській парадигмі, аби довести гетьманський намір «запродати Україну до лядської неволі».

Прагнучи довести абсурдність занесення Мазепи до сучасного пантеону національних героїв, російський історик, охоче скориставшись із неї, наводить у своїх працях розлогі міркування: «Мазепа не мав наміру виводити Гетьманщину на рівень незалежної держави, але переходив під владу шведського сателіта Лєщинського, зраджуючи інтереси українського народу». Пафосно стверджуючи, що ідея політичної незалежності Гетьманату («незалежної і соборної козацької України») помилково переноситься українськими істориками з XX – XXI ст. на століття XVIII ст.[92], науковець власні твердження підкріплює висновками українського академіка Петра Толочка. Останній у власній статті, написаній ще у 90-х рр. XX ст., стверджував, що в жодного гетьмана не було програми державної самостійності і всі вони орієнтувалися на «комплекс підданства»[93].

Той факт, що поважний археолог П. Толочко зберігає у своїх поглядах на українське минуле пієтет до його русоцентричного бачення, досить добре демонструє і написана ним для російського часопису «Родина», тематично присвяченому Полтавській битві, стаття. Її текст містив неприховане неприйняття урочистостей з нагоди 300-річчя мазепинського повстання, критику за їх проведення на адресу тодішнього президента В. Ющенка, негативну оцінку постаті гетьмана та емоційні заперечення гетьманської візії в працях Т. Таїрової-Яковлєвої[94]. У своїх підходах до вітчизняного минулого досвідчений археолог багато в чому солідаризується із російським фахівцем з міліарної історії. Як наслідок, В. Артамонов у своїх працях неодноразово покликається на розвідку П. Толочка і схвально згадав про нього у інтерв'ю газеті «Красная звезда»[95].

Забагато уваги приділяючи критиці сучасних інтерпретацій щодо державницького чинника в мотивації гетьманського повстання 1708 р., дослідник демонструє не лише ідеологічну зашореність, але й відверто поверхове ставлення до проблеми. Перше, що впадає у вічі, то це приписування Густаву Адлєрфельду, придворному літописцю

Карла XII, викладу тексту таємних договорів, начебто укладених у травні 1708 р[96]. Текст угоди був справді опублікований сином Г. Адлєрфельда у написаному його батьком життєписі Карла XII, але містився серед частини, складеної анонімним майором. У XX ст. шведські історики ідентифікували його як секретаря королівської похідної канцелярії Петера Шоенстрема[97].

Молодший Адлерфельд переказав тексти П. Шоенстрема досить вільно. Тоді як у первісному джерелі йшлося лише про одну угоду під назвою «Союз короля Карла XII, короля Станіслава і полководця Мазепи», то Адлерфельд перейменував його на «Альянс між Польщею та Мазепою», поділив текст Шоенстрема на підпункти і стилістично виклав таким чином, що дослідники, які працювали із його книгою, як наприклад М. Костомаров, вважали, що мав факт укладання двох угод. Варто відзначити, що відмінності між положеннями, викладеними у праці Адлерфельда і в реляції Шоенстрема, стали відомі ще у 1915 р., коли оригінал був виявлений Галендорфом у бібліотеці університету м. Упсала. У 30-40-х рр. XX ст. про це писав зокрема український історик Борис Крупницький[98]. Звідки постає риторичне питання: чому сучасний російський дослідник не врахував ці нюанси?

Так само незрозуміло: чому науковець хоча б стисло не відстежив зміни в україністичних студіях до викладеної Шоенстремом інформації, адже серед дослідників, які зверталися до цієї проблеми, погляди на неї від XIX ст. і до сьогодення різко змінилися. Якщо Микола Костомаров та Микола Андрусяк погоджувалися із тим, що союз Мазепи із Станілавом Лєщинським справді мав місце, то вже Олександр Оглоблин та Теодор Мацьків вбачали у ньому лише політичний інструмент для налагодження прямих контактів із шведським королем і захист Гетьманщини від військової і політичної Руїни[99].

Український історик Богдан Кентржинський, учень Б. Крупницького, який найпліднішe з українських науковців працював у шведських архівах, вважав, натомість, що таємна угода І. Мазепи із С. Лєщинським належить до царини легенд. Легенд, створених польською пропагандою у 1705-1708 рр.[100] Значний скепсис щодо існування таємної угоди висловили також сучасні дослідники С. Павленко та Т. Таїрова-Яковлєва.[101] Від себе зазначимо, що подібне звернення і науковий розгляд аргументів опонентів, які фахово займаються ранньомодерною історією України, був би доречнішим за апелювання до авторитету П. Толочка, що зробив собі наукове ім'я на дослідженнях Київської Русі.

У цьому контексті напади В. Артамонова на українських науковців та звинувачення їх у презентизмі є кумедними, адже першими, хто відзначили Мазепинське прагнення до незалежної держави, були його сучасники: Пьотр I, Алєксандр Мєншиков, Гнат Галаган[102]. Навряд російському науковцю це невідомо, але від самого початку, вдавшись до тенденційного викладу свого погляду на Мазепу, дослідник досить успішно перетворив свої розвідки на збірку історіографічних мітів, аналізувати і спростовувати які він вочевидь не має жодного наміру.

Реконструкція взяття Батурина

Одним з небагатьох сюжетів у дослідженнях В. Артамонова, що містить певну новизну, є висвітлення штурму та взяття московськими військами князя А. Мєншикова гетьманської столиці Батурина.

У російській історіографії донедавна цей сюжет не привертав спеціальної уваги дослідників[103]. Згадуючи про нього, побіжно історики стисло констатували, що, здобувши гетьманську столицю, Мєншиков позбавив шведів зручних зимових квартир та можливості поповнити військові і продовольчі запаси, потреба у яких суттєво зростала, особливо з огляду на розгром корпусу Левенгауптана та захоплення військами Петра I обозу, що цей корпус супроводжував. Українська складова цих подій російських дослідників цікавила значно менше. Вони почасти відзначали, що знищення гетьманської столиці придушило одне із вогнищ опору і завадило розгортанню мазепинського повстання, але на відміну від української історіографії, де батуринська трагедія поряд із лебединською експедицією зображувалися як ключовий фактор

залякування населення Гетьманщини, російські науковці майже не звертали увагу на аспект загибелі цивільних, що мало місце під час і після штурму Батурина.

Згадуваний побіжно цей епізод Великої Північної війни на Гетьманщині майже ніколи не діставав детального висвітлення під мілітарним кутом зору. Відтак той факт, що В. Артамонов є дослідником, у колі інтересів якого мілітарна історія посідає поважне місце, дозволяв припустити, що науковець, вдаючись до реконструкції, закриє цю лакуну, ввівши у науковий обіг нові джерела та факти. Насамперед з'ясуванню підлягали чисельність протиборствуючих сторін, порівняння їх вишколу, озброєння, порівняння бойового досвіду, наведення стислих біографічних даних щодо командуючих обох ворогуючих сторін, нарешті підрахунок втрат і оцінки наслідків бойових дій.

Далеко не всі з цих сюжетів йому вдалося розкрити і з'ясувати. Почнемо із обрахунку чисельності протиборствуючих сторін. Наявні у розпорядженні А. Мєншикова під час штурму сили історик обраховує біля 9 тисяч драгун і 3 тисячі піхоти, а також незначну кількість калмиків. Чисельність військ приводиться із врахуванням втрат, які зазнали вояки світлішого та Боура в битві під Лєсной[104], але при цьому поза увагою В. Артамонова опиняються війська, що перебували під Батурином на чолі із київським воєводою Дмитром Голіциним.

Із корпусом Мєншикова київський воєвода об'єднався під Меною і мав, згідно із царським наказом, із московськими стрілецькими полками і пристойною артилерією рухатися в глиб України. Вітчизняний дослідник С. Павленко, що доклав чимало зусиль, аби реконструювати батуринську епопею, спираючись на оприлюднені Б. Крупницьким відомості з нотаток полковника Нільса Їлленштієрни, який визначав чисельність війська Д. Голіцина у 5 тисяч осіб[105]. Ці ж відомості королінця про чисельність сил київського воєводи із відзначенням їх значущості для захоплення гетьманської столиці навела у своїй праці і Т. Таїрова-Яковлєва[106]. Заперечуючи змальовану С. Павленком картину оборони Батурина і піддаючи критиці його ставлення до джерел[107], російський науковець мав би якось висвітлити це питання у своїх працях, натомість воно залишилося без уваги.

Щодо чисельності батуринської залоги, то її дослідник визначає почасти посилаючись на праці С. Павленка. Відтак, сили оборонців гетьманської столиці становили 4 полка сердюків (2-2,4 чоловік) і кілька полків городових козаків. Ухиляючись від самостійних розшуків щодо з'ясування кількості оборонців міста, Артамонов укотре демонструє надзвичайну винахідливість у порівнянні військового досвіду супротивників. Замість наукового аналізу і порівняння вишколу супротивників, що робилося науковцем при описі інших баталій за участю шведського і московського війська, на кшталт Калішу, Лєсной чи Полтави, історик вкотре вдався до белетристичних пасажів. Останні легко дозволяють російському науковцю вирішити низку завдань як то:

піддати критиці припущення українського історика Ш. Акічева, що у 1708 р. батуринці на чолі із полковником Чечелем і Фрідріхом Кенігсеком могли повторити долю конотопської залоги на чолі із Григорієм Гуляницьким у 1659 р.;

довести неспроможність найманців і козаків відбити штурм професіоналів, вкритих лаврами переможців шведів при Каліші, Добром, Раєкє та Лєсной;

наголосити на безпорадності батуринських гармашів, які начебто через слабкий вишкіл і темряву під час штурму вели не ефективний вогонь по московитах;

наголосити на незрівнянно вищому військовому досвіді А. Мєншикова у порівнянні із його опонентами Фрідріхом Кенігсеком та Дмитром Чечелем.

Відзначимо, що більшою чи меншою мірою дослідник у своїх працях висвітлює військовий шлях та наводить характеристику найбільш уславлених полководців шведської армії Карла XII, московської Пєтра I, військ Речі Посполитої і навіть кермана Гетьманщини І. Мазепи. Однак батуринському командуванню у цьому плані не пощастило. Дослідник не навів жодного факту з їх багатої біографії, які зокрема свідчили, що і Чечель, і Кенігсек мали поважний військовий досвід. Д. Чечель, зокрема, брав участь у кримських походах 1687 і 1689 рр., обороні таванської фортеці 1696 р., ліфляндських кампаніях 1700-1701 рр. та обороні Печорського монастиря 1701 р[108]. Що ж до Ф. Кенігсека, то останній, обіймаючи уряд генерального гармат-

ного осавула, відзначився у 1702 р. зорганізувавши ефективний обстріл Бихівської фортеці[109].

Ігноруючи факти з військової біографії командуючих батуринською залогою, між іншим, доступних автору у дослідженнях О. Сокирка та С. Павленка, російський фахівець з військової історії тим не менш спробував їх охарактеризувати. Тож сердюцький полковник Д. Чечель зажив в очах автора характеристики «недолугого полковника», а генеральний гарматний осавул Ф. Кенігсек – «чесного саксонського служаки»[110]. Можна тільки гадати, що саме брав автор за критерій оцінювання і чому одного з командуючих поставив нижче за іншого.

Виявляючи зверхнє ставлення до керманичів залоги, дослідник так само зверхньо і негативно відгукнувся про стан фортифікаційних укріплень Батурина. Оцінюючи, спираючись на донос Василія Кочубея від 1707 р., доволі низько стан фортифікаційних укріплень і зазначаючи, що розмірами гетьманська столиця поступалася Глухову, Ніжину, Чернігову, Полтаві[111], дослідник залишає без уваги свідчення, що у 1708 р. в місті велися роботи із відновлення фортифікаційних споруд. Без уваги і коментарів залишилися і наявні у творах С. Павленка твердження, що за розміром фортифікаційні укріплення гетьманської столиці були значно більші за відповідні у Ніжині чи Переяславі[112].

Одному із ключових елементів військової реконструкції – з'ясуванню кількості гармат – дослідник взагалі приділив украй мало уваги. В одному реченні, позбавленому покликань, науковець відзначив, що у розпорядженні міської залоги було 70 гармат, зокрема і великого калібру, тоді як у московітів були лише 2-3 фунтові гарматки без зазначення їх кількості[113].

Досить поверхово підійшовши до з'ясування чисельності, озброєння та вишколу протиборствуючих сил, дослідник перейшов до опису штурму Батурина царськими військами. Презентуючи останній як блискавичну військову операцію і критикуючи реконструкцію С. Павленка, насамперед у питанні про кількість штурмів, чи мали місце бої на батуринських мурах, чи розташовувалися батареї гетьманців на дзвініці церкви Живоначальної Троїці, способі здобуття міста [114], дослідник для обґрунтування свого бачення здобуття Батурина вводить надзвичайно мало джерел, відсутність яких прагне компенсувати власними припущеннями.

Взагалі джерельна складова є однією з найбільш вразливих у висвітленні В. Артамоновим батуринської епопеї. Оповідаючи про останню, науковець, окрім вже раніше введених у науковий обіг джерел і фактів, прагне свої висновки підкріпити посиланнями на ще дві праці. Перша – це виявлений ним у Стокгольмі в 2005 р. переписаний на чисто уривок про взяття Батурина, який, за припущенням російського науковця, був складений за спогадами А. Мєншікова, але не увійшов до жодної редакції «Гистории Свейской войны»[115]. Друга – книга уславленого англійського романіста XVIII ст. Даніеля Дефо, присвячена історії царювання Петра І. Намагання використати цей твір як джерело навряд виправдано. Як зазначав один із закордонних фахівців з мазепинської доби Т. Мацьків: «неупереджена історія» Петра І була написана правдоподібно на замовлення, «Дефо не був ні у Швеції, ані в Росії, його книжки мають радше публіцистичну, ніж наукову чи джерельну вартість»[116].

Сам російський науковець, будучи обізнаний із дослідженнями Т. Мацьківа і відзначаючи у роботі Д. Дефо фактографічні невідповідності, на кшталт завищеної чисельності військ, задіяних у батуринській операції[117], тим не менш використав положення з праці автора «Робінзона Крузо» для власної реконструкції взяття Батурина. Доцільність подібного кроку вочевидь є сумнівною, особливо, якщо звернутись до методу критики джерел, який історик обґрунтовано застосовує щодо публіцистичних творів Петра Крєкшина або, контроверсійно, до такої пам'ятки, як «Історія русів»[118], але цілком зрозумілою в контексті намагання автора представити здобуття міста блискучою операцією московського війська.

Безпосередньо перебіг бойових дій у висвітленні В. Артамонова виглядає наступним чином. У ніч з 31жовтня на 1 листопада 1708 р. до Батурина проник посланець від гетьмана, який сповістив залогу, що шведська армія вже на підході. Ця відомість,

із якою був ознайомлений увесь гарнізон, викликала піднесення серед мазепинців і спричинила відкриття гарматного вогню по передмістю, де розташувалися московіти. Покладаючи саме на полковника Чечеля, за наказом якого був відкритий вогонь, відповідальність за початок бойових дій[119], автор, прагнучи змалювати останній блискавичною операцією, фактично ігнорує низку аспектів, з'ясування яких є прямим обов'язком військового історика.

Так, залишається не зрозумілим, скільки батарей московітів діяло проти міста: одна, як вказує В. Артамонов, чи три за Д. Дефо. Вище ми вже зазначали, що, не з'ясувавши кількість гармат, наявних у вояків Мєншикова, науковець вказував, що вони були малих калібрів, але, описуючи штурм, дослідник дещо собі заперечив. Зазначаючи, що московські батареї бомбардирували фортецю і робили пролом у мурах, він побіжно відзначив, що кількість російських гармат і їх потужність ще й досі належать до нез'ясованих питань.

Далі більше, вказавши, що під час штурму нападники опинилися перед фактом, що підготовлені ними штурмові дробини закороткі, В. Артамонов припустив, що це не завадило штурмуючим, адже за його інтерпретацією вони сильним вогнем розігнали захисників і опанували мури. Окрім того, що в наведеному пасажі наявний відвертий алогізм, бо так і незрозуміло, як можна було здобути мури із замалими для цього дробинами, авторські припущення про щільний вогонь нападаючих, і вочевидь цілковиту пасивність оборонців, дозволяє припустити, що у зображенні штурму автор вдався до сумнівних методів Аристобула.

Однак перейдемо до питання, що ж стало причиною здобуття Батурина. В українській, а почасти і російській історіографії цей сюжет пов'язують зазвичай із зрадою прилуцького наказного полковника Івана Носа, який вказав московітам підземний хід, скориставшись із якого, вони проникли до міста. Натомість В. Артамонов вважає цю інтерпретацію нісенітницею, якій повірив М. Костомаров та низка інших дослідників, і пропонує на розсуд читача власні пояснення щодо здобуття міста військами світлішого. Згідно із автором вони могли потрапити у місто трьома способами. По-перше, через пролом у стіні, спричинений російською артилерією, про що писав Д. Дефо, по-друге, через одні з воріт, які, як припускає автор, могли відкрити батуринці, по-третє, через здобуття стрільцями Аннєнкова берегових воріт. У цьому разі, як відзначає російський фахівець з воєнної історії, нападники по «взвозу» увірвалися у центр міста, але «дивлячись з боку можна було припустити, що з ритвини-лощини вони підіймалися наче з-під землі»[120].

Усі три із згаданих способів здобуття міста безсумнівно покликані уславити військовий хист А. Мєншикова та славу новоствореної Пєтром армії, втім мають мало спільного із реконструкцією минулого. Значно більше вони вносять у подальше постулювання і зміцнення численних мітів, які у різний час історична наука породжувала щодо батуринських подій. Наслідуючи своїх попередників, В. Артамонов протиставляє невдалу оборону гетьманської столиці героїчному захистові відданих цареві гарнізонів Веприка і Полтави[121]. При цьому дослідник неодноразово висловлює припущення, що оборону міста здійснювали насамперед сердюки, а селяни, що укривалися у місті, міщани та реєстровці не бажали битися проти московітів і намагалися ухилитися від бою[122].

Йдучи значно далі за Є. Тарлє, який припускав, що міщани під час штурму не чинили опору московітам[123], сучасний російський історик взагалі вважає, що вони могли посприяти нападникам, відчинивши ворота, а козаки прилуцького полку допомогти московітам розправлятися із сердюками[124]. Позбавлені опертя на джерела міркування дослідника є виявом неприхованої «імперської візії». У сучасній російській історіографії вже існують роботи, дотичні насамперед гетьманства Івана Виговського, автори яких, висвітлюючи Конотопську битву 1659 р., завзято намагаються мінімізувати або й поставити під питання участь у ній козаків[125]. Тож у дослідженнях В. Артамонова ми спостерігаємо, як схема, вже прописана щодо подій середини XVII ст., переноситься на початок XVIII ст.

Одним із ключових елементів батуринської епопеї є сюжет, пов'язаний із заги-

беллю цивільних і стратою полонених. В україністиці ці події висвітлюються саме як один з елементів царської політики залякування Гетьманщини. Подібним чином вони сприймалися і петровською адміністрацією. Однак сучасний російський дослідник і тут висловлює низку зауважень, які пропонують нову трактовку подій.

Визнаючи, що після того, як московські війська увірвалися у місто, останні почали вбивати цивільних, дослідник поклав усю відповідальність за цей факт на ... сердюків. Згідно із автором, останні, рятуючись із захопленого міста, не дали сигналу – вдарити «шамад» – барабанний сигнал про здачу міста, наразивши у такий спосіб батуринців на небезпеку. Далі, переповідаючи зміст Лизогубівського літопису, до якого зверталися ще науковці XIX ст., зокрема і Олександр Лазаревський, сучасний дослідник відзначив, що хоча Мєншиков і наказав зупинити побиття мешканців міста, тим не менш велика їх частина, будучи наляканими, намагалася сховатися у будівлях і льохах, а відтак загинула у вогні і диму, коли царські війська підпалили місто[126].

Прагнучи обстояти образ «доброї імперії» та заперечити наявні в україністиці трактування батуринських подій як акту політики залякування на Гетьманщині, дослідник наголошує на тому, що вчинок Мєншикова почасти був спонтанний і цілком може бути списаний на жахи війни. Останнє дослідник здійснює шляхом порівняння загибелі гетьманської столиці із масштабнішими картинами пацифікації Дону у 1708 р. та наводячи численні приклади зі світової історії від часів Античності до Другої світової війни. Піддаючи критиці спроби українського історика С. Павленка окреслити кількість жертв Батуринського погрому в 11-14 тисяч чоловік, російський вчений наголошує, що усі розрахунки приросту батуринського населення, на які спирається український дослідник, є приблизними і потребують ретельної перевірки. До останньої він, щоправда, не вдається, залишаючи питання відкритим. Те саме стосується і визначення втрат, які зазнали війська Мєншикова при штурмі гетьманської столиці. Дослідник заперечує цифри, наявні у спогадах королінців про 3 тисячі забитих під час штурму московітів, однак зазначаючи, що на сьогодні не має відомостей щодо точної цифри загиблих, він навіть не намагається їх якось вирахувати[127].

Завзято спростовуючи також тезу, що знищення Батурина негативно позначилось на подальшому розгортанні мазепинського виступу, науковець обстоює думку, що сучасники сприйняли цю подію як буденність війни, а проголошена царем амністія нейтралізувала старшинську змову Мазепи[128]. Наведені твердження, як і низка інших, не можуть бути розцінені інакше як контроверсійні, адже на підтвердження своєї тези про те, що гибель Батурина була військовою буденністю, дослідник навів уривчасті спогади каролінців. Щодо другої тези про сприятливий вплив проголошеної царем амністії, то, згадавши про останню, дослідник чомусь жодним словом не обмовився про роботу Лебединської комісії, хоча і згадав побіжно, що проти родин тих, хто не залишив би гетьмана, передбачалися репресії.

Можна ще довго перераховувати різноманітні неточності і відверті перекручення, наявні у праці російського науковця, втім наведених вже достатньо, аби перейти до висновків.

Висновки

Доробок В. Артамонова про Гетьманщину за доби Івана Мазепи є своєрідною рефлексією сучасної російської історіографії на ті процеси, що відбуваються в україністиці, українській і чужоземній в останні двадцять років. Відверто не сприймаючи повернення гетьмана до пантеону національних героїв, дослідник власне бачення викладає, спираючись на «імперську візію» історії Гетьманщини та гетьмана І. Мазепи. Старанно відтворюючи різноманітні міти про гетьмана, якими були багаті як російська, так і почасти українська історіографія, науковець, прагнучи обстояти насамперед образ «доброї імперії» щодо ролі Московської держави і Російської імперії в історії України, вкрай мало вводить у науковий обіг нових джерел і фактів, а власну оповідь здійснює, спираючись насамперед на припущення або реанімацію численних мітів, на кшталт про роман гетьмана із пані Фальбовською, або про його вагому участь у поваленні І. Самойловича, які вже неодноразово були розкритиковані

в історіографії. Вкрай своєрідно звертаючись до праць як українських, так і російських і закордонних істориків, чиї погляди є діаметрально протилежними поглядам В. Артамонова, останній охоче запозичує звідти окремі факти, аби підкріпити ними судження, які ці дослідження якраз і спростовують. Геть не єдиним сюжетом, який містить у собі певні аспекти новизни, є спроба дослідника реконструювати події здобуття царськими військами під командуванням Алєксандра Мєншикова Батурина у листопаді 1708 р. Втім ця реконструкція, через ігнорування автором низки питань, які потребували з'ясування, як то чисельність військ, що були задіяні у військовій операції з обох боків, кількість жертв, наслідки падіння гетьманської столиці, також була перетворена дослідником на маніфест у захист «доброї імперії», наукова вартість якого є сумнівною.

Підбиваючи підсумок, висловимо припущення, що, починаючи з кінця 90-х рр., в російській історичній науці постала і вже зміцнилася тенденція до пошуку власного прочитання ранньомодерної історії України в цілому і Гетьманщини за доби Мазепи зокрема. Прихильники такого підходу, яскравим представником яких є В. Артамонов, при висвітленні української минувшини намагаються спиратися на ті підходи, які сповідувалися щодо України в російському наративі XIX-XX ст. Вони є закритими до діалогу із представниками української історіографії та світової україністики, і якщо погоджуються із інтерпретацією окремих фактів, то лише доти, доки вони вписуються в «імперську візію» минулого.

1. Литвак Б. «Гетман злодей» // Костомаров Н. И. Мазепа. – М., 1992 – С. 13-16.

2. Серед українських інтелектуалів поява вже першого видання праці Н. Ульянова викликали негативну реакцію. У написаній з цього приводу розвідці поважний український історик Ярослав Дашкевич зазначав, що книга є анахронізмом, із вкрай слабкою науковою і методологічною базою, проникнута духом україножобства і чорносотенства. – Дашкевич Я. Чи існує український сепаратизм? (З приводу перевидання книжки Миколи Ульянова «Происхождение украинского сепаратизма». – М., 1996) // Дашкевич Я. «... Учи неможними устами сказати правду». – К., 2011. – С. 215-226

3. Для порівняння: От редакции // Ульянов Н. И. Происхождение украинского сепаратизма. – М.:, 1996. – С. V-XII; Морозов Е. В желто-голубом тумане // Ульянов Н. И. Происхождение украинского сепаратизма. Идеологические стоки самостийности. – М., 2004. – С. 5-84; Аринштейн Л. Чем замечательна книга Ульянова // Ульянов Н. И. Происхождение украинского сепаратизма. – М., – С. 5-19.

4. Варто відзначити, що навіть використання такого кількісно обмеженого наукового апарату, за умов сумлінного і критичного ставлення автора до висвітлюваних питань, дозволяло створювати досить об'єктивну картину козацько-московських взаємин другої половиниXVII – початку XVIII ст. Прикладом цього слугує праця поважного дослідника доби Петра та палацевих переворотів XVIII ст. Євгенія Анісімова – Анисимов Е. В. Время петровських реформ. – Л., 1989. – С. 186-194, 491.

5. Обсуждение монографии Т. Г. Таировой-Яковлевой: «Иван Мазепа и Российская империя: история «предательства»» Москва: Центрполиграф, 2011. 525 с. ISBN 978-5-227-02578-4. Анисимов Е. В., Бесов А. Г., Каменский А. Б., Каревин А. С., Кочегаров К., Курукин И. В., Плохий С., Чухліб Т. В.// Studia Slavica et Balkanika Petropolitana. Петербургские славянские и балканские исследования. – 2011. – № 2 (10). Июль-декабрь. – С. 115.

6. Полторак С. Н. О Мазеповедении и Иудознатстве. Т. Г. Яковлева-Таирова. – М., 2007. Жизнь замечательных людей // Клио. Журнал для ученых. – 2007. – № 3 (38). – С. 131-132; Алмазов А. С. Рецензия на книгу Т. Г. Таировой-Яковлевой «Гетманы Украины: истории о славе, трагедиях и мужестве» (М.: Центрполиграф; СПб.: Русская тройка. – СПб., 2011. 470) // Меншиковские чтения – 2011: Материалы чтений, Березово (Ханты-Мансийский автономный округ – Юрга), 12-13 ноября 2011 г. – Вып. 8. – СПб. – С. 147-157 // Режим доступу http://www.menslook.spb.ru/mencht2011b.pdf

7. Алмазов А. С. Рецензия на книгу Т. Г. Таировой-Яковлевой ... – С. 155-156.

8. Дивись із цього приводу наступні публікації: Артамонов В. А. Русско-польский союз в кампании 1708-1709 гг. // Советское славяноведение. – 1972. – № 4. – С. 42-55; Його ж. Русско-польские отношения на Вальной раде 1710 года // Советское славяноведение. – 1974. – № 2. – С. 25-31; Павлено Н., Артамонов В. 27 июня1709. М, 1989. – 272 с. Його ж. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709-1714). – М., 1990. – 208 с.

9. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. и Иван Мазепа // Украина и Россия: история и образ историю. Материалы конференции (3-5 апреля 2008, Институт Европы РАН) // Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm; Через исторические мифы (интервью к.и. н, старшего научного сотрудника Института российской истории РАН Владимира Артамонова для газеты «Красная звезда», беседовал Олег Горупай) // Красная звезда. – 2008. – 8 июля. – Вторник // Режим доступу: http://old.redstar.ru/2008/07/08_07/index.shtml; Його ж. Правда о Батурине и Мазепе // Красная звезда. – 2008. – 23 июля. – Среда. // Режим доступу: http://old.redstar.ru/2008/07/23_07/index.shtml ; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетьманщину в 1708 г. и И. Мазепа //Артамонов В. А., Кочегаров К. А., Курукин И. В. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. Образы и трагедия гетмана Мазепы – СПб, 2008. – С. 4-110; Його ж. Горький путь предательства. Мазепа и шведы в 1708 году // Родина. – 2009 – № 7. – С. 16-20; Його ж. Устрашение Гетманщины. Катастрофа резиденции Мазепы // Родина. – 2009 – № 7. – С. 29-33; Його ж. Отражение шведского нашествия // К 300-летию Полтавского сражения. – М., 2009. – С. 76-110; Його ж. Казачество гетмана И. И. Скоропадского, запорожцы и мазепинцы в полтавский период Северной войны 1708-1709 гг. // «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав»: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. – Харків, 2009. – С. 242-259; Його ж. «Выбор» Мазепы. (Материал для подготовки уроков по темам: «Поход Карла XII против России» «Измена И. С. Мазепы», «Полтавская битва» 7, 10 классы) // История. – 2009. – № 11 (875). – 1-15 июня. // Режим доступу: http://his.1september.ru/article.php?ID=200901104 . Його ж. Полтавское сражение. К 300-летию Полтавской победы. – М., 2009.

10. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm

11. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 4-110

12. Його ж. «Несказанная виктория»: Сражение при Лесной. 1708 г.– М., 2009. – 64 с; Його ж. 1708-2008. Мать полтавской победы. Битва при Лесной.– СПб:, 2008 – 208 с.

13. Артамонов В. Правда о Батурине и Мазепе // Красная звезда. – 2008. – 23 июля. – Среда. // Режим доступу: http://old.redstar.ru/2008/07/23_07/index.shtml; Його ж. «Выбор» Мазепы ... // Режим доступу: http://his.1september.ru/article.php?ID=200901104; Його ж. Горький путь предательства... С. 16-20; Його ж. Устрашение Гетманщины ... С. 29-33; Його ж. Полтавское сражение. К 300-летию Полтавской победы– М., 2009. – С. 339-468.

14. Артамонов В. А. Полтавское сражение. – С. 411-468.

15. Там само... – С. 451.

16. Ведучи мову про доробок канадського історика щодо мазепіани, маємо згадати підготовлену ним до друку збірку джерел, що містить листування гетьмана із Адамом Сенявським, дві надзвичайно важливі монографії, які висвітлюють ранньомодерну історію України другої половини XVII – початку XVIII ст. у контексті Центрально-Європейського історичного процесу і низку спеціально присвячених різним аспектам гетьманства І. Мазепи статей: Subtelny O. On the eve of Poltava: The Lettres of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski 1704-1708 / Ed and annotated with an introduction by Orest Subtelny. Preface by Oleksander Ohloblyn. – NY., 1975. – 159 p.; Subtelny O. Domination of eastern Europe. Native Nobilities and Foreign Absolutism, 1500-1715 – Kingston and Montreal, 1986 – 270 p; Subtelny O. The Mazepists: Ukrainian separatism in the Early

Eighteenth century – Boulder; NY, 1981. – VIII, 280 p. Ця книга у 1994 р. була перекладена українською – Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Перекл. з англійської Володимира Кулика. – К., 1994 – 240 с. ; Subtelny O. Subtelny O. Mazepa, Peter I, and the Question of Treason // Harvard Ukrainian Studies. – 1978 – Vol. 2. – N.2. – P.158 – 183; Subtelny O. Russia and the Ukraine: The Difference That Peter I Made // Russian Review – 1980 – Vol. 39. – № 1. – P. 1-17.

17. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии на Гетманщину... – С. 11; Його ж. Полтавская битва... – С. 343.

18. Картийсний-Варга Б. Превращение украинской казацкой старшины в дворянство // Іван Мазепа та його доба. Зб. статей. – Ужгород, 2001. – С. 26-39; Артамонов В. А. Вторжение шведской армии на Гетманщину... – С. 11, 102; Його ж. Полтавская битва... – С. 343, 448.

19. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Москва-Харьков, 2003. – Кн. – VIII. Начало 20-х годов XVIII века. – С. 271- 272.

20. Головні праці, написані за темою мазепіани, починаючи з 2003 до 2010 рр., дослідниця наводить у власній монографії. – Таирова-Яковлева Т. Г. Иван Мазепа и Российская империя: история «предательства»». – Москва: Центрполиграф, 2011. – С. 372-373.

21. Найбільш чітко свою позицію дослідник висловив в інтерв'ю журналісту газети «Красная звезда». Історик зазначив, коментуючи створення оргкомітету з підготовки відзначення 300-ї річниці антимосковського повстання 1708 р. і козацько-шведського союзу гетьмана Івана Мазепи і Карла XII, що сучасній історичній науці в Україні значною мірою властиве однобоке трактування фактів. На думку історика, за часів Віктора Ющенка в Україні політична еліта і історики впроваджували у свідомість українського суспільства негативне ставлення до «північного сусіда», глорифікуючи постаті Івана Виговського, Івана Мазепи і більш сучасних: Симона Петлюри,Степана Бандери. – Через исторические мифы // Красная звезда. – 2008. – 8 июля. – Вторник // Режим доступу: http://old.redstar.ru/2008/07/08_07/index.shtml

22. Артамонов В. Украинско-русская конвергенция в последней трети XVII – XVIII веках // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2005. – С. 610-611 і далі; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину... – С. 8-14; Його ж. «Выбор» Мазепы ... // Режим доступу: http://his.1september.ru/article.php?ID=200901104; Його ж. Полтавская битва... – С. 341-345.

23. Шевчук В. Просвічений володар: Іван Мазепа як будівничий козацької держави і як літературний герой. – К., – С. 226; Артамонов В. А. Вторжение шведской армии на Гетманщину...– С. 102; Його ж. «Выбор» Мазепы ... // Режим доступу: http://his.1september.ru/article.php?ID=200901104

24. Артамонов В. Полтавская битва... – С. 343; Його ж. «Выбор» Мазепы. ... Режим доступу: http://his.1september.ru/article.php?ID=200901104

25. Дивись з цього приводу: Basarab J. Pereiaslav 1654: A Historiographical Study/ John Basarab – Edmonton, 1982. – 322 p; Федорук Я. Українсько-московська угода 1654 р. в історико-правових дослідженнях кінця XIX – початку 50-х рр. XX ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2004. – Вип. 4. – С. 402–437.

26. Пичета В. И. Казацкое государство на Украине (XVII-XVIII вв.). – М., 1945. – С. 4-5.

27. Принагідно відзначимо, зміни у політичному становищі Гетьманщини щодо Московії в другій половині XVII – на початку XVIII ст. дослідниця відстежує, аналізуючи в своїх працях зміст козацько-московських домовленостей Богдана Хмельницького у 1654 р., Юрія Хмельницького у 1659 р., Івана Брюховецького у 1663 і 1665 рр., Дем'яна Многогрішного у 1669 р., Івана Самойловича у 1672 р., Івана Мазепи у 1687 і 1689 рр.

Головну увагу науковець звертає на зменшення/збільшення владних повноважень гетьманів, прописаних у текстах угод щодо зовнішньої та внутрішньої політики, а також механізмах втручання царського уряду у внутрішнє життя Гетьманщини. Авторське бачення змін не завжди має чітке окреслення в юридичних термінах і

часто презентується через співставлення між собою пунктів різних угод і яскраві асоціативні співставлення.

Згідно із баченням історика, в добу Богдана Хмельницького Гетьманщина є васально залежною від Москви державою, що має широку автономію. Жердівські статті 1659 р., створені старшинами-державниками, мали на меті «зведення васальної залежності від Москви до мінімуму», тоді як Переяславські статті 1659 р. – це спроба царської влади одним махом вирішити усі складні питання у відносинах із Гетьманщиною шляхом урізання повноважень козацької адміністрації у вирішенні внутрішньополітичних проблем. Батуринські статті істотно зменшують автономію козацької адміністрації, а московські – зводять її до жалюгідного мінімуму, майже ліквідують. Умовно кажучи, мова йде про спокійну автономію, керовану воєводами. Констатуючи повільне обмеження гетьманської влади за часів Дем'яна Многогрішного та Івана Самойловича, історик втім найбільш яскраві характеристики наводить щодо Коломацьких статей 1687 р. і Московських 1689 р., які уряди Софьї Алєксєєвни і Пєтра Алєксєєвіча уклали почергово із гетьманом І. Мазепою. Перші засвідчили прагнення царського уряду перетворити Гетьманщину в область у складі Московської держави із слабким політично гетьманом, що мав бути фактично слухняною маріонеткою в руках царського уряду. Другі фіксували зміцнення гетьманської влади і свідчили, що Москва вирішила суттєво змінити свою політику: спертися на сильну гетьманську владу, а не на анархічних опозиціонерів – Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С. 149, 342, 347-350; Її ж. Руїна Гетьманщини. Від переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.) / Пер. з рос. Л. Білик. – К., 2003. – С. 19-20, 468-475 і далі; Її ж. Проблемы взаимоотношений Украины и России 1654-1667 гг. // Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник 2003. / Ин-т Славяноведения; Гл. ред. Б.Н. Флоря. – М., 2003. – С. 42, 47; Її ж. Батуринские статьи 1663 года // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 79; Яковлева Т. Московські статті гетьмана Івана Мазепи // УАЩ. Нова серія. – Вип. 10/11. – С. 450-457; Її ж. Проблемы взаимоотношений Украины и России 1654-1667 гг. // Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник 2003. / Ин-т Славяноведения; Гл. ред. Б.Н. Флоря. – М., 2003. – С. 42, 47; Таирова-Яковлева Т. Г. Мазепа Т. Г. – М., 2007 – С. 14, 50, 52-53, 85 і далі; Її ж. Иван Мазепа и Российская империя ... – С. 51, 56-58; 88-89 і далі; її ж. Гетманы Украины. – М., 2011. – С. 98, 214-215, 254-255; 295-296, 317, 322.

28. Subtelny O. Russia and the Ukraine ... – P. 2-4, 9; Subtelny O. Mazepa, Peter I ... – P. 166 -167, 179

29. Досить яскраво це підтверджує факт поодинокої рецензії на одну з найбільш значущих для розуміння доби І. Мазепи праці О. Субтельного про взаємини східноєвропейських еліт із чужоземними абсолютистськими володарями. – Кононенко В. [Огляд] Subtelny O. Domination of eastern Europe. Native Nobilities and Foreign Absolutism, 1500-1715– Kingston and Montreal, 1986 – 270 p. // Український історичний збірник. – 2007. – Вип. 10. – С. 465-466.

30. Артамонов В.А. Позиции гетманской власти и России на Украине в конце XVII – начале XVIII века // Россия-Украина: история взаимоотношений. – М.,1997. – С. 90.

31. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии на Гетманщину... – С. 6; Його ж. Полтавская битва... – С. 339.

32. Артамонов В. Украинско-русская конвергенция... – С. 607-608; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину... – С. 9; Його ж. Полтавская битва... – С. 343.

33. Артамонов В.А. Очаги военной силы украинского народа в конце XVI – начале XVIII в. // Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник 2003. – М., 2003. – С. 61; Його ж. Украинско-русская конвергенция... – С. 608; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину... – С. 12, 34; Його ж. Полтавская битва... – С. 344, 360.

34. Через исторические мифы // Красная звезда. – 2008. – 8 июля. – Вторник. // Режим доступу: http://old.redstar.ru/2008/07/08_07/index.shtm;

Його ж. «Выбор» Мазепы ... // Режим доступу: http://his.1september.ru/article.php?ID=200901104 ; Його ж. Украинско-русская конвергенция. – С. 608; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину. – С. 32, 54; Його ж. Полтавская битва. – С. 360, 367; Його ж. Казачество гетмана И. И. Скоропадского ... – С. 243.

35. Артамонов В. А. 1708 – 2008. Мать полтавской победы. Битва при Лесной. – СПб., 2008 – С. 30; Його ж. «Несказанная виктория»: Сражение при Лесной. 1708 г. – М., 2009. – С 13.

36. Нечаев В. Внешняя политика Петра Великого / Три века: Россия от Смуты до нашего времени. В 6 т. – М., 2006. – Т.III. – С. 191-192.

37. Ševčenko I. Ukraine between East and West. Second, revised edition / – Edmonton-Toronto, 2009. – P. 187-196; Восточные славяне в XVII – XVIII веках: этническое развитие и культурное взаимодействие. Материалы «круглого стола» // Славяноведение. – 2002. – № 2. – С. 9, 13.

38. Андреев И. Алексей Михайлович.– М., – 2006. – С. 573-574; Його ж. Алексей Михайлович. 2-е изд., исправл. – М., – 2006. – С. 573-574.

39. Устрялов Н. Г. История царствования Петра Великого. – СПб., 1858. – Т. II. Потешные и Азовские походы. – С. 197-203.

40. Соловьев С. М. История России с древнейших времен... – Кн. – VIII. Начало 20-х годов XVIII века. – С. 276-277.

41. Там само. С. 283-286.

42. Тарле Е. В. Северная война: Северная война и шведское нашествие на Россию. Русский флот и внешняя политика Петра I. – М., 2011. – С. 268.

43. Королюк В. Д. Речь Посполитая, французская дипломатия и измена Мезепы // Известия АН СССР. – 1951. – Т. VIII. – Серия история и философия. – № 1. – С. 82.

44. Андреев И. Мазепа. Герой или изменник? // «Знание-сила». – 2001. – № 4. – С. 125-126. Зазначимо, що в одній з останніх своїх робіт І. Андрєєв не лише повторив ці оціночні судження щодо І. Мазепи, а й наголосив на справедливості несприйняття сучасною російською історіографією трактування гетьмана в більшості праць сучасних українських істориків. Одночасно історик висловив сум щодо історії держави, де «подібні до Мазепи претендують на роль національного героя. – Андреев И. Л. На пути к Полтаве. – М., 2009. – С. 295, 299.

45. Андреев И. Мазепа. Герой или изменник?... – С. 126.

46. Санин Г. Богдан Хмельницкий и Иван Мазепа // Труды института истории Российской истории РАН. – М., 2006. – Вып. 6. – С. 65.

47. Там само С. 75

48. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии на Гетманщину... – С. 16-17; Його ж. «Выбор» Мазепы ... // Режим доступу: http://his.1september.ru/article.php?ID=200901104 ; Його ж. Полтавская битва... – С. 347-348.

49. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии на Гетманщину... – С. 16; Його ж. Полтавская битва... – С. 347. Варто зауважити, що в російській історіографії одним з перших, хто звинувачував гетьмана в прихованому до часу полонофільстві і неприязні до московитів, був Феофан Прокопович, автор відверто апологетичного життєпису Пєтра Вєлікого. – [Прокопович Ф.] История императора Петра Великого. От рождения его до Полтавской баталии и взятия в плен остальных шведских войск при Переволочне, включительно; сочиненная Феофаном Прокоповичем, после бывшим архиепископом Великого Новгорода и Великих Лук; изданная с обретающегося в Кабинетской Архиве дел Его Императорского Величества списка, Правленного рукою самого Сочинителя. – Издание второе. – М., 1788. – С. 184. Попри те, що саме Ф. Прокоповича можна вважати автором низки негативних оцінок постаті гетьмана, так само як і оцінки обставин гетьманського виступу проти Пєтра I, сучасний російський дослідник, багато в чому наслідуючи свого далекого попередника, уникає посилань на його доробок. Більше того, аби надати своїм твердженням про приховане полонофільство Мазепи і його неприязнь до московитів більшої ваги, В. Артамонов воліє посилатися не на поважного біографа першого російського імператора, а на положення, наявні у доносах на гетьмана Василя Кочубея і слідчий

справі останнього. Ці матеріали були зібрані Д. Бантиш-Каменським і опубліковані завдяки Осипу Бодянському в другій половині XIX ст. – [Бантиш-Каменский Д.] Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. Часть II. 1691-1722 г. // Чтения в императоском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1859. – Кн. I. – Январь-март. – С. 97-113.

50. Санин Г. Богдан Хмельницкий... – С. 76; Артамонов В. А. Вторжение шведской армии на Гетманщину... – С. 17, 22; Його ж. Полтавская битва... – С. 348.

51. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии на Гетманщину. – С. 17-19, 33; Його ж. Полтавская битва... – С. 348-350, 360.

52. Устрялов Н. Г. История царствования Петра Великого... – Т. II. Потешные и Азовские походы. – С. 197, 201, 203; Шутой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. – М., 1958. – С. 64-65; Його ж. Измена Мазепы // Исторические записки. – 1950. – Т. 31. – С. 163-165; Його ж. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708-1709 рр. – К., 1951. – С. 25.

53. Артамонов В. А. Страны Восточной Европы в войне с Османской империей // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. Ч. II / Отв. ред. Г. Г. Литаврин. – М., 2001. – С. 309-312; Artamonow W.A. Rosja, Rzeczpospolita i Krym w latach 1686–1699 // Studia i materiaiły z czasów Jana III. // Acta Universitatis Wratislaviensis. — 1992. — № 1418. – Historia CII. – S.35.

54. Більш детально про особливості висвітлення молодих років Івана Мазепи в українській та російській історіографії дивись у нашій розвідці: Яценко В. Молоді роки Івана Мазепи у висвітленні сучасної російської історіографії: крізь призму «імперської візії» (Частина 1) // http://www.historians.in.ua/index.php/post-mazepa/529-vladyslav-yatsenko-molodi-roky-ivana-mazepy-u-vysvitleni-suchasnoi-rosiiskoi-istoriohrafii-kriz-pryzmu-imperskoi-vizii; Його ж. Молоді роки Івана Мазепи у висвітленні сучасної російської історіографії: крізь призму «імперської візії» (Частина 2) / // http://www.historians.in.ua/index.php/post-mazepa/534-vladyslav-yatsenko-molodi-roky-ivana-mazepy-u-vysvitleni-suchasnoi-rosiiskoi-istoriohrafii-kriz-pryzmu-imperskoi-vizii-chastyna-ii. В дещо зміненому варіанті із суттєвими додатками ця стаття була опублікована у 2014: Його ж. Молоді роки Івана Мазепи у висвітлені сучасної російської історіографії: крізь призму «імперської візії» // Історіографічні дослідження в Україні. Збірник наукових праць. – 2014. – Вип. 24. – С. 298-328

55. Бекетов П. Собрание портретов россиян знаменитых. – М., 1821. – С. 151; Устрялов Н. История царствования Петра Великого. – СПб., 1858. – Т. I. – Господство царевны Софьи. – С. 200; Бергман В. История Петра Великого / Пер. с нем. Егор Аладьин. – Спб., 1833. – Т. II. – С. 105; Полевой Н. А. История Петра Первого. – Спб., 1843. – Т. I. – С. 200; Павленко Н. И. Петр Великий. – М., 1991, – С. 262.

56. Уманец Ф. Гетман Мазепа. Историческая монография. – СПб., 1897. – С. 1-25.

57. Уманец Ф. Гетман Мазепа ... – С. 14; Дорошенко Д. Мазепа в історичній літературі і житті // Мазепа. Збірник. – Т. I. // Праці українського наукового інституту. – Варшава, 1939. – Т. XLVI. – Серія, історична книга 5. – С. 16; Велика історія України. У 2-х томах. – К.: Глобус, 1993. – Т. II. – С. 105.

58. Ковалевська О. Іван Мазепа. – К., 2009. – С. 9.

59. Лазаревський Ал. заметки о Мазепе // Киевская старина – 1899. – Т. LX. – № 3. – Отд. 1. – С. 461; Оглоблін О. Нариси з історії України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – Вип. VI. Україна в кінці XVII – в першій чверті XVIII ст. – С. 9; Його ж. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – 2-е доповнене видання. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. – С. 59-60; Його ж. Гетьман Іван Мазепа і Москва // Іван Мазепа і Москва: Історичні розвідки і статті. – К., 1994 – С. 18.

Певний казус, пов'язаний із питанням про присягу Адама-Степана Мазепи, донедавна викликав той факт, що його підпис був відсутній у присяжній книзі Білоцерківського полку. Причина цього полягала в тому, що батько майбутнього гетьмана, білоцерківський міський отаман, присягнув у Переяславі, тож його підпис слід шукати саме в присяжній книзі Переяславського полку. Користуючись нагодою, дякуємо

за консультацію з цього питання науковому співробітнику Інституту Історії НАН України, к. і. н. Олександру Алфьорову.

60. Таирова-Яковлева Т. Г. Иван Мазепа и Российская империя... – С. 10.

61. Мицик Ю. Іван Мазепа ... – С. 22.

62. Літопис Самійла Величка // Збірник козацьких літописів Густинський, Самійла Величка, Грабянка. – К.: Дніпро, 2006. – С. 556.

63. Голиков И. Дополнение к деяниям Петра Великого, содержащее полное описание славныя Полтавския победы и предшевствовавшия измены Мазепы. – М., 1795. – Т. XV. – С. 2-3.

64. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – С. 341; Його ж. Жизнь Мазепы. – М, 1834.– С. 5-6.

65. Таирова-Яковлева Т. Г. Иван Мазепа ... – С. 9, 372.

66. Артамонов В. А. Вторжение шведской ... // Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm ; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 18; Його ж. Горький путь предательства ... – С. 17; Його ж. «Выбор» Мазепы ... // Режим доступу: http://his.1september.ru/article.php?ID=200901104; Його ж. Полтавская битва ... – С. 347.

67. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 102; Його ж. Горький путь предательства ... – С. 20; Його ж. Полтавская битва ... – С. 449.

68. Санин Г. Богдан Хмельницкий и Иван Мазепа ... – С. 75.

69. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини ... – С. 20-21, 32-33, 38-45, 46-47, 48, 55, 130; Її ж. Проблема взаимоотношений Украины и России ... – С. 43-44.

70. Дискуссия по докладам Б. Н. Флори и Т. Г. Яковлевой // Белоруссия и Украина. История и культура: Ежегодник 2003 / Ин-т Славяноведения. Гл. ред. Б. Н. Флоря. – М., 2003. – С. 49-50, 54-55.

71. Санин Г. Богдан Хмельницкий и Иван Мазепа ... – С. 76.

72. Biegeleisen H. Rozbiór krytyczny Pamietnikow Paska / Henryk Biegeleisen // Przewodnik Naukowy i Literacki. – 1884. – R. XII. – Nr. 10 – S 883-898; Nr. 11 – S 988 – 1009; Nr. 12. – S. 1152 – 1196; Brückner A. Literatura polska : początki – rozwój – czasy ostatnie. – Warszawa, 1931 – S. 100; Czaplinski Wl. Wstep // Pasek J. Pamiętniki – Wroclaw, 1952. – S. XXVI-LV; Mackiw T. F Biographical Sketch of Prince Mazepa (1639-1709) // The Ukrainian Review. – 1965. – Vol. XII. – № 4. – P. 65; Mackiw T. Life ofMazepa 1632(?) – 1709 // Ivan Mazepa, Hetman of Ukraine: On the 250th Anniversary of His Rising Against Russia – New York, 1960. – P. 114; Рибалт Є. Мазепа в польській історіографії та іконографії // Mazepa e il suo tempo/ Storia, cultura, società. (Mazepa and his time: History, culture, society). – /A cura di: Edited by Giovanna Siedina – Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2004 – 303-304 і далі.

73. Czaplinski Wl. Wstep ... – S. XXXVI

74. Мицик Ю. Мемуари Яна Пасека про Івана Мазепу // Сіверянський літопис. – 2009 – № 6. – С. 57.

75. Pasek J. Pamiętniki – Warszawa, 1955. – S. 171-172, 232-234.

76. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687 – 1709. – Вид. друге, доповнене. – Київ-Полтава, 1995. – С. 175-177; Мицик Ю. Іван Мазепа ... С. 26-27.

77. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... / Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm ; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину... – С. 18; Його ж. Горький путь предательства... – С. 17; Його ж. Полтавская битва ... – С. 348-349.

78. Яковлева Т. Г. Донос старшини на І. Самойловича: аналіз першоджерел // УІЖ. – 2006. – № 4. – С. 192-193; Її ж. Мазепа... – С. 49-50; Її ж. Иван Мазепа ... – С. 43-55.

79. Гордон П. Дневник 1635 – 1659 / / Пер., ст., примеч. Д. Г. Федосова; отв. ред. М. Р. Рыженков. – М., 2005. – С. 69-70, 95, 97, 223, 225-226.

80. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm ; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину... – С. 18-19; Його ж. Горький путь предательства... – С. 17; Його ж. Полтавская битва... – С. 349.

81. Яковлева Т. Г. Переворот Нарышкиных и Мазепа // «В кратких словесах многой разум замыкающий...» Сборник научных трудов в честь 75-летия профессора Р. Г. Скрынникова. – Спб., 2007. – Т. 2. (Труды кафедры истории России с древнейших времен до XX века). – С. 424-437; Таирова-Яковлева Т. Приятель гетмана-злодея. Как Мазепа Петра к власти приводил // Родина. – 2007. – № 11. – С. 26-31; Її ж. Мазепа... – С. 77-83; Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm ; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину... – С. 103; Його ж. Горький путь предательства... – С. 20; Його ж. Полтавская битва... – С. 449.

82. Брикнер А. Г. История Петра Великого. – М., 2002. – С. 436- 437. Побіжно зазначимо, що одним з перших, хто поставив гетьмана І. Мазепу в один шерег із молдавським воєводою Д. Кантемиров і ліфляндським шляхтичем Й. Р. Паткулем, був Вольтер. – Voltaire. Russia under Peter the Great / Translated by M. F. O. Jenkins. – Rutherfold-Madison-Teaneck-Fairleich; London and Toronto, 1983. – P. 161-162; Російський переклад цієї праці з'явився на початку XIX ст. – [Вольтер] История Российской империи в царствование Петра Великого Сочиненная Гм. Вольтером. Б. м., – Ч. І. – С. 16, 40-41.

83. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm ; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину... – С. 14-15, 20-23; Його ж. Горький путь предательства... – С. 17; Його ж. Казачество гетмана И. И. Скоропадского ... – С. 246; Його ж. Полтавская битва ... – С. 346, 351; Його ж. «Выбор» Мазепы ... // Режим доступу: http://his.1september.ru/article.php?ID=200901104

84. Артамонов В. А. Калишская баталия 18 октября 1706 г. – М., 2007. – С. 9, 23; Його ж.Вторжение шведской армии ... // Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 22-24; Його ж. Горький путь предательства ... – С. 17; Його ж. «Выбор» Мазепы ... // Режим доступу: http://his.1september.ru/article.php?ID=200901104; Його ж. Полтавская битва ... – С. 352- 353.

85. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 27; Його ж. Полтавская битва ... – С. 350-351.

86. Карамзин Н. М. История государства Российского. – М., 2007 – С. 375-376; Филюшкин А. И. История России с древнейших времен до 1801 года: Пособие для вузов. – М., 2004 – С. 98.

87. Павленко Н. И. Петр Великий. – М., 1991, – С. 142-143.

88. Гистория Свейской войны (Поденная записка Петра Великого)/ Составитель Т. С. Майкова, под общей редакцией А. А. Преображенского. – В 2-х выпусках. – М., 2004. – Вып. 1. – С. 206.

89. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm ; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 12, 20-23; Його ж. Казачество гетмана И. И. Скоропадского ... – С. 245; Його ж. Полтавская битва ... – С. 343, 358, 360.

90. Таїрова-Яковлєва Т. Іван Мазепа і Правобережна Україна // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – 2009. – Т. 13. – С. 41-50; Її ж. Иван Мазепа и Российская империя ... – С. 180-190.

91. Павленко Н., Артамонов В. 27 июня 1709 ... – С. 140.

92. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm ; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 27-32; Його ж. Горький путь предательства ... – С. 17-18; Його ж. Полтавская битва ... – С. 355- 358.

93. Толочко П. П. Від Русі до України // Толочко П. П. Від Русі до України. – К., 1997. – С. 27-28.

94. Толочко П. Слава шведским освободителям! // Родина. – 2009. – № 7. – С. 42-45.

95. Через исторические мифы // Красная звезда. – 2008. – 8 июля. – Вторник. / В. Артамонов // Режим доступу: http://old.redstar.ru/2008/07/08_07/index.shtml; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 103; Його ж. Полтавская битва ... – С. 451.

96. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину... – С. 28-29; Його ж. Горький путь предательства... – С. 18, 20; Його ж. Полтавская битва... – С. 355- 357.

97. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західньоєвропейських ... – С. 157.

98. Крупницький Б. Пляни Мазепи в зв'язку з плянами Карла XII. Перед українським походом шведів // Мазепа. Збірник. В 2-х т. – Т. II. // Праці українського наукового інституту. – Т. XLVI. – Серія історична, книга 5. – С. 96-98; Його ж. Гетьман Мазепа та його доба. – Київ., 2003. – С. 154-156.

99. Костомаров Н. Мазепа // Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. Историческия монографии. – Издание второе. – СПб., 1885. – Т. XVI. – С. 398-399; Андрусяк М. Зв'язки Мазепи з Станиславом Лєщинським і Карлом XII // ЗНТШ – 1933. – Т. CLII. – С. 47-53; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа ... – С. 255-258.

100. Кентржинський Б. Мазепа. – К.: Темпора, 2013. – С. 272.

101. Паленко С. Іван Мазепа. – К., 2003. – С. 289; Таирова-Яковлева Т. Г. Иван Мазепа и Российская империя... – С. 346-347.

102. Письма и бумаги Императора Петра Великого / Редактор д. и. н. Б. Б. Кафенгауз. – М.: Изд-во АН СССР. – Т. VIII. – Вып 2. (Примечания к №№ 2461-2953). – К № 2759. – С. 865; Дневник военных действий русской армии под Полтавой /Текст і коментарі підготувала к.і.н В. В. Понашенко // УІЖ. – 1991. – №. 3. – С. 93-94; Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вст. ст., упор та примітки П. М. Саса, В. О Щербака. – К.: Либідь, 1994. – С. 548.

103. Більш детально про особливості висвітлення батуринських подій в російській та українській історіографії дивись у наших розвідках: Яценко В. Батуринська трагедія 1708 р. у висвітлені сучасної російської історіографії // Сіверщина в історії України. – 2012. – № 5. – С. 188-194; Його ж. Загибель Батурина в листопаді 1708 р. в українському дискурсі гетьмана Івана Мазепи // Сіверщина в історії України. – 2013. – № 6. – С. 237-247.

104. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину. – С. 57, 65; Його ж. Полтавская битва ... – С. 385.

105. Крупницький Б. Мазепа і шведи в 1708 р. (На основі споминів і листування сучасників) // Мазепа. Збірник. В 2-х тт. – Т. II. // Праці українського наукового інституту. – Т. XLVI. – Серія історична, книга 5. – С. 11; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С. 303; Його ж. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – К., 2007. – С. 69.

106. Таирова-Яковлева Т. Г. Иван Мазепа и Российская империя ... – С. 477.

107. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 73-74; Його ж. Устрашение Гетманщины ... – С. 32; Його ж. Полтавская битва ... – С. 391.

108. Сокирко О. Український Рубікон: Полтавська битва 27 червня 1709 р. – К., 2009. – Ч. I. – С. 52.

109. Павленко С. Оточення гетьмана ... – С. 223.

110. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm; Його ж. Вторжение шведской армии

на Гетманщину ... – С. 46, 65; Його ж. Устрашение Гетманщины ... – С. 30; Його ж. Полтавская битва ... – С. 370.

111. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm ; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину. – С. 34-35, 62-63; Його ж. Устрашение Гетманщины ... – С. 29-30; Його ж. Полтавская битва ... – С. 361, 383.

112. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи... – С. 303; Його ж. Загибель Батурина... – С. 70-71.

113. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 44; Його ж. Устрашение Гетманщины ... – С. 29-30; Його ж. Полтавская битва ... – С. 368.

114. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 60-61, 65-68; Його ж. Устрашение Гетманщины ... – С. 30-31; Його ж. Полтавская битва ... – С. 382, 385-387.

115. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину. – С. 59; Його ж. Устрашение Гетманщины ... – С. 30; Його ж. Полтавская битва ... – С. 380-381.

116. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа ... – С. 32.

117. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 68-69; Його ж. Устрашение Гетманщины ... – С. 30; Його ж. Полтавская битва ... – С. 387-388.

118. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 73; Його ж. Полтавская битва ... – С. 391.

119. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетьманщину ... – С. 60; Його ж. Полтавская битва ... – С. 381.

120. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину. – С. 62-67; Його ж. Устрашение Гетманщины ... – С. 30-31; Його ж. Полтавская битва ... – С. 384-386.

121. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 67; Його ж. Полтавская битва ... – С. 387; –

122. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 66; Його ж. Устрашение Гетманщины ... – С. 31; Його ж. Полтавская битва ... – С. 386.

123. Тарле Е. В. Северная война и шведское ... – С. 298.

124. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 66-68; Його ж. Устрашение Гетманщины ... – С. 31; Його ж. Полтавская битва ... – С. 386-387.

125. Малов А. В. Московские выборные полки солдатського строя в начальный период своей истории 1656-1671 гг. – М., 2006. – С 427-428; Бабулин И. Б. Битва под Конотопом 28 июня 1659 года. – М., 2009. – С. 3-4; Його ж. Князь Семен Пожарский и Конотопская битва. – СПб., 2009. – С. 40, 41, 143; Його ж. Поход Белгородского полка на Украину осенью 1658 г. // Единорогъ: Материалы по военной истории Восточной Европы эпохи Средних веков и раннего Нового времени. – М., 2009 . – С. 255-256.

126. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступу: http://

www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 69-70; Його ж. Устрашение Гетманщины ... – С. 31; Його ж. Полтавская битва ... – С. 387.

127. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину ... – С. 73-74, 109; Його ж. Устрашение Гетманщины ... – С. 32; Його ж. Полтавская битва ... – С. 391-392, 459-460.

128. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии ... // Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm; Його ж. Вторжение шведской армии на Гетманщину. – С. 86-87, 94; Його ж. «Выбор» Мазепы ... // Режим доступу: http://his.1september.ru/article.php?ID=200901104 ; Його ж. Устрашение Гетманщины... – С. 32; Його ж. Полтавская битва ... – С. 398-405.

В статье проанализировано изображение гетмана Ивана Мазепы в работах российского историка Владимира Артамонова. Автор приводит свои выводы в контексте сравнительного анализа освещения мазепианы в современной российской историографии.

Ключевые слова: Иван Мазепа, Петр I, современная историография, гетман, казацко-московские взаимоотношения, Владимир Артамонов, Татьяна Таирова-Яковлева.

The article is devoted to the analysis of hetman Ivan Mazepa depiction in the scientific works by Russian historian Vladimir Artamonov. The author performs comparative analysis of Mazepa studies in the contemporary Russian historiography.

Key words: Hetman Ivan Mazepa, Peter the Great, contemporary Russian historiography, Cossacks-moscovits relationship, cossa-moscovites relations, Vladimir Artamonov, Tatiana Tairova-Iakovleva.

СПОГАДИ. ЩОДЕННИКИ

УДК 94(477)

ЩОДЕННИК ДАВИДА ЗІЛЬТМАНА

(Переклад з німецької, передмова та коментарі В. Дятлова)

Барон Давид Натаніель фон Зільтман, підполковник прусської армії, генерал-ад'ютант і таємний радник прусського короля Фрідріха I одержав від свого короля доручення бути його представником в армії шведського короля Карла XII. Така дипломатична місія була зумовлена бажанням прусського короля мати достовірні відомості про політичні і військові наміри та дії свого шведського сусіда у війні проти Росії. З іншого боку, для шведського короля присутність при його таборі спеціального посланця Пруссії давала можливість мати постійний зв'язок із королем, від позиції якого багато в чому залежала політична ситуація в Європі. Довіра з боку Карла XII до постаті посланця підкріплювалася й тим, що він був давнім знайомим фельдмаршала Реншельда, правої руки короля.

Зільтман добросовісно виконував свою місію – ретельно відстежував усе, що відбувалося у шведській армії під час походу в Росію, й занотовував свої спостереження у вигляді щоденника. Сумлінне ставлення до свого доручення простежується також у тому, що у записах не пропущено жодного дня. Навіть тоді, коли армія стояла на місці й відпочивала, Зільтман відмічав такі «спокійні» дні, коли, за його словами, «нічого не відбувалося». Завдяки такому щоденному огляду подій історики мають можливість досліджувати маршрут головної штаб-квартири шведських військ, труднощі, з якими шведська армія стикалася під час свого просування. Важливий інтерес при цьому мають відомості автора щоденника не лише про природні перешкоди для армії, а й ставлення населення різних регіонів до шведів.

Перш за усе Зільтмана цікавила військова складова походу – просування військ, їхнє місцезнаходження, маршрут, взяття міст та фортець, битви та сутички шведських військ та загонів з російською армією. Цінність таких відомостей зумовлена їхньою точністю, автор писав про події, свідком або учасником яких він був сам. Лаконічність викладу пов'язана значною мірою з польовими умовами, в яких він вів свої нотатки.

Щоденник Давида Зільтмана є одним із цінних джерел з історії України й неодноразово привертав увагу дослідників. Натомість українською перекладені лише окремі фрагменти щоденника, здійснені С. Томашевським й опубліковані у 1909 році в Записках Наукового товариства ім. Шевченка. У пропонованій публікації дано переклад фрагменту щоденника, в якому висвітлюються події з жовтня 1708 до 1709 року. Такі хронологічні межі дають можливість простежити військовий похід Карла XII від початку вступу в українські землі і до безпосередньої підготовки до вирішальної битви, яка відбулася під Полтавою. Датування у щоденнику за григоріанським календарем.

Переклад зроблено за виданням: «Volontären» vid svenska Armen preussike Öfvestlöjtnanten Namen Baron D. N. Stillmans Dacbok 1708 1709. // Karolinska krigares dagböcker. Lund, 1907. Vol.3.

1 жовтня [1708 року]. Армія пройшла через ліс, оскільки обоз таким же чином в обох попередніх маршах із-за маневрів йшов цілу ніч і прибув лише на другий день. Головна штаб-квартира розташувалась перед селом Костюковичі і за цей марш пройшла чотири милі. Днем раніше у лісі зустріли попередньо відправлений генерал-майором Лагеркрона[1] ар'єргард, який складався із 200 кіннотників з одним майором, який не знав, де він знаходиться і куди він далі має прямувати.

2. Його Величність Король вирушив з різними полками знову (Він одержав уночі

відомості, що генерал Лагеркрона на шляху, який він мав взяти під пости, відсутній) для того, щоб оволодіти згаданим пасом...

Тієї ж ночі король підібрав із високих персон з двома полками як гвардію, так і полком Даля форсувати річку Бесіда і залишились у лісі для того, щоб розвести вогонь й просохнути. Наступного ранку сюди прибув Упландський полк, який звів через річку мости, і того ж дня три полки, включаючи два згадані вище, пройшли 4 милі через ліс до першого прикордонного села в Сіверії, що належала Мазепі, з назвою Нівне, де селяни спочатку знаходились вдома, а потім зі своєю зброєю перейшли у ліс; однак Його Величність король залишився в тому селі вночі і наступного дня.

До четвертої години дня, оскільки очікували охорону, що йшла позаду, того дня і ночі пройшли сюди 9 миль; після цього король з гвардією пройшли до річки Іпут або Обут, де гвардія зробила міст через цю річку, яка була завширшки, як Сож, на річці було чудове село [Дроков], яке Вони [король] 5-го увечері з охороною і гвардією і полком Даля пройшли і пішли до села Костеничі.

Того ж дня, коли вони переходили через річку, Його Величність король одержав відомості від майора Козеля, який з 300 вершниками від ар'єргарду і супроводу генерала Лагеркрона, який перед цим був відсутній, з 60 кіннотниками з капітаном і корнетом були відкомандировані і виступили вперед до містечка Мглин, яке розташоване в одній милі від згаданого села Костеничі; звідти драгунам було наказано оточити ворота цього містечка, куди в очікуванні підходу шведських загонів ретирувалася більшість козацьких селян із найближчих сіл, де вже налічувалось їх 2000 чоловік; коли атакували ворота, які вони перед цим укріпили, і звідти рішуче відповідали, то було з 60 чоловік 30 вбито і поранено, при цьому там залишився корнет, майор з рештою команди, однак відступив і повернувся назад, при цьому козаки спалили передмістя.

6 і 7. Його Величність король залишався на місці й очікував прибуття обозу, який було відправлений 3-го через ліс, поки він прийшов 8-го, ті серйозно окопалися й бачили увечері велике полум'я над Мглином.

9. Король з трьома полками, що були при ньому, залишався на місці й Його Величність король очікував підходу полків, які проходили лісом.

10. Король залишався на місці й того ж дня з трьома полками, гвардія полк Даля і Упландський полк, пройшли до найближчого села, де розташувалися табором.

11. Знову стояли на місці. Того вечора отримали відомості, що майор Апфельгрюн від гвардії разом зі своїм загоном провів розвідку навколо Вівреса (Vivres) й попав під напад московитських селян.

До того ж. Відбулася доволі важлива і жорстка розмова до 12 ночі з секретарем Гедергілмом[2], що стосувалася в першу чергу Мекленбурзької та Курляндської афери. Також формалізувалося те, що король прийняв на службу графа Горна, який завжди добре служив у шведських полках.

12. Полковник Дюкер прибув до штаб-квартири з повідомленням, що всі полки, які пройшли лісом, втратили багато коней. Полковник Дюкер прибув останнім із полків. Коли усі ар'єргарди проходили поблизу містечка Малевичі, вони зустріли корпус московитів (8000 чоловік) розгорнутий у бойовому порядку проти шведських загонів, що складалися із 3 полків інфантерії і 2 кавалерії. Вони атакували ар'єргарди, однак після того, як полки Дюкера і Тауба пішли на них у наступ, вони відступили.

12. Козаки залишили містечко і фортецю Мглин, після того, як вони його зруйнували і сплюндрували.

13. Я прибув з фельдмаршалом до згаданого містечка, для того, щоб переконатися в цьому. N.B. 11 числа я обідав з графом Піпером[3] і мав розмову з ним з приводу королівського послання від 29 вересня.

Також. Прибув камердинер старшого лейтенанта Врангеля до головної штаб-квартири з повідомленням про те, що генерал Левенгаупт зустрівся з московитами біля села на річці Сож і наблизився впритул до них.

14. Прибула конфірмація, із-за чого відчувалось загальне піднесення.

15. Знову стояли на місці.

16. Почув канонаду і вирішив, що це Шереметьєв разом з генералом Ренне у 6

милях звідси став на квартири; крім того, при фуражуванні капітан лейб-драгунів разом з декількома слугами був убитий козаками.

17. Поки що тихо.

18.Так само.

19. Рушила в похід колонна під командуванням генерал-майора Майєрфельда[4] і Шпара[5].

20. Його Величність король зі штабом гвардії і декількох полків піднявся і пройшов через дуже поганий ліс 2 милі до села Білагорщі. У цьому марші гвардії знадобилось 33 години для того, щоб це пройти.

21. Його Величність відпочивав й очікував обозу, який лише 23-го числа із-за поганої дороги прибув до штаб-квартири.

До того ж прибув генерал Левенгаупт[6] до Його Величності короля і представив йому докладну реляцію про акцію, що відбулась 9-го біля Лісної між московитами і підпорядкованими генералу загонами; хотіли, однак, повну поразку всюди видавати за вікторію й переконати [в цьому] людей.

Того ж дня, 23-го числа, Його Величність пройшов одну милю до села Рюхов.

24. Знову вирушили далі й пройшли 2 милі до села Межників, у 2-х милях від Стародуба.

25. Відпочивали.

26. Знову вирушили далі й пройшли 1 милю до села Кропивна.

27. Відпочивали і очікували обозу, [що затримувався] із-за багатьох маневрів.

28. Знову рушили далі й пройшли 4 милі до якогось села, де розташувалися штаб-квартира і декілька полків. У цьому переході калмики не тільки зачіпали армію, а й напали на обоз й розбили декілька возів. Армія пройшла через три великих болота.

29. Знову пройшли 2 милі до села Понурівка.

30. Його Величність король відпочивав і того дня генерал-майор Лагеркрона з його загоном був ласкаво прийнятий у штаб-квартирі. У той же час прибув генерал-майор Кройц і доповів королю про те, що він два дні раніше мав сутичку з московитами під командуванням генерала Іфланда, із яких було вбито двох капітанів; крім того, 200 валахів обстріляли московитів.

31. Знову відпочивали і отримали від полонених надійні відомості про те, що Меншиков з сильною армією йде на підмогу, також у цих землях справді знаходяться Шереметьєв, Ренцель та Іфланд зі своїми загонами.

1-го *листопада*. Армія знову рушила далі й пройшла 5 миль до села Машево. Цей похід був досить тяжким із-за поганої погоди і неприємного снігопаду.

2. Відпочивали й цього дня тільки прибув обоз від попереднього маршу.

3 Знову пройшли 3 милі до якогось села.

4. Знову рушили й пройшли у ½ милях мимо містечка Новгорода-Сіверського, де з'явилися козаки і вступили у сутички з валахами, які разом з гвардією декількох поранили, а також забрали декілька возів. Штаб-квартира була в Горках поблизу річки Десна.

5. Відпочивали.

Тоді ж. Прибув Мазепа з 1000 чоловік до шведського полку Гілма[7].

6. Його Величність король знаходився на місці і того ж дня чутно було сильну стрілянину, а також гетьманський генерал-ад'ютант Макс, відправлений Мазепою, прибув до штаб-квартири.

До того ж. Між гвардією і квартирами саперного полку було зведено міст через Десну.

7. Знову відпочивали, тому що мости через Десну ще не були готові.

Того ж дня прибув Мазепа з багатьма козаками до головної штаб-квартири, де він залишився і довідався, чи дома Його Величність король, однак той вже поскакав верхом, а прибув вже під вечір, коли згаданий Мазепа знову повернувся до свого розташованого неподалеку штабу.

Коли той [Мазепа] прибув до квартири полковника Гілма, його зустріли з почестями; полковник Гілм вийшов і прийняв його неподалік від квартири під барабанний бій.

8. Знаходились на місці. Того ж дня о 9-й ранку Мазепа прибув до головної квартири короля, маючи з собою велику свиту з найповажніших та інших козаків; перед ними сюди прискакали декілька офіцерів, а потім прискакав ще один за ними, й одразу перед Мазепою несли посох, прикрашений сріблом і камінням, а одразу слідом за ним булаву, а також турецький кінський шлейф, за цим слідував увесь супровід. У штабі короля він був прийнятий гофмаршалом Дюбеном[8], пообідав з Його Величністю і за трапезою не було нікого, крім сімох найбільш поважних козаків Мазепи. Мазепа сидів справа від короля; після завершення трапези він такою ж церемонією, за якою прибув сюди, відправився до свого штабу. Вночі чутно було сильні гарматні постріли, якими московити обстрілювали гвардію, а також кинули вогняні кулі на декілька будинків, туди, де, як вони думали, будуть зведені мости.

9. Знову знаходились на місці. Того дня прибув Мазепа знову до штаб-квартири, обідав з графом Піпером. Після обіду він наніс візит до фельдмаршала.

10. Знову пройшли добру милю до села Гнатівки, під час маршу головну штаб-квартиру перенесли до села, де був штаб Мазепи, й обідали у графа Піпера.

11.Знаходились на місці із-за мостів, які не можна було навести із-за льодоходу на Десні, а також із-за перешкод московитів.

12. Знову стояли на місці, Його Величність король був у штабі генерал-майора Шпарена, де мали навести мости. Московити у тому самому місці по той бік річки встановили гармати і звідти обстрілювали. Шведська сторона мала декілька гармат і гаубиць, які було встановлено на висоті, і звідти обстрілювали; також Його Величність король наказав увечері відправити команду на човнах і плотах через річку.

До того ж. Мазепа прибув до головної штаб-квартири, зробив візит до фельдмаршала й одразу пішов до короля.

14. Стало відомо, що минулого вечора, коли король дав наказ переправити згадану команду, яка складалась із 6[00] – 700 чоловік, через річку; московити їх атакували, там вони впродовж двох годин билися й з обох боків були вбиті. З шведської сторони було поранено два генерал-ад'ютанти, один із яких, Оглюффкі[9], вже помер. Генерал-майор Штакельберг[10] прийняв від останнього командування. Вранці після цієї акції московити знову повернулися й впіймали шведів, які працювали над зведенням мостів.

15. Знову рушили і пройшли милю до села з назвою Мезин, розташованого на Десні, де навели два мости через згадану річку. На цьому боці на висоті встановили 24 гармати, на іншому боці, біля берега у кущах при наведенні цього поста залишались ще непоховані московити.

До того ж. Перейшли декілька полків і обоз. Вночі, коли над Десною ставили пости, із драгунського полка Дюкера[11], із загону старшого лейтенанта Функа дезертирували 11 чоловік. Його Величність король перейшов того вечора з декількома супроводами і декількома полками, залишився на ніч у лісі і великому болоті, довжиною в милю, і пішов наступного дня до села Чапліївка, де залишилось декілька ескадронів московитів, котрі при наближенні армії відступили.

16. Йшли походом всією штаб-квартирою і різними полками через мости також до села Чапліївка.

До того ж. Прийшли відомості, що московити 13-го взяли штурмом місто Батурин й усе там знищили і сплюндрували.

17. Знову вирушили і пройшли 2 милі до села Лукнов. Перед виступом Мазепа отримав від посланої ним команди інформацію про згаданий вище Батурин, про що він сам особисто написав королю й сам сприйняв це з великим сумом.

18. Знову вирушили і пройшли 3 милі до великого села у 188 домів з назвою Атюша, де всі селяни були вдома, в той час як інші при цьому марші залишали села, й селяни всюди при прибутті короля дарували йому хліб, сіль і яблука.

NB. Відправлено деякі депеші до двору.

19. Залишались на місці.

20. Знову перебували на місці, оскільки мости через Сейм біля Батурина не були готові.

До того ж. Його Ясновельможності оберкамергеру написано депешу в Берлін під Соуверте Негелайн у Кенігсберг.

21. Знову вирушили і пройшли 2 милі до села Городище. Марш пройшов мимо й зовсім поблизу Батурина, і я сам побував у місті і бачив руїни.

22. Залишались на місці.

23. Так само.

Того ж дня. Я їздив верхом до головної штаб-квартири Мазепи і там про все говорив, також дізнався, що московити обрали нового Військового начальника, коменданта Стародуба по імені Скоропадський.

Того ж дня. Із-за мого від'їзду говорили з графом Піпером і фельдмаршалом графом Реншильдом, про що вони мені розповіли.

Того ж дня. Мазепа прибув до головної штаб-квартири і говорив з Його Величністю королем.

24. Знову залишались на місці.

25. Знову залишались на місці.

Того ж дня. За декілька днів до цього козаки Мазепи піймали московитського генерал-ад'ютанта Шульца (якого було відряджено з листами до Німеччини) й доставили до головної штаб-квартири.

26. Знову пройшли 4 милі до села Голенки.

Того ж дня. Генерал-ад'ютант Линенрот[12], відправлений королем до колони генерала Крузена, який мав з собою 4 ордонанси, на шляху отримав 5 поранень, помер.

27. Пройшли 3 милі до села Дмитрівка.

28. Знову вирушили і пройшли 5 миль до містечка Ромни, де розташувалися на постійну стоянку, а також розмістилися головна штаб-квартира і гвардія, й інші полки також.

Того ж дня. Прийшли відомості про те, що московити перебувають у поході.

30. Полки Дюккера і Шпаррена вступили у зіткнення з тими московитами, які були в одному містечку у 5 милях звідси, спочатку в передмісті, при цьому з обох боків були втрати, з полку Дюккера поранено майора, а також вбито 2 капітанів, при цьому розтрощено обоз і забрано усі шинелі і ранці, крім того, було вбито хворих і поранених, що знаходилися у передмісті.

2-го грудня. Гетьман Мазепа знову повернувся із місця своєї постійної дислокації у невеликому містечку Гадяч, у 5 милях звідси, куди прийшов за день до цього з трьома шведськими полками, сюди у головну штаб-квартиру надійшли відомості про те, що московитська армія на марші.

3. Нічого не відбувалося.

4. Вночі місто, де відбулися зіткнення між дюккерівськими полками і московитами, разом з одним селом було спалено шведами.

5. Шведи перехопили пошту, яка слідувала ззовні до царя.

6. Нічого не відбувалось.

7. Німецький хлопець прибув до головної штаб-квартири, повідомивши, що в одному селі у 4 милях звідси перебуває загін московитів, козаків і калмиків з тисячею коней, куди було направлено полковника Тауба з його полком, цих (московитів) було вигнано і захвачено у здобич багато коней, а село спалено.

8. Нічого не відбувалось.

9. Так само.

10. Із пошти, яка вранці була відправлена 20-го листопада з козаками із головної штаб-квартири в Атюші, прийшла відомість, що вже не можна було пройти через Дніпро, звідти знову повернулися назад.

11. Полковник Дюкер і його старший лейтенант з 300 вершниками із його полку направлені проти московитівського містечка з назвою Недригайлів (надійшли відомості, що там знаходяться московити), однак перебування тих там вже закінчилось, там вони спалили містечко з одним селом, а також декількох ворогів порубали. Це була перша сутичка в землях ворога.

12. Я був у Його Ясновельможності графа Піпера і говорив з ним з приводу мого від'їзду.

13. Надійшли відомості, декілька днів тому лейб-драгуни і полк Вентерштеттена, які знаходилися біля села Прилуки, були атаковані сильним загоном заколотників разом з московитами, і козаками і селянами того села. Вони тривалий час оборонялися, їх відбили. При цьому капітана і декількох унтер-офіцерів лейб-гвардії було вбито.

14. Полк Таубера[13] вступив у сутичку з московитами, 8 чоловік яких взяли в полон з деякими штандартами і привели до штаб-квартири 15-го числа.

15 Нічого не відбувалось.

16. Листи, датовані 15-го числа, двором під супроводом пана Рата Негелайна написані до Кенігсберга, відправлені і передані Лимону.

17. Нічого не відбувалось.

18. Нічого не відбувалось.

19. Так само.

20. Все-таки відправили одного посланця з листами до канцелярії.

21. Полковник Функ із загоном у 500 коней був у московитському містечку Терни у 5 милях звідси, в якому перебувало 300 козаків; він загнав їх на церковне подвір'я і всі, що не змогли одразу втекти разом із жінками і дітьми, були вбиті у місті, а місто спалено.

22. Нічого не відбувалося.

23. Теж саме.

24. і 25. Так само.

26. Надійшли відомості про те, що московити збираються до купи із усіх місць, шведські полки щодня мали сутички з ними, а штабом фуражирів заволоділи московити.

Тієї ж дати. Видано наказ бути готовими до походу.

27. Армія рушила в похід; головна штаб-квартира і охорона залишались у штабі; однак Його Величність король разом з фельдмаршалом пішов з гвардією до штаб-квартири полків. Валахи і фури, що йшли попереду, зустріли московитський загін чисельністю у 160 чоловік, які була розташовані у селі Липова Долина, з якими вступили у сутичку і більшість вбили, а частину взяли у полон, які сказали, що цей загін був розташований у цьому селі з тим, щоб спостерігати за рухом і маршем короля.

28. Головна штаб-квартира вирушила з охороною і пройшла маршем, який здійснив за день до цього король. При залишенні того села Його Величність король суворого холодного вечора знову рушив у похід до міста Гадяч, головна штаб-квартира й охорона пройшла з флангу до села Русанівка, розташованого у трьох милях від Ромнів. Московити незадовго до прибуття короля спалили передмістя цього міста.

29. Стояли на місці.

Того ж дня Його Величність король увійшов до міста Гадяч й очікував там з полками, що були з ним, а московити кількістю у 12000 чоловік зібралися у 2 милях від Гадяча біля одного містечка, також перед прибуттям короля команда вигнала три полки у гарнізоні і все там зруйнувала, однак перед цим вони вже доволі часто виступали, то підготували всі необхідні штурмові команди і необхідне для знаряддя, яке в результаті допитів про все це дізналися шведи ще на марші.

30. Теж саме.

31. Холод став ще сильніше.

1-го січня 1709 року. Ще перебували на місці.

2. Головна штаб-квартира з охороною вирушила із Русанівки і пройшла 3 милі до міста Гадяч, де поєдналась із обозом головного штабу і 18 полків, які прийшли з Його Величністю королем. Охорона разом з графом Піпером і частиною канцелярії пішла далі зліва на село Красна Лука у ½ милі від міста, я також пішов з нею; однак наступного дня я з більшістю штаб-квартири із-за нещасного стану моїх людей внаслідок страшного холоду перебрався до міста. Того дня, коли обоз прибув до міста, Його Величність король вирушив і пройшов із згаданими 18 полками декілька миль проти ворога; при залишенні цього міста, де розташовувався московитський гарнізон, вони звідти обстрілювали. Однак того дня був лютий холод, багато людей, солдатів, прислуги обозу та інших господарників, а також хворих поморозили члени тіла, а

частина залишилась мертвими у дорозі, так що цю жахливу картину не можна описати.

3. Знаходились на місці.

4. Знову стояли на місці. І того ж дня надійшов наказ короля розташованому тут у Гадячі коменданту про те, що всі і розташовані у цій місцевості полки до наступного наказу мають залишатися на своїх квартирах.

Того ж дня. Згаданий комендант тут у місті і за воротами знайшов при обозі декілька сотень солдат і прислуги, що загинули від холоду. Також вода (яку не могли доставити із-за частково або сильно замерзлих членів тіла) була такою рідкістю, що продавалась за гроші.

NB. Лимон, який 16-го грудня із головної штаб-квартири з поштою для того, щоб перейти через Дніпро, знову повернувся у Гадяч, він перебував на згаданій річці, яка ще не замерзла і не можна було переправитися.

5. Його Величність король перебував у селі Плешивець у 2 милях звідси.

6. Знову знаходились на місці, коні Його Величності три дні не отримували корму і стоять також під відкритим небом.

Того ж дня. Багаж залишався у Гадячі, де також із-за сильного і постійного холоду була нестача фуражу, а багато людей і скотини гинуло. Московити перебували у містечку Веприк, який король пройшов в останньому переході. У передмісті було розташовано 8 полків шведів.

7. Його Величність король залишався на місці.

8. Так само.

Того ж дня. Пішли хвилювання, коли король також підморозив носа; справді сталося таке нещастя двічі.

8. Нікуди не рухалися.

Того ж дня. Його Величність король вирушив із тієї квартири і пройшов до села Павлівка.

10. Його Королівська Величність знову вирушив і пройшов до міста Зеньків, що у трьох милях звідси. Місто Веприк у поході залишилося справа, а у місті залишалися московити, які розташувалися там до шведів. Коли Його Величність король наблизився до згаданого міста Зеньків, щоб увійти туди, на перешкоді виступили розташовані там козаки. Із-за чого король наказав залишити декілька загонів, однак після цього вони не стали заважати Його Величності просуватися далі.

11. Тут у місті залишили 400 хворих солдатів.

12. Нічого не відбувалося.

13. Надійшов наказ підготувати повністю керівників до штурму міста для того, щоб захопити оточене шведами місто Веприк. До всього ж загинув капітан граф Левенгаупт.

14. Нічого не відбувалося.

15. Я їздив до оточеного міста Веприк, куди прибули Його Величність король і фельдмаршал із їхньої штаб-квартири Зінькова для того, щоб визначити на завтра диспозицію для наступу і [сюди] були приведені 3 гармати на 3 батареї. Однак цього дня більше нічого не відбувалось.

16. Однак я відправився туди для того, щоб слідкувати за наступом, оскільки я потім міг одразу точно спостерігати за ситуацією у цьому місці і за всіма іншими речами. Його Величність король і фельдмаршал були вже там і були зайняті повною підготовкою наміченого наступу, який того дня було відкладено. Підійшли ще три полки для того, щоб зайняти тут свої позиції. Прибув також шведський генерал-ад'ютант Лоде, якого разом з капітаном Охзом було взято у полон при кампанії Левенгаупта, він повернувся після обміну його на захопленого шведами генерал-ад'ютанта Шульца; він сказав, що цар направив до Дніпра великий загін, проходу якого завадив король Станіслав; Його Величність цар з армією просунувся, однак, звідси далі до Сум на 6 миль і тут же з характерною для його особи рішучістю пішов далі на Вороніж.

17. О півдванадцятої години Його Величність король направив майора Гульденграната від артилерії [стати] перед містом Веприк і наказав тому від імені фельдмаршала (той хоча й не знав) вимагати [здатися]. Комендант попросив пів-

години для роздумів і забажав невдовзі через відправленого ним посланця говорити з фельдмаршалом, якому король цього однак не дозволив, а наказав дати сигнал до штурму двома ракетами. Першу атаку здійснив полковник Альпентель зі своїми і відправленими туди до нього драгунами генерал-майора Майєрсфельда. Ліфляндські прапороносці під командуванням полковника Мекка, якого поранили, пішли на конях з ними. Дві інші атаки відбулися під командуванням полковника Фричке і графа Шперлінг, потім в ході [штурму] впав також полковник Фричке, після чого король, який це бачив, направив туди графа Шперлінга, якого одразу, як тільки він прийшов до своїх людей, пострілом було вбито, однак у ту ж мить також полягли з ним [на полі бою] лейтенант з 24 людьми, що опинились там перед цим. Цей штурм з великими втратами було відбито, при цьому полягло багато офіцерів, серед яких старий граф Шперлінг, генерал Гульденстолп і полковник Мьорнер; окрема атака була проведена генерал-майором Штакельбергом, якого з самого початку було поранено в ногу. Його ясновельможність фельдмаршала було контужено гранатою у правий бік, його наказано було відправити у Гадяч; наступного ранку його відвідав Мазепа. Після відбитого штурму король наказав увечері знову брати місто силами полковника Зигрота, якого призвели з капітанів. Комендант знову відправив уперед двох посланців і повідомив наступне: після цього, як вони через три дні залишилися без води і через 1000 пострілів не матимуть боєприпасів, розраховують на милість або немилість; після чого наступного дня, 18-го, гарнізон склав зброю; король повернув їм увесь обоз і приблизно 1100 чоловік, серед яких було 150 драгунів, ставали військовополоненими, а Його Величність король повернув коменданту (як здобич за старовинним німецьким і англійським [звичаєм]) зброю. Слідом за ними забрали 800 селян, яких відправили до Зінькова і там закрили у льохи. Втрати шведів становили 200 вбитих і 1000 поранених.

19. Король наказав місто і села в його окрузі спалити і стерти з лиця землі і відправився потім на Зіньків.

Того ж дня. Найповажніших офіцерів, що полягли під Веприком, поховали у Гадячі. Також надійшли відомості про те, що калмики бродять по селах у цій місцевості й напали на обоз полку Горніша.

20. Охорона вирушила із своїх квартир, що за півмилі звідси, і прийшла до Зінькова.

Того ж дня. Полковника Шлібена, якого полонили у Веприку разом з одним капітаном, обміняли по відношенню шведського генерал-ад'ютанта Лоде замість генерал-ад'ютанта Шульца (той перебував при фельдмаршалі, через листа попросився тут ще залишатися).

21. Нічого не відбувалося.

22. Граф Піпер пішов разом з частиною канцелярії до Зінькова; сьомої ранку він ще поговорив серед іншого про мій від'їзд.

23. Граф Шперлінг помер від отриманого під Веприком поранення.

24. Обоз полка відправився звідси на інші квартири.

25. Його Ясновельможність фельдмаршал, який лежав хворий під Гадячем, отримав відомості, що місця замість 3 полковників, полеглих під Веприком, отримали 2 майори від гвардії і один полковник із полку Даля.

26. Я написав графу Піперу, Ц. Р. Гермеліну і секретарю Гедергільму через посланця до головної штаб-квартири, де вони ще раз рекомендували мій від'їзд.

Того ж дня. Надійшли відомості, що калмиків і ворожих козаків часто можна бачити навколо головної штаб-квартири, вони також захопили відправлених туди королем валахів.

27. Нічого не відбувалося.

28.Посланці, з якими я відправив листи до головної штаб-квартири, повернулися назад. Того ж дня один із королівських барабанщиків відправився із головної штаб-квартири до московитів із-за полонених ними офіцерів.

29. Нічого не відбувалося.

30. Одержали відомості про те, що Його Величність цар прийшов до Сум, а Мен-

шиков до, Лебедина й обидві місцевості наказали сильно фортифікувати; також можна було щоденно бачити загони московитів навколо головної штаб-квартири.

31. Мазепа звідси пішов на Зіньків. Також отримали відомості, що минулої ночі полковника Дюкера з 200 кіннотниками після того, як Його Величність король дізнався, що три полки московитів під командуванням генерала Генське перебувають у містечку Ромни, було відправлено туди; той там напав на них і змусив утекти і забрав увесь обоз з багатьма кіньми.

1. Лагеркрона Андрес. Військовий діяч, генерал-адютант Карла XII, брав участь у Північній війні проти Росії, самостійних кампаній та битв не здійснював. У 1710 році подав у відставку.

2. Гедергілм Йосип (1673 –1729) – секретар короля і таємний радник.

3. Шведський прем'єр-міністр.

4. Майерсфельд Йоганн Август (1664 – 1749) – генерал-майор (1704), таємний радник, граф.

5. Шпар Аксель (1652 – 1728) – генерал майор (1705), генерал-лейтенант (1710), граф.

6. Левенгаупт Адам Людвіг (1659 –1719), шведський граф, генерал-лейтенант інфантерії (1706), у 1708 році зі своїм корпусом мав йти на з'єднання з армією Карла XII біля Могильова й доставити великі запаси продовольства, зброї та амуніції.

7. Гілм Нілс – генерал-лейтенант, командував полком драгунів. Помер у 1726 р.

8. ДюбенГустав (1659 –1726) – гофинтендат, гофмаршал Швеції.

9. Огілві Якоб – генерал-адютант, загинув 1708 року на Десні.

10. Штакельберг Бернд Отто (1662 – 1734) – генерал-майор, попав у полон під Полтавою.

11. Дюкер Карл Густав (1663 – 1732) – генерал-ад'ютант. Командир драгунського полку, генерал, королівський радник, граф.

12. Линнерот Густав (1672 – 1708) – генерал.

13. Тауб Густав Адам (1673 – 1732) – командир драгунського полку, граф, таємний радник.

УДК94(477. 51–25) «19»

Олександр Коваленко, Віра Казимір

●

ЗІ СПОГАДІВ ВАСИЛЯ ДУБРОВСЬКОГО ПРО СТАРИЙ ЧЕРНІГІВ

Статтю присвячено спогадам репресованого українського історика і громадського діяча В. В. Дубровського (1897 – 1966) про старий Чернігів, у яких відтворено повсякденне життя, патріархальний побут і звичаї місцевих мешканців на початку XX ст.

Ключові слова: В. В. Дубровський, Чернігів, спогади, історія повсякденності.

Серед репресованих істориків та громадських діячів першої половини XIX ст., життя і діяльність яких були тісно пов'язані з Чернігівщиною, помітне місце належить Василю Васильовичу Дубровському (1897 – 1966) [1].

Він походив з родини священика Василя Михайловича Дубровського, який помер за кілька місяців до народження сина. В. Дубровський, названий на честь покійного батька, народився 19 травня 1897 р. і провів дитячі та юнацькі роки на затишній околиці Чернігова – Лісковиці.

Навчання В. Дубровський розпочав у Чернігівському духовному училищі (1906 –1911 рр.) та Чернігівській духовній семінарії (1911 –1915 рр.), що було зумовлено родинними традиціями. Проте згодом він відмовився від духовної кар'єри і у 1915 р. вступив до Ніжинського історико-філологічного інституту князя О. Безбородька, де під керівництвом проф. Г. Максимовича у 1919 р. написав і захистив кваліфікаційну роботу з історії козаччини «Данило Апостол і його гетьманство».

Повернувшись у 1919 р. до Чернігова, В. Дубровський поєднував роботу в радянських і архівних установах з педагогічною діяльністю у середніх та вищих закладах освіти Чернігова: Інституті народної освіти (1919 – 1925 рр.), Кооперативному технікумі (1919 – 1924 рр.) і семирічній школі ім. В. Короленка (зараз ЗОШ № 3) [2].

У березні 1924 р. В. Дубровський захистив дисертаційне дослідження «Біглі селяни Лівобережної України в XVIII ст.», науковим керівником якого був академік Д. Багалій [3]. Активний і цілеспрямований молодий педагог і науковець залучав до дослідницької роботи й студентів. У 1922 – 1924 рр. при Чернігівському інституті народної освіти діяв організований В. Дубровським історико-архівний гурток, котрий став новою формою популяризації архівознавства й архівної справи серед молоді та підготовки кваліфікованих архівістів.

У червні 1925 р. у складі Наркомосвіти України було створено Управління наукових установ (Укрнаука), посаду заступника голови якого обійняв науковий керівник В. Дубровського академік Д. Багалій. За рекомендацією останнього В. Дубровський переїхав до Харкова, де з 1 червня 1925 р. і до 15 липня 1930 р. працював завідувачем музейно-бібліотечної секції Укрнауки [4]. Водночас В. Дубровський був інспектором (1925 – 1930 рр.) та заступником голови (з 23 травня 1930 р.) Українського комітету охорони пам'яток культури, співпрацював з Історичною секцією Всеукраїнської

© Коваленко Олександр Борисович – кандидат історичних наук, професор, директор Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

© Казимір Віра Анатоліївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Академії наук (1924 – 1930 рр.) [5] і плідно займався науковою та науково-організаційною діяльністю. Як представник Укрнауки В. Дубровський брав участь у роботі численних наукових конференцій у галузі музейної, бібліотечної, пам'яткоохоронної, архівної справи та сходознавства [6]. Водночас у 1925 – 1928 рр. він викладав у Харківському інституті народної освіти. Крім того, В. Дубровський брав активну участь у громадському житті й, зокрема, виконував обов'язки відповідального секретаря Шевченківського комітету (1925 – 1933 рр.) та Центральної Комісії з увічнення пам'яті М. Коцюбинського (1926 – 1933 рр.), протягом 1925 – 1929 рр. очолював соціально-історичну секцію Харківського наукового товариства. В. Дубровський активно займався науковою діяльністю, про що свідчать його монографії, статті, студії, розвідки та рецензії.

Наприкінці 1933 р. десятьом відомим ученим Харкова, у тому числі й В. Дубровському, було інкриміновано участь у міфічній контрреволюційній організації «Російсько-український фашистський блок». Рішенням судової трійки при Колегії ДПУ УСРР від 24 лютого 1934 р. В. Дубровського засудили за ст. 54 – 2, 54 – 4, 54 – 11 до 5 років позбавлення волі у виправно-трудовому таборі. З червня 1934 р. він перебував у 2-у відділі Бамлагу, а з лютого 1936 р. – у 8-у відділі того ж таки Бамлагу в м. Свободне (Свободненський концентраційний особливий табірний пункт).

Після звільнення навесні 1937 р. В. Дубровському було заборонено перебувати та працювати у 42 найбільших містах СРСР. Залишивши родину у Харкові, він мусив вчителювати у сільських школах на Полтавщині й тільки восени 1941 р. повернувся до родини у Харків [7].

Під час нацистської окупації відроджена під керівництвом В. Дубровського харківська «Просвіта» перетворилась у справжній осередок українського національного життя. Її функції було розширено від культурно-освітніх до соціальних [8].

На теренах Батьківщини В. Дубровський перебував до кінця 1943 р. З Харкова науковець виїхав спочатку до Києва, потім до Львова, згодом до Польщі, а звідти до Німеччини. Понад десять років В. Дубровський разом з родиною мешкав у Західній Німеччині. У вересні 1956 р. В. Дубровський разом із дружиною та сином перебралися до США, де він працював у музеї міста Річмонд (штат Вірджинія). Помер В. Дубровський 23 квітня 1966 р. і був похований в Річмонді [9].

Показовим є той факт, що на Батьківщині за радянських часів науковцю повсякчас закидали співпрацю з нацистами й еміграцію. Саме через це В. Дубровський, єдиний із засуджених у сфабрикованій в 1933 – 1934 рр. справі, не був реабілітований наприкінці 1950-х рр. [10]. У той час, коли більшість його «подільників» дізналася про свою реабілітацію за життя, В. Дубровський позбувся клейма «ворога народу» значно пізніше – вже після смерті. 26 жовтня 1995 р. відповідно до ст. 2 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», ухваленого 17 квітня 1991 р., його було реабілітовано прокуратурою Харківської області [11].

Сподіваємось, що після реабілітації в незалежній Україні буде належним чином пошановано В. Дубровського, котрий до кінця свого життя уболівав за Батьківщину і прищепив любов до неї своїм нащадкам. Показово, що його онука Оксана Микитчак, яка мешкає в Німеччині, очолює Українську пластову крайову організацію.

В еміграції В. Дубровський відновив наукову діяльність. Його праці друкувались на сторінках багатьох еміграційних видань. Зокрема, науковець став одним із засновників журналу «Український історик», співпрацював з турецьким журналом «Дергі», часописом «Український селянин» (Мюнхен), газетою «Наш клич» (Буенос-Айрес). Статті та розвідки В. Дубровського були також оприлюднені на шпальтах інших періодичних видань та календарів-альманахів «Свобода» (США), «Проблеми» (Мюнхен), «Меч і воля» (Мюнхен), «Євангельський ранок» (Детройт), «На чужині» (Фільсбібург), «Вільна думка» (Сідней), «Новий шлях» (Герсфельд) та ін. [12].

Крім того, В. Дубровський створив і частково оприлюднив цикл спогадів, які належать до кращих зразків вітчизняної мемуаристики XX ст. Фрагменти спогадів В. Дубровського побачили світ на сторінках важкодоступних для сучасного читача і дослідника періодичних видань української еміграції. Зокрема, у тижневику «Наш

клич», який у столиці Аргентини Буенос-Айресі видавав відомий український журналіст, науковець і громадський діяч Є. Онацький (1894 – 1979), 14 червня 1962 р. було вміщено уривок з мемуарів В. Дубровського під назвою «Велике гульбище», в якому змальовано колоритну картину повсякденного життя мешканців мальовничої околиці Чернігова – Лісковиці. Його підписано псевдонімом «В. Лісковицький», походження якого зрозуміле без додаткових пояснень. Текст спогадів подається за першодруком без будь-яких скорочень із збереженням усіх лексичних і стилістичних особливостей оригіналу.

1. Див. : Коваленко О. Б. На варті духовних скарбів України: архівісти Чернігівщини 20–30-х рр. / О. Б. Коваленко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 106–112; Матяш І. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси / І. Матяш. – К., 2001 – С. 122–140; Матяш І. Василь Дубровський / І. Матяш // Історіографічні дослідження в історії України. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 384–405; Курас Г. Хочу відчувати себе вільним (До 110-ліття від дня народження В. Дубровського) / Г. Курас // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1 (73). – С. 136–141; Казимір В. А. Науково-педагогічна та громадська діяльність В. В. Дубровського в Україні: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / В. А. Казимір. – Чернігів, 2013; та ін.

2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 12, спр. 2342, арк. 4.

3. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 2462, арк. 7.

4. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 4, 31 арк.

5. Полонська-Василенко Н. Д. Українська академія наук: Нарис історії / Н. Д. Полонська-Василенко. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 93.

6. Матяш І. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси / І. Матяш – К., 2001. – С. 130–132.

7. Дубровський В. Одвертий лист до Павла Григоровича Тичини / В. Дубровський // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1964. – 20 серпня. – С. 5.

8. Казимір В. Діяльність В. Дубровського на чолі харківської «Просвіти» (1941 – 1943) / В. Казимір // Сіверянський літопис. – Чернігів. – 2011. – № 6. – С. 96–103.

9. Курас Г. Хотів одного – бути вільним (До 40-ліття від дня смерті проф. Василя Дубровського) / Г. Курас // Свобода (Нью-Джерсі). – 2006. – № 43. – 27 жовтня. – С. 23.

10. Держархів Харківської області, ф. Р-6452, оп. 2, спр. 658, арк. 269.

11. Там само, арк. 296.

12. Держархів Чернігівської області, ф. Р-9044, оп. 1, спр. 60, арк. 14, 20–21.

В. Лісковицький
Велике гульбище
(з І-го тому спогадів «Лісковиця»)

Болдина Гора [1], що височіла над нашою хатою й над усією Іллінською вулицею [2], що на Лісковиці [3] в Чернігові, належала Троїцькому монастиреві [4]. Але мешканці Іллінської вулиці вважали її своєю громадською власністю за давньою предківською традицією, вони гуляли тут у вільний час, збирали тут грушки, кислиці й горіхи з заростей ліщини, що їх була тут сила-силена, а іноді й зрізували дубок для господарських потреб. Нищити ж грушки – то вважалося злочином перед усією громадою й суворо морально засуджувалося всіма, тому й рідко практикувалося, аж до революції, коли вся ця краса пішла нанівець.

А й справді, тут було надзвичайно: тут можна було пізнавати красу Божого світу з дитячих літ. Як тільки ви сходили на Гору, перед вами розгорталася панорама всієї Лісковиці й поза нею аж до лісу Святого [5]. Внизу стояли маленькі домики й хатки,

оточені садками й городами. Це все з весни й до осени стояло зелене, соковите. Вулиці здебільшого обсаджені вербами. Далі зеленіли луки міського вигону, а там, на обрію, мріялося Святе, а за ним в ясну погоду можна було побачити й Десну у жовтих, піщаних берегах. До Десни з лівого боку йшло шосе: від Чернігова до мосту через Десну, – далі це був шлях на Козелець і Київ. З правого боку до Десни наближалася Болдина Гора, що звертала майже під прямим кутом, після Малєєва Рову [6], на південь до Десни. Отже, вся Лісковиця, з прилеглими до неї луками, на цій невеликій, замкненій природніми межами рівнині, була як на долоні.

Рано-вранці люд з Лісковиці поспішав до міста: на працю або на базар. Баби між тим виходили на городи – полоти, підсапувати або збирати городину, коли вже був на те час. Тому не рідко було почути знизу спів якоїсь народної пісні. Опівдні димарі всіх хат і домиків починали курити димом. Іноді обід варили й надворі, на багатті. Тоді на Болдину Гору долітали знизу ріжні смаковиті пахощі з борщів, галушок, чогось смаженого, або олії, коли це була Петрівка або Спасівка [7]. Увечорі, перед заходом сонця, вся Лісковиця наповнювалася рухами й звуками життя. По Скотогонній вулиці [8], від Святого в напрямку міста, через Лісковицю, міські пастухи гнали череду. Майже не було господаря, що не мав би власної корови й не пускав би її все літо на випас в череду на міські луки: платня за це невелика. Годину, а то й більше посувалася по Лісковиці ця череда, здіймаючи до неба густу хмару пилюки. Корови з тяжкими від молока вим'ями ревли, поспішаючи додому. Пастухи ляскали батогами, завертаючи заблуканих корів до череди. Брехали проворні, але вже втомлені за день пси, допомагаючи пастухам спрямовувати коров'ячу валку в належну вулицю. Всі господині виходили зі своїх дворів – зустрічати Машку або Рябуху. Малі ж діти ховалися по дворах, щоб корова не забодала. На Болдину Гору знизу долітав запах пареного молока, навозу, трави й землі. Це було чудове видиво народного добробуту, а запах був свідком здоров'я й сили землі й народу на ній. Коли череда проходила, то наставала тиша, серед якої чути було з ближніх дворів, як там по хлівах сюрчало молоко, доєне у відра. А тим часом пилюка поволі осідала на землю, і за годину повітря знову ставало чистим, як і раніше. Після 1917 року міська череда почала зменшуватися, а в совєтські часи вона цілком зникла, ніби її ніколи й не було тут.

Коли зовсім сутеніло, то у хатках і домиках засвічувалися вогники, але не надовго: скоро у вікнах ставало темно, бо люди лягали спати, бо вранці їм всім треба вставати до праці. Проте в неділю, а іноді, коли гарна погода, під неділю, співаки й співачки вважали традиційним обов'язком і приємністю зійти на Болдину Гору, здебільшого на її Шпильок [9], і там співали українських пісень. Тут бували й солоспіви, і дуети, і хорові пісні. У тихому вечірньому або нічному повітрі співи ці розносилися понад усією Лісковицею, і чути їх було аж на іншому передмісті – Кавказі [10], на заздрість тамошнім співакам. Цей гарний звичай співів з Болдиної Гори був мабуть залишком сивої старовини, – тому ніхто не заперечував цього звичаю, і він тримався тут аж до революції.

Під самим Шпильком, тобто високим гострим кінцем Гори там, де сходилися Іллінська вулиця й шлях з Троїцького манастиря до міста, – був колись гарний похилий Муріжок, тобто трав'яний схил ніким не зайнятий. Тут гралися сусідні діти, кублилися кури, та іноді забрідала свиня, щоб порити корінців. Проте перед святом Трійці [11] цей Муріжок оживав: тут побудовувалися тимчасові ятки з пряниками, цукерками, квасом, насінням – соняшниковим і гарбузовим, з сластьонами, з ріжним дріб'язком для дівчат: стрічки, люстерка, шпильки, тощо. А особливою принадою для народу була каруселя, що чарувала зір молоді й старих чудово розмальованими баскими кіньми, що швидко крутилися навколо під звуки шарманки. Тут же стара заялозена папуга продавала за п'ятачок квиток, з якого кожен міг пізнати напевно своє щастя. Циганки ворожили, перехоплюючи довірливих дівчат і молодиць серед натовпу й одводячи їх під вербу, в холодок, де на траві розкладали свої віщі карти.

На Трійцю з усього Чернігова й околишніх сіл сюди валом валив народ: їхали, ішли, шкандибали на милицях, хто як міг, – але за всяку ціну спрямовулись на Болдину

Гірку. Звичайним поясненням цього було те, що тут, у Троїцькому монастирі, було тоді храмове свято, і тому Службу Божу особливо врочисто відправляв архієрей з численним духівництвом. Насправді ж, це був пережиток старовини, коли поганці сіверяни щорічно в це Зелене, Клечане Свято збиралися тут коло величезного кургана «Гульбище» [12] та навколо інших могилок, що ними була усіяна вся Болдина Гора, для того, щоб справити тут тризну по своїх прадідах. Як тільки кінчалася Богослужба, всі розбрідалися по просторій Болдиній Горі: кожна родина обирала собі якийсь курган або пригорок, і там починала поминати дідів. З кошиків виймалося пироги, ковбаси, крашанки, каша (кутя), і обов'язково пляшка горілки. Це все поїдалося на могилках, а що залишалося, то віддавали або жебракам, або клали на могилки, – додому харчів цих ніколи не брали. Потім, звичайно, хтось це все підбирав і доїдав. Завжди в цю пору бувала гарна погода, що після поминків можна було й поспати на м'якій зеленій траві, на теплій землі, під грушкою або кущом ліщини. Співалося при цьому пісні, що мірою споживання горілки ставали все веселішими. А тимчасом молодь на Муріжку під Шпильком або крутилася на каруселі, або танцювала під гармошку, або під троїсті музики.

Коли ж на землю спускалася тиха темна Троїцька ніч, молодь розкладала на Болдиній Горі багаття. Там плигали через нього й своїх молодих пісень співали, вивчених від бабусь. Густі кущі ліщини були гарною захованкою для закоханих пар. Не одне весілля було передрішено на цьому щорічному гульбищі. Не дивно, що й головний курган на Болдиній Горі так само називався: «Гульбище».

Моя мама або тітка завжди водили мене вдень подивитися на каруселю, або й покататися на ній, а поїсти гарячих сластьонів – то обов'язково. Найбільшою же дитячою втіхою було придбати глиняного півника-свистуника, що йому можна було дмухати в дірочку у хвості, і тоді розлягався досить пронизливий свист. Після Клечаного гульбища декілька днів вся Лісковиця була повна свисту зрання до вечора: то діти розважалися своїми чарівними півниками. Потім раптом наставав спокій: або півники обридали дітям, або – скорше – мами ховали їх, обриднувши слухати цю «кару єгипетську», що її вони проте щороку купували, бо така була споконвічна традиція.

Коли ж увечорі Болдина Гора засвічувалась вогнями кострищ, і звідти долітали не тільки пісні, але й виски дівчат, а часом і несамовиті зойки, – то ніхто з літніх лісковичан не наважувався вийти на Шпильок чи на високу могилу Гульбище: це не личило б старшому чоловікові чи жінці. Нехай вже молодь там сама розважається: на те вона й молодь! Я дивився знизу, з свого двору, на вже темну Болдину Гору й прислухався до того, що там вночі відбувалося. Тоді я був ще настільки малий, що не розумів, що то таке – пережитки поганської давнини у XX-му столітті. Але то було щось цікаве. На моє прохання повести мене на «Горку» прогулятися – мама, бабка й тітка однозгідно й рішуче заперечували мені:

– Не можна! Й не думай про це! Там таке зараз робиться!

Дальших пояснень не було, але з тону відмови було ясно, що мої дальші прохання були б цілком даремними. Я заздрив нашій наймичці – дівчині, що, причепурившися й оздобившися намистами, зникала «подивитися» на ту гульню. Бабка не сміла їй заперечувати, бо то був звичай, хоч і не схвалювала її прогулянку на Гульбище.

Коли ж я доріс до того парубоцького віку, що й мені можна було б піти на Болдину Гору на це нічне святкування, – то ці щорічні гульбища на Клечані Свята вже припинилися. Троїцький монастир, а точніше москаль-архієпископ Василій [13], з мотивів користи, а офіційно, щоб припинити такий поганський звичай, продав дрібному службовцю Зайцю той муріжок, що на ньому відбувалося Клечане торговище. Заєць обгородив Муріжок парканом, побудував там собі хату, а землю заорав та посадив там картоплю. Не стало денного торговища – спинилося й нічне гульбище. Так на нашій пам'яті зник старовинний звичай народу Сіверщини.

На вершині кургана Гульбище архієпископ Василій наказав тоді поставити високезного дерев'яного хреста. Але скоро після того настала революція, і окупаційна совєтська влада скинула той хрест з Гульбища. Тоді лісковичанам не залишалося

нічого іншого, як попиляти те дерево з хреста на дрова, бо морози в добу військового комунізму були навдивовижу люті. Так услід за поганською традицією большевики знищували й християнську.

«Наш Клич» (Буенос-Айрес). – 1962. – Ч. 20. – 14 червня.

Примітки

1. Болдина гора – історична місцевість на південно-західній околиці Чернігова.
2. Іллінська вулиця нині носить ім'я Гліба Успенського.
3. Лісковиця – південно-західна частина Чернігова, назва якої, згідно з фольклорною традицією, походить від ліщини, що росла тут раніше.
4. Троїцько-Іллінський монастир у Чернігові виник у XI ст. на Болдиній горі.
5. Святий ліс – урочище на південно-східній околиці Чернігова, в якому знаходиться озеро Свяге, де за переказами наприкінці X ст. охрестили мешканців міста.
6. Маліїв рів – урочище поблизу Болдиної гори.
7. Петрівка і Спасівка – народні назви постів, яких дотримувались православні християни протягом літніх місяців.
8. Скотогонна (Бидлогонна) вулиця нині має назву Нова.
9. Шпильок – верхів'я Болдиної гори, де зараз височить монумент на честь Невідомого солдата, який загинув у роки Другої світової війни.
10. Кавказ – народна назва околиці Чернігова, розташованої поблизу портових споруд на березі Десни під Валом.
11. День Святої Трійці – одне з головних християнських свят.
12. «Гульбище» – курган початку X ст. на Болдиній горі.
13. Архієпископ Василій – в миру Василь Дмитрович Богоявленський (1867 – 1918), архієпископ Чернігівський і Ніжинський у 1911 –1917 рр., закатований у 1918 р. більшовиками.

Статья посвящена воспоминаниям репрессированного украинского историка и общественного деятеля В. В. Дубровского (1897 – 1966) о старом Чернигове, в которых воспроизведены повседневная жизнь, патриархальный быт и обычаи местных жителей в начале XX в.

Ключевые слова: В. В. Дубровский, Чернигов, воспоминания, история повседневности.

The article is devoted to the memories of repressed ukrainian historian and public figure V. V. Dubrovsky (1897 – 1966) about old Chernihiv, in which everyday life, patriarchal way of life and customs of local residents in the beginning of XX century are reproduced.

Key words: V. V. Dubrovsky, Chernihiv, memories, history of everyday life.

РОЗВІДКИ

УДК 378.4 (477–25) КМА: 37.091.212:316.342.4] «17»

Максим Яременко

●

МІЩАНСЬКІ ДІТИ В КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКІЙ АКАДЕМІЇ НАПРИКІНЦІ 1730-х рр.
(характеристика походження)

У статті детально характеризується географічне походження та соціальна градація студентів Києво-Могилянської академії кінця 1730-х рр. міщанського походження і простежується їхній вплив на освітні практики згаданого стану.

Ключові слова: ранньомодерна освіта, Києво-Могилянська академія, міщанський стан, студенти.

Одне з найпопулярніших тверджень, що стосується контингенту вихованців ранньомодерних «латинських шкіл» Гетьманщини, як тоді називали Могилянську академію та православні колегіуми, – це всестановість. Також у публікаціях про київський осередок можна натрапити на аналіз співвідношенння між студентами-представниками світських станів та вихідцями з родин духовенства. Зазвичай характеристика вихованців вміщається у 1-2 абзаци. Зрозуміло, що така презентація занадто поверхова. Соціальна історія освіти (дослідження освітніх практик через вивчення навчителів та їхніх підопічних), тим не менше, заслуговує поглибленої уваги, адже дає змогу пошукати відповіді на низку питань, серед них, зокрема, – про зв'язки різних регіонів та схожість/відмінність із освітніми практиками сусідніх країн. Проте ширшим міркуванням має передувати детальна презентація студентської корпорації. У цій статті спробуємо проаналізувати частину київських спудеїв, а саме – тих, хто маркувався як представник міщанського стану.

Нині відомо лише чотири більш-менш повні реєстри студентів Могилянської Академії за два століття функціонування. Два з них – це перелік імен та прізвиськ/прізвищ. А от два інші – за 1736/1737 та 1737/1738 н. р. – надаються до глибшого аналізу, позаяк фіксують також станову належність, географічне походження, вік та характеристику успішності. До цих останніх реєстрів і доводиться звертатися, якщо мета дослідника підкріпити ті чи інші висновки відносно повними, а не уривчастими статистичними даними.

Спудейські відомості 1737 та 1738 рр. окремо виділяють міщанських, ремісничих та купецьких дітей. Загалом у 1737 р. в Києві всіх разом студіювало 113 осіб, а наступного року – 129 хлопців[1]. Я їх об'єдную в категорію «міщани». Щодо представників останньої групи, такий хід потребує коротенького пояснення, адже добре відомо, що у Гетьманщині купецьким промислом «бавилися» не лише міщани, а й козаки[2], духовенство, а також ті, кого відносили до категорії «посполиті». Річ у тім, що в ревізійній документації другої половини 1730-х рр. саме серед міщан виділялася

© Яременко Максим Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія».

підгрупа торговців. Натомість серед козаків така градація не згадувалася. Більше того, в інших документах могло вказуватися, що козаки промишляли купецтвом, але ніде їх не названо купцями, а от міщан охарактеризовано так, як, наприклад, у присяжному списку киян 1742 р. У ньому серед міських громадян окремо виділено чільну групу «мѣщанѣ купеческие»[3].

Більшість студентів-міщан (приблизно 60%) представляли Гетьманщину, причому левова їх частка припадала на киян – останні у загальній масі вихованців становили більше 40%. Якщо ж проаналізувати кількісні показники делегатів від інших полків, то особливих закономірностей встановити навряд чи вдасться, окрім зрозумілої відсутності чернігівців та ледь помітної стародубців (чи правильніше – стародубця), які для навчання мали ближчий колегіум у Чернігові (див. табл.). Тож на прикладі цієї групи «студіозів» простежується дієвість географічного фактора (чим ближчий до «шкіл» регіон, тим більше його представників прибувають на студії) вкупі з чинником доступності ближчих «шкіл». Обережно можна припустити також певну роль фактора економічного та культурного розвитку того чи іншого регіону. Зайве спеціально зупинятися на значенні Києва як економічного та культурного центру – це достатньо відомі речі.

Другим за представництвом міщанських синів в Академії у 1737-1738 рр. йшов Ніжинський полк. Саме його територією, зокрема, через Ніжин, Борзну, Батурин, Кролевець, Глухів, пролягала міжнародна торгова артерія, що сполучала обидва береги Дніпра і йшла аж до Львова та далі на захід, з одного боку, і на Орел, з іншого. Адміністративний центр Гетьманщини – Глухів – був, до того ж, місцем перетину кількох головних торгових трактів: не лише з Києва (що, у свою чергу, теж слугував центром перехрещення «горизонтальних» та «вертикальних» комунікацій), а й зі Стародуба та Почепа[4]. Отже, можна гадати (наразі – лише через зазначені опосередковані факти), що важлива роль транзитної території у міжнародній торгівлі, а відтак – жвавіший економічний розвиток, сприяли кращому розвитку міщанства та більшій охоті/можливостям віддавати дітей у науку.

Не виключено також, що свій вплив на незначне представництво міських громадян решти полків у київських «латинських школах» зробила російсько-турецька війна. Скажімо, у Лубнах «все тож бившое с турками военное время» квартирували військові, а також генералітет, головний Крігс-Комісаріат, штаби, військові частини та головна польова аптека, а тамтешнє населення несло інші, окрім надання постою, повинності (забезпечення волами, виконання різноманітних робіт)[5]. Зрозуміло, що економічні збитки міщан могли перешкодити спорядженню дітей до Києва. Проте уривчасті дані 1750-1760-х рр. засвідчують типовість географічного представництва міщан, зафіксованого у реєстрах 1737 та 1738 рр. Так, у 1753 р. складали присягу на вірність імператриці троє міщанських дітей із Гетьманщини: 1 киянин, 1 представник Київського (недалеко від Києва) та 1 – Ніжинського полків[6]. У присяжному списку майже 170-ти могилянських студентів 1755 р. лише одна особа вказана купецьким сином, інша – міщанським. Перший вихованець походив із Ніжина, другий був киянином[7]. У 1759 р. в такому самому документі зі 170-ти вихованців лише 7 зафіксовані міськими громадянами, хоча їх число, схоже, було на кілька хлопців більше, адже під кількома київськими «жителями» та ніжинським греком теж можна запідозрити міщан. Із семи «студіозів» 5 представляли Київ, а по одному – Переяславський та Стародубський полки[8]. Зі 103 студентів, які склали присягу в травні 1762 р., лише 1 зазначений міщанином-киянином[9]. Приблизно зі 170 «академіків», внесених до переліку тих, хто присягав на вірність Катерині II у другій половині 1762 р. та у 1763 р., 8 названо міщанами, а 1 – сином цехового: 6 з них були киянами, один – із Київського полку (населений пункт не вказано), а ще дві особи походили зі Слуцька[10].

Другу за чисельністю групу серед могилянських «спудеїв»-міщан становили вихідці з Речі Посполитої. Вони представляли майже виключно українські воєводства, хоча траплялися «академіки» з білоруських теренів (як, зрештою, й пізніше, наприклад – у щойно згаданому присяжному списку 1763 р.; случанином із купецької сім'ї

записано «богослова» 1786 р. Олександра Бутолича[11]). У цій групі не переважали представники Київського воєводства, вкрай мізерною була делегація Брацлавського воєводства, зате кількісно доволі помітною – Поділля, Волині та західноукраїнських земель (див. табл.). Тут вкотре постає питання про умовність та прозорість конфесійних бар'єрів. Можемо достатньо вірогідно припускати, що вихідці зі Слуцька, одного з великих православних осередків закордонної частини Київської єпархії, могли бути православними. Однак годі сумніватися, що більшість міщан не належали до «благочестивих», а, найшвидше, належали до Унійної Церкви.

Окремо слід звернути увагу на стабільну впродовж двох років та відносно помітну присутність уродженців Руського воєводства, що, знову таки, надає цікаву поживу для роздумів про освітні практики, зв'язки різних частин роз'єднаної державними кордонами України та роль «традиції» у таких стосунках. Контакти тамтешніх міщан, зокрема львівських, з київськими «школами» тягнуться від XVII ст. Добре відомо, що львів'яни навчалися у Києві, а Львівське братство підтримувало киян, що студіювали у місцевому єзуїтському колегіумі у XVIII ст. Раніше, у 1690-х рр., братство навіть фінансово допомагало своїм вихованцям, що їхали продовжувати навчання у Могилянських Атенах. У XVIII ст. у бібліотеці київських «латинських училищ» зберігалися курси львівських єзуїтських професорів, що вказує на переміщення студентів, а колишні львів'яни робили помітну кар'єру вже за межами Гетьманщини – на Слобожанщині і в Росії[12]. Навчання уродженців Руського воєводства у першій третині XVIII ст. у Києві якраз і виглядає як продовження своєрідної «традиції» зв'язків.

Про постійне представництво українських міщан із тих адміністративних одиниць Речі Посполитої, що були доменом Унійної Церкви, не свідчать, що цікаво, присяжні списки 1750-1760-х рр. Попри те, що до них уписано чимало представників «Польської області» з посполитих, духовенства та, частково, зі шляхти, міські громадяни відсутні. Лише у переліку могилянців 1753 р. з восьми «закордонних» прибульців один «ритор», Севастян Оксентович, зафіксований міщанським сином із Дорогичина[13]. Ситуація зі зменшенням зазначеної групи «студіозів», про яке можна опосередковано судити з далеко неповних присяжних спудейських реєстрів, пояснюється не так обмеженістю інформації джерела (адже «заграничних» вихідців з інших станів воно фіксує), а радше або заміною терміну «міщанин» на «посполитий» (останні згадуються постійно), або значнішими успіхами унійної конфесіоналізації у міщанському середовищі.

На останньому місці за кількістю делегованих до Академії міщан розташувалася Слобожанщина (див. табл.). Вочевидь, той таки географічний чинник та функціонування колегіуму у Харкові стали причиною ігнорування слобожанами київських «шкіл». Цікаво, зате, що вони хай і нечисленно, однак постійно приїздили на навчання до Києва.

Таблиця

Географія походження студентів із міщан

Полк, регіон	**Рік, осіб**	
	1737 р.	**1738 р.**
Гадяцький	-	5 (3,9%)
Київ	50 (44,2%)	53 (41%)
Київський	4 (3,5%)	3 (2,3%)
Лубенський	-	1 (0,8%)
Ніжинський	8 (7,1%)	6 (4,7%)
Переяславський	-	4 (3,1%)
Полтавський	2 (1,8%)	2 (1,55%)
Прилуцький	3 (2,7%)	2 (1,55%)
Стародубський	1 (0,9%)	1 (0,8%)
Разом з Гетьманщини	***68 (60,2%)***	***77 (59,7%)***
Сумський	2 (1,8%)	1 (0,8%)
Харківський	1 (0,9%)	-

Разом зі Слобожанщини	***3 (2,7%)***	***1 (0,8%)***
Белзьке воєводство	3 (2,7%)	4 (3,1%)
Брацлавське воєводство	-	1 (0,8%)
Вітебське воєводство	-	1 (0,8%)
Волинське воєводство	10 (8,8%)	7 (5,4%)
Київське воєводство	2 (1,8%)	4 (3,1%)
Новогрудське воєводство	1 (0,9%)	-
Підляське воєводство	-	1 (0,8%)
Подільське воєводство	5 (4,4%)	14 (10,8%)
Руське воєводство	13 (11,5%)	13 (10%)
Не встановлено	8 (7,1%)	6 (4,7%)
Разом із Речі Посполитої	***42 (37,2%)***	***51 (39,5%)***
Всього	113	129

Реєстри 1737–1738 рр. майже не дають детальнішої відповіді на питання, які саме міщани навчалися у Києві. Можна було б припустити, що вже окреслення «міщанин» вказує на належність до верхівки міського громадянства (на противагу ремісникам), адже на той час в Гетьманщині зафіксовано таке специфічне побутування цього терміну та прикладання його саме до «патриціату». Скажімо, у ревізії Полтави 1737 р. з-поміж 204 цивільних дворовласників (не козаків і не з духовного стану) лише 24 названі «міщанами»: четверо можних, «промислом купеческим знатним бавячіеся», та 20 середніх, які «неболшіе промисли іміют». Решту вказано посполитими[14]. Аналогічний поділ представлений у ревізії Решетилівки Полтавського полку 1737 р.: з 355 осіб міщанами названо лише двох, які «бавилися» «середнім купецьким промислом». Решта люду (окрім групи урядників: війта, городничого, 3 осавулців і 4 десятників) зафіксована у загальній рубриці «посполиті», хоча можна напевне твердити (наприклад, за дописками на кшталт «Павло Тупкало швец»), що серед них були ремісники[15]. Таке саме застосування згаданого терміну до верхівки міського громадянства занотоване у містечку Великих Будищах тієї ж адміністративно-територіальної одиниці: з 455-ти осіб міщанами названо лише 10, при чому підстава для їх вирізнення, як і в двох попередніх випадках, простежується достатньо чітко: поділ відбувався за майновим достатком, адже всі 10 дворовласників, на противагу решті, записані як особи, «средным купеством бавящіес»[16].

Того ж таки 1737 р. подібну сепарацію населення спостерігаємо у ревізії Переяслава. Міщанами у документації вказані лише ті, хто «малим купечеством бавячися, себе кормлят» (великих купців не було взагалі), а решта дворовласників у місті, крім окремо виділеної ратушної старшини та ратушних і баштових служителів, марковані «посполитими» (включно з членами різних цехів)[17]. У присяжному списку киян 1742 р. міщани так само відділені від ремісників[18]. Заняття купецьким промислом було найпершою підставою для зарахування до повноправних міщан у документації місцевої адміністрації підросійської України у 1749 р.[19] В частині ревізій другої половини 1730- рр., як-от Козельця Київського чи Зінькова Гадяцького полків, а також переписах слобідських поселень 1732 р., приміром, Валок Харківського чи Лебедина Сумського полків, міщан окремо не виділяють взагалі, позначаючи і купців, і ремісників загальником «посполіті»[20].

Доволі розмите побутування окреслення «міщанин» у Гетьманщині (як і меж стану) не дозволяє все ж однозначно шукати за позначеними так у реєстрах особами представників верхівки міського громадянства. Понад те, студентські списки теж нечітко застосовують згадане маркування: та сама особа могла не лише фіксуватися одного разу як міщанин, а іншого – як посполитий, а й фігурувати сином то міщанина, то ремісника[21].

Спудейська відомість 1737 р. прямо вказує лише на належність двох зі 113 міщанських дітей до помітних міських родин – це чада київських ратушних писаря і «реента». Єдиний юнак, Діонісій Силванський, записаний ремісником – як «сын кузнецов».

Слід гадати, батько останнього хлопця не належав до найвищого представництва ковальського цеху. До такої думки підштовхує інформація з присяжного списку киян 1742 р., де у переліку членів відповідного цеху зафіксований Федір Силиванов, але аж під № 7[22]. Вірогідно, це якраз і міг бути батько «студіоза», принаймні інші, схожі на Діонісієву, прізвищеві ідентифікації у документі 1742 р. відсутні. Наступного року окремо у спудейському реєстрі виділені ті самі діти ратушних писаря і «реента» та ще семеро зі 129-ти осіб записані ремісничими синами, зокрема й згаданий Силванський, щоправда тепер без деталізації батькового ремесла.

Вказівкою на статусність у списках вихованців є виділення окремо представників купецьких сімей. Щоправда, відомості і тут не вельми послідовні. Так, у 1737 р. Стефан Скибинський із Перемишля записаний міщанським сином, а 1738 р. – купецьким (тут він «Скибнінскій»)[23]. Торгова верства, за спостереженнями Володимира Пришляка, базованими на матеріалах Гетьманщини, займала далеко не останнє місце у соціальній піраміді, а багаті купці домінували у середовищі міського патриціату[24]. На їхнє привілейоване становище серед міщанства вказують вже згадані приклади з полкових ревізій, коли саме ті міські жителі, які «бавилися» торгівлею, фіксувалися на самому початку переліків обивателів. У присяжному списку Києва 1742 р. список міщан починає якраз його верхівка – відразу після фіксації урядників ідуть «мещане купеческие»[25].

У відомості 1737 р. прямо вказано на 6 купецьких синів: 4-х із Гетьманщини, 1-го зі Слобожанщини та 1-го з Речі Посполитої. Сюди ж можемо додати згаданого перемишлянина Скибинського. 1738 р. в Академії зареєстрували 11 представників цієї соціальної групи: 6 з Гетьманщини та 5 з Речі Посполитої.

Спробувати ідентифікувати міщанських дітей в Академії, шукаючи їхніх батьків у полкових ревізіях, майже неможливо, і не лише через відсутність категорії «міщани» у відповідних матеріалах, адже це тільки додатково зобов'язує переглядати реєстри посполитих, серед яких часто записували і міських громадян. Труднощі зумовлені також тим, що левову частку міських громадян із Гетьманщини становили кияни, а ревізія згаданого полку не містить даних про них. За 1737 р. із 21-го «малоросіянина» та слобожанця з-поза Києва можна більш-менш вірогідно припустити, що кровно був пов'язаний з майже однофамільцями лише один студент із Глухова – Никифор Віндовський, а також напевне встановлюються родичі його земляка Даниїла Полонського (навчався і наступного року). Щодо першого «студіоза», то за ревізією Ніжинського полку 1737 р. у рубриці «малогрунтовие посполитие которие могут а которие за убожеством весма не могут повинност отбуваты» зафіксована «удова Михайлиха Виндиха», а також Онисько Вінда та Яків Вінда; всі значаться такими, що можуть виконувати повинності. Опосередковано на не останню роль цієї фамілії у місті вказує той факт, що жоден зі згаданих її представників не був задіяний в акціях воєнного часу (погонщиками чи «в прикритя границ»). Усього ж малоґрунтових у Глухові налічувалося 65 домовласників, з них 28 були, а 37 не були спроможними виконувати повинності. Окрім цієї категорії посполитих (тут нагадаю, що традиційно для Гетьманщини того часу міщан долучили до простолюду), значиться ще одна група – «весма» убогих, які живуть в одних хатах при «огородах» та мають чи не мають волів і коней. Останніх налічувалося 336 господарів. Групу простолюду завершують «подсусідки посполитие» – 41 дворовласник[26]. Отож Вінди за становищем належали до першої тридцятки всього загалу некозацького міського населення. Тим не менше, навряд чи їхній статус був аж таким значним.

На відміну від Віндовського, Даниїл Полонський належав до сім'ї «батьків міста». У ревізії у рубриці «средние промислом купеческим бавячиеся» серед п'яти міських обивателів зафіксований Іван Полонський, не задіяний в акціях воєнного часу. Ієрархічно вище за цю п'ятірку піднялися лише два «можних» купці[27].

Із сімей 24-ох студентів-міщан 1738 р., уродженців Гетьманщини та Слобожанщини з-поза меж Києва, які не зафіксовані у попередньому році, вдалося віднайти лише одного потенційного родича: в «інфіміста» Івана Ризи з Переяслава у місті значився

домовласник-однофамілець, теж не останній чоловік, Григорій Риза, який виконував обов'язок «дозорци індутних зборов» та мав власний шинок[28]. Натомість рідня його однополчанина, «граматика» Григорія Ручковського з Баришівки, встановлюється дуже гіпотетично, адже на той час носіїв такого прізвища там не згадано. Натомість, у кушнірському цеху значаться зовсім небагаті Кузьма Ручка і Семен Ручка, які володіли кожен одним двором, але не мали коней, а також значно помітніша персона – городничий Петро Ручка[29]. У цьому випадку визначити батька Ручковського та його статус серед решти міщан не вдається.

Більшість міщан із Гетьманщини, як зазначалося, становили київські жителі. Позаяк ревізія Київського полку 1737 р. не містить їх переліку, я спробував відшукати потенційних родичів могилянських «студіозів» в іншому реєстрі міських громадян – вже не раз згаданому присяжному списку 1742 р. Він є доволі повним, а у переліку обивателів, які не змогли скласти присягу через відсутність, внесено переважно поодиноких представників того чи іншого цеху, за винятком аж 47 представників кушнірської корпорації, від якої присягнуло 310 чоловіків[30]. Утім, і тут бачимо звичну для ревізій картину – відсоток виявлених однофамільців вельми незначний і, як правило, стосується людей помітних. Відразу виключаю з розрахунку співпадіння патронімійних прізвищевих назв, а такі становлять переважну більшість. Занадто привабливо потрактувати батьками могилянських вихованців-киян Александровичів, Андрієвських, Василковських, Василієвих та ще цілої групи бурмистра Михайла Александровича чи «купецьких міщан» Миколая Андрієвського, Ігнатія Василковського, Максима Василієва тощо[31]. Проте фіксація студентів, що передбачала зміну прізвищевих назв особам незначного походження, та специфіка патронімійних назвиськ (скажімо, у присяжному списку зафіксовані Василковські також серед цехових ремісників, а ціла низка Василієвих – серед верхівки міщанства, магістратських служителів, російських купців, у кількох цехах та одній сотні[32]) завжди залишатимуть сумніви у достовірності родинних зв'язків та будуть хіба припущеннями.

Достовірнішими маркерами кревності видаються співпадання інших «прізвищ», хоча в окремих випадках прив'язати за їх допомогою «академіка» до представника конкретної міщанської підгрупи теж не вдається. Наприклад, для «студіозів» 1737-1738 рр. Андрія та Якова Кальських і Григорія Красовського родичем/родичами (а чи й однією і тією самою особою, адже присягу датовано 1742 р.) могли бути і шафар Степан Кальський, і купці Антон Кальський та Григорій Красовський, і кравці Андрій Кальський та Василь Красовський[33]. Федір Пожаровський, не виключено, доводився кревним чи то служителя київської карвасарії Михайла Пожаровського, чи рибалки Івана Пожаруна[34], а Петро Скраговський – «купецького» міщанина Івана Скраги або шевця Івана Скраги, чи, з меншою долею ймовірності, кушніра Тараса Скраженка[35].

Порівняння студентського та присяжного реєстрів показує однозначні співпадіння прізвищ лише у кількох випадках. Так, назвисько студента 1737-1738 рр. Стефана Зарицького мали у списку 1742 р. лише четверо осіб, внесених до вищої групи «купецьких міщан»[36]. Вихованець 1738 р. Андрій Осовський, швидше за все, був родичем одного із 14-ти магістратських урядників Степана Оси (кревність із рибалкою Андрієм Осенком виглядає малоймовірною, адже прізвищева ідентифікація останнього сама є похідною від основи, подібної до тієї, за допомогою якої творилося студентське прізвище). До знатних городян, найшвидше, належав батько студента 1737-1738 рр. Григорія Холявки: присягу 1742 р. складали один із п'яти бурмистрів Герасим Холявка та купець Іван Холявка, внесений до переліку 274-х «міщан купецьких» дев'ятим[37]. Вихованці 1737-1738 рр. Матвій, Гаврило та Пилип Ядрили доводилися, вочевидь, кревними купцеві Івану Ядрилу[38].

Складніша ситуація зі студентом 1738 р. Петром Каленовським: його однофамілець згаданий у присяжному реєстрі серед служителів міщан[39], проте основою для творення цього назвиська швидше за все послужив патронім «Каленик», тож складно стверджувати їхні родинні зв'язки. Зробити припущення про достатньо високий статус ще одного студента 1737-1738 рр. Івана Нечая дозволяє згадка цього прізвища (чи

навіть цієї особи) у джерелі пізнішого часу. Серед урядників київського магістрату, які залишили у січні 1753 р. підписи у прибутково-видатковій книзі рибальського цеху за 1752 р., згаданий медовий шафар Іван Силич Нечай[40].

Як можна висновувати з окремих встановлених фактів, ситуація з пошуком батьків-міщан річпосполитських студентів нагадує описане вище виявлення сімей їхніх однокашників із Гетьманщини та Слобожанщини. Щоправда, ті матеріали, за якими я пробував віднайти хоча б декого з них, хронологічно значно віддаленіші, ніж «малоросійські» ревізії та присяжний список від двох спудейських реєстрів. Скажімо, міщанські родини Михайла Рашковського, Павла Ростовського, Марка Волковицького та Федора Туніковського з Меджибожа виявити в інвентарі Меджибізької волості 1717 р. не вдалося. Натомість однофамільці їх земляка, Григорія Маковецького там значаться: «P. Stefan Makowiecki, burmistrz» (а отже, й шляхтич), місцевий уродженець, мав 2 коней без волів, та «Fedko Makowiecki, kusznierz», так само місцевий «дідич» (уродженець), що платив чиншу 1 злотий 7,5 грош та 18 грош ставщизни і не мав ні коней, ні волів[41]. Хто з цих двох домовласників доводився родичем могилянському спудеєві – невідомо.

Підсумовуючи різні прямі та опосередковані вказівки, можемо більш-менш вірогідно констатувати, що зі 113-ти міщанських синів, зафіксованих в Академії у 1737 р., 17 (ледь більше 15%), а зі 129-ти хлопців у 1738 р. – 22 студенти (дещо більше 17%) представляли верхівку цього стану. Можна з високою долею вірогідності підозрювати, що відсоток елітної групи міських громадян на той час в Академії був вищим (зокрема, підстави для цього дають ті ж таки патронімійні прізвища киян, які носили і студенти, і патриціат, чи послуговування різних за статусом родин однаковими назвиськами), однак аргументовано твердити про належність того чи іншого «студіоза» до сильних світу за браком детального дослідження міщанського стану в Україні не доводиться. Зверну увагу на інше – достатньо велика частина вихованців цієї групи представляла все ж «рядові» сім'ї. Більше того, окремі представники незаможного міщанства «ввійшли в історію» саме завдяки непоганій освіті. Історики для ілюстрації цього твердження часто наводять приклади Василя Григоровича-Барського чи Івана Леванди[42]. Однак тут слід пригадати, що вихідці зі згаданого стану представляли і середню ланку церковної ієрархії (настоятелі монастирів), і посідали у XVIII ст. ті чи інші єпископські катедри, як-от київський митрополит (1748–1757 рр.) Тимофій (Щербацький).

Загалом, розгляд міщанської студентської групи дозволяє вести мову про дієвість в якості стимулу до навчання географічного походження, припустити важливість економічного статусу та констатувати потребу детальнішого вивчення ставлення міщан до письменності та освіти.

1. Тут і далі інформація про міщан із двох реєстрів взята з: Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 2. – Спр. 2937. – Арк. 1–4 зв.; ф. 160. – Спр. 172. – Арк. 1–19 зв.; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академиии. – Отделение II (1721–1795 гг.) / Со введ. и прим. Н. И. Петрова (далі – АиД)– К., 1904. – Т. I (1721–1750 гг.). – Ч. 2. Приложения. – С. 38–59. – № IX, с. 61–88. – № X.

2. Документи середини та другої половини XVIII ст. дають можливість простежити, що міщанська верхівка здобувала собі характерний для козацтва статус значкових чи військових товаришів, однак, змінюючи станову «якість», продовжувала займатися звичною торгівлею та лихварством. Збережена частина Румянцевського опису Стародуба дозволяє виділити серед неурядової старшини міста таку групу, яка становила щонайменше 10% від її числа. При цьому, в описі вона не названа торговцями чи купцями, а саме різними товаришами, а на торговельну діяльність вказує інша інформація, наприклад, на володіння винокурнями і шинками (Кривошея І.

Неурядова старшина Гетьманщини і міщанська верхівка в середині XVIII ст. (на прикладі м. Стародуба) // Сіверянський літопис. – 2009. – № 2-3 (86-87). – С. 40-48.

3. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 860. – Арк. 125-129 та наст.

4. Пришляк В. До питання про торговельні комунікації і митні системи українських земель першої половини XVIII ст. // ЗНТШ. – 2000. – Т. CCXL: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 377-378, 386, а також карта торговельних шляхів між с. 390 і 391.

5. Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Коммиссию сочинения уложения. – К., 1890. – С. 125.

6. АиД. – К., 1905. – Т. II. – С. 119–120. – № XLVI.

7. ЦДІАК України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2587. – Арк. 8–8 зв.

8. Там само. – Спр. 3258. – Арк. 1–7.

9. Там само. – Спр. 4021. – Арк. 9-11 зв.

10. АиД. – К., 1906. – Т. III. – С. 152-171. – №. XIV.

11. АиД. – К., 1908. - Т. V. – С. 173. – № XLIV.

12. Isaievych Ia. Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine. - Edmonton-Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2006. - P. 161-163.

13. АиД. – К., 1905. – Т. II. – С. 119. – № XLVI.

14. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19317. – Арк. 173–177, 188–189.

15. Там само. – Арк. 267–273, 275.

16. Там само. – Арк. 246–256, 264–265.

17. Там само. – Спр. 19374. – Арк. 26–28 зв.

18. Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 860. – Арк. 125-184 зв.

19. Пришляк В. Тогровці Гетьманщини у першій половині XVIII ст. // КС. – 2001. – № 6. – С. 69.

20. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19373. – Арк. 26–34 зв.; спр. 19678. – Арк. 313–319; ф. 380. – Оп. 2. – Спр. 7. – Арк. 11376–1522; ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 22, арк. 507–577.

21. Пор., наприклад: АиД. – К., 1904. – Т. I (1721–1750 гг.). – Ч. 2. Приложения. – С. 57. – № IX та ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 172. – Арк. 17.

22. ЦДІАК України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 860. – Арк. 166.

23. Пор.: АиД. – К., 1904. – Т. I (1721–1750 гг.). – Ч. 2. Приложения. – С. 40. – № IX та ІР НБУВ. – Ф. 2. – Спр. 2937. – Арк. 1.

24. Пришляк В. Тогровці Гетьманщини у першій половині XVIII ст. – С. 68.

25. ЦДІАК України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 860. – Арк. 125-129 та наст.

26. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19371. – Арк. 732–735 зв.

27. Там само. – Арк. 732.

28. Там само. – Спр. 19374. – Арк. 37 зв.–38.

29. Там само. – Арк. 224 зв., 249.

30. Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 860. – Арк. 146-151, 201-202 зв.

31. Там само. – Арк. 125, 133 зв.

32 . Див., наприклад: там само. – Арк. 128, 130, 136-137, 142–142 зв., 147, 177 зв., 186.

33. Там само. – Арк. 126, 129, 133, 136, 138 зв.

34. Там само. – Арк. 142, 187 зв.

35. Там само. – Арк. 131, 151-151 зв.

36. Там само. – Арк. 129 зв., 132 зв.-133.

37. Там само. – Арк. 125, 129.

38. Там само. – Арк. 131.

39. Там само. – Арк. 134 зв.

40. Держаний архів м. Києва. – Ф. 324. – Оп. 1. – Спр. 271. – Арк. 3 зв.

41. Інвентар Меджибізької волості 1717 року / Вид. підгот. М. Крикун. – Львів: Дослідно-видавничий центр НТШ, 2009. – С. 30-31.

42. Гуржій О. І. Податне населення України XVII-XVIII ст. Нариси з історії та статистики. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2009. – С. 253-254.

В статье детально характеризируется географическое происхождение и социальная градация студентов Киево-Могилянской академии конца 1730-х гг. мещанского происхождения, а также прослеживается их влияние на образовательные практики этого сословия.

Ключевые слова: образование раннего нового времени, Киево-Могилянская академия, мещанское сословие, студенчество.

The Kyiv-Mohyla Academy student's geographical origin and social gradation in the late 1730s are analyzed in the article in detail and the influence of the mentioned factors on bourgeois educational practices as well.

Key words: early modern education, Kyiv-Mohyla Academy, petite bourgeoisie, students.

УДК 94 (477): 930.1

Марина Палієнко

●

ОБРАЗ «КИЕВСКОЙ СТАРИНЫ» У СПОГАДАХ ТА ЕПІСТОЛЯРІЇ СУЧАСНИКІВ

У статті на основі порівняльного аналізу мемуарної та епістолярної спадщини українських діячів кінця XIX – початку XX ст. відтворюється «образ» журналу «Киевская старина» в оцінці сучасників та крізь призму історичної епохи.

Ключові слова: «Киевская старина», історичний журнал, Стара громада, український національний рух, мемуари, листування, історичне джерело.

Журнал «Киевская старина» вписав одну з найяскравіших сторінок не тільки в український історіографічний процес кінця XIX – початку XX ст., але й став помітним явищем в історії культурного і духовного відродження України. Він об'єднав навколо себе цвіт української інтелігенції і перетворився на один з потужних консолідуючих чинників у житті української нації останньої чверті XIX ст., заклавши підвалини наукового опрацювання багатьох проблем українознавства та спричинивши до формування історичних поглядів та національної самосвідомості цілого покоління українських діячів, які згодом брали активну участь у подіях Української революції 1917–1920 рр.

Заснування та видання «Киевской старины» було закономірним наслідком як суспільно-політичних процесів, що відбувалися в Україні у другій половині XIX ст., так і розвитку історичної науки, який вимагав організації наукового осередку українознавства. Історичний часопис, який виник як результат спільних зусиль діячів київської Старої громади, професорів Київського університету і Київської духовної академії, був покликаний в умовах заборони національних товариств і преси об'єднати навколо себе дослідників української історії, фольклору, літератури з метою вивчення та видання пам'яток історико-культурної спадщини. Цей часопис зробив вагомий внесок не лише у розвиток історичної науки, сприяв розширенню її джерельної бази, але й відбив у своїй історії основні моменти культурно-просвітницького руху української інтелігенції, її прагнення до національного відродження.

Публікації журналу продовжують й сьогодні привертати сталу увагу дослідників, широко використовуються в проблемно-тематичних дослідженнях з української історії, етнології, літературознавства. Багатогранною є й палітра праць, присвячених аналізу історії видання та окремих аспектів його діяльності (зокрема, М. Кучинського, В. Матях, М. Палієнко та ін.)[1]. Однак феномен «Киевской старины» розкритий лише частково, і це пояснюється наданням переваги висвітленню «зовнішньої» історії часопису, концентрації інтересу дослідників на окремих сюжетах та тематичних блоках. На нашу думку, сьогодні залишається актуальним відтворення «образу» «Киевской старины» та тієї атмосфери, що панувала у редакції й стосунках між співробітниками, крізь призму спогадів та епістолярних характеристик, які залишили автори і сучасники видання.

Зазначимо, що питання, пов'язані з виданням «Киевской старины» та оцінкою її публікацій, постійно порушувалися у листуванні українських діячів доби національного культурного відродження, оскільки у своїй переважній більшості вони належали до кола авторів журналу або були його читачами. Перелік особистостей, чия епістолярна спадщина містить згадки про «Киевскую старину», може зайняти не

© Палієнко Марина Геннадіївна – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

одну сторінку; серед них відзначимо В. Антоновича та О. Лазаревського, Ф. Лебединцева та М. Костомарова, М. Драгоманова та І. Франка, О. Лашкевича і В. Науменка, Є. Чикаленка та В. Винниченка, С. Єфремова і В. Доманицького, а також Д. Багалія, М. Біляшівського, М. Василенка, М. Грушевського, П. Житецького, Є. Кивлицького, П. Куліша, О. Левицького, Г. Милорадовича, О. Сумцова, В. Тарновського та ін. Яскраві спогади про видання та його співробітників залишили Євген Чикаленко, Микола Стороженко, Сергій Єфремов, Микола Василенко, Дмитро Дорошенко, Гнат Житецький, Гліб Лазаревський[2]. Оцінки «Киевской старины» зустрічаємо у «Спогадах» М. Грушевського, «Щоденнику» О. Кістяківського, «Сторінках минулого» О. Лотоцького тощо.

Упродовж останнього десятиліття значно розширилась палітра опублікованих епістоляріїв українських діячів кінця XIX – початку XX ст. За цей час було також введено до наукового обігу цілу низку нових даних про співробітництво у журналі Д. Багалія, В. Доманицького, П. Житецького, О. Лазаревського, Г. Милорадовича, М. Сумцова тощо[3]. Важливий внесок у з'ясування ролі Є. Чикаленка у виданні «Киевской старины» здійснила І. Старовойтенко публікацією його «епістолярних діалогів» з С. Єфремовим, Б. Грінченком, І. Липою, а також Н. Миронець, яка опублікувала листування Є. Чикаленка та В. Винниченка (всі ці високого рівня археографічні проекти були здійснені у видавництві «Темпора»)[4].

Спогади М. Стороженка, М. Василенка, Є. Чикаленка, Д. Дорошенка, С. Єфремова, Г. Житецького, Г. Лазаревського особливо цікаві тим, що на їх сторінках ніби «оживають» портрети редакторів та співробітників журналу, відтворюється, хоча і крізь призму суб'єктивних поглядів та оцінок їх авторів, атмосфера, що панувала на редакційних засіданнях та у приватному спілкуванні.

Цікавими в окремих випадках видаються й обставини написання спогадів та появи у них сюжетів, пов'язаних із діяльністю Старої громади та виданням «Киевской старины». Зокрема, це стосується спогадів М. Стороженка, який писав їх в еміграції у 1920-х рр. Згодом вони зазнали кількох переміщень, навіть вважались утраченими, однак зрештою потрапили до спецфондів ЦДАЖР УРСР (нині – ЦДАВО України). Справжнє «нове життя» їм подарував В. Ульяновський, який дослідив історію їх написання та підготував до публікації окремим виданням[5]. Проаналізувавши листування М. Стороженка з Д. Дорошенком, В.Ульяновський дійшов висновку, що останньому треба завдячувати появі у спогадах «цікавих сюжетів про Стару громаду в Києві, діяльність видавничого гуртка «Киевской старины», деяких замальовок портретів «видатних українців» тощо»[6]. Так, 18 січня 1926 р. Д. Дорошенко писав у листі до М. Стороженка: «З великим інтересом дожидаю продовження Ваших споминів про університет, про В. Антоновича, про «Киевскую Старину». Тут я дозволю собі порадити Вам не скупитися ні на які подробиці та деталі, все має бути дуже цікаве!», а 17 листопада того ж року нагадував: «пишіть далі та не скупіться про згадки за 80-і роки, за діячів «Киевской Старины», взагалі за ті давні, тепер так маловідомі широкій громаді часи»[7].

Звертаючись до історії видання, зазначимо, що ключовими постатями у його заснуванні були В. Антонович, О. Лазаревський, брати Феофан і Петро Лебединцеви. 29 травня 1881 р. відбулося важливе в історії майбутнього часопису засідання, на якому були присутні В. Антонович, Ф. Терновський, О. Кістяківський, С. Голубєв, І. Малишевський – професори Київського університету і Київської духовної академії. У запрошенні Ф. Лебединцев зазначав, що «цілою кампанією будемо спілкуватися, як здійснити видання, яке було задумано раніше мого приїзду до Києва, за яке я готовий взятися, як людина цілком вільна і яка знаходиться між академією та університетом»[8]. До організаційного комітету із заснування журналу ввійшли Володимир Антонович, Олександр Лазаревський, Феофан та Петро Лебединцеви, Микола Петров та Орест Левицький.

За часи редагування Ф. Лебединцева (1882–1887 рр.) вся редакційна робота проводилась у будинку редактора, який одночасно був і приміщенням редакції «Киевской старины». На той час не існувало постійно діючого редакційного комітету. Головною

постаттю у виданні журналу у цей період був сам Феофан Гаврилович, який, за свідченням Г. Житецького, «власно і міцно» тримав усе керування у своїх руках[9]. Виконуючи функції видавця, редактора і, навіть, коректора журналу, він все ж таки намагався залучити до підготовки та рецензування матеріалів відомих учених, провідних співробітників часопису – В. Антоновича, О. Лазаревського, П. Житецького, М. Костомарова, П. Лебединцева, Д. Багалія, М. Сумцова. Про участь цих учених у відборі до друку та редагуванні окремих матеріалів свідчить їх листування з редактором журналу. Микола Стороженко також згадував про те, що Ф. Лебединцев роздавав надіслані до редакції рукописи найближчим співробітникам для прочитання та рецензування, після чого зважав на їхню думку щодо можливості подальшої публікації цих матеріалів. Інколи він скликав усіх співробітників до себе «на чай» (а мешкав він тоді у великому будинку на Софійській площі, навпроти пам'ятника Богдана Хмельницького, де й містилася редакція «Киевской старины»)[10].

Майже кожен лист В. Антоновича до Ф. Лебединцева містив лаконічні рецензії на матеріали, що надходили до редакції. Так, в одному з листів за 1886 р. Антонович писав: «Повертаю надіслану статтю; я її переглянув – мені вона здається роботою самостійною, правда дещо компілятивного характеру, але вважаю, що вона може бути надрукована і читатиметься з інтересом. Додаю на окремому аркуші зауваження відносно початку статті, до якого, на мій погляд, потрапили досить великі помилки стосовно молдавської історії та етнографії – звичайно замітки ці залишаються у повному розпорядженні редакції»[11].

На першому етапі видання моральну й наукову підтримку журналу надавав Микола Костомаров. Упродовж 1881–1884 рр. він підтримував жваве листування з Ф. Лебединцевим, був його радником у наукових питаннях. «Високоповажний Феофане Гавриловичу, – писав Костомаров Лебединцеву 27 січня 1882 р. з Петербурга. – Від всієї душі висловлюю Вам вдячність за увагу, яку Ви мені надали надісланням «Киевской старины», яку ми всі вже не перший тиждень чекаємо, як красного сонечка. Що про неї можна сказати, окрім хвали і вдячності від імені науки!»[12]. М. Костомаров пропонував включити до змісту журналу белетристичні твори, але при цьому здійснювати їх ретельний відбір, так щоб до журналу потрапляли лише досконалі зразки художнього слова. Він також висловлював свою готовність бути максимально корисним для «Киевской старины». В. Береншам також зазначав у своїх спогадах про М. Костомарова, що останній з великим піднесенням зустрів вихід першої книжки журналу, а згодом із зацікавленням читав кожний наступний номер «Киевской старины»[13].

Михайло Грушевський, якому на час виходу першого тому «Киевской старины» виповнилося шістнадцять років, писав у своїх «Споминах»: «На той час батько зробив мені дуже доречний подарунок, що мав великий вплив на дальший напрям моїх інтересів: він виписав мені «Київську старину» за перший рік, 1882, і запренумерував [передплатив. – **М.П.**] на наступний, 1883. Фундатором-видавцем і першим редактором «Київської старини» був Феофан Гаврилович Лебединцев, холмський шеф мого батька; його дружина, з дому Григоровичів-Барських, була моя хрещена мати»[14]. М. Грушевський відзначав, що його батько, може, й не передбачаючи того, визначив тим самим його подальші зацікавлення історією. «Крім того, – підкреслював він, – що сі книжки поглибили мої симпатії й інтереси до української старовини, вони вперше дали мені хоч в деякій мірі поняття про сучасний стан українського життя, українського руху [...] 1883 рік, власне, й пішов у мене на таку громадську і національно-політичну самоосвіту, самовиховання, на матеріалі і за вказівками «Киев[ской] старины». Роздумуючи над тим, як багато я завдячив її першим двом річникам, я скріпляюся у вдячності і признанню громадським заслугам її фундаторів і керівників. Скільком поколінням українського громадянства протягом її перших двох десятиліть існування служила вона такою школою?!»[15].

Однак скрутне матеріальне становище та незадовільний стан здоров'я зрештою змусили Ф. Лебединцева вдатися до пошуку особи, якій можна було б передати видання. Листи харківських істориків Д. Багалія та М. Сумцова свідчать про те, що у цей

час існувала ідея перенесення журналу до Харкова. Навіть було знайдено відповідну кандидатуру – харківського поміщика та україномфіла Б. Філонова, і Лебединцев уже готовий був запропонувати цьому «хороброму воїнові» «Киевскую старину», радив назвати «Южнорусской стариной» і видавати у Харкові[16]. Однак ця можливість не була реалізована через відсутність у Харкові посади окремого цензора.

Цікаву інформацію про опікування долею журналу відомим шекспірологом, одним з авторів «Киевской старины» Миколою Іллічем Стороженком виявив В. Ульяновський у процесі підготовки до видання спогадів М. В. Стороженка. Так, у листі від 16 листопада 1889 р. Микола Ілліч пропонував племіннику створити «кампанію на паях для продовження видання», вважаючи, що брати Микола та Андрій Стороженки могли виступити співвидавцями журналу[17]. Проте всі ці проекти так і залишилися на стадії обговорення.

Натомість реальну кандидатуру на посаду редактора-видавця вдалось відшукати О. Лазаревському. Ним виявився заможний землевласник зі Стародубщини, активний учасник громадівського руху 1860-х рр. Олександр Лашкевич, який 1886 р. оселився у Києві і знов поринув у вирій українського громадського та культурного життя.

Придбання О. Лашкевичем у Ф. Лебединцева прав на видання журналу в грудні 1887 р. жваво обговорювалося у листуванні. Зокрема, Володимир Антонович повідомляв Дмитра Багалія 7 грудня 1887 р.: «Редактором «Киевской старины» буде людина освічена, щира і бажаюча вести справу колективно. Безперечно журнал матиме шанси при ньому для кращого процвітання»[18]. Редакція журналу у цей час переїхала до приватного будинку О. Лашкевича на Театральній вулиці, 4, поблизу Золотих воріт (на жаль, до нашого часу він не зберігся), куди щомісяця запрошував господар усіх київських співробітників на «багату вечерю», щоб «порадитись укупі» про видання[19]. До редакційного комітету тоді входили В. Антонович, П. Житецький, О. Лазаревський, Ф. Міщенко, О. Левицький, І. Лучицький, В. Науменко, Н. Молчановський, М. Шугуров, обов'язки секретаря редакції виконував Гнат Житецький, який залишив про цей період яскраві спогади[20]. О. Лашкевич, намагаючись залучити якнайширше коло науковців та зацікавити їх у виданні, запровадив виплату гонорарів. З цього приводу він писав у листі до Д. Багалія 2 квітня 1888 р.: «Я вирішив витрачати свої власні кошти, щоби підтримувати наш журнал у цей трохи критичний для його існування час, тому доки у мене вистачить засобів, буду розраховуватися за статті і докладатиму всіх зусиль, щоб зробити його цікавим, щоб будь-що завоювати передплатників [...]»[21]. У цей час значно посилився вплив київської Старої громади на формування змісту журналу, його ідейну платформу, підвищився загальний науковий потенціал публікацій. На жаль, редакційно-видавнича діяльність О. Лашкевича тривала лише неповних два роки: 31 жовтня 1889 р. її перервала раптова смерть Олександра Степановича, яка знов поставила на порядок денний питання про подальшу долю «Киевской старины».

Тимчасово було вирішено прохати вдову Лашкевича взяти на себе видання журналу, а формальні обов'язки редактора було запропоновано виконувати секретареві редакції Євгену Кивлицькому. Працюючи з початку як секретар редакції, а у 1890 – першій половині 1893 рр. виконуючи обов'язки редактора журналу, він мав можливість щоденно спілкуватися з такими відомими вченими та неперечісними особистостями, як В. Антонович, О. Лазаревський, П. Житецький та ін. За згадками Г. Житецького, він був посередником між старшим поколінням співробітників журналу і «молодшою братією»: «Вже в університетські роки, – писав Г. Житецький, – коректна, стримана, серйозна постать Євгена Олександровича була чимало відома професорам та студентам і прізвище Містер, ствердилося за ним в житті надалі. Трохи старший від більшості своїх колег, він і тоді вже був визнаний «муж совєта», і таким порадником у практичному житті і в громадських справах залишався для всіх, з ким працював чи мав які відносини Євген Олександрович, на увесь свій останній вік»[22].

Однак, коли спадкоємці Лашкевича вирішили припинити збиткове видання, старогромадівці взяли на себе весь тягар по його утриманню і висунули на посаду видавця лікаря Ксенофонта Гамалію, який, на відміну від своїх попередників,

був лише формальним видавцем і майже не втручався у видавничі справи, якими займалася Стара громада.

У цей час, коли редакторські обов'язки продовжував виконувати Є. Кивлицький, наукове керівництво часописом здійснював відомий український історик та археограф Олександр Лазаревський, якого можна вважати «неофіційним редактором» журналу цього періоду. Син ученого, літературознавець Гліб Лазаревський підкреслював у своїх спогадах, що «дорогим для батька, улюбленим був журнал «Киевская старина», якому він віддавав так багато з дня його заснування аж до самої смерті, то працюючи в особливому його редакційному комітеті, то виконуючи обов'язки фактичного його редактора, водночас не залишаючи майже жодної книжки журналу без своїх статей, рецензій, заміток, зредагованих матеріалів тощо, чи то за своїми підписами, чи то без них – анонімно. Недарма редакція цього журналу після смерті батька поклала на його труну вінок з красномовним написом: «вірному другові «Київської Старини»»[23]. У будинку Олександра Матвійовича часто відбувались редакційні засідання, про що свідчать записи як у його щоденнику, так і в щоденнику його доньки Катерини[24]. Взагалі деякий час (упродовж 1890–1891 рр.) редакція «Киевской старины» містилися у сусідньому з будинком Лазаревського приміщенні на Мало-Володимирській вулиці, № 32 (нині – вул. О. Гончара). Як згадував Гліб Лазаревський, на нього «лягли обов'язки головного зв'язкового поміж батьковим кабінетом і редакцією, де за невеликим столом працював Кивлицький, при чому найкоротший і найприємніший шлях був просто через тин нашого садка»[25]. В. Горленко у листах до О. Лазаревського неодноразово зазначав, що у редакційних справах звик звертатися до Олександра Матвійовича і що спілкування з ним завжди спонукало його працювати для «Киевской старины»[26].

Зі свого боку М. Стороженко у своїх спогадах відзначав, що О. Лазаревський влаштовував у себе по вівторках редакційні сходини, на які часто запрошував його з братом Андрієм, О. Левицького, М. Василенка, М. Біляшівського. Він також наголошував, що після смерті Ф. Лебединцева хоча й обіймали редакційне крісло О. Лашкевич, а згодом Є. Кивлицький, «дійсним редактором був Лазаревський», який у своєму кабінеті, у колі запрошених на нараду однодумців планував заздалегідь зміст наступних чисел журналу, намічав, хто з авторів міг би взятися за розробку цих чи інших питань з української минувшини[27]. Н. Полонська-Василенко, характеризуючи участь у виданні М. Василенка, наголошувала на тому, що у той час фактичним редактором часопису був О. Лазаревський, а журнал мав «характер громадського підприємства» та відіграв велику роль у поширенні національної свідомості[28].

Окрім будинку О. Лазаревського, редакційний комітет іноді збирався у відомого землевласника і мецената Василя Тарновського (який мешкав тоді у будинку І. Бродського на розі Володимирської, 48 та Театральної площі). Як згадував М. Стороженко, «превеликою було втіхою для В. В., як сходилися до нього гуртом співробітники «Київської Старини». Душею цього осередка під той час був О. М. Лазаревський»[29]. Ці зібрання називали ще «пастилою», бо відбувалися вони завжди за заповненим стравами столом. Постійно відвідували наради та брали участь у дискусіях В. Науменко, М. Шугуров, Н. Молчановський, М. Василенко, Я. Шульгин, В. Щербина, Є. Трегубов, В. Горленко, М. Лисенко, К. Михальчук, Андрій та Микола Стороженки, І. Нечуй-Левицький. У найбільшій залі оселі В. Тарновського «по мурах було розвішано у кілька рядків портрети булої козачої старшини чи то в оригіналах, що він скрізь вишукував та скуповував [...], чи то у копіях. Повз мури було поставлено багацько скляних шаф зі стародавньою шовковою, оксамитною одежею, сідлами, булавами, бунчуками, шаблями, пістолями, рушницями тощо, а посеред зали чимало вітрин з чарками, ложками, образами, слуцькими поясами тощо. Нарізно було поставлено Шевченківську колекцію. Як, було, увіходили у залу, то усіма думками переносилися у часи Гетьманщини»[30], – мальовничо описував М. Стороженко атмосферу в київській квартирі В. Тарновського, в якій періодично відбувалися зібрання співробітників «Киевской старины».

У 1893 р. розпочався новий етап в історії журналу, пов'язаний з ім'ям Володимира

Науменка. Ось як про прихід В. Науменка на посаду редактора згадував Гнат Житецький: «Вже з кінця 90-го року розпочалися клопотання, щоб за постійного редактора був старий та давній громадянин. Визнавалося, що найкраще було б, якби пощастило провести на редактора В. П. Науменка, людину літературного таланту, жваву, енергійну і тактовну; таку думку особливо старанно підтримував П. Г. Житецький і з ним погоджувались ще дехто з громадян (Гамалій, Трегубов, Шульгин, Новицький, Косач). Навпаки, не досить задоволені з цієї кандидатури [...] були найбільш діяльні співробітники: О. Лазаревський, О. Левицький і ще дехто, що побоювалися через міру виразного підкреслювання «україноφільського» партійного напрямку журналу та ще й через те, щоби деякі поважні і цінні наукові дослідники, не охочі до «україноφільства», не відійшли від співробітництва в «Киевской старине»[31].

Микола Стороженко, який вперше запізнав Володимира Павловича ще в роки навчання у 2-й Київській гімназії, змалював його наступний образ: «Височенької постаті, стрункий та хибкий, з русявим волоссям і бородою та свіжим обличчям, з веселим та приязним поглядом, балакав спокійно, з повагою, немов сам він прислухався до того, що він промовляв, – таким він залишився, покіль я його знав, до кінця свого живота, що так трагічно на старості перервалося. Як прийшов він до нас уперше, приязно нас привітав, став біля кафедри, обіпершись об неї правим ліктем, та й почав нам викладати своїм баритональним голосом [...] Дуже він нам відразу вподобався»[32].

Через кілька років В. Науменко перебрав на себе й справу видання журналу. Той факт, що у 1890-х рр. «Киевская старина» повністю перетворилася на друкований орган Старої громади, опосередковано підтверджував у своїх спогадах, присвячених В. Науменку, Микола Василенко. Відзначивши, що коло співробітників журналу було значно ширше за число діячів Старої громади, М.Василенко наголошував на тому, що «Киевская старина» за часи редагування В. Науменка була справжнім «зовнішнім віддзеркаленням Громади»[33].

Микола Василенко згадував, що Володимир Науменко був «людиною суспільною», і такий характер він намагався надати своїй діяльності на посаді редактора, через що редакція «Киевской старины» являла собою ніби родину[34]. Редакційні зібрання відбувалися у цей період доволі регулярно, переважно на вулиці Кузнечній, 14, де мешкав Володимир Павлович та упродовж 1891–1899 рр. містилася редакція журналу (нині – вулиця Горького / Антоновича, садиба початку XX ст., побудована архітектором А. Краусcом). На цих зібраннях редактор знайомив присутніх зі змістом наступних чисел журналу та матеріалами, які надійшли до редакційного портфеля. У свою чергу співробітники розподіляли між собою ці матеріали для перегляду, рецензування та підготовки до друку, а також доповідали й обмінювалися думками щодо вже відрецензованих рукописів. Збори закінчувалися зазвичай вечерею, яка носила «родинний характер».

З душевною теплотою згадував В. Науменка у своїх спогадах один з провідних діячів українського національного руху Є. Чикаленко: «Коли восени 1900 р. я вступив в Київську громаду, – писав Євген Харлампович, – то вона складалася з 20–25 чоловік. Хоч по статуту обраного голови в Громаді не було, а головував господар хати, в якій по черзі збиралися, але фактичним головою її, керівником був тоді Володимир Павлович Науменко. Вище середнього росту, тендітного складу, з туберкульозним виглядом, з густою русявою бородою і таким же чубом, з ясними очима і дуже приємними рисами обличчя, він здавався років на двадцять молодшим за свої 50 років і поряд з своїми синами виглядав скоріше їхнім старшим братом, ніж батьком. Дуже популярний в Києві педагог, незвичайно тактовний, лагідний в обходженні, як казали «дипломат» – що вмів ладити зо всіма, навіть з попечительським округом, від якого, як учитель, а потім директор приватної гімназії, цілком залежав. Добрий промовець як на московській, так і на українській мові, надзвичайно безкорисна і розумна в практичних справах людина [...]»[35].

Одним з найближчих помічників Науменка у веденні редакційних справ, «його правою рукою» був Єлисей Трегубов – активний діяч Старої громади, викладач київських гімназій. Він, керуючи конторою «Киевской старины», одночасно виконував

функції і коректора, і скарбника, і навіть кур'єра та цензора до поважних співробітників журналу. Як відзначав Гнат Житецький, «людина спокійна, урівноваженого характеру, акуратна, помітлива в ділах громадських, Трегубов усюди, за що брався, вносив лад, невтомність праці»[36].

Важливу роль в «оновленні» журналу, наближенні його формату і змісту до вимог громадсько-політичного життя кінця XIX ст., відіграв Василь Доманицький. Саме з його ініціативи у журналі 1899 р. було започатковано відділ «Текущие заметки», до якого він готував інформацію про події у культурному, науковому та громадському житті Наддніпрянської України і Галичини. Намагаючись порушити усталену в журналі академічну традицію та «відчини двері» матеріалам про сучасне громадське життя [37], він, як і його однодумці – засновники видавництва «Вік» О. Лотоцький, С. Єфремов, Ф. Матушевський, В. Дурдуківський – прагнув розширити коло читачів «Киевской старины» та вплинути на формування їх національної самосвідомості. Проте В. Доманицькому, за спогадами сучасників, було складно знайти підтримку серед старогромадівців. О. Лотоцький, згадуючи у «Сторінках минулого» про підготовку В. Доманицьким журнальних оглядів для чергових чисел «Киевской старины», з жалем відзначав, що вони виходили у надто скороченому вигляді[38]. Зі свого боку С. Єфремов у спогадах «Про минулі дні» писав, що «Вітер» (В. Доманицький) «усією душею» припав до «Киевской старины», тому що вбачав у ній «точку прикладання, єдину на той час, української науки»: «У нас перед очима проходило це захоплення Вітрове цим журналом. Почав він з коректи, потім перейшов до дрібних заміток наукового змісту й нарешті почав заповняти другий відділ журналу звістками й замітками на злобу дня. Треба признати, що оживлення «Киевской старины» почав Доманицький і спершу боровся за його сам-один»[39]. Незважаючи на нерозуміння старших членів редакції, В. Доманицькому все ж таки вдалося «пустити в видання живого духу сучасности», і запроваджений ним відділ, за висловом С. Єфремова, якоюсь мірою виконував на той час місію української газети[40].

Значну роль в еволюції журналу та оновленні його змісту відіграв на початку XX ст. український громадський діяч і меценат Євген Чикаленко, який своїми пожертвами намагався всіляко підтримати розвиток українських студій та художньої літератури. Однією з важливих його ініціатив було встановлення спеціальної премії у розмірі 1000 крб. за кращу синтетичну науково-популярну працю з історії українського народу. Таким чином Чикаленко вирішив вшанувати пам'ять своєї восьмирічної доньки, яка померла внаслідок хвороби у 1895 р.

1900 р. він вступив до Старої громади і до редакційного комітету «Киевской старины» та розпочав активні заходи щодо розширення репертуару журналу. Того ж року редакція завдяки Є. Чикаленку ввела гонорар за художні твори – 30–50 руб. за друкований аркуш. Євген Харлампович хотів наповнити «Киевскую старину» «більш сучасним духом» і покладав у цьому зв'язку великі надії на входження до складу редакції на початку 1900-х рр. С. Єфремова та Ф. Матушевського. Зважаючи на яскраво виражені дипломатичні здібності, він виступав посередником між старшим і молодшим поколіннями старогромадівців.

Важливим для глибшого розуміння кризової ситуації, що склалася у журналі на межі XIX–XX, є листування Є. Чикаленка з Б. Грінченком, С. Єфремовим та І. Липою. Зокрема, 22 січня 1899 р. Є. Чикаленко писав у листі до Б. Грінченка: «Журнала, котрий поміг би виробить інтелігенцію, ми мабуть і не доб'ємся, а «К[иевская] старина», котрій дозволено тепер друкувать український текст, вже показала, що вона не здатна до життя, не може оживить, сплодить нову силу, бо сама ледве дише. Може, тепер вона трохи оживе, може, зацікавить публіку українською белетристикою. Поживем-побачим, а тим часом треба дбать, щоб розповсюдить її якомога ширше, все-таки, може, вона наверне якусь назрілу душу»[41]. У надісланому майже одночасно листі до І. Липи (від 16 січня 1899 р.) Є.Чикаленко між іншим зазначав: «До речі про «К[иевскую] Старину»; журнал сей з сього року стає двоязичним, як «Основа»; в портфелі редакції єсть 4 драми К[арпенка]-Карого, повісті П. Мирного, навіть Франка. Але, на жаль, дозволено друкувать український текст тоді, коли журнал вже розгубив всіх своїх

передплатників. Поки ми доб'ємось чисто українського органа, то сей сам загине від байдужости публіки. Треба прикласти всі старання, аби «К[иевская] Старина» за сей рік придбала як найбільше передплатників, щоб вона стала на свої ноги, бо вже немає змоги платить щорічні дефіцити [...] Коли двоязичієм не прибавляться передплатники, то журнал закриється»[42].

Запровадивши гонорари, Є. Чикаленко намагався сприяти поширенню творів українського письменства, заохотити письменників писати українською мовою та залучити їх до співробітництва в «Киевской старине». Він вважав, що розвиток української літератури сприятиме загальному культурному піднесенню, формуванню національно свідомої інтелігенції. Прохаючи І. Липу поширювати серед знайомих літераторів інформацію про гонорари за українські твори, підготовлені для «Киевской старины», Є. Чикаленко підкреслював, що «гроші, зароблені українським письменством, будуть особливо цінні»[43]. Він прагнув відкрити нові літературні таланти, проторувати шлях у творче життя молодим письменникам: «Я думаю, що се дасть змогу нашим молодим письменникам розвернутись, підготувать грунт для якого-небудь нового сіяча, котрий засіє ниву яким-небудь новим насіннєм, котре нагодує, зогріє нашу країну»[44]. І далі він просто закликав І. Липу: «Поможіть мені, голубе, з'єднать при «К[иевской] Старині», все, що може держать в руці українське перо, говоріть, пишіть до всіх наших письменників, котрих знаєте особисто; нехай вони забудуть особисті рахунки; нехай підуть на компроміси, аби скупитись, показати молоді, що ми не одживаєм віку, а ще вступаєм в життя»[45].

За рік у листі до Б. Грінченка від 8 листопада 1900 р. Є. Чикаленко наголошував: «Дуже радий, що Ви взялись за белетристику, бо «К[иевская] старина» зовсім не має співробітників, і з тисячі рублів, асигнованих на гонорари за белетристику, зросходували за рік тільки 400 рублів. Правда, редакція сама винна, бо ні до кого не писала, коли се їй поставлено було в умову і навіть перелічено фамілії, до кого треба звернутись. Окрім того, редакція, видно, і не бажає побільшити виділ белетристичний, бо «К[иевская] старина» журнал історичний і в йому повинні премірувати статті історичні. Я ж такої думки, що тілько белетристика може спасти сей журнал від смерти, і сю думку тверджу всім членам редакції і настоюю на тім, щоб вони виплачували белетристам всю тисячу за рік, рахуючи 30–50 р[ублів] за аркуш»[46]. 20 лютого 1901 р. Є. Чикаленко висловлював у листі до Б. Грінченка радість з приводу того, що останній надіслав до журналу «гарну повість» («Під тихими вербами»), про яку дуже схвально відізвався В. Науменко: «Ся звістка для мене дуже радісна, можетаки «К[иевская] старина» стане сучасною «Основою» і збере біля себе письменників наших і привабить читачів»[47]. Він був глибоко переконаний у тому, що тільки за рахунок белетристичного відділу можна збільшити кількість передплатників.

Констатуючи певне покращення ситуації з оновленням та розширенням журнальної палітри, Є. Чикаленко зазначав 19 березня 1901 р. у листі до І. Липи: «Взагалі тут люде не сплять, а рухаються по всіх напрямках. Недавно порішено побільшити кожну книжку «К[иевской] Ст[арины] на два аркуші; се побільшення піде на белетристику, бібліографію та звістки. Постановлено мати платного помічника редактора, котрий вестиме переписку редакції та складатиме два останніх відділа. Напевне це трохи оживить журнал, коли цензура не поставить перешкод. На инчий журнал теж нема надіи, бо цензура забороняє знову навіть медичні брошури [...]»[48].

У своїх спогадах Є. Чикаленко яскраво описав «відкриття» творчого таланту молодого Володимира Винниченка: спочатку з захопленням прочитали оповідання «якогось незнайомого Винниченка» секретарі редакції С. Єфремов та Ф. Матушевський, а згодом «взяв рукопис і тут же, не встаючи, прочитав те оповідання з великим інтересом» і сам Чикаленко, який так захопився оповіданням, що відразу ж пішов до Науменка і переконав його надрукувати у журналі[49]. Так з'явився у 1902 р. на сторінках «Киевской старины» перший друкований твір В. Винниченка «Сила і краса».

Атмосферу редакції кінця XIX – початку XX ст. яскраво відображають спогади «Про дні минулі» представника нової генерації української інтелігенції, талановитого літературознавця і критика Сергія Єфремова. Він був введений у коло співробітників

«Киевской старины» Є. Чикаленком і наприкінці 1901 р. почав виконувати замість Василя Доманицького, який виїхав з Києва на лікування, обов'язки секретаря редакції. З певною іронією С. Єфремов описує консерватизм старогромадівців, небажання «старих» розширювати організацію, приймати молодь у своє коло. Проте все ж таки перемагав здоровий глузд і вагомий аргумент Є.Чикаленка – «розмножайтесь, а то перемрете, то й насіння по вас не буде»[50].

Після входження до редакції на початку 1900-х рр. В. Дурдуківського та Ф. Матушевського, які одночасно були обрані й до складу Старої громади, за висловом С. Єфремова, почалося «оживлення цих важкеньких інституцій», стала формуватися у них «молодша фракція», яка за підтримки Є.Чикаленка могла вже деяким чином впливати на зміст журналу.

С. Єфремов відзначав у спогадах, що коли він долучився до видання «Киевской старины», журнал переживав критичну годину: «Старий вигляд його – чисто наукового видання – вже минався, бо старі співробітники потроху одходили, волею й неволею, а нових такого ж типу не прибувало»[51]. Хронічний дефіцит покривав «старий Хорс» – В. Симиренко, а всі найближчі співробітники працювали безоплатно, «з пієтету до самої справи». Проте зміна політичної ситуації та наростання нового українського революційного руху ставили перед єдиним в Наддніпрянській Україні українознавчим часописом нові вимоги і завдання. Молоде покоління вимагало суттєвого оновлення, за висловом С. Єфремова, «археографічного видання», привнесення на його сторінки подиху сучасності завдяки розширенню публіцистичного та белетристичного відділів. «Всіма своїми і хибами, і достоїнствами, – писав С. Єфремов про тогочасну еволюцію змісту «Киевской старины», – вона цілком малює той час з його невиразними ще змаганнями, що глибоко нуртувалися всередині життя, але потроху пробивалися вони й на поверх. Не диво, що публіка все більш цікавилися журналом [...] «Киевская старина» почала промощувати собі дорогу в ті круги, де не цікавилися спеціальними питаннями науки, зате з хвилювання стежили за життям, якого слабенький одлиск почав і на наш журнал падати»[52]. Нові члени редакції (зокрема, С. Єфремов та Ф. Матушевський, підтримувані Є.Чикаленком) «тягли «Киевскую старину» до живішого темпу, до обмеження в ній «науки» та до заповнення її живішим матеріялом, як белетристичним, так і публіцистичним»[53]. Отже, життя перетворило «Киевскую старину», за висловом С. Єфремова, на «арену боротьби за нові течії», але ця внутрішня боротьба між «старим» і «молодим» поколіннями у середині редакції надавала журналові характеру «двоїстості», оскільки «старим» було складно покинути свій «україноφільський» світогляд і «стати на цілком українську позицію»»[54].

Сутність цього конфлікту полягала не тільки у традиційній боротьбі поколінь, кожне з яких мало своє світобачення і світосприйняття, але й у глибинних політичних та націотворчих процесах, що відбувалися у суспільстві на межі століть. Представники молодого покоління не могли задовольнитися культурницькими настановами старогромадівців, їх поміркованістю, схильністю до компромісів, вони прагнули більш кардинальних, революційних змін і готували для них підґрунтя. В. Науменко, який користувався незмінною повагою у середовищі поміркованої інтелігенції, був визнаним і шанованим у Києві педагогом, сприймався новим поколінням як «старий семидесятник», «обережний, лагідний і далекий від революційної психології»[55].

У цей час редакція журналу спочатку перемістилася з Кузнечної, 14 на вулицю Тарасівську, 15 (тут були підготовлені №№ 9 – 12 за 1899 р., усі за 1900 р. та №№ 1–9 за 1901 р.). А від жовтня 1901 р. вона містилася на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці, у будинку № 60 (нині вул. Саксаганського), де були випущені №№ 10–12 за 1901 р., всі числа за 1902 р. та №№ 1–8 за 1903 р.

Описуючи редакційні збори, що відбувалися на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці «в невеличкій окремій квартирі в другому поверсі на вулицю», С. Єфремов згадував, що на них звичайно були присутні В. Науменко, В. Беренштам, М. Василенко, Є. Трегубов, П. Косач, Є. Чикаленко, Н. Молчановський, Є. Кивлицький, М. Біляшівський, О. Левицький, Ф. Матушевський, рідше відвідували Л. Личков та

І. Лучицький. У цей час О. Лазаревський, який раніше був найдіяльнішим співробітником часопису, вже не відвідував збори через поганий стан здоров'я. «Докладав про справи звичайно Науменко, присутні розбирали поточну чергову роботу: читання й оцінку рукописів, що приходили до журналу, пропонували власні теми чи готові праці, рецензії, дрібні замітки та документи»[56].

Після конфлікту, який стався на одному з редакційних засідань між О. Левицьким та С. Єфремовим і був спричинений розміщенням на шпальтах часопису інформації про видання РУП, С. Єфремов улітку 1902 р. відмовився від обов'язків секретаря редакції і передав їх Ф. Матушевському (хоча членом редакції і співробітником журналу він залишався до кінця його існування)[57]. Слід зазначити, що невдовзі С. Єфремов відновив «приятельські» стосунки з О. Левицьким, оскільки «поважав в ньому його великі знання, щирість та безпосередність вдачі»[58].

Цікавим є зауваження С. Єфремова про мову спілкування у редакції. Зокрема, він зазначав, що «старі члени редакції часто й охоче переходили на російську мову, і тільки Чикаленко та ми, наймолодші, говорили раз у раз по-українському і потроху привчили й решту редакції говорити тільки по-українському»[59].

Водночас не можна відкидати й тієї важливої ролі, яку відіграли співробітники «Киевской старины», послідовно відстоюючи в умовах тотальної русифікаційної політики царату право української мови на літературний розвиток. Завдяки цілій низці заходів, вжитих В. Науменком у 1890-х рр., журналу 1897 р. було надано право друкувати українські художні твори[60]. Непересічне значення для поширення українського слова та розвитку національної літератури мало заснування 1899 р. книгарні «Киевской старины», яка розташовувалася на Безаківській вулиці, 8 (нині – вулиця Симона Петлюри). На думку С. Єфремова, з часу заснування української книгарні можна відраховувати початок сталого й систематичного розповсюдження української книжки, розгортання ширшої видавничої діяльності. Ця книгарня довгий час була «єдиним публічним українським місцем», а завдяки самовідданій у ній праці В. Степаненка «набула справді всеукраїнської ваги і зробилася одним з найжвавіших нервів українства та центром розповсюдження української ідеї»[61].

У 1902 р. на кошти Старої громади було споруджено т. зв. Троїцький народний дім (нині – Київський національний театр оперети; архітектори В. Осьмак та Г. Антоновський), який отримав назву за місцем свого розташування – Троїцькою площею (сучасна адреса – вул. Червоноармійська / Вел. Васильківська, 53). Це був своєрідний «дім народної просвіти» з чудовою бібліотекою, театральним і читальним залами. Тут засідало очолюване В. Науменком Київське товариство грамотності. Сюди у вересні 1903 р. було перенесено й редакцію «Киевской старины», де були підготовлені останні річники журналу (№№ 9–12 за 1903 р.; всі числа за 1904–1906 рр.), а згодом у 1907 р. випуски журналу «Україна».

С. Єфремов, характеризуючи еволюцію «антикварного журналу», відзначав, що «Киевская старина» проробила той самий шлях, що й українство в Росії в цілому: «З попусканням цензурних віжок, ми бачимо, журнал потроху і дедалі все сміливіше заповнюється – спершу українською белетристикою, а потім і публіцистикою на українські теми, і вже на початку 1900-х років набуває обличчя цілком сучасного. І це не було випадком. Боротьба за пристосування «Киевской Старины» до вимог сучасності проводиться планово і цілком свідомо; використовується тут кожна оказія задля поширення програми та освіження змісту в журналі: антикварні інтереси, що мали захисний характер, усе далі відходять назад і журнал робиться органом української думки того часу – звичайно дуже обмеженим і неповним, що міг говорити лише пошепки і на нечисленні легальні теми, але то була вже не вина, а нещастя, – наслідок політичного становища українства в умовах царської Росії до 1905 р. Гурток вчених, що стояв тоді біля журналу, в переважній більшості своїй менш усього належав до типу кабінетних діячів. Він ставив перед собою й чисто громадські завдання та й саму науку українознавства клав лиш за підвалину до всебічного визволення українського народу»[62].

Революція 1905 р. завдала нищівного удару по закону 1876 р. Наслідком

царського маніфесту від 17 жовтня 1905 р. та наступних указів від 24 листопада 1905 р. та 26 квітня 1906 р. український народ нарівні з іншими недержавними націями Росії отримав право на свою пресу. «Киевская старина», яка довгий час була єдиним періодичним органом українофільської спрямованості на «підросійській» Україні, позбулася цієї ролі внаслідок появи україномовних періодичних видань. За цих умов редакція «Киевской старины» повинна була відшукати для журналу відповідну форму й місце в системі новонароджених громадських й наукових інституцій. За спогадами Є.Чикаленка, у Старій громаді почали обговорювати можливість реорганізації «Киевской старины» у громадсько-політичний та літературно-науковий журнал на зразок «Основи», навіть пропонувалась назва – «Київська Основа»[63]. Водночас у середовищі української інтелігенції загострилась дискусія щодо перспектив розвитку національної преси. Б. Грінченко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, разом із Є.Чикаленком та В. Леонтовичем виступили з ініціативою заснування нового українського періодичного органу, вважаючи «Киевскую старину» «антикварною» та «українофільською».

Однак В.Науменко здійснив ще одну спробу реорганізації часопису. Восени 1906 р. він запросив до себе на нараду О. Левицького, Є. Трегубова, Є. Чикаленка, В. Леонтовича та П. Косача, на якій виклав розроблену ним програму реорганізації «Киевской старины» у науково-літературно-публіцистичний журнал. О. Левицький висловився за продовження видання «Киевской старины» за старою програмою, а Є. Чикаленко наполягав на доцільності об'єднання навколо «Літературно-наукового вісника», перенесеного М. Грушевським зі Львова до Києва[64]. Все ж таки В. Науменку вдалося відстояти свій проект, і на засіданні Старої громади всі, за винятком Є. Чикаленка, проголосували за видання журналу «Україна».

«Україна» значно відрізнялася від своєї попередниці – «Киевской старины» – не тільки загальним спрямуванням та тематикою публікацій, але й авторським складом. Активними співробітниками редакції стали представники нової генерації українських учених та громадських діячів – Дмитро Дорошенко, Симон Петлюра, Микола Порш, Іван Стешенко, Андрій Яковлів. Яскраву картину перебігу тогочасних редакційних зібрань змалював у своїх спогадах про «давнє-минуле» Д. Дорошенко:

«У складі української преси у Києві зайшли з початку 1907 р. деякі зміни. Старий заслужений місячник «Киевская старина», що цілих 25 років був одиноким органом українознавства, перейшов цілком на українську мову і прийняв назву «Україна». Покійний В.Доманицький, що вже давно працював у редакції «Киевской старины», покидаючи у кінці 1906 р. Київ, порадив редакції запросити до ближчої участі в журналі когось із «молодих», щоб оживити його і надати йому більш сучасний характер. На початок закликали мене. Редагував «Киевскую старину» Володимир Науменко, що мав тоді свою власну приватну гімназію, редакція ж містилася в Народному домі, де Науменко був головою. На долині в Народному домі була театральна заля, в якій з весни 1907 р. постійно грала українська театральна трупа під дирекцією М. Садовського, і велика аудиторія для викладів; на горі винайняла помешкання київська «Просвіта», а поруч з нею містилася редакція «України». Щовівторка відбувалися сходини редакційної колегії, і ось на такі сходини попав і я. Простора кімната була уставлена великими шафами, в яких містилася бібліотека, що, як я довідався, належала ще редакції «Основи» 1860-х рр. У інших частинах тих шаф зберігався архів «України» – справжня скарбниця, яка далеко ще не була використана. На засідання редакційної колегії прийшли самі старші люди: О. Левицький, Я. Шульгин, Є. Трегубов, Є. Кивлицький, усі – вчителі київських гімназій. Старий сторож редакції, дуже інтелігентного вигляду, – всі звали його Варфоломій Степанович – вніс самовар, поставив хліб, перекуску і пляшку червоного вина. Спочатку сіли вечеряти. Буваючи й далі на сходинах редакційної колегії, я спостеріг, що вони відбувалися за певним ритуалом: незмінно подавалася на стіл одна й та сама перекуска, чай і вино. Спочатку старі вечеряли, розповідали про події з життя шкільної округи, критикуючи окружне начальство, а потім приступали до редакційних справ. Мені ще раніше було через Доманицького замовлено огляд українського життя в 1906 р. Я приніс з собою ру-

копис і читав його. Старі ухвалили його до друку. Я запропонував колегії запросити до співробітництва в журналі й Петлюру. Це було прийнято, і з того часу Петлюра зробився так само як і я відвідувачем редакційних сходин і до кожної книжечки журналу давав якусь статтю»[65].

Однак поміркована платформа «Киевской старины» вже не відповідала нагальним потребам українського національного руху. «Україна» також виявилася неспроможною об'єднати навколо себе молоду генерацію українських діячів, які долучилися до творення нової української преси. До того ж проведена В. Науменком реорганізація журналу не задовольнила наукову спільноту, оскільки за своїм рівнем публікації «України» значно поступалися її попередниці.

Таким чином, Стара громада через зміну суспільно-політичної ситуації, відсутність фінансування, неприйняття молодою генерацією українських діячів культурологічного, «українофільського» характеру видання та переорієнтацію останніх на співробітництво з «Літературно-науковим вісником» М. Грушевського та заснованою Є. Чикаленком й В. Леонтовичем «Громадською думкою» була змушена припинити видання «Киевской старины», а згодом й «України».

Проте, аналізуючи пройдений «Киевской стариной» чвертьвіковий історичний шлях, неможливо не визнати її непересічну роль у формуванні історичних поглядів та світогляду кількох поколінь українських діячів. М. Грушевський, який досить критично оцінював громадську діяльність співробітників журналу і відзначав, що «Киевская старина» була «противницею українства як політичної програми» та не виходила за межі «благонадійності», відводив журналу почесне місце в українській історії кінця XIX – початку XX ст. За його визначенням, «упродовж майже цілої чверті століття журнал зберігав за собою центральне значення в українознавстві, декою мірою навіть – в українському інтелігентському житті Росії. За тогочасних умов, при неможливості мати українські товариства, українську пресу, «Киевская старина» була органом українофільства, виступала від імені української інтелігенції, і водночас її гурток був свого роду науковою українською корпорацією, науковою установою, єдиною в своєму роді»[66].

Науковий і джерельний потенціал публікацій «Киевской старины» уже понад століття привертає сталу увагу дослідників української минувшини. Свого роду пророчими виявилися слова М. Стороженка про значення журналу: «Яка б доля не спіткала Україну, – писав він у своїх спогадах, – проте не вдасться нікому подужати зруйнувати той пам'ятник майже з трьох сотень книжок, що залишило наше покоління майбутнім із надписом «1882–1906» [...]. Хто б коли не починав якої розвідки по історії України, без «Київської Старини» обійтися він не зможе [...]»[67]. Ще один співробітник журналу Володимир Данилов наголошував у далекому 1907 р.: «Киевская старина» – це багатюща скарбниця, яка довго ще не буде вичерпана, це широка програма, що накреслює для майбутніх дослідників України шляхи і цілі», підкреслюючи, що у галузі історіографії обійти мовчанкою «Киевскую старину» неможливо, оскільки упродовж чверті століття вона була органом історичної думки для всіх учених, що розробляли українську тематику[68].

Таким чином, спогади та листування авторів «Киевской старины» дають можливість відтворити «образ» журналу у свідомості сучасників, відчути атмосферу, яка панувала на редакційних засіданнях, наблизитися до розуміння особистісних стосунків, що склалися між редакторами та співробітниками, представниками різних генерацій українських діячів, що гуртувалися навколо журналу та Старої громади. Незважаючи на суб'єктивний характер, вони наближають нас до розуміння контексту епохи та опосередковано підтверджують вагому роль, яку відіграв часопис у розвитку українознавчих досліджень та формуванні національної свідомості, її наукового й культурологічного підґрунтя.

1. Див. зокрема: *Кучинский Н. В.* Журнал «Киевская старина» и украинский литературный процесс конца XIX – начала XX ст.: Автореф. дис ... канд. филол. наук / Н. В. Кучинский. – К., 1990; *Матях В. М.* Проблеми історії України XVI–XVIII ст. у висвітленні журналу «Киевская старина»: Автореф. дис... канд. іст. наук / В. М. Матях. – К., 1993; *Палієнко М. Г.* Журнал «Киевская старина» в громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук / М. Г. Палієнко. – К., 1994; *Палієнко М.* «Київская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / Марина Палієнко. – К.: Темпора, 2005.

2. *Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907). – К.: Темпора, 2003; *Стороженко М.* З мого життя / упоряд., авт. вступ. ст. В. Ульяновський. – К.: Либідь, 2005; *Єфремов С.* Щоденник (1.01.1895 – 4.02.1896). Про дні минулі (1876–1907): спогади / вступ. ст. І. Гирича. – К.: Темпора, 2011; *Василенко Н.* В. П. Науменко и «Киевская старина» // Палієнко М. «Київская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Темпора, 2005. – С. 169–184; *Житецький Ів.* «Киевская Старина» сорок років тому: Історичні нариси та спомини // За сто літ. – 1928. – Кн. 3. – С. 125–146; *Лазаревський Г. О.* Київська старовина / упоряд. І. М. Забіяка, О. О. Лазаревський. – К.: МАУП, 2007.

3. Див. зокрема: *Кучинський М.* Журнал «Киевская старина» та О. М. Лазаревський // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 58–66; *Болабольченко А.* Василь Доманицький і «Киевская старина» // Київська старовина . – 2006. – № 4. – С. 149–165; *Коваленко О.* Григорій Милорадович і журнал «Киевская старина» // Сіверянський літопис. – 2007. – № 6. – С. 147–152; Листування Д. І. Багалія з редакцією журналу «Киевская старина» / публ. та упоряд. Г. М. Старикова // Сумська старовина. – 2007. – № 21–22. – С. 22–55; *Казакевич О.* Павло Житецький і «Киевская старина» // Київська старовина. – 2010. – № 5. – С.64–72; *Орел Ю. В.* Тема «Киевской старины» в листах В. П.Науменка до М. Ф. Сумцова у фондах ЦДІАК України (до 130-річчя від дня видання першого номеру журналу «Киевская старина») // Архіви України. – 2012. – № 3. – С.95–102.

4. *Старовойтенко І.* Євген Чикаленко: людина на тлі епохи. – К.: Темпора, 2009; Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування. 1903–1928 роки / упоряд. та вст. ст. І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2010; Євген Чикаленко, Володимир Винниченко. Листування. 1902–1929 роки / упоряд. та вст. ст. Н. Миронець. – К.: Темпора, 2010.

5. *Стороженко М.* З мого життя / упоряд., авт., вступ. ст. В. Ульяновський. – К.: Либідь, 2005. – 432 с.

6. *Ульяновський В.* Три «лики» Миколи Стороженка: «малоросійство» – «російство» – «українство» // Стороженко М. З мого життя... – С. 5.

7. Там само. – С.14, 16.

8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. ІІІ, од.зб.142, арк.1.

9. *Житецький Ів.* Перші роки «Киевской старины» та М. І. Костомаров // Україна. – 1926. – Кн. 4. – С.102.

10. *Стороженко М.* З мого життя... – С.178.

11. ІР НБУВ, ф. ІІІ, од. зб. 3746.

12. Цит. за: *Данилов В.* Материалы для биографии Н. И. Костомарова // Україна. – 1907. – Т.4. – № 11/12. – С. 251.

13. *Береншатам В.* Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова // Киевская старина. – 1885. – Т.12. – № 6. – С. 227.

14. *Грушевський М. С.* Спомини // Київ. – 1988. – № 12. – С. 120–121.

15. Там само.

16. ІР НБУВ, ф.155, од. зб.18, арк.11.

17. *Ульяновський В.* Три «лики» Миколи Стороженка: «малоросійство» – «російство» – «українство»... – С.31.

18. *Багалій Д. І.* Листи до мене професора В.Б.Антоновича як матеріал до його

біографії // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. – Харків, 1926. – Ч.2. – С.133.

19. *Стороженко М.* З мого життя... – С.179.

20. *Житецький Іг.* «Киевская Старина» сорок років тому: Історичні нариси та спомини // За сто літ. – 1928. – Кн. 3. – С. 125–146.

21. Листування Д. І. Багалія з редакцією журналу «Киевская старина» / публ. та упоряд. Г. М. Старикова // Сумська старовина. – 2007. – № 21–22. – С. 44.

22. *Житецький І.* Кивлицький Євген Олександрович: Некролог // Україна. – 1925. – Кн. 6. – С.181.

23. *Лазаревський Г.* Київська старовина: Спогади // Українська література. – 1943. – № 7. – С. 97.

24. ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 68468, арк.23зв.; од. зб. 68503, арк.27, 35зв.

25. *Лазаревський Г.* Київська старовина: Спогади // Українська література. – 1944. – № 2. – С.130.

26. ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 67977, 67981.

27. Стороженко М. З мого життя... – С.328.

28. *Полонська-Василенко Н.* Микола Прокопович Василенко // Полонська-Василенко Н. Спогади / упоряд. та вступ. ст. В. Шевчука. – К., 2011. – С. 368.

29. Там само. – С.182.

30. Там само.

31. *Житецький Іг.* «Киевская старина» сорок років тому // За сто літ. – 1928. – Кн. 3. – С. 145–146.

32. *Стороженко М.* З мого життя... – С.138.

33. *Василенко Н.* В.П. Науменко и «Киевская старина» // Палієнко М. «Кіевская старина» у громадському та науковому житті України... – С. 178.

34. Там само. – С. 179–180.

35. *Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907). – К.: Темпора, 2003. – С.212.

36. *Житецький Іг.* Трегубов Єлисей Кипріянович // Україна. – 1925. – Кн. 6. – С.184–185.

37. *Волкотруб Л.М.* До питання про видавничо-наукову діяльність В.Доманицького / Л.М.Волкотруб, В.О.Аврахов // Сторінки історії: зб. наук. праць. – 2011. – Вип.32. – С.87.

38. *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Варшава, 1934. – Ч. 3. – С. 162.

39. *Єфремов С.* Про дні минулі (1876–1907): спогади // Єфремов С. Щоденник (1.01.1895 – 4.02.1896). Про дні минулі (1876–1907): спогади. – К.: Темпора, 2011. – С. 388.

40. Там само. – С. 389, 497.

41. Листи Є. Чикаленка до Б. Грінченка // Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи... – С. 259.

42. Листи Є. Чикаленка до І. Липи // Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи... – С. 322.

43. Там само. – С. 324.

44. Там само.

45. Там само. – С. 325.

46. Листи Є. Чикаленка до Б. Грінченка // Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи... – С.266.

47. Там само. – С. 267.

48. Листи Є. Чикаленка до І. Липи... – С. 329.

49. *Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907)... – С. 230.

50. *Єфремов С.* Про дні минулі... – С.500.

51. Там само. – С. 498

52. Там само. – С. 499-500.

53. Там само. – С. 501.

54. Там само. – С. 500–501.

55. *Зайцев П.* В.П.Науменко: Некролог // Книгар. – 1919. – Ч. 25–26 (Вересень – Жовтень).

56. *Єфремов С.* Про дні минулі... – С.501.
57. Там само. – С.498, 503.
58. Там само. – С.503.
59. Там само. – С.501.
60. Докл. про відстоювання редакцією прав української мови та стосунки з царською цензурою див.: *Паліенко М.* «Кіевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Темпора, 2005. – С. 68–76, 161–169.
61. *Єфремов С.* Про дні минулі... – С.434.
62. *Єфремов С.* М.Ф.Біляшівський на громадській роботі // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1926. – Кн. IX. – С.56–57.
63. *Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907)... – С.299.
64. Там само. – С.329.
65. *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє-минуле (1901–1914). – Вінніпег; Манітоба, 1949. – С. 95–96.
66. *Грушевский М. С.* Историография 1880–1890 гг. Лазаревский и кружок «Киевской старины» // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – СПб., 1914. – Т.1. – С. 30.
67. *Стороженко М.* З мого життя... – С.178.
68. *Данилов В.* Литературные поминки // Исторический вестник. – 1907. – Т.109. – С. 212.

В статье на основании сравнительного анализа мемуарного и эпистолярного наследия украинских общественных и культурных деятелей конца XIX – начала XX вв. реконструируется «образ» журнала «Киевская старина» в оценке современников и через призму исторической эпохи.

Ключевые слова: «Киевская старина», исторический журнал, Стара громада, украинское национальное движение, мемуары, переписка, исторический источник.

In the article an «image» of the journal «Kievskaja Starina» has been reconstructed in the assessment of the contemporaries and in the context of historical epoch, on the basis of comparative analysis of the Ukrainian social and cultural figures' memoirs and epistolary heritage of the late 19th – beginning 20th centuries.

Key words: «Kievskaja Starina», historical journal, Stara Hromada, Ukrainian national movement, memoirs, correspondence, historical source.

УДК 908(477.51):929

Жанна Тоцька

●

ВНЕСОК ЧАСОПИСУ «ЧЕРНИГОВСКИЕ ГУБЕРНСКИЕ ВЕДОМОСТИ» У РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

У статті на основі аналізу історико-краєзнавчих досліджень, оприлюднених на сторінках газети «Черниговские губернские ведомости», висвітлено внесок часопису у розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині.

Ключові слова: «Черниговские губернские ведомости», Чернігово-Сіверщина, історичне краєзнавство.

Значним імпульсом для розвитку історичного краєзнавства в регіоні стало видання газети «Черниговские губернские ведомости». Особливий інтерес у контексті нашого дослідження мають матеріали її неофіційної частини, в якій систематично публікувались статті та матеріали з історії та етнографії. «Черниговские губернские ведомости» поступово перетворились у своєрідний організаційний осередок історико-краєзнавчих студій. У цьому плані роль видання була настільки значною, що в 1856 р. в «Журнале Министерства народного просвещения» відзначалось: «Неофициальная часть «Черниговских губернских ведомостей» отличается обилием статей разнообразного содержания, непосредственно касающихся Малороссийского края»[1].

Ідея видання місцевих газет виникла в урядових колах ще на початку XIX ст. В архіві Міністерства фінансів збереглася записка міністра Є. Ф. Канкріна, з якою він звернувся до комітету міністрів у грудні 1828 р., запропонувавши видавати в губерніях місцеву пресу. 5 січня 1829 р. комітет міністрів розглянув записку Є. Ф. Канкріна, затвердив основні її положення і передав своє рішення на затвердження імператору. 19 січня 1829 р. Микола I затвердив положення, згідно з яким був створений міжвідомчий комітет для розробки законопроекту про місцеві офіційні газети. 27 жовтня 1830 р. відбулося затвердження положення про видання «Губернских ведомостей». Воно складалося з 7 розділів та 65 параграфів[2]. Загальне керівництво виданням «Губернских ведомостей» здійснювало Міністерство внутрішніх справ, а на місцях – губернатори. З різних причин початок видання «Губернских ведомостей» затягнувся на кілька років. Тільки 3 липня 1837 р. з'явився закон про обов'язкове видання при усіх губернських правліннях місцевих газет, які мали складатися з офіційної та неофіційної частин. З 1838 р. «Губернские ведомости» почали видаватися в Чернігівській губернії.

Урядові інстанції постійно стежили за публікаціями в неофіційній частині «Черниговских губернских ведомостей» та спрямовували їх у відповідне русло. Це знайшло відображення у численних законодавчих актах XIX – початку XX ст. У Повному зібранні законів Російської імперії опубліковано понад 30 законодавчих актів, що регулювали видання «Губернских ведомостей». За час свого існування вони пережили періоди піднесення та занепаду, які були пов'язані у першу чергу з політичною обстановкою в країні.

Указом сенату від 9 квітня 1837 р. було засновано Київський цензурний комітет, який офіційно розпочав свою роботу 8 лютого 1838 р. Редакція «Черниговских губернских ведомостей» повсякчас надсилала до Київського цензурного комітету рукописи

© Тоцька Жанна Валеріївна – доцент кафедри історії та археології України Чернігівського національного університету імені Т. Г. Шевченка.

матеріалів для отримання дозволу на друкування[3]. Відтак історичні матеріали, опубліковані в «Черниговских губернских ведомостях», супроводжувалися приміткою «с разрешения Киевского цензурного комитета»[4]. У циркулярі Міністерства народної освіти від 10 березня 1855 р. за № 344 про внесення змін до програми «Губернских ведомостей» зазначалося, що в неофіційній частині дозволяється публікувати матеріали з історії, географії, археології, статистики, етнографії, а також про надзвичайні явища та події в регіонах. Водночас редакторів застерігали від публікації текстів, які містили «вымысел или непринадлежащую к самому предмету обстановку, каковы повести и рассказы»[5]. Циркуляром Міністерства народної освіти від 21 червня 1855 р. за № 1304 заборонялося друкувати на сторінках «Губернских ведомостей» матеріали, які містили відомості про «военные и административные действия правительства»[6]. З 1858 р. Київський цензурний комітет вимагав від редакції «Черниговских губернских ведомостей» надання воєнному цензору по одному примірнику часописів, які вже пройшли попередню воєнну цензуру[7]. Також надсилали до Київського цензурного комітету рукописи статей, які після цензурного перегляду поверталися до Чернігова з поміткою «одобрено к напечатанию»[8]. У 1862 р. редакторів періодичних видань було зобов'язано повідомляти справжні імена авторів, які друкувалися під псевдонімами[9].

Як слушно відзначила О. В. Дудар, «у часи, коли Україна не мала власної державності, періодика (україномовна та російськомовна) сприяла збереженню та утвердженню культурної самобутності та національної окремішності українського народу. Видання на зразок «Черниговских губернских ведомостей», незважаючи на пильний нагляд губернської адміністрації та ретельні перевірки матеріалів публікацій Цензурним комітетом, поєднували у собі висвітлення урядового курсу з надзвичайно актуальними на той час історичними, краєзнавчими та етнографічними дослідженнями»[10].

У 1850-х рр., коли неофіційну частину «Черниговских губернских ведомостей» редагували М. М. Білозерський, а потім О. В. Шишацький-Ілліч, вона стала організаційним центром доволі інтенсивної краєзнавчої роботи, довкола якого гуртувались місцеві дослідники. З цього приводу О. В. Шишацький-Ілліч, звертаючись до читачів, зазначав, що, не применшуючи значення інших публікацій на сторінках «Черниговских губернских ведомостей», «археология, история, этнография и статистика края составляют самое существенное их свойство; потому, что этот источник всех интереснее, разнообразнее и менее всех разобран для науки... Сколько у нас есть курганов, могил, городищ, урочищ с интересными об них рассказами и преданиями; сколько есть народных дум, легенд... в которых дух народа вливается светлою, кристальною струей со всеми изгибами и мелочами... Много еще у нас есть сокрытого золота, но некому собрать, промыть и очистить это золото для науки. Причины этому, кажется нам, заключаются в том, что не всякий желает понять важность наших народных памятников, а этого жаль, крепко жаль»[11].

Завдяки старанням молодих редакторів, які зуміли згуртувати навколо себе однодумців, газета збагатилася нарисами з історії міст та сіл Чернігівщини, матеріалами з фольклору та етнографії, старовинними юридичними актами тощо. Саме в цей час «Черниговские губернские ведомости» досягли апогею свого розвитку.

У розвитку історичного краєзнавства на Чернігівщині важливу роль відігравала наукова і творча інтелігенція, представники якої наполегливо вивчали рідний край, заглиблювались в його історію. У цей час з «Черниговскими губернскими ведомостями» співробітничали місцеві історики і літератори Д. Ф. Грембецький, С. О. Котляров, І. Г. Кулжинський, П. Г. Линевич, О. М. Лазаревський, М. А. Маркевич, Г. О. Милорадович, С. Д. Ніс, І. О. Самчевський, А. І. Страдомський та ін. Активними дописувачами газети були також Ф. Богуславський, Никодим (Алешковський), А. І. Страдомський, Л. І. Глібов, П. С. Єфименко, О. В. Маркович, П. С. Кузьменко, П. Огієвський, О. Д. Тулуб та інші.

На сторінках «Черниговских губернских ведомостей» також публікувалися матеріали, зібрані співробітниками губернського статистичного комітету, який вже в 30 – 40-х рр. XIX ст. звернувся до вивчення історії краю[12]. Але з низки об'єктивних

причин цей напрямок в діяльності комітету натоді не набув належного розвитку.

Уже в середині XIX ст. для того, щоб зорієнтуватися у великому обсязі історичних матеріалів, опублікованих на сторінках «Черниговских губернских ведомостей», виникла потреба у впорядкуванні відповідного бібліографічного покажчика. У 1857 р. Г. О. Милорадович уклав перший такий покажчик за 1838 – 1857 рр. Після тривалої перерви у 1908 р. члени Чернігівської губернської архівної комісії уклали новий покажчик статей, вміщених у «Черниговских губернских ведомостях» за 1838 – 1906 рр. У передмові до нього, зокрема, зазначалося, що «с великим трудом дело составления указателя доведено до конца соединенными усилиями членов комиссии: священника К. Т. Карпинскаго, Е. А. Корноухова, П. М. Добровольскаго, Р. Р. Чернецкаго. Составители указателя сознают, что труд их во многих отношениях является несовершенным. Но это в большей мере зависит не от них, а от тех условий, при которых приходилось работать, не имея под руками цельных экземпляров»[13]. Слід зауважити, що й на сьогодні у жодній з бібліотек України, на жаль, немає повного комплекту «Черниговских губернских ведомостей».

Наукова спадщина чернігівських істориків першої половини XIX ст. достатньо різноманітна. Одним з найпоширеніших жанрів історико-краєзнавчих досліджень на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» у дореформений період залишались описи окремих населених пунктів – міст, містечок, селищ, монастирів. Успадковане від краєзнавців XVIII ст. намагання висвітлювати не тільки історію населеного пункту, а й природне середовище, розвиток ремесел і торгівлі часом призводило до безсистемної компіляції. Цей недолік певною мірою притаманний навіть кращим працям С. О. Котлярова і М. А. Маркевича про Чернігів, І. О. Самчевського та І. М. Сбітнева про Новгород-Сіверський, І. Г. Кулжинського про Ніжин, Г. О. Милорадовича про Любеч, О. В. Шишацького-Ілліча про Олишівку[14]. Останній у передмові до своєї праці «Местечко Олишевка» зазначав: «Главная цель предполагаемой статьи состоит в том, чтобы указать сперва – местность и первоначальное зарождение Олишевки, её народное состояние – из преданий; постепенное совершенство и её положение в отношении историческом; далее – указать особенности тамошнего народа; предоставить сведения о местной промышленности и сельском хозяйстве»[15]. Вочевидь, краєзнавці першої половини XIX ст. вважали, що регіональні особливості слід характеризувати лише комплексно – в історичному, географічному, статистичному та етнографічному відношеннях.

С. О. Котляров у своєму історичному та статистичному описі Чернігова, зокрема, писав: «Прежде, чем укажу я на главные эпохи исторической жизни Чернигова, постараюсь изобразить его в теперешнем положении». Його «Взгляд на Чернигов» складався з таких структурних підрозділів: «Положение, пространство и виды города. – Его разделение. – Состав полиции. – Городские доходы и расходы. – Устройство города. – Неудобства и удобства для жизни. – Народонаселение. – Торговля. – Промышленность. – Общественные заведения. – Замечательные здания. – Предания о курганах. – Пещеры. – Историческое обозрение города»[16]. Відтак анонімний рецензент журналу «Москвитянин» слушно зазначив, що основу праці С. О. Котлярова складають не історичні відомості, а зібрані ним статистичні матеріали[17]. Разом з тим праця С. О. Котлярова «Город Чернигов» становить значний інтерес у загальному контексті розвитку історичного краєзнавства. Розділ «Историческое обозрение города» С. О. Котляров розпочав із заснування міста: «О Чернигове упоминают летописцы, в первый раз в самом начале X века (906 г.), но он мог существовать и гораздо прежде ... Одни рассказывают, что Чернигов основан в V, VI веке при передвижении славянских племен и назван по черным лесам, которые тогда находились в Чернигове; другие полагают, что Чернигов основан в VII или начале VIII века и назван по имени своего основателя, Князя Черного... Наконец, третьи решительно утверждают, он существовал уже в IX веке городом, то есть в то время как правитель Руси Олег, победив Северян (в 884 г.), находившихся тогда под властью Казаров, присоединил их область к обширным своим владениям... Точные же исторические сведения о нем находим несколько позже, именно с 906 года, когда тот же Олег

заключил с Греческим Императором Леоном выгодный договор.., о существовании Чернигова еще в IX веке... у автора нет никакого памятника того времени»[18]. С. О. Котляров також досить докладно описав давньоруські собори й монастирі, звернув увагу на курганні старожитності, навів пов'язані з ними легенди й, зокрема, засвідчив стан кургану княжни Черни. Якщо М. Є. Марков у 1816 р. обстежив цей величезний курган на подвір'ї Ремісничого училища неподалік від Чорної могили й відзначив, щовін насыпанный «до исхода десятого столетия», то С. О. Котляров у 1851 р. писав, що «курган ныне местами срыт в уровень с грунтом». Саме в цей проміжок часу і відбулося руйнування кургану, який пов'язували з княжною Черною (Цорною), донькою легендарного князя Чорного[19]. Джерельну базу студії С. О. Котлярова складали, за його ж свідченнями, праці «М. Е. Маркова, А. Ф. Шафонского; Историю о Малой России – Конисского, Д. Бантыш-Каменского и Государства Российского – Н. Карамзина, и частью летописи; Очерки Истории Малороссии; Соловьева и др.»[20].

Праця С. О. Котлярова «Город Чернигов» належить до перших узагальнюючих студій з історії Чернігова, оприлюднених на шпальтах «Черниговских губернских ведомостей». Того ж таки року вона з'явилася окремим виданням під назвою «Описание города Чернигова». Крім того, С. О. Котляров був автором ще чотирьох публікацій в «Черниговских губернских ведомостях» за 1850 – 1851 рр., що містили цікаві відомості з історії регіону: «Озеро Лобное (близ Суража), «Театр в Чернигове», «Взгляд на внутреннюю торговлю в Черниговской губернии», «Заметки по пути из г. Козельца до м. Новой Басани».

У 1852 р. на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» була надрукована праця М. А. Маркевича «Историческое и статистическое описание Чернигова». Як і С. О. Котляров, він намагався всебічно висвітлити історію Чернігова[21]. Студія починається з характеристики місцезнаходження Чернігова й опису православних храмів та монастирів Чернігова, кам'яних та дерев'яних будівель, колишніх укріплень, пожеж та інших стихійних лих, що спіткали Чернігів протягом багатьох століть. Автор також навів статистичні відомості про соціальний склад та чисельність населення Чернігова у 1850 р., ціни на основні продукти. Опісля досить докладно схарактеризовано торгівлю і промисловість, навчальні заклади, бібліотеки, друкарні. У розділі про Чернігівський козацький полк М. А. Маркевич навів перелік чернігівських полковників. Крім того, він описав герб та археологічні старожитності міста.

У 1851 р. на сторінках газети було оприлюднено цікаву пам'ятку з історії Чернігова – «Заметки старожила, или Чернигов за 45 лет» Д. Ф. Гембецького. Нарис являє собою оригінальне історичне джерело, що віддзеркалює колоритну картину життя Чернігова на зламі XVIII – XIX ст. і містить цікаві дані про історичну топографію та заняття мешканців Чернігова[22].

У широкому історичному контексті історія міста була розглянута в нарисі І. Барвинського «Исторический взгляд на Малороссию вообще и на Чернигов в особенности». Автор висвітлює історію міста, починаючи з першої згадки про нього в літопису під 907 р. до 1635 р., коли Чернігів став центром Чернігівського воєводства[23].

Крім студій С. О. Котлярова та М. А. Маркевича, в «Черниговских губернских ведомостях» було опубліковано анонімні компіляції «Краткие исторические сведения о городе Чернигове», «Историческое описание Чернигова», в яких стисло викладено історію Чернігова X – початку XIX ст.[24]. У 1846– 1847 рр. у «Черниговских губернских ведомостях» також було оприлюднено «Исторические сведения о Черниговской губернии» від князювання Мстислава Володимировича (1125 – 1132) до 1782 р., коли місто стало центром Чернігівського намісництва[25].

Загалом краєзнавчі дослідження про населені пункти Чернігівщини мали схожу структуру: місцезнаходження, історичний екскурс, церкви і монастирі, промисловість, торгівля, заняття, звичаї та побут місцевих жителів. Дослідження починалися визначенням географічного положення та природно-кліматичних умов, зазначенням відстані до найближчих міст. Особлива увага приділялася історії виникнення населеного пункту, походженню його назви. Більшість дослідників при цьому спиралися на документи, які зберігалися в місцевих архівах. Іноді у додатках до історичних

досліджень публікувались окремі джерела – грамоти та укази царів, універсали гетьманів та полковників. За браком писемних джерел краєзнавці часом спиралися на пам'ятки усної народної творчості. Це, зрештою, не дивно, адже, на думку О. О. Ковальчук, історики доби романтизму вважали народні думи, пісні й перекази ледь не головними джерелами з історії України: «вони не лише залучаються як матеріал для реконструкції минулого, але й у межах джерельної бази відіграють роль парадигми; традиційні письмові джерела фольклоризуються, серед усього різноманіття джерел відбираються ті, що увиразнюють народну концепцію історії України»[26].

Заслуговує на увагу ґрунтовне дослідження О. В. Шишацького-Ілліча «Местечко Олишевка (Козелецкого уезда Черниговской губернии) в историческом и этнографическом отношении», що спочатку було оприлюднене на сторінках «Черниговских губернских ведомостей»[27], а згодом вийшло окремою книгою. О. В. Шишацький-Ілліч репрезентував Олишівку шляхом поєднання даних історичного, статистичного, топографічного та фольклорно-етнографічного характеру і використовував історичні джерела та народнопоетичні твори як свідчення регіональної специфіки локальної субкультури[28].

Висвітлюючи розвиток промисловості, сільського господарства і торгівлі, краєзнавці відзначали зазвичай основні галузі господарства, заняття жителів, особливості проведення ярмарків, які склалися історично й мали суттєву специфіку[29]. Вони також наводили відомості про місцевих жителів, характеризували їхній зовнішній вигляд, основні риси характеру, мову, побут. З цього приводу О. В. Шишацький-Ілліч зазначав: «Изучить основательно какой бы то ни было народ можно не иначе, как только внимательно вникнуть в его жизнь прошлую и настоящую – в его обычаи, предания, поверья, суеверия и его особенную, отличительную характерность»[30]. Також в дослідженнях з історії міст та сіл, як правило, наводились відомості про чисельність та соціальний склад мешканців, кількість дворів і хат козаків, міщан, селян тощо.

Особлива увага в дослідженнях з історії населених пунктів приділялася місцевим храмам. Так, І. Г. Кулжинський в «Описании города Нежина» висвітлив історію усіх 23 ніжинських храмів[31]. О. Богаєвський у статті «Краткое описание достопримечательных древностей города Чернигова» поряд з історією заснування Чернігова та походженням його назви подав опис «замечательнейших памятников древности» Чернігова – Спасо-Преображенського та Борисоглібського соборів, Єлецького Успенського монастиря, церков Святого Пророка Іллі та Святої Параскеви П'ятниці[32]. М. А. Маркевич окремий розділ своєї праці «Историческое и статистическое описание Чернигова» присвятив опису місцевих монастирів та церков. Спираючись на доробок авторів перших друкованих праць з церковної історії краю Д. Туптала та І. Галятовського, він докладно зупинився на минувшині та старожитностях Чернігівських Єлецького і Троїцько-Іллінського монастирів, колишніх П'ятницького та Борисоглібського монастирів.

Крім того, в «Черниговских губернских ведомостях» у дореформений період було опубліковано невеликі за обсягом, але змістовні нариси І. Базилевича, Ф. Богуславського, О. Боровського, М. Ісаєнка, І. Калиновського, К. Попенченка, Т. Стефановського, І. Танського з історії цілої низки містечок і сіл регіону – Батурина, Седнева, Воронежа, Понорниці, Нових Млинів, Ямполя, Кам'янки, Крупичполя, Плоского, Орловки, Стахорщини та ін. Незважаючи на компілятивний характер і певну тематичну обмеженість цих краєзнавчих студій місцевих дослідників, наявний в них фактичний матеріал і сьогодні зберігає свою наукову та пізнавальну цінність.

Редакція газети «Черниговские губернские ведомости» приділяла значну увагу публікації статей з церковної історії регіону. Оскільки в єпархії на той час не існувало спеціалізованого церковно-історичного товариства та друкованого органу, дослідники церковної старовини гуртувалися навколо редакції «Черниговских губернских ведомостей». З нею активно співпрацювали священнослужителі Ф. Богуславський, Ф. Боровський, А. Іващенко, ієромонах Никодим, А. Киселевич, Л. Корицький, Г. Мироненко, П. Линевич, В. Липський, М. Любарський, П. Огієвський, К. Попенченко, М. Прокопович, Т. Стефановський, А. Страдомський, І. Танський, М. Шишацький та

ін. Вони доклали чимало зусиль для вивчення церковної старовини краю, виявлення та оприлюднення документальних матеріалів з історії Чернігівської єпархії. Праці дослідників церковної історії Чернігівщини першої половини XIX ст. відрізнялись від історичних описів XVIII ст. залученням ширшого кола джерел – описів монастирського майна, бібліотек, грамот та універсалів, пам'яток архітектури. Загалом у «Черниговских губернских ведомостей» у дореформений період було опубліковано близько 70 матеріалів з церковної історії Чернігівщини, які дозволяють скласти уявлення про духовне життя і православні святині краю.

Значну частину краєзнавчих студій, опублікованих на сторінках газети, становлять історичні нариси, присвячені Домницькому, Єлецькому Успенському, Костянському, Крупицькому Батуринському, Любецькому, Ніжинському Введенському, Рихлівському, Рувимо-Сосницькому, Троїцько-Іллінському, П'ятницькому монастирям[33]. Зокрема, історію Ніжинського Благовіщенського монастиря висвітлено в нарисі ієромонаха А. Іващенка, який вперше навів відомості про новітню історію обителі[34]. І. О. Самчевський надав редакції газети описи Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря 1786 та 1810 рр. М. Ісаєнко у 1860 р. опублікував у «Черниговских губернских ведомостях» розвідку «Пещеры близ Ильинской церкви в Чернигове», присвячену історії підземного монастиря, заснованого у XI ст. відомим церковним діячем давньоруської доби Антонієм Печерським, який народився в Любечі на Чернігівщині[35].

Монастирі Чернігівщини цікавили краєзнавців не тільки як чудові архітектурні комплекси, а й як культурно-просвітницькі центри та великі господарські осередки. Як правило, ці дослідження мали схожу структуру – спочатку визначалося місцезнаходження монастиря та наводився його докладний опис, потім висвітлювалася історія виникнення та діяльності обителі, додавався список настоятелів.

М. І. Калиновський у 1850 р. опублікував у «Черниговских губернских ведомостях» розвідку «Черниговский Елецкий Успенский первоклассный монастырь», в якій висвітлив його історію та схарактеризував діяльність «примечательных» архімандритів – Л. Барановича, І. Галятовського, Ф. Углицького, Д. Туптала, І. Малицького[36].

Історія храмів Чернігівщини представлена на сторінках газети краєзнавчими розвідками, авторами яких здебільшого були місцеві священики. Вони охоче відгукувалися на прохання редакції «Черниговских губернских ведомостей» надавати нариси з історії церков Чернігівської губернії з описами тих старовинних Євангелій, що в них зберігаються. «Описания рукописных и старопечатных книг, хранившихся в церквях Глуховского, Городницкого, Козелецкого, Кролевецкого и Остерского уездов», впорядковані місцевими священиками[37], зберігаються в особовому фонді редактора газети М. М. Білозерського в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України. Один з них, укладений священиком с. Ярославка Глухівського повіту Г. Мироненком, у 1854 р. був опублікований на сторінках «Черниговских губернских ведомостей»[38]. О. В. Шишацький-Ілліч оприлюднив текст власноручного напису митрополита С. Яворського у Євангелії з церкви с. Красилівки Козелецького повіту, яке є цінним джерелом до вивчення біографії святителя.

У 1841 р. на сторінках газети було опубліковано «Записку о храме святого Спаса», підготовлену протоієреєм Чернігівського Спаського собору І. Єленевим, в якій він відзначив, що засновано храм було між 1023 р. та 1036 р. князем Мстиславом Володимировичем на місці давньоруського язичницького капища. Значну увагу в «Записке» приділено «терему у святого Спаса», який, на думку автора, знаходився «при входе в собор на левой стороне, и тут были погребаемы Черниговские князья»[39]. Це припущення згодом було підтверджено археологічними дослідженнями В. П. Коваленка у 1985 р.[40]І. Єленев першим висловив думку, що грецькі літери, викарбувані на одній з внутрішніх колон собору, означають «звание мастера или место сооружения сих столбов», а не рік заснування пам'ятки, як помилково вважав автор «Описания времени начала построения, докончения и по разорении возобновления соборной церкви» 1783 р.[41]. Префект Чернігівської духовної семінарії О. Огієвський-Охотський упорядкував «Записку о некоторых достопримечательностях Черниговского

Спасо-Преображенского кафедрального собора», яка містить опис церковних старожитностей з ризниці собору, складений на основі описів майна XVIII ст.[42].

Значну увагу місцеві дослідники присвятили вивченню історії Чернігівської єпархії. Створена ще у 992 р., особливого розквіту Чернігівська єпархія набула у часи, коли її очолював архієпископ Лазар Баранович (1657 – 1693)[43]. Так, соборний ієромонах Никодим (Алешковський), досліджуючи першопочатки Чернігівської ієрархії, зазначав, що «после между-архиерейства первым епископом Черниговским был Зосима Прокопович. Биограф Л. Барановича протоирей Страдомский, считает, что Зосима имел своё местопребывание в Черниговском Елецком монастыре, но это не так. Иродион Жураковский, занимавший кафедру Черниговской епархии через 66 лет после Зосимы, в своём доношении Священному Синоду, пишет, что Зосима жил в Печерском монастыре в Киеве и занимался делами как Киевской, так и Черниговской епархии. А открытие Черниговской епархии последовало уже в 1658 г. при митрополите Дионисии Балабане и епископе Лазаре Барановиче, вступившем на престол Черниговской епископии по смерти преосвящённого Зосимы»[44]. У 1854 – 1858 рр. на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» побачила світ серія статей та нарисів Никодима (Алешковського) з історії Чернігівської ієрархії кінця X – першої половини XIX ст., а також нарис історії Новгород-Сіверської єпархії. Значний інтерес становлять його дослідження «Антоний Стаховский, архиепископ Черниговский, Новгород-Северский и всего Севера», «Епископы Черниговские и Новгородка-Северского», «Описание бывшей Новгородско-Северской епархии», «ОписаниеЧерниговской иерархии»[45]. Також слід відзначити ґрунтовні нариси Никодима (Алешковського), присвячені єлецьким архімандритам І. Галятовському, І. Малицькому, Ф. Углицькому та І. Максимовичу, оприлюднені у «Черниговских губернских ведомостях»[46].

Як слушно зауважила чернігівська дослідниця О. С. Гейда, Никодим (Алешковський) «першим звернув увагу на плутанину у зв'язку зі згадками у джерелах чернігівського єпископа Неофіта у 992 р. та 1072 р. і довів, що насправді на чолі Чернігівської єпархії перебували два єпископи – Неофіт I (згадується під 992 р.) і Неофіт II (згадується під 1072 р.). Не враховуючи цю важливу деталь, дослідники й досі припускаються прикрих помилок. До позитивних рис праць Никодима слід віднести і висвітлення історії Чернігівської єпархії другої половини XIII – початку XVII ст., коли регіон увійшов до складу Великого князівства Литовського, а пізніше Речі Посполитої. Цікавою є розвідка Никодима про відновлення єпископської кафедри в Чернігові. Автор, спираючись на документально підтверджені факти, стверджує, що чернігівська кафедра була відновлена 1657 р., і першим чернігівським владикою був Л. Баранович, а єпископство його попередників І. Косинського (1628 – 1631 рр.) та З. Прокоповича (згадується у 1649 р., помер 1657 р.) було лише номінальним»[47].

Значну частину краєзнавчих публікацій на шпальтах «Черниговских губернских ведомостей» становили пам'ятки фольклору, що було пов'язано зі становленням української етнографії. У цей час тривало нагромадження емпіричної бази фольклорно-етнографічних студій і закладання основ наукового інструментарію. На думку С. В. Чибирак, стимулом до активного вивчення народної культури стали національно-визвольні рухи, що охопили країни Європи, в контексті яких пожвавилось зацікавлення рідною старовиною в середовищі української інтелігенції[48].

П. О. Куліш, підкреслюючи важливість оприлюднення на сторінках газети пам'яток фольклору, у відгуку на статтю О. В. Шишацького-Ілліча «О памятниках местной народности» писав: «Недавно А. В. Шишацкий-Иллич записал в с. Красиловка Козелецкого уезда Черниговской губернии думу, относящуюся к морским походам язычников Варяго-Русов в Грецию...85-летняя старуха Гуйдиха, передавшая её г. Шишацкому-Илличу уже не существует. Страшно подумать, сколько ещё в наше время гибнет сокровищ народного духа, по недостатку таких людей, как Шишацкий-Иллич! Открытием этого памятника южно-русской поэзии он сделал в её истории эпоху, и его заслуга не уступает заслуге графа Мусина-Пушкина, первого издателя «Слова о полку Игореве»[49].

У 1857 р. в «Черниговских губернских ведомостей» було оприлюднено «Сборник малороссийских пословиц и поговорок» О. В. Шишацького-Ілліча, до якого увійшли фольклорні матеріали, зібрані у Козелецькому, Ніжинському та Остерському повітах, а також деякі прислів'я, записані О. М. Лазаревським, О. П. Огієвським, В. М. Смирницьким та П. О. Кулішем[50]. Особливості мовної культури населення Козелецького повіту були висвітлені в розвідках О. В. Шишацького-Ілліча «О народном языке и говорах Козелецкого уезда» та Д. Лавриненка «Памятники украинской народной словесности: песни, записанные в м. Олишевке Козелецкого уезда»[51].

Прислів'я та приказки натоді також стали предметом досліджень багатьох фольклористів, етнографів, істориків – усіх, хто цікавився народною культурою. О. М. Лазаревський у 1853 р. на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» вмістив статтю «Малороссийские пословицы и поговорки», до якої увійшли 30 прислівних одиниць. Наступного року вчений оприлюднив ще 456 зразків прислів'їв, записаних у Чернігівській та Полтавській губерніях[52]. Священик П. Огієвський опублікував у газеті добірку «Местные народные пословицы и поговорки», яка містила 234 прислів'я та «народные приметы», записані в Ніжинському повіті[53].

У середині XIX ст. особливості мови, духовної та матеріальної культури селян чернігівського Полісся місцеві дослідники вивчали на підставі програми, розробленої Російським географічним товариством.Так, студент Чернігівської духовної семінарії Ф. Богуславський опублікував на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» нарис «Село Юриновка Новгород-Северского уезда Черниговской губернии в историческом и этнографическом отношении», до якого увійшло понад 50 прислів'їв та приказок[54]. Крім того, Ф. Богуславський у 1854 р. оприлюднив у газеті фольклорні студії «Народное предание о ручье Буковище, в с. Юриновке Новгородсеверского уезда» та «Озеро Синее (народное предание)», які містять цікаву інформацію, що виявляє спосіб буття та мислення місцевих жителів[55].

У 1859 р. у «Черниговских губернских ведомостей» побачила світ дебютна студія О. А. Тищинського «Об украинских пословицах и поговорках»та записані у Городнянському повіті народні оповідання[56]. Крім того, О. А. Тищинський оприлюднив на шпальтах часопису варіант української народної пісні, записаної у Городнянському повіті, яка супроводжувалася кваліфікованим коментарем[57].

Виявляючи наукове чуття та спираючись на тривалу пошукову роботу, місцеві дослідники описували усі складові фольклорного фонду, фіксуючи портрет етнотипу, соціально-побутову, етнічну специфіку тощо. Слід зазначити, що, керуючись методом комплексного дослідження, краєзнавці першої половини XIX ст. об'єднували фольклористику та етнографію. Позитивною рисою авторських засад, яка свідчить про становлення наукового підходу, є усвідомлення регіональності сюжетів у межах однієї етнокультурної традиції. Так, розвідка А. Судаківського «Описание степени образования, нравов, обычаев и поверий жителей Черниговской губернии» суттєво доповнює уявлення про народну культуру краю[58]. П. Г. Линевич в «Этнографических сведениях о Черниговской губернии» висвітлив звичаї, повір'я, забобони, одяг, житло та особливості побуту місцевих мешканців[59]. Розвідка Д. Гавриленка «Некоторые черты быта казаков Черниговской губернии» присвячена особливостям побуту представників козацького стану[60]. Священик О. Боровський оприлюднив на сторінках газети цікаві «Этнографические сведения о с. Крупичполе, Борзенского уезда»[61]. Цінні етнографічні відомості містять етнографічні нариси О. В. Шишацького-Ілліча «Обычай при выборе сельского атамана в с. Свидовце, Козелецкого уезда» та «Святки в м. Олишевке, Козелецкого уезда»[62]. Загалом оприлюднення на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» комплексу народних пісень, прислів'їв та переказів стало помітною подією у культурному житті регіону.

На початку XIX ст. розпочалось вивчення археологічних пам'яток Чернігівщини, причому краєзнавців привертали передусім давньоруські курганні могильники та городища[63]. Відтак саме тоді відбулося своєрідне «відкриття» загублених у часі й просторі, забутих літописних міст краю, які опинилися в центрі уваги дослідників. Втім, археологічні дослідження того часу здійснювались переважно на аматорських засадах

і були позбавленні чіткої системи. Але вони формували певну дослідницьку традицію і сприяли поступовому накопиченню відомостей про давню історію Чернігівщини.

Г. О. Милорадович в одній зі своїх публікацій на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» навів переказ про походження колоритної назви кургану «Чортова ніжка» на околиці Любеча: «Преподобный Антоний, во времена своего жительства в Любече, молился в пещере и ему явился дьявол. Святитель прогнал его молитвами... и тот побежал к одному кургану. С того времени курган стали называть Чёртовою ногою»[64].

У газеті «Черниговские губернские ведомости» побачили світ численні статті з історії та генеалогії козацької старшини. Саме в цей час завершувалась практично-утилітарна доба генеалогії козацько-старшинських родів. Як зазначив В. В. Томазов, внаслідок дискримінаційного ставлення російської Герольдії до нащадків козацької старшини, їм доводилось наполегливо відшукувати докази свого шляхетського походження. Це значною мірою активізувало історико-генеалогічні студії, що позначилось і на змісті неофіційної частини «Черниговских губернских ведомостей». Ще в 1852 р. І. О. Самчевський оприлюднив у ній розвідку «Ещё один черниговский полковник (Подобайло)»[65] про забутого козацького ватажка, соратника Б. Хмельницького. Одним з перших цілеспрямоване вивчення генеалогії українських козацько-старшинських родин фахово розпочав О. М. Лазаревський. Питання про їх походження та стосунки цікавило його як матеріал для вивчення характерних рис цієї соціальної групи. Перші генеалогічно-біографічні дослідження О. М. Лазаревського були опубліковані у «Черниговских губернских ведомостях» ще на початку його наукової діяльності.Так, у 1853 р. у газеті побачили світ його статті «Чури или Цюри» та «Золотаренко Василий, полковник Нежинский»[66].

Наступного року О. М. Лазаревський опублікував у «Черниговских губернских ведомостях» статтю «Нежинские полковники». Дослідник навів перелік 19 ніжинських полковників від Прокопа Шумейка (1650 р.) до Андрія Жураховського (1767 – 1781 рр.) й опублікував універсал Б. Хмельницького від 1 серпня 1650 р. на полковництво Лук'яну Сухині[67].

Г. О. Милорадович у своїй праці «Местечко Любеч», що була оприлюднена на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» у 1855 р., навів перелік 13 чернігівських полковників[68]. У 1858 р. в газеті побачив світ нарис Г. О. Милорадовича про останнього генерального писаря Гетьманщини Василя Туманського, до якого автор додав листи від гр. П. О. Румяцева-Задунайського, кн. О. А. Безбородька та інших осіб[69].

Сімейній історії була присвячена ще одна праця молодого Г. О. Милорадовича – «Биографические очерки замечательных Милорадовичей», що побачила світ на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» у 1856 р., в якій автор особливо відзначив Михайла Милорадовича, полковника Гадяцького, та його нащадків[70]. Друге видання «Биографических очерков замечательных Милорадовичей» відрізнялося від попереднього детальнішою розповіддю про походження роду Милорадовичів.

С. Д. Ніс у 1859 р. опублікував у газеті розвідку «О полковнике Корсунском Андрее Кандыбе», в якій зазначив, що «Андрей Кандыба был первоначально сотником в Конотопе, потом канцеляристом Мазепиным, ...отправлен на жительство в Москву, где и пробыл до 1715 г. Потом был полковником Корсунским... В 1725 г. служил в Персии. В 1729 г. по представлению гетмана Данила Апостола назначен генеральным судьей»[71].

У часопису також публікувались бібліографічні покажчики книг та статей з історії, етнографії, археології та географії краю. У 1853 р. О. М. Лазаревському вдалося опублікувати в «Черниговских губернских ведомостях» «Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношении». У передмові до нього автор зауважив, що «составить подробный указатель источников... довольно трудно, потому что большая часть этих источников помещалась в периодических изданиях, пересмотреть их все и сделать *полный* перечень статей почти невозможно: пропуски здесь неизбежны. Сознавая всю пользу подобного

указателя, я решился составить его, полный, сколько позволили силы и средства мои»[72]. Покажчик складався з двох частин: І. Історія: 1. Історія. 2. Описи церков та монастирів. 3. Старожитності. 4. Біографії; ІІ. Географія: 1. Топографія. 2. Статистика. 3. Етнографія. 4. Подорожі.

Наступного 1854 р. на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» О. М. Лазаревський у статті «Обозрение книг, и статей периодических изданий, относящихся к истории и географии Малороссийского края за 1854 год» зазначив: «Напечатав в 1853 г. мой «Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края» я увидел в нём значительные недостатки, из которых многие впрочем не зависели от меня; это побудило меня заняться исправлением и добавлением его, тем более, что труд мой заслужил благосклонный отзыв редакции журнала Министерства народного просвещения. Указатель будет доведен до 1854 г. С этого же года я намерен дополнить его обозрением книг, статей периодических изданий, относящихся к истории и географии Малороссийского края, за каждый год отдельно. Обозрение будет состоять из трёх разделов: I. Книги. II. Статьи, помещённые в журналах и других периодических изданиях. III. Статьи, помещённые в губернских ведомостях»[73]. Доповненням до цієї праці були покажчики Г. М. Геннаді та Г. О. Милорадовича, які в різний час побачили світ на сторінках «Черниговских губернских ведомостей»[74]. У 1858 р. у Петербурзі О. М. Лазаревський видав нове, доповнене видання покажчика, в якому довів перелік джерел, надрукованих протягом 1622 – 1857 рр., до 554[75]. Слід зазначити, що він і донині зберігає певною мірою своє довідкове значення. Це видання молодий дослідник присвятив О. М. Бодянському. Річ у тім, що на основі спільного інтересу до історичного минулого України між студентом О. М. Лазаревським і тоді вже маститим істориком-археографом О. М. Бодянським ще у 1854 р. зав'язалося листування. О. М. Бодянський регулярно відповідав на листи початківця і в одному з них висловив ряд критичних зауважень щодо першого видання праці О. М. Лазаревського «Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношениях». Листування з О. М. Бодянським відіграло значну роль у формуванні його історичних поглядів та зацікавлень[76].

Значний інтерес становить ще один бібліографічний проект О. М. Лазаревського – «Украинская литературная летопись», що протягом 1856 – 1859 рр. публікувався у «Черниговских губернских ведомостях». До кожної із праць, зазначених в «Украинской литературной летописи», історик додавав стислу анотацію та характеристику. Наприклад, щодо «Южнорусских летописей, изданных Н. Белозерским» він зазначив, що ці пам'ятки «принадлежат к числу второстепенных источников для изучения украинской старины; тем не менее, пренебрегать ими нельзя. До этого издания мелкие украинские летописи печатно не были известны»[77]. Загалом, характеризуючи впорядковані О. М. Лазаревським бібліографічні покажчики, П. С. Єфименко цілком слушно назвав молодого дослідника «трудолюбивым деятелем на поприще библиографии и археологии Малороссии»[78].

На сторінках «Черниговских губернских ведомостей» публікувалися також статистичні матеріали. Наприклад, у 1849 р. в газеті було оприлюднено «Историческое и статистическое обозрение уездов Черниговской губернии. Город Мглин и его уезд», в якому наводилися статистичні дані про чисельність жителів, кількість будівель, храмів, промислових об'єктів тощо[79]. Упродовж 1842 р. в газеті друкувалися «Краткие статистические сведения о Черниговской губернии, по частям оной», які містять відомості про найбільші міста губернії та повіти станом на 1840 р.[80]. У них наведено дані щодо чисельності населення, відомості про навчальні заклади, торгівлю, сільське господарство, промисловість, річки, озера тощо. Ф. Іскрицький у 1854 р. опублікував у «Черниговских губернских ведомостях» «Статистическое описание угодий земель, состоящих в Козелецком уезде», що дозволяє скласти уявлення про особливості земельної власності в регіоні[81].

Чернігівські краєзнавці першої половини XIX ст. розпочали вивчати розвиток промислового виробництва і торгівлі в регіоні. Так, О. П. Гутман висвітлив історію мануфактурної промисловості Чернігівської губернії[82]. С. О. Котляров у 1851 р. опри-

людних на сторінках газети розвідку «Взгляд на внутреннюю торговлю Черниговской губернии»[83]. П. Ростовцев вивчав фабричну та заводську промисловість краю[84]. Розвитку бджільництва на Чернігівщині присвячено студію Г. С. Тарновського[85].

Важливе значення мала плідна діяльність чернігівських краєзнавців та аматорів старовини по збиранню, вивченню та публікації історичних документів. Загалом у «Черниговских губернских ведомостях» у дореформений період побачило світ близько 600 документів та матеріалів XVII – XVIII ст., які на сьогодні зберігають свою наукову і пізнавальну цінність. Вони лягли в основу джерельної бази регіональної історіографії Північного Лівобережжя і дозволили відтворити призабуті сторінки історичного минулого регіону. Систематизація репертуару публікацій джерел на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» уможливлює включення цих історичних матеріалів до контексту історіографічного процесу першої половини XIXст.[86].

У першій половині XIX ст. на сторінках місцевої преси розгорнулась публікація досліджень з історії Чернігівщини. Часопис «Черниговские губернские ведомости» значною мірою прислужився розвиткові краєзнавчих студій в регіоні, популяризації історико-культурної спадщини, згуртуванню місцевих фахівців та аматорів старовини.

1. Указатель статей по истории, археологии и этнографии в «Черниговских губернских ведомостях» за 1838 – 1906 г. // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1906 – 1907. – Вып. 7. – Отд. 2. – С. 1.

2. Дейч Г. М. Губернские ведомости как исторический источник / Г. М. Дейч // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1978. – Т. 9. – С. 237.

3. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі ЦДІАК). – Ф. 293.Київський цензурний комітет. – Оп. 1. – Спр. 223. Переписка с Министерством народного просвещения, Временной комиссией для разбора древних актов, редактором «Черниговских губернских ведомостей» и др. учреждениями и лицами о цензурном просмотре рукописей, представленных в комитет для получения разрешения на напечатание, 27 февраля 1854 г. – 20 марта 1855 г., арк. 21.

4. ЦДІАК. – Ф. 293. – оп. 1. – Спр. 222. Дело о представлении на цензурный просмотр статей исторического характера, помещаемых в неофициальной части губернских ведомостей Киевского учебного округа, 17 февраля – 23 декабря 1854 г., 69 арк.

5. ЦДІАК. – Ф. 293. – Оп. 1. – Спр. 282. Циркуляры Министерства народного просвещения о цензуре политических карикатур, об изменении в программе губернских ведомостей, о недопущении печатания сведений, имеющих военное значение, 26 января 1855 г. – 11 января 1856 г., арк. 3.

6. Там само. – Арк.12.

7. Там само. – Арк. 1.

8. ЦДІАК. – Ф. 293. – Оп. 1. – Спр. 563. Переписка с Центральным статистическим комитетом, Комиссией для описания губерний Киевского учебного округа, редакциями газет и др. учреждениями и частными лицами о разрешении на напечатание различных рукописей, представленных на цензурный просмотр, 19 января 1859 г. – 15 января 1860 г., арк. 101.

9. ЦДІАК. – Ф. 293. – Оп. 1. – Спр. 813. Указ Сената о преобразовании органов управления цензурними учреждениями (копия) и распоряжения управляющего Министерством народного просвещения о сообщении редакторами периодических изданий подлинных имен авторов, печатающихся под псевдонимам и др., 12 февраля – 29 декабря1862 г., 123 арк.

10. Дудар О. В. Місце «Черниговских губернских ведомостей» у суспільно-політичному житті України другої половини XIX – початку XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Дудар. – К., 2008. – С. 1.

11. От редакции // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1857. – № 41. – С. 341.

12. Комарова И. И. Научно-историческая деятельность статистических комитетов

/ И. И. Комарова // Археографический ежегодник за 1986. – М.: Наука, 1987. – С. 85.

13. Указатель статей по истории, археологии и этнографии в «Черниговских губернских ведомостях» за 1838 – 1906 г. // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1906 – 1907. – Вып. 7. – Отд. 2. – С.4.

14. Котляров С. А.ОписаниегородаЧернигова / С. А. Котляров // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1851. – № 23. – С. 205–208; № 24. – С. 212–217; № 25. – С. 227–235; № 26. – С. 237–242; № 27. – С. 245–250; № 28. – С. 247–252; Маркевич Н. А. Историческое и статистическое описание Чернигова / Н. А. Маркевич // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1852. – № 8. – С. 61–72; № 9. – С. 75–82; № 10. – С. 85– 98; № 11. – С. 101 – 112; Самчевский И. А.Материалы для историко-статистического описания г. Новгород-Северска / И. А. Самчевский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1853. – № 1. – С. 1–9; Сбитнев И. Новгород-Северский / И. Сбитнев // Отечественные записки. – 1828. – № 96. – С. 105–137; № 97. – С. 313–346; Кулжинский Г. Описание г. Нежина / Г. Кулжинский //Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1858. – № 6. – С. 59–61; № 11. – С. 89–90; № 33. – С.253–257; № 34. – С. 262–265; Милорадович Г. А. Местечко Любеч / Г. А. Милорадович – Чернигов: Губернская типография, 1855. – 52 с.; Шишацкий-Ильич А. В. Местечко Олишевка (Козелецкого уезда) / А. В. Шишацкий-Ильич // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1852. – № 26. – С. 278–280; 1854. – № 7. – С. 43–46; № 21. – С. 141–143; № 22. – С. 148–154; № 23. – С. 156–161; № 24. – С. 169–172; № 25. – С. 174–178; № 26. – С. 179–185; № 27. – С. 189–197; № 28. – С. 199–204; № 29. – С. 207–211; № 30. – С. 213–217; № 31. – С. 220–224.

15. Шишацкий-Ильич А. В. Местечко Олишевка (Козелецкого уезда) / А. В. Шишацкий-Ильич // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1852. – № 21. – С. 141.

16. Котляров С. А.Описание города Чернигова / С. А. Котляров // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1851. – № 23. – С. 205.

17. Супронюк О. К. Сергій Котляров – автор «Черниговских губернских ведомостей» / О. К. Супронюк // Інформаційний бюлетень Комітету науки і культури для зв'язків з українцями за кордоном при АН України. – 1992. – № 2. – С. 41.

18. Котляров С. А.Описание города Чернигова / С. А. Котляров // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1851. –№ 28. – С. 249.

19. Ясновська Л. Я. Давньоруські старожитності Чернігівщини в історико-культурному просторі та науковому житті регіону: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л. В. Ясновська. – Чернігів, 2009. – С. 64.

20. Котляров С. А.Описание города Чернигова / С. А. Котляров // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1851. – № 27. – С. 245.

21. Маркевич Н. А. Историческое и статистическое описание Чернигова / Н. А. Маркевич // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1852. – № 8. – С. 61–72; № 9. – С. 75–82; № 10. – С. 85– 98; № 11. – С. 101 – 112.

22. Гребецкий Д. Ф. Чернигов за 45 лет (Заметки старожила) / Д. Ф. Гребецкий // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1851. – № 1. – С. 1–7.

23. Барвинский И. Исторический взгляд на Малороссию вообще и на Чернигов в особенности / И. Барвинский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1842. – № 23. – С. 498–500; № 24. – С. 519–521; № 25. – С. 542–544; № 26. – С. 562–563.

24. Краткие исторические сведения о городе Чернигове // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1842. – № 7. – С. 74–76; № 8. – С. 81–84; № 9. – С. 88–90; № 10. – С. 94–96.; Историческое описание Чернигова // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1845. – № 1. – С. 2–3; № 2. – С. 4–5; 1846. – № 1. – С. 2–3; № 2. – С. 4–6; № 3. – С. 11–13; № 4. – С. 19–21; № 5. – С. 23–25; № 6. – С. 31–32.

25. Исторические сведения о Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1846. – № 32. – С. 197–199; № 33. – С. 205–208;

№ 34. – С. 213–216; № 35. – С. 219–223; № 36. – С. 227–229; № 37. – С. 235–237; № 38. – С. 241–243; № 39. – С. 249–252; № 40. – С. 257–259; № 41. – С. 265–267; № 43. – С. 282–285; № 44. – С. 290–294; № 45. – С. 299–301; № 46. – С. 305–308; № 47. – С. 313– 316; № 48. – С. 322–326; № 49. – С. 331–335; № 51. – С. 340–344; № 52. – С. 349– 351; 1847. – № 1. – С. 356.

26. Ковальчук О. О. Українське історичне джерелознавство доби романтизму / О. О. Ковальчук. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2011. – С. 282.

27. Шишацкий-Ильич А. В. Местечко Олишевка (Козелецкого уезда) / А. В. Шишацкий-Ильич // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1852. – № 26. – С. 278–280; 1854. – № 7. – С. 43–46; № 21. – С. 141–143; № 22. – С. 148–154; № 23. – С. 156–161; № 24. – С. 169–172; № 25. – С. 174–178; № 26. – С. 179–185; № 27. – С. 189–197; № 28. – С. 199–204; № 29. – С. 207–211; № 30. – С. 213–217; № 31. – С. 220–224.

28. Кудрявцева З. Ф. Про регіональні особливості фольклорної культури Чернігівщини першої половини XIX століття (за матеріалами Олександра Шишацького-Ілліча) / З. Ф. Кудрявцева // Сіверянський літопис. – 2002. – № 4. – С. 82.

29. Шишацкий-Ильич А. В. Сельское хозяйство, ремесленность и промышленность поселян м. Олишевки Козелецкого уезда / А. В. Шишацкий-Ильич //Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1845.– № 7. – С. 43–46.

30. Шишацкий-Ильич А. В. Местечко Олишевка (Козелецкого уезда) / А. В. Шишацкий-Ильич // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1854. – № 21. – С. 141.

31. Кулжинский Г. Описание г. Нежина / Г. Кулжинский //Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1858. – № 6. – С. 59–61; № 11. – С. 89–90; № 33. – С.253–257; № 34. – С. 262–265.

32. Богаевский А. М.Краткое описание достопримечательных древностей города Чернигова/ А. М. Богаевский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1851. – № 42. – С. 357–360.

33. Домницкий Рождество-Богородичный монастырь (исторический очерк) // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1857. – № 9. – С. 67–69; Заметка для описания Нежинского женского Введенского монастыря // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1857. – № 21. – С. 177–178; Исторические сведения о Елецко-Успенском монастыре в Чернигове // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1841. – № 47. – С. 308–311; № 48. – С. 317–319; Линевич П. Г. Елецкий монастырь в Чернигове / П. Г. Линевич // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1852. – № 31; Линевич П. Г. Историческое описание Рыхловского монастыря / П. Г. Линевич // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1842. – № 4. –С. 25–27; № 5. – С. 41–42; № 6. – С. 56–68; Линевич П. Г. Исторические сведения о Крупицкой-Батуринской-Николаевской обители (монастыре) / П. Г. Линевич // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1852. – № 3. – С. 15–17; Свято-Троицкий Ильинский монастырь в Чернигове/ [публикация П. Г. Линевича] // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1841. – № 49. – С. 344–345; № 50. – С. 348–349.

34. Арсений, иеромонах. Назаретская обитель в Нежине / Арсений, иеромонах // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1858. – № 48. – С. 375–379; № 49. – С. 385–387; № 50. – С. 391–395.

35. Исаенко М. Пещеры близ Ильинской церкви в Чернигове / М. Исаенко // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1860. – № 39. – С. 281–282.

36. Калиновский Н. И. Черниговский Елецкий Успенский первоклассный монастырь / Н. И. Калиновский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1850. – № 7. – С. 53–59.

37. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України (Далі – ІРНБУВ). – Ф. 204. Білозерський М. М. – Оп. 1. –Спр. 14.

Описание рукописных и старопечатных книг, хранившихся в церквях Глуховского, Городницкого, Козелецкого, Кролевецкого и Остерского уездов. Составлены на основе сообщений священников,1854 г., 10 арк.

38. ІРНБУВ. – Ф. 204. Білозерський М. М. – оп. 1. – Спр. 16. Мироненко Г., священник с. Ярославца Глуховского уезда. Письмо в редакцию «Черниговских губернскихведомостей» с описанием книг, хранящихся в Ярославской церкви,13 мая 1854 г., 8 арк.; Мироненко Г. Сообщение о Евангелии, находящимся в с. Ярославце Глуховского уезда в Благовещенской церкви / Г. Мироненко // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1854. – № 36. – С. 247–249.

39. Гейда О. С. Розвиток церковно-історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині XVII – на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. С. Гейда. – Чернігів, 2004. – С. 59.

40. Коваленко В. П. Этапы развития древнерусской архитектуры Черниговo-Северской земли / В. П. Коваленко, П. Раппопорт // RussiaMediaevalis. – T. VII.1. – Munchen, 1992. – P. 39–61.

41. Гейда О. С. Розвиток церковно-історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині XVII – на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. С. Гейда. – Чернігів, 2004. – с. 59 –60.

42. Записка о некоторых достопримечательностях черниговского Спасо-Преображенского собора // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1852. – № 25. – С. 272–275.

43. Ростовцев П. Лазарь Баранович / П. Ростовцев // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1849. – № 42. – С. 243–245.

44. Никодим, иеромонах. Начало Черниговской епархии после между архиерейства / Никодим, иеромонах // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1855. – № 40. – С. 317–320.

45. Никодим, иеромонах. Антоний Стаховский, архиепископ Черниговский, Новгород-Северский и всего Севера / Никодим, иеромонах // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1856. – № 17. – С. 129–131; Никодим, иеромонах. Епископы Черниговские и Новгородка-Северского / Никодим, иеромонах // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1855. – № 41. – С. 323–329; № 42. – С. 334–338; № 43. – С. 342–344; № 44. – С. 371–379; № 45. – С. 358–361; Никодим, иеромонах. О мнимом путешествии черниговского епископа Исаака в Царьград / Никодим, иеромонах // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1856. – № 23. – С. 185–187; Никодим, иеромонах. Описание бывшей Новгород-Северской епархии / Никодим, иеромонах. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1858. – 27 с.; Никодим, иеромонах. Описание Черниговской иерархии / Никодим, иеромонах// Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1856. – № 25. – С. 199–202; № 26. – С. 207–211; № 27. – С. 215–218; № 28. – С. 223–227.

46. Никодим, иеромонах. Замечание о месяце и дне кончины святого Феодосия Углицкого / Никодим, иеромонах // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1856. – № 50. – С. 387–388; Никодим, иеромонах. Несколько слов об Игнатии Максимовиче, архимандрите Елецком / Никодим, иеромонах // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1856. – № 50. – С. 388–389; Никодим, иеромонах. Нечто о воспитании преосвященного Иерофея Малицкого / Никодим, иеромонах // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1856. – № 46. – С. 357–358; Никодим, иеромонах. О месте погребения Иоанникия Галятовского / Никодим, иеромонах // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1856. – № 5. – С. 31–32.

47. Гейда О. С. Розвиток церковно-історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині XVII – на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. С. Гейда. – Чернігів, 2004. – с. 70.

48. Чибирак С. В. Розвиток етнографічної науки в Наддніпрянській Україні у 60–80-х рр. XIX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.05 «Етнологія» / С. В. Чибирак. – К., 2012. – 20 с.

49. О думе – сказании про морской поход «Старшого Князя» – язычника в Христианскую землю // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1856. – № 47. – С. 363–364.

50. Шишацкий-Ильич А. В. Сборник малороссийских пословиц и поговорок / А. В. Шишацкий-Ильич // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1857. – № 10 – 15.

51. Шишацкий-Ильич А. В. О народном языке и говорах Козелецкого уезда / А. В. Шишацкий-Ильич // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1853. – № 37, 40, 41; Лавриненко Д. Памятники украинской народной словесности: песни, записанные в м. Олишевке Козелецкого уезда / Д. Лавриненко // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1860. – № 49 – 50.

52. Лазаревский А. М. Малороссийские пословицы и поговорки / А. М. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1853. – №. 38. – С. 355–356; 1854. – № 38. – С. 259–262; № 39. – С.265–268; №40. – С. 272–275.

53. Огиевский П. Местные народные пословицы и поговорки / П. Огиевский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1853. – № 23, 39 – 41; 1856. – № 47.

54. Богуславский Ф. Село Юриновка (Новгородсеверского уезда) / Ф. Богуславский// Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1855. – № 19. – С. 155– 161; № 26. – С. 213–214.

55. Богуславский Ф. Народное предание о ручье Буковище в с. Юриновке Новгород-северского уезда / Ф. Богуславский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1854. – № 15. – С. 102–103; Богуславский Ф. Озеро Синее Новгородсеверского уезда (народное предание) / Ф. Богуславский// Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1854. – № 32. – С. 227–229.

56. Тищинский А. А. Об украинских пословицах и поговорках / А. А. Тищинский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1859. – № 29. – С. 207–209; Тищинский А. А. Рассказы про «Полісуна» / А. А. Тищинский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1859. – № 38. – С. 287–289.

57. Тищинский А. А. Вариант украинской песни / А. А. Тищинский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1861. – № 19. – С. 121–122.

58. Судаквианский А. Описание степени образования, нравов, обычаев и поверий жителей Черниговской губернии (1838 г.) / А. Судаквианский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1842. – № 35 – 37, 39 – 43.

59. Линевич П. Г. Этнографические сведения о Черниговской губернии / П. Г. Линевич // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1848. – № 14. – С. 88–90; № 16. – С. 98 –101; № 17. – С. 102–104; № 18. – 110–11; № 19. – С. 119–120; № 20. – С. 128–130; № 21. – С. 135–138; № 22. – С. 145–144; № 23. – С. 161–162; № 25. – С. 167–168; № 27. – С. 175.

60. Гавриленко Д. Некоторые черты быта казаков Черниговской губернии / Д. Гавриленко // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1852. – № 7. – С. 51–53.

61. Боровский О. Этнографические сведения о с. Крупичполе Борзенского уезда / О. Боровский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1852. – № 46. – С. 512–513.

62. Шишацкий-Ильич А. В. Обычай при выборе сельского атамана в с. Свидовце Козелецкого уезда / А. В. Шишацкий-Ильич // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1852. – № 42. – С. 460–461; Шишацкий-Ильич А. В. Святки в м. Олишевке Козелецкого уезда / А. В. Шишацкий-Ильич // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1853. – № 13. – С. 82–83.

63. Прокопович П. О кургане близ села Талалаевки или так называемой Биковской могиле / П. Прокопович // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1854. – № 9. – С. 55–56; Стефановский Т. О могилах и курганах близ с. Плоского Нежинского уезда / Т. Стефановский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1856. – № 48; Шишацкий-Ильич А. В. Могилы, лежащие около села

Свидовца Козелецкого уезда / А. В. Шишацкий-Ильич // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1854. – № 32. – С. 226–227.

64. Милорадович Г. А. Синодик Антониевского Любечского монастыря / Г. А. Милорадович //Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1857. – № 38. – С. 317–321.

65. Самчевский И. А. Ещё один черниговский полковник (Подобайло) / И. А. Самчевский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1852. – № 51. – С. 561–562.

66. Лазаревский А. М. Чуры или Цюры / А. М. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1853. – № 17; Лазаревский А. М. Золотаренко Василий, полковник Нежинский / А. М. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1853. – № 31. – С. 315–319.

67. Лазаревский А. М. Нежинские полковники / А. М. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1854. – № 1. – С. 1–4.

68. Милорадович Г. А. Местечко Любеч / Г. А. Милорадович. – Чернигов: Губернская типография, 1855. – 52 с.

69. Милорадович Г. А. Василий Григорьевич Туманский (биографический очерк) / Г. А. Милорадович // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1858. – № 28. – С. 213–214; № 29. – С. 221–222; № 30. – С. 229– 232; № 31. – С. 235–237; № 32. – С. 238–239.

70. Милорадович Г. А. Биографические очерки замечательных Милорадовичей/ Г. А. Милорадович. Чернигов: В Губернской типографии, 1856. – 31 с.

71. Нос С. Д. О полковнике Корсунском Андрее Кандыбе / С. Д. Нос // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1859. – № 30. – С. 224–225.

72. Лазаревский А. М. Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношениях / А. М. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1853. – № 45. – С. 415–424; № 46. – С. 429–434.

73. Лазаревский А. М. Обозрение книг, и статей периодических изданий, относящихся к истории и географии Малороссийского края, за 1854 г. / А. М. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1855. – № 3. – С. 9–10.

74. Геннади Г. М. Указание биографических сведений о замечательных людях Малороссии / Г. М. Геннади // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1855. – № 8. – С. 56–60; 1856. – № 16. – С. 121–123; Милорадович Г. А. Указание биографических сведений о замечательных людях Малороссии / Г. А. Милорадович // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1858. – № 35. – С. 267–269; 1859. – № 20. – С. 132–134; № 21. – С. 139–142.

75. Лазаревский А. М. Указатель источников для изучения Малороссийского края / А. М. Лазаревский. – СПб., 1858. – 121 с.

76. Сарбей В. Г. Історичні погляди О. М. Лазаревського / В. Г. Сарбей. – К., 1961. – С. 28–41.

77. Лазаревский А. М. Указатель источников для изучения Малороссийского края / А. М. Лазаревский. – СПб., 1858. – С. 56.

78. Юхименко П. Указатель источников для изучения Малороссийского края / П. Юхименко // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1858. – № 36. – С. 275–276.

79. Историческое и статистическое обозрение уездов Черниговской губернии. Город Мглин и его уезд // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1849. – № 43. – С. 251–253; № 45. – С. 263–265.

80. Краткие статистические сведения о Черниговской губернии по частям оной // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1842. – № 5. – С. 43–45; № 6. – С. 63–65; № 7. – С. 76; № 8. – С. 921–924; № 44. – С.824–825; № 45. – С. 839–840; № 46. – 850-854; № 47. – С. 860–862.

81. Искрицкий Ф. Статистическое описание угодий земель, состоящих в Козелецком уезде / Ф. Искрицкий // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофици-

альная. – 1854. – № 2. – С. 11–13; № 3. – С. 15–18; № 4. – С. 23–26; № 5. – С. 29–31; № 9. – С. 56–59; № 10. – С. 61–64; № 11. – С. 67–72; № 12. – С. 77–82.

82. Гуттман А. П. Историческое развитие технической и мануфактурной промышленности в Черниговской губернии / А. П. Гуттман// Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1852. – № 14. – С. 136–142; № 15. – С. 145–151; № 16. – С. 158–163; № 17. – С. 171–180; № 18. – С. 185–197.

83. Котляров С. А. Взгляд на внутреннюю торговлю Черниговской губернии/ С. А. Котляров // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1851. – № 41. – С. 351–355.

84. Ростовцев П. О фабричной и заводской промышленности в Черниговской губернии / П. Ростовцев // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1851. – № 37. – С. 322–328.

85. Тарновский Г. С. Об улучшенном уходе за пчёлами в Черниговской губернии / Г. С. Тарновский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1847. – № 47, 48.

86. Тоцька Ж. В. Документальні публікації на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» у дореформений період / Ж. В. Тоцька // Сіверянський літопис. – 2007. – № 2. – С. 80–85.

В статье на основе анализа историко-краеведческих исследований, опубликованных на страницах «Черниговских губернских ведомостей», освещается вклад газеты в развитие исторического краеведения на Черниговщине.

Ключевые слова: «Черниговские губернские ведомости», Чернигово-Сиверщина, историческое краеведение.

On the basis of the local history researches published in the newspaper «Chernihovskie hubernskie vedomosti» the article highlights the contributions of the chronicle to the development of the local history in the Chernihiv region.

Key words: «Chernihovskie hubernskie vedomosti», Chernihiv-Siveria region, local history.

УДК 94(477) 82-6 Максимович

Олена Ковальчук

●

РОМАНТИЗМ І ОБРАЗ «ДОМУ» У ЖИТТІ МИХАЙЛА ОЛЕКСАНДРОВИЧА МАКСИМОВИЧА. АНАЛІЗ СІМЕЙНОЇ ЕПІСТОЛИ

Матеріал статті базується на майже не використаній сімейній епістолі видатного вченого-енциклопедиста, літератора, першого ректора університету св. Володимира у Києві Михайла Олександровича Максимовича, якого можна сміливо віднести до перших представників західноєвропейського Романтизму в Україні. У статті здійснено спробу простежити вплив ідей Романтизму на особисте життя вченого, зокрема на прикладі аналізу умовної категорії «дім». В руслі загального зростаючого інтересу до постаті Михайла Максимовича та розвитку просопографічної науки, дана тематика є новаторською і заслуговує на увагу дослідників.

Ключові слова: Михайло Максимович, епістола, Романтизм, Михайлова Гора, образ дому.

З кінця 80-х років XX ст., із занепадом старої радянської історіографії й зверненням українських істориків до традицій національної історіографії, незмірно зріс інтерес до епістолярної спадщини. Особливо, якщо мова йде про спадщину класичних постатей вітчизняної історичної думки. І це зрозуміло, оскільки листи є матеріалізованою людською пам'яттю, вони віддзеркалюють усю сферу життєдіяльності людини і є найбільш універсальними за тематичним охопленням джерелами. За допомогою епістолярної спадщини дослідник має змогу підняти питання генеалогії, родинних стосунків, повсякдення, внутрішнього світу людини, системи цінностей загалом тощо. Саме тому приватне листування має тривалу традицію прикладного використання у конкретно-історичних й особливо просопографічних дослідженнях. Особливо, якщо мова йде про епістолу, що не призначалася для публікації, і тому багато життєвих ситуацій та історичних фактів висвітлено там докладно і правдиво.

Досліджуючи постать видатного вченого-енциклопедиста, першого ректора університету св. Володимира у Києві Михайла Олександровича Максимовича, зустрічаємося із наступною ситуацією: серед усього масиву праць, присвячених цій особистості, не використовується приватне листування вченого із його дружиною Марією Василівною. Погляд на постать М. О. Максимовича як на людину із власним баченням світу, своєю системою моралі, цінностей, своїми бажаннями і прагненнями теж відсутній.

Виходячи із вищесказаного, перед автором відкрилися можливості по-новому поглянути на постать видатного вченого-енциклопедиста, першого ректора університету св. Володимира у Києві Михайла Олександровича Максимовича. Проте неможливо поставити чіткі завдання та мету дослідження без загального історичного контексту.

З початком XIX ст. ідеї західноєвропейських романтиків починають захоплювати і українську інтелігенцію. Цей період займає вагоме місце у вітчизняній історіографії, і його значення важко переоцінити. Романтизм став поштовхом для зміни орієнтирів

© Ковальчук Олена Олегівна – старший науковий співробітник Музею книги і друкарства України.

не лише у науці, літературі, мистецтві, але й у самій свідомості людини. Мова іде в першу чергу про перегляд ціннісних орієнтацій, про трансформацію системи мислення, життєвих принципів особистості.

Традиційно, говорячи про українських романтиків, не можна оминути постаті Михайла Максимовича – передвісника даної течії в Україні. При вивчені сімейної епістоли вченого виникло логічне запитання: романтичні погляди Максимовича впливали на його приватне життя чи були лише орієнтирами для науково-літературної діяльності? Власне, відповідь на дане запитання і є метою статті.

Листи М. О. Максимовича до дружини знаходяться в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського у фонді № 32 й охоплюють хронологічно 14 років. Умовно їх можна поділити на московський і київський періоди, що відповідає робочим поїздкам ученого. Аналізуючи інформаційну цінність даної епістолярії, слід сказати про широку тематичну наповненість і різноманітність листів. Це дозволяє робити унікальні висновки щодо системи цінностей вченого, сімейних, родинних та товариських відносин, побуту, професійної діяльності тощо, яких не можливо сформувати, користуючись іншими джерелами.

Відповідь на поставлене питання ми знаходимо уже в перших листах. Як і усі романтики, Максимович особливого значення надавав національній історії, фольклору, що яскраво видно із його напрацювань. Тобто ми можемо говорити про виокремлення такої умовної категорії як «дім» в системі цінностей професора. У більш масштабному розумінні цій категорії відповідає вищезгадана зацікавленість усім національним: історією, фольклором, літературою тощо. Не має сенсу детально на цьому зупинятися, оскільки дана тема є достатньо розробленою у вітчизняній історіографії. Нас цікавить більше вузьке розуміння «дому», яке буквально відповідає рідному хутору Михайла Олександровича – Михайловій Горі, що знаходився на лівому березі Дніпра, неподалік села Прохорівка нинішньої Черкаської області. Розглянемо дане твердження детальніше.

Після виходу на пенсію у 1840 р. Михайло Максимович оселяється у своєму маєтку Михайлова Гора. Фактично до самої смерті, з невеликими перервами цей хутір стане його резиденцією.

Аналізуючи листи до дружини, можемо простежити два образи Михайлової Гори або просто Гори, як часто писав учений: а)невеликого сільського хутора, який потребує постійного догляду і коштів, умовно-реалістичний; б)ледве не містичного місця, умовно-романтичний. Ці два образи відповідають натурі самого Максимовича: з однієї сторони вченого-енциклопедиста, з іншої – творчого романтика-літератора.

Реалістичний образ Михайлової Гори розкривається у порадах Максимовича дружині щодо облаштування хутора. Як природознавець і ординарний професор кафедри ботаніки Михайло Олександрович дуже ретельно ставився до відбору насіння. У епістолі за московський період читаємо: «...сегодня отправлены будут на почту семена для твоего огорода и для цветников; я сам выбирал их у Майера на Лубянне и заплатил 12 руб. сер[ебром]. Должны быть хороши. Для цветов, которых я еще пришлю, и особенно для левкоев (которых сортовой пакет прямо из Голандии) приготовь землицу получше, почернее и жирнее из перетлевших листьев и травы» [1, арк. 7]. Сад, квітники, грядки – становили окрему тему у сімейній епістолярії, якій Максимович присвячував інколи і цілий лист. З особливим пієтетом вчений ставився до різних трав і квітів. Так, у своєму листі від 12 лютого 1859 р. Максимович пише: «Левкои, резеду, петунию и портулаки росей в ящиках и горшках, ибо разсаженые и пересаженные они растут и цветут гораздо лучше, с огородиною и баштаном ты вже то знаешь, як обходится; а семена травныя ты вели сеять каждый сорт на особой большой грядке, часть на Горе к орешнику, где была несколько лет картофель и прочая огородина; а частию под Горою, где взорано, да не успели засеять житом, только на черноватых, а не слишком песчаных полосах; так у нас там начысть завидится добрая трава.

Эспарцет нужно посеять против домика на склоне, где был поганенький баштан, а сеять вместе с овсом...Под цветы вели насвозить и наносить самой черной земли,

между прочим и той, что в березнике от перегнившаго листу» [2, арк. 8-9]. Квіти вченого заспокоювали і радували, тому він так просив дружину, доки його немає, засіяти ними усю Гору, особливо навколо будинку: «Волок перед окнами на кружке насып, посредине; и на той стороне что будет к твоєму крыльцу там засадить портулаками; а на прохладной стороне – бальзаминами, и там и здесь левкои еще и резеду вокруг» [2, арк. 19].

Хутір потребував також перебудов та ремонтів. В цьому питанні Максимович покладався на рішення дружини, хоча в ряді листів висловлює свою думку щодо зручнішого розташування будинків на Горі. Не завжди на усі плани вистачало коштів. «А вот что хорошо очень, так это крыша на дом, что ты вздумала теперь перекрыть ее. Когда будет можно, то перекрой и половину крыши старую на моем флигельке. А с окончанием домика новаго можно еще повременить... Мне бы прежде хотелось собраться на натычанку или брычку... Побереги денгу на твои теперишния надобности» [5, арк. 3]. Спостерігаємо певну закономірність, що кожні такі роздуми закінчуються майже ідентичними фразами – «впрочем, моя господынечко, ты распоряжайся, смотря как удобнее найдешь: я решительно предоставляю Гору в твою волю» [2, арк. 19].

Цікавим є момент взаємовідносин сім'ї Максимовичів із дворовими кріпаками та слугами. У кількох листах московського періоду читаємо про те, що «задвірні люди» не виконують своїх обов'язків. Михайло Олександрович турбується з даного приводу і роз'яснює дружині їхні дворянські права: «Що ты кажеш, моя Господынечко, що ты обходишся одным Никононом лентяем: а що ж задвирнии людци наши роблять? Воны по три дни обовьязани робить; коли ж одплачуються оброком, то можеш наймитами робить. Я хотів бы од тебе про сее почути; и Петро Максимович чи вже таки не поможе тобі урядити сего дєльца по хозяйськи и до ладу, з тяжестю строгою.

Ярема, Хома, Игнат, Федот, Иван – кажу, по три дни в тиждень робить обовьязаны, в кожний тиждень, не більше. Звісти мене, коли що не так там у вас; а только на всяк случай обходься Бога ради з тихостью, хоч і не попускаючи свого, що по закону наше» [1, арк. 17]. Врегулювати відносини із «задвірними людьми», а у пізнішому часі із слугами теж є стабільною лінією у листуванні подружжя. В основному причиною конфліктів ставало свавілля і лінь слуг, яких було досить небагато у незаможних Максимовичів. Марії Василівні доводилося багато роботи виконувати власноруч, оскільки слуги могли просто відмовити їй. Михайло Олександрович переконував дружину радикально вирішувати такі питання, хоча і не любив конфліктів. «Не знаю как ты уладилась с челядью своею; только ради Бога не утруждай себя ни бельйом ни кушаньем; бери для этого всякий раз наймичек, нежалея на то платы» [5, арк. 3] – писав Максимович до дружини із Києва. «Ты госпожа и хазяйка в дому...Поможиже тебе Господи уладится к лучшему, чтобы...не тратила своїх сил на то, что не тебе следует делать» [5, арк. 1]. Неугодних слуг вчений радив звільняти і брати на їхнє місце нових, а не виконувати роботу самотужки. Окрім цього, траплялися також випадки крадіжок: «Если возмешь Оноприя, то ключи от клуни и коморы держи у себя, потому что он вороват явно, и надо в этом отношении смотреть за ним; к тому же он и на словах лукавее» [5, арк. 8-9]. Хорошу прислугу Максимович шукав і в Києві й відправляв на хутір: «...не знаю, удастсяли скоро прислать тебе Шандипинскую Авдатью; Варинька ее хвалит для тебя и обещает непременно нанять для тебя» [5, арк. 4]. Намагався знайти Михайло Олександрович і гарних гувернанток для своїх дітей:«Ну, как ты довольна Ляпинскою? Пожалуйста устрой ее так, чтоб она привьязалась к нам; а я непременно за службу ея устрою ей дворок и хатку – скажи это ей от меня» [4, арк. 8]. Проте і в даних питаннях Максимович не сперечався із дружиною, за прислугу теж відповідала Марія Василівна: «Если Ляпинская оказывается неугодною для тебе, то и отправь ее во-свояси, не стесняясь нимало моим желанием иметь ее для нашего дворика Михайло-Горскаго» [4, арк. 9].

Гора була і місцем роботи Михайла Олександровича, коли той перебував удома. Про влаштування робочого кабінету вчений писав дружині із Москви: «Вели вынести из комнатки все шкапы с книгами, куда знаеш, и вели мне выбелить эту комнату; ибо я там буду отдыхать по приезду, как в своем кабинетике, а тым часом збудую себе особую хатку для книг и моего письменнаго занятия» [2, арк. 9].

Незважаючи на те, що на своєму хуторі вченому також доводилося багато працювати, проте Михайлова Гора у листах виступає ще й як містичне місце, де можна відпочити і душею, і тілом. Гора – це дім, створений Михайлом Олександровичем для себе і своїх дорогих людей, рідний куточок, де завжди добре. Власне, в цьому і розкривається романтичний образ маєтку Максимовича.

Після робочих буднів саме на Горі вчений шукав відпочинок: «надобно будет здесь много поработать, – писав Максимович із Москви, – что бы скорее вырваться отсюда и лететь к тебе на Гору...в занятии книжном время для меня проходит незаметнее... И на Горе вместе с тобою, оно так незаметно, что и годы кажутся месяцами» [2, арк. 5]; «Бог помага на роботу так треба робить; одгуляюсь уже в тебе на Горі, моя зірочко ясная! Ты мене наградиш за все труды твоею ласкою и любовью...ты спокоиш мою голову многотрудную» [1, арк. 18]; у листі із Києва читаємо: «...лишь бы дозимовать до конца поста, да поскорее на пароход, да на Михайлову-Гору» [4, арк. 8]. Його листи щедрі на художні порівняння. Наприклад довгоочікувана весна у Москві бачилася Михайлу Олександровичу зовсім не такою, як на «несравненной Горе»: «Спасибо тебе за письма твои, оживляющие меня любовью твоею, и твоими вестями о нашей Украинской весне и твоих заботах и занятиях хозяйских на Михайловой Горе: да процветает она! Здесь тоже начинается уже весна: туман, гной и теплота изрядная в воздухе, и страшная трескотня экипажей по голой Мостовой, допекающая меня и сквозь двойныя окна. Ах, когда бы уже скорее вырвatся отсюда и очутится у тебя на Горе!...» [2, арк. 27]. Часто вчений уявляв, як там зараз на Горі й писав про це дружині: «Вчера был удивительно светлый и теплы, совершенно летний день; и я радовался им чрезвычайно, воображая, что у Вас тоже» [1, арк. 1]; «Как меня здесь увеселяют два неумолкающие певцы, т.е. чижики, стараясь друг перед другом... так-то Вы там (*дружина із сестою Варварою*) две сестрички, воображаю себе, распеваете... Пойте и пойте, ибо в песнях великая услада жизни! А с весны будем и втроем выгуковать украинския наши песни» [2, арк. 5] і т.д. Завдяки таким уявленням вченого перед нами розкривається той образ дому, який хотів бачити Максимович. Дім, в якому чекають і люблять, в якому шанують українські традиції, де його рідні люди здорові і щасливі, місце куди прагнеш завжди повернутися, де живеться «припеваючи». Для підсилення даного образу Михайло Олександрович використовує численні пестливі мовні засоби і порівняння.

У листах пізнішого періоду спостерігаємо дещо іншу картину. Гора так і залишається місцем, де вченому найкраще, проте простежується певне розчарування, яке відображається і на сприйнятті дому. У одному із листів київського періоду Максимович пише дружині: «Господь милосердный да хранит всех вас на Михайловой Горе, которую приобрел и устроил я своим собственным трудом и многою примногою печалию, но еще не нашел себе на ней того, чего жаждет душа моя; но Господь милосердный поможет мне обрести на ней желанный покой душе моей, ибо я чувствую и сознаю в совести моей, что я достоин того и имею полное право желать и ждать того себе хотя под конец моего веку» [4, арк. 1].

Спостерігаємо, що з роками з Михайловою Горою у вченого більше пов'язано якихось господарчих моментів, тобто домінує реалістичний образ. Дім уже не є чимось містичним. Автор робить висновок, що у цей період так романтично оспіваний хутір сприймається як життєвий здобуток, можливо, не такий, яким би хотілося його бачити, але із Горою було пов'язано багато чого, чим учений дорожив. Свій спокій наприкінці життя Максимович хотів би знайти саме на Михайловій Горі – місці сподівань, радості і розчарувань – удома.

Тим не менше, категорія «дім» у сімейній епістолі займає чітко виражене першорядне місце. Михайлова Гора стає втіленням найріднішого місця, можна сказати – маленької батьківщини. Максимович більшу частину свого життя намагався зібрати все, чим дорожив на цьому хуторі. І саме в цих намаганнях ми бачимо чітко виражені риси романтизму: містифікація дому як найкращого місця, де вчений працює, де відпочиває, де постійно лунають українські пісні, де шанують національну історію, де душа знаходить спокій і рівновагу. Життя є життям, і постійні проблеми вимагали

вирішення, але навіть у нелегкому побуті професор хотів зробити Гору найкращою – часті дворові перебудови, ремонти, і обов'язково велика кількість квітів та дерев.

Автор приходить до висновку, що в житті Михайла Олександровича Максимовича романтичні ідеї були не лише творчими орієнтирами, вони відігравали і світоглядну роль. Одна із ключових ідей – любов до рідного, національного, трансформувала і сприйняття власного дому, що призвело до його ідеалізації і містифікації в очах М. О. Максимовича.

1. Письма Максимовича Михаила Александровича // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Далі – ІР НБУВ) – Ф. 32, № 1-13. – 25 арк.

2. Письма Максимовича Михаила Александровича // ІР НБУВ – Ф. 32, № 14-31. – 35 арк.

3. Письма Максимовича Михаила Александровича // ІР НБУВ – Ф. 32, № 32-34. – 5 арк.

4. Письма Максимовича Михаила Александровича // ІР НБУВ – Ф. 32, № 36-41. – 10 арк.

5. Письма Максимовича Михаила Александровича // ІР НБУВ – Ф. 32, № 42-56. – 26 арк.

Материал статьи основан на почти не использованной семейной эпистоле выдающегося ученого-энциклопедиста, литератора, первого ректора университета св. Владимира в Киеве Михаила Александровича Максимовича, которого можно смело отнести к первым представителям западноевропейского Романтизма в Украине. В статье предпринята попытка проследить, как идеи Романтизма влияли на личную жизнь ученого, в частности на примере анализа условной категории «дом». В русле общего растущего интереса к личности Михаила Максимовича и развития просопографической науки, данная тематика является новаторской и заслуживает внимания исследователей.

Ключевые слова: Михаил Максимович, эпистола, Романтизм, Михайлова Гора, образ дома.

The material of the article is based on almost unused family epistle of the outstanding scholar and lexicographer, a writer, the first rector of Kyiv University of St. Vladimir – M.O.Maksymovych. Mykhailo Oleksandrovych can be safely attributed to the first representatives of Western European Romanticism in Ukraine. This article attempts to trace how the ideas of Romanticism influenced the personal life of the scientist, in particular on the example of the conventional category of «home». In line with the general growing interest to the personality of M.O. Maksymovych and development of prosopographic science, this topic is innovative and deserves the attention of researchers.

Keywords: M.O.Maksymovych, epistle, Romanticism, Mykhaylova Hora, home image.

УДК :94(477.72+4-13)«1782/1784»

Петро Бойко

●

ПЕРЕСЕЛЕННЯ КОРСИКАНЦІВ 1782-1784 РОКІВ ЯК ЕПІЗОД З КОЛОНІЗАЦІЇ СТЕПОВОГО КРАЮ

Стаття присвячена одному з епізодів зовнішньої колонізації Степової України, а саме переселенню колоністів з південної Європи. У статті в короткому вигляді подана історіографія дослідження даного питання. На основі раніше не використаних джерел робиться спроба реконструювати події переселення іноземців та їх взаємозв'язок з місцевим населенням.

Ключові слова: колонізація, корсиканці, Степова Україна, запорозька спадщина.

У заселенні Степової України можна визначити як внутрішню, так і зовнішню колонізацію. Перша включає в себе народну та державну: переселення селян з Лівобережної (перш за все з Полтавщини та Чернігівщини), Правобережної України та з центральних губерній Російської імперії. Зовнішня колонізація включає в себе переміщення іноземців як добровільне, так і примусове, як це відбувалося з полоненими під час війн. На відміну від народної колонізації зовнішня колонізація має набагато більшу джерельну базу. Адже кожен етап переселення фіксувався від наказу про прийом переселенців та вербування, завершуючи оселенням на певній території, складанням іменних списків прибулих[1] та їхнім контролем. Практична необхідність існування контор іноземних переселенців[2], на яких лягала функція контролю та допомоги чужинцям, призвела до появи широкого масиву документів, дані яких дозволяють реконструювати поетапно процес переселення та освоєння колоністів. Треба зауважити, що наразі залишається мало дослідженим процес взаємодії італійських переселенців з місцевим населенням, передусім це пов'язано з браком даного виду джерел та невідомою долею прибульців. Нововиявлені документи місцевих канцелярій дають змогу реконструювати ці процеси.

Намагання російського уряду якнайшвидше закріпитися в регіоні та знайти противагу місцевому населенню призвело до активної колонізаційної політики Степового краю. Враховуючи крайню зацікавленість у переселенцях, уряд робив усе, щоб якомога більше людей переселилось, щоб мати собі опору у новоосвоєному регіоні. Влада не цуралася навіть такого роду заселення земель, як оселення на них військовополонених[3] та арештантів[4].

Історія іноземної колонізації має велику представницьку історіографію, адже активна колонізаційна політика, зовнішня та внутрішньополітична діяльність Катерини II на теренах Степової України не могла не викликати зацікавленості суспільства. Разом з тим дії уряду були досить неоднозначно сприйняті громадськістю. Ще наприкінці XVIII – початку XIX століття з'являються описи діяльності князя Г. Потьомкіна та Катерини II. Так, у 1797-1800 роках у гамбурзькому журналі «Мінерва» був опублікований життєпис князя Г. Потьомкіна Георга Гельбига, який певний час був секретарем саксонського посольства в Росії. Г. Потьомкіна змальовано як нездатного адміністратора, який у величезній кількості отримував від імператриці подарунки та винагороди. Успіхи колонізаційної політики генерал-губернатора, продемонстровані громадськості під час подорожі Катерини II до Таврії, представлені автором вмілою

© Бойко Петро Анатолійович – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

виставою[5]. Водночас, з'являються праці, які змальовують діяльність імператриці та її сподвижників винятково з позитивного боку. Яскравим прикладом даного напрямку є праця П. Сумарокова «Риси Катерини Великої». У цій роботі Г. Потьомкін постає як талановитий адміністратор та політик, який без особливих ускладнень вирішував важливі питання зовнішньої політики, колонізації південного краю, будівництва міст та Чорноморського флоту[6]. Діяльність імператриці щодо освоєння нових земель імперії зображується як благодать до цих територій та народів, але в той же час знаходимо свідчення про руйнування будь-яких місцевих особливостей, які відрізняються від загальноімперських[7]. Схожу оцінку діяльності Г. Потьомкіна маємо також у праці С. Богуша-Сестренцевича[8], для якого весь талант князя полягав у розумінні потреб і бажань місцевого населення та вмілому поєднанні їх з бажаннями російської держави.

З актуалізацією регіональної історії починається новий етап досліджень з урахуванням впливу місцевих чинників на процеси колонізації краю. Разом з тим зберігається традиція бачення всіх процесів крізь призму діяльності історичних осіб. Значну увагу розвитку Степового краю, а також і переселенню іноземців приділив у своїх працях А. Скальковський. Автору вдалося окреслити процес переселення колоністів з південної Європи, а також поділити їх на окремі соціальні групи[9].

Робота Г. Писаревського «Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в.»[10] якісно відрізняється від попередніх наукових розвідок. Уперше переселення колоністів з південної Європи було винесено в окреме дослідження, разом з тим воно базується на великому масиві джерел, які вперше були введені в науковий обіг. Г. Писаревський детально розглянув процес переселення іноземців та виділив чинники, які цей процес викликали. А також заслуговує окремої уваги висвітлення автором питання вирішення проблем з законними підставами на вивід населення з південної Європи. Ґрунтовне дослідження дослідника та використання ним великого масиву джерел і цитування в своїх працях наказів щодо переселення призвело до того, що надалі науковці, котрі цікавилися цим періодом, так чи інакше використовували студію Г. Писаревського[11]. О. Дружиніна в роботі «Северное Причерноморье в 1775-1800 гг.» проблему невдалого переселення колоністів та створення аграрних поселень висвітлює під новим кутом. Визначивши головним критерієм соціальне походження, авторка наголошує на «декласованості елементів», які давно втратили зв'язок з селом[12]. Дж. Леві в свою чергу, аналізуючи соціальну структуру переселенців, робить висновок, що вони були кваліфікованими робітниками, а намагання уряду зробити їх аграрними колоністами призвело до бунтів і втеч[13]. К. Бацак італійській еміграції в Україні присвятив дисертаційне дослідження[14] та окремі роботи[15], в яких істотно розширив коло архівних джерел та дослідив італійську історіографію з даної проблематики. Процес переселення іноземних колоністів з південної Європи на територію Херсонщини активно досліджується і сьогодні на краєзнавчому рівні[16].

Доволі цікавим аспектом колонізації Степової України кінця XVIII ст. є сюжет, пов'язаний з переселенням сюди іноземців з південної Європи, який зафіксовано у великій архівній справі (загалом на 273 аркуші) фонду №16 («Внутреннее управление») Російського державного архіву давніх актів.[17] Ця історія розпочалася в 1782 році у місті Ліворно, де був організований загін колоністів, сформований «морським генеральним комісаром» графом Дмитром Моченіго[18], який збирав охочих до переселення. Більшість серед них становили ремісники різного походження (корсиканці, німці, іспанці, шведи, французи та інші).

Перевезти колоністів до Херсона мала російська ескадра, яка саме зимувала в Ліворно[19]. Залучили також торговельні кораблі купця Михайла Фалєєва, які в той час курсували між Марселем та Херсоном[20]. У флорентійських газетах вийшло офіційне повідомлення про те, що набираються групи охочих до переселення на херсонські землі. З 19 грудня 1782 року було дозволено записувати в поселенці корсиканців та греків, а також представників споріднених до них за віросповіданням та мовою «народів». Таким чином заборонялося переселятися євреям, які на той час активно записувалися в списки колоністів. Це дало змогу долучитися до лав колоністів німцям, іспанцям, шведам, слов'янам.

Свою згоду на переселення спочатку висловило багато охочих, адже з осені 1782 року до весни 1783 року (тобто до запланованого відплиття до Російської імперії) їх утримували на кошти, які були виділені графу Моченіго. Майбутнім колоністам покривали видатки на помешкання, провіант та одяг. Зрозуміло, що з наближенням дати відправки на поселення більшість людей мали наміри дезертирувати, й тільки за допомогою військової підтримки тосканського герцога та виставленій охороні вдалося зменшити кількість дезертирів та доправити колоністів на корабель. З іншого боку, проти набору колоністів на території Корсики виступив французький уряд, який поставив поза законом вербувальників та закликав усіх майбутніх колоністів одуматися через те, що «слишком хороша известна судьба тех, кто соблазняется словами русских министров и эмисаров. Большая часть обречена погибать в пустынях, предоставленная корыстолюбию начальников колоний, которые дают только самую ничтожную часть, чего императрица назначила для их водворения». Всього було споряджено 5 кораблів з колоністами, два з яких – «Олександр Великий» та «Борисфен» – належали Михайлу Фалєєву.

Саме останній 5-ій експедиції судилося стати трагічною. Вже з початку виникла плутанина між графом Моченіго та вербувальником Десковичем, який нібито наобіцяв колоністам більше, ніж треба. Як наслідок, колоністи, довідавшись про реальні пільги, покинули корабель і лише додатково виданими грошами вдалося їх повернути. Перша частина подорожі виявилася більш-менш успішною, але, обігнувши Балкани, корабель потрапив у негоду та був змушений кинути якір біля турецького острова Тендос. На біду команди один колоніст-втікач з Російської імперії пустив плітку, що колоністам у Росії дуже туго живеться. Це стало останньою іскрою. Спалахнув заколот. Бунтівники вбили капітана корабля лейтенанта Власова і частину команди, а потім вирішили прямувати до Алжиру. Але лоцману вдалося посадити корабель на мілину й утекти, після чого заколотників схопила турецька військова команда. Згодом, завдяки втручанням посланця Булгакова, колоністів удалося повернути. Частина з них оголосила себе турецькими підданими і навіть потурчилася. Капітаном корабля було оголошено російського підданого Томаса Рейна, англійця за походженням, який не раз возив рабів до Америки. Той запропонував для більшої вірогідності закувати колоністів у кайдани, на що отримав згоду. Тож до Російської імперії переселенці прибули в кайданах. При цьому до кінцевого пункту дісталося на третину менше, ніж виїхало з Корсики: частина померла через хвороби та погане харчування, декого ж стратили за бунт. При прибутті переселенці перебували в карантині[21], а ті, хто безпосередньо брали участь у бунті, під вартою[22]. З-під варти двом арештантам вдалося втекти, ще одного взяв на поруки херсонський шинкар Йосиф Бенедітто і вже від останнього цей арештант втік. Командир колоністів Макузі через хворобу був переведений в форштадт на лікування і звідти втік, але його вдалося знайти[23].

Згідно з наказом Новоросійської губернської канцелярії, прибулим виділяли землю під заселення з розрахунку «на каждый двор состоящий из четырех душ по шести-десяти десятин с полною выгодою и с присвоением к той земли лесных мест и сенокосов». Показово, що за тим же документом було наказано: «Славянской провинциальной канцелярии приказать по запорожским зимовникам собрать потребное число плугов и волов по количеству посева, и на столько же земли настоящею осенью изорать, и за то вспахивание жителям произвести сходным из губернии суммам заплатить»[24]. Можна тільки уявити, які настрої викликали такі впровадження керівництва у місцевого населення. Тим паче, що на когось лягала повинність забезпечити колоністів реманентом та тягловою худобою, а для когось починалися суперечки щодо земельних питань.

Показовий випадок стосувався зимівника «Плоскоголового», розташованого в балці Корсунській. За планом 9 вересня 1781 року, який був розроблений сержантом Петром Полозовим, саме на цей зимівник припадає територія, яка була відведена майбутнім поселенцям. Це вже не кажучи про сінокоси, рибальські угіддя та ліси, якими після переселення розпоряджатися мали право переселенці – шведи та корсиканці. У червні 1783 року в колонії оселилося вже 38 сімей корсиканців (235 душ). Але,

звертаючи увагу на соціальний склад переселенців, не викликає подив той факт, що вже через місяць почалися втечі, адже тільки невелика частка прибулих була землеробами. Так, вже станом на 6 липня 1783 року, в колонії залишилося лише 4 сім'ї (21 чол.)[25] Більшість втікачів вдалося спіймати і силою повернути в колонію. Покарання через втечу були розповсюдженим явищем, поселенців піддавали фізичним тортурам прилюдно[26], як це сталося з турками. Також під забороною була агітація проти переселення. Такий випадок ми зустрічаємо під час переселення греків з Криму[27]. Хоча в той самий час маємо ордер Г. Потьомкіна на дозвіл португальцю Йосифу Пьеру, який прибув як італійський колоніст на фрегаті «Борисфен» і участі у бунті не приймав[28]. Цей документ цікавий не тільки тим, що національність колоніста була умовною, але й тим, що в списках такого колоніста не значиться або він прибув не на «Борисфені»[29].

Через рік проживання в одному поселенні між корсиканськими та шведськими колоністами[30] почали назрівати конфлікти. На думку бригадира Синельникова, головна причина напруги полягала в тому, що корсиканці мали набагато більше пільг. Наприклад, вони мали останні на 10 років, тоді як шведські поселяни лише на 4 роки[31]. Шведи вимагали відмежувати їхні землі в колонії. Цікавим є факт, що всього за рік до того, а саме 25 серпня 1783 року, був виданий наказ землеміру підпоручику Іванову поділити землі між шведами та корсиканцями, але переселенці відмовилися від того й забажали жити в одному поселенні. Колоністи, які повинні були жити разом з шведськими прибульцями, масово втікали. Так, в рапорті бригадира Синельникова від 6 січня 1784 року до Г. Потьомкіна вказується, що втікачі, добираючись до р. Буг, крадуть човни і спускаються до Криму, шукаючи там можливості, аби втекти за кордон[32]. 26 січня 1784 року Г. О. Потьомкін наказував губернатору Т. І. Тутолміну[33] вирішити питання «достойного поселення» колоністів. Як наслідок, серед них було проведено ревізію з метою з'ясувати структуру занять чужоземців, а також побажання щодо майбутнього місця проживання. У підсумку ремісники здебільшого обрали Кременчук, землеробів перевели до Павлограда. Частина колоністів отримала паспорти та можливість вступити на службу. В Павлограді було заведено економію, де було поселено 84 сім'ї (130 душ чоловічої статі)[34], серед них підлікарю, учню підлікаря та священику виділено жалування[35]. Крім того, беручи за основу маніфест Катерини ІІ від 22 липня 1763 року, губернська канцелярія брала на себе зобов'язання надати колоністам худобу, посівний матеріал та продовольство[36]. На місці ж вони отримали право користуватися казенними будівлями та церквою, яку ще не освятили[37]. На 13 березня 1786 року в фортеці під караулом перебувало ще 17 в'язнів, визнаних винними в бунті на «Борисфені», не рахуючи 7, які померли під вартою. Двом вдалося втекти, ще шістьох залишили в Севастополі, ще чотирьох відпущено на поруки, але вони також втекли[38].

Не менш цікава доля команди «Борисфена». Під час бунту на кораблі лоцман грек Павел Петров Дисименос, перерізавши мотузку руля, посадив корабель на мілину, тим самим врятувавши його. Таким обманом вдалося зберегти корабель, адже за задумками бунтарів корабель з товаром премьер-майора Фалеєва повинні були продати в Алжирі[39]. За такий вчинок Дисименос за наказом Булгакова повинен отримати нагороду від імператриці в Санкт-Петербурзі[40], натомість, прочекавши обіцяної нагороди два місяці, поїхав в Одесу ні з чим. Отримавши від Г. Потьомкіна обіцянку про відмежування йому під Судаком двох виноградних садків, відправився туди. Але, як виявилося, в документах обіцянку не зафіксували. До того ж у виноградних садів були вже власники. Зрозумівши хибність цього шляху отримання нагороди, він звертається до Безбородька, який обіцяє допомогти. 22 листопада 1786 року було піднесено прошеніє Безбородьком до Катерини ІІ з приводу нагороди Дисименсу, але ніякого наказу імператорської особи ми не знаходимо, хоча час подачі цього прошення був досить зручний. Адже Катерина ІІ повинна була в 1787 році відвідати Крим. Остання знайдена нами заява з копією Дисименса з приводу винагороди датована 16 лютим 1799 року, коли місце на престолі вже займав Павло І. У заяві йдеться про те, що Дисименс не має засобів до існування і просить надати йому обіцяну винагороду. До заяви була прикріплена копія атестата, видана надзвичайним послом при

Оттоманській Порті Булгаковим, де йдеться про те, що останній повинен отримати винагороду[41]. У відповіді на заяву позначено, що підпоручику Павлу Дисименсу, який просив у государя імператора за службу свою винагороду, «соизволения не последовало»[42].

Загалом же спроба переселити колоністів з південної Європи виявилася невдалою, головною причиною чого став хибний підхід до відбору та невиконання обіцянок. З іншого боку, бачимо, що російська влада намагалася вирішити проблеми колоністів коштом колишніх запорожців. Ті мусили заготовляти фураж та реманент для майбутніх колоністів[43].

Нижче наводимо уривки зі справи «О колонистах поселенных в Екатеринославской губернии...» з фонду №16 РДАДА, котрі містять багато цікавої інформації про їхній соціальний, професійний і демографічний склад.

Ведомость сколько на корабле Борисфен колонистов, пассажиров и флотских служителей						
		Какого пола		Пассажиров отправленных в Царьград	умерших	колонистов пассажир и флотских служителей
		мужеска	женска			
Колонистов	итальянцев	148	32		2	180
	Славян	11				11
	Греков	8				8
	Мальтийцев	3				3
	немцев	3	1			4
	шведов	6				6
	французов	1	1			2
	гишпанцев	2				2
	Итого	182	34		2	216
Пассажиров	Итальянцев			3	1	
	Немцев	3		1	1	1
	греков	4		2		6

РДАДА, ф.16, спр.692, л.182

Список находящимся здесь колонистам					
Число	Звание имен	Сколько от роду лет		Ктокакие майстерства илу художества знает	Кто куда пожелает
		Мужеска	женска		
Колонисты					
	Їосифь Пеліон	17		слуга	Пашпорт
	Їосифь Росси	22		повар	Пашпорт
	Жена ево Розета		23		
	Дочь их Терезія		1		
	Пасквaль Гланцы	30		сапожник	Пашпорт
	Франциск Томазини	27		земледелец	В Кремечуг
	Михайла Мерони	23		парикмахер	В Кременчуг
	Жена ево Марія Терезі		21		
	Франциск Тора	20			Пашпорт
	Савери Вера	42		переплетчик	В Кременчуг
	Льяжи Росси	22		слуга	В Кременчуг
	Салвадер Рафаили	22		слесарь	Пашпорт
	Лоренц Негрїи	24		макароншик	В Кременчуг
	Иван Демарки	21		конфетчик	В Кременчуг
	Доменик Фентацо	38		земледелец	В Павлоград
	Андрей Галли	23		земледелец	Пашпорт
	Жена ево Луція		17		

	Винченцо Франческа	36		каменщик	Пашпорт
	Павел Теста	35		шляпошник	В Кремечуг
	Николай Добрынис	35		матрос	Пашпорт
	Доменик Кафасо	30		земледец	Пашпорт
	Жена ево Марія		25		
	Иаков Наварини	25		каменщик	Пашпорт
	Антон Муція	20		каретник	Пашпорт
	Марко Повани	25		портной	Пашпорт
	Симон Мидрак	30		солдат	В кременчуг
	Иван Касана	33		земледелец	Пашпорт
	Брат ево Секондо Касана	15			
	Иван Перити	38		сапожник	Пашпорт
	Лунци Отана	20			В Кременчуг
	Вдова				
	Терези Каціоти		24		Пашпорт
	Каро Фераро	38		священик	Пашпорт
	Еварит Бернина	20		портной	В Кременчуг
	Венеціанто Пацы	22		Ткач шелковой матеріи	В Кременчуг
	Иван Масса	51		земледелец	В Павлоград
	Карл Петрито	20		Типографщик и ткач	В Кременчуг
	Жена ево Бенедета		20		В Кременчуг
	Бенедикт Перуци	21		столяр	Пашпорт
	Жена ево Роза		24		Пашпорт
	Иван Фезари	22		конфетчик	Пашпорт
	Їосиф Патрон	10		сирота	В Кременчуг
	Роза Гаслер		36		Пашпорт
	Сын ее Никола	4			Пашпорт
	Дочь ее Антонета		5		Пашпорт
	Чузепе Буцодино	21		земледелец	Пашпорт
	Августин Анцыли	50		Столяр	В Кременчуг
	Фридриг Галли	24		столяр	В Кременчуг
	Вдова Роза Палумбо			ткать	В Кременчуг
	Сын ее Луижи Бжуванос	1			В Кременчуг
	Їосиф Синеко	15		пастух	В Кременчуг
	Петр Муцо	11		слуга	Пашпорт
	Їосиф Тей	50		Шляпошник	В Кременчуг
	Жена ево Бенедета		52		
	Сын их Антон Тей	14			
	Винсанцо Санто	24		земледелец	В Павлоград
	Петр Белтрашо	23		порукмахер	пашпорт
	Иван Линстром	30		пивовар	Пашпорт
	Франциск Картей	40		цветошник	Пашпорт
	Иван Матис	29		кузнец	Пашпорт
	Франческ Валеріан	19		земледелец	В Павлоград
	Франческо Гуичи	21		земледелец	Пашпорт
	Їосиф Томатис	25		Красильщик	Пашпорт
	Фердинанд Лаугери	34		Ткач суконщик	Пашпорт
	Михайла Маїола	20		хлебник	Пашпорт
	Петр Лена	30		трепальщик	В Кременчуг
	Їсиф Грацына	20		земледелец	В Павлоград
	Антон Пацыоти	19		слуга	Пашпорт
	Иван Триполи	25		студент	Пашпорт
	Христофор Грасини	17		слуга	Пашпорт

	Сироты:				
	Францеско Маріото	12			В Кременчуг
	брат ево Францеско Маріото	9			В Кременчуг
	Францеско Ферарани	18		слуга	Пашпорт
	Антон Акореи	27		Сапожник	Пашпорт
	Федели Мори	28		столяр	Пашпорт
	Михайло Бута	36		ткач	В Кременчуг
	Їосиф Баралбди	20		Портной	Пашпорт
	Григорій Поліарск	58		Купец	Пашпорт
	Дочь ево Дзузекина		18		Пашпорт
	Гузеке Сузи	22		слуга	Пашпорт
	Иван Менголо	20		кучер	В Кременчуг
	Лука Гризо	30		слуга	Пашпорт
	Їосиф Вакари	58		Ткач бархата	В Кременчуг
	Лоренцо Анцелети	24		слуга	Пашпорт
	Теодор Атанаси	22		Матроз	Пашпорт
	Люиза Каллет	32		земледелец	В Кременчуг
	Андрей Граустек	31		Матроз	Пашпорт
	Їосиф Псаили	40		Парусный ткач	Пашпорт
	Францек Чуфеть	18		парикмакер	
	Іяков Сабуни	40		фонарщик	Пашпорт
	Жена ево Катерина		33		
	Сыновья их				
	Дедемія	11			
	Джованы	9			
	Франциско	5			
	Константино	1			
	Дочь их Викторія		19		
	Павел Станович	23		Слуга	Пашпорт
	Іосиф Билич	23		кирпишник	Пашпорт
	Дмитрій Миноли	32		Матроз	Пашпорт
	Їосиф Фридериги	27		Повар и слуга	Пашпорт
	Гаспор Родели	19		Столяр	В Кременчуг
	Вдова Катерина Арцези		32		Пашпорт
	Веницианцо Сартарласи	46		Портной	Пашпорт
	Жена ево Агата		28		Пашпорт
	Сін их Доменико	1			Пашпорт
	Леонардо Путыни	19		Женской портной	Пашпорт
	Веніціанцо Делморо	25		Слуга	Пашпорт
	Филипо Федрианели	20		земледелец	Пашпорт
	Антон Санглер	16		Стекольщик	Пашпорт
	Антон Мурганти	20		Слуга	Пашпорт
	Францек Пуцо	45			В Кременчуг
	Жена ево Магдалина		38	Ткач бархата	В Кременчуг
	Дочь их Марія		8		В Кременчуг
	Анжел Вакари	32			В Кременчуг
	Жена ево Тереза		29	Ткач бархата	В Кременчуг
	Сін их Джузеле	1			В Кременчуг
	Андрей Тонели	29		Кожевник	Пашпорт
	Карл Біанки	18		Порнтой	Пашпорт [211]
	Иван Венеты	16		Слуга	Пашпорт
	Ияков Харанби	18		Портной	Пашпорт
	Доменик Фоскарели	28		Рыбак	Пашпорт
	Иван Дмитрїо	18		Слуга	Пашпорт

	Николай Марадинской	20		Матроз	Пашпорт
	Николай Яни	30		земледелец	Пашпорт

РДАДА, ф.16, спр.692, 210-211зв

1. Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА), ф. 16, оп. 1, спр. 693, част. 3. Арк. 119 – 119 зв.

2. Державний архів Дніпропетровської області. Ф.134 Катеринославська контора іноземних поселенців Півдня Росії, 988 од.зб.

3. Российская национальная библиотека, ОР ф. 609, оп. 1, д. 218. Арк. 15

4. РГАДА, ф. 16, д. 797, л.174-174об.

5. Гельбиг Г. Русские ибранники / Перевод и примечания В.А.Бильбасова. — Берлин: Изд-ие Ф.Готтгейнера, 1900. — 534 с.

6. Сумароков П.И. Черты Екатерины Великой. — СПб.: Типография департамента народного просвещения, 1819. – С.219.

7. Сумароков П.И. Черты Екатерины Великой. — СПб.: Типография департамента народного просвещения, 1819. – С.64.

8. Богуш-Сестренцевич. История о Таврии. — Спб.: Печатано в типографии Шнора, 1806. — Т.1. — 208 с.

9. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823.: Ч.1. – Одесса, 1836. – С.146-147, 160-161.

10. Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (по неизданным архивным документам). – М., 1909. – С.227-261.

11. Шишмарев В.Ф. Романские поселения на юге России: Научное наследие /. – Л.: Наука, 1975. – 244 с. – (Труды Архива Академии Наук СССР; Вып. 26).

12. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг.– М.: Изд-во Академии наук СССР, 1959. – С.159-160.

13. Леви Дж. Экономические отношения с Россией в проектах пьемонтского правительства (конец XVIII в.) // Франко-русские экономические связи (La Russie et l'Europe XVI-XX siècles).– Москва–Париж, 1970. – С.263-264.

14. Італійська еміграція в Україні: джерела та шляхи формування, міжнародні зв'язки (80-ті роки XVIII– перша третина XIX ст.). Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / К.Ю. Бацак; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. — К., 1999. — 22 с.

15. Бацак. К. Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII –у першій третині XIX століття. Витоки Формування. Діяльність. – К.: Знання України, 2004. – 300 с.

16. Сергій Гейко. Пригоди італійців на Херсонщині // Еженедельник 2000 №11 (406) 14 – 20 марта 2008 г. с.5 Нариси з історії Бериславщини. Випуск 3. 2001 р.

17. РГАДАЮ, ф.16, д 692, л.161-219.

18. Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (по неизданным архивным документам). – М., 1909. – С.227-261.

19. Там само. – С.228.

20. РГАДА, ф.16, спр. 692, Арк. 179.

21. Бильбасов В.А. Екатерна II и В.В.Каховский. 1791–1793 // Бильбасов В.А. Исторические монографии. СПб.: Типография И.Н.Скороходова, 1901. —Т.3. —С. 458-459.

22. РГАДА, ф.16, спр. 692. Арк. 197.

23. Там само.– Арк. 203.

24. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО) Ф.14., оп.1, спр 84. Арк.3.

25. РГАДА, ф.16 , спр.692. Арк. 195.

26. Соколов А.П. Бригадир Михаил Леонтьевич Фалеев //«Именовать – город Николаев». Историко-краеведческий выпуск. – Николаев, 1989.– С.184.

27. РГАДА, ф. 16, спр. 588. ч.5. Арк. 256–258 зв.

28. Распоряжения (ордера) светлейшего князя Потемкина Таврического прави-

телю Таврической области В.В.Каховскому за 1784 и 1785 гг. // ЗООИД. —Одесса, 1889. —Т.XV . —С.673.
29. РГАДА, ф.16, спр. 692. Арк. 210-211зв.
30. Багалей Д.И. Колонизація Новороссійского краяи первіе шаги его по пути культуры. – К.1889 – С. 90-91.
31. РГАДА, ф.16, спр.692. Арк. 226.
32. Там само, – Арк. 226 зв.
33. Там само. – Арк. 199.
34. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг.– М.: Изд-во Академии наук СССР, 1959. – С.155.
35. РГАДА, ф.16, спр.692. Арк. 193.
36. Там само. – Арк. 193 зв.
37. Там само. – Арк. 199 зв.
38. Там само. – Арк. 204.
39. Там само. – Арк. 184.
40. ДАХО, Ф.14. Спр. 383. Арк. 3.
41. Там само. – Арк. 4.
42. Там само. – Арк. 6
43. ДАХО, Ф.14. Оп.1. Спр. 84. Арк.3.

Данная статья посвящена одному из эпизодов внешней колонизации Степной Украины, а именно переселению колонистов из южной Европы. В статье в коротком виде подана историография исследования данного вопроса. На основе ранее не введенных в научный оборот источников, делается попытка реконструировать переселение иностранцев и их взаимоотношения с местным населением.

Ключевые слова: колонизация, корсиканцы, Степная Украина, запорожское наследие.

This article dedicated to one of the episodes of foreign colonization Steppe of Ukraine, namely resettlement colonists from southern Europe. On article in the short form filed historiography study of this question. Based on the previously introduced into scientific circulation sources, attempts to reconstruct the events of the relocation of foreigners and their relationship with the local population.

Keywords: colonization, Corsicans, Steppe Ukraine, Zaporozhe heritage.

УДК 94(744)

Альона Маршала

●

ОСОБЛИВОСТІ ЗАКУПІВЛІ БУДІВЕЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ У 1820-х – 1830-х рр. В ОКРУГАХ СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ КАВАЛЕРІЇ

Розглядаються будівельні процеси, що відбувалися в слобідсько-українських військових поселеннях кавалерії протягом 1820-х – 1830-х рр., зокрема процедура закупівлі будівельних матеріалів, речей та інструментів шляхом проведення відкритих торгів у Слобідсько-Українській Казенній палаті та склад військ, що були залучені до зведення будівель в округах військового поселення 2-ї уланської та 2-ї кірасирської дивізій.

Ключові слова: військові поселення, будівництво, торги, Слобідсько-Українська Казенна палата.

Кожний історичний період залишає власний слід в архітектурних обрисах населених пунктів у вигляді різноманітних будівель, пам'ятників, інженерних споруд. Так, у формуванні містобудівельної системи частини міст та селищ сучасних Харківської та Луганської областей значну роль зіграло існування їх, протягом 1817 – 1850-х рр., у складі слобідсько-українських військових поселень кавалерії, оскільки створення військово-поселених округів 2-ї уланської та 2-ї кірасирської дивізій супроводжувалося масштабним будівництвом, що передбачало не лише зведення нових будівель, а й цілковите перепланування вже існуючих населених пунктів. Дотепер збереглися громадські, житлові, промислові та господарчі споруди у стилі класицизм, що визнані пам'ятками архітектури місцевого та національного значення. Вивчення зазначених будівель потребує детального знайомства з особливостями будівельних процесів, що відбувалися у військових поселеннях.

Проблема будівництва в округах слобідсько-українських військових поселень кавалерії підіймається у працях сучасних дослідників, наприклад, у роботах В.Л. Цубенко [1, 2] дається загальна характеристика зведення споруд в цілому по поселення кавалерії, називаються будівельні матеріали, що використовували у військово-поселених округах, наводиться перелік будівель, що поставали при дивізійному або полковому штабі. У статті О. Колєватого [3] увага приділяється функціонуванню у м. Чугуєві цегляних заводів та загалом виготовленню у військових поселеннях різноманітних будівельних деталей, а також добуванню корисних копалень, називаються військові частини, що були задіяні на будівництві. Проте у зазначених працях автори не називають конкретних військових та цивільних чиновників, котрі контролювали будівництво, не торкаються проблеми придбання необхідних для зведення споруд речей на торгах та ярмарках. Тому мета статті – спираючись на архівні документи місцевого походження, розкрити особливості закупівлі будівельних матеріалів та механізми нагляду за будівництвом в округах слобідсько-українських військових поселень кавалерії.

Донині у фонді «Канцелярія Харківського губернатора» Державного архіву Харківської області збереглися численні відомості речам, потрібним для будівництва

© Маршала Альона Юріївна – аспірантка кафедри музеєзнавства та пам'яткознавства Харківської державної академії культури.

в округах військового поселення 2-ї уланської та 2-ї кірасирської дивізій, кошториси на зведення окремих будівель, квартирні розклади для військово-робітничих батальйонів, офіційні листи до слобідсько-українського цивільного губернатора від командуючого військовими поселеннями та полкових комітетів поселених у губернії полків щодо влаштування торгів та затвердження цін на інструменти та будівельні матеріали, звіти Казенної палати. Зазначені документи дають змогу, зокрема, оцінити масштаби будівництва як в цілому по військових поселеннях Слобідсько-Української губернії, так і в кожному окремому військово-поселеному округі. Так, відомості про число нижніх чинів військ, відряджених до 2-ї уланської та 2-ї кірасирської дивізії для виконання казенних робіт, свідчать, що в м. Чугуєві, яке виступало центром слобідсько-українських військових поселень кавалерії, проводилися найбільш значні, в порівнянні з іншими населеними пунктами, будівельні роботи, що потребувало залучення більшої кількості працівників [4]. Окрім того, архівні документи дозволяють визначити хронологічні рамки будівництва. Так, в округах військового поселення 2-ї уланської дивізії зведення будівель, а саме цегляних заводів і житлових будинків для військових поселян-господарів та резервних почалося влітку 1819 р. [5], в населених пунктах, що увійшли до складу військового поселення 2-ї кірасирської дивізії – навесні-влітку 1828 р. [6]. Тривало ж будівництво в слобідсько-українських військових поселеннях кавалерії до к. 1830-х рр.

На початку облаштування округів військового поселення 2-ї уланської дивізії передбачалася лише часткова закупівля речей та інструментів для зведення споруд у м. Харкові, основна ж їх кількість мала постачатися безпосередньо з економічного комітету військових поселень, тобто – з Санкт-Петербурга. Проте у зв'язку з віддаленістю Слобідсько-Української губернії зазначені поставки були визнані не вигідними для державної скарбниці, оскільки були пов'язані зі значними витратами на їх перевезення [7]. Тому закупівля речей та інструментів, необхідних для будівництва в округах слобідсько-українських військових поселень кавалерії, в повному обсязі відбувалася в м. Харкові шляхом влаштування в Слобідсько-Українській Казенній палаті відкритих торгів, механізм проведення яких регламентували статті 3 частини проекту засновування про військове поселення піхоти. Зокрема, виклик бажаючих до постачання будівельних матеріалів здійснювався військово-поселеним керівництвом при посередництві цивільного губернатора, за допомогою публікації оголошень в тій губернії, де розташовувалося військове поселення, тобто по повітах Слобідсько-Української губернії, а при великих поставках – також у Санкт-Петербурзьких та Московських відомостях, з конкретним переліком необхідних предметів та дати проведення торгів [8]. У разі відсутності потенційних постачальників закупівля проводилася не підрядом, а шляхом поодинокого придбання речей уповноваженими військово-поселеним керівництвом особами, для чого цивільний губернатор та Казенна палата надавали їм довідки про існуючі у м. Харкові та по повітах ціни на будівельні матеріали [9].

Слід зазначити, що цеглу для зведення нових споруд виготовляли безпосередньо у військово-поселених округах. Так, наприклад, у 1819 р. почалося будівництво цегляних заводів у м. Чугуєві [19], протягом 1822-1824 рр. тривало облаштування цегляного заводу в окрузі Борисоглібського уланського полку [11]. Окрім того, при військовому поселенні 2-ї уланської дивізії функціонував також Опаківський вапняний завод [12]. Тому шляхом підрядів для потреб будівництва в округах слобідсько-українських військових поселень кавалерії купували інструменти, дерев'яні дошки різних розмірів, цвяхи, різновидове залізо, дверну та віконну фурнітуру, металеві прилади для російських та голланських печей, а також інші металеві предмети, фарби, барвники та інше [13]. Починаючи з к. 1820-х рр. – 1830 р., у відомостях про кількість матеріалів, необхідних для будівництва в округах військового поселення 2-ї уланської та 2-ї кірасирської дивізій, з'являється також перелік різноманітних тканин, фіранки, дзеркала в рамах різних розмірів [14], ванни [15], жерстяні вентилятори [16]. Зазначені зміни були зумовлені тим, що до середини 1830-х рр. будівництво у військово-поселених округах 2-ї уланської дивізії, та зокрема м. Чугуєві, як центрі слобідсько-

українських військових поселень кавалерії, адміністративних та житлових споруд, було майже завершено і нові будівлі, особливо для розміщення офіцерського складу та військово-поселеного керівництва, потребували облаштування та вмеблювання. При чому власне меблі для будинків виготовлялися майстрами військово-робітничого батальйону № 7 у ділових дворах [17]. Про закінчення зведення церков свідчать чавунні грати для поруччя [18], мідні хрести та кулі з позолотою [19], що фігурують в кошторисах к. 1820-х – поч. 1830-х рр., в яких згадуються також вільнонаймані майстри для розпису куполу та виготовлення іконостасів [20]. Таким чином, під час відкритих торгів у Слобідсько-Українській Казенній палаті для потреб будівництва у військово-поселених округах купували лише речі та матеріали, що не могли бути виготовлені військовими поселянами.

Закупівлі будівельних матеріалів передувала підготовча робота, що полягала, зокрема, в затвердженні корпусним командиром у вересні кожного року в тимчасовому департаменті військових поселень проекту про роботи на наступний рік [21]. Слід зазначити, що у військових поселеннях контроль за витратами на зведення нових споруд здійснювався як на місцевому рівні (комітети полкового управління складали звіти про використані на будівництво у військово-поселених округах кошти, які доповнювали кошторисами та довідками від слобідсько-українського цивільного губернатора [22]), так і в цілому по військово-поселеній системі. Зокрема, у 1821 р. начальник 2-ї уланської дивізії генерал-майор Д. М. Юзефович надавав кошториси на будівельні роботи у військово-поселених округах головному над військовими поселеннями начальнику графу О. А. Аракчеєву [23], окрім того економічний комітет військових поселень надсилав слобідсько-українському цивільному губернатору В. Г. Муратову запити щодо існуючих в губернії цін на інструменти та будівельні матеріали, з метою перевірки вище зазначених кошторисів [24]. Корпусний командир генерал-лейтенант О. П. Нікітін, окрім затвердження планів будівельних робіт на рік, надавав до тимчасового департаменту військових поселень також відомості потрібним речам та інструментам для зведення будівель [25].

Паралельно з затвердженням плану будівництва комітети полкового управління та безпосередньо командуючий військовими поселеннями в Слобідсько-Українській губернії (в 1830-х рр. корпусний командир 2-го резервного кавалерійського корпусу) надсилали до слобідсько-українського цивільного губернатора та Харківської міської поліції запити з метою встановлення найнижчих з існуючих на той час у м. Харкові цін на будівельні матеріали, інструменти та речі, а також вартості перевезення зазначених предметів в полкові штаб-квартири [26]. Саме, спираючись на встановлені харківським поліцмейстером та затверджені слобідсько-українським цивільним губернатором ціни, складали кошториси на зведення окремих споруд та відомості речам необхідним для закупівлі. Слід зазначити, що в 1820-х рр., на початку формування округів військового поселення 2-ї уланської дивізії, задля складання кошторисів, створення планів та обрання в міській забудові місця для нових споруд та огляду вже існуючих будівель, військове керівництво запрошувало губернських архітектора Чернишова [27] та землеміра Мочульського [28]. Проте вже в архівних документах, що датуються 1825-1826 рр., згадується, що складанням кошторисів на зведення споруд займався підполковник Савіч, який обіймав посаду начальника робіт 2-ї уланської дивізії [29]. У 1830-х рр. в структурі штабу 2-го резервного поселеного кавалерійського корпусу існувала посада корпусного інженера, яку посів полковник Детлов та в обов'язки якого, окрім складання кошторисів та планів будинків, входив безпосередній контроль за будівництвом [30]. Окрім того, протягом 1820-х-1830-х рр. у військово-поселених округах 2-ї уланської та 2-ї кірасирської дивізії, зокрема, працювали також інженери поручик Окінчиць [31] та штаб-капітан Цебріков [32], архітектори Смоліков [33] та Торанов [34], архітекторські помічники Шрейдер та Клікс [35].

Обсяги закупівлі не впливали на процедуру проведення торгів. Зокрема, придбання матеріалів покладалося на тих членів комітетів полкового управління, де мали відбуватися будівельні роботи, або інших військовослужбовців, уповноважених

військово-поселеним керівництвом, в обов'язки яких входило остаточне затвердження існуючих у м. Харкові цін на необхідні при будівництві речі у слобідсько-українського цивільного губернатора і харківського поліцмейстера та присутність на торгах у Казенній палаті [36]. Так, купівлею інструментів та будівельних матеріалів для округу військового поселення Чугуївського уланського полку, а також в цілому 2-ї уланської дивізії займався член комітету полкового управління майор Клуген [37] (згодом займав посаду командира поселених ескадронів Чугуївського уланського полку в чині полковника [38]), для округу Псковського кірасирського полку – корнет Нієлов [39], округу Катеринославського кірасирського полку – квартирмейстер корнет Горн [40], округу Бєлгородського уланського полку – в 1828 р. поручик Михайловський [41], а в 1829 р. – корнет Балакаревич [42] та інші.

Відкриті торги на поставку інструментів та речей, необхідних для будівництва в округах слобідсько-українських військових поселень кавалерії, проходили в Слобідсько-Українській Казенній палаті протягом трьох днів з переторжкою на четвертий день. Можливість брати участь у торгах надавалася всім бажаючим, в тому числі і військовим поселянам, за наявності у них свідоцтва на право торгівлі та при умові внесення залогу в розмірі третьої частини від вартості підряду [43]. Слід зазначити, що ціни у кошторисах на матеріали, необхідні для зведення будівель у військово-поселених округах, на подібних торгах могли сягати 70000 руб. [44] та навіть 147000 руб. [45], при чому укладення контракту на поставку речей вартістю більше ніж 15000 руб. не знаходилося в компетенції місцевого керівництва, а мало бути затверджено на найвищому рівні у Санкт-Петербурзі [46]. Після укладання контракту в Слобідсько-Українській Казенній палаті на постачання необхідних матеріалів, підрядчик повинен був здати речі в комітети полкового управління округів поселення полків 2-ї уланської та 2-ї кірасирської дивізії, у встановленому для кожного окремого округу обсязі, не пізніше визначеного військово-поселеним керівництвом строку, зазвичай 1 липня. По мірі надходження будівельних матеріалів до округів військового поселення комітети полкового управління проводили розрахунки з підрядчиками та повертали залоги [47].

Отже, придбання будівельних матеріалів, інструментів та речей для зведення споруд в округах слобідсько-українських військових поселень кавалерії знаходилося в компетенції місцевого військово-поселеного керівництва та складалося з декількох етапів. Зокрема, підготовча робота полягала у затвердженні плану будівельних робіт на наступний рік у тимчасовому департаменті військових поселень, на основі якого складали кошториси на необхідні будівельні матеріали. На наступному етапі командуючий військовими поселеннями у Слобідсько-Українській губернії, разом з комітетами полкового управління, затверджував кошторисні ціни у слобідсько-українського цивільного губернатора, після чого публікували оголошення по повітах губернії та у Санкт-Петербурзьких та Московських відомостях. Лише після виконання зазначених етапів відбувалися торги у Слобідсько-Українській Казенній палаті, на яких у присутності представника від військово-поселеного керівництва відбувалося укладання контракту з підрядчиками.

Досить цікавим аспектом будівельних процесів, що охопили в 1820-х – 1830-х рр. округи слобідсько-українських військових поселень кавалерії є склад військ, прикомандированих до 2-ї уланської та 2-ї кірасирської дивізії задля зведення нових будівель. Так, вже в 1820 р. поблизу м. Чугуєва розташовувалися табором 14 батальйонів піхоти та дві роти військово-робітничого батальйону, солдати яких, протягом п'яти місяців – з 15 травня по 15 жовтня, будували споруди в окрузі військового поселення Чугуївського уланського полку [48]. Слід зазначити, що постійно на роботах у слобідсько-українських військових поселеннях кавалерії перебували лише роти військово-робітничого батальйону № 7 (з 1833 р. – № 5) [49] під керівництвом підполковника Кирилова, а кількість піхотних та артилерійських підрозділів могла варіюватися. Зокрема, у 1825 р. для виконання робіт в округах військового поселення 2-ї уланської дивізії були прикомандировані треті батальйони піхотних полків 5-го піхотного корпусу: Володимирського, Суздальського, Углицького, Ярославського, 25

та 26 Єгерських, Московського, Бутирського, Рязанського, Ризького, Тульського, 29 та 30 Єгерських [50]. Проте, в 1829 та 1830 рр. будівельні роботи по восьми округах слобідсько-українських військових поселень кавалерії виконувалися виключного солдатами та майстрами з військово-робітничого батальйону № 7 [51], оскільки треті батальйони 5-го піхотного корпусу за наказом імператора назначалися в якості резерву для комплектування діючих полків 2-го піхотного корпусу [52], а вже в 1831 р. до військово-поселених округів були прикомандировані 24 резервних батальйони 4-го піхотного корпусу та 4 артилерійські роти [53]. Однак найбільша кількість військових підрозділів, задіяних на будівництві, була зосереджена у м. Чугуєві, про що свідчать щорічні «Розрахунки про кількість дров та соломи для нижніх чинів, що мають бути у таборі для виконання казенних робіт в округах військового поселення 2-ї кірасирської та 2-ї уланської дивізій» [54], в яких надавався перелік військових підрозділів, прикомандированих до кожного округу або населеного пункту.

Таким чином, протягом 1820-х – 1830-х рр. в округах слобідсько-українських військових поселень кавалерії відбувалися будівельні роботи, що супроводжувалися щорічною закупівлею необхідних будівельних матеріалів, речей та інструментів під час торгів у Слобідсько-Українській Казенній палаті та виконувалися майстрами і солдатами з військово-робітничого батальйону № 7 та піхотних і артилерійських підрозділів. Вивчення процедури придбання предметів, необхідних для будівництва у військово-поселених округах, дозволяє встановити, як відбувався контроль з боку військово-поселеного керівництва за зведенням споруд, простежити, як ускладнювалася структура управління військовими поселеннями у Слобідсько-Українській губернії, зокрема, виникали нові посади, що опікувалися будівельними роботами. Окрім того, аналіз листування між командуючим військовими поселеннями та комітетів полкового управління зі слобідсько-українським цивільним губернатором щодо затвердження цін дозволяє з'ясувати, які відносини існували між військово-поселеним керівництвом та цивільним начальством губернії.

Перспективи подальшого дослідження теми пов'язані з вивченням інших аспектів будівництва в округах слобідсько-українських військових поселень кавалерії, зокрема функціонування цегляних заводів, виготовлення меблів та інших предметів побуту, а також виявлення місцевих особливостей у використанні будівельних матеріалів та зведенні будівель у кожному з восьми військово-поселених округів.

1. Цубенко В. Л. Військові поселення кавалерії на території України: особливості та загальні тенденції існування./ В. Л. Цубенко. – О., 2008. – 455 с.
2. Цубенко В. Л. Територіальний устрій Українського (Харківського) військового поселення кавалерії. 1817-1857 рр./ В. Л. Цубенко// Інтелігенція і влада: громадсько-політичний науковий збірник. – Вип. 7. – Серія: Історія. – Одеса: Астропринт, 2006. – С. 77 – 87.
3. Колєватов О. Будівництво в слобідсько-українських військових поселеннях у першій третині XIX ст./ О. Колєватов// Сіверянський літопис. – 2009. – №1. – С. 79-86.
4. Державний архів Харківської області. – Ф. 3. – Оп. 100. – Спр. 135. – Арк. 2, зв., 3, зв.; Оп. 100. – Спр. 133. – Арк. 3, зв.
5. Там само. – Оп. 32. – Спр. 257. – Арк. 97, зв.
6. Там само. – Оп. 75. – Спр. 93. – Арк. 14, 27, 32, 34.
7. Там само. – Оп. 51. – Спр. 16. – Арк. 1, зв.
8. Там само. – Оп. 75. – Спр. 93. – Арк. 59 зв.
9. Там само. – Оп. 67. – Спр. 146. – Арк. 4, зв., 5.
10. Там само. – Оп. 32. – Спр. 257. – Арк. 97.
11. Там само. – Оп. 67. – Спр. 272. – Арк. 1, зв.
12. Там само. – Оп. 80. – Спр. 123. – Арк. 2 зв.; Оп. 100. – Спр. 135. – Арк. 39.
13. Там само. – Оп. 63. – Спр. 7. – Арк. 2, зв., 3, зв., 4.
14. Там само. – Оп. 83. – Спр. 4. – Арк. 36 зв.
15. Там само. – Оп. 91. – Спр. 61. – Арк. 54.

16. Там само. – Оп. 91. – Спр. 61. – Арк. 3 зв.
17. Там само. – Оп. 87. – Спр. 40. – Арк. 21.
18. Там само. – Оп. 91. – Спр. 61. – Арк. 3 зв.
19. Там само. – Оп. 71. – Спр. 63. – Арк. 4.
20. Там само. – Оп. 91. – Спр. 61. – Арк. 54.
21. Там само. – Оп. 99. – Спр. 246. – Арк. 1, зв.; Оп. 95. – Спр. 119. – Арк. 11, зв.
22. Там само. – Оп. 67. – Спр. 56. – Арк. 8.
23. Там само. – Оп. 47. – Спр. 31. – Арк. 1.
24. Там само. – Оп. 44. – Спр. 185. – Арк. 1, зв.
25. Там само. – Оп. 95. – Спр. 119. – Арк. 11 зв.
26. Там само. – Оп. 63. – Спр. 7. – Арк. 1; Оп. 67. – Спр. 56. – Арк. 1; Оп. 75. – Спр. 41. – Арк. 1; Оп. 79. – Спр. 83. – Арк. 1, зв.
27. Там само. – Оп. 44. – Спр. 60. – Арк. 2, 9.
28. Там само. – Оп. 35. – Спр. 97. – Арк. 30 зв.
29. Там само. – Оп. 67. – Спр. 191. – Арк. 2; Оп. 63. – Спр. 75. – Арк. 1.
30. Там само. – Оп. 87. – Спр. 40. – Арк. 11, зв.; Оп. 88. – Спр. 188. – Арк. 1а, зв.
31. Там само. – Оп. 35. – Спр. 97. – Арк. 7.
32. Там само. – Оп. 51. – Спр. 16. – Арк. 44.
33. Там само.
34. Там само. – Оп. 75. – Спр. 254. – Арк. 1.
35. Там само. – Оп. 100. – Спр.133. – Арк. 3 зв.
36. Там само. – Оп. 75. – Спр. 93. – Арк. 1, зв.
37. Там само. – Оп. 51. – Спр. 16. – Арк. 1.
38. Там само. – Оп. 95. – Спр. 119. – Арк. 7.
39. Там само. – Оп. 75. – Спр. 93. – Арк. 14.
40. Там само. – Арк. 34.
41. Там само. – Арк. 50.
42. Там само. – Оп. 79. – Спр. 83. – Арк. 7.
43. Там само. – Оп. 91. – Спр. 61. – Арк. 1 зв., 56.
44. Там само. – Оп. 75. – Спр. 41. – Арк. 1 зв.
45. Там само. – Оп. 91. – Спр. 61. – Арк. 56.
46. Там само. – Оп. 75. – Спр. 41. – Арк. 9.
47. Там само. – Оп. 91. – Спр. 61. – Арк. 56, зв.
48. Там само. – Оп. 43. – Спр. 173. – Арк. 2.
49. Там само. – Оп. 80. – Спр. 123. – Арк. 9.
50. Там само. – Оп. 63. – Спр. 207. – Арк. 96, зв., 101.
51. Там само. – Оп. 80. – Спр. 123. – Арк. 9; Оп. 84. – Спр. 134. – Арк. 1.
52. Там само. – Оп. 80. – Спр. 123. – Арк. 9.
53. Там само. – Оп. 88. – Спр. 185. – Арк. 1.
54. Там само. – Оп. 100. – Спр. 135. – Арк. 2, зв., 3, зв.; Оп. 88. – Спр. 185. – Арк. 2.

Рассматриваются строительные процессы, которые происходили в слободско-украинских военных поселениях кавалерии на протяжении 1820-х – 1830-х гг., а именно – процедура приобретения строительных материалов, вещей и инструментов путем проведения открытых торгов в Слободско-Украинской Казенной палате и состав войск, которые были задействованы при возведении строений в округах военного поселения 2-й уланской и 2-й кирасирской дивизий.

Ключевые слова: военные поселения, строительство, торги, Слободско-Украинская Казенная палата.

The building processes that took place in Slobidsko-Ukrainian military settlements of the cavalry during the 1820s – 1830s., namely – procedure of acquisition of building materials, things and tools through an open bidding in Slobidsko-Ukrainian State Chamber and the troops, who were involved in the construction of buildings in the districts of military settlement 2nd Uhlan and 2nd Cuirassier Division are considered.

Key words: military settlements, construction, trading, Slobidsko-Ukrainian State Chamber.

УДК 2-472:94(47)«1825-1850»

Олена Приходьон

●

ПЕРШІ СПРОБИ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ДУХОВНОЇ ОСВІТИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ЗА ДОБИ ПРАВЛІННЯ МИКОЛИ І

Стаття виконана в рамках держбюджетної теми №4-2012 «Російська імперія у XIX – на початку XX ст.: механізми взаємодії влади та суспільства (Регіональний аспект)», яка розробляється кафедрою всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

У статті на основі аналізу «Положення про способи покращення становища духовенства» 1829 р. схарактеризовано перший етап реформування системи духовної освіти в Російській імперії за доби правління імператора Миколи І. Доведено, що заходи уряду в цьому напрямку, відображаючи дух миколаївської доби, мали переважно консервативний характер і не повною мірою відповідали вимогам часу.

Ключові слова: Російська православна церква, Святіший Синод, Микола І, духовенство, духовна освіта, митрополит Філарет (Дроздов).

У Російській імперії православна церква була тим механізмом, за допомогою якого держава впливала на суспільну думку, тому питання виховання і навчання нового покоління священиків займали чільне місце в політиці російських імператорів. Доба правління Миколи І не стала винятком, тож не дивно, що питання духовної освіти в Російській імперії ніколи не втрачало своєї наукової актуальності й завжди цікавило дослідників [1–7; 12; 13; 15; 16; 18; 19; 21]. Незважаючи на це, стан духовної освіти в Російській імперії у другій чверті XIX ст. висвітлений в історіографії фрагментарно, що зумовлює актуальність подальших студій у цьому напрямку.

Доба Миколи І носила відчутний відбиток особистості монарха. Його погляди на завдання освіти визначалися практичними міркуваннями. У всіх сферах управління та суспільного життя він прагнув запровадити військовий порядок, дисципліну, однотипність. Це означало, що завдання школи полягало передусім у передачі учням знань, яких було б достатньо для виконання у майбутньому службових обов'язків. Духовна школа мала формувати у майбутніх священиків однотипну шаблонну свідомість, бо, крім вчення церкви та канонічних правил, у духовній сфері не допускались жодні інші точки зору [19, т. 1, с. 17–18; 17, с. 226].

Уже під час коронації у 1825 р. присутнім на ній церковним ієрархам Микола І висловив думку про те, щоб був виданий такий підручник Закону Божого, який можна було б використовувати в усіх школах, у першу чергу – у військових навчальних закладах, а також, щоб був створений Катехізис з точним викладом вчення православної церкви з усіх питань віри та моралі [39, с. 484].

Наступного року у відповідь на «высочайшее повеление» імператора Миколи І від 17 червня 1826 р. «О средствах против недостатка в достойных священниках» Московський митрополит Філарет (Дроздов) представив Святішому Синоду «свое особое мнение» [43, т. 2, с. 156–170], в якому наголошував, що причиною наявних не-

© Приходьон Олена Юріївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

доліків є перш за все «недостаток приличного воспитания» [43, т. 2, с. 157]. Оскільки у багатьох єпархіях семінарії виникли нещодавно, чимало священиків, котрі отримали лише домашню або паламарську освіту, відтак «кто уже находится в сане священника, хотя с недостатками, но без преступлений, случай заменить его достойнейшим получается не иначе, как глубокою старостию или смертию его» [43, т. 2, с. 157]. Крім того, навчальний процес у семінаріях, на думку митрополита, не відповідав потребам часу й не приносив користі для майбутнього священика. Так, замість іспитів у семінаріях часто практикувались диспути, «отсюда склонность [у семінариста. – **О.П.**] к спорам часто соблазнительным и никогда не полезным для народа» [43, т. 2, с. 158]. Для викладання нових предметів інколи не вистачало ні підручників, ні викладачів, а «некоторые наставники в деле своем еще новы, и преподаваемы ими уроки были не в довольном совершенстве» [43, т. 2, с. 159].

Філарет також висловив пропозиції щодо вдосконалення навчання у духовних навчальних закладах, зокрема, вважав за необхідне дозволити викладати богословські предмети російською мовою, заохотити здібних авторів підготувати підручники доступною для розуміння мовою, змінити навчальні програми так, щоб «учение начинало ближе приспособляться к действительным потребностям времени и будущего служения наставляемых» [43, т. 2, с. 159]. Проводячи влітку того ж таки 1826 р. ревізію навчальної частини Московської духовної академії, митрополит Московський відзначив: «не могу сказать, чтобы я нашел оный [ход учения. – **О.П.**] в восхождении к совершенству в сравнении с прежним состоянием академии» [43, т. 2, с. 141]. Таким чином, митрополит Філарет (Дроздов) на початку правління нового імператора визнавав необхідність бодай часткового реформування духовних навчальних закладів.

Указом від 11 січня 1828 р. імператор доручив Святішому Синоду розробити проект заходів щодо підвищення успішності освіти вихідців з духовного стану та рівня матеріальної забезпеченості парафіяльного духовенства. Відтак указом від 6 грудня 1829 р. було затверджено «Положення про способи покращення становища духовенства» [14], в якому відзначались позитивні зрушення, спричинені освітньою реформою 1808–1814 рр., зокрема, зростання чисельності учнів духовних училищ, а відтак і освічених священиків. Один з розділів цього Положення був присвячений розподілу на місця служіння випускників духовних училищ. Зокрема, єпархіальному начальству наказувалось висвячувати у священницький сан по можливості лише випускників духовних семінарій або академії [14, §1]. Висвячувати у священики осіб без відповідної освіти, але «с усердием и добрым разумением поучающих в Слове Божием, одобряемых в поведении и имеющих не менее 30 лет от рождения» [14, §3] дозволялося лише у крайніх випадках, зокрема, тоді, коли не знайдеться випускника семінарії чи академії без місця [14, §2]. У Положенні вказувалося на те, що для заміщення посади священика має бути встановлений віковий ценз не менше 30 років, з цією метою «к слушанию высших наук, как то философия и богословие, допускаемы были ученики достаточно наставленные в приготовительных науках, а дети незрелого учения и возраста удерживаемы были в низших классах» [14, §7]. Цю норму давно відстоював і митрополит Філарет (Дроздов) [43, т. 2, с. 230–231].

Положення передбачало, що випускники семінарій, які не отримали парафії, продовжували перебувати під наглядом семінарії, а позбавлені засобів до існування залишались на її утриманні доти, доки не отримають місця, «дабы вернее употребить сие время на дальнейшее образование себя и на приготовление к будущему своему служению» [14, §5]. Переважне право висвячення у священики і вибір парафії надавалось випускникам академій, які відзначились «учением и благонравием»[14, §4]. Випускникам духовних навчальних закладів за рахунок синодальних Біблейських сум надавались у пожиттєве користування Святе Писання та інші книги, а Синод мав скласти перелік книг, які мали знаходитись у кожній церкві [14, §6], чим було започатковувано створення церковних бібліотек. Крім того, Положення встановлювало обов'язкове відпрацювання чотирирічного терміну для тих випускників, котрі навчалися у духовних навчальних закладах коштом духовного відомства, але після їх закінчення не захотіли приймати сан. Ті ж, хто не бажав відпрацьовувати вказаний строк, мали повідомити про свій намір не пізніше, ніж після проходження половини

семінарського курсу; надалі такі особи втрачали право на утримання за рахунок навчального закладу [14, §8]. Указ містив особливі вказівки щодо дітей духовенства, котрі не отримали освіту в духовних училищах через бідність, неуважність батьків або «по причине слабых способностей». Такі діти мали бути «наставляемы родителями и родственниками в чтении и пении, в Катехизисе и Церковном Уставе», ті ж, освітою яких батьки не займалися, мали бути відправлені до повітових чи парафіяльних училищ. Все це мало здійснюватись під контролем єпархіальних архієреїв через благочинних. Тих же учнів, котрі й після таких заходів «по неспособности или несклонности» до навчання виявилися неготовими займати церковні посади, відсилали до губернських управ «для избрания другого рода жизни» [14, §9].

Крім того, указ від 6 грудня 1829 р. наголошував на необхідності перегляду і доповнення Статутів духовних училищ 1808–1814 рр. [14, п. 1], а також розробки нових штатів семінарій відповідно до того, що учні, котрі у парафіяльних та повітових училищах навчалися коштом батьків, у семінаріях будуть продовжувати навчання і утримуватись за рахунок держави [14, п. 2].

У 1830 р. митрополит Філарет (Дроздов) направив імператору записку, в якій зазначав, що Державна Рада виключила з проекту, підготовленого Святішим Синодом, деякі положення, а інші навпаки доповнила на власний розсуд, і саме такий, відредагований Державною Радою варіант, був затверджений імператором 6 грудня 1829 р. як «Положення про способи покращення становища духовенства». Так, митрополит наголосив, що Державна Рада ліквідовувала державні дотації на отримання освіти дітьми духовенства у навчальних закладах нижчих ступенів і вводила навчання у повітових і парафіяльних училищах за рахунок батьків як загальне правило, що стане непосильним тягарем для бідного духовенства [43, т. 2, с. 275]. Але, на нашу думку, законодавець мав на увазі те, що учні, котрі навчалися в училищах коштом батьків, продовжувати навчання у семінаріях обов'язково будуть за державний рахунок. Водночас Філарет (Дроздов) відзначив, що утримувати усіх без винятку семінаристів за рахунок держави є «избыточествующей щедростью... не нужно и не полезно, обременительно для училищного хозяйства» [43, т. 2, с. 275], оскільки багато з них під час навчання живуть вдома або ж у родичів і не потребують державного утримання. До того ж, керівництво семінарій не завжди мало змогу надати житло усім учням, адже їх чисельність іноді сягала від 400 до 700 осіб.

Митрополит наголосив також на тому, що Положення 1829 р. містить певні казуси. Так, п.2 надавав усім без винятку учням державне утримання, а параграф 8 позбавляв державного забезпечення тих семінаристів, котрі не бажали після її закінчення приймати духовний сан [43, т. 2, с. 275–276]. Але, на нашу думку, зазначені норми не суперечать одна одній, оскільки учні позбавлялись утримання за семінарський кошт не повністю, а лише на другу половину навчального курсу, після їх відмови служити після завершення навчання у духовному відомстві. Крім того, навчання для них залишалося безкоштовним – держава лише припиняла фінансувати їхнє проживання і харчування в семінарії. Та й таке обмеження фінансування видається доволі справедливим, адже надавати освіту й утримувати тих учнів, котрі потім не будуть служити за фахом, є невиправданою витратою бюджетних коштів.

Філарет (Дроздов) відзначив, що Державна Рада допустила помилку при підготовці зазначеного Положення, некоректно зафіксувавши норму, яку містив підготовлений Синодом проект: замість того, аби дозволити єпархіальному начальству самому розподіляти випускників семінарій на місця служіння і заборонити випускникам-відмінникам самостійно обирати парафію, Державна Рада вчинила навпаки, перетворивши виняток у правило. Зрештою це могло призвести до того, що виникнуть труднощі із заміщенням бідних чи віддалених парафій. Також митрополит наголосив на відсутності у Положенні норми, яка б підтверджувала головування в духовних училищах єпархіального начальства, оскільки деякі архієреї розцінили запровадження управління зазначеними навчальними закладами відповідно до Статутів як обмеження власних управлінських повноважень [43 т. 2, с. 277–279].

Таким чином, деякі норми указу 1829 р. духовенство в особі митрополита Філарета (Дроздова) розкритикувало, відзначивши їх невідповідність підготовленому

Синодом проекту. Вже сам факт ухвалення цього указу свідчив про неприйняття Миколою I освітньої реформи 1808–1814 рр., проведеної його попередником на престолі імператором Олександром I. Порівнюючи становище духовних навчальних закладів після реформи 1808–1814 рр. і в перші роки правління Миколи I, Філарет (Амфітеатров), тоді ще єпископ Рязанський, писав Філарету (Дроздову): «На духовные училища смотрю я как на прекрасное растение, которое, благодатию Божиею и милостию монаршею было согреваемо и поливаемо, начинало только расцветать и обещало обильный плод, но вдруг засуха. Бог весть, откуда повеял засушительный ветр, и когда он перестанет, и что будет с сим растением» [23, с. 124]. Прийняття 1829 р. «Положення про способи покращення становища духовенства» стало першим кроком Миколи I в реформуванні системи духовної освіти, але на кардинальні зміни імператор не наважився: нововведення були поступові й стосувалися конкретних питань. Однак було зрозуміло, що реформування системи духовної освіти в дусі нового імператора-консерватора і відповідно до його бачення навчального процесу як такого, що характеризувався б однотипністю, шаблонністю викладання з метою формування такої ж свідомості, триватиме й надалі.

1. Благовидов Ф.В. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование императора Александра II / Ф.В. Благовидов – Казань: тип. Имп. Ун-та, 1891. – 374, IV с.

2. Богемская Н.Н. Реформа системы образования Русской равославной церкви и ее влияние на последующую деятельность духовенства (1860–1880 гг.): дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Н.Н. Богемская. – СПб., 2004. – 250 с.

3. Вишленкова Е. Духовная школа в России первой четверти XIX века / Елена Вишленкова. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1998. – 184 с.

4. Герасимова Н.Е. Среднее духовное образование в Ярославской и Костромской губерниях во второй половине XIX – нач. XX в.: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Н.Е. Герасимова. – Ярославль, 2001. – 28 с.

5. Глубоковский Н.Н. По вопросам духовной школы (средней и высшей) и об Учебном комитете при Святейшем Синоде / Н.Н. Глубоковский. – СПб.: Синодальная тип, 1907. – 148, [8] с.

6. Елисеев Г.З. Из далекого прошлого двух академий / Г.З. Елисеев // Вестник Европы. – 1891. – №1. – С. 289–311.

7. Знаменский П.В. История Казанской духовной академии за первый (дореформенный) период ее существования (1842 – 1870-е годы): в 3-х вып. / П.В. Знаменский. – Казань, 1891–1892.

Вып. 1. – 1891. – 381 с.

Вып. 2. – 1892. – 593 с.

Вып 3. – 1892. – 467 с.

8. Знаменский П.В. Основные начала духовно-училищной реформы Александра I / П.В. Знаменский. – Казань: Тип. Имп. ун-та, 1878. – 42 с.

9. Именной, данный Синоду от 6 декабря 1829 г., Указ Об усилении вящих способов к образованию духовного юношества и к обеспечению церковных причтов в безбедном содержании // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание II. – Т. IV. – СПб.: В типографии II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – №3323.

10. Материалы для истории учебных реформ в России в XVIII–XIX вв. / Сост. С. Рождественский. – СПб.: б.м., 1910. – 413 с.

11. Морошкин М.Я. Материалы для истории православной церкви в царствование императора Николая I / под ред. Н.Ф.Дубровина: в 2 ч. / М.Я. Морошкин // Сборник Императорского Русского исторического общества. – СПб.: Типография Товарищества «Общественная польза», 1902. – Вып. 113.

Ч. 1. – 1902. – 468 с.

Ч. 2. – 1902. – 404 с.

12. Никольский Н.М. История русской церкви / Н.М. Никольский. – 3-е изд. – М.: Издательство политической литературы, 1983. – 448 с.

13. Осипов О.В. Церковно-приходские школы Оренбургской епархии (1864–1917) / О.В. Осипов. – Челябинск: Челябинский гос. педагог. университет, 2004. – 261 с.

14. Письма духовных и светских лиц к митрополиту Московскому Филарету (с 1812 по 1867 гг.) / А.Н. Львов. – СПб: Типография А.П. Лопухина, 1900. – 700 с.

15. Преображенский И.В. Духовенство и народное образование / И.В. Преображенский. – СПб.: Тип. СПб. акц. общ. печ. дела в России Е. Евдокимов, 1900. – 97 с.

16. Скалой В. Духовенство и народная школа / В. Скалой // Русская мысль. – 1885. – №3. – С. 155–180.

17. Смолич И.К. История Русской Церкви. 1700–1917 / И.К. Смолич // Макарий (Булгаков). История Русской Церкви: в 9 т. / Макарий (Булкагов) – М., 1995–1997. Т.8. – Ч.1. – 1996. – 799 с.

18. Сушко А.В. Духовные семинарии в России (до 1917 г.) / А.В. Сушко // Вопросы истории. – 1996. – № 11–12. – С. 107–113.

19. Титлинов Б.В. Духовная школа в России в XIX веке: в 2 т. / Б.В. Титлинов. – Вильно: Типография «Артель печатного дела», 1908–1909.

Т.1: Время Комиссии Духовных училищ. – Ч.1–2. – 1908. – 383 с.

Т.2: Протасовская эпоха и реформы 60-х годов. – Ч.1–2. – 1909. – 421 с.

20. Филарет (Дроздов) митр., Собрание мнений и отзывов Филарета, митрополита Московского и Коломенского по учебным и церковно-государственным вопросам / Под ред. Саввы, архиепископа Тверского и Кашинского: в 5. т. / митр. Филарет (Дроздов). – СПб., 1885–1887.

Т.1. – 1885. – 510, XII с.

Т.2. – 1885. – 486, X с.

Т.3. – 1885. – 600, XV с.

Т.4. – 1886. – 613, XIII с.

Т.5. – 1887. – 1034, XV с.

21. Ципляк Н.О. Чернігівська духовна семінарія у соціокультурному та громадському житті Північного Лівобережжя (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н.О. Ципляк – Чернігів, 2012. – 20 с.

Елена Приходен

ПЕРВЫЕ ПОПЫТКИ РЕФОРМИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ ДУХОВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ВО ВРЕМЯ ПРАВЛЕНИЯ НИКОЛАЯ I

В статье на основе анализа «Положения о способах улучшения положения духовенства» от 1829 г. дана характеристика первого этапа реформирования системы духовного образования в Российской империи во время правления императора Николая I. Доказано, что мероприятия правительства в этом направлении, отражая дух николаевской эпохи, были преимущественно консервативны и не полностью отвечали требованиям времени.

Ключевые слова: Русская православная церковь, Святейший Синод, Николай I, духовенство, духовное образование, митрополит Филарет (Дроздов).

Olena Prykhodon

THE FIRST ATTEMPTS TO REFORM THE SYSTEM OF THEOLOGICAL EDUCATION IN THE RUSSIAN EMPIRE DURING NICHOLAS I'S REIGN

The article presents the analysis of the first stage of reforms in the system of theological education in the Russian Empire during Nicholas I's rule grounding on «The Regulations on Endeavour to Improve the Position of the Clergy». The author argues that governmental activities in this direction reflected the spirit of the Nicholas I's era and were mainly conservative in character. It is stated that the reforms did not meet the needs of the time entirely

Keywords: Russian Orthodox Church, Most Holy Synod, Nicholas I, clergy, theological education, Metropolitan Filaret (Drozdov).

УДК 37.018(09) – 055.2(477)«186»

Тетяна Тронько

●

ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ ЖІНОЧИХ ГІМНАЗІЙ ВІДОМСТВА УСТАНОВ ІМПЕРАТРИЦІ МАРІЇ (друга половина XIX століття)

У статті з'ясовується процес заснування та діяльності у другій половині XIX ст. на теренах українських губерній Російської імперії маріїнських гімназій – навчальних закладів нового типу, заснованих на принципах всестанового складу учениць та відкритого характеру навчання.

Ключові слова: жіноча освіта, маріїнські гімназії, Відомство установ імператриці Марії.

Освітня галузь України останнім часом знаходиться у стані постійного реформування. За цих умов цілком зрозумілим є інтерес дослідників до питань історії становлення та розвитку освіти, історіографія якої представлена доволі значною кількістю праць. Проте у центрі вивчення були переважно зміни у чоловічій школі. Приємним винятком на цьому тлі є робота історика й активної учасниці жіночого руху другої половини XIX ст. О. Й. Ліхачової[1]. Її «Материалы по истории женского образования в России» не втратили значення і для сучасних дослідників, які останнім часом усе активніше звертаються до історії школи для дівчат. Серед них варто згадати наукові розвідки В. Вірченко, С. І. Дітківської, І. Ковтач, І. В. Сесак, Т. В. Сухенко та інших. Вони розглядали різні аспекти жіночої освіти, але специфіка організації та діяльності маріїнських гімназій в Україні не була окремим предметом їхньої уваги, а поодинокі згадки про ці заклади свідчать про неоднозначне трактування поняття «маріїнські гімназії (училища)». Одні науковці[2] до таких помилково відносять усі освітні установи, що мають у своїх назвах слово «маріїнська», інші[3] плутають їх з елементарними училищами – проміжними між початковими школами і гімназіями.

Отже, метою даної статті є дослідження процесу заснування та діяльності жіночих гімназій Маріїнського відомства на теренах України, визначення їх особливостей порівняно з такими ж закладами у системі Міністерства народної освіти.

Власне маріїнськими гімназіями (до 1862 р. вони називалися училищами) слід вважати середні навчальні заклади для дівчат, підпорядковані Відомству установ імператриці Марії (далі – ВУІМ) – інституції, яка найперше в Російській імперії на державному рівні звернулася до організації освіти жіноцтва (у віданні Маріїнського відомства знаходилися інститути шляхетних дівчат, започатковані ще наприкінці XVIII ст.). Згодом до заснування середніх жіночих шкіл долучилися духовне відомство та Міністерство народної освіти. Саме серед закладів останнього теж зустрічаються Маріїнські жіночі училища, пізніше перейменовані в гімназії (наприклад, у Катеринославі, Маріуполі, Одесі, Полтаві, Харкові, Херсоні та інших містах). Проте у цьому випадку назва «Маріїнська» є власною, «дарованою» або «дозволеною» окремою постановою міністерства на честь імператриці Марії Олександрівни – покровительки навчального закладу.

З 1882 р. з'явилася ще одна категорія Маріїнських училищ, заснованих за ініціативою імператриці Марії Федорівни, «для тих дівчат, які через суспільне й матеріальне

© Тронько Тетяна Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

становище батьків не потребують гімназійної чи інститутської освіти і, отримавши початкову загальну освіту, бажають присвятити себе вивченню ремесел у професійних школах»[4]. Згодом створення подібних закладів було підтримано й у міністерстві народної освіти. В Україні й до кінця XIX ст. не існувало жодного такого маріїнського училища, але чиновники освітянського відомства всіляко заохочували громадськість до їх заснування. Наприклад, у 1889 р. попечитель Київського навчального округу, зважаючи на упосліджене становище деяких прогімназій, радив на їх кошти за краще утворити елементарні жіночі училища професійного характеру[5]. А мешканцям м. Балти Подільської губернії у відповідь на їхнє бажання мати у місті прогімназію наполегливо рекомендували відкрити саме маріїнське училище[6].

Жіночі гімназії ВУІМ були започатковані в середині XIX ст., коли на тлі критики закритого станового виховання в інститутах шляхетних дівчат сформувалася думка про необхідність організації відкритих всестанових шкіл для жінок. Наприкінці 1857 р. відомий російський педагог М. О. Вишнеградський порушив питання про відкриття при Павловському інституті у Санкт-Петербурзі, де він працював інспектором класів, відділення для прихожих учениць із навчальним курсом, подібним інститутському. Проте Головна рада Маріїнського відомства визнала за доцільне створити на таких засадах самостійне училище, а розробку проекту його влаштування доручила ініціатору клопотання.

Уже на початку 1858 р. підготовлений документ був поданий на розгляд Головної ради. Пропонувалося ввести його в дію лише на 3 роки, аби за час, що мине, врахувати всі можливі обставини, а тоді вже скласти остаточний статут. 19 квітня 1858 р. в Петербурзі урочисто відкрилося Маріїнське училище – перша всестанова школа для прихожих учениць у ВУІМ. Через деякий час було порушено клопотання про заснування ще трьох закладів, оскільки щойно утворений не вміщував усіх бажаючих[7]. Наприкінці 1858 р. у столиці вже було чотири училища – Маріїнське, Коломенське, Васильоострівське та Петербурзьке.

М. О. Вишнеградський визначив принцип, на якому мала ґрунтуватися система освіти у новому закладі: «Школа вчить краще, ніж сім'я, а сім'я виховує незрівнянно краще, ніж школа». Ця ідея знайшла своє відображення в «Правилах внутрішнього порядку Маріїнського училища», затверджених 26 лютого 1859 року[8]. Від батьків вимагалося сприяти вихованню їх доньок, наглядати за заняттями та поведінкою дівчат поза школою. У свою чергу, педколектив відповідав за розумову й моральну освіту учениць. В основу навчально-виховного процесу закладався принцип тісної взаємодії сім'ї і школи. «Правила» радили вчителям організовувати викладання таким чином, щоби воно не лише збагачувало розум дівчат, а й виховувало їх.

Того ж року було прийнято рішення про розподіл існуючих на 1859 р. та запланованих до відкриття жіночих училищ між Міністерством освіти та Четвертим відділенням відповідно до їхніх джерел фінансування. Незважаючи на те, що до Маріїнського відомства мали відійти ті заклади, які отримували від нього фінансову допомогу, під його керівництво потрапило й дозволене до відкриття училище у м. Києві, створення якого стало можливим завдяки благодійництву приватної особи – сенатора І.І. Фундуклея. Таким чином, до ВУІМ було віднесено 5 уже діючих шкіл і 6 таких, що мали дозвіл на відкриття[9].

9 січня 1862 р. по закінченні випробувального терміну Олександр II затвердив новий статут училищ для прихожих дівчат ВУІМ. Спочатку він теж запроваджувався на 3 роки та залишився чинним і надалі з доповненнями, внесеними впродовж другої половини XIX ст.[10] Новостворені заклади мали надавати дівчатам усіх станів і віросповідань освіту, відповідну їхнім майбутнім потребам. Засади фундації, як і зміст навчання,ріднили ці училища з існуючими в системі освітянського відомства. Але мали вони й деякі особливості.

По-перше, навчання в училищах ВУІМ тривало 7 років – на один рік довше, ніж у міністерських (за Положеннями 1858 та 1860 років). У статуті не було суворого поділу на обов'язкові і необов'язкові предмети, але зазначалося, що французьку, німецьку мови та танці могли вивчати не всі учениці. Викладання здійснювалося на основі навчальних програм і табеля, затверджених у 1863 р. (У Міністерстві народної

освіти, як відомо, подібні документи з'явилися лише у 1874 р.) До переліку навчальних предметів увійшли Закон Божий, російська мова і словесність, французька і німецька мови, історія, географія, природознавство, арифметика та геометрія, основи педагогіки, чистописання, малювання, співи, рукоділля, танці.

По-друге, різнилися права випускниць закладів. По закінченні училищ Маріїнського відомства лише на підставі отриманого атестату без будь-яких додаткових іспитів дівчатам видавали свідоцтва на звання домашньої вчительки. Якщо ж учениця після семикласного загального курсу ще й опанувала програму педагогічного курсу, то вона мала можливість претендувати на звання домашньої наставниці. Міністерські жіночі училища на початку 1860-их років про надання таких прав своїм вихованкам лише мріяли.

По-третє, існували особливості у фінансуванні закладів. На відміну від міністерських училищ маріїнські, крім плати за навчання, постійних або одноразових внесків місцевих доброчинців, могли отримувати щорічну допомогу з коштів ВУІМ. Хоч існування останнього джерела утримання визнавалося можливим лише для деяких закладів у добу їх становлення, вже самі по собі надходження від державної інституції створювали сприятливі умови для розвитку згаданих установ. Адже при облаштуванні подібних міністерських шкіл доводилося розраховувати переважно на благодійництво приватних осіб, лише інколи – органів місцевого самоврядування.

По-четверте, свої особливості мало й управління училищами. Уся розпорядча влада належала начальникові, його першою помічницею була головна наглядачка. Разом із штатом класних наглядачок вона відповідала за фізичне і моральне виховання дівчат. Для вирішення педагогічних питань створювалася конференція, до складу якої входив увесь навчально-виховний персонал училища. При зовнішній схожості функцій опікунських рад міністерських закладів і господарських комітетів училищ Маріїнського відомства, вони суттєво відрізнялися. Так, господарський комітет утворювався виключно із осіб, причетних до навчально-виховного процесу в училищі. До опікунської ради, крім посадових осіб, входили ще й представники станів, коштами яких міністерські заклади створювалися, а потім і утримувалися.

Наприкінці 1862 р. було ухвалено рішення про перейменування училищ у гімназії, кількість яких поступово зростала. У 1862 р. відомству підпорядковувалося 12 таких закладів, у 1867 р. – 25[11], а в 1896 р. – 31[12]. Проте як темпи зростання, так і абсолютна кількість гімназій відставали від показників по Міністерству народної освіти, де на початок XX ст. на теренах Російської імперії нараховувалося 342 гімназії та 179 прогімназій[13]. В Україні впродовж другої половини XIX ст. було засновано лише чотири гімназії ВУІМ: дві Київські – Фундуклеївська і Подільська, Житомирська та Кам'янець-Подільська.

Найстарішою з них була Фундуклеївська, заснування якої відбулося виключно на пожертвування І. І. Фундуклея. Наприкінці 1850-их років мешканці Києва, серед них і тодішній попечитель Київського навчального округу М. І. Пирогов, дізнавшись про намір влади заснувати у губернських містах відкриті училища для дівчат, зайнялися пошуком коштів для цього. Разом з тим Київський генерал-губернатор князь І. І. Васильчиков звернувся за допомогою до сенатора І. І. Фундуклея, колишнього губернатора міста, який мав намір зробити пожертвування на влаштування в Одесі жіночого училища. Сенатор погодився змінити адресата своєї доброчинності й пожертвував два цегляних будинки під приміщення навчального закладу в Києві, зобов'язавшись щорічно виділяти на його утримання 1,2 тис. крб. 6 серпня 1859 р. імператор дав дозвіл на відкриття училища для прихожих учениць під назвою Фундуклеївське на честь благодійника, якому було присвоєно звання почесного попечителя[14]. Кошти, надані доброчинцем, та плата за навчання мали забезпечувати подальше існування закладу. Таким чином, заснування училища відбулося без фінансової допомоги уряду та відомства.

При відкритті училища 7 січня 1860 р. у ньому було, за одними даними, 40 учениць[15], а за іншими – 50[16]. Така мала кількість пояснювалася, насамперед, новизною справи. Адже це був узагалі перший заклад подібного типу на території українських губерній. До того ж організація освіти в училищах докорінно відрізнялася від ін-

ститутської системи, яка хоч і мала свої недоліки, але була звичною. Та, на думку М. О. Вишнеградського, найголовнішими причинами неприйняття нових навчальних закладів були упереджене ставлення до спільного навчання дітей різних станів і небажання власників приватних пансіонів мати конкурентів[17].

У грудні 1859 р., коли вже було відомо про відкриття Фундуклеївської гімназії, купецька громада Києва зібрала для неї 27 тис. крб. Та оскільки цей заклад уже мав достатньо коштів, благодійний внесок спрямували на утворення окремого відділення на Подолі. Дозвіл на його відкриття отримали в січні 1861 р.[18]. По закінченні трьох класів відділення дівчата могли продовжувати навчання у Фундуклеївській гімназії. Невдовзі заклад почав розширюватися (у 1867 р. відкрили четвертий клас) і набувати самостійності. У 1872 р. на його основі було створено повну семикласну Києво-Подільську гімназію[19].

З 1865 р. до складу Фундуклеївської гімназії на правах окремого підрозділу увійшов пансіон графині Левашової. Він фактично став гуртожитком, що полегшило навчання дівчат з інших міст. Його вихованки, кількість яких із 63 зросла до 100 (25 казеннокоштних і 75 своєкоштних), відвідували заняття у гімназії[20]. На відміну від останньої пансіон мав свій штатний розпис розміром майже в 20 тис. крб. Покривався він за рахунок прибутків з капіталу та цінних паперів (близько 6 тис. крб. – 30%), плати за навчання (10 тис. крб. – 50%) та коштів відомства (4 тис. крб. – 20%)[21]. Проте з часом виявилися незручності, пов'язані з роз'єднаністю управління пансіоном. Його навчальна частина контролювалася гімназією, господарська – інститутом шляхетних дівчат, а виховна – власною начальницею. Ось чому 18 квітня 1866 р. було прийнято рішення про повне підпорядкування пансіону Фундуклеївській гімназії[22].

12 березня 1866 р. Олександр II затвердив рішення Головної ради про заснування на основі статуту 9 січня 1862 р. Житомирської і Кам'янець-Подільської гімназій на 210 учениць кожна. На відміну від київських гімназій цим закладам одразу була визначена допомога відомства: першій – 6910 крб. на рік і 1810 крб. на початкове облаштування, другій – 5910 крб. щорічно[23]. За висновком Головної ради, заснуванням цих двох гімназій ВУІМ закінчило справу відкриття виключно російських жіночих навчальних закладів у всіх губернських містах західного краю. Цим уряд намагався послабити вплив на жіноче виховання місцевих настроїв, взяти його під свій контроль і надавати освіту виключно «у дусі російської народності»[24]. Для контролю за спрямованістю виховання у 1869 р. запровадили спеціальну посаду інспектора жіночих гімназій північно-західного і південно-західного краю. Серед його обов'язків був нагляд за навчальною і господарською частинами закладів. Адже освіта мала формувати законослухняність, вдячність до «престолу та вітчизни»[25].

Цим завданням відповідала й кадрова політика Маріїнського відомства. Так, циркуляр 1864 р. наказував звільнити усіх учителів, викладання яких визнавалося шкідливим, а при прийомі на роботу нових працівників з'ясовувати їх напрям думок. Класним дамам і наглядачкам рекомендувалося пильнувати за викладачами, виявляти їхню неблагонадійність. У противному разі їх могли визнати співучасниками злочину[26]. Після замаху на Олександра II Д. Каракозова в усі підпорядковані Відомству навчальні заклади був надісланий новий документ, яким шкільну адміністрацію зобов'язували викривати у підлеглих незадоволення владою і законами, вимагати від них дотримання основ віри, моралі, громадського порядку та прав власності[27]. При заміщенні вакансій чиновників у Західному краї зверталася увага на благонадійність не лише кандидата на посаду, але й членів його родини. Так, у 1869 р. виникли труднощі з призначенням на посаду начальника Житомирської жіночої гімназії місцевого вчителя М. Преліна, дружина якого була католичкою, що вказувало на її польське походження[28].

Разом з тим влада схвально ставилася до навчання в урядових школах західних губерній дітей місцевих поляків. У 1896 р. волинський губернатор після огляду підлеглих навчальних закладів відзначив, що це є найкращим засобом для об'єднання численного «іновірного й іноплемінного» населення Волині, усіх «етнографічних різновидностей» краю. Такі ж думки висловлював і київський губернатор у звіті за 1898 р.[29]. Очевидно, з цією ж метою поступово запроваджувалося російськомовне

викладання Закону Божого різних сповідань. Наприклад, у 1865 р. таке правило було введено для дівчат-католичок Фундуклеївської гімназії[30]. У 1872 р. відповідний дозвіл отримали дівчата-іудейки, які навчалися в жіночих гімназіях відомства, розташованих у західних губерніях імперії. Додаткові витрати, пов'язані з цим, пропонувалося покласти на батьків за рахунок спеціальної плати[31].

За статутом 1862 р. у маріїнських гімназіях здобувати освіту могли дівчата усіх віросповідань, у тому числі й іудейського. У 1880 р. найбільше учениць-іудейок було у Києво-Подільській гімназії – близько 1/6 загального числа вихованок. Але, на думку місцевого генерал-губернатора, їх спільне навчання із християнками мало згубний вплив на останніх. Тому він вважав за необхідне спонукати євреїв до відкриття власних закладів або ж обмежити їх представництво певним відсотком[32]. У той же час двері закладів відомства були відчиненими для підданих інших держав. Києво-Фундуклеївська гімназія стала осередком освіти болгарок і сербок, які мали стати вчительками у себе на батьківщині й боротися з католицизмом. Для них навіть запросили вчителів рідної мови й історії, аби за час навчання вони не забули своїх національних традицій. До подій російсько-турецької війни дівчата навчалися на кошти стипендій російських державних установ і слов'янських благодійних комітетів, а з кінця 70-х років – і за власний рахунок[33].

До навчання у маріїнських гімназіях допускалися дівчата усіх станів, що підтверджується аналізом соціального складу учениць. При цьому впродовж другої половини XIX ст. поступово зростала частка дітей міських станів (з 27,3% до 36,5%, тобто на 9,2%), а кількість дворянок зменшувалася (з 54,3% до 50,2% – на 4,1%)[34]. Але темпи цього процесу були повільнішими порівняно з жіночими закладами освітянського відомства. Наприклад, у міністерських гімназіях Київського навчального округу за цей же період частка дітей міщан стала більшою на 11,7%, а дворянок зменшилася на 8,9%[35]. Таким чином, у маріїнських гімназіях переважали представниці дворянського стану. Винятком була Києво-Подільська гімназія, де більшість учениць належала до міських станів. Це пояснювалося активною участю у заснуванні закладу київського купецтва. У зв'язку з цим міська дума навіть порушила клопотання про надання переваг при влаштуванні дітей на навчання корінним мешканцям[36].

Поведінка учениць перебувала під пильним контролем не лише під час занять, але й у позаурочний час. Особливо нагляд за діяльністю навчальних закладів посилився після прийняття у 1881 р. «Положення про заходи до збереження державної безпеки і громадського спокою». А оскільки у Кам'янці-Подільському було виявлено антиурядовий гурток, до складу якого входили учениці місцевої маріїнської гімназії, пропонувалося переглянути існуючі правила для гімназисток[37]. Наприклад, ученицям Фундуклеївської гімназії правила закладу забороняли носити короткі зачіски, по дорозі додому зупинятися для бесід, заходити у громадські парки тощо. Особливо суворо переслідувалося відвідування громадських і приватних бібліотек. За певні порушення карали навіть виключенням із закладу[38]. Нагляд за гімназистками посилювався і на квартирах, де вони проживали. Обов'язком власниць таких учнівських гуртожитків був контроль за моральністю та успішністю дівчат, за їх позашкільним життям. Вимагалося, щоб вони не зустрічалися із неблагонадійними особами, не читали заборонену літературу[39].

За статутом 9 січня 1862 р. субсидії відомства мали надаватися лише на період становлення закладів. Але й у кінці XIX ст. самостійно існувати вони не могли. Так, дві із чотирьох маріїнських гімназій, розташованих в Україні (Житомирська і Кам'янець-Подільська), отримували допомогу з відомства (13-16% річного бюджету). У Житомирській гімназії учениці робили посильні внески на облаштування церкви, саду, бібліотеки (виділених на останню кошторисом 150 крб. було замало)[40].

Головним же джерелом бюджетних надходжень усіх закладів була плата за навчання (в середньому близько 70% бюджету)[41]. Визначення її розмірів спочатку покладалося на попечителя кожної конкретної школи, а з 1881 р. ці функції передавалися Опікунській раді установ імператриці Марії. Саме остання з 1881 р. вирішила підвищити вартість навчання на 5 крб. у рік. Зазначена вимога не поширювалася лише на київські гімназії, де і без цього освіта подорожчала на 10 крб.[42]. Передбачалося,

що значні витрати змусять батьків відповідально ставитися до освіти своїх дітей, а також зменшать приплив до гімназій учениць нижчих станів.

З метою допомоги ученицям об'єднана педагогічна конференція київських Фундуклеївської та Подільської гімназій у 1882 р. вирішила при кожному закладі створити товариства допомоги нужденним ученицям[43]. З 1883 р. подібне об'єднання почало діяти при Житомирській гімназії[44]. До їх складу могла увійти будь-яка особа, за винятком учнів. Допомога ученицям надавалася у формі оплати за навчання, видачі підручників, придбання одягу, взуття тощо. Кошти для цього накопичувалися за рахунок обов'язкових і добровільних внесків членів товариств, прибутків від різного роду заходів, збору грошей за спеціальними книжками для пожертвувань.

Скрутне фінансове становище закладів змушувало гімназії відомства відшукувати різні способи вирішення своїх матеріальних проблем. Так, Фундуклеївська гімназія прагнула отримати свій штатний розпис, що дозволило б їй успішно конкурувати з міністерською гімназією[45]. Кам'янець-Подільська гімназія кошти для спорудження нового будинку розраховувала віднайти в результаті продажу нерухомості, подарованої їй міською громадою[46]. Києво-Подільська гімназія для перебудови приміщення звернулася до пожертвувань[47]. Щоправда, вони зрідка надходили від дворян, діти яких переважали серед учнів цих закладів.

Кількість учениць у нових навчальних закладах невпинно зростала, що свідчило про сприйняття населенням нових принципів організації жіночої освіти. Фундуклеївська гімназія мала одну з найбільших в імперії чисельність вихованок. У 1879 р. лише в одному її класі було близько 70 учениць замість 40, передбачених статутом 1862 р.[48]. Того ж року Києво-Подільська гімназія відмовила у прийомі 80 абітурієнткам[49]. Подібні явища спостерігалися в Житомирській[50] та Кам'янець-Подільській[51] гімназіях, у пансіоні графині Левашової, де на 6 казеннокоштних вакансій було 28 заяв[52].

Щоб надати можливість якомога більшій кількості дівчат здобути освіту, заклади вдавалися до таких заходів. По-перше, розширювали приміщення гімназій. Так, наприкінці 1870-х років виникла необхідність побудови нового приміщення Кам'янець-Подільської гімназії. Таку ж потребу мала Житомирська гімназія[53]. У 1890-х роках відбулося розширення Києво-Подільської гімназії[54]. Перша перебудова Фундуклеївської гімназії відбулася в 1874 – 1875 рр. Нею керував відомий архітектор О. Беретті. У 1892 р. провели чергову реконструкцію, але заміри 1896 р. засвідчили як тісноту приміщень, так і нестачу повітря в класах. Тому в 1900 р. обговорювався проект спорудження для гімназії нового приміщення[55].

По-друге, у закладах намагалися відкривати паралельні класи, але на заваді цьому часто стояли брак коштів і бюрократичні перешкоди. Наприклад, подібне клопотання, подане Житомирською гімназією ще 1882 р., задовольнили лише в 1895 р. – відкрили паралель при наймолодшому класі[56]. У 1879 р. таку ж пропозицію висловив попечитель Києво-Подільської гімназії, але безрезультатно. Згодом київському генерал-губернатору вдалося подолати опір центрального керівництва, але створення нових класів дозволялося лише за умови обов'язкового попереднього звернення, подання фінансових розрахунків та покриття усіх витрат виключно власними коштами[57].

Таким чином, заснування жіночих гімназій для прихожих учениць усіх станів у системі ВУІМ, перш за все, відповідало викликам суспільства, яке потребувало запровадження нових підходів до організації жіночого виховання. Започаткувавши нові заклади, Марiїнське відомство забезпечило законодавчу базу для їх діяльності, допомогло коштами. Все це зумовило сувору централізацію управління марiїнськими гімназіями. Географія їх розташування (з 14 губернських закладів 10 функціонувало у західному регіоні – в Білорусі та Правобережній Україні) засвідчує політичні цілі освітньої політики Петербурга. Порівняння марiїнських гімназій з міністерськими виявляє не лише особливості в їхній організації, фінансуванні та управлінні, але й визначає спільні риси – заклади ґрунтувалися на однакових засадах (принципах відкритості, всестановості), мали подібні проблеми (брак коштів, переповненість закладів) та надавали фактично однакові за обсягом знання, зумовлені уявленнями тогочасного суспільства про призначення жінки.

1. Лихачёва Е.О. Материалы для истории женского образования в России (1856-1880) / Е.О. Лихачёва. – СПб.: Тип. М.М.Стасюлевича, 1901. – 647 с.

2. Сесак І.В. З історії Кам'янець-Подільської Маріїнської жіночої гімназії (1867 – 1917 рр.) / І.В. Сесак // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Т.1. – Кам'янець-Подільський, 1998. – С.98.

3. Дітківська С.І. Розвиток іншомовної освіти у жіночих середніх навчальних закладах в Російській імперії другої половини XIX – початку XX століття / С.І. Дітківська // Вісник Житомирського державного університету. Випуск 66. Педагогічні науки. – Житомир, 2012. – С.160 – 161.

4. Шумигорский Е.С. Ведомство учреждений императрицы Марии (1797-1897). Исторический очерк /Е.С. Шумигорский. – СПб., 1897. – С.25-26.

5. Отчёт попечителя Киевского ученого округа о состоянии женских гимназий, прогимназий и Острожского женского графа Д.Н. Блудова училища за 1889 г. // Отчёт попечителя Киевского ученого округа о состоянии учебных заведений округа за 1889 г. – К.: Тип. И.Н. Кушнерёва, 1890, – С.3.

6. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК). Ф.707. – Оп.153. – Спр.33. – Арк.8.

7. Лихачёва Е.О. Материалы для истории .... – С. 29, 33-34, 39; Пятидесятилетие IV отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии. 1828–1878. (Хроника Ведомства учреждений императрицы Марии, состоящих под непосредственным Их императорских величеств покровительством). Сост. И.Селезнёв. – СПб., 1878. – С. 242-244, 246-247.

8. Пятидесятилетие IV отделения ... – Примечание №8.

9. Там само. – С.250 – 251.

10. Устав женских гимназий Ведомства учреждений императрицы Марии. – СПб., 1906. – С. 112.

11. Лихачёва Е.О. Материалы для истории ... – С. 77, 95.

12. Шумигорский Е.С. Ведомство учреждений императрицы Марии. – С. 30

13. Женские гимназии и прогимназии Министерства народного просвещения. 1858 – 1905. – СПб.: Изд-во деп-та нар. просв., 1905. – С. 87.

14. ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.36. – Спр.360. – Арк..1; Александровский Г. Историческая записка о состоянии Киево-Фундуклеевской женской гимназии в течение первого пятидесятилетия её существования. 1860-1910./ Г. Александровский. – К.: Русская печатня, 1910. – С. 2 – 4.

15. Александровский Г. Историческая записка о состоянии Киево-Фундуклеевской женской гимназии ... – С. 12.

16. Открытие женской гимназии в Киеве // Журнал Министерства народного просвещения. – 1860. – №3. – С. 151.

17. Лихачёва Е.О. Материалы для истории ... – С. 170.

18. Александровский Г. Историческая записка о состоянии Киево-Фундуклеевской женской гимназии ... – С. 13-14.

19. Юбилейный сборник Киево-Фундуклеевской женской гимназии. 1860-1910. – К.: Русская печатня, 1910. (далі – Юбилейный сборник...). – С. 26.

20. Отчёт о состоянии Фундуклеевской женской гимназии за 1864 – 1865 учебный год. – К.: Тип. Ун-та, 1865. – С. 4-8.

21. Александровский Г. Историческая записка о состоянии Киево-Фундуклеевской женской гимназии ... – С. 122 (підраховано автором).

22. Там само. – С. 123.

23. Устав женских гимназий... – С. 4, Лихачёва Е.О. Материалы для истории ... – С. 94.

24. Лихачёва Е.О. Материалы для истории ... – С. 95.

25. Пятидесятилетие IV отделения ... – С. 471-473.

26. Лихачёва Е.О. Материалы для истории ... – С. 184.

27. Там само. – С. 187 – 188.

28. ЦДІАК. – Ф.707. – Оп.35. – Спр.389. – Арк..1-2.

29. ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.626. – Спр.20. – Арк..11, 17.

30. Там само. – Ф.707. – Оп.31. – Спр.266. – Арк.3.

31. Пятидесятилетие IV отделения ... – С. 518 – 519.

32. ЦДІАК. – Ф..442. – Оп.535. – Спр.95. – Арк.5-6.

33. Юбилейный сборник... – С.21; Александровский Г. Историческая записка о состоянии Киево-Фундуклеевской женской гимназии ... – С. 136 – 137.

34. Підраховано на основі: Учебные заведения Ведомства учреждений императрицы Марии. Краткий очерк. – СПб.: Тип. В.Д.Смирнова, 1906. – С. 150-151; ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.533. – Спр.45. – Арк.16-17; Оп.535. – Спр.95. – Арк.1, 5; Лихачёва Е.О. Материалы для истории ... – С.284.

35. Підраховано на основі: Ведомость №2. «О числе учащихся в женских гимназиях и прогимназиях Киевского ученого округа к 1 января 1890 г.» (1894 – 1897 гг.) // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1889 г. (1893 – 1896 гг.). – К., 1890 – 1897.

36. ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.533. – Спр.155. – Арк.1-29.

37. ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.535. – Спр.74. – Арк.1.

38. Александровский Г. Историческая записка о состоянии Киево-Фундуклеевской женской гимназии ... – С. 24 – 26.

39. ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.829. – Спр.203. – Арк.1.

40. ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.532. – Спр.310. – Арк.3-12; Оп.535. – Спр.28. – Арк.1-2.

41. Підраховано на основі: Учебные заведения Ведомства учреждений императрицы Марии ... – С. 160-161.

42. ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.534. – Спр.11. – Арк.16; Спр.333. – Арк.1-8.

43. ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.535. – Спр.62. – Арк.1; Александровский Г. Историческая записка о состоянии Киево-Фундуклеевской женской гимназии ... – С. 132.

44. ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.536. – Спр.16. – Арк.6-7.

45. ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.44. – Спр.677. – Арк.1-2.

46. ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.532. – Спр.303. – Арк.2-4, 22.

47. ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.626. – Спр.20. – Арк.109-110.

48. ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.532. – Спр.250. – Арк.1.

49. Лихачёва Е.О. Материалы для истории ... – С. 280.

50. ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.535. – Спр.288. – Арк.1-3; Оп.626. – Спр.20. – Арк.10-11, 41.

51. Сесак І.В. З історії Кам'янець-Подільської Маріїнської жіночої гімназії ... – С. 99.

52. ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.535. – Спр.218. – Арк.3-4.

53. ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.532. – Спр.303. – Арк.2-3; Кор-ий И. Несколько слов о Житомирской женской гимназии // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1872. – №18. – С.706.

54. ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.626. – Спр.20. – Арк.109-110.

55. Александровский Г. Историческая записка о состоянии Киево-Фундуклеевской женской гимназии ... – С. 103-104; ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.626. – Спр.20. – Арк.113.

56. ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.535. – Спр.288. – Арк.1-3; Оп.626. – Спр.20. – Арк.11.

57. Лихачёва Е.О. Материалы для истории ... – С. 279 – 280.

В статье раскрывается процесс создания и деятельности во второй половине XIX в. на территории украинских губерний Российской империи мариинских гимназий – учебных заведений нового типа, основанных на принципах всесословного состава учениц и открытого характера обучения.

Ключевые слова: женское образование, мариинские гимназии, Ведомство учреждений императрицы Марии.

The article deals with the Marian gymnasiums – the new type of educational institutions with the basic principles of the free education process and all-social-classes education availability. Ones were founded and developed in the latter half of the XIX century in the Ukrainian guberniyas territories of the Russian empire.

Key words: female education, Marian gymnasiums, Empress Maria's Departments of establishment.

УДК 913 (477.51) : 929

Наталія Бойко

●

ОСНОВНІ ЕТАПИ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ Ю. С. ВИНОГРАДСЬКОГО

У статті схартеризовано життєвий шлях сосницького краєзнавця Ю. С. Виноградського. Визначено основні напрямки його діяльності на різних етапах життя, сферу наукових інтересів, внесок у розвиток пам'яткоохороної та краєзнавчої справи на Чернігівщині.

Ключові слова: Ю. С. Виноградський, Сосниця, краєзнавство, пам'яткоохоронна діяльність, музей.

За умови піднесення самосвідомості української нації особливої актуальності набуває вивчення регіональної історії. Студії сучасних дослідників історії Чернігово-Сіверщини значною мірою завдячують напрацюванням попередників, до числа яких слід віднести Юрія Степановича Виноградського – краєзнавця, фундатора Сосницького краєзнавчого музею, який нині носить ім'я свого засновника. Дослідник минулого активно долучився до становлення сучасної мережі музейних закладів у Чернігові та Сосниці.

Окремі газетні публікації, присвячені Ю. С. Виноградському, почали з'являтися ще за його життя. Їх автори акцентували увагу на діяльності історика-пошуковця, пов'язаній із Сосницьким краєзнавчим музеєм[1]. Характеристики наукового доробку дослідника містять статті І. Л. Сороки «Слово про ентузіаста-краєзнавця», оприлюдненій у 1964 р.[2], та В. П. Петрова «Краєзнавець Ю. С. Виноградський», яка вийшла друком у 1966 р. Порушене питання про публікацію праць краєзнавця окремим виданням залишається актуальним понині[3].

У незалежній Україні зросла увага дослідників до особистості та наукового доробку Ю. С. Виноградського. Сучасні науковці О. Б. Коваленко, В. М. Пригоровський, В. В. Ткаченко, Л. В. Ясновська наголошують на пам'яткоохоронній та краєзнавчій діяльності, археологічних студіях[4]. Докладну інформацію щодо життєвого шляху Ю. С. Виноградського містять публікації І. Ф. Дяченка та М. П Адаменка. Обидва автори були особисто знайомі з краєзнавцем. Студії І. Ф. Дяченка оприлюднені у циклі публікацій, присвячених 70-річчю заснування Сосницького краєзнавчого музею ім. Ю. С. Виноградського[5]. У 2013 р. вийшов друком публіцистичний нарис М. П. Адаменка «Володар казкових скарбів», у якому вміщено нововиявлені джерела з біографії краєзнавця[6].

Проте життєпис Ю. С. Виноградського понині містить чимало «білих плям». Саме тому детальне вивчення усіх етапів життєвого шляху дослідника є важливим завданням сучасних науковців.

Юрій Степанович Виноградський походив з родини спадкових священиків. Ще на початку XIX ст. Іоан Виноградський (прадід Ю. С. Виноградського) був настоятелем Троїцької церкви с. Гринів Стародубського повіту[7].

Філіп Іоанович Виноградський (дід Ю. С. Виноградського) народився близько 1798–1799 р.[8] Після закінчення навчання у Чернігівській духовній семінарії 26 травня 1830 р. служив у тій самій церкві, що і батько[9]. Його старший син Степан Філіпович Виноградський (батько Ю. С. Виноградського) народився приблизно у 1830–1831 рр.

© Бойко Наталія Олексіївна – аспірантка кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М Лазаревського ЧНПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Він навчався у Чернігівській духовній семінарії, після чого був рукопокладений і з 22 липня 1857 р. розпочав служіння у Покровській церкві у Сосниці. С. Ф. Виноградський активно займався просвітницькою та громадською діяльністю: відвідував злочинців у сосницьких в'язницях, виголошував катехизаційні повчання у публічних місцях, був законовчителем та депутатом з розмежування земель[10].

С. Ф. Виноградський з дружиною Анастасією Іванівною мав 6 синів: Миколу (бл. 1859 р. н.), Василя (бл. 1862 р. н.), Федора (бл. 1864 р. н.), Олександра (1867 р. н.), Михайла (бл. 1878 р. н.) та Георгія (Юрія) (1873 р. н)[11].

Юрій Степанович Виноградський народився 23 квітня 1873 р. у Сосниці [12]. У автобіографії він згадував дитячі роки: «Працю я поставив в основу життя. Цьому сприяло працелюбство моєї матері. Першими моїми вихователями, крім неї, були: луг, річка Убідь і ліс»[13].

Після закінчення Сосницького парафіяльного училища Ю. С. Виноградський навчався у Чернігівській чоловічій гімназії. Четвертий рік навчання він провів у Петербурзькій шостій гімназії, куди переїхав через сімейні обставини. У Санкт-Петербурзі Ю. С. Виноградський сидів за однією партою з Ламанським (він припускав, що це міг бути син В. І. Ламанського – засновника історичної школи російських славістів, громадського діяча), про якого у нього залишились приємні враження[14]. Втім, тітка, до якої Ю. С. Виноградський виїхав, невдовзі залишила Петербург, і юнак повернувся до Чернігова. Тут у 1888 р. він продовжив навчання у п'ятому класі Чернігівської гімназії, яку закінчив у 1892 р.

Дослідник зазначав, що вчителі гімназії були обмежені програмами, тому мислячі гімназисти доповнювали навчання самоосвітою, беручи участь у гімназійних підпільних гуртках, бібліотеках[15]. У 1889 р. Ю. С. Виноградський став одним із організаторів гуртка самоосвіти, до якого входило 6 гімназистів та 4 гімназистки, віком 16–17 років. Цей гурток не мав ані статуту, ані програми. Всіх об'єднувало прагнення до чого-небудь нового, позбавленого обмежень та утисків керівництва гімназії[16]. Вони збирались у одному із будинків на Старо-Стриженській вулиці, де вивчали нелегальні видання, переважно львівські: «Зоря», «Дзвіночок», «Діло»; зустрічались з громадськими діячами, котрі приїздили з Києва[17]. Таємницю існування підпільної бібліотеки не вдалося розкрити керівництву гімназії. Вона розташовувалася у будинку, що належав М. Я. Могилянському – батькові М. М. Могилянського – близького товариша Ю. С. Виноградського, з яким він познайомився ще у 8 класі гімназії та сидів за однією партою. Оскільки М. Я. Могилянський обіймав посаду товариша голови Чернігівського окружного суду, ніякі обшуки українській бібліотеці не загрожували[18].

Ю. С. Виноградський із особливою вдячністю згадував учителів В. О. Круковського та П. Н. Соловського. Під час випускного іспиту майбутній краєзнавець отримав найвищу оцінку за твір на тему: «Слово о полку Ігоревім як пам'ятка архаїчної поезії». Закінчив навчання він із срібною медаллю[19].

Вищу освіту Ю. С. Виноградський здобув у Київському університеті св. Володимира впродовж 1892–1896 рр. Паралельно слухав лекції з історії та філології. Час, що залишався після лекцій і репетиторства, віддавав краєзнавству, філології, історії. Канікули проводив у подорожах, збираючи фольклорні та етнографічні матеріали[20]. Ю. С. Виноградський був у числі найдіяльніших організаторів Чернігівського студентського земляцтва і у його статуті записав девіз: «Вірно служити народові»[21]. Після закінчення навчання він здобув диплом другого ступеня[22].

Постановою старшого представника Варшавської судової палати від 24 жовтня 1897 р. Ю. С. Виноградського було прийнято на службу молодшим кандидатом[23]. Уже наступного року він став помічником секретаря судової палати[24].

14 січня 1898 р. Ю. С. Виноградський одружився з донькою колезького секретаря Наталією Семенівною Зубок-Мокієвською (1877 р. н.)[25].

У 1902 р., згідно з розпорядженням голови Тимчасової комісії для спостереження за побудовою і переоблаштуванням приміщення Варшавського головного архіву давніх актів, виконував обов'язки діловода цієї комісії[26].

З 1902 р. Ю. С. Виноградський мав чин титулярного радника[27], з 1905 р. – колезького

асесора[28]. 19 травня 1907 р. він був призначений членом Петроківського окружного суду[29]. Згодом Ю. С. Виноградський продовжив службу у Варшавському окружному суді, але вже на посаді члена цього суду[30].

Окрім успішної професійної діяльності, Ю. С. Виноградський знаходив час для краєзнавчої роботи. Зокрема, у автобіографії він зазначав, що під час перебування у Варшаві працював у архівах, бібліотеці, де вивчав матеріали з історії та етнографії Чернігівщини[31]. Крім того, у 1906 р. він був обраний до Товариства історії, філології та права при Варшавському університеті[32].

У 1906 р. Ю. С. Виноградський закінчив першу наукову працю на тему: «До діалектології Задесення», яка ґрунтувалась на його особистих спостереженнях та записах, розпочатих ще у 1889 р. Проте ця робота вийшла друком лише у 1928 р. [33]

Слід зауважити, що одночасно з Ю. С. Виноградським на польських землях перебували його брати Микола, Михайло, Василь та Федір, які також зробили успішну кар'єру у судовій сфері[34]. Ще один брат – Олександр неодноразово обирався міським головою Сосниці[35].

У 1915 р. у зв'язку з наступом країн Четвертного союзу Ю. С. Виноградський був евакуйований до Чернігова. Того ж року він став членом Чернігівської губернської вченої архівної комісії[36].

У добу визвольних змагань краєзнавець зосередився переважно на громадській та науковій діяльності і не долучався до тих чи інших політичних сил [37]. Ю. С. Виноградський був одним з фундаторів громадського Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини, який діяв у 1917–1918 рр. на Чернігівщині[38]. Наприкінці грудня 1917 р. він був обраний товаришем голови комітету[39]. Іншою вагомою подією у культурному житті Чернігова, до якої також долучився Ю. С. Виноградський, стало заснування наприкінці 1917 р. першого на Чернігівщині українського видавничого товариства «Сіверянська думка», яке порушило питання про стабільне забезпечення читачів новими українськими виданнями[40]. На першому загальному зібранні членів-засновників була створена рада, головою якої став В. Л. Модзалевський, а товаришем голови – Ю. С. Виноградський[41]. На початку 1919 р. з Чернігова виїхали активні діячі ради Товариства – В. Л. Модзалевський та О. О. Соловйов, до того ж далася взнаки економічна руїна, тому восени 1919 р. видавниче товариство припинило свою діяльність[42].

У 1919 р. Ю. С. Виноградський став першим головою Чернігівського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини[43]. Його було призначено на цю посаду як особу, що має глибокі знання з історії Чернігівського краю, а також з архівознавства та музеєзнавства[44]. Діяльність губкопмісу полягала у безпосередній опіці над музейними та архівними установами, збиранні предметів старовини та мистецтва. З цією метою у підпорядкування комітету передали ряд музейних установ: Музей української старовини В. В. Тарновського (перейменований у І Радянський музей), Об'єднаний музей міський та архівної комісії (ІІ Радянський музей), Архів колишнього губернського правління у «Будинку Мазепи» на Валу (І Радянський архів). Крім того, було взято на облік колекції та окремі предмети старовини та мистецтва в антикварних магазинах, 5 архівів та бібліотек Чернігова, у тому числі бібліотеку М. М. Коцюбинського[45]. Наприкінці 1919 р. комітет фактично припинив діяльність внаслідок відсутності фінансування[46]. Проте діяльність цієї установи на чолі з Ю. С. Виноградським являла собою загалом успішну спробу захистити історичні пам'ятки.

Навесні 1920 р. Ю. С. Виноградський очолив екскурсійне бюро[47]. У квітні 1920 р. його обрали головою відновленої Чернігівської губернської вченої архівної комісії[48].

7 квітня 1920 р. на засіданні колегії Губнаросвіти було вирішено командирувати Ю. С. Виноградського до архівів губернських закладів, які мають історичну цінність, з метою їх порятунку від знищення[49].

1 липня 1920 р. зусиллями Ю. С. Виноградського у Сосниці було відкрито один з перших в Україні історико-археологічний та етнографічний музей[50]. 20 липня 1920 р. краєзнавця було офіційно призначено його завідувачем[51].

Станом на 1 січня 1922 р., Сосницький історико-етнографічно-археологічний

музей перебував у підпорядкуванні Сосницької упрнаросвіти. В установі було три основні відділи: археологічний, історичний, етнографічний. Колекція музею налічувала 57 експонатів. Персонал музею був представлений лише директором – Ю. С. Виноградським. Приміщення музею було тимчасовим і непридатним. Незважаючи на це, у 1921 р. у музеї було проведено 13 екскурсій (234 екскурсанти)[52].

У анкеті музею, складеній для звітів діяльності Чернігівського губоно та його підвідділів у 1924 р., зазначалося, що завідувач музеєм – Ю. С. Виноградський був безземельним, безпартійним. До друку готувалися його рукописи «Чернігівська старовина» та «Материалы для изучения народных говоров Черниговской губернии». Штат музею складався з завідувача, а також сторожа, який перебував у штаті Народної бібліотеки, розташованої в одному будинку з музеєм[53]. За 1923 р. Ю. С. Виноградський отримав платню у розмірі 22000 крб. У 1924 р. з місцевих коштів отримував 7 крб. 40 коп. у місяць. Інших коштів на музей не виділяли[54]. 1 січня 1926 р. Сосницький музей уперше отримав невеликий бюджет, кількість експонатів досягла 689, станом на 1 січня 1930 р. їх було 1766[55].

24 червня 1938 р. Ю. С. Виноградський був звинувачений як «учасник української націоналістичної організації, її ідейний керівник»[56]. 28 червня 1938 р. у нього було проведено обшук[57]. Попри те, що речових доказів не виявили[58], деякі речі та книги були знищені[59]. Син краєзнавця Д. Ю. Виноградський у листі І. Ф. Дяченку писав, що батька знали і цінували Михайло та Олександр Грушевські, але їх листи науково-історичного змісту загинули після арешту Ю. С. Виноградського[60].

28 червня 1938 р. Ю. С. Виноградський був заарештований[61]. 5 липня 1938 р. була ухвалена постанова, за якою Ю. С. Виноградський звинувачувався за статею 54-2 (збройне повстання) та 54-11 (участь у контрреволюційній організації)[62]. У звинуваченні від 14 вересня 1938 р. зазначалося, що органами НКВС була викрита «антирадянська українська націоналістична повстанська організація, яка ставила своєю метою усунення радянської влади шляхом військового повстання, відрив України від СРСР та створення самостійної української буржуазно-демократичної республіки». Одним з її активних учасників визнавався Ю. С. Виноградський. Зазначалося, що він з 1921 р.«був втягнутий Кошевим Олексієм Михайловичем – вчителем м. Сосниці. З 1923 р. він встановив організаційний зв'язок з науковими співробітниками Академії наук Квітко і Курило. У 1925 р. був втягнутий до контрреволюційної агітації професором одного з ленінградських вузів Андрієвським Іваном Михайловичем»[63].

У «Покаянні» від 30 грудня 1938 р. Ю. С. Виноградський засвідчив, що визнав себе винним, оскільки був наляканий розмовами про ув'язнення[64]. Постановою заступника обласного прокурора від 20 березня 1939 р. визнавалось, що виявлено недостатньо звинувачувальних матеріалів проти Ю. С. Виноградського, тому слідство у справі необхідно припинити[65]. 19 травня 1939 р. він був звільнений. Загалом краєзнавець перебував в ув'язненні 11 місяців 21 день[66]. 20 червня 1997 р. з огляду на відсутність складу злочину на Ю. С. Виноградського поширилася дія закону УРСР про реабілітацію жертв політичних репресій від 17 квітня 1991 р.[67]

Утім, після звільнення з ув'язнення Ю. С. Виноградського було усунуто від керівництва музеєм, у якому він залишався працювати на посаді наукового співробітника.

Під час нацистської окупації, попри всі зусилля Ю. С. Виноградського, музей зазнав певних утрат[68]. Після визволення Сосниці музей знову зайняв своє приміщення і відновив діяльність. У 1945 р. краєзнавець був нагороджений медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.»[69].

На жаль, на схилі літ Ю. С. Виноградський зазнав утисків і нерозуміння з боку місцевого керівництва. Це виявилось, зокрема, у зазіханнях нового голови Сосницької селищної ради Т. Я. Драгунцова на садибу Виноградських. Проте краєзнавцю вдалося її відстояти[70].

Нове керівництво та співробітники музею не поділяли наукового запалу Ю. С. Виноградського. Подекуди, на його думку, вони засвідчували цілковиту некомпетентність[71]. Краєзнавець радив колегам вивчати фонди музею, збирати матеріали періоду Великої Вітчизняної війни, оскільки збирався оформити експозицію, присвячену цій

сторінці історії краю. Втім, до нього не дослухалися[72]. Ю. С. Виноградський вирішив опрацьовувати старовинні книжки, слов'янську літературу, однак і цього робити не вдавалося[73]. Дослідник мав виконувати усі вимоги нового керівництва навіть з приводу публікацій. Так, у листі до вченого-філолога О. П. Могилянського від 11 листопада 1960 р. Ю. С. Виноградський писав: «Продовжую писати замітки для місцевої газети «Червоний Прапор». Корюся наполегливій вимозі Д. І. Лав'юка писати їх у хронологічній послідовності з метою використання для окремого їх видання»[74].

Слід зауважити, що більшість останніх публікацій виходили під подвійним авторством – Д. І. Лав'юк та Ю. С. Виноградський. Пояснення цьому знаходимо у листі до краєзнавця і бібліографа Д. О. Бочкова від 5 січня1959 р.: «пишу «наше», бо вище згаданий директор приймає участь у цих повідомленнях, сприяючи їх фотографуванню та подібними діями»[75].

Краєзнавець був обурений, коли дізнався, що праці П. Могили та інші рідкісні видання було передано Чернігівському історичному музею, оскільки їх нібито не було де зберігати[76]. За кілька днів він припинив роботу в музеї у віці майже 80 років[77]. Утім, у листі від 23 лютого 1953 р. до Д. О. Бочкова він зазначав, що змушений залишити роботу в Сосницькому краєзнавчому музеї внаслідок проблем зі здоров'ям[78].

Останні роки життя Ю. С. Виноградський продовжував напружено працювати. Його краєзнавчі розвідки постійно публікувалися у районній газеті«Червоний прапор». Він надавав інформацію щодо Сосниччини установам та громадянам[79].

Про авторитет Ю. С. Виноградського серед тогочасної інтелігенції свідчить листування, що зберігається нині у Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України та у Сосницькому краєзнавчому музеї ім. Ю. С. Виноградського. Зокрема, у 1950-х рр. активно тривало листування з доктором біологічних наук, лікарем та ветеринаром А. І. Мєтьолкіним. Спочатку воно мало суто науковий характер і стосувалося передусім діяльності видатних лікарів XVIII ст., пов'язаних з Чернігівщиною, – О. Ф. Шафонського та Д. С. Самойловича[80]. У листі від 23 грудня 1951 р. А. І. Мєтьолкін просив краєзнавця порушити клопотання перед Чернігівською міською радою про перейменування однієї з вулиць на честь О. Ф. Шафонського, а іншій вулиці надати ім'я Д. С. Самойловича і встановити меморіальну дошку на стіні Чернігівського колегіуму, в якому він навчався[81]. Згодом переписка набула товариського характеру.

Теплий характер мало листування Ю. С. Виноградського з філологом О. П. Могилянським[82]. Краєзнавець ділився з ним занепокоєнням з приводу колективної праці «Земля Сосницька», яка мала бути написана у співавторстві з тодішнім директором Сосницького краєзнавчого музею Д. І. Лав'юком. Ю. С. Виноградський підготував власну частину праці до друку, але її публікація гальмувалась. Дослідник міркував над можливістю її окремого видання[83]. За словами краєзнавця, він уклав у неї багаж знань, зібраний протягом життя[84]. На жаль, цю ідею так і не було реалізовано. Окремі примірники цієї праці зберігаються у вигляді машинопису в Сосницькому краєзнавчому музеї та в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського[85].

Краєзнавець співпрацював з дружиною О. П. Довженка Ю. І. Солнцевою. Під час екранізації повісті «Зачарована Десна» вона керувала натурними зйомками у тих місцях, де пройшли дитячі роки О. П. Довженка. Ю. І. Солнцева консультувалася з Ю. С. Виноградським, якому на час народження митця було вже більше двадцяти років[86]. Окрім того, краєзнавцю належить ґрунтовне дослідження роду О. П. Довженка[87].

Московський архітектор П. Д. Барановський, який реставрував П'ятницьку церкву в Чернігові, у 1959 р. відвідував Ю. С. Виноградського. Реставратора настільки зацікавив один з глиняних експонатів Сосницького краєзнавчого музею, що наступного дня він відвіз його до Чернігова, щоб зробити зліпок[88].

У останні роки життя Ю. С. Виноградський мешкав з дружиною Наталією Семенівною та з племінницею Вірою Вікторівною Гаськевич, яка працювала вчителькою англійської мови у сосницькій середній школі. Доля племінниці була, вочевидь, небайдужа краєзнавцеві, оскільки у 1956 р. він звернувся до Д. О. Бочкова з проханням

допомогти їй: збільшити кількість годин у школі[89]. Зрештою, у 1957 р. В. В. Гаськевич вийшла на пенсію[90].

Лист Ю. С. Виноградського до Д. О. Бочкова від 10 січня 1958 р. свідчить про доволі тяжкі умови життя краєзнавця: «Зараз я отримав листа від директора Чернігівського музею з проханням розпочати нову роботу, у даному випадку про археологічні пам'ятки Чернігівщини для путівника по ній. Доведеться знову попрацювати, хоча здоров'я, особливо зір, значно послабшало... Окрім того, в будинку лише 6 градусів тепла»[91]. У листі до Д. О. Бочкова від 5 січня 1959 р. дослідник схарактеризував власне життя: «Останнім часом, з початком осінніх холодів, не виходжу з будинку... За час «безвихідного стану» написав з десяток невеликих нарисів, в основу яких покладено опис експонатів Сосницького краєзнавчого музею»[92]. Ю. С. Виноградський зауважував, що після смерті М. Я. Рудинського у нього припинились джерела наукової інформації з Інституту археології АН УРСР. Утім дослідник мав наукові контакти з авторитетними археологами Н. П. Амбургер, С. С. Березанською, Д. К. Березовцем, І. І. Ляпушкіним, О. П. Чернишом та І. Г. Шовкоплясом[93]. Крім того, до кола його наукового спілкування входили такі науковці, як доктор історичних наук М. Я. Рудинський, доктор філологічних наук Ф. Т. Жилка, історик О. Н. Мельниківська, літератор О. П. Могилянський та інші[94].

Навіть у 91-річному віці Ю. С. Виноградський продовжував працювати, зокрема, написав до районної газети «Колгоспна правда» статтю «По воді в Менському районі»[95]. Це коштувало значних зусиль краєзнавцю: «Уже два роки лежу у ліжку після операції... Встаю, та й то не кожного дня, на 3–4 години. Не відмовився, а погодився приймати участь в «Описі УСРР» за пропозицією Чернігівського історичного музею. Я маю пояснити назви населених пунктів, а їх дуже багато...»[96]. Відтак дослідник узяв участь у підготовці матеріалів про Сосницький район для багатотомної «Історії міст і сіл УРСР»[97].

Цікаві подробиці останніх років Ю. С. Виноградського містить його листування з письменником О. М. Підсухою за 1963–1964 рр. Краєзнавець турбувався щодо публікації своїх праць у київських видавництвах, зокрема у Київському обласному книжковому газетному видавництві прагнув опублікувати «Перші звістки про міста й села Чернігівщини та походження назв населених пунктів та об'єктів природи»[98]. Також дослідник з нетерпінням очікував видання студії про кобзарів та лірників[99].

У листуванні з О. М. Підсухою Ю. С. Виноградський згадував своїх відвідувачів: заступника голови Чернігівського облвиконкому, завідувача обласним відділом культури[100]. У листі від 29 червня 1964 р. дослідник зазначав: «Відвідують мене туристи – учні місцевих шкіл. Бувають інтересні екскурсанти, як-от 15–20 дівчат і 1 хлопець з Менської середньої школи. Я розповідав їм про свої дитячі й юнацькі літа, про різні зустрічі й співав «І шумить, і гуде, дрібний дощик іде» латинською мовою»[101]. У 1958 р. дослідник став почесним головою учнівського товариства «Юний краєзнавець» [102].

Цікаво відзначити, що наукові установи вітали Ю. С. Виноградського з особистими святами, насамперед із днем народження[103]. Це засвідчує авторитет, який мав Ю. С. Виноградський у наукових колах.

За прожиті 92 роки понад 70 він віддав краєзнавству, залишивши по собі неоціненну скарбницю знань[104]. Ю. С. Виноградський помер 4 березня 1965 р. у Сосниці. Похований на сосницькому Митрофанівському кладовищі[105].

У Ю. С. Виноградського та його дружини Н. С. Виноградської були сини Андрій, Дмитро та донька Ірина. Андрій Юрійович Виноградський народився у 1898 р.[106], закінчив Варшавську п'яту чоловічу гімназію[107]. Він був представником від Сосниччини на Губернському українському з'їзді, який відбувся у Чернігові 8–10 червня 1917 р., згодом був обраний до складу Губернської української ради.[108]З 1921 р. він став членом природничої секції Сосницького науково-дослідного товариства[109]. У 1920-х рр. А. Ю. Виноградський закінчив Київський політехнічний інститут, після чого працював інженером у Києві. У 1962 р. вийшла друком його праця «Посібник машиніста дизельної електростанції», чим пишався Ю. С. Виноградський[110].

Донька Ю. С. Виноградського, Ірина, народилася 22 квітня 1900 р.[111]У 1917 р.

вона із золотою медаллю закінчилаЧернігівську жіночу гімназію І. І. Заостровської[112]. Після навчання на історико-філологічному факультеті Вищого інституту народної освіти[113] вона працювала вчителькою у Києві, згодом разом із чоловіком С. Л. Каретою мешкала у Москві, де він обіймав посаду директора школи. Її чоловік був репресований, після реабілітації працював завучем і вчителем літератури у одній з московських шкіл. Вони кожного літа приїжджали до Сосниці, де зупинялись у Ю. С. Виноградського[114].

Ще один син Ю. С. Виноградського – Дмитро народився 13 липня 1915 р. Він закінчив Другу сосницьку трудову семирічну школу, Конотопські короткотермінові вчительські курси, Сосницький вечірній робітфак. Працював учителем, з 1931 р. був членом місцевкому профспілки Робос, головою її місцевкому[115]. Закінчив геолого-географічний факультет Київського державного університету.[116] Пізніше був головним інженером управління «Київавтошлях»[117].

У незалежній Україні пам'ять про Ю. С. Виноградського почала відновлюватись. Сосницький краєзнавчий музей у рік 120-ліття від дня народження свого засновника отримав його ім'я[118]. Рішенням сесії Сосницької районної ради народних депутатів від 5 лютого 1993 р. вулицю, на якій стоїть музей, також було перейменовано на честь Ю. С. Виноградського[119]. З нагоди святкування 75-річчя Сосницького краєзнавчого музею було випущено конверт з портретом Ю. С. Виноградського[120]. У музеї нині є спеціальний стенд, присвячений засновнику, експонатами якого є документи та особисті речі Ю. С. Виноградського.

У квітні 2014 р. переможцем районного конкурсу «Перлини Сосниччини» у номінації «Імена славетних земляків» стала робота авторського колективу Сосницького краєзнавчого музею ім. Ю. С. Виноградського «Ю. С. Виноградський – фундатор і перший директор музею»[121].

Отже, Ю. С. Виноградський більшу частину життя присвятив краєзнавчій справі на Чернігово-Сіверщині, зробив вагомий внесок у становлення сучасної мережі музейних закладів Чернігівщини. Зібрані ним колекції понині залишаються основою експозиції заснованого ним Сосницького краєзнавчого музею ім. Ю. С. Виноградського. Плідна діяльність краєзнавця здобула високу оцінку його сучасників, а науковий доробок є важливим для дослідників, що вивчають історію Чернігово-Сіверщини на сучасному етапі.

1. Дрозд В. Подих віків / В. Дрозд // Комсомолець Чернігівщини. – 1961. – 16 липня; Єдомаха І. Найстаріший краєзнавець області / І. Єдомаха // Деснянська правда. – 1960. – 23 жовтня. – С. 2; Проценко О. Людина невичерпних знань і енергії / О. Проценко // Червоний прапор. – 1959. – 4 листопада; Решедько Н. Вірність / Н. Решедько // Деснянська правда. – 1973. – 19 квітня. – С. 4.

2. Сорока І. Л. Слово про ентузіаста-краєзнавця / І. Л. Сорока // Народна творчість та етнографія. – 1964. – С. 58–60.

3. Петров В. П. Краєзнавець Ю. С. Виноградський / В. П. Петров // Український історичний журнал. – 1966. – №1. – С. 116–117.

4. Коваленко О. Б. Виноградський Юрій Степанович / О. Б. Коваленко // Енциклопедія сучасної України. Т. IV. – К., 2005. – С. 428; Коваленко О. Б. Виноградський Юрій Степанович / О. Б Коваленко, В. В. Ткаченко, Л. В. Ясновська // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). – К., 1991. – С. 335–336; Коваленко О. На варті духовних скарбів України: архівісти Чернігівщини 20 – 30-х рр. / О. Коваленко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 106–107; Ткаченко В. В. Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше пожовтневе двадцятиріччя / В. В. Ткаченко. – К., 2007. – 215 с.; Ткаченко В. В. Ю. С. Виноградський про археологічні роботи Сосницького історико-краєзнавчого музею (1920 – 1955 рр.) / В. В. Ткаченко, Л. В. Ясновська // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 14–15; Ясновська Л. Старожитності IX – XIII ст. Мізинської округи / Л. Ясновська // Сіверянський літопис. – 2008. – № 6. – С. 30–34; Пригоровський В. Залюблений у

землю Сіверську (Ю. С. Виноградський): [історико-краєзнавчий нарис] / В. Пригоровський. – Чернігів, 2004. – 56 с.

5. Дяченко І. Творець відкритої книги / І. Дяченко // Радянський патріот. – 1990. – 19 червня. – С. 2; 26 червня. – С. 3; 5 липня. – С. 3; 12 липня. – С. 3; 19 липня. – С. 3.

6. Адаменко М. П. Володар казкових скарбів / М. П. Адаменко. – Ніжин, 2013. – 288 с.

7. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської області), ф. 679, оп. 2, спр. 3153, арк. 1.

8. Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 2, спр. 3153, арк. 4.

9. Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 2, спр. 4849, арк. 100 –101 зв.

10. Держархів Чернігівської області, ф. 458, оп. 1, спр. 6, арк. 17–19.

11. Держархів Чернігівської області, ф. 458, оп. 1, спр. 6, арк. 18 зв.–19.

12. Виноградский Ю. С. Автобиография // Сосницький краєзнавчий музей ім. Ю. С. Виноградського (далі – СКМ), інв. № 855, 3, арк. 1.

13. Там само, арк. 1.

14. Інститут рукопису Національної бібліотеки України НАН України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУ ім. В. І. Вернадського), ф. 123, спр. 358, арк. 2.

15. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. 131, спр. 2, арк.1 зв.

16. Виноградский Ю. С. Из воспоминаний о годах юности // СКМ, інв. № 859, арк. 1.

17. Виноградский Ю. С. О встрече с писателем Кононенко [1960], інв. № 2741, арк. 1.

18. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. 131, спр. 2, арк. 2.

19. Виноградський Ю. С. Спогади про роки учнівства в Чернігові (Деякі обставини і факти), 1963 // СКМ, інв. №858, арк. 4 зв.

20. Линюк. Л. «Працю я поставив в основу життя» / Л. Линюк // Деснянська правда. – 1990. – 14 липня. – С. 4.

21. Пригоровський В. Народознавчі дослідження Юрія Виноградського / В. Пригоровський // Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 4. – С. 23 – 31.

22. Державний архів м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 2008, арк. 7 зв.

23. Там само, арк. 7 зв.

24. Памятная книга Варшавского судового округа на 1898 р. – Варшава, 1898. – С. 13.

25. Державний архів м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 2008, арк. 8.

26. Там само, арк. 10 зв., 15 зв.

27. Там само, арк. 17.

28. Там само, арк. 17.

29. Там само, арк. 17.

30. Памятная книга Варшавского судового округа на 1914 р. – Варшава, 1914. – С. 9.

31. Виноградський Ю. С. Автобиография // СКМ, інв. № 855, 1 зв.–2.

32. Там само, арк. 1 зв.–2.

33. Там само, арк. 1 зв.–2.

34. Памятная книга Варшавского судового округа на 1898 р. // Варшава, 1898. – С. 37; Памятная книга Варшавского судового округа на 1910 р. // Варшава, 1910. – С. 45.

35. Держархів Чернігівської області, ф. 145, оп. 3, спр. 2212, арк. 21–35 зв.; ф. 145, оп. 1, спр. 851, арк.128 –129.

36. Виноградский Ю. С. Автобиография // СКМ, інв. № 855, арк. 1 зв.–2.

37. Сосниця і Сосниччина на хвилях віків [Авт.-упоряд. М. П. Адаменко та ін.]. – К., 2005. – С. 129.

38. Коваленко О. На варті духовних скарбів України: архівісти Чернігівщини 20 – 30-х рр. / О. Коваленко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 106–107.

39. Комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва на Чернігівщині // Черниговская жизнь. – 1917. – 21 грудня – С. 4.

40. Тась Д. Українські видавництва в Чернігові / Д. Тась // «Я думав, які теми були б цікаві...». Праці Григорія Кураса, спогади й матеріали українського історика. – Чернігів, 2010.– С. 69.

41. Українське видавниче товариство «Сіверянська Думка» // Черниговский край. – 1917. – 21 грудня – С. 4.

42. Тась Д. Українські видавництва в Чернігові / Д. Тась // «Я думав, які теми були б цікаві...». Праці Григорія Кураса, спогади й матеріали українського історика. – Чернігів, 2010.– С. 70.

43. Коваленко О. Б. Виноградський Юрій Степанович / О. Б. Коваленко // Коваленко О. Б., Ткаченко В. В., Ясновська Л. В. Репресоване краєзнавство (20 – 30-ті роки). – К., 1991. – С. 335–336.

44. Посвідчення про те, що Ю. С. Виноградський перебуває на службі у Чернігівському губернському відділі народної освіти // СКМ, інв. № 2784, 1 арк.

45. Державний архів Чернігівської області, ф. Р–593, оп. 1, спр. 54, арк. 15 зв.; Виноградский Ю. Из воспоминаний Ю. С. Виноградского // Сосницький краєзнавчий музей імені Ю. С. Виноградського (далі – СКМ), арк. 2.

46. Держархів Чернігівської області, ф. Р-593, оп. 1, спр. 53, арк. 48.

47. Держархів Чернігівської області, ф. Р-593, оп. 1, спр. 314, арк. 1–1 зв.

48. Коваленко О. На варті духовних скарбів України: архівісти Чернігівщини 20 – 30-х рр. / О. Коваленко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 106.

49. Держархів Чернігівської області, ф. Р-593, спр.95, арк. 65.

50. Кравченко М. Ходив і в сусідні повіти... / М. Кравченко // Радянський патріот. – 1993. – 24 квітня. – С. 4.

51. Виноградский Ю. С. К Истории Сосницкого музея [Сосница, 1952] // СКМ, 4 арк.

52. Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 4779, 1 арк.

53. Держархів Чернігівської області, ф. Р-593, оп. 1, спр. 1862, арк. 289.

54. Там само, арк. 289.

55. Виноградський Ю. Скромна культосвітня установа / Ю. Виноградський // Зоря комуни. – 1938. – С. 2.

56. Держархів Чернігівської області, ф. Р-8840, оп. 3, спр. 2705, арк. 1.

57. Держархів Чернігівської області, ф. Р-8840, оп. 3, спр. 2705, арк. 7–8.

58. Держархів Чернігівської області, ф. Р-8840, оп. 3, спр. 2705, арк. 46.

59. Держархів Чернігівської області, ф. Р-8840, оп. 3, спр. 2705, арк. 7-10.

60. Виноградський Д. С. Лист Д. Виноградського Дяченку І. Ф. [30 січня 1991 р.] // СКМ, 1 арк.

61. Держархів Чернігівської області, ф. Р-8840, оп. 3, спр. 2705, арк. 13 зв.

62. Держархів Чернігівської області, ф. Р-8840, оп. 3, спр. 2705, арк. 14.

63. Держархів Чернігівської області, ф. Р-8840, оп. 3, спр. 2705, арк. 44.

64. Держархів Чернігівської області, ф. Р-8860, оп. 1, спр. 112, арк. 48 зв. (вклад. арк. 5–6).

65. Держархів Чернігівської області, ф. Р-8840, оп. 3, спр. 2705, арк. 48.

66. Держархів Чернігівської області, ф. Р-8840, оп. 3, спр. 2705, арк. 50–50зв.

67. Держархів Чернігівської області, ф. Р-8840, оп. 3, спр. 2705, арк. 50 зв.

68. Косяненко В. Скарбниця історії краю / В. Косяненко // Радянський патріот. – 1 липня. – 1995. – С. 2.

69. Линюк. Л. «Працю я поставив в основу життя» / Л. Линюк // Деснянська правда. – 1990. – 14 липня. – С. 4; Посвідчення та медаль Ю. Виноградського «За доблесний труд в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг.» // СКМ, інв. № 2784.

70. Дяченко І. Творець відкритої книги / І. Дяченко // Радянський патріот. – 1990. – 19 червня. – С. 2; 26 червня. – С. 3; 5 липня. – С. 3; 12 липня. – С. 3; 19 липня. – С. 3.

71. Там само.– 1990. –12 липня. – С. 3.

72. Там само.– 1990. –19 липня. – С. 3.

73. Там само.– 1990. –19 липня. – С. 3.

74. ІР НБУВ ім.В. І. Вернадського, ф. 123, спр. 359, арк. 1 зв.

75. Держархів Чернігівської області, ф. Р-8860, оп. 1, спр. 112, арк. 36.
76. Косяненко В. Скарбниця історії краю / В. Косяненко // Радянський патріот. – 1 липня. – 1995. – С. 2.
77. Дяченко І. Творець відкритої книги / І. Дяченко // Радянський патріот. – 1990. – 19 липня. – С. 3.
78. Держархів Чернігівської області, ф. Р–8860, оп. 1, спр. 112, арк.1.
79. Дяченко І. Творець відкритої книги / І. Дяченко // Радянський патріот. – 1990. – 19 липня. – С. 3.
80. ІР НБУ ім. В. І Вернадського, ф. 103, спр. 5, 3 арк.; спр. 6, 3 арк.; спр. 7, 3 арк.; спр. 8, 3 арк.; спр. 9, 1 арк.;спр. 10, 1 арк.; спр. 11, 1 арк.; спр. 12, 2 арк.; спр. 13, 1 арк.; спр. 14, 1 арк.; спр. 15, 2 арк.; спр. 16,1 арк.
81. ІР НБУ ім. В. І Вернадського, ф. 103, спр. 12, 2 арк.
82. ІР НБУ ім. В. І Вернадського, ф. 123, спр. 356, 1 арк.; спр. 357, 2 арк.; спр. 358, 2 арк.; спр. 359, 2 арк.
83. ІР НБУ ім. В. І Вернадського, ф. 123, спр. 358, 2 арк.
84. Держархів Чернігівської області, ф. Р-8860, оп. 1, спр. 112, арк. 44.
85. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. 103, спр. 2, 29 арк.; Виноградський Ю. С. Земля Сосницька // СКМ, інв. № 2718, 29 арк.
86. Сорока І. Л. Слово про ентузіаста – краєзнавця / І. Л. Сорока // Народна творчість та етнографія. – 1964. – С. 58–60.
87. Виноградський Ю. Рід Олександра Довженка / Ю. Виноградський // Полум'яне життя. Спогади про Олександра Довженка. – К., 1973. – С. 122–123.
88. ІР НБУ ім. В. І Вернадського, ф. 123, спр. 357, арк. 2.
89. Держархів Чернігівської області, ф. Р-8860, оп. 1, спр. 112, арк. 15.
90. Держархів Чернігівської області, ф. Р-8860, оп. 1, спр. 67, арк. 26.
91. Держархів Чернігівської області, ф. Р-8860, оп. 1, спр. 112, арк. 27.
92. Держархів Чернігівської області, ф. Р-8860, оп. 1, спр. 67, арк. 36.
93. Держархів Чернігівської області, ф. Р-8860, оп. 1, спр. 67, арк. 36.
94. Проценко О. Людина невичерпних знань і енергії / О. Проценко // Червоний прапор. – 1959. – 4 листопада.
95. Наш ювіляр // Колгоспна правда. – 1964. – 5 травня. – С. 2.
96. Держархів Чернігівської області, ф. Р-8860, оп. 1, спр. 112, арк. 55–55 зв.
97. Держархів у Чернігівській області, ф. Р-5271, оп. 1, спр. 7, арк. 43.
98. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі –ЦДАМЛМ), ф. 957, оп. 1, спр. 101, арк. 1.
99. ЦДАМЛМ, ф. 957, оп. 1, спр. 101, арк. 2.
100. ЦДАМЛМ, ф. 957, оп. 1, спр. 101, арк. 1–2.
101. ЦДАМЛМ, ф. 957, оп. 1, спр. 101, арк. 4.
102. Членський квиток Ю. Виноградського учнівського наукового товариства «Юний краєзнавець»// СКМ, інв. № 1258.
103. Лист Чернігівської обласної філії Українського товариства охорони природи та сприяння розвитку природних багатств Виноградському Ю. С. від 5 травня 1964 р. // СКМ, 1 арк.
104. Решедько Н. Вірність / Н. Решедько // Деснянська правда. – 1973. – 19 квітня. – С. 4.
105. Косяненко В. Скарбниця історії краю / В. Косяненко // Радянський патріот. – 1 липня. – 1995. – С. 2.
106. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 2008, арк. 3.
107. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 2008, арк. 3.
108. Бойко В. М. Сосниця – європейське місто / В. М. Бойко, В. М. Пригоровський.– Чернігів, 2010. – С. 28–29;Український з'їзд у Чернігові (8–10 червня 1917 р.): матеріали та коментарі / Упор.: В.М. Бойко, Р.Б. Воробей, Т.П. Демченко. – Чернігів, 2012. – С. 51.
109. Держархів Чернігівської області, ф. Р–5059, оп. 1, спр. 1, арк. 6, 38.
110. Держархів Чернігівської області, ф. Р – 8860, оп. 1, спр. 112, арк. 57 зв.

111. Державний архів м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 2031, арк. 8.
112. Державний архів м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 2031, арк. 4–4зв.
113. Державний архів м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 2031, арк. 2–3.
114. Держархів Чернігівської області, ф. Р – 8840, оп. 3, спр. 2705, арк. 39.
115. Державний архів м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 2016, арк. 2–2зв.
116. Державний архів м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 2016, арк. 1.
117. Міст на суходолі // Вечірній Київ. – 1973. – 18 листопада.
118. Сапон В. Музею – ім'я засновника / В. Сапон // Деснянська правда. – 1993.– 12 лютого. – С. 1.
119. Там само. – С. 1.
120. Косяненко В. Музей-іменинник / В. Косяненко // Радянський патріот. – 8 липня. – 1995. – С. 4.
121. Плющ Л. Нагороди – переможцям конкурсу / Л. Плющ // Вісті Сосниччини. – 2014. – 26 квітня. – С. 1.

В статье рассмотрены основные периоды жизненного пути сосницкого краеведа Ю. С.Виноградского. Определены ключевые направления его деятельности на разных этапах жизни, сфера научных интересов, вклад в развитие краеведения и охраны памятников старины на Черниговщине.

Ключевые слова: Ю. С. Виноградский, Сосница, краеведение, охрана памятников старины, музей.

The article deals with pathway of Yu. Wynohradskyi, who was an investigator of local history from Sosnytsia. The main directions of his activity in different stages of life, field of his scientificresearches, contribution to the development of local history andformation of modern museums network in Chernihiv region have been defined.

Key words:Yu. Wynohradskyi, Sosnytsia,regional ethnography, sight's-keeping activity, museum.

УДК 355.415.8(477.53-21):94«1914/17»

Ігор Срібняк

●

НАЦІОНАЛЬНО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ТА КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ У ТАБОРІ РАШТАТ (НІМЕЧЧИНА) У 1915-1917 рр.

У статті проаналізовано специфіку національно-організаційної та культурно-просвітницької діяльність полонених вояків-українців зі складу царської армії, які утримувались у таборі Раштат. Відтворено особливості роботи табірних осередків, а також систему комунікації «табір – робітничі команди».

Ключові слова: табір, полонені, Раштат, культурно-освітня робота, Союз визволення України.

До однієї з перших спроб наукової розробки цієї проблеми слід віднести ґрунтовну розвідку О. Терлецького[1], якого було делегованого СВУ до табору Раштат. У своїй монографії він поставив перед собою завдання «дати історію українських громад, які витворилися в таборах українців полонених у Раштаті, Вецлярі й Зальцведелі» (всі в Німеччині. – ***авт.***), від початку просвітньої роботи до лютого-березня 1918 р., коли з числа колишніх таборян були скомплектовані перші українські відділи, на основі яких почалося творення «Синьожупанної» дивізії.

Цей задум автора був реалізований лише почасти – хоча його праця мала складатися з трьох томів (по одному про кожен табір), світ побачив лише перший том дослідження – про українську громаду в Раштаті; інші два табори – Вецляр і Зальцведель – так і не дочекались на свого дослідника. Книга О. Терлецького була написана з використанням широкого кола джерел – протоколів, звідомлень, канцелярських книжок, кореспонденції різних товариств та організацій української громади табору Раштат, ставши фактично єдиним синтетичним дослідженням, в якому було достатньо повно проаналізовано всі прояви життєдіяльності полонених українців у згадуваному таборі.

Але майже столітня відстань з моменту її написання спонукає сучасних дослідників наново звернутися до даної проблеми, тим більше, що останнім часом до наукового обігу потрапляє все більше документів з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), де, зокрема, зберігається фонд № 4406 табору Раштат. У полі їх уваги – видання таборового часопису «Розсвіт»[2], національно-освідомлююча діяльність СВУ у цьому таборі[3] та деякі інші сюжети.

Раштат (Rastatt) посідав цілком осібне місце в історії розвитку українських громад у таборах військовополонених українців царської армії в Німеччині. Він був першим і до жовтня 1915 р. єдиним українським табором, в якому Берлінська централа СВУ розпочала культурно-просвітню роботу серед полонених. Концентрація полонених українців у Раштаті почалась у перших числах травня 1915 р., при чому вже на 12 травня їх чисельність у таборі становила близько 3000 чол.[4] Хоча у таборі мали

© Срібняк Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Інституту суспільства Київського університету імені Бориса Грінченка.

бути зібрані лише українці («малороси» – як вони самі себе називали), до Раштату потрапили росіяни з українських земель й В'ятської губернії, поляки та євреї. Це сталося внаслідок зголошень до Раштату полонених не за національним принципом, а за територіальною ознакою, через, власне, їх майже повну необізнаність з самим терміном «Україна».

Характеризуючи перших мешканців табору, слід відзначити, що широкий загал полонених був переважно неписьменним, а невеликий відсоток грамотних мав у своїй більшості початкову освіту. Інтелігенція була майже відсутня, серед неї нараховувалося лише кілька осіб, що співчували українській справі. І хоча маса полонених розуміла свою відмінність від великоросів, це було швидше інстинктивне відчуття своєї власної окремішності. Русифікація, що відбулася повз їх розум і волю – як «даність» згори, доволі відчутно позначилася на полонених, вони намагалися уникати спілкування українською мовою (хоча потаємно тягнулися до неї – бо це нагадувало їм далеку батьківщину). Але й російською мовою вони не володіли добре, а розмовляли на дивному діалекті, власне мішанці з російських та українських слів.

Надзвичайно сильною серед полонених була віра у військову могутність Російської імперії та боязлива повага до її самодержця. Таке становище пояснювалося наявністю серед полонених досить значного відсотка (понад 300 чол.) підпрапорщиків (унтер-офіцерів), які у переважній більшості обстоювали «руський патріотизм» й міцно трималися віри в «царя і отєчєство». Полонені не відчували себе українцями, і це великою мірою ускладнювало налагодження культурно-освітньої роботи в таборі. Одночасно широкий загал полонених відверто вороже ставився до німецької військової влади – траплялося, що окремі вояки навіть відмовлялися приймати хліб, надісланий з Росії за посередництвом червонохресних організацій, бо вважали його подарунком від німців. Так само більшість полонених ухилялися відвідувати лекції з історії України, бо були переконані, що там пропагується ідея про «відірвання України від Росії», про перехід України під владу німецького цісаря і т. ін.[5]

Єдине, що гуртувало всіх полонених, була думка про землю. Саме на цьому ґрунті серед полонених відчувалася й опозиція до російського царату, а дехто мав і відверто антимонархічні погляди щодо вирішення суспільно-політичних проблем. Проте лише одиниці вважали, що тільки військова поразка Росії та постання самостійної України може рішуче змінити на краще становище українського народу.

Для організації просвітньої роботи в Раштаті Берлінська централя СВУ відрядила до табору двох представників: П. Бензю і О. Початка – українців з Наддніпрянської України. В якості перекладача їм допомагав студент-буковинець І. Райлян. 12 травня 1915 р. вони прибули до табору й розпочали свою діяльність з відвідування двох блоків, де на той час перебувало біля 2000 полонених (Раштат був поділений на 10 частин (блоків) по 10 бараків у кожній). У своїй масі полонені поставилися до цього нейтрально: лише один полонений звернувся до членів делегації СВУ з проханням дати для читання «Кобзар» Т. Шевченка та «Ілюстровану історію України» М. Грушевського. Інші полонені висловлювали лише незадоволення станом харчування у таборі.

І коли у цих обставинах члени делегації виступили з гаслом самостійності України – це мало цілком негативні наслідки. Маса не наважувалася йти на «зраду» російському цареві, підтримуючи українську справу – справедливо очікуючи репресій з боку російського уряду після свого повернення додому. Як відзначав О. Терлецький – «загальне почуття страху опанувало з дуже малими виїмками цілий табор»[6]. Це почуття підказувало полоненим відразу визначити своє вороже ставлення до української агітації в таборі, щоб не наражати на небезпеку себе і свої родини, тим більше, що підпрапорщики дуже швидко зорієнтувалися у цій ситуації та вирішили розпочати рішучу боротьбу з проголошеними делегацією СВУ національно-визвольними гаслами.

Делегатів СВУ було визнано «німецькими агентами», а їх діяльність у таборі – пропагандою, спрямованою на послаблення Росії, а поширення українських книжок – небажаною справою. Підпрапорщики, які займали у таборі привілейоване стано-

вище (рішенням німецької комендатури їх було звільнено від усіх робіт та зроблено старшими у блоках та бараках), а за ними й переважна більшість полонених почала відмовлятися від співбесід з членами делегації через те, що вони спілкуються з ними українською мовою. Чорносотенці почали залякувати людей, поширюючи різні чутки про майбутні кари українцям; записували числа (номери) тих полонених, що співпрацювали з делегацією СВУ – з тим, щоб пізніше передати російській владі; декому з полонених навіть погрожували смертю. Підпрапорщики відбирали у полонених й знищували українські книжки, надсилали до німецької комендатури вигадані доноси на прихильників українства[7].

Таким чином, широкий табірний загал підпав під вплив «чорної сотні» – полонені намагалися уникнути будь-яких контактів з членами делегації СВУ. Здавалось би, що за таких умов неможливі ніякі прояви української самостійницької думки, але у таборі знайшлось кілька осіб, що почали свідомо співпрацювати з делегацією СВУ, у т. ч. – полонені П. Яременко і О. Полуботок. Проте, незважаючи на нейтрально-вороже або навіть різко негативне ставлення вояків до делегації СВУ, П. Бензя, О. Початок та нечисленний гурток їх прихильників з числа полонених продовжували виконувати своє нелегке завдання у таборі. Їх зусиллями було засновано курси для неписьменних, які відвідувало близько 100 чол. У бараках влаштовувались бесіди на політичні теми. Але терор «чорної сотні» був настільки всеохоплюючий, що вже через тиждень курси припинили свою діяльність внаслідок відсутності учнів. Разом з тим чисельність полонених у таборі все збільшувалась і на 16 травня дорівнювала вже 7000 чол.

За таких умов робота зводилася лише до читання рефератів, співбесід та поширення у таборі українських книжок – зрозуміло, що ці заходи не могли дати значних позитивних наслідків. Український актив табору розраховував організувати хор й театр – але дуже обмежена кількість прихильників української справи (у кожному блоці на 600-700 полонених нараховувалося лише 4-10 свідомих українців) не дозволяла здійснити і цей задум.

До того ж не припинялась розкладова робота унтер-офіцерів, які використовували будь-який привід для залякування полонених. Навіть приїзд до табору з оглядовою ціллю урядовця військового міністерства Німеччини капітана фон Люберса у кінці травня 1915 р. вони використали для поширення чуток про те, що німці у скорому часі планують вислати свідомих українців на протиросійський фронт. Це призвело до чергової хвилі антиукраїнських виступів – з деяких блоків довелося забрати всі українські книжки з тим, щоб врятувати їх від знищення. Наслідком шаленого тиску «чорної сотні» стало те, що кілька свідомих українців, щоб позбутися ворожого оточення, добровільно виїхали з табору на сільськогосподарські роботи.

Делегація кілька разів зверталася до комендатури з проханням про переведення відвертих чорносотенців до російських таборів, проте цей процес було розпочато тільки у серпні. Через це у червні з делегацією СВУ співпрацювало лише три полонені і, зокрема, Полуботок, зусиллями якого була здійснена невдала спроба створити драматичний гурток та підготувати виставу «Хазяїн» І.Карпенка-Карого. На нараді членів делегації від 12 червня, на якій обговорювалися подальші напрямки культурно-просвітньої роботи у таборі, саме полонені висловили справедливі дорікання представникам СВУ щодо недоцільності піднесення незрозумілих гасел для переважної більшості полонених (зокрема – агітації за самостійну Україну)[8].

10 липня 1915 р. до Раштату з табору Шванебург було переведено 324 полонених українців. У цьому таборі, починаючи з травня 1915 р., просвітня робота з полоненими проводилася В. Левицьким, М. Іваницьким і В. Бахталовським. На цю подію делегація покладала великі надії, сподіваючись від «шванебургців» активної участі в національному житті Раштату. Проте, сталося навпаки – вже наступного дня під впливом чорносотенної агітації новоприбулі заявили, що вони не мають бажання вчитися й мати щось спільне з «цивільними» (тобто членами делегації СВУ). Тому

цю групу не було затримано в таборі та через кілька днів відряджено на роботи; до іншого табору виїхало також біля 100 чол. з числа унтер-офіцерів.

Ці події призвели до деякого угамування антиукраїнських елементів у таборі, проте ще не означали рішучих змін у настрої полонених. Про це свідчила повна невдача спроби концентрації всіх прихильників української справи (або, принаймні, байдужих) в одному блоці з тим, щоб провадити серед них роботу в більшому обсязі. Цей перерозподіл полонених по бараках було зроблено без врахування тих зв'язків, що єднали окремих полонених у бараках, через що він мав надзвичайно негативні наслідки. На прихильників українства чинилися справжні напади, два блоки ухвалили рішення про відмову від участі в будь-яких освітніх курсах, а сьомий блок твердо заявив німецькій владі про своє небажання бачити у себе членів делегації, наполягаючи у противному випадку на своєму переїзді до іншого табору.

Але поволі ця опозиція послаблювалася. Не останню роль у цьому відіграла та обставина, що делегації у серпні 1915 р. вдалось поліпшити харчування полонених. Крім того, німецька влада з приїздом до Раштату капітана Козака (що виконував функцію посередника між організованими українцями і комендатурою) почала значно прихильніше ставитися до української справи. Тоді ж за ініціативою О. Скорописа-Йолтуховського з числа 8 представників СВУ та двох перекладачів було засновано «Просвітній відділ Союзу Визволення України в Раштаті», головою якого було призначено О. Безпалка – народного вчителя з Чернівців, що мав певний досвід роботи, провівши кілька місяців у Фрайштадті. Крім П. Бензі та О. Початка до складу Просвітнього відділу СВУ увійшли М. Іваницький (українець з Сибіру, землемір за фахом), В. Бахталовський (народний вчитель з України) і В. Левицький (студент університету, перекладач); а також В. Мороз (студент Чернівецького університету), М. Мітієвський (українець з Наддніпрянської України) та Є. Гуцайло (народний учитель з Буковини)[9].

Просвітній відділ СВУ почав регулярно (двічі на тиждень) проводити свої засідання, на яких його члени за наполяганням О. Безпалка поступово дійшли висновку про необхідність тимчасового припинення «самостійницької роботи» та уникнення проголошення гострих політичних гасел. Обґрунтованість цієї зміни тактики наочно підтвердив подальший перебіг подій у таборі. Так, уже 20 серпня 1915 р. було скликано перше загальне віче у великому залі табору, на якому були присутні біля 2000 чол. На вічі планувалося обговорити питання про поліпшення становища полонених у таборі та про значення освіти. О. Безпалко, який керував вічем, уникав навіть вживання слів «Україна», «самостійність», «українці» і т. ін., чим позбавив чорносотенців можливості висловити свої протести. Його промова була навіть зустрінута оплесками.

Поступово все більше таборян починають відвідувати реферати й курси, проте часто траплялися випадки, коли окремі полонені вважали за свій обов'язок заважати їх роботі вигуками й свистом. Але й такі вчинки полонених поволі припинялися, чимраз більший загал людей гуртувався навколо різних викладів.

У кінці серпня 1915 р. у Раштаті була заснована перша табірна організація – «Суспільно-просвітнє товариство», до складу якого увійшли лише полонені. Одночасно виникло три «просвітні гуртки», що мали свій провід та нараховували від 12 до 30 чол. Потребами цих гуртків опікувалися члени «Просвітнього відділу СВУ». 30 серпня у таборі були створені т. зв. «бльокові комітети», до складу яких увійшли прихильні українській справі полонені. Вони обійняли провід у кожному блоці й бараку та були покликані запобігти випадкам дискримінації українських активістів.

31 серпня відбулося друге віче, на якому в своїй промові голова Просвітнього відділу СВУ змалював перспективи культурно-освітньої роботи, запропонувавши полоненим самим керувати її розвитком. О.Безпалко підкреслив, що полонені повинні самі подбати про себе. Ця заява підготувала ґрунт для проведення серед полонених виборів делегатів до «Центрального комітету» – загальнотабірного представницького органу всіх полонених. Після виборів О. Безпалком було піднесено питання про доцільність заснування у таборі «Кооперативної чайної спілки» (для чого було

обрано спеціальний комітет з шістьох полонених) та майстерні для артистичного промислу. Ще один комітет з числа полонених контролював діяльність магазину, що був організований німецькою комендатурою; крім цього, представники полонених мали право бути присутніми під час отримання їжі полоненими на кухні.

Результати віча стали першою значною поразкою чорносотенних елементів у таборі – у загальному настрої маси відбулися рішучі зміни – полонені все більше переконувалися, що просвітня робота проводиться лише для їх всебічного культурного розвою, що організовані українці намагаються поліпшити становище полонених.

Обрання «Центрального комітету» (ЦК) у складі 18 чол. (по три особи від кожного блоку), який об'єднав діяльність всіх табірних організацій та був допоміжним органом «Просвітнього відділу СВУ», стало значною подією у житті табору, подією, що заклала наріжний камінь для всієї подальшої освітньо-організаційної роботи серед полонених. Як підкреслював О. Терлецький, ЦК виявив себе «дуже корисною організацією для дальшого розвою громадського життя у таборі», установою – через яку до співпраці було притягнуто велику кількість полонених, «які стояли на роздоріжжю між українством і руською національною ідеєю». Це був той шлях, по якому «мала йти дальша робота в таборі, щоби притягти до себе масу, яка більш-менш індиферентно, а не вороже ставилася до української справи»[10].

Доцільно дещо докладніше зупинитися на формах освітньо-організаційної роботи в таборі, започаткованої делегацією СВУ у травні 1915 р. Заснування значної кількості різних курсів та рефератів було передбачено планом роботи делегації з перших днів її перебування в Раштаті, проте їх проведенню не сприяла загальна ситуація у таборі. За три місяці делегація влаштувала проведення цілої низки рефератів і співбесід з полоненими на різні теми, зокрема про земельну справу в Україні, проблему політичної самостійності народів, про деякі аспекти економічного зв'язку України з Москвою, про платформу СВУ і т. ін.[11]

Ці теми збирали невелику кількість полонених – число слухачів рідко сягало 100 чол. Як уже зазначалося, піднесення гасла політичної самостійності України викликало майже загальну опозицію полонених, проте й принесло певну користь у стратегічному відношенні. У таборі утворився невеликий (10-20 чол.) гурток полонених-однодумців, які регулярно відвідували всі виклади та брали активну участь у дискусіях. Таким шляхом з загальної маси полонених поступово виокремлювався осередок національно свідомих українців.

На початку липня 1915 р. делегація вважала за можливе розпочати цілу низку курсів (у тому числі і з німецької мови), проте цей проект довелось тимчасово відкласти внаслідок великої міграції населення табору та протидії «чорної сотні». Відіграла свою негативну роль і нестача великих бараків для проведення викладів. Тільки у другій половині серпня у таборі було організоване проведення систематичних курсів з арифметики, геометрії, німецької мови та відкрито школу для неписьменних. Кількість слухачів на курсах була невеликою (8-12 чол.), але після першого віча їх чисельність почала збільшуватися. Значно жвавіше почали проходити реферати – під час обговорення питань суспільно-політичного спрямування (про боротьбу між собою суспільних верств населення, про виникнення та розвиток держав, про значення конституції та громадянські права, про окремі аспекти історії України та ін.) – збирали кожного разу біля 100 чол.

Велика увага приділялась розповсюдженню українських книжок серед полонених, хоча і тут справа ускладнювалася відсутністю бібліотеки. Книжки надсилалися до бараків та залишалися полоненим, але тут на заваді ставали підпрапорщики, які псували їх або розкидали по підлозі. Рух книжок став жвавішим у другій половині серпня, коли було відкрито бібліотеку. Так, за серпень з бібліотеки було випозичені 184 назви книжок (серед них найбільш популярними були «Кобзар» Т. Шевченка (159 чол.) і «Як жив український нарід» М. Грушевського (134 чол.)[12].

Підсумовуючи, слід відзначити, що ці обмежені прояви просвітнього життя в таборі спричинилися до формування світогляду окремих гуртків полонених, в яких

виразно декларувалася необхідність розв'язання земельного питання в Україні шляхом конфіскації поміщицьких і державних земель та підносилося питання про надання Україні широкої автономії чи, навіть, політичної самостійності. За три місяці до української справи приєдналося близько 150 чол., що було надзвичайно мало у порівнянні з загальною кількістю полонених у таборі (3863 чол. на серпень 1915 р.)[13]. Разом з тим, це співвідношення промовисто свідчить про те, який величезний обсяг роботи чекав український актив табору.

Перша доба розвитку культурно-освітньої роботи та національної думки в Раштаті – період майже безперервної кризи внаслідок того, що полонені негативно поставилися до української пропаганди в таборі. Хронологічно вона тривала три місяці – з середини травня до середини серпня 1915 р. Як виявилося, хоча до Раштату були звезені українці – вони не почували себе такими. Українська пропаганда здавалась їм штучно накинутою й цілком не потрібною. «Позбавлена всякого національного почування, всяких національних ідеалів, ця маса чула себе чужою для української справи й не хотіла спілки з українством». Замість цього у неї помічалась якась невиразна форма російської ідеології, Російська держава ідентифікувалася у неї з поняттям руського народу, при чому для українства тут, зрозуміло, не було місця. До того ж широкий загал полонених вважав українство «чужою видумкою, а власне німецькою, яку видвигнено на те, щоби нашкодити Росії»[14].

Отже, не дивно, що маса полонених, та ще й під впливом зрусифікованого унтерофіцерства три місяці вороже ставилася до українства. Ця ворожнеча посилювалася і страхом перед військовою могутністю Росії на той час та негативним ставленням до німців, на землях яких і велась ця українська пропаганда. Невірно було обрано і методи роботи серед полонених, що майже повністю унеможливило діяльність делегації СВУ. І тільки з середини серпня, після відповідних змін у цьому напрямку, справа рушила з мертвої точки: влаштовано читання кількох курсів та викладів. Відбулося й початкове згуртування свідомих українців у «Просвітньо-суспільне товариство», а 31 серпня 1915 р. була створена загальнотабірна організація «Центральний комітет».

Серпневі події у таборі мали надзвичайно велике значення для подальшого розвитку національно-виховної та культурно-просвітньої роботи. Вони, власне, вирішили долю української справи у Раштаті. Проведення цієї роботи у таборі стало можливе за умов уникнення проголошення політичних та національних гасел. Ґрунтуючись на цій засаді, Просвітньому відділу СВУ вдалося заспокоїти полонених, проте це не означало, що їх було переконано у важливості української справи. В своїй основі маса полонених була пасивна й інертна, боротьба точилась між Просвітнім відділом (що діяв спільно з гуртком свідомих українців) і досить чисельним на той час осередком чорносотенців.

Деякий час українська громада табору проводила лише просвітню роботу, пов'язуючи свою діяльність з поліпшенням матеріального становища полонених. Тому зрозуміло, що програма віча від 12 вересня 1915 р. включала в себе: звіти про діяльність ЦК і Просвітнього відділу, справу харчування, вибори представників до Червоного Хреста, справу влаштування у таборі «робітні мистецтва» (майстерні) та вільні внесення. Такий порядок денний не давав можливості «чорній сотні» виступити з будь-якими протиукраїнськими промовами. Полонені бачили, що Просвітній відділ намагається поліпшити їхнє становище, допомагає заснуванню майстерні, в якій можна було б навчитися чомусь корисному[15].

На вічах була повна свобода слова – всі, хто бажав, мали можливість без обмежень виступити російською мовою з власними думками, але побіч цих виступів все частіше виголошувалися промови українською мовою – щоправда в них були відсутні слова «Україна» і «українці». Отже, на думку полонених, можна було бути присутнім на вічі, не «зраджуючи» цим ні царю, ні «отєчєству». Проте, все більше полонених призвичаювалися слухати українську мову, тим більше, що число присутніх на вічах доходило до 2000 чол. (з жовтня 1915 р. – до 3000 чол.), і в такий спосіб поступово «будилась національна свідомість у наших людей»[16]. На доказ цього можна навести

і той факт, що 12 вересня 1915 р. від трьох блоків до Просвітнього відділу було надіслано делегата з подякою за працю його членів у таборі.

Але найбільш корисним було те, що навколо Просвітнього відділу гуртувався чим раз чисельніший осередок полонених, які все більше переймалися українською справою та брали активну участь у просвітній та національній роботі. Саме за їх ініціативою (зокрема Національної секції) 27 жовтня 1915 р. скликається загальнотабірне віче, на якому було обговорено стан справ на окупованих центральними державами українських землях Холмщини. Полонені в своїй масі прихильно поставилися до необхідності відновлення на цих землях українських шкіл, проте на вічі мали місце і протиукраїнські виступи, що сталося внаслідок посилення агітації чорносотенців з приводу призначення Національною секцією нових старших бараків з числа прихильних українству людей. Але вже через кілька днів у настроях полонених відбулася зміна – коли 4 листопада ц. р. О. Скоропис-Йолтуховський наважився виступити перед полоненими з рефератом про самостійність України – учасники віча (близько 2000 чол.) спокійно вислухали його промову. Цілком схвально сприйняли полонені і два концерти (17 і 27 листопада), що були влаштовані на честь Т. Шевченка. У грудні можна спостерігати подальший поступ у цьому напрямку: під час перепису мешканців табору за національностями – українці вписувалися вже окремо від росіян.

Значною подією у житті табору став приїзд 9 жовтня 1915 р. до Раштату православного священика о. П. Катеринюка, який розпочав проведення молебнів – спочатку під відкритим небом, а потім у спеціально побудованій табірній церкві.

Починаючи з грудня 1915 р. просвітня й національна робота в таборі значно поширюється, полонені все активніше відвідують різні виклади і курси, реферати про необхідність набуття Україною статусу незалежної держави вже не викликають у них роздратування. Ці зміни у таборі уможливили заснування на початку лютого 1916 р. у Раштаті Української громади «Самостійна Україна»[17].

Для з'ясування процесів, що мали місце у Раштаті, доцільно докладно зупинитися на організаційній побудові щойно заснованої Української громади. В першій фазі свого розвитку організаційне життя в таборі не мало виразних форм – виявляли своє існування лише «Суспільно-просвітне товариство» у складі 42 чол. та Центральний комітет з 30 членів, до компетенції якого входило вирішення справ, пов'язаних з харчуванням й побутом полонених, відрядженням їх на роботи та листуванням, скликанням віче. З часом значення ЦК підупадає внаслідок наявності в його складі інертних і навіть ворожих українській справі людей.

У вересні-грудні 1915 р. у таборі постали кілька організацій. Насамперед – «Суспільно-просвітне товариство» поділилося на дві частини: політичну (з 5 жовтня – національну) і соціальну секції. У кінці вересня заснувалася кооперативна «Чайна спілка», виникли блокові гуртки національної секції, було створено народний хор. 10 жовтня відбувся перший виступ артистичної секції, у листопаді зорганізувалася «Січова організація», у грудні – аграрна секція і редакційний комітет[18].

Найбільш впливовою була національна секція, що уявляла з себе окреме товариство. «Тут гуртувалися [...] всі найкращі робітники в українській справі, й належати до цієї організації вважалося моральним обов'язком для свідомого українця»[19]. В статуті організації зазначалося, що її ціль «освідомити національно полонених українців і організувати їх», для чого секція має «уладити національний семінар, де [...] її члени дістануть національне виховання»; членом національної секції може «стати кожен українець, який визнає самостійність українського народу»[20].

З часом функції Національної секції збільшуються – її члени на своїх зборах вирішують питання висилки окремих полонених на роботи чи взагалі до іншого табору. З числа її членів було обрано і редакційний комітет (у складі 8 чол.) для видавництва табірного часопису, визначена назва часопису. Заходами секції були засновані відділи національної секції в блоках, що збільшило чисельність організації до 250 чол. (на грудень 1915 р.). Засідання національної секції відбувалися у Раштаті щопонеділка та п'ятниці. На них дискутувалися такі проблеми, як нація і національне, нації

пригноблені і пануючі, кому потрібна самостійність, що таке автономія, розвиток української національної ідеї[21].

Соціальна секція складалася з членів української і російської соціал-демократичних партій та нараховувала у своєму складі від 21 до 70 чол. Її члени щотижнево збиралися на читання рефератів на суспільно-політичні теми. Впливу цієї секції на табірне життя майже не відчувалося внаслідок її малої чисельності й також того, що це була власне партійна організація.

Аграрна секція мала внутрішню структуру відповідну до територіального (губернського) поділу України. Існувало 11 «губерніальних» гуртків секції, які делегували до складу центрального правління по три своїх представники. Загальна чисельність організації на кінець 1915 р. становила 300 чол.

Товариство ім. М. Лисенка утворилося 31 січня 1916 р. шляхом об'єднання двох осередків культурного життя табору – народного хору (його перший виступ відбувся 3 листопада 1914 р.) і табірного оркестру. Поруч з товариством діяла артистична секція у складі 20 чол., що розпочала свою діяльність як гурток – підготовкою і проведенням літературного вечора 10 жовтня 1915 р., а в листопаді вже підготувала цілу низку театральних вистав, зокрема «Мартина Борулю», «Назара Стодолю», «Нахмарило», «Наймичку» та ін.[22] Пізніше артистична секція реорганізувалася у Драматичне товариство ім.І.Тобілевича (Карпенка-Карого).

З прибуттям до табору скульптора М. Паращука 10 вересня 1915 р. у таборі була заснована різьбярська майстерня. Своє завдання він вбачав у тому, щоб «хоч трохи облекшити важке положення полонених; їм було скучно і вони не знали, як їм краще розпорядитись». Як зазначав М. Паращук у своєму особистому «дневнику» за 1914-1915 рр. – необхідно «було згуртувати полонених і навчити їх вирізувати ріжні вироби з дерева. Ціль: викликати в них і виховувати любов до краси, і навчити їх любові до рідного мистецтва». На загальнотабірному вічі М. Паращук повідомив полонених про мету свого приїзду та закликав бажаючих вступати на курси різьбярства, пообіцявши «навчити всіх охочих до такої роботи». Він не шкодував сил, щоб заохотити полонених до праці, але, як свідчить його запис в щоденнику від 11 вересня 1915 р., «знайшлись люди, які вирізування з дерева всіляких предметів почали вмішувати політику і т. д. Кожного, хто вирізував з дерева, почали вважати зрадником національної справи. Страшили людей судом, шибеницями і т. д. Се робили люди такі, що самі нічого не хтіли робити і від спання вже ледве ходили. [...]. Доходило до того, що деякі божеволіли, боячись шибениці»[23].

Наприкінці вересня один з бараків було перероблено на школу-майстерню, в якій всі бажаючі мали змогу навчитися різьбярству. Відповідно до рівня майстерності кожного полоненого існував і розподіл праці: одні виготовляли форми-заготовки для тарілок, скриньок, інші – різьбили. Поступово столи й полиці попід стінами школи-майстерні почали заповнюватися виробами – де простими, елементарними, вжитковими, а де – вибагливішими, мистецькими.

Високий мистецький рівень робіт полонених було відзначено спеціальною комісією Військового міністерства Німеччини, що прибула до Раштату в середині листопада 1915 р. У щоденнику М. Паращука про це йдеться: «Успіх був надзвичайний. Ніхто не вірив, що в такім короткім часі можна добитись таких результатів. [...] Тепер моя робота йде знов до кращого. Учні приходять щораз нові і в дружбі зі старими працюють досить добре»[24]. До Паращука починають звертатися все більше і більше полонених з проханням прийняти до майстерні.

У листопаді 1915 р. різьбарська майстерня була реорганізована в «Українську кооперативну кустарну спілку» у складі 25 чол. (пізніше – 45-65 чол.). У грудні того ж року було ухвалено статут кооперативного товариства, до якого було внесено, зокрема, правила розподілу прибутків товариства з власної діяльності. Згідно зі статутом, частину чистого прибутку діставали члени Спілки відповідно до виконаної роботи; частина йшла до спільної каси товариства, правління якого потім поділяло ці гроші між членами Спілки відповідно до їх пайових внесків; частина йшла до та-

бірної каси німецької комендатури, за що Спілка отримувала необхідні матеріали й сировину для своїх потреб. Статут товариства надавав також більші права учителеві мистецтва, фахові вказівки якого, як зазначав М. Паращук, «мусять виконувати всі працюючі в робітні (майстерні. – ***Авт.***) та поза нею і провідники кустарних робіт. Він входить до складу оціночної комісії і його голос є рішаючий при оцінці кустарної вартості виробів»[25].

У січні 1916 р. товариство остаточно зорганізувалося й мало такі відділи (майстерні): різьбярства, малярства, малювання, моделювання, гончарства. Під керівництвом М. Паращука члени Спілки приймали діяльну участь у розмалюванні та різьбленні іконостасу табірної церкви. Багато зусиль витратив скульптор на влаштування у таборі в січні-лютому 1916 р. керамічної школи-майстерні, при чому щоб прискорити її відкриття М. Паращук разом з полоненими носив пісок, глину, мурував, рубав дрова і т. ін. І тільки після того, як М. Паращуку вдалося переконати табірну комендатуру в доцільності й економічній вигідності існування майстерні та отримати від німців частину коштів, школа-майстерня розпочала свою роботу[26].

На цю подію відізвався табірний часопис, який повідомляв, що в майстерні силами полонених було виготовлено й обпалено 70 гончарських виробів, що внесло «живу струю в серця полонених. Стиль видержано при малюванню – український, живий, коли дивитися на нього, то бачиш свій народ, чуєш його життє, його духовий напрям»[27]. Як зазначав проф. Д. Степовик – у формах та орнаментації дзбанів, глеків, тарілок, куманців, сільничок і попільниць, що їх виробляли гончарі, ожили традиції українського гончарства. У цьому відношенні безперечну мистецьку вартість являє з себе декоративна тарілка з майстерні М. Паращука, що зберігається у приватній колекції М. і М. Лабуньків в Америці[28].

У різьбярській майстерні полонені виготовляли бандури, сопілки, церковні предмети (включно з люстрою, окладом Євангелії, древками корогв і напрестольним хрестом). Педагогічний такт М. Паращука, знання народного й професійного мистецтва, його особиста творча практика перетворили психологію багатьох полонених – недавно знудьговані, роздратовані, залякані, відірвані від родини, вони стали тепер новими людьми, показували приклад іншим[29]. У цей час у скульптора набула реальних форм ідея встановити в Раштаті і Вецлярі пам'ятники на братських могилах померлих українських полонених, тим більше, що провід українських громад таборів доручив М. Паращуку розробити проекти і виготовити їх макети.

На кооперативних засадах постала в таборі й «Кооперативна чайна спілка» (вересень 1915 р.), загальне зібрання членів (168 чол.) якої ухвалило статут товариства й основні напрямки діяльності[30]. 25 вересня Спілка, маючи первісний капітал в обсязі 91,80 нім. мар., що був складений з 360 паїв, розпочала свою діяльність. І хоча початково операції Спілки були обмежені німецькою владою тільки торгівлею чаєм, солодощами й овочами (в таборі існував спеціальний магазин від комендатури), перший тиждень приніс 87 нім.мар. чистого прибутку, а за період з 1 жовтня 1915 р. до 1 лютого 1916 р. Спілка мала 3002 нім. мар. чистого прибутку. Успіх роботи Спілки призвів до збільшення її членів: в листопаді 1915 р. вона нараховувала 400 чол., а в січні 1916 р. вже 1190 чол. при 1357 нім. мар. загального пайового капіталу. Частину з цих сум правління Спілки щомісячно перераховувало на потреби табірних організацій або на гуманітарні цілі. Так, у жовтні 1915 р. 50 нім. мар. було передано на німецький Червоний Хрест, в грудні – 50 нім. мар. на раштатських сиріт і 25 нім. мар. – на табірну лікарню, у січні 1916 р. – 200 нім. мар. на табірну школу[31].

Чисельно Чайна спілка була найбільшим товариством в таборі, відіграючи роль посередника між активістами і пасивною масою. Полонені мали можливість не тільки мати тут прибуток (хоч і невеликий), але й отримати практичні знання з кооперації та діловодства. Спільна робота у Спілці наближувала одне до одного різнополюсні елементи в таборі та сприяла поширенню у свідомості полонених національних почувань.

«Організація бльокових і баракових старших» – суто адміністративна установа – складалася з 100 чол. «старших бараків» і 10 чол. «старших блоків», завданням

якої було підтримання внутрішнього порядку в таборі. Вона підлягала німецькій адміністрації в таборі, проте самих «старших» призначала національна секція з числа прихильних українській справі людей.

Таким чином, на початок лютого 1916 р. у Раштаті існувало 12 національних організацій, що являли собою українську громаду табору числом близько 1200 чол. На чолі громади стояв Просвітній відділ, який діяв у порозумінні з президіями Національної й Соціальної секцій і творив т.зв. «Просвітній (учительський) гурток», уповноважений вирішувати широке коло внутрішньотабірного життя полонених[32]. Кожному з членів Просвітнього відділу було доручено одну чи кілька табірних організацій, бо полоненим «треба було показати, як відбуваються вибори по товариствах, як проводити дискусії, як вести протоколи, як укладати статути і т. ін.»[33].

У грудні 1915 р. розпочалася підготовка до реформи в організаційному житті табору. Голова Просвітнього відділу О. Безпалко запропонував з'єднати всі організації в одне товариство, натомість Р. Перфецький уніс пропозицію здійснити реорганізацію української громади на дещо інших засадах. На думку останнього в таборі мала бути утворена «Генеральна рада» (своєрідний «парламент») і «Генеральна старшина» (уряд табору), а всі секції мали бути перетворені на автономні товариства з власними статутами.

29 січня 1916 р. «Учительський збір» ухвалив проект, відповідно до якого найвищою владою в таборі мала бути «Генеральна рада», що складалася з президій всіх організацій та членів Просвітнього відділу. Разом з тим, було ухвалено створити і «Генеральну старшину», що мала стати найвищим виконавчим органом та складатись з голів усіх організацій табору й двох референтів від кожного товариства.

9 лютого 1916 р. у великій викладовій залі зібралася перша Генеральна рада табору Раштат в числі 250 чол. та в присутності 500 чол. полонених й гостей – капітанів В. фон Любберса і Козака. Засідання відкрив полонений Кривусів, потім голова Просвітнього відділу О. Безпалко прочитав статут Української громади в Раштаті. Під час роботи ради було затверджено назву Громади – «Самостійна Україна», а її головою обрано полоненого Соломонова[34]. Ця подія мала велике значення для розвитку громадського життя в таборі – на чолі Української громади стояв центральний орган, який був дійсно зв'язаний з усіма табірними інституціями і який спрямовував їх діяльність. Генеральна старшина складалася з голів всіх табірних організацій та членів Просвітнього відділу (загалом – 40 чол.), її головою призначався голова Просвітнього відділу[35].

Проте, слід відзначити, що фактично провідну роль у всіх царинах табірного життя у цей час зберігав, як і раніше, Просвітній відділ на чолі з О. Безпалком. Його склад зазнав значних змін: до Вецляру виїхали О. Початок і М. Митієвський, до Зальцведеля – І. Райлян і В. Левицький; у вересні 1915 р. у Раштат прибули адвокат Р. Перфецький, скульптор-різьбар М. Паращук, письменник В. Пачовський, проф. О. Терлецький; у жовтні – о. П. Катеринюк; у листопаді – поет Б. Лепкий. Це збільшило чисельність Просвітнього відділу до 12 чол. Як вже підкреслювалося, члени Просвітнього відділу, вірні обраній тактиці уникнення проголошення політичних гасел, обмежувалися лише просвітньою роботою в таборі – «гуртуючи поволі коло себе свідомих українців, які потім могли бути помічні в просвітній і організаційній роботі»[36].

Саме цьому напрямку діяльності Просвітній відділ приділяв головну увагу, маючи на меті дати полоненим знання з різних областей науки й українознавства. Ця робота тривала з моменту заснування табору, але не отримала належного розвитку внаслідок протидії «чорної сотні». Тимчасово відмовившись від проведення української пропаганди в таборі та уникаючи самих слів «Україна» і «українці», Просвітній відділ поставив собі за мету стягнути на виклади якомога більше полонених. Крім того, самі виклади повинні були зацікавити слухачів і могли торкатися подій на фронтах і в світі, політичного і економічного життя в Україні й Росії, суспільних відносин різних країн. Така першорядна справа, як ліквідація неписьменності (з огляду на

велику кількість неграмотних), поки що активно не підносилася, хоча бажаючих вчили грамоті та проводили заняття з українознавства. На більшості курсів викладали члени Просвітнього відділу, разом з тим у школі грамоти (з січня 1916 р. – «Народня школа») вчили переважно народні вчителі з полонених.

Усі курси і виклади, що читалися полоненим, можна умовно поділити на п'ять великих груп: 1) виклади з українознавства (з історії України, курс української літератури й граматики, окремі виклади «Відмінність української мови від російської» та ін.) сприяли побудові у свідомості полонених певного національного й політичного світогляду; 2) виклади другої групи можна об'єднати гаслом «Визвольний рух народів в Європі». Вони не тільки давали полоненим знання, але й спонукали їх замислюватися над долею свого народу; 3) третя група, що пояснювала терміни «конституція», «автономія», «федерація» та ін., мала на меті дати полоненим початки політичних знань; 4) четверта група – виклади з суспільно-політичним забарвленням (зокрема – «Аграрна реформа в Росії», «Капіталізм і пролетаріят» та ін.) мали швидше критично-негативний характер та слугували пробудженню антимонархічних настроїв серед полонених; 5) п'ята – виклади, пов'язані з українською проблематикою (курс господарства, курс з основ народної музики та ін.), були покликані дати полоненим основи практичних знань.

До кінця 1915 р. силами членів Просвітнього відділу в таборі було проведено близько 750 лекцій, на яких були присутніми від 700-600 чол. Загалом до складу слухачів упродовж 1915 р. вписалося біля 1000 чол. У кінці 1915 р. полонені з все більшим бажанням відвідували курси німецької мови (180 чол.), арифметики і геометрії (75 чол.), школу грамоти (200-250 чол.)[37]. На початок 1917 р. до складу Просвітньої секції входило 30 чол. При секції в листопаді 1916 р. була утворена «Шкільна рада» з 16 чол., що безпосередньо керувала народною школою табору.

Школа раштатського табору складалася з 5 класів (перший з яких – клас неграмотних). У 1917 р. її відвідувало від 174 до 315 чол. Викладали в ній учителі з числа самих полонених (Берекет, Бортнів, Хомічевський, Бондарів, Патай, Левченко, Мороз та ін.). Крім занять у школі, від 4-ої до 6-ої по обіді та від 7-ої до 9-ої вечора відбувалися виклади з української літератури (їх проводили о. Катеренюк, А. Миколаєвич та Є. Гуцайло) та працювали курси німецької мови[38].

Зовнішній вигляд табору все більше набував українських ознак: на окремих бараках поруч з німецькими надписами були українські назви – «Викладова заля», «Бібліотека», «Кооперативна чайна спілка» та ін.; у середині стіни бараків були прикрашені портретами українських князів, гетьманів, визначних українських діячів. Раштат перетворився на своєрідну «фабрику», в якій «перероблювано «малоросів» і «хохлів» на свідомих українців», при чому це робилося за тих часів, коли здавалось би, що українське слово не скоро ще «відізветься в обороні поневоленого народу» у Великій Україні[39]. Надзвичайно великий вплив на формування національно-патріотичних поглядів полонених українців здійснював табірний часопис «Розсвіт»[40]. Наслідком роботи табірних організацій в часі другої доби історії табору стало приєднання до української справи понад 1200 чол.

Набула національного характеру і кооперативна чайня (з жовтня 1916 р. – кооперативна спілка «Єдність»), до якої на червень-липень 1916 р. входило понад 2000 чол. Щомісячно, після розподілу чистого прибутку, кооперативне товариство певну частку своїх грошей спрямовувало на загальнотабірні потреби (до серпня 1916 р. чайня перерахувала на просвітні цілі в таборі 608,44 нім. мар.). Не залишалась вона осторонь і пожертв на інші цілі, перераховуючи кошти на раштатських і львівських сиріт, на хворих полонених у табірному шпиталі. Товариство влаштовувало читання рефератів з кооперації, мало свою бібліотеку. Восени 1916 р. їй було підпорядковано табірний магазин, що до цього часу перебував у веденні комендатури.

Торговельна спілка «Єдність» на початку 1917 р. мала 4076 нім. марок чистого прибутку, з яких відраховувала до генеральної каси – 2035 мар., на видавництво «Український рух» – 407 мар., на товариство «Праця» – 203 мар.[41] У лютому 1917 р.

рішенням управи спілки «Єдність» до генеральної каси було перераховано ще 792 нім. марок, на видавництво «Український рух» – 858 марок і по 400 марок на будівництво пам'ятника померлим полоненим та на потреби українських шкіл на Волині[42].

31 березня 1916 р. заходами комендатури табору для «старших блоків і бараків» у Раштаті було відкрито «Клюб «Відродження»», до якого мали право входу і члени президій табірних організацій. Це було зроблено для того, щоб тісніше згуртувати український актив табору.

Таборова бібліотека працювала щоденно з 10 до 12 ранку та з 2-ої до 4-ої по обіді, а читальня – щодня з 9 до 12 та з 2-ої до 6-ої. За січень-березень 1917 р. бібліотека випозичила полоненим у таборі 4198 книжок і розіслала на робітничі команди 2148 книжок[43].

30 грудня 1916 р. було засновано «Українське православне братство в Раштаті». Статут цієї організації було прийнято на загальних зборах братства 10 січня 1917 р. і затверджено Генеральною радою 17 січня 1917 р. «Українське православне братство» ставило собі за мету: «а) з'єднати всіх православних українців у раштатському таборі в організацію; б) виховувати православних українців у релігійно-моральному напрямі; в) освідомлювати їх національно; г) піддержувати своїх членів матеріально, запомогами й безпроцентними позичками; ґ) опікуватися хворими й каліками, як також і похоронами та могилами умерших земляків; д) наглядати за порядком у церковному будинку та при богослужінні; е) завідувати церковним маєтком; є) плекати українські православні звичаї та обряди; ж) удержувати церковний хор; з) влаштовувати виклади із області релігії, моралі й науки; и) скликати наради й зібрання для обговорення й вирішення справ, що торкаються інтересів православних українців у таборі; і) видавати листки і брошури, які сприяють вихованню православних українців; к) заложити братську бібліотеку і читальню; л) сприяти процесу націоналізації й демократизації православної церкви на українській території»[44].

На чолі братства стояла старшина (у складі голови, заступника голови, секретаря, касира, економа, інспектора, адвоката), яка обиралася на загальних зборах на тримісячний термін. У статуті особливо підкреслювалося, що «братство є таборовою організацією та як і другі організації уважає таборову Генеральну раду своєю верховною властю»[45]. У випадку ліквідації братства, його майно переходило до СВУ.

Після того, як за розпорядженням німецької військової влади більшість полонених з табору була весною-влітку 1916 р. відряджена на сільськогосподарські роботи в складі спеціальних робітничих команд, провід української громади в таборі та Просвітній відділ вирішили перенести центр ваги національно-виховної й організаційної роботи з табору на команди. Використовуючи ту обставину, що ще в лютому 1916 р. комендатура табору дозволила членам Просвітнього відділу та одному полоненому (за призначенням Генеральної старшини табору) у супроводі німецького офіцера відвідувати робітничі команди, були налагоджені перші контакти з робітничими командами. У такий спосіб на команди переправлялася невелика кількість книжок та окремі примірники табірного часопису. Метою цих поїздок поки що був пошук придатних до просвітньої роботи людей. Проте, постійного зв'язку між робітничими командами та табором не відчувалося, а листування між ними носило швидше випадковий характер. Таке становище зберігалося до липня 1916 р.

Однак Військовим міністерством Німеччини, починаючи з серпня 1916 р., було дозволено відряджати на команди 25 чол. – представників української громади табору – т. зв. «мужів довір'я» у супроводі перекладачів, причому комендатура була зобов'язана покривати всі видатки на їх харчування та побут під час перебування на командах. Упродовж 1916 р. відбулося близько 1500 поїздок «мужів довір'я» по робітничих командах. Координацію цього процесу здійснювала спеціальна канцелярія при Генеральній старшині табору, представники табору регулярно отримували вказівки з боку голови Просвітнього відділу, що торкалися як форм ведення культурно-просвітньої роботи, так і взагалі їх становища на командах. Їх діяльність виявлялася у двох напрямках: «мужі довір'я» виступали з рефератами й інформаціями в командах

та збирали скарги й пропозиції полонених, які пересилалися на розгляд Генеральній старшині або Просвітньому відділу; по-друге, вони передавали полоненим книжки й часописи.

Узагалі, робота «мужів» у командах нагадувала в мініатюрі початки роботи в таборі – вони повинні були зважати на ступінь розвитку національної свідомості полонених в кожній команді. При антиукраїнських настроях в команді вони уникали проведення української агітації, обмежуючись тільки ознайомленням полонених з суспільно-політичними подіями в світі, натомість в командах прихильних українській справі вони підносили національні проблеми, виступали з рефератами, читали твори українських письменників. Під впливом цієї роботи в командах починають виникати національні гуртки[46].

У свою чергу діяльність цих гуртків сприяла поширенню національної свідомості полонених у командах, гуртуючи в українських організаціях навіть тих, хто спочатку тримався осторонь культурно-просвітньої праці в таборі. Так, уже на початку травня 1917 р. у команді «Steinenstadt» заснувалося товариство «Ранок», до якого входило 34 чол. На членські внески та добровільні пожертви була заснована невеличка бібліотека, здійснювалася передплата українських газет. Незважаючи на обмеженість власних коштів, члени товариства перераховували невеликі суми на просвітні й благодійні цілі у таборі. Влітку 1917 р. процес створення українських товариств і гуртків у робітничих командах набув нового імпульсу: у команді «Ihringen» заснувалося товариство «Праця», у складі якого діяв просвітній гурток, вечірня школа і курси для неписьменних; у команді «Buechenau» – «Товариство ім. Б. Хмельницького» (10 чол.), метою діяльності якого було «єднання всіх українців, де й в якій скількості вони не були». У команді № 2468 діяло українське товариство «Шлях», завданням якого було «національне освідомлення своїх членів, підготовка до їх організованої роботи у рідному краї та освіта неграмотних членів товариства». У своєму листі до редакції «Розсвіту» члени гуртка «Шлях» писали, вони мають тверде бажання «належно підготуватися до тої роботи, якої колись зажадає український нарід»[47].

У 1917 р. табірний часопис повідомляв про заснування цілої низки українських організацій у робітничих командах: у команді «Koenigschaffhausen» постало «Просвітне товариство ім. Т. Шевченка» (23 чол.), у команді «Siegelsbach» – товариство «Поступ», у команді «Odenhein» – гурток «Проснулись», у команді «Waldangelloch» – гурток «Просвіта», у команді № 95 – гурток «Хлібороб» (51 чол.), у команді № 678 – «Просвітній гурток», у команді «Freiburg № 218» – гурток «Самоосвіта», у команді «Neuenburg № 301» – товариство «Світло», у команді № 417 – гурток «Ранок», члени яких провадили активну культурно-освітню роботу серед полонених та надсилали пожертви на просвітні цілі до табору[48].

Полонені окремих робітничих команд вирішували спілкуватись між собою виключно українською мовою, збирали українські книжки й часописи. Як далеко пішов процес національного освідомлення полонених, демонструє нам лист, надісланий президією «Української робітничої громади» команди «Neuenburg» до редакції «Розсвіту». Жертвуючи 25,30 нім. марок на українську школу ім. Раштатського табору (Волинь), полонені висловили надію, «школа, яка існує на Волині й удержується на кошт полонених, послужить доказом божевільному російському правительству, що ми вже наситилися руської мови. [...] Ми хочемо розвитку на своїй рідній мові. Ми хочемо для України [...] широкої автономії»[49]. Навіть в окремих російських таборах починають виникати українські організації: так, улітку 1917 р. у таборі Альтдам постав український просвітній гурток[50].

Справжніми маніфестаціями незламності й витривалості українського національного духу були Шевченківські дні, які регулярно відзначалися у Раштаті. Так, 10 і 11 березня 1917 р. у таборі заходами української громади було влаштовано урочисте вшанування пам'яті Кобзаря, до програми якого входили: концерт за участю січового оркестру і табірного хору, декламації віршів поета, богослужіння у церкві, парад 1-го

Запорозького полку ім. Т. Шевченка, загальний молебень на площі, колективні вправи «Запорозької Січі», вистава історичної драми поета «Назар Стодоля»[51].

Усі ці зміни у табірному житті значною мірою позначилися і на зовнішньому вигляді табору. Були збудовані нові бараки для потреб української громади та для січової організації полонених, успішно функціонував кіоск для продажу української літератури та часописів. У таборі все частіше лунало українське слово й народні пісні. В театрі регулярно відбувалися вистави, а вночі у таборі чергувала січова варта. Але особливо національний характер табору виявлявся в часі українських свят – коли бараки прикрашалися синьо-жовтими прапорами.

12 грудня 1916 р. у Раштаті були скликані установчі збори, на яких «Генеральну раду» було реорганізовано у вищий загальнотабірний орган, що складався з представників усіх табірних організацій, обраних на підставі рівного, таємного голосування. Було також реорганізовано і виконавчий орган ради – «Генеральну старшину». Ця подія, якою закінчився третій – найважливіший період діяльності української громади в Раштаті, усунула від проводу культурно-просвітнім життям в таборі Просвітній відділ, функції якого перебрали на себе виборні інституції полонених.

Діяльність Союзу визволення України (СВУ) в таборах полонених українців зі складу царської армії у Німеччині мала позитивні наслідки як у справі освіти, так і національно-патріотичного виховання вояків-українців. Союзу вдалося зосередити полонених української національності в окремих таборах, і зокрема в таборі Раштат, та розпочати серед них широку культурно-просвітню та національно-виховну роботу, головною метою якої була підготовка національно свідомих кадрів для майбутньої Української держави. І хоча її початки були надзвичайно складними, проте вмілий психологічний підхід співробітників СВУ до полонених здолав усі труднощі, що у свою чергу дало можливість розгорнути широку діяльність по формуванню національної свідомості у таборян.

Полонені українці табору Раштат досягли найбільших успіхів у культурно-просвітній та організаційній роботі у порівнянні з іншими українськими таборами на німецькій землі. Українська громада Раштату виховала велику кількість національно свідомих українців, з яких у лютому 1918 р. були сформовані перші відділи національної армії, що стали підґрунтям для творення «синьожупанних» українських дивізій.

1. Терлецький О. Українці в Німеччині. 1915-1918. Т.1 Історія української громади в Раштаті. – Київ-Ляйпціґ, 1919. – 429 с.

2. Сидоренко О. Українська таборова преса часів Першої світової війни: Анотований бібліографічний покажчик. – К.: Дослідницький центр історії української преси, 1995. – 30 с. Його ж. Українська таборова преса часів Першої світової війни: національно-політичні орієнтири // Матеріали третього міжнародного конгресу україністів. (Харків, 26-29 серпня 1996 р.). Історія. – Харків, 1996. – С.207-210; Сидоренко Н.М. Національно-духовне самоствердження: У 3-х ч. – Ч.І. Українська таборова періодика часів Першої світової війни. – К., 2000. – 202 с.

3. Кривошеєва Л. Національно-просвітня діяльність Союзу визволення України в таборах військовополонених українців (1914–1918 рр.). Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук за спец. 07.00.01 – історія України, Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2009. –

4. Терлецький О. Українці в Німеччині 1915-1918: історія української громади в Раштаті. – Київ-Ляйпциґ, 1919. – Т.1. – С.51.

5. Там само. – С.153.

6. Там само. – С.57.

7. ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.27, арк.4-9 (Звідомлення референта СВУ у таборі).

8. Терлецький О. Вказ. праця. – С.53.

9. Терлецький О. Вказ. праця. – С.53.

10. Терлецький О. Вказ. праця. – С.76.

11. ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.30, арк.11-12 (Листування з Берлінською централлю СВУ про таборові справи).

12. Там само, спр.154, арк.1-21 (Каталог книжок таборової бібліотеки).

13. Терлецький О. Вказ. праця. – С.76.

14. Терлецький О. Вказ. праця. – С.84.

15. ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.18, арк.6-7 (Загальний звіт секретаря Генеральної Старшини про просвітню роботу в таборі з 15 вересня 1915 р. до 15 грудня 1916 р.).

16. Там само, спр.84, арк.21.

17. Там само, спр.1, арк.1-4.

18. Там само, спр.108, арк.1-2.

19. Терлецький О. Вказ. праця. – С.108.

20. ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.91, арк.1.

21. Там само, спр.28, арк.64.

22. Там само, спр.148, арк.1-7.

23. Степовик Д. Скульптор Михайло Паращук: життя і творчість. – Едмонтон-Торонто-Київ, 1994. – С.61-62.

24. Там само. – С.63-64.

25. Там само. – С.64.

26. Там само. – С.65.

27. Новість у таборі // Розсвіт: часопис полонених громади «Самостійна Україна». – 1917. – 17 лютого. – Ч.8(73).

28. Кольорова світлина декоративної тарілки з керамічної робітні Михайла Паращука, 1918 р., Раштат (з колекції М. і М.Лабуньків) // Нотатки з мистецтва. – Філадельфія: накладом відділу Об'єднання мистців-українців в Америці. – 1989. – Ч.29. – С.34.

29. Степовик Д. Вказ. праця. – С.66.

30. Там само, спр.151, арк.1-5.

31. Терлецький О. Вказ. праця. – С.121-123.

32. ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.100, арк.9.

33. Терлецький О. Вказ. праця. – С.128.

34. ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.4, арк.1-12 (Протокол першого організаційного засідання Генеральної Ради).

35. Н-в К. Ґенеральна Старшина // Розсвіт. – 1917. – 1 листопада. – Ч.73 (138); 15 листопада. – Ч.77 (142).

36. Терлецький О. Вказ. праця. – С.97-98.

37. ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.18, арк.13-15.

38. Там само, ф.4404, оп.1, спр.74, арк.28.

39. Терлецький О. Вказ. праця. – С.150-152.

40. Докл. про це див.: Срібняк І.В. Видавнича діяльність полонених українців у Німеччині в 1914-1918 рр. (за матеріалами табірної преси та «Вістника СВУ») // Матеріали третього міжнародного конгресу україністів (Харків, 26-29 серпня 1996 р.). Історія. – Харків, 1996. – С.250-256

41. ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.74, арк.30.

42. Розсвіт. – 1917. – 7 лютого. – Ч.5(70).

43. ЦДАВО України, ф.4404, п.1, спр.74, арк.29.

44. Там само, ф.4406, оп.1, спр.158, арк.1-2.

45. Там само, арк.4.

46. Див.: Розсвіт. – 1917. – 19 травня. – Ч.33 (98); 3 червня. – Ч.37 (102); 5 серпня. – Ч.52 (117); 18 жовтня. – Ч.69 (134); 29 жовтня. – Ч.72(137) та ін.

47. Розсвіт. – 1917. – 12 серпня. – Ч.53 (118); 12 вересня. – Ч.59 (124); 24 вересня. – Ч.62 (127); 18 жовтня. – Ч.69 (134).

48. Розсвіт. – 1917. – 22 жовтня. – Ч.70 (135); 29 жовтня. – Ч.7 2 (137); 1 листо-

пада. – Ч.73 (138); 19 листопада. – Ч.78 (143).
49. Розсвіт. – 1917. – 5 серпня. – Ч.52 (117).
50. Розсвіт. – 1917. – 27 вересня. – Ч.63 (128).
51. Розсвіт. – 1917. – 7 лютого. – Ч.5 (70); 10 березня. – Ч.14 (79).

В статье проанализировано специфику национально-организационной и культурно-образовательной деятельности военнопленных украинцев из состава царской армии, которые содержались в лагере Раштат. Реконструировано особенности работы лагерных институций, а также систему «лагерь – рабочие команды».

Ключевые слова: лагерь, военнопленные, Раштат, культурно-образовательная работа, Союз освобождения Украины.

The paper analyzes the specifics of national institutional, cultural and educational activities, Ukrainian captured soldiers from the royal army, held at Camp Rastatt. Reproduced camp features of cells, and a system of communication «camp – working team».

Keywords: camp prisoners, Rastatt, cultural and educational activities, the Union of Liberation of Ukraine.

УДК 94 (476) «192/193» (=161.2)

Михайло Старовойтов

●

УКРАЇНЦІ В БІЛОРУСІ У 1920 – 1930 роки (соціокультурний вигляд)

У науковій статті на основі оригінальних архівних матеріалів, які вперше вводяться у науковий обіг, зроблена спроба встановити динаміку чисельності, визначити соціальний і культурний склад українців, що мешкали у Білорусі і її областях, з урахуванням гендерної ознаки. Встановлено, що соціокультурний вигляд українців був вищим, ніж у титульного етносу – білорусів.

Ключові слова: Білорусь, українці, урбанізованість, соціокультурний вигляд, населення.

Вивчення національно-культурних процесів дістало особливу актуальність у зв'язку з розвалом СРСР. Проте історіографічна традиція ще слабка, оскільки немає ні монографій, ні статей, що розкривають динаміку національної структури Білорусі. Це пов'язано з тим, що ця проблема не лише у вказаний період, але і в триваліший (1927 – 1959 рр.), у вітчизняній історичній науці ще недостатньо досліджена, тому що до кінця 1980-х років основний масив документів і матеріалів був засекречений.

Адекватна оцінка етносоціокультурного вигляду поліетнічного населення Білорусі міжвоєнного періоду неможлива без кількісної і якісної характеристики значних національних груп у складі населення республіки, до яких відносилися й українці. Досліджень з зазначеної нами проблеми у білоруській, українській і російській історіографії немає. Так, у фундаментальній монографії В. М. Кабузана про українців у Білорусі (визначеного нами періоду) є декілька абзаців тексту з кількісними даними, головним чином з переписів 1959 р. і подальших [5, с. 320, 339-340]. Є деякі відомості у монографії українського дослідника С. М. Вдовенка [1, с. 278]. З робіт білоруських дослідників інтерес представляє стаття Г. М. Куриловича [6, с. 23]. Відсутність даних перепису 1939 р. про національний склад міського і сільського населення Білорусі і його соціокультурну характеристику є загальним недоліком, характерним для цих і інших публікацій. Немає таких відомостей і в статтях, присвячених як білорусам, так і іншим національностям, що мешкали в республіці наприкінці 1930-х років, у нещодавно виданих білоруській енциклопедії і енциклопедії історії Білорусі. Виявлені оригінальні архівні матеріали Всесоюзного перепису 1939 р. дають можливість по-новому, з урахуванням об'єму публікації, побачити динаміку чисельності і зміни в соціокультурному вигляді українців, що мешкали у Білорусі у складний міжвоєнний період. Ґрунтуючись на цих розсекречених даних, нами зроблена спроба заповнити наявний пропуск у дослідженні цієї проблеми у білоруській й українській історіографії (таблиці складені і відсотки підраховані автором).

У даний період відбувалося постійне збільшення кількості українців серед мешканців республіки. Між переписами 1926 і 1939 років їх кількість потроїлася. Представлені в таблиці 1 дані підтверджують це [складена за: 2, с. 9, 10,12, 13-15, 17, 27-31, 36-39, 44-46; 16, арк. 1-242]. У 1926 р. у Білорусі мешкало 34681 українців або 0,7% від усього населення республіки. З цього загального числа 78,6% українців були жителями села. Абсолютна більшість їх займалася в сільському господарстві. Особливо це добре видно з даних по Гомельському, Мозирському та Речицькому

© Старовойтов Михайло Іванович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії Білорусі УО «Гомельский государственный университет им. Ф. Скорины».

округах, які межують з Україною, де українці мешкали у значній кількості вже досить довгий час. Вони були корінними жителями білоруського Полісся. Українці цих округів становили 76,0% усіх українців Білорусі. З них більше 90,0% були сільськими жителями. Розрахунки по цих округах реальніше відбивають їх соціальне становище. Представлена в таблиці 1 міра урбанізованості українців, на наш погляд, не відбиває реальну картину. Переважання українців-чоловіків в загальній чисельності українців жителів міських поселень пов'язане більшою мірою з проходженням військової служби, ніж з роботою на підприємствах, більшість з яких тільки відновлювалася і не вирішувала проблему безробіття у Білорусі.

Таблиця – 1. Українці у складі населення Білорусі у 1926 і 1939 рр. (абс. і %)

Урбанізованість			У складі міського				У складі сільського			
Разом	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Всього	%	Чол.	Жін.	Всього	%
БРСР 1926 р.										
21,39	24,44	17,82	4 568	2 850	7 418	0,88	14124	13139	27263	0,66
Гомельський округ										
22,04	22,83	21,28	974	941	1915	1,81	3292	3482	6774	2,24
Мінський округ										
72,41	70,67	76,06	1048	540	1588	1,00	435	170	605	0,16
Мозирський округ										
4,19	4,51	3,84	209	160	369	0,99	4424	4010	8434	2,89
Речицький округ										
3,22	3,28	3,17	146	138	284	0,93	4308	4222	8530	3,80
БРСР 1939 р.										
42,71	38,45	51,29	26806	17714	44520	3,24	42907	16820	59727	1,42
Вітебська область										
43,58	38,52	61,13	4677	2147	6824	1,98	7469	1365	8834	0,9
Гомельська область										
58,83	53,03	68,03	7987	6449	14436	5,70	7073	3030	10103	1,54
Мінська область										
50,13	45,30	61,11	6520	3891	10411	2,70	7872	2476	10348	1,13
Могильовська область										
47,93	40,15	66,12	6273	4420	10693	3,38	9352	2265	11617	1,07
Поліська область										
10,28	10,80	9,50	1349	807	2156	2,86	11141	7684	18825	3,15

Корінними жителями українці-чоловіки були більшою мірою у Поліській і Гомельській областях, оскільки мали зайнятість у сферах матеріального і нематеріального виробництва. У Вітебській, Мінській і Могильовській областях абсолютна більшість з них пов'язувалася з військовою службою і передусім терміновою, що і вплинуло на показники рідної мови, про що піде мова нижче.

На міру урбанізованості українців вплинуло значне представництво українців-чоловіків у складі українського населення в міських поселеннях Мінського, Бобруйського, Борисовського, Полоцького і Слуцького округів. Їх чисельність перевищувала чисельність жінок-українок у 2 – 5 разів у порядку наростання у зазначених округах [2, с. 15, 18, 22, 43, 47, 72]. Військовослужбовців Західного військового округу на території БРСР налічувалося 58905 чоловіків і 14 жінок. З них в міських поселеннях дислокувалося 51588 військовослужбовців (87,6%), а у сільській місцевості – 7331 (12,4%) [3, с. 2-3]. За нашими підрахунками, із загальної кількості військовослужбовців білоруси становили 23,0%, росіяни – 62,5, українці – близько 5,0, євреї – 3,0, поляки – 1,0 і мордвини, татари, чуваші і інші – 5,5% [2, с. 9-13; 3, с. 2-3].

Хоча середньостатистичні показники не відбивають реального становища в досліджуваних нами процесах, проте, слід зазначити, що в 1926 р. середній показник міри урбанізованості українців, у тому числі і за гендерною ознакою, вже був вищий за

средньореспубліканський показник урбанізованості білорусів у 2,2 – 3 рази [2, с. 9-10].

У кінці 1930-х років чисельність українців як за мірою урбанізації, так і за гендерною ознакою була вже іншою, ніж у середині 1920-х років. Представлені в таблиці 1 дані підтверджують це. Сталося значне збільшення чисельності українців у білоруських містах: чоловіків майже у 6 разів, а жінок – 6,2 раза. З 1926 р. по 1939 р. у 3,7 раза збільшилося число українців у містах Білорусі. Індустріалізація і примусова колективізація істотно вплинули на міграційні процеси українців. У більшості в ній брали участь найбільш соціально активні жителі сусідніх з Білоруссю областей України. Серед них були і українські селяни, що рятувалися від голодної колективізації.

Поповнення рядів робітників і службовців на підприємствах і будівництві, надходження у внз і технікуми, приїзд фахівців у Білорусь, приплив селян у міста в першій половині 1930-х років значно збільшили чисельність українців у складі населення республіки. У 1937 р. їх кількість досягла 65416 чоловік [4, с. 106]. За наступні два роки вона виросла до 104247 чоловік. Велика частина українців – 23,5% мешкала на Гомельщині, 21,4 – у Могильовській області, по 20,0 – в Мінській і Поліській, 15,0% – у Вітебській. У складі населення Білорусі в 1939 р. українців було 1,9%. [8. арк. 12-13]. За два роки кількість українців збільшилася приблизно на 39 тис. чол. Таке збільшення в основному сталося за рахунок чоловіків-українців, що служили у БВО. У 1939 р. серед українців-городян чоловіків було на 9 тис., а в селі – на 25 тис. більше, ніж жінок, тоді як у 1926 р. їх чисельність в сільській місцевості була приблизно однаковою.

Як у місті, так особливо у сільській місцевості, де у другій половині 1930-х років у основному дислокувалися військові частини, велика частка українців-чоловіків була пов'язана із службою в РСЧА і НКВС. Влітку 1938 р. Білоруський військовий округ був перетворений в особливий військовий округ (БОВО). До сформованої Вітебської армійської групи (АГ) входили війська, розташовані на території Вітебської і Мінської областей, а Бобруйська АГ об'єднувала війська на території Могильовської, Гомельської і Поліської областей [7, с. 3]. У результаті проведених підрахунків нам вдалося встановити, що у складі військовослужбовців БОВО українці становили більше 15% [15, арк. 8; 16, арк. 2,13, 24, 35, 46, 57, 68, 79, 90, 01, 112, 123, 156, 167, 178, 189, 200, 211, 222, 233]. Українські чоловіки, як і росіяни і представники інших національностей, найчисленніше представлені у таких сільських районах з найбільшою дислокацією військових частин: Лепельський і Оршанський (Вітебська область); Гомельський, Добруський, Жлобінський, Речицький, Рогачовський (Гомельська); Дзержинський, Мінський, Червенський (Мінська); Бобруйський, Биховський, Осиповицький (Могильовська); Василевицький, Єльський, Житковицький, Хойницький (Поліська).

На реальну урбанізованість українців вплинуло їх значне представництво у великих містах: Мінську – 6650, Борисові – 941, Вітебську – 3119, Орші – 1067, Гомелі – 9457, Річиці – 1198, Могильові – 3445, Бобруйську – 3222 [10, арк. 45; 11, арк. 43; 12, арк. 43; 13, арк. 48].

Утриманці, а це в абсолютній більшості діти і підлітки до 15 років, у складі міського українського населення в 1939 р. становили 13 709 чоловік або 30,8%, у складі сільського населення – 17314 чоловік або 29,0% [8, арк. 12; 16, арк. 11, 22, 33, 44, 55, 66, 77, 88, 99, 110, 121, 152, 165, 176, 187, 198, 209, 220, 251, 242]. Це свідчить про високий демографічний потенціал українського етносу. Очевидно, що старіння населення не спостерігалося.

Міграційні потоки українців у Білорусь, особливо з сусідніх прикордонних територій, були значними. На новому місці проживання вони працевлаштовувалися на роботу, мали можливість підвищувати свій рівень грамотності, отримувати професійну підготовку і освіту як і титульний й інші етноси. Радянська національна політика була спрямована на вирішення цих завдань. Природньо, у 1939 р. у віковій групі 9 – 19 років істотної різниці у рівні грамотності як у білорусів, так і українців уже не було. Значні відмінності були в найбільш працездатній віковій групі 20 – 49 років і групі 50 років і старше. Це добре видно з таблиці 2 [складена за: 10, арк.8; 11, арк. 8; 12, арк. 8; 13, арк. 8; 14, арк. 8].

Природньо, що доросле найбільш соціально мобільне населення прибувало у Білорусь з досить високим рівнем грамотності й освіти. Але і велика частина прибулих українців, а не тільки корінних, навчалася у школах, технікумах і внз. Поширеною ставала практика прибуття української молоді тільки на навчання. На 1000 українців, що мешкали у Білорусі, приходилось 129,3 чоловік, задіяних в усіх видах навчання, і 15,4 чоловік тих, що навчалися у 8-10-х класах, технікумах і внз. Приблизно такі ж показники були і у російського населення. Найвищими ці показники були у євреїв, білорусів і поляків [8, арк. 18-20].

Таблиця 2. – Рівень грамотності українців і титульного етносу в 1939 р. (%)

Основні національності	20-49 років					50 років і старше				
	Населення			У тому числі		Населення			У тому числі	
	Місто	Село	Усе	Чол.	Жін.	Місто	Село	Усе	Чол.	Жін.
Вітебська область										
Білоруси	92,6	79,1	82,4	94,6	72,6	51,5	26,1	29,5	53,0	12,8
Українці	97,5	96,2	96,7	98,6	88,3	66,7	51,5	58,8	67,2	42,0
Гомельська область										
Білоруси	92,8	77,2	80,6	95,2	68,9	57,1	26,2	30,6	58,4	11,0
Українці	95,4	91,1	93,6	98,5	84,9	67,1	43,4	57,7	78,7	34,0
Мінська область										
Білоруси	92,7	76,3	80,5	94,8	68,8	52,2	26,9	30,7	56,5	12,8
Українці	97,1	95,6	96,3	98,6	90,1	65,4	46,3	56,5	68,2	41,2
Могильовська область										
Білоруси	90,7	72,9	76,3	94,0	62,3	51,8	24,0	27,4	54,0	8,4
Українці	93,9	94,4	94,1	98,1	82,7	62,2	48,3	55,2	71,9	31,6
Поліська область										
Білоруси	85,6	63,4	65,3	89,4	45,3	42,1	19,1	20,4	41,2	5,0
Українці	93,2	80,4	82,0	94,7	58,3	59,1	26,3	28,4	50,4	8,2

Високим був і рівень освіти українців. З таблиці 3 видно [складена за: 8, арк. 18-20], що у 1939 р. на 1000 білорусів з вищою освітою було 55,8 чоловік, з середньою освітою – 2,8 чоловік, а українців відповідно – 177,4 і 11,4. За показником середньої освіти вони були на другому місці, а по вищій освіті – на третьому. Абсолютна більшість і білорусів, і українців з вищою і середньою освітою були у віці до 29 років. Таку освіту вони отримали за радянських часів. Радянська національна політика надавала рівні можливості усім.

Для порівняння слід вказати на те, що у Чернігівській області, однієї з численно представленої українцями, їх рівень грамотності за вказані вище віки був приблизно на 5 – 15 пунктів нижчий, ніж у тих, що мешкали у БРСР. На 1000 українців Чернігівської області з середньою освітою було 61,3 чоловік, а з вищою – 3,2 [9, арк. 8-9]. Це пояснюється тим, що українці Чернігівської області були менш урбанізовані. За даними перепису 1939 р. тільки 13,7% українців області мешкало в міських поселеннях [9, арк. 6].

Таблиця. 3 Рівень освіти на 1000 основних груп населення Білорусі в 1939 р.

Освіта	Міське населення			Сільське населення			Усе населення		
	Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом
Білоруси									
Середня	195,7	169,2	181,8	39,3	29,1	30,2	66,1	46,8	55,8
Вища	13,7	5,5	9,4	1,4	0,3	0,8	3,5	1,2	2,3
Євреї									
Середня	173,1	206,8	191,3	155,6	142,6	149,3	170,7	199,7	186,2
Вища	22,7	18,0	20,2	23,1	10,1	16,8	22,8	17,1	19,8

Росіяни									
Середня	239,5	187,3	216,0	245,7	55,9	195,0	243,0	138,3	205,5
Вища	24,4	12,5	19,0	13,3	2,9	10,5	18,0	8,9	14,7
Українці									
Середня	225,1	163,3	210,6	195,7	53,0	152,6	210,9	109,6	177,4
Вища	22,1	9,4	18,1	8,5	1,9	6,5	14,2	5,8	11,4
Поляки									
Середня	232,1	187,0	204,0	49,7	34,3	40,8	101,2	83,9	91,0
Вища	14,8	6,9	9,9	2,1	1,0	1,5	5,7	2,9	4,0

У передмові до десятого тому Всесоюзного перепису 1926 р. з відомостями по БРСР вказано, що грамотність євреїв, поляків і українців врахована як на їх рідній мові, так і на мовах білоруській і російській. За даними цього перепису, серед українців городян 34,3% чоловіків назвали рідною мову своєї національності, грамотних було 90,4, у тому числі на мові своєї національності – 32,8, а серед жінок відповідно – 24,8, 74,2 і 22,4%. У сільських місцевостях українців чоловіків з рідною українською мовою було 48,9%, грамотних, – 53,5, своїй мові – 16,7, а жінок відповідно – 49,5, 19,1 і 14,6% [2, с. 10, 12].

У 1939 р. з усіх українців, що мешкали у Білорусі, рідною мовою своєї національності назвали 65,9%, російською мовою – 24,8 і білоруською – 9,6%. Ще помітніше виявилася різниця у показнику «національність і рідна мова» у міських і сільських жителів та за гендерною ознакою. Приблизно половина (52,9%) українців, що мешкали у містах, назвали українську мову рідною, 39,7 – рідною назвали російську і 7,4% – білоруську мову. Чоловіків-українців з рідною мовою своєї національності було 69,9%, з російською – 23,0 і білоруською – 7,1%. У жінок-українок відповідно – 56,9%, 28,4 і 14,7% [8, арк. 16]. Різниця у гендерних показниках пояснюється тим, що чоловіків-українців було у два рази більше, ніж українок.

Високий рівень грамотності й освіти сприяв соціальній мобільності українців.

Чоловіки, нерозподілені у галузях народного господарства, були військовослужбовцями. Серед жінок, виділених у цю категорію населення, абсолютну більшість становили дружини офіцерського складу і деяка частина військовослужбовців.

Як і титульні етноси білоруських міст, українські чоловіки були зайняті у галузях матеріального виробництва у Гомельській області (багато їх брало участь у будівництві і продовжило роботу на заводі Гомсільмаш і склозаводі під Гомелем), на транспорті. Більша частина українців, зайнятих у будівництві, була у Могильовській області, що пов'язано з інтенсивною забудовою м. Могильова, куди до 1939 р. планувалося перенести столицю БРСР.

З таблиці 4 [складена за: 8, арк. 6; 16, арк.1 – 242]. видно, що у розвиненіших у промисловому відношенні Вітебській, Гомельській, Мінській і Могильовській областях жінки-українки із загального числа працездатних осіб своєї національності, що мешкали у сільській місцевості, мали більш високу долю зайнятих у промисловості і будівництві, а також у невиробничих галузях, особливо в освіті, охороні здоров'я і торгівлі, чим білоруські і російські жінки, абсолютна більшість яких працювали у сільському господарстві. В економічно слаборозвиненій Поліській області, де українських жінок мешкало приблизно половина від усіх українок Білорусі (були корінними жителями особливо у районах Комарицький і Наровлянський), вони, як білоруські і російські жінки, працювали в аграрному секторі.

Таблиця. 4 – Українці у галузях народного господарства Біларусі у 1939 р. (абс. и %)

Місто, село	стать	Лісове господарство	Сільське господарство	Промисловість	Будівництво	Транспорт і зв'язок	Торгівля і громадське харчування	Житлокомунгосп	Державні установи	Охорона здоров'я	Освіта, наука, мистецтво, друк	Не розподілено по галузях народного господарства	Разом
Вітебська													
Місто	ч	0,31	2,18	11,42	8,86	6,22	3,39	1,04	4,38	0,60	2,49	57,05	100
	ж	0,13	4,38	36,73	3,87	7,22	12,63	2,06	6,19	14,05	9,54	3,22	100
Село	ч	1,02	11,08	3,55	6,71	1,62	0,47	0,17	0,92	0,25	0,73	73,50	100
	ж	0,27	45,53	15,18	8,13	2,17	6,50	0,54	1,90	8,13	9,21	2,44	100
Гомельська													
Місто	ч	0,79	3,54	29,17	7,91	18,12	4,64	1,37	4,73	1,34	2,41	25,98	100
	ж	0,06	5,05	47,00	1,41	7,56	8,37	2,86	1,67	9,70	6,50	9,82	100
Село	ч	1,30	18,12	9,83	8,07	3,36	0,69	0,05	0,62	0,40	1,22	56,33	100
	ж	0,43	53,15	19,48	8,17	3,37	5,09	0,93	0,86	3,08	3,37	2,08	100
Могильовська													
Місто	ч	1,53	3,43	17,78	14,43	8,53	2,95	0,90	4,64	0,75	2,05	43,00	100
	ж	0,56	5,62	37,59	6,67	5,74	12,22	3,89	3,58	11,85	7,90	4,38	100
Село	ч	2,82	13,56	5,95	4,25	2,15	0,48	0,12	0,59	0,13	0,68	69,25	100
	ж	1,86	53,06	16,19	8,21	2,84	3,39	1,42	0,66	3,39	6,89	2,08	100
Поліська													
Місто	ч	2,53	5,16	13,88	5,72	10,23	4,78	1,13	8,35	1,31	1,97	44,93	100
	ж	0,70	7,04	25,35	1,06	8,45	10,56	4,93	5,28	15,85	13,73	7,04	100
Село	ч	4,61	41,39	5,08	4,87	2,05	1,40	0,17	1,18	0,18	1,67	37,41	100
	ж	0,79	89,57	2,10	0,64	0,84	1,41	0,15	0,39	0,69	1,80	1,63	100
БРСР													
Місто і село	ч	1,78	13,72	10,81	7,66	5,33	1,97	0,54	2,73	0,52	1,64	53,19	100
	ж	0,53	38.24	24,13	4,10	4.25	6,93	1,99	2,20	6.75	6,22	4, 68	100

Навіть такий короткий аналіз виявлених документальних матеріалів дозволяє стверджувати, що соціокультурний вигляд українців, що мешкали у Білорусі у кінці 1930-х років, відрізнявся від соціокультурного вигляду титульного етносу в якісний бік. Це пов'язано з високою мірою урбанізованості, високим рівнем грамотності й освіти українців, що мешкали за межами своїх етнічних територій, які сприяли більш високій їх соціальній, культурній і політичній мобільності. У білоруських областях у кінці 1930-х років вони були на четвертому місці за чисельністю серед усього населення. Українці вносили свій вклад у розвиток економіки і культури Білорусі, обороноздатності СРСР.

1. Вдовенко С.М Україна – Білорусь: взаємовідносини на перехрестях перемін. Чернігів, 2010. – 448 с.

2. Всесоюзная перепись населения 1926 года. – Т. X. – М.: ЦСУ СССР, 1928. – 289 с.

3. Всесоюзная перепись населения 1926 года. – Т. XXVII. – М.: ЦСУ СССР, 1928. – 158 с.

4. Всесоюзная перепись населения 1937 года: Общие итоги. Сб. док. и мат. – М.: РОССПЭН, 2007. – 320 с.

5. Кабузан В.М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / В.М. Кабузан; Ин-т рос. Истории РАН. – М.: Наука, 2006. – 658 с.

6. Курыловіч Г.М. Украінцы на Беларусі // Нацыянальна-дэмаграфічныя працэсы на Беларусі. Зб. навук. прац./ Беларус. дзярж. пед. ун-т; пад рэд. А.А. Кавалені [і інш.]. – Мінск, 1998. – С.22-30

7. Накануне: Западный особый военный округ (конец 1939 г. – 1941 г.): док. и материалы / сост.: В.И. Адомушко [и др.]. – Минск: НАРБ, 2007. – 622 с.

8. Российский государственный архив экономики (далее – РГАЭ), – ф. 1562, оп. 336, д. 257.

9. РГАЭ, ф. 1562, оп. 336, д. 373.

10. РГАЭ, ф. 1562, оп. 336, д. 375.

11. РГАЭ, ф. 1562, оп. 336, д. 376.

12. РГАЭ, ф. 1562, оп. 336, д. 377.

13. РГАЭ, ф. 1562, оп. 336, д. 379.

14. РГАЭ, ф. 1562, оп. 336, д. 380.

15. РГАЭ, ф. 1562, оп. 336, д. 429.

16. РГАЭ, ф. 1562, оп. 336, д. 913.

В научной статье на основе оригинальных архивных материалов, которые вводятся в научный оборот впервые, сделана попытка установить динамику численности, определить социальный и культурный состав украинцев, проживавших в Беларуси и областях, с учетом гендерного признака. Установлено, что социокультурный облик украинцев был выше, чем у титульного этноса – белорусов.

Ключевые слова: Беларусь, украинцы, урбанизированность, социокультурный облик, население.

In the scientific article on the basis of original archival materials which are introduced into scientific circulation for the first time, attempt to establish dynamics of number, to define social and cultural composition of the Ukrainians living in Belarus and areas taking into account a gender sign, is made. It is established that the sociocultural image of Ukrainians was higher, than at the title ethnos – Belarusians.

Keywords: Belarus, Ukrainians, urbanization, sociocultural image, population.

УДК 94(477)

Станіслав Тараненко,
Людмила Красіна-Филь

●

ДІЯЛЬНІСТЬ К.Є. ГРЕБЕННІКА НА ПОСАДІ НАЧАЛЬНИКА 59-го ПОСЬЄТСЬКОГО ПРИКОРДОННОГО ЗАГОНУ

Здійснена спроба проаналізувати діяльність К.Є. Гребенніка на посаді начальника 59-го Посьєтського прикордонного загону військ НКВС Управління прикордонних військ НКВС Приморського округу. Автори, проаналізувавши відкриті джерела, публікації в засобах масової інформації та матеріали, які зберігаються в фондах Центрального музею Державної прикордонної служби України, спробували відтворити та доповнити раніше маловідомі факти діяльності К.Є. Гребенніка під час радянсько-японського конфлікту в районі озера Хасан в 1938 році.

Ключові слова: К.Є Гребеннік, Хасан, ОДПУ, НКВС, РСЧА, прикордонний загін.

Постановка проблеми

Влітку 1938 р. біля озера Хасан, що на Далекому Сході, спалахнув радянсько-японський конфлікт, який переріс у жорстоке протистояння, що забрало життя сотень життів солдат по різні сторони кордону. Причини і обставини цього воєнного конфлікту ще потребують детального аналізу і вивчення. Однак Російська Федерація, яка оголосила себе правонаступницею Радянського Союзу, продовжує дотримуватись офіційної версії, яка була відпрацьована і прийнята за основу ще понад 70 років тому. У основі неї є догматичне ствердження про те, що вищезгаданий воєнний конфлікт був «розв'язаний японськими військами, які вдерлися на територію СРСР» [1, с.117]. І нині, навіть у Вікіпедії можна прочитати: «В історію Росії озеро (Хасан) увійшло завдяки військовій операції в цьому районі, у результаті якої в серпні 1938 р. радянські війська відбили наступ японських бойових частин, які вторглися на територію СРСР»[2].

Необхідно зауважити, що за кілька місяців до подій, поблизу озера Хасан К.Є. Гребенніка було призначено начальником 59-го Посьєтського прикордонного загону військ НКВС Управління прикордонних військ НКВС Приморського округу. Незначна частина матеріалів, які відносяться саме до цього періоду, знаходиться в фондах Центрального музею Державної прикордонної служби України. Ми спробуємо, співставляючи їх з раніше опублікованими матеріалами, відобразити роль К.Є. Гребенніка на посаді начальника 59-го Посьєтського прикордонного загону під час радянсько-японського конфлікту в районі озера Хасан в 1938 р.

Аналіз досліджень та публікацій

Серед робіт, які були присвячені діяльності К.Є. Гребенніка на посаді начальника 59-го Посьєтського прикордонного загону, варто перш за все відзначити його ж таки автобіографічну книгу «Хасанський щоденник», рукопис якого зберігається у відомчому музеї. Окрім того, наприкінці 80-х років минулого сторіччя з'явилися публікації в засобах масової інформації, присвячені радянсько-японському конфлікту в районі озера Хасан в 1938 р.

© Тараненко Станіслав Петрович - кандидат історичних наук, доцент Черкаського інституту пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля.

© Красіна-Филь Людмила Вікторівна - аспірант кафедри історії України та суспільних дисциплінЧеркаського державного технологічного університету.

Метою даної статті є спроба узагальнити та реконструювати діяльність К.Є. Гребенніка на посаді начальника 59-го Посьєтського прикордонного загону військ НКВС Управління прикордонних військ НКВС Приморського округу під час конфлікту біля озера Хасан в 1938 р.

Виклад основного матеріалу

Кузьма Євдокимович Гребеннік під час Громадянської війни в квітні 1920 р. був зарахований на посаду інформатора полку. Службу проходив спочатку в 445-му Краснопресненському, а потім в 456-му Рогожсько-Семенівському полках РСЧА 51-ї Перекопської дивізії. 7 вересня цього ж таки року стає членом ВКП(б). Був учасником штурму Перекопу. 12 липня 1922 р. зарахований секретарем військкома спочатку 2-го, а потім 16-го окремого прикордонних батальйонів ДПУ. Про цей період свого життя сам К.Є. Гребеннік написав так: «У 1922 році з частин 51 дивізії був переведений до 3-ї прикордонної дивізії. С цього часу розпочинається моя прикордонна служба...» [3, с.1].

23 грудня 1923 р. К.Є. Гребеннік за порадою комісара 16-го Окремого батальйону ДПУ Михайла Власова стає слухачем Вищої прикордонної школи ОДПУ, яка знаходилась в Москві. Після закінчення навчання він 23 вересня 1924 р. отримує призначення на посаду начальника застави 25-го Тираспольського прикордонного загону військ ОДПУ.

За два роки він займає посаду начальника маневрової групи 25-го Тираспольського прикордонного загону. Складна обстановка на новоствореному кордоні вимагала неабиякого напруження від молодого командира. Затримання і перестрілки на кордоні були явищем повсякденним. Однак К.Є. Гребеннік в цих умовах виявив свою рішучість, сміливість та організаторські якості. Не випадково в жовтні 1928 р. його було призначено помічником командира Одеського навчального прикордонного батальйону ОДПУ, а з листопада 1929 рр. він – помічник начальника зі стройової частини 21-го Ямпільського прикордонного загону військ ОДПУ Української РСР. Згодом рішучого, енергійного та старанного командира помітило начальство і в листопаді 1931 р. його було призначено командиром і військовим комісаром 5-го Мотомеханізованого полку окремої мотомеханізованої ордена Леніна дивізії особливого призначення військ ОДПУ/НКВС ім. Ф.Е. Дзержинського.

Після закінчення Академічних курсів удосконалення при Військовій Академії Механізації імені тов. Сталіна К.Є. Гребеннік повернувся на попередню посаду командира і військового комісара 5-го Мотомеханізованого полку окремої мотомеханізованої ордена Леніна дивізії особливого призначення військ ОДПУ/НКВС ім. Ф.Е. Дзержинського.

22 вересня 1935 р. згідно з постановою РНК № 2590 були введені персональні військові звання начальницького складу РСЧА. Після відповідної атестації К.Є. Гребенніку у квітні 1936 р. було присвоєно звання полковника. А 23 листопада 1937 р. він отримав призначення на посаду начальника 59-го Посьєтського прикордонного загону військ НКВС Управління прикордонних військ НКВС Приморського округу. За спогадами сина К.Є Гребенніка Володимира Кузьмича Гребенніка, в той час над його батька, як і над багатьма радянськими воєначальниками різного рангу, почали згущатися хмари, тому він сам попрохав про призначення його на Далекий Схід [4].

Влітку 1938 р. на далекосхідному кордоні склалася досить складна обстановка, яка прогнозовано переросла в прикордонний конфлікт. Відбулася серія збройних протистоянь між Японською імператорською армією і РСЧА. Об'єктом конфлікту стала територія біля озера Хасан і річки Туманна біля сопки Чжангу. В Японії ці події отримали назву «інцидент біля висоти Чжангуфен».

І донині ми зустрічаємо таке: «Влітку 1938 року обстановка на далекосхідному кордоні була тривожною. Японські мілітаристи стягували до кордону війська. З кожним днем відчувалося наближення конфлікту. Назрівала військова небезпека, і полковник Гребеннік готував до цього прикордонників загону. Виставлялися додаткові пости спостереження, посилювались наряди, будувалися укріплення і різноманітні загородження» [5, с.117].

Водночас вже достеменно відомо, що саме прикордонники 59-го Посьєтського прикордонного загону спровокували конфлікт поблизу озера Хасан. Саме вони 12 липня 1938 р. для встановлення спостережного пункту захопили сопку Чжангу, яка височіла по той бік кордону держави Маньчжоу-Го (перебувала у військовому союзі з Японією. – Авт.).

А передували цим подіям перехід на японську сторону начальника управління НКВС по Далекосхідному краю комісара держбезпеки 3-го рангу Г.С. Люшкова. Сталося це 13 червня 1938 р. Як наголошує російський історик Б.В. Соколов: «Приводом для втечі стала і підготовка радянською стороною провокації в районі висоти Заозерної біля озера Хасан, про що він, начальник Далекосхідного НКВС, не міг не знати. 8 червня 1938 р. Головна військова рада РСЧА прийняла постанову про створення Особливої Далекосхідної Червонопрапорної армії Далекосхідного фронту, що явно свідчило про наближення воєнної небезпеки. Люшков через мережу інформаторів і особливі відділи знав справжній стан радянських військ на Далекому Сході і всерйоз остерігався, що у випадку невдачі стане одним із цапів відбувайлів» [6, с.16].

Як би там не було, але гіпотеза ця має все ж підґрунтя. Вже після хасанських подій було заарештовано і розстріляно колишнього першого заступника наркома внутрішніх справ М.П. Фріновського, командувача Особливою Червонопрапорною Далекосхідною армією Маршала Радянського Союзу В.К. Блюхера, а також начальника Червонопрапорних прикордонних та внутрішніх військ Далекосхідного округу комдив Ф.Г. Соколова.

Варто зауважити, що наказ про заняття висоти Заозерної, довкола якої згодом розгорівся збройний конфлікт із застосуванням артилерії, авіації і танкових частин віддав, звичайно ж не полковник Гребеннік. Нещодавно розсекречені архівні матеріали засвідчують, що такий наказ був відданий особисто першим заступником наркома внутрішніх справ М.П. Фріновським. Однак, без сумніву, і комкор Фріновський не міг віддавати самостійних наказів без узгодження з Москвою, а точніше з Й. Сталіним.

А ось виконати цей наказ мав саме начальник 59-го Постьєтського прикордонного загону, полковник Гребеннік. 10 липня 1938 р. його заступник майор Алексєєв доповідав в округ про те, що «висота займається резервною заставою, додатково нарядом застави Подгорная, Пакшекорі... Розпочаті окопні роботи, йде заготовлення кілків...» [7, с. 590].

Звичайно ж, японці факт порушення кордону не залишили поза увагою. Для встановлення порушення кордону радянськими «зеленими кашкетами» на висоту Заозерну прибула група японських жандармів. У результаті сутички загинув японець Сякуні Мацусіма. Роковий постріл здійснив начальник інженерної служби 59-го Постьєтського прикордонного загону лейтенант В.М. Віневітін. В «Хасанському щоденнику» К.Є. Гребенніка знаходимо: «**Убитим виявився досвідчений японський шпигун Мацусіма Сякуні. При ньому були виявлені численні атрибути шпигунської екіпіровки: маузер, польовий бінокль, фотоапарат, топографічні карти, записна книжка з записами розвідувального характеру, непроявлені фотоплівки …**» [8, с.42].

Після цього інциденту перший заступник наркома внутрішніх справ комкор М.П. Фріновський негайно надсилає телеграму наркому внутрішніх справ М.І. Єжову, де інформує свого шефа про те, що японець був вбитий начальником інженерної служби Посьєтського прикордонного загону лейтенантом В.М. Віневітіним за спроби повернутися на маньчжурську територію після порушення кордону в складі групи з п'яти чоловік. І тут в цій же телеграмі зазначає, що «зброя застосована абсолютно правильно, труп вбитого японського жандарма підібраний на нашій території в 5 метрах від лінії кордону. Напрямок пострілу йшов паралельно лінії кордону на південний-схід» [9, с.159].

Забігаючи наперед, наголосимо, що начальник інженерної служби 59-го Постьєтського прикордонного загону лейтенант В.М. Віневітін зовсім ненадовго пережив Сякуну Мацусіму. І загинув він дещо «дивною смертю». Тому, мабуть, і пояснюється, що загибель Віневітіна тривалий час залишалась поза увагою радянських та й згодом російських істориків. Офіційна версія загибелі пильного прикордонника, який за-

гострив або здетонував конфлікт на сопці Заозерній, позбавивши життя «японського шпигуна» Сякуні Мацусіми, звучить так: «Маючи поранення в голову, залишався у строю і водив бійців в контратаки. Недолікувавшись, добровільно повернувся з госпіталю на фронт. загинув в бою в ніч з 8 на 9 серпня 1938 року. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно посмертно. [10, с.295]. Однак насправді Василь Віневітін загинув від кулі свого радянського солдата, який в свою чергу проявив пильність і вразив начальника інженерної служби 59-го Постьєтського прикордонного загону. Все сталося через буцімто неправильний відгук лейтенанта Віневітіна на пароль чатового [11, с.12-20.] .

Про те, що провокація біля озера Хасан була справою рук радянських прикордонників, свідчить і той факт, що маршал В.К. Блюхер «зовсім несподівано 24 липня піддав сумнівам законність дій наших прикордонників біля озера Хасан. Таємно від члена військової ради т. Мазепова, свого начальника штаба т. Штерна, заст. наркома оборони т. Мехліса і заст. наркома внутрішніх справ т. Фріновського, які знаходилися в цей час в Хабаровську, т. Блюхер послав комісію на висоту Заозерна і без участі начальника прикордонної ділянки провів розслідування дій наших прикордонників. Створена таким підозрілим порядком комісія виявила «порушення» нашими прикордонниками маньчжурського кордону на 3 метри і, відповідно, «установила» нашу «провину» у виникненні конфлікту на оз. Хасан. Зважаючи на це, т. Блюхер посилає телеграму наркому оборони про це уявне порушення нами маньчжурского кордону і вимагає негайного арешту начальника прикордонної ділянки (К.Є. Гребенніка - прим. авт.) та інших «винуватців у провокуванні конфлікту» з японцями. Ця телеграма була відправлена т. Блюхером також таємно від перерахованих вище товаришів...» [11, с.12-20.].

Це підтверджує в своєму інтерв'ю і син К.Є. Гребенніка В.К. Гребеннік: «пізніше батько (К.Є. Гребеннік - прим. авт.) йому розповідав, що Блюхер вважав, що в розпалюванні конфлікту між нашими і японцями винні радянські прикордонники. Прислав комісію, яка встановила, що прикордонні стовпи переставлені на три метри вперед, в сторону окупованої японцями Маньчжурії» [4].

Принагідно слід зауважити, що після того «блюхерська комісія» побувала на сопці Заозерній, начальник Червонопрапорних прикордонних та внутрішніх військ Далекосхідного округу комдив Ф.Г. Соколов «викликав на килим» начальника 59-го Посьєтського прикордонного загону. Ось фрагмент стенограми розмови Соколова з Гребенніком: «Соколов: Де сказано, що треба допускати на лінію кордону командний склад, який не мав відношення до охорони кордону? Чому не виконуєте наказу про недопущення на кордон без дозволу?.. Ви не виконуєте наказу, а начальник штабу армії фіксує один окоп за лінією кордону, там же дротяні загородження. Чому розходяться з Вашою схемою, підписаною Алексєєвим (начальник штабу 59-го Посьєтського прикордонного загону. – К-Ф Л.)? Гребеннік: Облаштування висоти відбувалося вночі. Соколов: Чому не сходяться Ваші донесення зі схемою, правда це чи ні? Гребеннік: Після перевірки приладом теодолітом виявились невеликі похибки. На даний час ця помилка виправляється. Соколов: А 4-х метрова прикордонна смуга врахована? Гребеннік: Врахована. Соколов: Значить, окоп и дріт знаходяться за 4-метровою прикордонною смугою на суміжній стороні. Гребеннік: Окоп важко визначити, за приладам нібито частина окопу вийшла на декілька сантиметрів вперед, а дротяний спотикач знаходиться поруч з окопом, на висоті трави. Повторюю, цю помилку зараз виправляємо...» [11, с.12-20.].

Однак «помилки» ці виправити було вже неможливо, адже вони були «вписані» заздалегідь підготовлений Кремлем сценарій військового конфлікту, який Країні Рад був конче необхідний для запланованого на Далекому Сході «очищення» власної армії від «ворожих елементів», а також для перевірки все тієї ж Червоної Армії напередодні Великої війни.

Що стосується полковника Гребенніка, то він опинився в досить скрутній ситуації, адже реальних засобів для організації ефективної оборони висот в районі озера Хасан 59-й прикордонний загін не мав. Штатна чисельність загону, яка становила

1225 чоловік, ледве дозволяла контролювати складну ділянку кордону протяжністю 237 кілометрів. Однак про ефективність такого контролю годі було й говорити. Адже, якщо розділити цю протяжність кордону на кількість прикордонників загону, то виходило, що кожен з них мав контролювати щодобово без права на відпочинок відрізок в 193 метри.

Окрім того, прикордонники мали всього лише розхідний запас набоїв і гранат. А повна відсутність засобів польового зв'язку, інженерного спорядження, мінно-вибухових засобів взагалі унеможливлювали створення ефективної лінії оборони. Варто додати ще й відсутність необхідної кількості лопат для риття окопів. Тому прикордонники 59-го загону змушені були готуватися до оборони, використовуючи підручні засоби, які можна віднести до періоду середньовіччя. Так, особовий склад загону, який зайняв висоту Заозерну, отримує розпорядження від полковника Гребенніка: «... доставити на вис. Заозерну нафту, бензин, паклю. Дати указівку, як їх використовувати; зробити підвісні рогатки з кілків, що котяться; зробити фугаси, підготувати «камнемети»; зібрати човни і зробити весла» [8, с.51].

Незважаючи на брак озброєння та спорядження, особовий склад 59-го Постьєтського прикордонного загону трималися стійко.

Тому не випадково за героїзм, мужність і відвагу, виявлені у боях біля озера Хасан під час оборони висот Безіменної и заозерної, цей прикордонний загін був нагороджений орденом Червоного Прапора та удостоєний почесного найменування «Хасанський». 190 прикордонників були удостоєні бойових орденів та медалей, а ще п'ятеро підлеглих полковника Гребенніка – командир відділення татарин Г.А.Батаршин, росіяни лейтенант В.М. Віневітін (посмертно), лейтенант О.Ю. Махалін (посмертно), лейтенант П.Ф. Терешкін та українець молодший командир взводу І.Д. Чорноп'ятко – стали першими в прикордонних військах Героями Радянського Союзу [12, с.32]. Отримав нагороду і начальник 59-го Постьєтського прикордонного загону К.Є. Гребеннік. Однак не орден Леніна, як запевняв у своїй статті «Прикордонники – герої хасанських боїв» старший науковий співробітники Центрального прикордонного музею ФСБ Росії М. Гундирін, а зовсім іншу [13]. У послужному списку генерал-лейтенанта К.Є. Гребенніка, копія якого зберігається в Центральному музеї Державної прикордонної служби України, зазначено, що він згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 25 жовтня 1938 р. був нагороджений орденом Червоного Прапора [14, с.10]. В особистому листку з обліку кадрів К.Є. Гребенніка указано, що нагороду він отримав «за особисті відзнаки в боях біля озера Хасан» [15, с.4]. Необхідно зауважити, що отримала нагороду і дружина полковника Тетяна Борисівна Гребенніка, нагороджена урядом за участь в Хасанських подіях. У статті полковника В.Х. Клименка «Стик поколінь на лінії кордону» ми знаходимо, за що отримала нагороду Т.Б. Гребеннік: «За активну допомогу пораненим, якими опікувалися командирські дружини у клубі загону, переобладнаному у госпіталь, разом з іншими урядову нагороду отримала і Гребеннік Тетяна Борисівна. Як святу пам'ять про маму генерал-майор у відставці Володимир Гребеннік до сих пір береже її медаль «За бойові заслуги» [16, с.5].

Перед війною, за свідченням його сина, генерал-майора В.К. Гребенніка, начальник 59-го Хасанського прикордонного загону полковник В.К. Гребеннік був арештований. «Потім взяли і батька. Його приговорили до розстрілу, він сидів три місяці в камері смертників. Але врятувала перша хвиля реабілітації. Це коли Єжова розстріляли [4]. Непрямим доказом того, що К.Є. Гребеннік мав проблеми зі служби, зафіксовані в копії службової карточки прикордонника, де у графі стягнень відзначено дві догани. Одна з них датована 29 жовтнем 1940 р. Догана була накладена начальником прикордонних військ НКВС СРСР з формулюванням «За ігнорування вимог КОП-38 (Курс вогневої підготовки 1938 р.- авт.) и НСВ (несанкціонований доступ до інформації) і невиконання наказу начальника військ». Друга догана датована 1 лютим 1941 р. Догана накладена начальником військ округу з формулюванням «За незадовільне керівництво роботою 5-го відділення (розвідка-авт.).» [17,с. 14]. Однак слід відзначити, що приблизно в цей час К.Є. Гребеннік був нагороджений медаллю

«ХХ років РСЧА» і значком «Учасник хасанських боїв», а також цінним подарунком і відзначений двома подяками від імені Начальника прикордонних військ НКВС [17, с.15]. Та й партійна характеристика на члена ВКП (б) К.Е. Гребенніка датована від 23 серпня 1939 р., здавалось, не віщувала неприємностей для начальника 59-го прикордонного загону. «Серед командного, начальницького складу і бійців користується хорошим авторитетом, партійних стягнень не має» [18, с.24].

На посаді начальника 59-го Хасанського ордену Червоного Прапора прикордонного загону полковник К.Є. Гребеннік залишався до 6 листопада 1942 р.

В статье прослеживается участие в советско-японском конфликте, имевшем место в конце июля в начале августа на Дальнем Востоке 1938 года возле озера Хасан, начальника 59-го Посьетского пограничного отряда полковника К.Е. Гребенника. Анализ доступных материалов, подтверждает версию о том, что пограничный конфликт, переросший в полномасштабные боевые действия с большим количеством потерь с обеих сторон, был спровоцирован, но не «японской военщиной», как многими десятилетиями утверждали советские историки, а именно пограничниками 59-го Посьетского пограничного отряда. Частичная реконструкция событий, произведенная авторами с использованием имеющегося незначительного по обьему материала, позволяет сделать вывод о заинтересованности советского руководства в вооруженном конфликте на Дальнем Востоке летом 1938 года.

Ключевые слова: К.Є Гребенник, Хасан, конфликт, ОГПУ, НКВД, РКЧА, пограничный отряд.

Participation of the Colonel Grebennik K. E., the Head of the 59th Posyet border guard unit in the Soviet and Japanese conflict that took place in late July, early August, in the Far East, in 1938, near the Lake of Khasan. Analysis of the available documents confirms the version that the border conflict that was escalated into a full-scale war actions with lots of losses on both sides, had been provoked, not by the «the Japanese militarists,» as it had been stated by Soviet historians within many decades, but namely by the border guards of the 59th Posyet border guard unit. Partial reconstruction of the events carried out by the author using the existing small volume of materials, allows us to conclude about the interest of the Soviet leadership in the armed conflict in the Far East in summer of 1938.

Key words: K.E. Grebennik, Hasan, conflict, OGPU, NKVD, RKCHA, border detachment.

1. Українська радянська енциклопедія. – Київ, 1985. – С.117.

2. https://ru.wikipedia.org/wiki/.

3. Автобіографія на К.Є. Гребенніка// ЦМДПСУ. – Особова справа генерал-лейтенанта К.Є. Гребенніка, папка №11, с. 1.

4. Шуневич В. «Мій батько Герой Радянського Союзу Кузьма Гребеннік в 1938-му воював разом з Маршалом Блюхером на озері Хасан, а після війни виступав в Токіо свідком на суді над головними військовими злочинцями і став прототипом одного з персонажів фільму» // Факты. – Киев, 2008. – 28 мая.

5. Чабаненко В.Є. Прикордонна слава України. – Кіровоград, 2001. – С. 109.

6. Соколов Б.В. Полювання на Сталіна. – Москва, 2000. – С.16.

7. Прикордонні війська СРСР. 1929-1938. – С. 590, 679.

8. Гребеннік К.Є. Хасанський щоденник. – Владивосток, 1978. – С.42.

9. На сторожі кордонів вітчизни. – Москва, 2000. – С. 159.

10.Ушев О.Т. Рік 1938: Відсіч провокаторам. – Владивосток, 1978. – С.295.

11. Катунцев В. «Інцидент» //Родина. – 1989. – №6-7. – С.12-20.

12.Мурасов С.П., Хорунжий Є.І. Велике життя. (Рукопис) – Особова справа генерал-лейтенанта К.Є. Гребенніка, папка №11, с.32.

13. Гундирін М. «Прикордонники – герої хасанських боїв» // Сайт «Військова література».

14. Послужний список К.Є. Гребенніка // ЦМДПСУ. – Особова справа генерал-лейтенанта К.Є. Гребенніка, папка №11, с. 10.

15. Особистий листок обліку кадрів К.Є. Гребенніка // ЦМДПСУ. – Особова справа генерал-лейтенанта К.Є. Гребенніка, папка №11, с. 4.

16. Клименко В.Х. Стик поколінь на лінії кордону // Прикордонник України. – 2014.– 23 травня. –№19. – С. 5.

17. Службова картка К.Є. Гребенніка // ЦМДПСУ. – Особова справа генерал-лейтенанта К.Є. Гребенніка, папка №11, с. 14,15.

18. Партійна характеристика на К.Є. Гребенніка // ЦМДПСУ. – Особова справа генерал-лейтенанта К.Є. Гребенніка, папка №11, с. 24.

Скорочення:

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління

РСЧА – Робітничо - Селянська Червона Армія

ЦМ ДПСУ – Центральний музей Державної прикордонної служби.

УДК 91(477.51)“17”

Ірина Петреченко

●

«ПРОДУКТЫ ИЛИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ» ЧЕРНІГОВА ТА ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОВІТУ ЗА НЕОПУБЛІКОВАНИМ ОПИСОМ 1785 року

У статті висвітлено історію створення, актуалізовано інформаційний потенціал Опису «О продуктах или произведениях» Чернігівського намісництва 1785 р., що містить докладні відомості про рослинний і тваринний світ, основні заняття мешканців регіону, розвиток землеробства, тваринництва, промислів, ремесла, мануфактурного виробництва, торгівлі.

Ключові слова: Чернігівське намісництво, описово-статистичні матеріали.

Остання чверть XVIII ст. ознаменувалася створенням унікального за своїм змістом комплексу описів Чернігівського намісництва. Їх підготовка була спричинена насамперед тими адміністративно-територіальними перетвореннями, що були проведені з метою повної інкорпорації Лівобережної України до складу Російської імперії. Водночас поява описів намісництв засвідчила зростання уваги імперського уряду, наукової громадськості до вивчення економічного і демографічного потенціалу країни, її природно-географічного середовища.

На сьогодні виявлено вісім описів Чернігівського намісництва. Деякі з них, як-от «Черниговского наместничества топографическое описание» О.Ф. Шафонського, що було видане ще 1851 р., добре відомі фахівцям, решта ж досі зберігається у вигляді рукописів у архівосховищах України та Росії [1]. До числа останніх, зокрема, належить Опис «О продуктах или произведениях» Чернігівського намісництва 1785 р., який донедавна залишався поза увагою дослідників [2]. Цей проект мав на меті поглиблену характеристику природних умов, продуктивних сил, економічного потенціалу регіону. 16 лютого 1785 р. генерал-губернатор Лівобережної України П.О. Рум’янцев писав до Чернігівського намісницького правління: «Сие наместническое правление благоволит препоручить городовим и земским исправникам, чтоби первые в городах, а последние в подведомых им селениях от жителей достоверно изведали, какие именно продукты или произведения здешних родов и в каком количестве погодно или как инако, имев у себя, куда для продажи или на иной какой оборот отвозят, сочинили о таковых описания немедленно и представили в сие наместническое правление» [3, арк. 93]. Через кілька днів, 28 лютого 1785 р. Чернігівське намісницьке правління надіслало накази подібного змісту чернігівському коменданту Петру Мухіну, городничим і до нижніх повітових судів [4, арк. 440 – 440 зв.]. Вже протягом березня 1785 р. до намісницького правління частково надійшли описи «о продуктах или произведениях здешних родов» від городничих борзнянського Петра Бубліченка, глинського Макара Шульгіна, гадяцького Якова Савича, лохвицького Івана Алгазіна, городнянського Максима Бутовича, прилуцького Івана Дурново, роменського Григорія Сегунова, а також Борзнянського, Березнянського, Лохвицького нижніх земських судів [5, арк. 92 зв.; 6, арк. 196 –196 зв., 232, 264, 393 зв.; 7, арк.427 хв., 441, 448; 8, арк. 31 зв., 59, 108 зв.].

Очевидно, на місцях не зовсім вірно зрозуміли суть поставленого завдання. Тому

© Петреченко Ірина Євгенівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

намісницьке правління, зазначивши, що нижні земські суди й городничі «описывают продукты земли и как некоторые из них прямаго об них не имеют понятия, и полагают оныя в едном хлебном вине, вициживаемом в городе и в уезде, которое не есть продукт или произведение земли, но искуства и рукаделия, то для точнаго знания об оных и для единообразнаго описания их», 31 березня 1785 р. наказало «всем городовим и нижним земским судам изъяснить в указах, что продукт или по-руски произведение земли есть то, что земля или сама собою, или с помощью рук человеческих для пропитания людей дает, как то все произрастения, или что в каком краю родится, яко то разнаго рода животные к употреблению и пропитанию человека нужные; что из сих продуктов человек искуством выделивает и в свою пользу употребляет, называется продукт искуства и прилежности, куда принадлежат все мануфактуры или рукоделия, ремесла, фабрики и заводы. В разсуждении целаго государства как первые, так и последные называются общем именем тоже продукты; но когда спрашивается о продуктах земли частно какого уезда или города, то должно их описывать в первом смисле, и означая оные подробно и так, как их земля производит или как они на земли родятся, изъяснить и их употребление и то, что из ных трудами и искуством делается, из чего выидут и продукты втораго смисла, которые более принадлежат до городов». Далі докладно визначалося, що саме відноситься до «продуктов или произведений». У переліку, який включав 21 пункт, називалися: «1е. Рожь: сколько ее примерно по количеству пахатнаго поля, по собственнои ея доброте, и по искусному и прилежному хлебопашеству родится? Вся ли она только на пропитание своего уезда жителей употребляется, или излишняя продается в другие уезды и губернии, или обращается на вынокурение. 2е. Пшеница: о ее количестве и употреблении так же примерно сказать. 3е. Ячмень: примерное его количество показав, сказать, куда он употребляется, в одном ли только своем уезде, или и в другие продается? Сам ли собою или переделанный в солод, а солод на вино или на пиво идет. 4е. Овес: об нем тоже что и об ячмене показать. 5е. Гречь: тоже и об оной сказать, объяснив при том, вся ли она в крупу или несколько и в муку, и на что переделивается? 6е. Просо: о котором тоже примерное количество, и его употребление изъяснить с тем, что оное только для собственнаго употребления своего уезда, или же и для других продается. 7е. Горох, сечевича, полба и картофли, о коих всех тоже показать, что и о вышеписанных произрастениях. 8е. Пенька, конопли и лион, сколько их примерно сеется, куда оние употребляются, собственно ли только своего уезда жителями, или продается и в другие губернии; масло конопляное и льяное или олея тоже куда употребляется. 9е. Мак: сеи сам ли просто, или выделиваемое из него масло для своего ли только пропитания употребляются. 10е. Всякая городина: какая именно, для однаго ли своего продовольствия или для соседных уездов сеется? 11е. Садовы разнаго рода фрукты какие именно, сами ли собою свежие употребляются и продаются или, обратив их в какие наливки и варенья издерживаются, в обеих случаях одни ли жители своего уезда их издерживают, или жи и в другие губернии продаются? 12е. Сено для одного ли только прокормления своего скота, или за излишеством и в другие места продается. 13е. Табак простой и американской во многих селениях и городах сеется во многом количестве, и доставляет многим обывателям доход. 14е. Хмель, который может за излишеством в другие места продаватся. 15е. Леса и в ных разнаго рода деревья, сколь они обширны, для одного ли только своего уезда или и другим для дров уделяются продажею, кроме дровянаго леса есть ли строевой, какой точно? И как его количество велико? Одни ли жители своего уезда только довольствуют себя оным на строение, или и в другие на таковое ж употребление отпускается, и сколько примерно? В некоторых уездах обыватели употребляют леса на разную посуду деревяную и стекляную, и на летные и зимные повозки, то сколько оной может быть? Для одного ли своего обихода или же и в протчие уезды такую деревяную и стекляную посуду и повозки продают? В лесах растут разные в пищу употребляемие губы, особливо разного рода грибы, рижыки, которые сельским обывателям могут дать некоторый доход. 16е. Разные каменья к строению употребляемие, известь, алябастр и мел, сколько собирается и куда употребляется? 17е. Разнаго рода животные на земле и

в водах живущие и в пользу человека употребляемые, а именно: 1е) Рогатой скот, который за излишеством от своего продовольствия или живой продается, или по убою онаго мяса, с него собирается масло, молоко, сир, сало, кожи, роги и шерсть, которые или без всякаго рукоделия или же по обработывании в разные вещи в другие места продаются, как много сего скота и из него вышеозначенных собираемых вещей может быть продано? 2е) Овцы и козы, с которых мясо, овчины, шерсть, масло, сало, кожи и роги употребляются: продают ли жители все сие за прокормлением самих себя, и в одном ли только своем уезде или и в других? 3е) Лошади, которые за излишеством живые, или снятые с них кожи, сирые и выделанние, продаются. 4е) Свини: от сых употребляется мясо, сало, ведчина и щетина. 5е) Зверы дикие как то: волки, лисицы, заицы, сурки или бабаки, еврашки, бобры, выдри, куницы, белки, горностаи, ласки, рыси, медведи, которые все употребляются на мехи и составляют не малой продукт и торг. 6е) Птицы всякаго рода как домашные, так и дикие: из некоторых употребляется одно мясо, а с других мясо, пух и перье, и может составлять жителям некоторым доход. 7е) Рибы в речках и озерах обретающиеся, оные могут свежие, солоные и вяленые составить не малой торг. 8е) Пчели, которие дают мед и воск и составляют знатный продукт, которым, жители пользоваться могут. 18е. Горячое вино, мед и пиво в каком количестве варится, куда, в своем или одном уезде или и в другие в продажу отпускается? 19е. Разние руды как то: медная и железная, сколько ее выплавливается, и на какие вещи, то есть одними ли только слитками или в какую посуду и другие орудия переделанние, и куда отпускается? 20е. Разние минералы, как то: соль поваренная, селитра, поташ, квасцы и купорос, как много вываривается и куда продается? 21е. Всякие мануфактуры, яко то: сукна, холст, воилоки, кожи сапожные и римарские и с ных разныи обувь и упряжь, бумага писчая, глиняная посуда, печние зразцы, и всякие шерстяние льяные и конопляние тканые вещи, до какого количества выделиваются и куда в продажу идут, для собственнаго ли только обыходу или в другие уезды отпускаются?» Документ, що фактично являв собою програму складання Опису, підписали радники Чернігівского намісницького правління Опанас Шафонський та Яків Вольватьєв [9, арк. 914 – 917]. Не виключено, що саме вони були авторами цієї програми.

З місць досить оперативно почали надходити виправлені й доповнені описи. Першим 16 квітня 1785 р. надіслав «Описание какие именно... продукти или произведения здешних родов и в каком количестве погодно или как инако имев у себя обыватели куда для продажи или на иной какой оборот отвозят» Чернігівський нижній земський суд. Автором чи упорядником опису був колезький канцелярист Яків Ясновський. Усього на один день він випередив прем'єр-майора Микиту Старого, який 17 квітня 1785 р. своїм підписом засвідчив опис Березного. Незабаром подібний опис було отримано від глинського городничого Макара Шульгіна. 8 травня 1785 р. було остаточно упорядковано опис Гадяча, 16 травня – Ромнів, а 25 травня – Лохвиці. Підписані вони відповідно городничими Яковом Савичем, Іваном Безпалчевим та Іваном Алгазіним. 23 травня 1785 р. Чернігівське намісницьке правління розглянуло на своєму засіданні «рапорт городничего борзенского Бубличенка», до якого додавалося «о продуктах или произведениях земли описание». Наприкінці травня було завершено роботу над описами Лохвицького, Глинського та Зеньківського повітів. Приблизно тоді ж від городового Івана Бутовича надійшов опис Зенькова. 31 травня 1785 р. було упорядковано опис Городні. Підписав його городничий Максим Бутович. 2 червня 1785 р. намісницьке правління отримало опис від нижнього Борзнянського суду, засвідчений військовим товаришем Антоном Дивилковським [10, арк. 12 – 24 зв., 33 – 49, 50 – 62, 74 – 79 зв., 83 – 85, 92 – 94; 11, арк. 600 зв., 701, 810, 915зв.; 12, арк. 129, 228 зв.; 8, арк. 96, 108 зв., 128 зв., 184, 295 зв. – 296, 321 зв., 410, 531 зв.].

Водночас 2 липня 1785 р. на засіданні Чернігівського намісницького правління було зазначено, що «таковых описаний и понине не получено от бригадира черниговскаго коменданта и кавалера Мухина, городничих нежинскаго и прилуцкаго да нижних земских судов городницкаго, березинскаго, нежинскаго, прилуцкаго, роменскаго и гадяцкаго», а тому наказало, «подтвердить... указами, чтобы с получения

оних комендант Мухин по крайней мере на другой день, а протчие с первою почтою вышеупомянутие описания прислали в наместническое правление непременно для доставления Его Сиятельству (П.О. Рум'янцеву – Авт.)» [13, арк. 128 – 128 зв.]. Очевидно, деякі описи були вже готові, але їх не встигли надіслати до намісницького правління, адже, наприклад, опис Городнянського повіту датовано 26 червня 1786 р. [10, арк. 5 – 6 зв.].

Швидше за всіх відреагував на цей наказ чернігівський комендант Петро Мухін, який вже 10 липня 1785 р. засвідчив своїм підписом опис Чернігова. Слідом за ним 14 липня 1785 р. завершили роботу над описами Роменський і Гадяцький, а 18 липня – Прилуцький нижні земські суди. Очевидно, до кінця липня 1785 р. до Чернігівського намісницького правління надійшли опис Прилук, завірений Іваном Дурново, та опис Ніжинського повіту [10, арк. 5 – 6 зв., 28 – 32, 80 – 82, 86 – 91, 63 – 73 зв.]. А от ніжинському городничому Сердюкову і Березинському нижньому суду Чернігівське намісницьке правління 11 серпня 1785 р. вже вкотре змушене було «строжайше предписать указом..., чтобы они означенные о продуктах или произведениях здешних родов описания самоскорейше прислали в наместническое правление, а почему присылкою оных долговременно умедленно ответствовали бы к надлежащему взысканию» [14, арк. 256 зв.; 15, арк. 104.]. Опис «О продуктах или произведениях» Березинського повіту було завершено 18 серпня 1785 р. Точну дату остаточного впорядкування і надходження опису Ніжина, засвідченого Сердюковим, встановити не вдалося [10, арк. 7 – 10, 25 – 28]. Однак відомо, що 25 серпня 1785 р. Чернігівське намісницьке правління на своєму засіданні відзначило, що «таковы описания от всех городничих и нижних земских судов... присланы» і наказало «оние описания отправить к Его Сиятельству (П.О. Рум'янцеву – Авт.) при представлении, оставя с них копии при делах сего правления» [14, арк. 542 – 542 зв.].

Слід зазначити, що Чернігівське намісницьке правління суто механічно, без будь-якої систематизації і загального редагування звело докупи одержані з місць описи міст і повітів у вигляді окремої «справи». Цілком ймовірно, що нею скористався радник Чернігівського намісницького правління О.Ф. Шафонський, який саме тоді активно працював над «Черниговского наместничества топографическим описанием».

Оригінал опису „О продуктах и произведениях» Чернігівського намісництва, що нині зберігається у Центральному державному історичному архіві України у Києві, налічує 94 аркуші (173 сторінки) розміром 352х248 мм, написані різними почерками канцелярським скорописом другої половини XVIII ст. російською мовою з численними українізмами [10, арк. 1 – 39].

Як уже зазначалося, описи «О продуктах или произведениях» складалися на місцях за єдиною, надісланою з намісницького правління програмою. Разом з тим слід відзначити, що описи міст і повітів істотно відрізняються за обсягом, повнотою і глибиною викладу матеріалу. Одні упорядники обмежувалися скупою відповіддю на той чи інший пункт програми, інші намагалися подати якомога докладнішу інформацію. Практично в усіх описах інформація подавалася за пронумерованими пунктами, згідно із програмою, запропонованою Чернігівським намісницьким правлінням. Нагадаємо, що вона містила 21 пункт. Лише автори описів міста Лохвиці та Лохвицького повіту дещо деталізували пункти офіційної програми, довівши у такий спосіб їхню кількість відповідно до 28 і 29 [10, арк. 41 – 47 зв., 83 – 85]. Водночас упорядники описів міста Гадяча та Роменського повіту, навпаки, об'єднали інформацію, що вимагалася по кількох пунктах, а відтак зменшили їх кількість відповідно до 19 і 15 [10, арк. 48 – 49, 80 – 82]. Укладачі опису міста Ніжина подавали відомості, взагалі не нумеруючи їх [10, арк. 25 – 28].

Уперше оприлюднені нижче описи «О продуктах или произведениях» міста Чернігова і Чернігівського повіту містять докладні відомості про рослинний і тваринний світ, основні заняття мешканців, розвиток землеробства, тваринництва, промислів, ремесла, мануфактурного виробництва, торгівлі. Водночас вони дозволяють скласти уявлення про інформаційний потенціал цієї пам'ятки в цілому. Текст друкується мовою оригіналу (згідно з сучасним російським правописом) із збе-

реженням усіх лексичних, фонетичних і стилістичних особливостей. Археографічне опрацювання здійснено на підставі правил передачі тексту кириличних документів XVI – XVIII ст. популярним методом [16, 5 – 14.].

1. Петреченко І. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення / І. Петреченко // Сіверянський літопис. – 2005. – № 4-5. – С. 31 – 42; № 6. – С. 61 – 77.

2. Петреченко І. Нововиявлений опис „О продуктах и произведениях» Чернігівського намісництва 1785 р. / І. Петреченко // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К., 2000. – Вип. 11. – С. 61 – 70.

3. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 204, оп.2, спр. 296, 655 арк.

4. ЦДІАК України, ф. 204, оп. 2, спр. 290, 476 арк.

5. ЦДІАК України, ф. 204, оп 2, спр. 287, 423 арк.

6. ЦДІАК України, ф. 204, оп. 2, спр. 291, 415 арк.

7. ЦДІАК України, ф. 204, оп. 2, спр. 307, 464 арк.

8. ЦДІАК України, ф. 204, оп. 2, спр. 308, 864 арк.

9. ЦДІАК України, ф. 204, оп.2, спр. 295, 1006 арк.

10. ЦДІАК України, ф. 204, оп. 1, спр. 39, 94 арк.

11. ЦДІАК України, ф. 204, оп. 2, спр. 288, 966 арк.

12. ЦДІАК України, ф. 204, оп. 2, спр. 292, 900 арк.

13. ЦДІАК України, ф. 204, оп. 2, спр. 293, 837 арк.

14. ЦДІАК України, ф. 204, оп. 2, спр. 289, 661 арк.

15. ЦДІАК України, ф. 204, оп. 2, спр. 825, 513 арк.

16. Див.: Страшко В. Правила передачі тексту кириличних документів XVI – XVIII ст. дипломатичним і популярним методом та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового і науково-популярного типів / В. Страшко. – К.: Інститут української археографії, 1992. – 24 с.

* * *

Описание, какие именно в городе Чернигове продукты или произведение здешних родов имеются, и куда оные употребляемы бывают и для продажи отвозят. Учинено в Черниговском комендантском по городническои должности правлении июля 10-го дня 1785 году

1. Мак в загородных дворах на огородах по небольшому числу, которои употребляем бывает хозяевами в харч единственно для домашнего своего продоволствия.

2. Огородина разного рода, именно бураки, огурцы, капуста, лук, чеснок, морква, пасторнак, петрушка, горох, боб, пшеничка и арбузы, что все употребляемо бывает хозяевами для домашнего продоволствования, а иные и продают на базаре здешнего ж города жителям.

3. Садовые разного рода фрукты, как то груши, большие и малые гливы, яблоки, сливы, вишни, бросквины, марели, акрус и поречки, ис коих некоторая часть сами собою свежие употребляемы бывают хозяевами для себя в пищу, а протчие наливаются горелкою и продаются в городе, осталные ж именно, вишни, акрус и поречки, обращаются на заетки для домашнего обхождения.

4. Сено, на откупаемых здешними гражданами казенных сенокосах скашиваемое, употребляется для прокормления городского скота и за излишеством продажею производится в другие места.

5. Кирпич, зделанныи монастырями в своих кирпичнях, при городе Чернигове состоящих, выделываемый употребляется единственно на строение, в монастырях производящеес, а гражданскими мастерами, в их кирпичнях выделываемый, покупают все здешние граждане на построение печей и протчого.

6. Разного рода животные на земли и в воде живущие, и именно рогатой скот,

здешними мясниками с разных мест покупкою доставляемыи, с которого по убою продается на базаре мясо, и оным довольствуются как граждане, так и приезжие с сел люди покупают, а кожи по выделки употребляются на сапоги и протчое для граждан и сельских людей, иные ж мясниками отвозимы и продаваемы бывают сырыми по другим городам, гражданами ж из содержанного скота для двора получаемыи сыр, масло и молоко употребляются для домашнего продовольствования.

7. Овцы, козы, покупаемие мясниками с разных мест, с коих по убою мясо продается на базаре для граждан и приезжих людей, а овчины и кожи по выделании употребляемы бывают мастерами на одеяние, которое покупают как граждане, так и сельские люди, роги ж употребляются на делание гребешков здешними мастерами.

8. Лошади не из своего приплоду, но покупаемые гражданами, продаются ими ж за ненадобности как в здешнем городе, так и в других местах.

9. Свини, имеющие винокуренные заводы гражданами покупаемые, по выкормлении и по убитии мясниками продаются на базаре мясо и сало с них, а щетина покупается приезжими купцами, имеющие ж из своего приплоду граждане употребляют мясо и сало для своего дворового прокормления.

10. Птицы, как своего приплоду, так и покупные, и с них перья и пух употребляются гражданами для своего продоволствования.

11. Рыбы, в реках и озерах обретающие, продаются свежие и просольные в городе немалым числом, и с коих как граждане, так и приезжие купцы и другие люди доволствуются для своего прокормления.

12. Горячое вино, некоторыми из граждан в небольшом количестве выделываемое, продается в здешнем городе и в другие места для продажи отвозимо бывает, а меды, пиво, в большом количестве свариваемие, продаются по шинкам только в городе.

13. Кожи деланные и с них обув продаются для граждан и приезжих сельских людей.

14. Холст, гражданами выделываемыи, употребляется для дворовои надобности.

15. Глиняная посуда и изразцы печные, здешними гончарами выделываемые, покупаются как гражданами, так и сельскими людми для своих надобностей.

Сверх же всех вышеписанных продуктов у обывателей других не имеется.

Петр Мухин

ЦДІАК України, ф. 204, оп. 1, спр. 39, арк. 11 – 11 зв.
Рукопис. Оригінал.

* * *

Описание, какие именно в уезде Черниговском продукти или произведения здешных родов и в каком количестве погодно или как инако, имев у себя, обыватели куда для продажи или на иной какой оборот отвозят. Сочинено в нижнем земском черниговском суде априля 16 числа 1785 года

1. Ржи в уезде Черниговском по доброте земли и по искуству хлебопашества в год родится от 12827 до 163000 четвертей; оная употребляется на пропитание здешняго уезда жителей, с коих некоторие часть и продают в городе Чернигове, а иние обращают на вынокурение. В другие ж уезды никуда не возят.

2. Пшеници родится от 361 до 437 четвертей, оная употребляется на пропитание здешняго уезда жителей.

3. Ячменю родится от 46650 до 48200 четвертей, с онаго часть употребляется обивателий на пищу, а протчой продается в городе Чернигове, где переделивается в солод, на выно и пиво.

4. Овса родится от 80651 до 93600 четвертей, с онаго обыватели часть употребляют на свои надобности, а последнии продают в городе Чернигове.

5. Гречи родится от 72762 до 82126 четвертей, с оной обыватели, переделивая часть на крупу, а часть на муку, употребляют в пищу, остальную ж продают в городе Чернигове.

6. Проса родится от 300 до 305 четвертей, оное употребляется все на пропитание здешняго уезда жителей.

7. Гороху родится от 1052 до 1080 четвертей, оной употребляется ввесь на пищу здешняго уезда обывателей, сочевица ж и картопля в уезде Черниговском хотя и есть, но весма малим числом, а палбы вовся нет.

8. Семяни конопляннаго бывает в урожай от 390 до 406 четвертей, а льяного от 287 до 420 четвертей, ония, равно как и самие конопли и лен, употребляются собственно для себя обывателми здешняго уезда, також и делается с того олея единствено в сем уезде сходит.

9. Маку родится от 283 до 402 четвертей, оной самих просто на пропитание здешняго уезда обывателей употребляется.

10. Городина, как то капуста, бураки, гурци, пастернак, морков, петрушка и репа, для одного толко пропитания здешняго уезда обывателей сеется.

11. Садовые разного рода фрукти, как то яблоки, груши, сливы, и вышни, употребляются обывателми свежие, а в некоторых местах закупаются на деревах росийскими купцами и отвозятся яблоки и груши в разныя великоросийские губернии, а сливы и вышни в сем же уезде продаються, також ис всех оных фруктов делаются наливки и вареня, которие издерживаются одиними здешними жителями.

12. Сено употребляется обывателми для прокормления своего скота, а излишнее в кого бывает, продается в городе Чернигове, а в другие никакие места не возытся.

13. Табачных заводов в Черниговском уезде нет, а хотя некоторие обыватели и сеют оной, но единственно толко для своего употребления.

14. Хмель, родящийся в садах и лесах, употребляется толко обывателями здешняго уезда, а в другие места по недостатку онаго не продается.

15. Леса, в коих разного рода дерева, в уезде Черниговском разных владелцов состоящие суть обширние, окружностию до 120 верст, и с оных здешняго уезда обыватели покупкою дров, так и строевого дубового и соснового лесу доволствутся, а сверх того в Киевопечерскую Лавру (коего оных лесов против других владений есть болшою частию) как дровяного, так и строевого потребное число в город Киев доставляется. И ис тех же лесов делают обыватели на свои домовие надобности посуду, ведра, дежки и повозки летние и зымние, в другие ж уезды таковой посуды никуда для продажи не возять. Есть же в оних лесах и стекляние заводы, с которых разную делаемую посуду с владения Киевопечерския Лавры отвозится в город Киев в оную Лавру, а останок, равно как из других иных владелцов таковых же заводов за употреблением потребного числа самими владелцами, продается здешняго уезда обывателям, а в другие места никуда не возится. Тоже и растущие в оних лесах губы, как то грибы рижки, опенки и другие разние, самими ж здешняго уезда жителями употребляются, и потребное число с владения Киевопечерския Лавры отвозится в оную Лавру в город Киев.

16. Каменя, извести, алябастру и мелу в уезде Черниговском нигде нет.

17. Рогатой скот, овци и козы в уезде Черниговском содержат обыватели по неимению степних мест толко для себя неболшим числом, и живих, кроме города Чернигова, никуда на продажу не гонят, также и собираемое с них молоко, масло, сир и сало, а по убою оних мясо, кожи, роги и шерсть тоже употребляют толко на свои надобности. Лошадиных заводов нет, а содержат обыватели нужное толко число оных для своих употреблений, також и снятие с них кожи употребляются толко на свои надобности а некоторые в городе Чернигове продают оние кожевникам. Свини, их мясо, сало, ведщина и щетина употребляются для здешних жителей, а за излишеством неболшое число живих викормленных свиней закупается уезда Городницкого обивателями слобод Добрянки и Радули. Зверей диких, как то волков, лисиц, коз диких, медведей, бобров, выдр, белок, горностаев и ласок, в уезде Черниговском очень редко, и тех, если случится кому словить и убыть, то употребляют на свои привати, а с зайцев мясо употребляют в пищу, а кожи продают в городе Чернигове. Птиц всякого рода, как дома, так и диких, такого излишества нет, чтоб их мясо, пух и перье могло быть кроме здешняго уезда в другие места продавано. По тому ж и рибою, в реках и

озерах обретающеюсь, толко доволствуются здешние обыватели, а в другие места на продажу не возится. Также и с пчел меду и воску по употреблении на себе излишняго нигде, кроме города Чернигова, не продают.

18. Горячему вину положить количества не можно, потому что жители здешняго узда, смотря по урожаям хлебным, производят оное, и расходится оно толко в сем же уезде, а в некоторих владелцов закупают города Чернигова жители, мед же и пиво варится малим числом, единственно кому сколко на приватние надобности потребно.

19. Медних руд в уезде Черниговском нет, а железние хотя весма малим числом во владении бунчукового товариша Ивана Посудевского и есть, но с оных толко делаются сошники на паханье земли, да и те употребляются собственно для его надобности, а в продажу никуда не отпускаются.

20. Минералов никаких в уезде нет.

21. Мануфактур, где бы что либо делано на продаж и отпускано в другие места, нет, сукна ж самие простие, холсти и кожи сапожние, хотя делаються, но оние употребляются единственно для самых здешных поселян.

Земский справник Дмитрий Енько
Дворянський заседател Иван Ладонка
В должности секретаря полковой писарь Василий Плохута
Сочинил нижнего земского суда коллежский канцелярист Яков Ясновский

ЦДІАК України, ф. 204, оп. 1, спр. 39, арк. 1 – 4 зв.
Рукопис. Оригінал.

В статье освещена история создания, актуализирован информационный потенциал Описания «О продуктах или произведениях» Черниговского наместничества 1785 года. Публикуемые впервые описания «О продуктах или произведениях» города Чернигова и Черниговского уезда содержат обстоятельную информацию о растительном и животном мире, основных занятиях жителей региона, развитии земледелия, животноводства, промыслов, ремесла, мануфактурного производства.

Ключевые слова: Черниговское наместничество, описательно-статистические материалы.

History of creation is lighted up, information potential of Description «About products or proizvedeniyakh» of Chernihiv governor-ruled 1785 years is actualized in the article. The descriptions published first «About products or proizvedeniyakh» of Chernihiv city and Chernihiv district contain the detailed information about the vegetable and animal world, basic employments of habitants of region, development of agriculture, stock-raising, trades, handicraft, manufactory production.

ЮВІЛЕЇ

До 100 – річчя Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

УДК 37(09)(477.51-25)

Любов Ольховик

●

ОЛЕКСІЙ ПАВЛОВИЧ ФЛЬОРОВ – ВИДАТНИЙ ПЕДАГОГ І МЕТОДИСТ КІНЦЯ XIX – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX століття.

Стаття присвячена аналізу педагогічної діяльності видатного педагога О. П. Фльорова, засновника і першого директора Чернігівського учительського інституту. Подано перелік його науково-методичних праць, які оприлюднюються вперше.

Ключові слова: О. П. Фльоров, педагог, освіта, науково-методична діяльність.

5 серпня 2014 року виповнилося 60 років від дня смерті Олексія Павловича Фльорова, видатного педагога, методиста, який 50 років свого життя присвятив педагогічній та науковій діяльності. Народився він 14 березня 1866 року в селі Янівка Глухівського повіту Чернігівської губернії в родині Павла Миколайовича Фльорова та Євдокії Пилипівни Фльорової. Його батько був священиком Покровської церкви в с. Янівка й працював законовчителем у Янівському земському училищі [2, 2].

У 1872 році родина Фльорових переїхала до міста Новгорода-Сіверського, де Павло Миколайович був священиком Успенської церкви та водночас працював законовчителем у повітовому народному двокласному та приходському училищах.

Олексій Фльоров вступив до Новгород-Сіверської гімназії, яку закінчив у 1884 році. До речі, цей освітній заклад закінчив і К. Д. Ушинський (1824-1871), видатний педагог XIX століття.

Після завершення навчання О. П. Фльоров вступив до Петербурзького історико-філологічного інституту, який закінчив у 1888 році й отримав спеціальність викладача словесності та російської мови.

Молодий педагог О. П. Фльоров з 1888 по 1913 роки жив і працював у м. Одесі. Викладав російську мову, словесність і педагогіку в Рішельєвському ліцеї, Одеський жіночій гімназії, Одеській 3-й чоловічій гімназії, Одеській 5-й гімназії та в Одеському кадетському корпусі. Саме тут розпочалася його педагогічна діяльність, формувалася особистість педагога.

Водночас займався науковою діяльністю, писав статті, співробітничав у науково-педагогічних журналах [1, 179].

О. П. Фльорову належать понад 200 наукових та публіцистичних праць, присвячених розвитку російської мови, народної освіти, викладанню педагогіки тощо [1, 180].

У 1892 році він почав друкуватися в педагогічних журналах:

«Русская школа», «Вестник воспитания», «Педагогический сборник», «Журнал Министерства народного просвешения», «Педагогическая мысль» та інших [1, 179].

За «Грамматику древнего церковно-славянского языка сравнительно с русским», яка побачила світ 1894 року, О. П. Фльорову було присуджено премію імператора

© Ольховик Любов Андріївна – завідувач архіву, ЧОІППО імені К. Д. Ушинського.

Петра Великого. Цей підручник граматики витримав сім видань (1894 – 1915 роки) [10, 9].

У 1899 році О. П. Фльоров був прийнятий дійсним членом історико- філологічного товариства, а згодом став головою його Педагогічного відділу.

У 1903 році О. П. Фльоров брав участь у з'їзді викладачів російської мови у Петербурзі.

Протягом 1913-1916 років О. П. Фльоров працював у Петербурзі, де викладав у 1-му та 2-му кадетських корпусах, Олександрівському ліцеї, Павловському військовому училищі. «За отлично-ревностную службу и особые труды» його було нагороджено орденами Святого Станіслава 2-го ступеня (1909 р.), Святої Анни 2-го ступеня (1913 р.), Святого Володимира 4-го ступеня (1915 р.), срібною медаллю у пам'ять царювання імператора Олександра III, медаллю в пам'ять 300-річчя династії Романових (1913 р.) [9, 9].

Упродовж 25 років педагогічної діяльності О. П. Фльорову неодноразово оголошувалися подяки за сумлінну працю, що засвідчують документи Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО).

В останньому зберігається особова справа Олексія Павловича Фльорова, у якій зазначено, що наказом по Цивільному відомству від 19-го червня 1916 року № 60 він переведений на «службу по Ведомству Министерства Народного просвещения директором Черниговского учительского института» із 1 липня 1916 року [6, 15-16].

Чернігівський учительський інститут О. П. Фльоров очолював із 1916 по 1919 роки. Це був період становлення новозаснованого навчального закладу. Не було власного приміщення, не вистачало коштів, були великі труднощі, бо йшла Перша світова війна. Але навіть у цих складних умовах Олексій Павлович постійно турбувався про добробут викладачів і студентів інституту.

Як засвідчують архівні документи, він неодноразово звертався до Чернігівської губернської земської управи, домагаючись призначення грошової допомоги студентам. О. П. Фльоров користувався безпосередньо підтримкою з боку міського голови і відомого історика Аркадія Васильовича Верзилова [10, 9].

Завдяки зусиллям Фльорова помітно зросла матеріальна база інституту, з'явилося власне приміщення, вдвічі збільшився книжковий фонд бібліотеки.

У 1917 році в інституті було запроваджено викладання української мови та літератури, історії та географії України.

Навесні 1918 року в Чернігів вступили німецькі війська, і в приміщенні інституту розмістилася німецька комендатура. Відтак викладачі змушені були продовжувати роботу спочатку в приміщенні духовної семінарії, а потім в одній із шкіл міста.

У січні 1919 року до влади в Україні прийшли більшовики.

У своєму листі до Комісаріату у справах Київської шкільної округи в січні 1919 року О. П. Фльоров писав: «Під час війни та революції мені упало організовувати Чернігівський учительський інститут. Проробивши безперестанку протягом 2,5 роки, без усяких відпусток, в дуже тяжких умовах, я тепер переживаю через збіг обставин, велике сердечне збудження і через те намір почуваючи потребу в відпочинку, маю за честь прохати дати мені 4-х місячний відпусток на те, щоб відбудувати мої зруйновані сили.

Виконання обов'язків директора я передав штатному вчителеві інституту С.І. Воробйову» [3, 56].

При цьому додається свідоцтво доктора медицини Розенеля про стан здоров'я, де зазначено, що він, «Флеров, вследствие тяжелых условий при исполнении им служебних обязанностей заболел тяжелой формой неврастинии, сопровождающейся упадком сил, отсутствием аппетита, головными болями, безсонницей и что для полного восстановления его здоровья ему необходимы воздержание от всяких забот, служебных и педагогических обязанностей, пребывание в деревне и серьезное медицинское лечение в течение не менее четырех месяцев» [3, 57].

Як видно з архівного документа, О.П.Фльоров просився у відпустку за станом здоров'я, але повернувся він вже не на посаду директора інституту, а звичайного

викладача. З березня 1919 року по березень 1923 року він викладав в інституті педагогічні дисципліни, літературу та російську мову.

Одночасно, з 6 липня 1920 по 23 лютого 1923 року, викладав російську мову в Чернігівському межовому технікумі [4, 1- 6].

Розпорядженням департаменту вищої та середньої школи Міністерства освіти від 12 квітня 1918 року за № 701 Олексію Павловичу Фльорову була призначена пенсія у розмірі 1800 карбованців на рік за «службу по Военному учебному ведомству» [5, 64-65].

Щоправда, цю пенсію він отримував не довго, тому весь час змушений був працювати, щоб не померти з голоду.

Із березня 1923 року по лютий 1925 року О. П. Фльоров працював ученим архіваріусом у Чернігівському губернському історичному архіві. Був звільнений з цієї посади за скороченням штатів [7, 71-72].

У Державному архіві Чернігівської області зберігається перелік праць Олексія Павловича Фльорова станом на 20.04.1923 року.

Наводимо його повний список російською мовою, без перекладу, написаний рукою О. П. Фльорова, за його особистим підписом.

Перечень печатных трудов А. П. Флерова

I. Отдельно изданные труды:

1. Грамматика древнего церковнославянского языка сравнительно с русским. – Изд. 7-е, Одесса, –1915.

2. Грамматика древнего церковнославянского языка. Курс средних учебных заведений. – Одесса, – 1894.

3. Школа правописания. Метод корректив-но-смысловой. Сборник упражнений для низших классов средних учебных заведений. – Ч.1 и Ч.2. Москва, – 1911.

4. Корректив-но-смысловой метод обучения русскому правописанию.

Методические указания для обучающих по «школе правописания». – Москва, – 1909.

К юбилею Отечественной войны, в помощь изучающим роман гр. Л.Н. Толстого «Война и мир». Составили: Г.П. Бельченко, Н.К. Пахнопуло, А.В. Подлипский, А.П. Флеров, А.Д. Щербина. – Одесса, – 1912.

Литературная библиотека для школы и самообразования. «Капитанская дочка» А.С.Пушкина. Со вступительной статьей, объяснительными примечаниями, вопросами и сгруппированным по темам материалом для сочинений. – Одесса, – 1912.

II. Статьи в современных изданиях:

а) по русской грамматике:

7. Заметки по правописанию слов. – Русский филологический вестник. –1893. – № 1.

8. Об этимологическом и синтаксическом разборе предложений. – Педагогический сборник. – 1896. – № 7.

9. Русский язык в школе и зло современного правописания. – Педагогический сборник. – 1903. – № 9, 10, 11.

10. Опыт построения нового метода обучения русскому правописанию. – Педагогический сборник. – 1904. – № 7, 8, 9.

11. Основы русского правописания. – Педагогический сборник. – 1905. – № 4.

12. Об ошибках и промахах в учебниках русской грамматики. – Педагогический сборник. – 1914. – № 11.

13. Как не нужно писать в учебниках русской грамматики. – Педагогический сборник. – 1918 . – № 4–6.

б) по словесности:

14. План «Слова о полку Игореве». – Гимназия. – 1892. – № 6.

15. Разбор «Слова митрополита Иллариона» XI в. – Педагогический сборник. – 1893. – № 1–2.

16. Планы произведений русской литературы, духовной и светской. – Филологические записки. – 1893. – № 4.

17. «Кавказский пленник» А.С. Пушкина. – Педагогический сборник. – 1893. – № 11.

18. Батюшков и его послание к Д.В. Дашкову. – Педагогический сборник. – 1894. – № 7.

19. Разбор «Слова о победе под Полтавой 1709г.». Стефана Яворского. Филологические записки. – 1894. – № 1; – 1896. – № 3.

20. «Старосветские помещики» Гоголя. – Педагогический сборник. –1895. – № 11-12.

21. Разбор стихотворения Никитина «Молитва дитяти». – Педагогический сборник. – 1896. – № 3.

22. Условия существования русского былевого эпоса.– Педагогический сборник. – 1896. – № 7.

23. Грибоедов «Горе от ума». – Филологические записки. – 1896. – № 2.

24. «Ревизор» Гоголя. – Педагогический сборник. – 1897. – № 1, 3, 4, 8, 10; – 1892. – № 2; – 1900. – № 3, 8, 11.

25. Поэт мечтатель (По случаю 50-летия со дня смерти В.А. Жуковского). – Педагогический сборник. – 1902. – № 11.

26. Любовь Гоголя к человеку. – Педагогический сборник. – 1909. – №5.

27. За что казнен купец Калашников. – Педагогический сборник. – 1910. – № 10.

28. Встреча Тараса Бульбы с сыновьями. – Педагогический сборник. – 1910. – № 12.

29. Почему Бирюк отпустил Порубщика. – Педагогический сборник. –1913. – № 12.

30. Замечания к «Сказке о рыбаке и рыбке» А.С. Пушкина. – Педагогический сборник. – 1915. – № 12.

31. Басня «Волк и журавль» у Крылова и Эзопа. – Педагогический сборник. – 1914. – № 12.

32. Речи Брута и Антония в трагедии Шекспира «Юлий Цезарь». – Педагогический сборник. – 1915. – № 9.

33. Переоценка Печорина. – Педагогический сборник. – 1916. – № 1; 1917. – № 2.

34. Басня Крылова «Ларчик». – Педагогический сборник. – 1918. – №4-6.

в) по методике и педагогике:

35. Ученические экскурсии в Крым. – Вестник воспитания. – 1893. – №4.

36. К. Д. Ушинский. – Филологические записки. – 1895. – № 6.

37. О постановке курса гигиены и физического воспитания в женских гимназиях. – Вестник воспитания. – 1896. – № 2.

38. О пополнении ученических библиотек средних учебных заведений в связи с вопросом о внеклассном чтении учащихся и о каникулярных работах. – Педагогический сборник. – 1897. – № 5.

39. Вред отметок в учебно-воспитательном деле. – Вестник воспитания. – 1897. – № 5.

40. Вред от переполнения классов в средних учебных заведениях. – СПб. – Ведомости. – 1899. – 1 января.

41. Польза и вред поэзии для учащейся молодежи. – Педагогический сборник. – 1899. – № 5.

42. К вопросу о постановке древних языков в наших гимназиях. – Русская школа. – 1899. – № 10.

43. Общеобразовательное значение древних языков в зависимости от методов их преподавания. – СПб. – Ведомости. – 1899. – 9 декабря.

44. Стеснение личности преподавателя, как зло нынешней педагогической системы. – Образование. – 1900. – № 9.

45. Вредные стороны репетиторства и его необходимая организация. – Русская школа. – 1900. – № 9.

46. О доверии к учителю. – СПб. – Педагогический сборник. – 1902. –№ 3.

47. Недостатки современного женского образования и основы его рациональной организации с решением женского вопроса в России. – 1905. – № 5,6; – 1906. – № 1, 2, 3, 4.

48. Несовместимость диктовки с истинными задачами преподавания Отечественного языка. – СПб. – Педагогический сборник. – 1901. – № 8.

49. Проект новой программы курса русской словесности. – Педагогический сборник. – 1906. – № 4.

50. Должна ли школа выдавать учащимся дипломы. – Журнал Министерства народного Просвещения. – 1906. – № 5.

51. Прощальное слово к окончившим курс кадетам. – Педагогический сборник. – 1907. – № 10.

52. Несколько слов, сказанные при открытии комиссии по русскому языку. – Педагогический сборник. – 1908. – № 3.

53. К вопросу об организации педагогической подготовки учителей средней школы. – Русская школа. – 1909. – № 5,6.

54. Что должна давать русская хрестоматия. – Журнал Министерства народного просвещения. – 1909. – № 8.

55. Государственное значение школьного учителя и год работы в Педагогическом отделе. – Педагогический сборник. – 1909. – № 12.

56. Основы для практической разработки коррективно- смыслового метода обучения русскому правописанию.- Журнал Министерства народного Просвещения. – 1910. – № 3.

57. Желательность появления заметок по педагогическим вопросам. – Педагогический сборник. – 1910. – № 10.

58. О темах для домашних сочинений. – Педагогический сборник. – 1910. – № 10.

59. О темах для сочинений на выпускном экзамене. – Педагогический сборник. – 1910. – № 5.

60. О письменных заметках учащихся по уроках. – Русская школа. – №5.

61. Ложное направление в методике сочинений. – Русская школа. – 1911. –№ 7-8.

62. О типе нужного для школы издания произведений художественной литературы. – Педагогический сборник. – 1912. – № 8.

63. Начальные уроки русского синтаксиса. – Родной язык в школе. – 1914. – № 1.

64. Заучивание наизусть в старших классах. – Педагогический сборник. –1914. –№ 6.

65. Уроки о стихосложении. – Вестник образования и воспитания. – 1914. – №12.

66. Может ли воспитатель давать отрицательный отзыв о работе преподавателя. – Педагогический сборник. – 1915. – № 2.

67. Школьная статистика баллов. – Педагогический сборник. – 1915. – № 3.

68. Обучение чтению без обучения слиянию звуков. – Вестник школы. – 1915. – № 71, 73, 74, 77, 78.

69. Циркуляр по Одесскому учебному округу о малограмотности. – Русская школа. – 1915. – № 9.

70. Упражнения в разграничении видов глагола. – Вестник образования и воспитания. – 1915. – № 9–10.

71. О новой постановке родного языка в средней школе, по проекту программы 1913 года. – Педагогический сборник. – 1916. – № 3–4.

72. Положение нынешнего выпуска кадетских корпусов. – Русский инвалид. – 1916. – № 64. – 7 марта.

73. Классные упражнения в анализе русского стиха. – Вестник образования и воспитания. – 1916. – № 1–2.

74. «Волк на псарне» (Басня Крылова). – Родной язык в школе. – 1916. – апрель–май.

75. Как поднять учительские институты. – Школьная летопись. – 1917. – № 3.

76. Приниженность преподавателей средней школы. – Школьная летопись. – 1917. – № 5.

77. Увлечение лекционной формой при подготовке учителей. – Школьная летопись. – 1917. – № 4.

78. Интеллигенция, школьный диплом и народ. – Педагогический сборник. – 1917. – № 3–4.

79. Свет и свобода прежде всего. – Черниговский вестник. – 1917. – №46.

80. Удар, занесенный над школой. – Киевлянин. – 1917. – № 310.

81. Преподаватель, начальство и общество. (Директорские разговоры). – Педагогический сборник. – 1917. – № 7–8; 1918. – № 1-3.

82. Воспоминания об А.Н. Острогорском. – Педагогический сборник. – 1917. – № 12.

83. Задачи преподавания наук о природе. – Голос духовенства и мирян Черниговской епархии. – 1918. – № 18.

84. Воспитательное значение природоведения в школе. – Голос духовенства и мирян Черниговской епархии. – 1918. – № 23–24.

85. Учитель-гражданин. – Голос духовенства и мирян Черниговской епархии. – 1918. – № 37.

86. О назначении учителя. – Педагогическая мысль. – 1918. – 9 декабря.

87. Судопроизводство, как методический прием преподавания литературы. – Трудовое воспитание. – 1920. – № 2.

88. Техника литературного стиха. – Трудовое воспитание. – 1920. – №3.

89. О выработке характера при подготовке учителей. – 1919. – № 10–12.

г) научно-полемического характера:

90. Опровержение рецензий проф. Карского, с приложением самой рецензии. – Филологические записки. – 1894. – № 4.

91. Письмо в редакцию. – Педагогический сборник. – 1894. –№ 11.

92. Мое возражение господину официальному рецензенту. – Педагогический сборник. – 1896. – № 3.

93. Еще одному моему рецензенту. – Русская школа. – 1897. – № 11.

94. Русский психиатр о Тургеневе. – Вопросы философии и психологии. – 1900. – № 53.

95. Несколько слов в ответ профессору Будде. – Педагогический сборник. – 1902. – № 1.

96. Возражение на критику Конорова. – Педагогический сборник. – 1906. – № 8.

д) отзывы о книгах:

97. О драме. Критическое рассуждение Д.В.Аверкиева. – Русская школа. – 1893. – № 4.

98. А.И. Незеленов. Шесть статей о Пушкине. – Педагогический сборник. – 1894. – № 1.

99. А. Шопенгауэр. Эристика или искусство спорить. (Пер. кн. В.Церителева). – Педагогический сборник. – 1894. – № 3.

100. Кондр. Новая любовь. Психологический анализ трагической поэмы М.Лермонтова «Демон». – Филологические записки. – 1896. – № 9.

101. Озоровский. Вопросы выразительного чтения. – Педагогический сборник. – 1896. – № 9.

102. Ив. Иванов. Иван Сергеевич Тургенев. Жизнь, личность, творчество. – Педагогический сборник. – 1896. – № 11.

103. И. Стефановский. Теория словесности. Составлена на основании исследований Бена, Ваккоорпагеля и Потебки. – Педагогический сборник. –1898. – № 2.

104. А.В. Барсов. Живое слово для изучения родного языка. Методика русского языка в рассказах и объяснениях по литературным образам. – Филологические записки. – 1893. – № 5–6.

105. Н. Марков. Горе – злочастие. Древне-русское стихотворение в переложении на современный язык. – Педагогический сборник. – 1897. – №1.

106. Князь Сергей Волконский. Очерки русской истории и русской литературы. – Русская школа. – 1897. – № 12.

107. Г.Н. Ларге. Учебник логики. – Филологические записки. – 1898. – № 1.

108. Черняев. «Капитанская дочка» Пушкина. Историко-критический разбор. – Педагогический сборник. – 1899. – № 5.

109. Из бесед И.И. Срезневского. О преподавании родного языка вообще и особенно в детском возрасте. – Педагогический сборник. – 1899. – № 9.

110. Памяти А.С. Пушкина. Юбилейный сборник. Издание редакции журнала «Жизнь». – Педагогический сборник. – 1900. – № 3.

111. Овсяников–Куликовский. Л.Н. Толстой, как художник. – Педагогический сборник. – 1900. – № 4.

112. Священник Петров Г. Евангелие, как основа учения. Изд. 4-е. – Педагогический сборник. – 1901. – № 8.

113. Проф. Е.О. Будде. Грамматика русского языка. Этимология. – Педагогический сборник. – 1901. – № 9.

114. П. Житецкий. Теория поэзии. – Филологические записки. – 1901. – № 6.

115. Н.К. Групский. Украинская грамматика. – Педагогическая мысль. – 1919. – № 4–6.

III. Прочие педагогические работы:

116. В качестве председателя Комиссии, редактировал «Работы Комиссии по русскому языку при Одесском кадетском корпусе». – Одесса, 1908.

117. В качестве председателя Педагогического отдела, редактировал «Работы Педагогического отдела историко-филологического Общества при Императорском Новороссийском университете за 1908-1909 учебный год». – Одесса. – 1909.

118. В качестве председателя Комиссии по упрощению правописания, избранной историко-филологическим обществом при Императорском Новороссийском университете, составил опросный лист для анкеты, разосланный по средним и низшим учебным заведениям Одесского ученого округа и прочел два доклада на заседании Общества.

119. Участвовал в I-ом съезде преподавателей русского языка военно– учебных заведений и поместил его в «Трудах». – С.-Петербург. – 1904.

120. Совещания преподавателей, как необходимое в школьном деле установление. Сборник педагогических статей, изданный в честь А.П.Острогорского. – С.-Петербург. – 1907.

121. Русское общество и школа с правами. Доклад на съезде учителей Черниговской губернии. 5-9 мая 1917 года. – Чернигов.

122. О правовом положении учащихся. Доклад на съезде учителей Черниговской губернии. 5-9 мая 1917 года. – Чернигов.

IV. Приготовленые к печати:

123. Достоевский и Михайловский (Работа размером 5-6 печатных листов; одобрена в рукописи Петроградской Академией Наук).

124. Загадка в «Песня про купца Калашникова» М.Ю.Лермонтова (1 печатный лист).

125. Новый взгляд на роман М.Ю. Лермонтова «Герой нашего времени» (размер 2–3 печатных листа).

126. Календарь семейного воспитания (размер 365 страниц).

127. Дальнейшие выпуски «Литературной библиотеки для школы и самообразования» («Евгений Онегин», «Полтава», «Борис Годунов» А.С.Пушкина; «Тарас Бульба» Н.В. Гоголя).

128. Технический прием проникновения в мысль писателя-художника (размер 1 печатный лист) [6, арк.15–18].

Усе своє життя О. П. Фльоров самовіддано працював для своєї Вітчизни, для свого народу, для розвитку і процвітання народної школи, педагогічної науки.

Він був послідовником педагогічних думок та ідей таких видатних педагогів, як М. І. Пирогов, К. Д. Ушинський, Л. І. Поливанов.

Незважаючи на різні перешкоди в житті, він зосереджував свою увагу винятково на науковій роботі, на глибокому опрацюванні найважливіших проблем педагогіки, вивчав усе передове, прогресивне у народній освіті того часу.

Велика кількість його праць присвячена вивченню російської мови та літератури, методиці викладання словесних дисциплін та педагогіці. Важливе значення мають праці, присвячені особистості вчителя, жіночій освіті, навчально-виховному процесу в школах та гімназіях.

Аналізуючи праці О. П. Фльорова, можна з упевненістю сказати, що всі вони написані на високому науково – професійному рівні.

Переживши дві революції, дві Світові війни, два голодомори, Олексій Павлович Фльоров прожив довге життя. Відчуваючи свою кончину, він напередодні своєї смерті, 1 серпня 1954 року, склав духовний Заповіт, який зберігається в його сімейному архіві. Наводимо його в оригіналі, без перекладу:

«Боже, возьми мою душу, унеси меня из этого мира! Боже, не постав мне этого в грех, я хочу уже христианской кончины. Довольно...довольно. У каждого из вас настроение такое, которое не мирится с моим состоянием. Вы заглядываете в жизнь – как вам придется жить без меня, что я делал до последних дней. А тепер я прошу Бога: прекрати мою жизнь. Мне кажется, что мое состояние похоже на состояние Исаака, который почувствовал (в Библии прекрасно сказано в I книге «Бытие»), редкая вещь, как я понимаю, что сыт уже жизнью. Жизнь дала ему все, что он мог бы еще хотеть переносить. Довольно уже, довольно, – и вот он в таком состоянии благословляет своих детей: Иакова и Исава.

Эти выражения в Библии встречаются редко, может быть, не более трех раз, что человек уже сыт жизнью.

Вот и я на 89-м году жизни почувствовал это.

О, Господи, Боже мой! О, Господи, Боже мой! Господи, прости мои прегрешения, не помяни тяжесть грехов моих. Хочется покоя душевного. Довольно. Подошел край.

Удивительно, куда все уходит. И любовь к вам ушла, ушла уже...

Может быть, утомление это. Это состояние, может быть, минутное, но я вам его передаю. Завтра, может быть, и интерес к жизни возвратится, желание работать, любов к вам, но это состояние уже человека, отходящего от мира».

5 серпня 1954 року його не стало. Він був похований на старому міському кладовищі в м. Чернігові, де й зараз покоїться прах його та його батьків [11, 4].

Як глибоко віруюча людина, ще у 1923 році під час офіційного опитування, Олексій Павлович Фльоров заявив, що він православно-віруючий. Він виріс у родині священика і все своє життя вірив у Бога. Мабуть, саме тому й залишився без роботи, а згодом і без пенсії. Та, незважаючи на всі життєві труднощі, він виростив і виховав шістьох своїх дітей – чотири доньки і два сини.

Його творча спадщина була і залишатиметься предметом уваги істориків та педагогів.

1. Гольдин Ф.Л. А.П. Флеров – педагог и методист. // Методика преподавания русского языка и литературы. Республиканский научно-методический сборник. – Вып. 5. – К., 1970. – С. 178–189.

2. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – ФР.608. – Оп.1. – Спр.4115. – Арк. 2, 8-10, 14-18.

3. ДАЧО. – ФР. 608. – Оп.1. – Спр.4115. – Арк. 56–57.

4. ДАЧО. – ФР. 612. – Оп.1. – Спр.129. – Арк. 1–6.

5. ДАЧО. – ФР. 608 – Оп.1. – Спр.4115. – Арк. 64–65.

6. ДАЧО. – ФР. 647. – Оп.2. – Спр.45. – Арк. 12, 15–18.

7. ДАЧО. – ФР. 647. – Оп.2. – Спр.3. – Арк. 33, 33зв., 71, 72.

8. ДАЧО. – ФР. 647. – Оп.2. – Спр.45 – Арк. 8–19.

9. Сердюк Л. Науково-педагогічна діяльність першого директора Чернігівського учительського інституту О.П.Фльорова // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. Зб. мат. ювілейної наукової конференції, присвяч. 300- річчю Чернігівського колегіуму та 85-річчю ЧДПУ імені Т.Г. Шевченка. – Чернігів: Сіверянська думка, 2001. – С.89–91.

10. Сердюк Л. О.П.Фльоров – перший директор Чернігівського учительського інституту // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність. Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 80-річчю ЧДПІ імені Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 1996. – С.8–10.

11. Сердюк Л. Первый директор Черниговского пединститута // Черниговский полдень. –1996. – № 30(77). – Июль. – С.4.

12. Боровик А. Вирішення організаційних проблем становлення Чернігівського учительського інституту (1916–1919 рр.) // Матеріали науково-практичної конференції «Перші Фльорівські читання» (12 жовтня 2010 року). – Чернігів: ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка, 2010. – С.5–13.

Любов Ольховик

Статья посвящена анализу педагогической деятельности выдающегося педагога А.П. Флерова, основателя и первого директора Черниговского учительського института. Дан перечень его научно-методических работ, которые опубликовываются впервые.

Ключевые слова: А.П. Флеров, педагог, образование, научно-методическая деятельность.

Lyubov Olkhovik

This article analyzes the pedagogical activity A. P. Flyorova outstanding teacher, founder and first director of the Chernigov of the teacher Institute. Given a list of his scientific and methodological works that are published for the first time.

Key words: A. P. Flyorov, teacher, educational, scientific and methodological activities.

УДК 37(09)(477.51-25)

Анатолій Боровик

●

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАРОДНОЇ ОСВІТИ ЗА ЧАСІВ КЕРІВНИЦТВА С. І. ВОРОБЙОВА

У статті мова йде про початковий етап радянського реформування педагогічної освіти у м. Чернігові та роль у цьому процесі керівника Чернігівського інституту народної освіти С. І. Воробйова

Ключові слова: С. І. Воробйов, ректор, Чернігівський інститут народної освіти, соціальне виховання, навчальні плани.

Сергій Іванович Воробйов (1884 – 1942 рр.) у липні 1916 р. став першим викладачем новоствореного Чернігівського учительського інституту, а у січні 1919 р. – обраний його директором. Він відомий педагог-організатор не лише на Чернігівщині, а й за її межами. Саме на долю цієї людини випав складний період радянської реорганізації навчального закладу, спочатку – до педагогічного інституту, а згодом – до інституту народної освіти. Проте його життєвий шлях, багатогранна педагогічна діяльність не знайшли належного висвітлення в історичній літературі. Дана стаття має на меті певною мірою заповнити цю прогалину.

Народився він 6 липня 1884 р. у м. Ніжині Чернігівської губернії у сім'ї народних учителів. Його батьки походили із селян Мінської губернії. Початкову освіту отримав у Ніжинському двокласному училищі і продовжив навчання у гімназії. Вищу педагогічну освіту здобував у Ніжинському історико-філологічному інституті. Трудову діяльність розпочав у 1911 р. учителем російської мови та історії другої Кубанської учительської семінарії (станиця Полтавська), де пропрацював чотири роки. У 1915 р. розпорядженням попечителя Кавказької навчальної округи був переведений на посаду учителя Нальчицького реального училища.

У 1916 р. розпорядженням попечителя Київської навчальної округи був призначений учителем російської мови і літератури у новостворений Чернігівський учительський інститут. Крім роботи в інституті у 1916–1917 н. р., керував практичними заняттями з російської мови у приватній жіночій гімназії Н. Заостровської. У 1917–1918 н. р. працював викладачем на педагогічних курсах, а у 1918–1919 н. р. лектором з мовознавства і російської літератури на дворічних педагогічних курсах, організованих губернським земством.

Адміністративною роботою почав займатися з січня 1919 р., коли педагогічною радою інституту був обраний директором інституту, а також виконував обов'язки голови педагогічної ради. З часу встановлення радянської влади у м. Чернігові брав участь у роботі губернського відділу народної освіти. Спочатку очолював комісію з реорганізації учительського інституту у педагогічний, а потім у 1920 р. займав посаду завідувача губернського відділу соціального виховання, а згодом у 1921 р. – завідувача губернського відділу професійної освіти [1, арк. 4–5 зв.].

Із встановленням радянської влади у м. Чернігові відбулася реорганізація педагогічних навчальних закладів. На основі вивчення досвіду організації освіти у Петрограді та Москві комісія губернського відділу освіти на чолі з С. І. Воробйовим

© Боровик Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

та з участю представників Чернігівського і Глухівського учительських інститутів й представників учительських семінарій вирішили учительські інститути реформувати у педагогічні. 14 вересня 1919 р. проект реформи інститутів був поданий на розгляд ради робітничої і селянської оборони України, він був затверджений нею. Внаслідок цього у Чернігові з вересня 1919 р. почав працювати педагогічний інститут [2, с.388].

Саме у цей час він змінив і місце свого перебування – перейшов з будівлі колишнього дворянського пансіону-притулку (зруйнованого в роки війни на валу) до приміщення колишнього реального училища (нині будівля кооперативного технікуму), яке у зв'язку з реорганізацією структури навчальних закладів припинило свою діяльність. Будівля була двоповерховою, з напівпідвальним поверхом. Загальна площа приміщень становила 1311 кв. саж. Але для інституту передали лише «часть нижнего этажа», тобто не всю будівлю.

Дуже насичений графік роботи, який був у директора педагогічного інституту С. І. Воробйова протягом 1919 р., пов'язаний з вирішенням господарських питань, приводить до різкого погіршення його стану здоров'я. 16 жовтня Сергій Іванович подає заяву до педагогічної ради як вищого колегіального органу навчального закладу. У ній він вказує на те, що потребує тривалого лікування «свого крайне расстроеного здоровья» і попросив надати йому річну відпустку без збереження заробітної плати [3, арк.43]. Лікувався директор у м. Азові до червня 1920 р. У період відсутності С.І. Воробйова обов'язки голови педагогічної ради виконував Сергій Аркадійович Неаполітанський, учитель фізики і математики Варшавської гімназії, яка була евакуйована на період Першої світової війни до м. Чернігова. Із серпня 1917 р. він працював і в учительському інституті викладачем.

У березні 1920 р. перша Всеукраїнська нарада працівників освіти схвалила проект реформування системи народної освіти. У відповідності з її рішеннями Народний Комісаріат освіти у травні 1920 р. видав тимчасову інструкцію про політику Радянської влади в галузі народної освіти, а в червні – наказ про організацію єдиної трудової школи. У галузі вищої освіти інструкція вимагала від місцевих органів народної освіти вирішити питання про створення радянських інститутів народної освіти для підготовки учителів відповідно до основних вимог української радянської школи [4, с. 11]. Таким чином педагогічні інститути з цього часу стали називатися інститутами народної освіти. Зміни стосувалися студентів перших курсів, а старшокурсники повинні були завершувати навчання за попереднім навчальним планом.

З поверненням до м.Чернігова С.І. Воробйову довелось знову вирішувати складні господарські питання. Напередодні 1920–1921 навчального року, а саме 29 липня 1920 р., на засіданні ради педагогічного інституту постало питання про помешкання для інституту, адже одного поверху в існуючому приміщенні не вистачало для навчальних потреб. Підтримали викладачів студенти, які на своїх зборах прийняли «пожелание добиваться предоставления для института отдельного помещения». Зборами студентів було також запропоновано передати навчальному закладу будівлю колишньої чоловічої гімназії або ж добиватися, щоб вся будівля, в якій вони мешкають, була передана інституту [5, арк. 38].

Звернення викладачів та студентів не було проігнороване органами місцевого самоврядування. До початку навчального року всю будівлю колишнього реального училища передали інституту для навчальних потреб. Проте розпочати навчальні заняття з вересня місяця було неможливо в зв'язку з «неудовлетворительным состоянием здания». Тому рада педагогічного інституту 4 вересня 1920 р. вирішила перенести початок навчальних занять на 1 жовтня, а у вересні провести хоча б «поверхностный ремонт» [6, арк.44].

Восени 1920 р. Чернігівський інститут був трансформований у Чернігівський інститут народної освіти. При ньому відкрите так зване основне відділення, завданням якого стало заповнити прогалини у підготовці вступників до інституту та сприяти їхньому політичному вихованню [7, арк.6]. Чернігівський інститут народної освіти в 1920-1921 навчальному році функціонував у складі трьох відділень: суспільно-гуманітарного, природничо-географічного і фізико-математичного. В освітньому

закладі існували наступні курси: основний курс, другий, третій і четвертий курси. Основне відділення було загальним для всіх спеціальностей, а починаючи з другого курсу, здійснювалась спеціалізація за трьома зазначеними напрямками [8, арк.8].

15 вересня 1920 р. педагогічна рада інституту провела вибори ректора, на яких обрали С. І. Воробйова [9, арк.52 зв.]. Цього ж дня педрада обирала і викладачів. На кафедри фізико-математичного відділення подали 21 заяву претендентів на викладацькі посади, обраними були 14 викладачів. До словесно-історичного відділення подали заяви 29 претендентів – обраними стали 24 [10, арк. 49-50].

18 вересня 1920 р. на засіданні ради інституту оголошений статут ІНО, прийнятий Радою вищих педагогічних шкіл. В ньому, зокрема, вказувалося, що на чолі кожного інституту стоїть рада, до складу якої входили усі відповідальні працівники інституту, вчителі зразкової школи, підготовчої групи і представник від губернського відділу народної освіти. Студенти обирали до ради своїх представників в кількості ¼ від наявного її складу і не мали права займати оплачуваних посад в інституті. Рада наглядала за навчальним процесом, адміністративним й господарським життям, обирала зі свого складу голову й секретаря терміном на два роки, затверджувала кошторис і діловодство, обирала педагогічний персонал, бібліотекаря і лікаря, розробляла правила прийому та відрахування студентів [11, арк.51]. Вона скликалась не менш, ніж двічі на триместр. Усі справи вирішувалися шляхом голосування. Рада організовувала ревізійну комісію і правління інституту. Головою і секретарем правління були голова і секретар ради інституту. До компетенції останньої також входили: підготовка порядку денного засідань, нагляд за господарством, своєчасним отриманням коштів, контроль за використання фінансів, майна, здійсненням зносин з урядовими інституціями. Правління повинно було контролювати виконання рішень ради, ведення господарських і адміністративних справ інституту, складання кошторису, наймання та звільнення технічних працівників. Ревізійна колегія складалась з чотирьох осіб: з представників відповідальних працівників, службовців, технічних робітників інституту та губнаросвіти [12, арк.51зв].

На цьому ж засіданні було обрано деканом словесно-історичного відділу П. Федоренка, секретарем – П. Смолічева, на природничо-географічному відділі деканом обрано Є. Горського, секретарем – В. Голубчик; на математичному відділі деканом – С. Неаполітанського, секретарем – Б. Руткевича [13, арк.53].

8 грудня 1921 р. на засіданні ради ЧІНО було розглянуто положення про вищі навчальні заклади України. На підставі останнього необхідно було створити бюро ІНО замість існуючої раніше президії. Також на розгляд ради С.Воробйов подав клопотання про звільнення його від керівництва інститутом. Рада ухвалила рішення про прийняття положення до виконання. Було організовано бюро ІНО у складі виконуючого обов'язки ректора С. Воробйова, політкомісара М. Дороновича, проректора Д. Заушкевича, декана словесно-історичного відділення П. Федоренка, декана фізико-математичного відділення Б. Руткевича, декана природничо-географічного відділення Є. Горського, завідувача підготовчого відділення факультету соціального виховання О. Поски і О. Шушківського. Прохання С. Воробйова про звільнення його від обов'язків ректора ЧІНО відхилили [14, арк.86].

Дуже складно переживав інститут зимові морози. Парове опалення не працювало і тому доводилось будувати в навчальних кімнатах металеві грубки. Разом з тим губернський відділ освіти для інституту виділив всього 10 кубічних метрів дров. Отопити аудиторії за таких умов стало просто неможливо. Температура в кімнатах була мінусовою. Тому в січні і половині лютого місяця навчання не проводилось [15, арк.32]. Це й було однією з причин того, що С. Воробйов не міг вирішити складні господарські питання і прохав раду про звільнення його від обов'язків ректора.

Чергова реорганізація у системі педагогічної освіти відбулась 4 жовтня 1921 р., коли на засіданні ради ЧІНО ухвалено рішення про організацію при інституті факультету соціального виховання (факсоцвиху) [16, арк. 80]. У Наркоматі освіти України вважали, що тільки той, «хто добре володіє педагогічними знаннями і глибоко знає психологію дитини, може бути справжнім учителем» [17, с.34]. 13 січня 1922 р. в

інституті обрано комісію, якій було доручено розробити план переходу до факсоцвиху. До складу комісії увійшли С. Воробйов, П. Федоренко, Б. Руткевич, Г. Холодний, Є. Горський, Д. Товстоліс і Д. Заушкевич [18, арк.1]. Рішенням ради Чернігівського ІНО заняття на першому курсі факсоцвиху мали розпочатись 1 вересня 1922 р. За період до 1-го вересня необхідно було здійснити підготовчу роботу – розробити навчальний план факсоцвиху, програми і розподілити навчальне навантаження між викладачами [19, арк.17].

28 лютого 1922 р. на засіданні бюро ЧІНО прийняли рішення включити до складу бюро Чернігівського ІНО ректора, політкомісара, секретаря бюро, проректора, декана факультету соцвиховання. Зберігались посади секретаря факсоцвиху і трьох секретарів факультетських комісій, вісім завідувачів кабінетами і лабораторіями, чотири лаборанти, лікаря, завідувача бібліотекою і двох його помічників, завідувача політичною читальнею, наглядача будівлі та чотирьох служителів [20, арк.9].

З переходом до нового штату скорочувались посади завідувачів відділеннями: словесно-історичного, фізико-математичного, природничо-географічного і підготовчого [21, арк. 9 зв.]. Основне відділення ліквідоване і перетворене у підготовче відділення до вступу на перший курс факультету соціального виховання [22, с.13]. Завідувачем профосу було призначено викладача П. Федоренка, секретарем профосу Б. Руткевича, секретарем факсоцвиху О. Шушківського. Секретарями факультетських комісій призначені: В. Голубчик – природничо-географічного, Б.Буткевич – фізико-математичного, О. Поска – словесно-історичного [23, арк.9 зв.].

У зв'язку зі змінами навчальних планів з 1 вересня 1923р. відбулось значне скорочення викладачів. Викладачів Б. Шевельова, І. Красовського, А. Васера звільнено за відсутності дисциплін, які вони викладали, в нових навчальних планах. Б. Роскошного скоротили з огляду на те, що всі соціально-економічні дисципліни мали «бути об'єднані в руках партійного лектора т. Щербакова». О. Шульц звільнявся від викладання німецької мови, оскільки не мав «відповідного освітнього цензу». Е. Васер та С. Дрождін скорочені через «недбале відношення до своїх обов'язків». Взагалі було звільнено 8 викладачів та 3 лаборантів [24, арк.3].

Чернігівський ІНО у 1922–1923 навчальному році проводив заняття за навчальним планом факсоцвиху перехідного типу «С» зі спеціалізацією з 2-го року навчання. Існував один факультет соціального виховання з трирічним терміном навчання. На першому курсі навчання здійснювалось за універсальною програмою, а починаючи з другого курсу (IV триместру), окрім обов'язкових соціально-виховних предметів, які становили приблизно 40% усіх предметів, студенти мали змогу обирати собі спеціалізацію, відповідно до своїх уподобань: словесно-історичну, природничо-географічну або фізико-математичну [25, арк.83].

У 1923–1924 рр. у ЧІНО почав втілюватись навчальний план факсоцвиху типу «Б», адже для впровадження в життя факсоцвиху типу «А» потрібна наявність великої кількості викладачів високої кваліфікації. Спеціалізація відбувалася тільки на останньому році навчання [26, арк.1]. Загалом же, організовуючи факсоцвих типу «Б», керівництво Чернігівським ІНО ставило собі за мету не лише підготовити викладачів з окремого комплексу однорідних дисциплін, але також проводило підготовку педагогічних працівників з організації виховання дитячого колективу як у трудових школах, так і у дитячих будинках. Керівництво ІНО вважало, що факсоцвих типу «Б», зорієнтований головним чином на школу, може з успіхом готувати і працівників дитячих будинків. У 1924–1925 навчальному році ЧІНО продовжив роботу як факсоцвих типу «А», вже без спеціалізації [27, арк.1]. Навчальні дисципліни, які викладалися на той час в ЧІНО, були поділені на три цикли: соціально-економічний, соціального виховання і виробничий [28, арк.21].

С. І. Воробйову як директору навчального закладу, крім щорічних реорганізацій, довелось проводити радянський етап українізації інституту. Адже, як нам відомо, перший її етап розпочався ще у вересні 1917 р. Питання українізації ЧІНО особливо гостро постало в 1923–1924 навчальному році. У протоколі засідання правління і бюро ЧІНО з приводу цього зазначалося, що українізації вимагав увесь хід радянського

будівництва в Україні. Українська мова ставала могутнім знаряддям комуністичної освіти робітничо-селянських мас України [29, арк.3].

Комісія з українізації ІНО розробила відповідний план. Він затверджений правлінням інституту й надісланий до Наркомату освіти [30, арк.129]. Для кожного вищого навчального закладу було встановлено термін «цілковитої українізації» [31, с.165]. Згідно з планом Головпрофосу, українізація Чернігівського ІНО мала завершитись у 1925–1926 н. р. Проте остаточний термін її запровадження відклали на початок 1926–1927 академічного року [32, арк.129]. Але і даний термін не було дотримано.

У період управління інститутом С. І. Воробйовим поряд з традиційними лекціями проводилися семінарські, практичні та лабораторні заняття. Крім того, студенти виконували письмові роботи – твори і реферати з педагогіки, історії і філософських дисциплін. Практичні завдання студенти виконували переважно на природничо-географічному і фізико-математичному відділеннях. Лекційний метод переважав на словесно-історичному відділенні, а з суспільно-гуманітарних дисциплін студенти писали реферати.

Однією з важливих складових діяльності інституту була педагогічна спрямованість. З 1920 р. починає формуватися цикл педагогічних дисциплін у педвузах Радянської України. У 1921 р. вони увійшли до першого навчального плану для педагогічних вузів. Попри спроби створити єдиний план загально-педагогічної підготовки, остання й далі характеризувалась багатопредметністю й спрямованістю на підготовку педагогів широкого профіля. Зміст її постійно вдосконалювали, вводили предмети, що згодом лягли в основу курсу «Основи педагогічної майстерності» [33, с.148].

Для проведення педпрактики за педвузами були закріплені трудові школи. У 1921 році студенти IV курсу Чернігівського ІНО усіх відділень відвідували уроки в дослідній трудовій школі при інституті. Вони складали звіти про відвідані ними уроки, готували конспекти пробних уроків, розробляли методичний матеріал, проводили самостійні пробні уроки з російської та української мов, історії, природознавства, географії, математики і фізики [34, арк.89].

У цей час відбувається становлення двох основних форм педпрактики: пасивної – вивчення дитячих установ, спостереження за педагогічним процесом у школі та активної – засвоєння методик окремих предметів й використання їх на практиці. Студенти мали провести пробні і показові уроки та брати участь у виховній роботі як класні керівники та вихователі. Педвузи отримували від Наркомату освіти різноманітні інструкції з організації педпрактики. Вони передбачали вивчення трьох тем: 1) внутрішньої організації дитячих закладів; 2) праці, відпочинку, розваг; 3) зв'язку дитячих закладів з навколишнім життям. Значна увага приділялася експериментальному обстеженню дітей, антропометричним вимірам у рамках курсу «Педологія» [35, с.107].

Бібліотека ЧІНО займала три кімнати. На той час у ній налічувалось 20000 томів книг. Частина книжок, необхідних для семінарських занять із соціального виховання, марксознавства, історії України, історії культури та інших дисциплін, розміщувалася в особливій кімнаті, відведеній для цієї роботи. Книги, виділені для семінарських занять, а також ілюстровані видання, словники, довідники можна було використовувати лише у приміщенні бібліотеки [36, арк.62].

У першій половині 20-х років діяльність інститутів народної освіти проходила у тяжких умовах: незадовільною була навчально-матеріальна база, не вистачало кваліфікованих викладачів, підручників, навчальних посібників, гуртожитків, їдалень. Тому Наркомос проводив скорочення та об'єднання деяких інститутів. Припинив свою діяльність у 1923 році Глухівський ІНО [37, с.62]. Усе його навчальне обладнання передавалося для зміцнення Чернігівського та Ніжинського ІНО. Студентів ліквідованого Глухівського інституту перевели до Чернігівського та Ніжинського ІНО.

Радянська система освіти у 20-ті рр. передбачала створення нової системи підготовки і перепідготовки педагогічних і науково-педагогічних працівників. На

початку 20-х рр. кадровий корпус установ професійної освіти формувався шляхом залучення викладачів «старої школи». З метою оновлення професорсько-викладацького складу вузів України Раднарком УСРР 18 травня 1919 р. прийняв декрет «Про деякі зміни в складі устрою державних учбових закладів УСРР» [38, с.49].

До прийняття нового положення про вищі школи України Рада Народних Комісарів вирішила:

1. Усі іспити на одержання наукового ступеня скасувати.

2. Усі наукові ступені й звання, а також усі пов'язані із цими ступенями переваги й права скасувати. Членів кафедр заміщувати за конкурсом, а кандидатами на посади можуть бути всі громадяни республіки.

3. Усі особи, які ведуть викладання у вищих навчальних закладах, носять загальну назву викладачів, усі інші назви були скасовані [39, с.125].

Діяв вищезгаданий декрет аж до 13 січня 1934р., коли вчені ступені й звання були введені в СРСР за рішенням РНК СРСР «Про учені ступені та звання» [40, с.126].

Питання щодо покращення якісного складу лекторів Чернігівського інституту виникло у студентському середовищі ще в серпні 1920 р. Рада студентів підготувала заяву до ради педагогічного інституту з проханням відрядити до міст Києва і Харкова представників рад інституту і студентства з метою «привлечения в институт лекторських сил». Бажано було запросити викладачів вищої кваліфікації. 12 серпня 1920 р. рада інституту вирішила відрядити обраного радою студентів О.Захаренка до Києва і Харкова, викладача Н. Чиркова до Києва та С. Воробйова до Харкова з метою оповіщення «лекторських сил» цих міст про конкурс на викладацькі посади, що мав відбутись у вересні 1920 р. [41, арк.42-43].

Проте дані поїздки не дали бажаних результатів. Згоди на переїзд ніхто не давав. Погоджувались лише на тимчасовий переїзд (2-3 місяці) за умов «забезпечення квартирою, столом і платнею» [42, арк.53].

Академічне навантаження викладачів на той час складалось із різних видів робіт. Так, наприклад, у С. І. Воробйова тижневе навантаження було 36 годин, з них – 12 год. – лекційних, 3 год. – робота у педагогічній раді, 18 год. – робота у засіданнях президії інституту та 3 год. – робота у методичній конференції. У викладачів, крім годин за проведення навчальних занять, враховувались також години за «технічну підготовку до уроків», за завідування лабораторією чи кабінетом, за проведення контрольних робіт, за участь у засіданнях комісій і навіть за участь у роботі хору [43, арк.4].

За партійним складом майже всі викладачі були безпартійними. Так, на 1 липня 1922 р. з 38 штатних і викладачів, які працювали за сумісництвом, лише двоє мали партійні квитки. Це подружжя Еміля та Амолії Васерів, які мали французьке громадянство і були членами французької республіканської партії [44, арк.103–107]. З введенням інституту політкомісарів з'явилось і представництво у викладацькому складі представників КП(б)У.

У 1924 р. сталися зміни у керівництві інституту. За постановою Головпрофосвіти Наркомосу С.Воробйова було звільнено з посади ректора. На його місце було призначено В.Щербакова, який з вересня 1923 р. працював викладачем історичного матеріалізму та політкомісаром ЧІНО.

У подальшому Сергій Іванович продовжував працювати в інституті на різних посадах: завідувача кафедри, завідувача навчальною частиною, декана факультету соціального виховання. З початком Великої Вітчизняної війни йому було доручено займатись евакуацією архівних документів інституту. Всіх викладачів і співробітників було звільнено з роботи, значну частину чоловіків-викладачів та студентів мобілізували до армії. У приміщенні інституту (колишнє приміщення духовної семінарії) з перших днів війни розгорнуто військовий шпиталь, а сам навчальний заклад перебазувався до колишнього приміщення реального училища по вул. К. Маркса, 5, де впродовж кількох днів йшла підготовка архіву до евакуації. Основну частину документів та канцелярію було перевезено до клубу первинної обробки шерсті. Проте через нестачу вагонів їх так і не вивезли до Бухари.

За спогадами доньки Сергія Івановича, 23 серпня 1941 р. Чернігів зазнав значного

бомбардування, місто запалало з усіх боків. Навчальний корпус, житлові будинки викладачів та співробітників, що знаходились на території інституту, були знищені. В одному із флігелів, що знаходився на території колишнього семінарського саду, мешкала сім'я Воробйових. Під час бомбардування Сергія Івановича вдома не було, в будинку залишались дружина і дві жінки-родички. Вони встигли сховатись у бомбосховищі. Ворожий снаряд влучив у самісінький будинок, на місці якого утворилась вирва. Жінок від побаченого охопила паніка і вони, не дочекавшись Сергія Івановича, вирішити терміново виїхати з Чернігова. Коли С. І. Воробйов повернувся додому, то побачив замість будинку велику яму. Він зрозумів, що в нього немає ні домівки, ні сім'ї і залишив Чернігів з впевненістю, що його родини серед живих немає. Та якою ж була радість, коли рідні його знайшли у м. Бухарі.

В евакуації у м. Бухарі він продовжував викладати російську мову і літературу, перебуваючи на посаді старшого викладача у місцевому педагогічному інституті. Давалося взнаки пережите, часто турбувало серце. Помер Сергій Іванович від серцевого нападу у м. Бухарі 27 лютого 1942 р., де і похований. Газета «Красная Бухара» 6 березня 1942 р. опублікувала некролог. У ньому говорилось, що протягом тридцяти років С. І. Воробйов працював на освітянському фронті, навчаючи і виховуючи тисячі людей. Працюючи в педвузах СРСР більше двадцяти років, С. І. Воробйов брав активну участь у підготовці багатьох сотень радянських учителів. Як висококваліфікований спеціаліст, чесно і добросовісно працював над підготовкою педагогічних кадрів, слугуючи сам зразком чуйного і відданого справі педагога.

Таким чином на долю керівника інституту С. І. Воробйова випали складні реформи педагогічної освіти перших років радянської влади. Не завжди розуміючи причини непродуманих, частих змін в освітянській політиці, незначне матеріальне забезпечення навчальних закладів, часті непорозуміння з органами місцевого самоврядування у вирішенні господарських питань приводили до бажання С. І. Воробйова залишити керівну посаду й працювати викладачем інституту. Проте на всіх посадах, де довелось працювати Сергію Івановичу протягом 25 років у Чернігівському педвузі, він професійно виконував свої обов'язки й заслужив авторитет і повагу в своїх колег і студентів.

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 12, спр. 1314, 8 арк.

2. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Чернігівська область. – К.: Знання України, 2012. – 419 с.

3. Держархів Чернігівської обл, ф. Р-608, оп.1, спр. 70, 104 арк.

4. Півстоліття невтомної праці: Нарис історії Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1966.– 100 с.

5. Держархів Чернігівської обл, ф. Р-608, оп.1, спр.78, 88 арк.

6. Там само.

7. Там само, спр. 106, 87 арк.

8. Там само.

9. Там само, спр. 78, 88 арк.

10. Там само.

11. Там само.

12. Там само.

13. Там само.

14. Там само.

15. Там само, спр. 106.

16. Там само, спр. 78.

17. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта України: історія, досвід, уроки (1917 – 1985 рр.). – К., 1992.– 196 с.

18. Держархів Чернігівської обл, ф. Р-608, оп.1, спр. 105, 20 арк.

19. Там само.

20. Там само.

21. Там само.
22. Півстоліття невтомної праці: Нарис історії Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1966.– 100 с.
23. Держархів Чернігівської обл, ф. Р-608, оп.1, спр. 105, 20 арк.
24. Там само.
25. Там само, спр. 125, 187 арк.
26. Там само, спр. 412, 30 арк.
27. Там само
28. Там само, спр. 166, арк.
29. Там само, спр. 175, 65 арк.
30. Там само, спр. 165, арк.
31. Майборода С.В. Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917 – 1959 рр.). – К., 2000
32. Держархів Чернігівської обл, ф. Р-608, оп 1, спр.165, арк.
33. Дем'яненко Н.М. Загальнопедагогічна підготовка вчителів у вищих закладах освіти України в XIX – поч. XX ст. // Педагогіка і психологія. – 1998. – №4. – С. 148
34. Держархів Чернігівської обл, ф. Р-608, оп 1, спр.125, 187 арк.
35. Дем'яненко Н.М. Педагогічна практика в педвузах України 20-х років // Педагогіка і психологія. – 1995. – №2. – С. 107.
36. Держархів Чернігівської обл, спр. 125, 187 арк.
37. Майборода В.К. Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УРСР (1917 – 1941 рр.) // Український історичний журнал. – 1990. – №11.
38. Вища школа Української РСР за 50 років. В двох частинах (1917 – 1967 рр.). Ч. І (1917- 1945 рр.) – К., 1967.
39. Майборода С.В. Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917 – 1959 рр.). – К., 2000.
40. Там само.
41. Держархів Чернігівської обл, ф. Р-608, оп 1, спр.78, 88 арк.
42. Там само.
43. Там само, спр. 70, 104 арк.
44. Там само, спр. 108, 135 арк.

В статье речь идет о начальном этапе советского реформирования педагогического образования в г.Чернигове и роли в этом процесе руководителя Черниговского института народного образования С. И. Воробйова.

Ключевые слова: С. И. Воробйов, ректор, Черниговский институт народного образования, социальное воспитание, учебные планы.

The article deals with the initial stage of a Soviet reforming of a teaching education in Chernihiv and a role of Serhiy Vorobyov, the head of Chernihiv Institute of Public Education, in this process.

Keywords: Serhiy Vorobyov, principal, Chernihiv Institute of Public Education, social upbringing, curricula.

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

УДК 94(477)

Юрій Мицик, Інна Тарасенко

●

З ОПИСУ БАТУРИНСЬКОЇ СОТНІ О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО

У даній статті ми продовжуємо публікацію твору (в перекладі українською) Олександра Матвійовича Лазаревського (1834-1902) «Опис Старої Малоросії» («Описание Старой Малороссии»), а саме т. 2 («Опис Ніжинського полку»). Про значення цього твору в українській історіографії, про сильні і слабкі місця Лазаревського – історика нами писалося в передмовах до попередніх публікацій (1) і тому не будемо на цьому зупинятися. Тут пропонуємо другу половину опису Батуринської сотні Ніжинського полку. Перша половина опису цієї сотні, де міститься опис самого Батурина і характеризуються його сотники, ще потребує грунтовнішого доопрацювання, а опис Свято-Микільського Крупицького монастиря вже подавався нами. У другій же половині вміщено описи сіл Обмачева, Тростянки, Митченків, Пальчиків, Красного, Мельні, Ксендзівки, Атюш, які становлять не менший інтерес для краєзнавців. Тому наводимо цю другу половину повністю і завершуємо там, де починається опис наступної (Новомлинської) сотні. Цитати з джерел, насамперед гетьманських універсалів, ми порівняли з оригінальними текстами, які дещо різняться від наведених Лазаревським, і тому подали їх так, як вони звучать в оригіналах. З прикрістю доводиться зайвий раз переконатися у тому, що Лазаревський, при всій повазі до нього як українофіла, залишався малоросом і тому скептично ставився до державницьких змагань українських гетьманів, у першу чергу Івана Мазепи, тенденційно ставився до православної церкви, при цьому інколи не спинявся перед перекрученням джерел й однобічною їх подачею. Так, нижче він наводить фрагмент універсалу Мазепи від 24 (14) березня 1708 р. і твердить, що Мазепа **відняв** село Обмачів від монастиря. Між тим універсал свідчить про протилежне. Мазепа **повертав** монастиреві це село за винятком 15 душ «посполитих», тобто селян, потрібних для тамтешнього гетьманського двору.

Насамкінець відзначимо, що при перекладі твору українською ми залишали в оригінальному звучанні цитовані Лазаревським свідчення джерел, писаних тогочасною українською мовою. Щоправда, у такому разі пропускались тверді знаки, літера «ять» замінювалась на «і», а «іжиця» на «и». У цитатах з російських джерел «ять» замінювалася на «е». Для зручності посилання ми пронумерували їх від першого до 12-го. Датування збережено за старим стилем, лише в окремих випадках проставлено паралельне датування (за старим і новим стилями). Скорочення, яких безліч у творі Лазаревського, розшифровані нами. Для зручності ми позначили також сторінки твору Лазаревського, які містилися в оригінальному виданні, і обмежилися максимально лаконічним коментарем.

1) о. Ю. Мицик. Призабута історико-краєзнавча спадщина // Краєзнавство.– 2008. – Ч. 1-4. – С. 61-70. *) Мицик Ю., Тарасенко І. Початок опису Ніжинського

© Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук.
© Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук (м. Київ).

полку у класичному творі О. М. Лазаревського //Ніжинська старовина. – 2014. – Вип. 17 (20). – С . 86-94; протоієрей Юрій Мицик. Описи монастирів Сіверщини у класичному творі О. М. Лазаревського// Православний вісник Київського Патріархату. – 2013. – № 9. – С. 45-48; 2013. – № 11. – С. 53-55 та деяких інших виданнях.

* * *

//**(с. 273)[…]с. Обмачів**, знаходиться на р. Сейм посеред луків, тобто низин, міг виникнути раніше інших поселень Батуринської сотні. Назва села вказує на зв'язок його населення із водою у час заселення, можливо, як рибалки. Перша згадка про Обмачів з'являється у актах Оссолінського 1636 р. (с. 268). За описом 1654 р. у Обмачеві знаходилась церква Різдва Богородиці, козаків – 86 і «міщан» - 94 домогосподарства. Після вигнання поляків монахи Крупицького монастиря поспіхом випрохали універсали на підтвердження всього того, що надав їм у володіння Оссолінський, сюди включили й Обмачів, про який чітко зазначається лише в універсалі Виговського 1658 р. (с. 269). Після цього, Обмачів згадується у всіх гетьманських універсалах на підтвердження володіння до Самойловича включно. Але Мазепа це село відняв у монастиря, коли надумав влаштувати у Обмачеві найближче гетьманське господарство, для чого створив у ньому свій хутір або «палац». Про це // **(С. 274)** згадується в універсалі, написаному 14 березня 1708 р., на поході («в обозі от Хвастова»), на ім'я тодішнього ігумена Гедеона Одорського: «міючи ку той святой обители особливую нашу горливость и респекта, приворочаем до оной в первобытную поссесию, в зуполное и вічистое владіние тое село Обмочев, (якое до тых час в несовершенной монастирской владзи, для певних причин, зоставало), з всіми обще добрами и угодиями, здавна и тепер до оного належачими, позволяючи высоце в Богу превелебнійшому господину его милости отцу Гедеону Одорскому, архимандриті тамошнему... волне и свободне... тым селом Обмочевом владіти... А поневаж в том же селі Обмочеві двор наш знайдуется, котрий без людей не может там быти, прето, для послуг и всяких потреб, отділяем от Обмочева села пятнадцять человіка посполитих до того нашого двора, до которых так милость отец архимандрит..., яко и войт обмочувский, не повинни будут ни в чом втручатись...».

Заснований Мазепою хутір у Обмачеві продовжував існувати і за Скоропадського. Цей хутір після розорення Батурина став центром усіх гетьманських володінь, що знаходились у межах Батуринської сотні [1]. До зазначеного хутора належало і село Обмачів, про населення якого опис 1726 р. говорить наступне: козаків Батуринської сотні (або – «служилых козаков») – 37 дворів; тяглых пахатных мужиков – 11 дворів, а в них коней п'ятеро, волів тринадцять; у рік податків з них береться – з коня по 20 коп. і по осьмині вівса; за пару волів так само, по копійці з кожної курки; непахатных – 6 дворів, у них четверо коней, два воли, податок які вони сплачують це: з коня по 20 коп, з вола – по 10 коп, а замість курки з кожного двору по копійці; непахатных, люзных – 16 дворів, податок що сплачують в рік по 10 коп. з двору, а замість курки з кожного двору по одній копійці, неплатные – 12 домогосподарств (війт, два бондаря, титар, шість «рибалок» й два «на посилках»); палубщики, які були у зрадника Мазепи й у покійного гетьмана Скоропадського в службі, куди гетьмани поїдуть, за ними возили гетьманські екіпажі замість // **(С. 275)** візника – жодних податків не сплачували, – їх 48 чоловік; у зрадника Мазепи і у гетьмана Скоропадського були вовкогони, які для гетьманів ловили вовків та іншу звірину, податків не сплачували – 21 чол. У тому ж селі Обмачеві давніх кріпаків Крупицького монастиря – 43 чол.,» крім того 21 особа, про яких сказано наступне: «подданные ж бывали до дворца Мазепина, а пред изменою он, Мазепа, надал Крупицкому монастырю, и, по измене Мазепиной, те подданые от монастиря отходили, а в 1714 г. покойный гетман Скоропадский определил их к тому ж монастирю». Таким чином, за описом 1726 р. у Обмачеві було: козаків – 37 дворів; селян гетьманських – 114 дворів й монастирських – 64 двори. Якщо з кількості гетьманських селян виключити 48 дворів палубничих й 21 вовкогонів, що були найняті з козаків, то залишається 45 дворів, кількість, яка значно переважає ту, яка вказана в універсалі 1708 р. – 15 дворів. З цього варто зробити наступний висновок, що селян-

ське населення Обмачева значно збільшилося по 1708 р., це, скоріш за все, пов'язано з занепадом Батурина після його розорення. Частина обмачівських козаків, які були найняті до палубничих й вовкогонів, під час перепису 1723 р., повертаються «под сотню», але коли Батурин було віддано Меншикову, ці козаки знову були приписані до «дворца» в Обмачеві. Згодом, коли Апостол став гетьманом, до нього звернулись 22 господарі з проханням повернути їх до козаків. Після надання підтвердження ними свого козацького статусу, їхнє прохання було задовільнено 1728 р [2]. Решта палубничих забажала повернутись до козаків вже по смерті Апостола, 1734 р. вони писали тодішньому правителю Малоросії, князю Шаховському: «с // **(С. 276)** прошлих давних літ, діды и отцы нас, також мы сами, иміючи жителство в с. Обмочеві, служовали за бывших гетманов при домі гетманском, а не под сотнею Батуринскою, и до походов и во всякие посилки при обозі гетманском отбували должность свою, іздячи на палубах, за якую службу нашу, кромі едной дачи на консистентов, до сотенних тяглостей и других шарварков и посилок нас не займано й не притягано; в якой должности знайдовались мы, нижайшие, по смерть ясневелможного пана гетмана Апостола...». Потім палубничі просили повернути їх «под сотню», їх прохання було задоволено. **Кз. А.** ґрунтових 50 дворів, убогих 29 дворів, підсусідків козацьких – 7 хат. **Б.** 90 дворів, 137 хат. **Кр. А.** «описных», ґрунтових 23 двори; убогих 6 дворів; Крупицького монастиря ґрунтових 7 дворів, убогих 19 дворів; підсусідків монастирських – 9 хат. **Б.** К. Гр. Розумовського 72 дворів, 94 хати і Крупицького монастиря – 41 двір, 45 хат.

С. Тростянка, на р. Доч знаходиться на місці давнього городища яке знову було заселене, здається, не раніше першої половини XVII ст. За описом 1654 р., має назву «старосветским городищем» [3]. Назва Тростянка була дана згаданому поселенню тільки після 1654 р., а до того село, маючи вже церкву, все ще звалося городищем [4]. Можливо, що поселення, на городищі з якого виникла Тростянка, існувало вже у XII ст., так само як і Бахмач, Сиволож та ін., розташована Тростянки на північному березі Дочі й захист його з півдня болотами може слугувати свідченням про давність цього поселення... За свідченням генерального слідства, за Самойловича Тростянка належала до «Батуринського замку»; Мазепа віддав її сердюцькому полковнику Чечелю, після зради якого вона за універсалом Скоропадського перейшла до вдови компанійського полковника Пашковського, скоріш за все, як заміна Ромашкова (Описание Старой Малороссии, I, с. 232); від неї село перейшло до зятя Пашковської, бунчукового товариша Павла Раковича пізніше до Журахівських. З усіх цих власників найвідомішим є Чечель, один із найбільш наближених осіб до Мазепи. Він походив, скоріш за все, з Поділля, де отримав польську освіту, так // **(С. 277)** в Батурині на руських актах він підписувався по-польськи [5]. **Кз. А**. грунтовних 18 дворів, убогих 31 двір й підсусідків козацьких 5 хат. **Б**. 89 дворів, 151 хата. **Кр. А**. бунчукового товариша Павла Раковича, ґрунтових 4 двори, убогих 9 дворів й підсусідків 3 хати. **Б**. бунчукового товариша Жураківського 7 дворів, 9 хат й різних власників 6 дворів, 6 хат.

С. Пальчики, на р. Доч, у описі 1654 р. не згадується, хоча за універсалом 1676 р. це село затверджено за Кербутівським монастирем, як таке, що дане йому у володіння «прошлыми гетманами». Можна зробити висновок, що Пальчики виникли близько середини XVII ст., можливо як поселення сусіднього села Городища. **Кз. А.** ґрунтових 15 дворів, убогих 25 дворів, підсусідків козацьких 19 хат**. Б.** 103 дворів, 122 хати. **Кр. А.** Кербутівського монастиря ґрунтових 11 дворів, убогих 14 дворів. **Б.** того ж монастиря 26 дворів, 31 хата, різних власників 5 дворів, 6 хат, підсусідків різночинських – 15 дворів, 20 хат.

С. Митченки, на р. Тютча, скоріш за все, заселене одночасно з Батурином. За описом 1654 р. тут є «церков деревяная во имя Покровы пресвятой Богородицы», жителів: козаків – 155 й «міщан» – 187. До 1709 р. село вносило податок до батуринської ратуші, зокрема селяни сплачували: з коня – 2 гривні, вола – 1 гривню і по 5 четвериків московських вівса. Окрім того, майстри цього села («кузнецы и слюсари, плотники и кравци») «делали на батуринський запас всякие свого ремесла работы, а окладу никакого с них не было». За універсалом від 2 березня 1709 р. (у

Прилуках) Митченки були надані Скоропадським Чарнишу – «ознаймуем, иж пан Иван Чарниш, знатный войсковый товариш, понесши, под час руины батуринской, в добрах и хуторах своих, около // **(С. 278)** Батурина будучих, разорение, просил нас для подпоможеня своих шкод и убытков, о надане с Митченок; мы теди тому его прошению давши у себе містце... тое с. Митченки ему, п. Чарнишеви, в подданское владіние надаем...». Звичайно, «шкоды й убытки», які були в канцеляриста Чарниша не такі значні, щоб він мав би право отримати у власність як нагороду більше й давніше село, до того ж під самим Батурином, але у цей час, як здається, він був заручений із пасербицею гетьмана Явдохою Голубівною, й близьке родичання з Скоропадським надало можливість спритному прислужникові Мазепи (його колишньому «батуринському господарю») випрохати у нового гетьмана таку значну подачку... Пізніше, 1718 р., Чарниш виклопотав на Митченки й царську грамоту. Чарниш стає найтяжчим державцем для своїх «підданих», з яких він стягував тяжкі податки. Окрім цього, користаючись своїм становищем (особливо, після того, як став генеральним суддею), за будь-яких обставин прагнув вичавити із селян ще дещо. Прикладом такого ставлення Чарниша до своїх селян може бути розповідь старости села Пискуненка, який 1722 р. жалівся Полуботку: «невинно «турбует» меня вельможный пан генералный судья по слідующему случаю: когда я служил у него в Митченках старостою, прислал он, раз из Глухова свій приказ чтобы я гайворонского козака Куценка велел «забить в колодку», а скот его (2 коровы и 11 овец) отослать в гайворонский хутор п. Чарниша. Приказ этот был мною исполнен. Потом, когда, раз, п. Чарниш приехал в Гайворонский свой хутор – посмотреть на скот, то при этом был там и я, и, пользуясь случаем, сказал Куценку, чтобы он просил «пана» о возвращении забранного у него скота. Но когда Куценко стал просить, то пан его прогнал и ничего не возвратил; а тепер приказал Куценку подать на меня, в коллегию чолобитную, чтобы я вознаградил его за взятый скот... Но у меня незачто и хлеба купить, потому что он же «пан» и у меня забрал всю «мизерную субстанцію», т. е. одежду, сундуков два, скот, лошади, овцы, свинки, котел винокуренный, пчолы и наконец – мой дворик... За четыре года своей службы, я все «прослужил»... Писар скарги Пискуненка, скоріш за все досвідчений в їх написанні, закінчує її так: «помилосердуй, вельможный добродію, над нами сиротами! – где нам на его суда искать?»[6]. Після передачі батуринської волості // **(С. 279)** Меншикову у 1726 р., частина селян с. Митченки також була приписана до цієї волості, можливо це були підсусідки з козаків, на яких, як вважали, Чарниш не мав права. Згодом, ці селяни були «отписаны были на ея императорское величество». Чарниш, як відомо, помер у Москві у вигнанні. († 1728 р.). Після його смерті, митченські селяни спробували звільнитися від влади наступника Чарниша, але вдова останнього виклопотала у Апостола (у травні 1729 р.) такий універсал: «тебі, войту митченскому, с посполитими, сим нашем объявляем универсалом, иж прекладала нам жалостне пани Евдокия Иванова Чарнишева, вдовствующая судиина енералная, что вы, взявши пред себе ніякусь легкомислность, подданнического ей не чините послушенства (и) в том просила нашого разсмотрения. Теди вам грозно и пилно приказуем, абысте оной паней Чарнишовой в кошеню сіна, в ораню поля и в прочих обикновенных работах, также в отбуваню подвод в далекие посылки, чинили всякое послушенство, не показуючи жадного огурства и противности. А если бы вы міли быть в том ослушны, то за повторною от еи на вас жалобою, прислана будет на вас экзекуция, и повторе рейментарско упоминаем». При поділі спадку Чарниша між його дітьми від двох дружин[7]. Митченки потрапили у володіння дітей від другого шлюбу. Від першої дружини Чарниш мав двох синів – Івана і Петра, останній з них помер бездітним одразу по смерті батька. Від другої дружини Чарниш мав трьох синів й трьох дочок, з них двоє синів і дві дочки померли раніше за свою матір. Син Яків й дочка Анна пережили матір, яка померла 1743 р. Таким чином, Митченки потрапили у власність до Якова Чарниша, який був одружений з Мартою Степанівною Ширай. Усі діти від Івана Чарниша й другої дружини вмерли, скоріш за все, від вродженої слабкості. Так само, слабким був і його син Яків, який теж недовго прожив. У своєму «тестаменті», що писаний був ним незадовго до смерті († 28 грудня 1745 р.), Яків Чарниш

написав наступне: «понеже Создатель мой даровал мні, скаліченем ноги моея, немалую болізнь, которою я от 1744 г., от августа місяця, по місяць декабр сего 1745 г., был одержим, а декабря місяця не ощущая здоровья, и не уповая болше жить, но еще и в болшой чехотной от кашлю болізни будучи», заповів: тіло «погребсти» в містечку Кролевці, «близ костей покойной матки и учинить надлежащее намяновение жені моей Марфі Шираевні». Грошей //(**С. 280**) він не заповів («в чем вість Христос Бог»), бо всі, які були: «за аккуроване мене и за лічбу скаліченной ноги издержаны». Потім нерухоме майно заповів дружині із такою обмовкою: «понеже по исчислению моему, з женою моею, явилось тое, что уже тому назад місяцей исчетире, как оная жена моя от мене стала обремененна, для того всім добрам, по природному наслідию на мене спадаючим, (зверх записом от мене жені моей определенних) буть за нею-ж, женою моею, Марфою Шираевною и за наслідиєм от мене понесшим, а ею родячимся, вічно; ежели ж бы тое наше наслідие, по волі Божией, умерло, то самой жені моей ними добрами, (не щитая в то число, что ей записом от мене определено) если она пребудет во удовстві, владіт без препятствия, так как о удовствующих женах по правам малороссийским дозволено; если ж би иміла посягнуть замуж, то оние добра должни спасти во владіние ближнему моему родственнику, а он должен жені моей то наградит, что она из свого іменія на поминовение души моей истеряет». Народжена по смерті Якова Чарниша дитина була донька Ганна, яка пізніше вийшла заміж за Григорія Григоровича Фридрикевича, онука пасинка Мазепи – Христофора Самойловича Фридрикевича [8]. Маєтками, що зосталися після Якова Чарниша, розпоряджалась його удова, хоча вона досить швидко вдруге вийшла заміж – за вдівця генерального підскарбія Михайла Скоропадського. Внаслідок чого удова Якова Чарниша ледве не втратила назавжди Митченків. Сталося це наступним чином: коли 1760 р. Розумовському було пожалувана Батуринська та інші волості, то для передачі цієї власності гетьману сенатом були призначені двоє «отдатчика» – полковник Шишкін й підполковник Семенов. Доводячи до відома про це усю Батуринську волость, вони включили до неї й с. Митченки на тих підставах, що це село: «за преждебывших гетманов и за гетмана Скоропадского // (**С. 281**) принадлежал до ратуши Батуринской» і, хоча жалування зазначеного села генеральному судді Чарнишу й представлена грамота, але ця грамота «с иностранной коллегии данная, собственною его императорского величества рукою не подписана». Про це своє рішення «отдатчики» повідомили удову Якова Чарниша, «дабы она впредь реченным селом Митченками не владіла и во владінии оним селом его ясновельможности никакого препятствия не чинила...». Це повідомлення дуже вразило матір малолітньої Чарнишівни, оскільки зазначена грамота, надана 1718 р, на Митченки, була справжньою царською грамотою, яка була підписана не царем, а державним канцлером Головкіним, оскільки всі такі грамоти на володіння у Малоросії при Петрі завжди підписував той самий Головкін. При отриманні листа від «от датчиків», Марфа Степанівна одразу подала до сенату прохання, у якому вказувала на свавілля Шишкіна і Семенова й прохала повернути Митченки. Вона померла 1764 року так і не дочекавшись остаточного рішення її справи. Залишившись сиротою, Ганна Чарнишевна була віддана під опіку її рідної тітки Анастасії Степанівни Судієнко, яка разом із власним молодшим сином спробувала скористатись молодістю та недосвідченістю Ганни – довго переконувала продати їй один з кращих хуторів Чарниша. Незважаючи на те, що переконання тітки часто переходили у вимагання й погрози («бранили ея безперемінно, устрашая, что она всеми людми будет проклятою признанна, ести не сохранит матернего, якобы в продажи им Судьенком, хутора приказания»), Чарнишевна стійко відкидала намагання тітки й поспішила вийти заміж за Фридрикевича, котрий у той час знаходився на посаді менського підкоморія[9], у якого, скоріш за все, вона намічена нареченою. Фридрикевич був відомий вже у той час як ділок, тому й саме одруження було корисне для осиротілої спадкоємиці багатих маєтностей. Завдяки чоловіку, Митченки у 1769 р. нарешті повертаються у власність Ганни Яківни, проте, того ж року вона «уступила во вічное и потиственное владіние Ивану Степановичу Леонтовичу» «отдалив от тіх іменій родственников своих – близких и далеких». Невідомо, чому

так вчинила Ганна Яківна, але, оскільки дітей вона не мала, а Леонтович був рідний //**(С. 282)** брат по матері її чоловіка, можна припустити, що ця дарча є вигадкою самого Фридрикевича, оскільки, можливо, він соромився переписати його на своє ім'я безпосередньо у дружини... Невдовзі, після видання акта Івану Леоновичу Ганна Фридрикевич померла, а маєтностями продовжував володіти Леонтович аж до своєї смерті, після його смерті володіння Чарниша переходять у спадок рідним братам Леонтовича – полковнику Степану й бунчуковому товаришу Василю, та брату по матері – Фридрикевичу. Потім, коли помер і Степан Леонтович, то Василь Леонтович за духівницею 1761 р. свою частину чарнишевських маєтностей заповідав Григорію Григоровичу Фридрикевичу, котрий став таким чином повноправним власником як родових маєтностей Леонтовичів, так і маєтностей своєї померлої дружини. Він володів ними до своєї смерті 1797 р., за заповітом 28 квітня 1797 р. розділив їх між своїми спадкоємцями як близькими, так і далекими. Володіння Чарнишів Фридрикевич залишив своїми чотирьом сестрам по матері (див. приміт-ку 491) та їх нащадкам. Цим сестрам дістались й Митченки...[10] **Кз. А.** ґрунтових 43 двори, убогих 50 дворів; підсусідків козацьких 4 хати й бунчукового товариша Данила Карпіки – 8 хат. **Б.** 260 дворів, 366 хат і 2 хати бездвірних. **Кр. А.** відписані на її величність ґрунтовних 10 дворів, убогих 11 дворів і підсусідків 7 хат; удови генерального судді Чарниша ґрунтових 20 дворів, убогих 26 дворів **Б.** «подданых» Батуринської волості, 14 дворів, 21 хата; колезького радника Фридрикевича 63 дво-ри, 77 хат; бунчукового товариша Дмитра Стожка 4 двори, 8 хат і 4 хати бездвірних; різних власників 3 двори, 8 хат; підсусідків різних власників 5 дворів, 7 хат і без-двірних 6 хат.

С. Красне, річка Тютча (інакше – Вовнянка), поселено після Митченків й По-півки, це видно з обрисів Краснянської дачі, що тягнеться довгою стрічкою між зем-лями Митченків і Попівки, з цього можна зробити висновок, що краснянські посе-ленці, які осіли між Попівкою й Митченками, могли приєднати до свого поселення тільки ті землі, які не були зайняті їх сусідами, так і створилася та форма Красня-нських дач, яка й існує нині [11]. Варто зазначити, що селище з'явилося не пізніше тридцятих років XVII ст., оскільки опис 1654 р відзначає, що у ньому було: козаків – 67 дворів і «міщан» – 160 дворів, при цьому в Красному була вже й церква Різд-ва Богородиці. Красне входило до Батуринської волості за описом 1726 р., у якому сказано: «с. Красное в году 1709 описано на особу гетмана Скоропадского и ныне оное село имеется в ведомстве // **(С. 283)** коллегии малороссийской, во владении двора гетманского обмочевского». Приватне володіння у цьому селі створюється завдяки «скуплі» земель. За описом 1726 р., крім 180 козацьких дворів з'являються такі приватні володіння: 1) колишнього батуринського сотника Дмитра Нестерен-ка – 11 дворів, при цьому зазначається, що деякі з цих дворів «взяты у мужиков за долг арендовый», а деякі – куплені також в селян; «дворище неогороженное», «да-ровано на шинк Нестеренку от мужика Коваленка». 2) Крупицького монастиря – 4 двори; 3) Михайловської – 2 двори. 4) Генерального судді Чарниша – 2 двори, при цьому зазначається, що перший двір «взят Чарнышем за покражу Васикову», дру-гий – «мужик на своем живет, щитится протекциею Чарнышевою». 5) «Изменни-ка Василя Чуйкевича, сыну его Семену Чуйкевичу принадлежащие» – 2 двори. 6.) Двори «скупние» Михайла Козловського, «дворянина Мазепы изменника» 2 двори. 7) Семена Савича, колишнього генерального писаря «протекцианты мужики, на своих дворах жиючие» – 4 двори. За десять років у Красному з 180 козацьких дво-рів, вільними залишаються 105, козацьких підсусідків – 6 хат, а 27 – вказані за бун-чуковим товаришем Затиркевичем, селян лишилось «описных на ее величество» – 12 дворів й підсусідків Нестеровича – 7 хат. Тобто, за десять років населення Красного скоротилося майже на чверть. Ми бачимо, що саме в цей час у Красному поселяється бунчуковий товариш Яків Затиркевич й починає скуповувати, голо-вним чином, козацькі двори, так що вже за ревізією 1736 р. за ним нараховується 11 хат «козаков, которые, ухиляясь от службы войсковой, поддались Затыркевичу и живут вместо подсуседков, а служить могут», крім цього – 16 хат підсусідків «имеющихъ и не имеющих скот, а к службе негодних и неимущих». Спосіб, яким

Затиркевич привернув до себе у «подданство» козаків, пояснює скарга одного з них, подана 1752 р. гетьману: «в прошлом 1737 г., в военное с турком время, отец мене, нижайшого, с. Красного житель, Юсько Ворвихвост, видячи безсходную под сотнею тяжесть, поддался в протекцию жиючому в том селе бунчуковому товаришу Якову Затыркевичу, кой Затыркевич и других козаков до того к себе принимал и содержал в протекции и защищении своем, обявляя, что ему продался; почему отец мой всем и объявлял тое, якобы он спродался ему во вічность; од якого времени он, Затыркевич, и владел ими, как подданными своими, а писал в ревизиях – своими подсуседками. А потом, как отец мой умре, Затыркевич убедил матку мою принять три рубли денег за двор, толко купчой за ним ни матка моя, ни я, Затыркевичу, на тот двор не давали, яко ж двор, по крайней // **(С. 284)** цене, стоит 15-ти рублей, а не трох...»[12]. На завершення, Вирвіхвіст просив у гетьмана повернути його до козацтва. Хоча «скупля» Затиркевича і не була повернена до козацтва, але у другій половині XVIII ст. кількість козаків у Красному дуже збільшується, більш ніж вдвічі за час від 1736 до 1780 рр., проте скупля тут продовжувалась, оскільки до 1780 р. у Красному з'являється канцелярист Іван Занькевич (с. 45), який із середини XVIII ст. встиг поселити на купленій ним землі 16 селянських дворів. **Кз. А.** ґрунтових 61 дворів, убогих 44 двори й козацьких підсусідків 6 хат, «поддавшихся» Затиркевичу – 27 хат, і Василю Нестеровичу – 7 хат. **Б.** 251 двір, 407 хат. **Кр. А.** «описных» на її величність грунтових 12 дворів і убогих 13 дворів. Б. Батуринської волості – 16 дворів, 22 хати; земського підсудка Самійла Гриценка – 14 дворів, 15 хат; бунчукового товариша Дмитра Стожка – 4 двори, 4 хати; військового товариша Мовчана – 2 двори, 6 хат; військового товариша Семена Скаловського – 2 двори, 3 хати; поручці Щитинської – 2 двори, 2 хати; колезького канцеляриста Івана Занькевича – 16 дворів, 17 хат і підсусідків різних чинів 4 двори, 8 хат. До числа цих власників вже не входять Затиркевичі, володіння яких могли перейти до Гриценків, оскільки син Самійла Гриценка був одружений з дочкою бунчукового товариша Романа Затиркевича.

С. Мельня на річці Сейм, судячи за назвою, утворилося з поселення, що знаходилося поблизу водяних млинів, які колись тут існували. В описі 1654 р., Мельня не вказана, хоча вона мусила б вже тоді існувати, оскільки в універсалі Брюховецького 1663 р. вона названа селом. [13]. За грамотою 1667 р., Мельня разом із Ксензівкою належать до володінь новгород-сіверського монастиря [14]. Довкола Мельні знаходились багаті на рибу озера й велика кількість лісу, де, як це видно з універсалу Брюховецького, місцеві жителі займались бджільництвом. За описом Мельні у 1767 р., їй належали наступні рибні промисли: вири – Семенківський, Коцарів, Литвинів, Вирище, Коростявка, Клічинське; сеймища (рукава старого Сейму) – Заїжаєве, Євтухове, Литвинове, Калитинці, Гниле, Тихе, Дідівка; затони – Восаки, Колодниця, Калитинці, Густировий ріг і опуд Шарапин [15]. Про бджільництво у лісах під Мельною крім універсалу 1663 р,, говорить й «письмо» новгород-сіверського архімандрита Лежайського: «сим моим писмом до відомости подаю, ижем п. Петру Ганусу, міщанину батуринскому, на кгрунті // **(С. 285)** всемилостивого Спаса в селі Мельні, на рікою Потоком, в лісі урочищем Старецком, пасіку на потребу его завести повеліл, котрому то п. Петру Ганусу... ніхто так з людей посполитых, яко и з козаков так знайдуючихся в селах дідичних монастыря всемилостивого Спаса Новгородка-сіверского, як и з посторонних, абы не важился в тое пасіки завоженю перешкодою бути под виною – з козака – на ясновельможного его м. п. гетмана коп 50, а з посполитых на монастыр всемилостивого Спаса коп також 50 неотпустні. П. Петро зась Ганус за тот кгрунт, в нагороду монастиреві, до церкви на свічи, в каждий рок камінь (50 фунтів. – **Л.**) воску повинен будет давати. [16] **Кз. А.** ґрунтових 8 дворів, убогих 14 дворів, підсусідків козацьких 4 хати. **Б.** 38 дворів, 48 хат. **Кр. А.** новгород-сіверського монастиря ґрунтових 12 дворів, убогих 21 двір; підсусідків селянських 3 хати. **Б.** того ж монастиря 12 дворів, 14 хат; бунчукового товариша Дмитра Стожка – 3 двори, 4 хати, «церкви здешней» – 1 двір, 1 хата і різних власників – 3 двори, 4 хати і 2 хати бездвірних. «Землі пашенной мало, ходят на заработки в конотопские села и ловят рыбу в р. Сейме» (1781 р.).

С. Ксензівка, «низкое, болотистое место», скоріш за все, заселена Новгород-Сіверськими «ксёнзами», як народ називав католицьких ченців, котрі поселились у цьому монастирі після 1619 р. [17]. Ксензівка розташована посеред лісів на піщаній землі й могла виникнути з якої-небудь гути чи буди. **Кз. А**. грунтових 11 дворів, убогих 10 дворів. **Б.** 39 дворів, 44 хати, й «пушкарей» генеральної артилерії 8 дворів, 9 хат. **Кр. А**. Новгород-Сіверського монастиря – убогих 4 двори. Б. того ж монастиря 12 дворів, 13 хат, бунчукового товариша Дмитра Стожка 10 дворів, 11 хат, графа Кирила Розумовського 2 двори, 2 хати і підсусідків священика – 3 хати.

С. Атюша, «колодцы», заселене не пізніше першої половини XVII ст. серед лісів, хоча описом 1654 р. не згадується. Самойлович у підтвердженні на володіння землями Кербутівського монастиря, надані ще його попередниками, згадує й Атюшу,[18] таким чином це поселення вже існувало у середині XVII ст. Незважаючи на погану якість місцевих ґрунтів, атюшське населення у XVIII ст. швидко збільшувалось, цьому сприяла відсутність гніту державців й старшин; жіночий новомлинський монастир не міг накласти на селян тяжкої руки, а для старшини Атюша не цікавила через її піщані землі. Кз. А. ґрунтових 55 дворів, убогих 58 // **(С. 286)** дворів підсусідків 3 хати. **Б.** 272 двори, 360 хат; козацьких підсусідків – 3 двори, 3 хати й пушкарів генеральної артилерії – 1 двір, 3 хати. **Кр. А**. новомлинського монастиря грунтових 17 дворів, убогих 32 двори; підсусідків мужичих 3 хати й «описных на ее величество» – грунтових 2 двори, убогих 5 дворів. **Б.** того ж монастиря – 36 дворів, 37 хат; графа Кирила Розумовського – 3 двори, 7 хат; Дмитра Стожка – 1 двір, 2 хати, померлого підполковника Покотила – 1 двір, 2 хати. «Кроме хлебопашества, ездят в южные полки, покупают там лошадей и продаю тих в Стародубском полку» (1781 р.).

Коментар:

С. 273-274- Цей універсал Івана Виговського поки ще не знайдено архівістами. Це ж стосується і подальших універсалів. Однак уже виявлені і опубліковані універсали Брюховецького (від 10. 05. 1668 р.) і Івана Самойловича (від 1. 12. 1672 р.) (Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) – К. – Львів, 2004. – №№ 256, 458). Універсал І. Мазепи від 24(14). 03. 1708 р. опублікований: Універсали Івана Мазепи 687-1709. – К. – Львів, 2002. – № 496.

С. 285. Цей універсал Івана Самойловича поки ще не знайдено архівістами. Зате виявлені й видані універсали Івана Брюховецького, Петра Дорошенка, Дем'яна Многогрішного й інші універсали Івана Самойловича, в котрих це село згадується (Універсали українських гетьманів...№№ 256, 272, 339, 429, 514).

1. До Обмачевського хутора належали, до всього, усі гетьманські рибні озера, яких було поблизу Батурина – 13, поблизу Обмачева – 5, с. Малі Устя – 10, біля с. с. Макошина і Великого Устя – 23, усього 56 озер. Серед батуринських озер значиться і Попівка (с. 254), а до обмочевських – озеро Обмочівка. Назва цього озера, скоріш за все, пов'язана із назвою села...

2. За позовом обмачівських козаків Апостол наказав розслідувати справу про вовкогонів й палубничих, вийшло, що «привернени до дворца Обмочевского», «через тое тилко, что одних з них Мазепа, за гетьманства свого, употреблял с-под сотні з мисливством на свою охоту, волков и зайцов гонити, почему звалися волкогонами, а другие козаки, именуемие палубничие, определени были за гетмана Самойловича ходить на палубах войсковых и гетманских, и были они во всяких гетманских походах...». Крім того, знайшлися у Обмачеві ще козаки-протекціанти, «которие за писаря генерального покойного Савича, при домі його, в протекции найдовались...». Тому Апостол універсалом 16 листопада 1728 р. наказав батуринському сотникові, щоб він «оних волкогонов, палубничих й протекціантов привернул до сотні, которие б з другими козаками одбували войсковую службу и в компуті козацком найдовалися, а в дворовую службу Обмочевскому управителеви их не употреблять...»

3. АЮЗР. – Т. X. -С. 810.

4. Раніше зроблене нами (С. 149) зближення борзенських сіл Красностава й Прачів з люблінськими –Красноставом і Парчовим. Варто зазначити, що там же, поблизу Люблінського Красностава є село Тростянка. Див. карту Люблінської губернії, складеної К. Юркевичем, яка подається як додаток до його книги – Меловые формации Люблинской губ. (Варшава, 1872.).

5. Наводимо тут лист, отриманий нами від В. Б. Антоновича, документ Дмитра Чечеля, який вказує місце свого народження. «Року 1704, місяця августа дня 25. Я, его царского пресвітлого величества войска запорозкого полковник охочепіхотний, Димитри Чечиль, их милостем паном, кому бы о том відати належало, сим моим письмом освідчаю, иж зостает часть gрунтов отца моего Василя Чечеля власная в Кузмінцях, едучи к Соколциові, діда моего дворище з садом и лісом; другое дворище нижей того, над ставом в гаи березовом; Кунский ліс и став Росоховатый з належачими до тих gрунтов полями. До котрих то я gрунтов, прес килка десять літ, зостаючи на службах его царського величества и ясновельможного добродія пана гетмана, не моглем, за частокротними службами, отзиватись, а ні оних огорожати, зачим при щасливом на сукурс его королевской милости пана гетмана Ивана Мазепа, зблизившись к оним gрунтом, сим моим писмом так далеким, яко и ближним кревним, а найбарзій стриев моих Чечеліов сином и унуком, Семеновим и Андреевим, варую, абы жаден з них в оную часть gрунтов моих (которая ні на кого иного не належат, тилко на мене самого) не втручаючись, на своих власних добрах зоставали. Люде зась, которие сядут на оних gрунтах вшеляких повиностях кроме мене, аби нікого невідали, а мині, яко кгрунтовному пану, послушливи были. Вижепомяненний полковник охочопіхотний Dmiter Czeczyl. R. Ko. (місце печатки). З оригіналу.

6, Архів Генеральної Канцелярії, № 1320.

7. Першою дружиною Івана Чарниша була Олена Степанівна Гречана.

8. У Христини Самойлович Фридрикевич був один син Григорій, одружений з Федосією Томарівною, від якої народився син Григорій, що одружується з Ганною Чарнишевою. Сам помирає рано, його молода дружина, яка залишилась удовою, після якогось роману із захожим «поляком», одружилася з ним. Седнівський сотник Римша писав 1728 р., що «по смерти Григория Фридрикевича, оставшаяся жена его, Томаровна, вышла замуж за Стефана Леонтовича неслужащого, который примандрувавши с Полщи, жил в дітей покойного Войцеховича, сотника седневского, інспектором (вчителем) и там с собою познавшися, оженился на Томаровны, не так як пристойно...». Від цього шлюбу народилось троє синів – Степан, Іван і Василь й чотири дочки – Настя (одружилась із Семеном Полуботком), Палажка (одружилась із Лаврентієм Раковичем), Катерина (одружилась з м. Василем Силичем), Ганна (за Павлом Лисенко).

9. Григорій Фридрикевич згодом стає представником чернігівської громадської палати у 1787 р. й дослужився до ще рідкісного у той час в Малоросії чину – дійсного статського радника.

10. Усі наведені дані про Чарнишів взяті з оригінальних документів приватного архіву родини Чарниша, які були отримані нами від Милорадовича Г. А.

11. Див. карту Конотопського уїзду, додану до VI тому матеріалів для оцінки земельних угідь Чернігівської губернії (Чернигов, 1882.)

12. Архів Генеральної Канцелярії, № 16172.

13. Обозрение Румянцевской Описи. – С. 321.

14. Описание Черниговской Епархии. – Т. III. – С. 128.

15. Румянцевская Опись. – Т. LVII рукопис.

16. Архів Чернігівської Казенної Палати, підшивка документів новгород-сіверського монастиря.

17. Див. Описание Старой Малороссии. – Т. I. – С. 210 і 214.

18. Чтения в обществе Преподобного Нестора-летописца. – Т. V. – Часть 3. – С. 63.

НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ

УДК 738:39:7.046.1 (4)

Костянтин Рахно

●

МЛИН У ДОРОЖНІХ ПРИКМЕТАХ УКРАЇНСЬКИХ ГОНЧАРІВ

Стаття присвячена ролі млина в дорожніх прикметах гончарів Чернігівщини. Його образ маркувався негативно, несприятливо, оскільки мірошник був пов'язаний у народній свідомості зі стихією води, чортами й водяником, а гончар мав справу зі стихією вогню й знаходився під покровительством Громовержця Перуна. Українські повір'я щодо млина мають паралелі в білорусів, поляків, чехів, лужичан та інших слов'янських народів.

Ключові слова: гончарство, гончарі, млин, вірування, Чернігівщина.

Мистецтво співіснування з оточуючим світом було дуже важливим для носія традиційної української культури. Світ цей, населений різноманітними істотами, «жив» за своїми законами, й людина, вступаючи з ним у контакт, мусила знати, що припустимо, а чого категорично не можна – наслідок контакту в більшості випадків прямо залежав від підготовленості контактуючої сторони. Адже представники потойбіччя за суттю своєю не були ні добрими, ні злими, вони ставали такими у процесі контакту. Й мешкали вони всюди, в усіх природних об'єктах. Власне, майже весь слов'янський пандемоніум можна розглядати як релігійно-міфологічне вираження ідеї дискретності довкілля, його розчленованості на ліс, поле, водойми, житла тощо. Тож існували певні правила й норми поведінки, яких особливо дотримувалися ті люди, що через свій фах мусили рушати в далекі подорожі.

Наприклад, гончарі, що возили продавати свої вироби, зважали під час подорожі на багато прикмет і повір'їв, які конструювали дорожній символічний комплекс. Такими могли бути зустрічі з певними людьми, специфічні запитання від них. Знавець народної творчості й мови Борис Грінченко, який оприлюднив чимало фольклорно-етнографічних матеріалів, які стосуються гончарства, гончарів і глиняного посуду, подає відомості про небажану насмішкувату приказку, адресовану майстрам цього давнього ремесла в Городнянському повіті на Чернігівщині: «*А де будешь молоть?*» *(Питають, стрівши гончаря з горшками. Гончарі сього не люблють, сердюцця і одказують*: «*Де чорти будуть твого батька колоть!*»)[1].

Аналогічні дражнилки, що трактувалися ремісниками як знак майбутньої невдачі всієї подорожі й вимагали агресивної відповіді, зафіксовані в Галичині та на Прикарпатті. «*Горці на млин*!», – кричали у Новому Селі Любачівського району діти гончареві, що віз багато горщиків з Потилича на торг до близького містечка Чесанова. «*Зуби на млин*!», – відповідав сердитий гончар[2]. У Косові, коли їхали на ярмарок гончарі, то дуже сердилися, якщо їх питали, чи їдуть вони до млина. Доходило навіть до бійки. Вважалося, що станеться щось погане, поб'ється мало не половина посуду[3]. У цих приказках проглядалися стародавні вірування, зокрема, світоглядне протиставлення двох шанованих в Україні професій – мірошника й гончаря.

© Рахно Костянтин Юрійович – кандидат історичних наук, етнолог, науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства Національної академії наук України, старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

Вважалося, що мірошники, подібно до гончарів чи ковалів, володіють не лише особливими професійними знаннями, але й магічними здібностями. Підставою для наділення ними послугувало вміння дати раду природним стихіям, що приводили в рух млиновий механізм. У пізньосередньовічній традиції мірошник і баба-повитуха найчастіше підозрювалися в чаклунських діях[4]. На початку XVIII століття мірошник навіть вимагав від міщан Летичева певну належну йому суму грошей, погрожуючи, у випадку відмови, вдатися до таємничих засобів, за допомогою яких він зміг би зруйнувати всі міські греблі й млини[5]. Тут він, власне, вдався до погрози використати магію як засіб домогтися від магістрату виконання раніше застережених умов оплати. Іншими словами, загроза збитків (тобто віртуальне насильство) слугувало тут підкріпленням домовленості. Люди цього ремесла часто фігурували у справах про чаклунство XVIII століття[6]. Зокрема, мірошником був чаклун, що діяв тоді в Путивлі на Сіверщині[7].

Своє покровительство людям цього фаху надавав водяник. Уже у XVIII столітті відзначена віра в те, що побіля млинів мешкають особливі водяні чорти[8]. Тоді ж зафіксоване уявлення про те, що для продажу душі варто лише загорнути камінь у письмову обіцянку чортові й жбурнути у вирву під млином[9]. За народним переконанням, млинарі, будучи знахарями й відьмаками, зналися з нечистою силою, і це не підлягало жодному сумніву. Саме завдяки цьому вони могли зупиняти млин, не торкаючись заставок, насилати один на одного щурів, псувати борошно так, що не вдаватиметься хліб, ворожити, рятувати людей від зроблених на полі закруток і зцілювати від дання[10]. У Лівобережній Україні в першій половині XIX століття запевняли, що кожен мірошник мав зносини з чортом. Якщо не товаришував, то, принаймні, бачився з ним, коли захоче. Але найкращим часом для побачення була північ, коли він з ним бесідував, а вдень перешіптувався, дивлячись углиб води, під колесом. Раз на рік мірошник надсилав чортові подарунок – відгодовану чорну свиню. Якби він цього не зробив, то чорт розірвав би спочатку його греблю, яку жоден мірошник не міг насипати без його допомоги, і нарешті замучив би його вві сні[11]. Будівництво греблі українці визнавали справою, що потребує надприродних знань. Знаючий мірошник, будівельник гребель, вважався серед українського простолюду знахарем або чаклуном[12]. Щоби будівля могла вписатися в усталений світоустрій матеріально, вона мусила бути співвіднесена з ним перш за все духовно. Реалізації цієї ідеї й слугував млинарський обряд жертвоприношення[13]. З української традиції, що дійшла до нас, він постає вже в ослабленому чи трансформованому вигляді. Зокрема, казали, що деякі з мірошників та рибалок, щоб досягти прихильності водяника, кидали в річку мертвонароджених дітей і здохлих коней; за іншими звістками, у річку як дарунок водяникові мірошники жбурляли хліб, а рибалки – варену рибу[14]. Ці пожертви, що викликали страх у решти, регламентували їхні стосунки з господарями водної стихії.

Водяники, вони ж водяні й болотяні дідьки, не лише сприяли мірошникам, але й могли їм нашкодити: вони перевертали човни, заманювали людей на погибель, руйнували загати й греблі, ламали млинові колеса й зносили самі млини[15]. Про це згадують ще актові джерела XVIII століття[16]. От млинарям і доводилося вишукувати способи задобрити й потішити стихійних духів задля добросусідського з ними співіснування, приносити їм всілякі дарунки, а сваритися з водяником аж ніяк не можна було[17]. У слободі Преображенній Куп'янського повіту на Харківщині розповідали, як одного разу здумалося водяникові пожартувати над мірошником. *«Мірошник той був неустрашимий; єго млин стояв за слободою у такому безкетті, шо, можно сказать, невилазне; трудно було пройти, ни то шо проїхати до того млина, скрізь самі яри та байраки, і саме в тих очеретах над річкою стояв єго млин. А той мирошник, похоже, трохи був знахуром, як це вообще і водиця у нас, шо як мирошник, так ворожка і знахур, потому шо хочь нихай яка там глупа нічь, а він ни боявся сам у млині бути. Ну, значить, як-то йому і пришлося бути одному у млині без людей, млин ходив добре. Так як із півночі, наш мирошник трохе задрімнув; коли як прокидаєця, аж муки повен жолуб, – пора вибірати у мішок. Він тілько начав муку убирати, глядь аж рибина лижить у жолубі і така здорова, так єму пильно дивиця у вічі. Мирошник до-*

гадався, шо це ни шутка, це шось ни так діиця, а к тому ще він був знахуром. Єму хоть і жутко стало, а все ж таки ни врябів: узяв ту рибину і положив у порожній мішок і ще й завязав, шоб ни вилізла». Трохи згодом мірошник дивиться аж рибина стала ворушитися, підкидатися в мішку, а далі й питається його людським голосом, нащо він її зав'язав. Мірошник, хоча й оторопів, але знайшовся сказати, що понесе її завтра додому й засмажить своїм дітям. Рибина з мішка відповіла, що їсти її не можна, бо не риба вона, а водяна нечиста сила. Мірошник заявив, що все одно не повірить, а діти таки її завтра з'їдять, вони виголодалися на рибу, бо давно вже її їли. «*Та рибина давай тоді проситьця у мирошника, шоб пустив, – і помирились на мішок грошей. Мирошник получив мішок грошей, а ту рибину пустив назад у річку, і с тих пір разчитався із хозяіном, – він, бач, був нанятий, і став жить паном із тими грішьми... Так з того часу і ни стало тому млинові добра: то греблю прорве, то ялову плотину розлама, і вже ни стало прежняго заробітку. Шкода, шо той мирошник пожаждувався на гроші, а то і ми побачили б водяного*»[18]. Росіяни теж розказували, що водяника можна полонити в шкіряному мішку[19]. У даному разі найманий мірошник, який мав у сільській ієрархії нижчий статус, аніж господар млина, і працював за малу платню, вчинив хибно, що не дозволило укласти взаємовигідні договірні відносини з надприродною істотою.

Водяник стосовно млина мав те ж значення, що домовик стосовно житлового будинку[20]. Тут дух-господар будівлі зливався з духом-господарем води, з яким млинар намагався жити дружньо й час від часу, відповідно до традиційного етикету, підтримував або відновлював його життєву силу[21]. А сам водяний млин мав стійку репутацію «страшного» місця: уночі біля млина кожен проходив з острахом[22]. Цьому сприяли його просторова закріпленість на віддалі від людських помешкань і постійний шум під час роботи.

Вітряні млини теж виступали в українців доменом нечистої сили. За повір'ям із Лубенського повіту Полтавської губернії, в кожному млині є чорт, і він крутить вітряк навіть тоді, коли майже нема вітру й усі млини стоять[23]. В Уницькому повіті на Поділлі взагалі вірили, що чорт збудував млин, «*але як будовав того млина, то геть все поробив, як і треба було, тилько тиї снасті, що трясе тую скриню, що сиплють збоже, що над камнем вісить, – ніяк не міг зробити, то він, як млин меле, сам стояв коло тиї скрині да і трусив рукою, а нарешті, як йому уже наскучила та робота, то і покинув її...*»[24]. Доопрацьовувати споруду доводилося Богові й людям. Зокрема, в Маріупольському повіті на Катеринославщині теж запевняли, що млин вигаданий чортом. «*Чорт уже все поставив, тіки крил, шо вони хрестом, та каміня не насаде, бо й там хрест. То вже Бог благословив та й насадив*»[25]. І в Мшанці Старосамбірського повіту в Галичині «*злому*», тобто чортові, належав винахід цієї господарської споруди. При цьому, як і всюди, нечистий потрапляє в комічну ситуацію, не знаючи, як закласти паличку, щоб оберталося млинове колесо[26]. Це вірування поділяли й гуцули з Яворова, запевняючи, що млин спорудив «*юда*», «*явидник*»[27]. У Ворочеві на Закарпатті приписували чорту винайдення й водяного млина. Шкодуючи, що віддав свій винахід людям, він тепер сидить у млиновиці й кожного разу щось у млині ламає[28]. Загалом млин поєднував у собі і культурне, і природне начала: за допомогою цієї споруди відбувалося перетворення однієї речовини в іншу, причому для здійснення цього процесу використовувалися сили природних стихій. Борошно ж у народній традиції сприймалося як символ багатства й родючості, що знайшло відображення у великій кількості обрядів і повір'їв. У стародавніх уявленнях, притаманних усім слов'янським народам, воно, поряд із глиною, осмислювалося як першоелемент, із якого була створена людина. Йому приписувалася продукуюча сила. Сама технологія виготовлення борошна, заснована на принципі обертання, очевидно, сприймалася в народній свідомості як операційний прийом, який співвідносився з актом творення[29].

Оскільки млинарі мешкали на межі освоєного людьми жилого простору (за межами села, біля води), то для традиції можливою була їхня ідентифікація подорожуючими при зустрічі як нелюдських, демонічних істот. Відбувалося перевизначення їхнього статусу вже під впливом дорожньої системи уявлень про підступну нечисту силу. Тому, навіть якщо зустрічний у дорозі був упізнаний як мірошник, до цієї іден-

тифікації традиція вимагала ставитися з обережністю й вибудовувати свої взаємини з ним так, ніби його статус є невизначеним. Приписувалася неповна статусна ідентифікація зустрічного, бо завжди лишався момент невизначеності: людина в дорозі могла виявитися не тим, ким здавалася. Вірування й фольклорні тексти припускали її сприйняття як нелюдської й навіть потойбічної істоти, тобто встановлення особи стрічного починалося не з визначення його суспільної ролі, а з класифікації в межах більш загальних категорій: живий – не живий, людина – не людина. Іноді дорожню зустріч описували в термінах неповного існування, таким чином додавався ще один параметр ідентифікування: існуючий – не існуючий. У селі Линовиці Пирятинського повіту на Полтавщині розказували, як один чоловік повіз у млин молоти жито. Їде полем, аж стоять млини. «*То, було, й води тут не видно ніякої, а то млини стоять. «Що за чорт?» – думає собі. Аж ось вискакують із усіх млинів мірошники... а то не мірошники, а куцаки. Той до себе тягне. «Їдь до мене! Їдь до мене!*». Чорти погодилися не брати з селянина «*розміру*» за помел, якщо той відвезе лист одній людині. Він погодився, бо їхати було недалеко. Той, хто отримав послання, насипав повні сакви червінців і велів везти гроші туди, звідки приїхав. «*Тії мірошники*» пропонували селянину взяти золото собі, але він відмовився, «*забрав свою муку да й поїхав*». За наполяганням дружини він усе ж повернувся, але млини вже безслідно зникли. В іншій подібній оповідці чорт іменує себе «*самим старшим над мірошниками*» й теж береться безкоштовно змолоти жито, якщо для нього виконають послугу, проте, зрештою, на зворотному шляху недовірливі чорти вчинили селянинові обшук і зіпсували борошно[30]. Про стародавність подібних уявлень свідчить Києво-Печерський патерик XIII століття, за яким біс з'явився в печеру доченця й почав молоти за нього борошно ручними жорнами, щоб спокусити старця. Той проказав молитву, і біс не міг спинитися, доки не змолов усе борошно[31].

Млин, особливо недіючий, напівзруйнований, в Ушицькому, Вінницькому, Проскурівському повітах визнавався постійним помешканням чорта, де він ночами лякав і дратував людей[32]. Уночі нечиста сила вилазила з води, сідала на греблях і мостах, гуляла у млинах[33]. Молоти борошно людині тоді було не варто, бо то був не її час. Водяникові таке порушення «життєвого» розпорядку було не до вподоби, й він не вагався карати порушників[34]. У Куп'янську на Слобожанщині розказували, що на одному водяному млині мололи тільки годин до десяти вечора, а вночі, навіть коли був великий завіз хліба, ніколи не мололи. Люди питали в мірошників: «*Чом ви не мелете по ночах?*». Ті пояснили, що не можна: «*Хлопці з води виходять і не дають молоти*». Один солдат вирішив лишитися на ніч на млині й подивитися, що там за хлопці. Сів посеред млина, розклав вогонь під казанком, поклав поряд залізний лом і став чекати. «*Опівночі шось начало бовтаться під млином; булькнуло і вискочило*». Водяник привітався з солдатом, запитав, що той тут робить, а дізнавшись, що той буде молоти, запитав, чи має він дозвіл. Солдат відповів, що молотиме і без дозволу, й, зметикувавши, що нечистий не може читати його думки, уперіщив того по голові ломом. Чорт повалився на підлогу і витягся. Під млином забулькотіло, водяники повистрибували до солдата. Вони почали скакати довкола нього й кричати, щоб він ударив ще раз, але той відмовився. Стрибали й кричали, доки не заспівали півні, а тоді схопили свого вбитого товариша за ноги й шубовснули з ним у річку[35]. Як і інші демони, вони бояться крику півнів[36]. Подібна наївність і навіть дурість водяника, на якого спрямовується насильство, зустрічалася, як правило, в оповідях пізнього часу, коли первісна сутність господаря вод сильно призабулася і він почав нагадувати звичайного казкового чорта, обдурити якого нетяжко. Та поряд із цим існували й інші оповіді, в яких були присутні й страх перед можливостями водяника, й уявлення про загадкові відносини, що пов'язують із ним млинарів[37].

Як і лісовик, водяник не терпів нічної присутності поблизу своїх угідь людей, проявляючи агресію. У селі Шебекино Курської губернії розповідали, як «*водяний*» своїм ревінням з-під води та киданням камінчиками налякав дівчат, які вирішили після заходу сонця скупатися «*коло мелниці понишче ялової скрині*»[38]. Цей дух природної стихії вороже ставився до людей, оскільки головною його турботою було зберегти і

примножити багатства природи[39]. Тож в Україні побутувало чимало оповідок про те, як болотний водяник, підмітивши гуляку, що запізнився в шинку, підстерігав його, обернувшись на веселого чоловіка, і зголошувався провести його додому, причому в темну ніч присвічував йому своїм болотяним вогником; коли гуляка прокидався вранці, то бачив себе на водяному млині чи на якійсь надводній кручі, на яку сам би не видряпався[40]. Прагнення «завести» людину, себто керувати, визначати напрям руху, який часто не співпадає з її власними планами, слугує характерною рисою нечистої сили. Лише після того, як рибалка чи мірошник вступав із ним у змову, водяник ставав прихильним до нього.

Уявлення про демонічних істот, які мешкали на млині, оформлювали його особливий статус в очах населення. Мотив зустрічі з ними (чи проявами їхньої активності, які вбачали в найрізноманітніших подіях) становив звичайний елемент оповідей про відвідини млина. У Центральній Україні розповідали про одного мірошника, що жив із чортами запанібрата, але так, що один без іншого жити не міг. Чи сам був у млині, чи були в ньому завізники, куций завжди перебував там: то бігав під млинове колесо змащувати чопа, то пальці у веретені мазав лоєм, то борошно відбирав і все своєю мордочкою винюхував, скакав і тряс цапиною борідкою. Якось уночі в млині палили вогонь, люди, чекаючи черги, сиділи довкола, палили люльки й говорили про різне. Раптом зненацька, з діри, в якій обертається вал, з-під колеса до млина вскочив одягнутий по-німецькому чорт. Привітався й сів разом з усіма до вогню. Мірошник не знав, як і прийняти кума, зрештою, пояснив завізникам, що то майстер-німець, у якого він колись був у науці[41]. На Буковині селянин запевняв, що «*видів чорта у млині. Схилився над міхом та й дивитси, дивитси, нїц ни каже, лиш си дивит. А люлька у зубах така довга, аж до землї*»[42]. Такі ж уявлення побутували й на Галичині. У казці з села Оглядова Радехівського району Львівської області мірошник віддав свою доньку сатані, з яким знався й любив випити, але вона врятувалася тим, що завчасно вмилася із взятого з собою горняти з водою і читала молитву[43]. Слід зауважити, що в оповіді удмуртів водяник також вимагає від мірошника віддати йому дочку[44].

Вірування українців мають паралелі в інших слов'янських народів. Наприклад, білоруси також вважали мірошників чаклунами та знахарями, здатними обертатися на вовків самим і перетворювати весілля, зцілювати хвороби. Оповідали, що ці люди приносять в жертву водяникові баранячу голову або й цілого барана, пару поросят, шмат сала, свиняче стегно чи кишки, щоб убезпечити свій млин. Інакше господар водної стихії не дозволить його навіть збудувати. За переказами, начебто в давнину у греблю закопували живих дітей-сиріт. Часом за допомогу млинар потім платив власним життям, потонувши у воді. Залежно від того, на скільки осад був млин, стільки й водяників мешкало поблизу нього, й кожен завідував своїм колом[45]. Чарівниками визнавали мірошників і поляки, розповідаючи, що тих часто відвідував водяник, який їм іноді допомагав, але частіше сперечався. Претензії його, згідно з силезькими віруваннями, зводилися до того, що колеса млина заважають вільній течії води. Аби запобігти руйнуванню греблі, ушкодженню млинового колеса чи знищенню самого млина, духові вод віддавали, наприклад, гуску чи курку, був і переказ про принесення в жертву дітей, яке закінчилося загибеллю самого мірошника[46]. Власник вітряного млина також співпрацював із демоном, який мав сили пробуджувати вітер і міг розкрутити крила вітряка. Млин неодноразово ототожнювався у поляків із чортячою криївкою, місцем, де перебували чорти. Після заходу сонця таких місць уникали[47]. Згідно з чеськими переказами, водяник уночі лякає людей на млині, шкодить мірошникам, зупиняючи воду, яка тече на млинове колесо. Проте часом він ходить до них у гості, а його син може закохатися в мірошникову доньку. Живе водяник у глибоких водах поблизу млина, де його часом можна полонити[48]. У лужичан також були відомі вірування у те, що водяник рве береги, затримує, ламаючи, млинові колеса. Щоб цього уникнути, млинарі жертвували йому тварину чорної масті, домашню птицю або ж, якщо не мали нічого іншого, хліб[49]. У лужицьких міфологічних бувальщинах також зустрічаються сюжети, в яких йдеться про опікунські дії цього міфологічного персонажа. Зайшовши на млин, він може привітатися, розмовляти з мірошником,

запросити до себе його дружину. Оповідали, як мірошникові, в якого згорів млин, водяник позичив гроші, а про відсотки не хотів навіть чути[50]. У сербській легенді чорт перетворюється на мірошника, заводить на греблю й топить хлопчину, котрий необережно заночував на млині[51]. Болгари борошно, що, здіймаючись пилом, осідає на стінах млина, називали «*дяволски хлеб*»[52].

У народній творчості слов'ян водяник тісно пов'язаний із язичницьким культом води[53]. І тут слід згадати про ті аналогії прикмет українських гончарів, які виходять за межі їхнього ремесла. Зокрема, згідно з повір'ям архангельських росіян, під час подорожі по воді млина не поминають, себто не говорять про млин, аби не накликати на себе біди, якою в даному випадку є буря, потужний вітер[54]. Найприроднішим і найпростішим поясненням може бути те, що на млині, згідно з віруваннями, мешкає водяник, і згадка про млин може бути прирівняна до спомину про того духа, котрий з'явиться на заклик, а прибуття водяника зазвичай супроводжується бурею. Шум млина, за законами симпатичної магії, пов'язаний із шумом негоди[55]. Так само, як через неприязнь між лісовиком і водяником в українських і російських плотарів та рибалок не можна було згадувати на воді зайця, лисицю, ведмедя[56], бо водяник був ворожим стародавньому покровителеві гончарства, громовержцеві Перунові. Чехи вірили, що від водяника походить певна небезпека гончарям у дорозі, якщо вони з ним не живуть у злагоді[57].

На стародавність цих уявлень, які або сягають ще індоєвропейської минувшини, або є спадком від іранського етнічного субстрату України, вказує те, що в рівнинних таджиків млин є місцем перебування девів, і там шаманки приносять їм у жертву частини тіла тварин[58]. Жертвоприношення коней теж змушує згадати про зв'язок коня із культом води в північноіранській міфології[59]. Помітно також, що з дорогою в українських гончарів пов'язувалася актуалізація вже існуючого, але не проявленого раніше відторгнення. Млинар, добробут якого залежав винятково від чортів і водяника і який був пов'язаний із водою, тобто хтонічним низом міфологічної моделі світу, протиставлявся гончареві, що, за давніми слов'янськими переконаннями, служив вогнистому божеству верхнього простору, винищувачеві чортів – Перунові. Вогонь і вода як першоелементи світу в системі сакральних цінностей були полярними, відповідно до своїх протилежних властивостей, стосовно один одного.

1. Гринченко Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. – Чернигов: типография Губернского земства, 1895. – Выпуск 1. – С. 231-232.

2. Грабець В. Назвознавчі матеріали з Галичини (Нове село, Любачівщина). – Вінніпеґ: накладом Української Вільної Академії Наук, 1964. – С. 16.

3. Рахно Костянтин. Перунове полум'я: Міфологія та обрядовість слов'янських гончарів. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. – С. 268.

4. Амфитеатров Александр. Русский поп XVII века: Этюды. – Белград: Русская типография, 1930. – С. 61; Райан В.Ф. Баня в полночь. Исторический обзор магии и гаданий в России. – Москва: «НЛО», 2006. – С. 126-127.

5. Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западнорусский край, снаряжённой Императорским Русским Географическим Обществом. – Санкт-Петербург: типография В.Безобразова, 1872. – Том первый. – С. 346, 380-381; Селецкий Арс. Колдовство в Юго-Западной Руси в XVIII ст. Как судили и рядили в Сечи Запорожской. – Киев: «Киевская старина», типография А. Давиденко, 1886. – С. 26.

6. Смилянская Е.Б. Волшебники. Богохульники. Еретики. Народная религиозность и «духовные преступления» в России XVIII в. – Москва: Индрик, 2003. – С. 83-84, 102, 135-136, 155, 157, 177; Лавров А.С. Колдовство и религия в России. 1700-1740 г. – Москва: Древлехранилище, 2000. – С. 98, 107-109.

7. Смилянская Е.Б. Волшебники... – С. 125.

8. Ч[улков] М. Абевега русских суеверий, идолопоклоннических жертвоприноше-

ний, свадебных простонародных обрядов, колдовства, шеманства и проч., сочиненная М.Ч. – Москва: типография у содержателя Ф. Гиппиуса, 1786. – С. 68.

9. Райан В.Ф. Баня... – С. 76.

10. Кравченко Василь. Зібрання творів та матеріалів з архівної спадщини. – Київ: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського, 2009. – Т. 2. – С. 410-414; Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія. – Вінніпег: накладом Видавничої Комісії при Товаристві «Волинь»; Інститут дослідів Волині, 1965. – С. 45, 141; Левкович Надія. Народна демонологія Бойківщини (Сколівський район Львівської області) // Міфологія і фольклор. – Львів, 2009. – № 1 (2). – С. 92; Народная демонология Полесья: Публикация текстов в записях 80-90-х годов XX века. – Москва: Языки славянских культур, 2010. – Т. 1: Люди со сверхъестественными свойствами / Составители Л.Н. Виноградова, Е.Е. Левкиевская. – С. 445-446; [Nowosielski Antoni.] Lud ukraiński, jego pieśni, bajki, podania, klechdy, zabobony, obrzędy, zwyczaje, przysłowia, zagadki, zamawiania, sekreta lekarskie, ubiory, tańce, gry i t.d. / Zebrał i stosownemi uwagami objaśnił Antoni Nowosielski. – Wilno: nakład i druk Teofila Glücksberga, 1857. – Tom drugi. – S. 101; Франко Іван. Людові вірування на Підгірю, зібрав Др. Іван Франко // Етнографічний збірник Етнографічної комісії Наукового Товариства імени Шевченка. – Львів: друкарня Наукового Товариства імени Шевченка, 1898. – Т. V. – С. 197.

11. Терещенко А. Быт русского народа. – Санкт-Петербург: типография военно-учебного заведения, 1848. – Ч.6. – С. 11-12.

12. Сомов О.М. Были и небылицы. – Москва: Советская Россия, 1984. – С. 190.

13. Криничная Н.А. Русская народная мифологическая проза. Истоки и полисемантизм образов: В трех томах. – Санкт-Петербург: Наука, 2001. – Т.1: Былички, бывальщины, легенды, поверья о духах-«хозяевах». – С. 491-492.

14. Иванов П. Народные рассказы о домовых, леших, водяных и русалках (Материалы для характеристики миросозерцания крестьянского населения Купянского уезда) // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков: типография Губернского Правления, 1893. – Том 5. – Выпуск 1. – С. 66.

15. Головацкий Я.Ф. Очерки старословянского баснословия или мифологии. – Львів: типом Ставропигийского института, 1860. – С. 41; Иванов П. Народные... – С. 60; Гнатюк Володимир. Знадоби до української демонольогії // Етноґрафічний збірник етноґрафічної комісії Наукового товариства імени Шевченка. – Львів: друкарня Наукового товариства імени Шевченка, 1912. – Т. XXXIII. – Ч. 2. – Вип. 1. – С. XXI; Іларіон, митрополит. Дохристиянські... – С. 141.

16. Райан В.Ф. Баня... – С. 360, 609.

17. Ермолов А. Народная сельскохозяйственная мудрость в пословицах, поговорках и приметах. – С.-Петербург: типография А.С. Суворина, 1905. – Т. IV. Народное погодоведение. – С. 366; Максимов С.В. Нечистая, неведомая и крёстная сила. – Санкт-Петербург: товарищество Р. Голике и А. Вильборг, 1903. – С. 95-96; Никитина А.В. Русская демонология. – Санкт-Петербург: издательство С.-Петербургского университета, 2006. – С. 119.

18. Иванов П. Народные... – С. 61.

19. Садовников Д.Н. Сказки и предания Самарского края. – С.-Петербург: типография Министерства внутренних дел, 1884. – С. 227-228.

20. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. – Москва: издание К. Солдатенкова, 1865. – Том вторый. – С. 493.

21. Криничная Н.А. Русская... – С. 491-493.

22. Іларіон, митрополит. Дохристиянські... – С. 45.

23. Милорадович В. Заметки о малорусской демонологии // Киевская старина. – Киев, 1899. – Т. LXVI. – Сентябрь. – С. 390-191.

24. Чубинский П.П. Труды... – С. 104.

25. [Драгоманов Михаил.] Малорусские народные предания и рассказы. Свод Михаила Драгоманова. – Киев: типография М.П. Фрица, 1876. – С. 17.

26. Гнатюк Володимир. Галицько-руські народнї лєґенди. Т.І // Етноґрафічний збірник етноґрафічної комісії Наукового товариства імени Шевченка. – Львів: друкарня Наукового товариства імени Шевченка, 1912. – Т. XII. – С. 68.

27. Шухевич Володимир. Гуцульщина. – Львів: Загальна друкарня, 1908. – Пята часть. – С. 15.

28. Коли Христос по землі ходив: народні оповіді / Упорядкував І. Сенько. – Ужгород: Карпати, 1993. – С. 43-44.

29. Мадлевская Елена. Русская мифология. – Москва-Санкт-Петербург: Эксмо – Мидгард, 2006. – С. 586, 588-589.

30. [Кулиш П.] Записки о Южной Руси. Издал П. Кулиш. – Санкт-Петербург: типография Александра Якобсона, 1857. – Том второй. – С. 45-47.

31. Абрамович Дмитро. Києво-Печерський патерик: (Вступ. Текст. Примітки). – Київ: друкарня Всеукраїнської Академії наук, 1931. – С. 167.

32. Чубинский П.П. Труды... – С. 104, 187, 189.

33. Нечуй-Левицький Іван. Світогляд українського народу: ескіз української міфології. – Київ: АТ «Обереги», 1993. – С. 55.

34. Никитина А.В. Русская... – С. 119.

35. Иванов П. Народные... – С. 66-67.

36. Парсамов С.С. Демонология водной стихии. «Хозяева воды» в фольклоре. – Кировоград: Кировоградский государственный педагогический институт им. В.К. Винниченко, 1995. – С. 275.

37. Никитина А.В. Русская... – С. 120.

38. Гнатюк Володимир. Знадоби... – С. 180-181.

39. Давидюк В.Ф. Українська міфологічна легенда. – Львів: Світ, 1992. – С. 81.

40. Максимович М. Собрание сочинений. – Киев: типография М.П.Фрица, 1877. – Т.II. Отделы: историко-топографический, археологический и этнографический. – С. 495.

41. [Nowosielski Antoni.] Lud ukraiński... – S. 30.

42. Гнатюк Володимир. Знадоби... – С. 20.

43. Мамине серце: Українські народні героїко-фантастичні казки / Упоряд., підгот. текстів, вступ. ст., прим. та словник І.В. Хланти, М.І. Хланти. – Ужгород: Патент, 1993. – С. 242.

44. Парсамов С.С. Демонология... – С. 301.

45. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу... – Том вторый. – С. 236; Ляцкий Е.А. Представления белорусса о нечистой силе (По материалам, собранным в Минс. и Борис. уу. Минской г.) // Этнографическое обозрение. – Москва, 1890. – Кн. VII. – № 4. – С. 37; Богданович А.Е. Пережитки древнего миросозерцания у белоруссов: Этнографический очерк. – Гродна: губернская типография, 1895. – С. 14-136; Ермолов А. Народная... – С. 366; Добровольский В.Н. Нечистая сила в народных верованиях: По данным Смоленской губ. // Живая старина. – Санкт-Петербург, 1908. – Вып.1. – С. 11; Добровольский В.Н. Смоленский областной словарь. – Смоленск: типография П.А. Силина, 1914. – С. 74; Романов Е.Р. Белорусский сборник. – Вильна: типография А.Г. Сыркина, 1912. – Выпуск восьмой. Быт белоруса. – С. 290; Ненадавец А.М. За смугою міфа. – Мінск: Беларуская навука, 1999. – С. 34, 44-47, 49-51, 217-218, 235, 237; [Васілевіч У.А.]. Беларуская міфалогія: Дапаможнік / Уклад. У.А. Васілевіч. – Мінск: Універсітэцкае, 2001. – С. 76-77; Народная демонология... – С. 445.

46. Pełka Leonard J. Polska demonologia ludowa. – Warszawa: Iskry, 1987. – S. 23, 46, 54, 57, 204; Adamczewski Jerzy. Młynarstwo magiczne. – Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 2005. – S. 129-131, 184, 205; Kolberg Oskar. Dzieła wszystkie. – Wroclaw-Poznań: Polskie wydawnictwo muzyczne; Ludowa spółdzielnia wydawnicza, 1962. – T. 17. Lubelskie. – Cz. II. – S. 132; Drechsler Paul. Der Wassermann im schlesischen Volksglauben // Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. – Berlin: Verlag von A. Asher & Co., 1901. – Elfter Jahrgang. – Heft 1. – S. 202-203.

47. Gaj-Piotrowski Wilhelm. Duchy i demony w wierzeniach ludowych z okolic Stalowej Woli, Rozwadowa i Tarnobrzega. – Wrocław: Polskie Towarzystwo ludoznawcze, 1993. – S. 59.

48. Vernaleken Theodor. Mythen und Bräuche des Volkes in Oesterreich: als Beitrag zur deutschen Mythologie, Volksdichtung und Sittenkunde. – Wien: Wilhelm Braumüller, 1859. – S. 180-182; Máchal Hanuš. Nakres slovanského bájesloví. – Praha: nakladatele F.Šimaček knihtiskárna, 1891. – S. 143, 146; Košťál Jos. Vodník v podání lidu českého (Pokračování) // Český lid: Věnovany studiu lidu českeho v Čechách, na Moravě, ve Slezku a na Slovensku. – Praha, 1892. – № 5. – S. 468; Košťál Jos. Vodník v podání lidu českého (Dokončení) // Ibidem. – Praha, 1892. – № 6. – S. 557; Polívka Jiří. Podklad lidových bájí v Jiráskově «Lucerně» // Alois Jirásek, sborník studií a vzpomínek na počest jeho sedmdesátých narozenin. – Praha: nakladatelství J. Otto, spol. s.r.o., 1921. – S. 318; Lang Adolf. Hrnčířské pověsti z Loštic. – Mohelnice: vedalo okresní museum, 1958. – S. 3; Klímová Dagmar. Vodník v českém lidovčím podání: (Aktuální problémy jeho historického studia) // Český lid. – Praha, 1972. – № 59. – S. 140, 146.

49. Czerny Adolf. Istoty mityczne Serbów lużiskich // Wisła: Miesięcznik geograficzno-etnograficzny. – Warszawa, 1896. – T. 10. – S. 280; Černý Adolf. Mythiske bytosče lužiskich Serbow. – Budyšin: nakładom M. Hórnika, 1893. – S. 300; Veckenstedt Edm. Wendische Sagen, Märchen und abergläubische Gebräuche. – Graz: Verlag von Leuschner & Lubensky, 1880. – S. 195.

50. Czerny Adolf. Istoty... – S. 260-262, 548; Černý Adolf. Mythiske... – S. 278-280, 316-317; Haupt Karl. Sagenbuch der Lausitz: Gekrönte Preisschrift. – Leipzig: Verlag von Wilhelm Engelmann, 1862. – Erster Theil. Das Geisterreich. – S. 52-53; Veckenstedt Edm. Wendische Sagen... – S. 195-196; Schulenburg Wilibald von. Wendisches Volkstum in Sage, Brauch und Sitte. – Berlin: Nicolaische Verlags-Buchhandlung, R. Stricker, 1882. – S. 59; Schulenburg Wilibald von. Wendische Volkssagen und Gebräuche aus dem Spreewald. – Leipzig: F.A. Brockhaus, 1880. – S. 122.

51. Ђорђевић Тихомир Р. Природа у веровању и предању нашега народа. – Књ. 2 // Српски етнографски зборник. – Београд: Научно дело, 1958. – Књ. LXXII. – С. 209-210.

52. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения... – Москва: издание К. Солдатенкова, 1869. – Том третий. – С. 183.

53. Шеппинг Дм. Мифы славянского язычества. – Москва: типография В.Готье, 1849. – С. 109-110; Нечуй-Левицький Іван. Світогляд... – С. 55**;** Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения... – Том вторый. – С. 236-246.

54. [Ефименко П.С.] Материалы по этнографии русского населения Архангельской губернии, собранные П. С. Ефименком, д. чл. Императорскаго Общества Любителей Естествознания, Антропологии и Этнографии, состоящаго при Московском университете. – Москва: типография Ф.Б. Миллера, 1877. — Часть 1. Описание внешняго и внутренняго быта. – С. 176.

55. Зеленин Д.К. Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии. – Ч. 2. Запреты в домашней жизни // Сборник Музея антропологии и этнографии. – Ленинград: издательство АН СССР, 1930. – Т. IX. – С. 63.

56. Зеленин Д.К. Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии. – Ч. I. Запреты на охоте и иных промыслах // Сборник Музея антропологии и этнографии. – Ленинград: издательство АН СССР, 1929. – Т. VIII. – С. 73-74; Гура А.В. Символика животных в славянской народной традиции. – Москва: Индрик, 1997. – С. 173, 187.

57. Lang Adolf. Hrnčířské pověsti... – S. 4-5.

58. Сухарева О. А., Пережитки демонологии и шаманства у равнинных таджиков // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – Москва: Наука, 1975. – С. 63; Басилов В.Н. Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана. – Москва: Наука, 1992. – С. 186.

59. Толстов С.П. Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. – Москва: издание МГУ, 1948. – С. 208, 303; Давидюк В.Ф. Українська... – С. 81.

Константин Рахно

Мельница в дорожных приметах украинских гончаров

Статья посвящена роли мельницы в дорожных приметах гончаров Черниговщины. Её образ маркировался негативно, неблагоприятно, поскольку мельник был связан в народном сознании со стихией воды, чертями и водяным, а гончар имел дело со стихией огня и находился под покровительством громовержца Перуна. Украинские поверья относительно мельницы находят параллели у белорусов, поляков, чехов, лужичан и других славянских народов.

Ключевые слова: гончарство, гончары, мельница, верования, Черниговщина.

Kostyantyn Rakhno

A Mill in the Road Signs of the Ukrainian Potters

The article deals with the role of a mill in the road signs of the potters from the Chernigov region. His image was marked negatively, adversely because a miller was associated with the element of water, devils, and nix in the popular mind, and a potter had to deal with the element of fire and was under the patronage of the Thunder God Perun. Ukrainian superstitions regarding a mill have parallels among the Belarusians, Poles, Czechs, Sorbs and other Slavic peoples.

Key words: pottery, potters, mill, beliefs, the Chernigov region.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – Дрогобич: «Коло», 2013. – 1066 с.

Монографія Сергія Білоконя, задекларована автором як продовження (другий том) його попередньої великої праці під такою ж назвою, вийшла друком у минулому році і вже встигла привернути до себе увагу громадськості й науковців. Новизна, глибина узагальнень й науково-пізнавальна цінність здобули їй заслужене перше місце в XI Всеукраїнському рейтингу «Книжка року'2013» у номінації «Дослідження/документи» [1].

Ми вже зверталися до рецензування першого тому дослідження [2], зосередивши свою увагу на чернігівських сюжетах, подіях і постатях. Поява нової книги спонукала до використання такого ж підходу.

Зміст книги складає історія нерівної, непомітної, але від того не менш драматичної і часто-густо трагічної боротьби між представниками радянської держави й правлячої комуністичної партії, які, спираючись на добровільних і підневільних помічників, прагнули підпорядкувати собі або ж знищити те, що не підлягає регламентуванню, обліку, контролю – політ фантазії, витвори мистецтва, науковий доробок, пам'ятки історії – одним словом: цілий культурний світ разом з його творцями, зберігачами й захисниками.

Чернігівських, умовно кажучи, сюжетів у книзі чимало, вони логічно вкладаються в загальноукраїнський контекст і якось окремо не виділяються, але з огляду на унікальність багатьох джерел, оприлюднених автором у монографії, можуть використовуватися як самостійний історико- і культурологічно-краєзнавчий матеріал. Доречно наголосити, що багато рідкісних, а то й унікальних документів епохи наводяться повністю. Так, на сторінках рецензованого видання знаходимо повний текст «невеселої» гуморески Остапа Вишні (додаток до «Вестей ВУЦВК» від 12 січня 1929 р.) про безглузде нищення будинку корифея української сцени Г. Затиркевич-Карпинської в с. Болотниця (тепер Талалаївського району Чернігівської області). Як доцільний коментар, буквально відразу, С. Білокінь ставить риторичне запитання: «чи справді режим ішов на те, щоб в очах тих самих іноземних туристів країна ставала бідніша й не така цікава» й однозначно відповідає: «А навіщо було протягом десятиріч провадити в цій країні терор, винищувати інженерів і письменників, священиків і музикантів, кооператорів і вчителів, мільйони селян? Надзавдання большевиків полягало не менш як у зміні ментальності всього населення й створення т. зв. єдиного совєтського народу. Іншими словами – у формуванні майбутніх будівників комунізму та ліквідації тієї частини населення, що до цього не надавалася. Крім матеріального зиску, під час вилучення цінностей большевики переслідували справді цілком певну мету – формування нової породи людей, будівників комунізму» [С. 390–391] [*]. Остання ціль, на щастя, не завжди досягалася, зате «ліквідація» «непотрібних» провадилися вельми успішно. Т. Снайдер зокрема, порівнюючи кількість жертв вождів двох тоталітарних режимів, відзначив: «Та Сталінові здобутки на ниві масових вбивств були майже такими разючими, що й у Гітлера. У мирний час він навіть перевершив Гітлера» [3].

Коло тем, проаналізованих у монографії в контексті вищесформульованого концепту, вражає своїми масштабами. автор розпочинає дослідницький пошук з вічно актуальних, «зіставних з усією нацією» постатей Т. Шевченка і М. Гоголя.

Другий розділ традиційно віддано під історіографічний огляд.

У третьому розділі на базі аналізу джерел розгортається «паралельна історія УСРР

– УРСР. Большевизм і українська культурна спадщина». Сенс дискурсу сам автор сформулював стисло й чітко: «Поглиблене вивчення джерел з історії масового терору ідентифікує історію України з історією КПРС – КП України» [С. 74]. Відтак потрібно розвивати паралельну історію, в центрі якої вже не будуть етапи побудови соціалізму, історичні досягнення радянської влади й тому подібні теми та безкінечна боротьба з незчисленними «ворогами». У розділі йдеться про далекі від казенного оптимізму речі, недаремно ж він розпочинається з промовистого параграфа «Передчуття біди. (Записки Богдана Ханенка, 1849–1917)». Владна політика щодо української культури не змінювалася до 1941 р. (це кінцева точка дослідження), а не зміна курсу.

У наступному розділі автор віддає данину історії сумнозвісної справи СВУ.

Особливий інтерес, як на нас, викликає розділ, названий просто: «Про видання, заборонені на стадії верстки або тиражі яких було знищено». Це – колосальне джерелознавче дослідження тих книжкових скарбів, яких уже ніколи не побачить читач. Епіграфом до нього та й до всієї книги можуть слугувати роздуми автора: «Серед професійних істориків побутує думка, нібито джерело рукописне засадничо вище за джерело друковане. Часто-густо вважають, що примірників кожної друкованої сторінки багато у принципі, і всі вони однакові. Це не зовсім так і далеко не завжди так. Коли мільйонами винищували людей, хто оберігав друковане слово?» [С. 632].

С. Білокінь прагне залучити читача до дослідницької роботи. Він, наприклад, пропонує захоплююче заняття: порівняти тексти передмови до одного і того ж видання [С. 684–722] і спробувати виявити, що ж так стурбувало пильних радянських цензорів у першому варіанті. Прикро, що багато представників молодого покоління цього вже не зрозуміють, бо навики ретельного студіювання друкованих текстів їм майже не прививають.

Завершує монографію розділ «Биківня і Вінниця в історіографії терору».

До наукового апарату монографії входять список використаної літератури, низка вдало підібраних ілюстрацій та іменний покажчик. У останньому нараховується 3208 прізвищ. Той, хто знайомий з науковим доробком С. Білоконя, знає, з яким пієтетом історик ставиться до своїх героїв (в розумінні автора – це ті люди, котрі, інколи навіть ціною власного життя, рятували/оберігали/примножували культурні цінності). Серед них і постаті, що так чи інакше пов'язані з Чернігово-Сіверщиною: уродженці нашого краю, діячі, що мешкали в Чернігові та губернії, вчені, які досліджували чернігівські пам'ятки. Особливою прикметою наукових праць С. Білоконя можна вважати його скрупульозність у відборі й виписуванні біографічної інформації. Отож маємо не тільки стислі, але добре вивірені особистісні дані про Ольгу Андрієвську, Олександра Андрієвського, Бориса Бутника-Сіверського, Марка Вайнштейна, Василя Дубровського, Миколу Касперовича, Пилипа Клименка, Григорія Коваленка, братів Василя і Сергія Маслових, братів Миколу й Михайла Могилянських, Вадима Модзалевського, Бориса Пилипенка, Дмитра Ревуцького, Петра Савицького, Федора Уманця, Павла Федоренка, Валентина Шугаєвського, а й список їхніх творів та публікацій про них. Останні добиралися теж вельми ретельно, крім відомих чернігівських авторів: О. Бобиря, В. Зайченко, О. Коваленка, В. Половця, маємо посилання й на роботу натоді студентки магістратури нашого Інституту Ірини Довгої [С. 322]. Приємно відзначити, що до списку потрапив і біобібліографічний покажчик, підготовлений співробітниками відділу краєзнавства обласної бібліотеки імені В. Г. Короленка при сприянні викладачів педуніверситету «Павло Костянтинович Федоренко» (2003 р.) [С. 403].

Але повернімося до безпосередніх героїв книги С. Білоконя. Вимушені жити в нелюдських умовах постійних переслідувань, грабунків, вилучень не тільки особистого майна, але й історичних та культурних цінностей, зосереджених у музеях, знищення архітектурних пам'яток, жорстокої цензури й спалення «ворожої» літератури, вони не мовчали, як могли протестували, не приховували свого негативного ставлення до державної політики.

Чітке й конкретне уявлення, як спеціальні комісії «обстежували» музеї з метою вилучення тих експонатів, котрі цінувалися на закордонних аукціонах, дають повністю оприлюднені у книзі протоколи допиту одного з учасників цієї державної акції.

С. Глеваський докладно повідомляє, як «ревізував» у 1930 р. Чернігівський музей, директор якого М. Вайнштейн зустрів його словами: «А, знаменитый т. Глевасский, слышали, слышали о вас как о разорителе музеев» [С. 357]. У його ж свідченнях знаходимо інформацію про фактичне пограбування Ніжинського музею та Ніжинського Благовіщинського монастиря [С. 347–348] та Густинського Троїцького монастиря під Прилуками. С. Глеваський колоритно описує свою поїздку до останнього, де, як повідомили: «было сложено парчи и риз на громадную цену». Бездоріжжя було таке, що члени комісії по дорозі випадали з брички. Монастир являв собою жалюгідне видовище: «Ввиду того, что там размещена колония беспризорных, с другой же стороны, собор стоял с выбитыми окнами и на ризы насыпало снегу, являлась опасность, что при таянии снегов материя, находящаяся там, может сгнить». Парчових тканин було закуплено на 6 тисяч рублів [С. 350]. На перший погляд, здається, що церковне майно було порятоване від набігів безпритульних і розгулу стихії. Однак такий підхід не узгоджувався з партійно-державним курсом щодо культових, історико-культурних та мистецьких пам'яток минулого.

С. Білокінь слушно згадує розповідь свого шкільного вчителя про те, як свого часу у сумнозвісних «торгсинах» з царських орденів збивали емаль, а вже потім зважували. Наводить він і цитату із міркувань українських учених: «Ясно, что византийский браслет, взятый из Черниговского музея в тысячу раз дороже того серебра, из которого он сделан». Це означає, що за непошкоджені царські ордени чи артефакти античного або середньовічного світу можна було б виторгувати набагато більше коштів. Однак, як зауважує автор, «у большевиків була інша, своя логіка. Їх цікавило золото і тільки воно» [С. 280]. У світлі таких настанов доля парчових риз, вилучених з Густинського монастиря та численних інших церков, музеїв усієї України, була сумною. Дослідник посилається на «розкішне мистецьке видання – каталог вишивок з колекції Чернігівського історичного музею імені Василя Тарновського – шиття золотом, сріблом і шовком» й оцінює його стисло, але виразно: «Важко уявити щось прекрасніше». Однак і ця робота слугує йому для унаочнення злочину радянських «мистецтвознавців у шкірянках» чи й без них: «У передмові Віри Зайченко зазначено, – підкреслює С. Білокінь, – що музейні набутки закінчуються на 1924–25 роках під час злиття чернігівських музеїв в один: «[...] пізніших надходжень немає». Але виникає питання: коли закривали сотні й сотні храмів, коли їхніх господарів виарештовували, куди дівали ці розкішні церковні ризи?». Виявляється, все пускалося на утилізаційних заводах на випал. «Виходить, їх не цікавили ці чудові орнаменти, це шиття золотом, сріблом і шовком. Ішлося – знову ж таки – тільки про кульку металу» [С. 280–281].

Отже, людський вимір дослідження – виявлення спрямованості на фізичну ліквідацію творців, власників, зберігачів і дослідників шедеврів – цілком узгоджується з лінією більшовицької держави на нищення самих скарбів минулого – що б вони собою не являли: архітектурну чи культову пам'ятку, інкунабулу, гаптування чи картину. У цьому контексті виглядає доречним висновок автора й про долю наук – «старе мистецтвознавство большевики ліквідували як академічну науку, що не мала нічого спільного з соціалістичним будівництвом». Природно, що вони ж заборонили всі богословські науки: апологетику, герменевтику, гомілетику, патристику, патрологію... Були згорнуті дослідження античності та візантистики. На думку С. Білоконя, така ж сумна доля спіткала й історію України. «Режим політичної цензури завдав непоправних втрат гуманітарним наукам СРСР і кожній із його колишніх складових» [С. 142–144].

У монографії аналізується все, що зберегла пам'ять уцілілих людей; паперові носії: архівні документи, книги, періодика, епістолярій; артефакти й пам'ятки культури, була використана як джерело і пам'ять землі. Дослідник писав: «Прикро це казати, але широкі дослідження некрополів большевицького терору розпочалось у роки німецької окупації. І ця спеціальна історична дисципліна – некрополезнавство – заступила собою нормальне історичне пізнання. Коли мовчали архіви, заговорила пам'ять землі» [С. 804]. Історія розкопок жертв сталінських розстрілів, здійснених у Вінниці далекого 1942 р., та багато років по тому – у Биківні, стає логічним завер-

шенням масштабної картини свідомого нищення культури народу в ім'я... Останнє, як випливає з книги, й неважливо, бо ідеологія з часом змінюється, а відтак падають додолу її нібито вічні ідоли, втрачають актуальність колись високі й загальнозрозумілі цілі, а знищених людей оживити не можна, як не можна відтворити спалені ікони, поруйновані храми, повернути продані за безцінь шедеври образотворчого мистецтва... І найстрашніше: майже не можливо відновити рівень культури, знівельований до потреб «робітничо-селянської» держави. Зазвичай, такі висновки називають песимістичними, але зміст монографії явно не надається до оптимістичного трактування. Однак чесна, правдива, переконлива картина масового погрому національної культури дає підстави для обережного оптимізму: з кривавого хаосу за наявності сприятливих умов й наполегливої роботи інтелігенції «над помилками» може виокреслитися напрямок руху до радикальної зміни дискурсу вічно нещасливої історії України. У цьому криється наша надія. Книги, подібні до ґрунтовного дослідження С. Білоконя, стануть в нагоді всім тим, хто в нових історичних умовах заходиться біля цього завдання – завершення процесу формування української нації і творення по-справжньому суверенної європейської Української держави.

1. Україна молода. – 2013. – 20-21 грудня. – С. 18.

2. Див.: Демченко Т. Анатомія тоталітаризму: [Рец.: Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 446 с.] / Т. Демченко // Сіверянський літопис. – № 2. – С. 163–169.

3. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним: монографія / Тимоті Снайдер / Пер. з англ. М. Климчука і П. Грицака. – К., 2011. – С. 83.

Тамара ДЕМЧЕНКО

Половець В. М., Голець В. В. Історія соціології. Курс лекцій. – Чернігів, 2014. – 422 с.

Доктор історичних наук, професор Володимир Михайлович Половець та кандидат історичних наук, доцент Віталій Віталійович Голець підготували навчальний посібник «Історія соціології. Курс лекцій». Книга вийшла друком у 2014 р. і розрахована на студентів вищих навчальних закладів. У ній подано основні етапи розвитку соціології як окремої науки від протосоціологічних ідей мислителів минулого до сьогодення.

Навчальний посібник став вагомим внеском у розвиток соціології як навчальної дисципліни, адже з часу запровадження її вивчення у вузах завжди відчувався брак вітчизняної наукової і навчальної літератури, особливо у вузькоспеціалізованих напрямах.

Основна мета створення посібника полягала у тому, щоб об'єктивно висвітлити історію формування уявлень про суспільство в різні епохи, становлення соціології як науки у XIX ст. і її розвиток упродовж XX – початку XXI ст. Окрім того, важливим завданням було сприяння у підготовці фахівців високого рівня, які навчаються за напрямом підготовки 6.030101 «Соціологія».

Структура курсу лекцій обумовлена проблемно-хронологічним підходом, а також метою і завданнями викладання навчальної дисципліни «Історія соціології». Він складається з трьох частин, 36 лекцій, які в свою чергу поділяються на окремі питання і списку рекомендованої літератури (175 позицій). Обсяг навчального посібника 422 с. Заслуговує на увагу те, що після кожної лекції розміщено перелік проблемних питань та завдання для самостійної роботи, що допоможе студентам краще зорієнтуватися у виділенні основних ідей кожної теми, а також поглибити власні знання в ході виконання самостійної роботи.

Перша частина курсу складається з 8 лекцій і охоплює період від формування перших міфічних уявлень про суспільство у Стародавньому світі, до перших соціальних досліджень Нового часу. Виклад основного матеріалу автори розпочинають з теоретичного аналізу основних понять соціології – людина і суспільство, а також про первинні донаукові спроби пояснення явищ навколишнього середовища. Загалом тут подається детальна характеристика основних етапів протосоціологічного періоду в розвитку соціологічних знань.

Виклад основного матеріалу розпочинається з виникнення і становлення соціально-філософських вчень у Стародавньому світі. Самобутні погляди на розвиток суспільства, моралі, релігії та мистецтва були зафіксовані у творах філософів Єгипту, Вавилону, Індії та Китаю. Серед них можна виділити наступні: «Пісні арфіста», «Бесіда розчарованого зі своїм духом», «Бесіди пана з рабом», «Бесіди і судження» тощо.

У змісті другого етапу основна увага приділяється висвітленню особливостей перших емпіричних соціальних досліджень, історіографії, розвитку соціальних і політичних учень у Стародавній Греції і Стародавньому Римі. Автори звертаються до творчого доробку таких видатним представників Античності, як Демокріт, Платон, Аристотель, Геродот, Фукідід, Полібій, Тацит та ін.

Третій етап охоплює розвиток соціальних знань в епоху Середньовіччя. Авторський колектив слушно зазначає, що разом з розпадом античного суспільства відбулася суттєва зміна світоглядної системи людства і форм пізнання дійсності. Особливо це проявилося у вченнях видатних релігійних мислителів того часу – Августина Блаженного і Фоми Аквінського. Окрім того, значний обсяг матеріалу приділено розгляду творчості гуманістів, утопістів і першим спробам наукового обґрунтування соціального знання у працях Н. Макіавеллі, Ж. Бодена і Г. Гроція.

Останній етап протосоціологічного періоду присвячений характеристиці соціальних знань і досліджень Нового часу (XVII – поч. XIX ст.), а саме: концепції «природного права» і «суспільного договору» Т. Гоббса і Дж. Локка та науковим пошукам французького просвітителя Ш. Монтеск'є.

У другій частині навчального посібника розглядається класичний період у розвитку соціології. Структурно він складається з 16 лекцій. Її особливість полягає у тому, що автори не переходять одразу до висвітлення напрацювань представників французької, англійської і німецької соціологічних шкіл, а у перших двох лекціях звертаються до цілого ряду ідей і розробок, які стали з'єднувальною ланкою між філософією і формуванням нової дисципліни – соціології. У цьому контексті варто згадати таких представників періоду, як Ж.-Ж. Руссо, Г. Гегель, А. Сміт, Д. Рікардо та інші. Окрім того, належна увага приділяється розвитку ліберальних і консервативних ідей в контексті їх бачення і ставлення до суспільного розвитку. Не оминають у посібнику і представників утопічного соціалізму.

Проте основний зміст відображає процес оформлення соціології як науки. У курсі лекцій простежено перехід від кризи традиційного суспільствознавства, формування «позитивного» знання у працях А. Сен-Сімона, до заснування «соціальної фізики» і введення до наукового обігу поняття «соціологія» О. Контом. Саме з того часу починається так звана академічна соціологія, виникають не тільки національні школи, а й різноманітні напрями.

Одним з них був натуралістичний напрям, в межах якого виникло чимало шкіл: органістична (Г. Спенсер), соціал-дарвінізм (У. Беджгот і Л. Гумплович), расово-антропологічна (Ж. де Гобіно), географічна (Т. Букль, Л. Мечніков) і геополітична (Ф. Ратцель).

Незважаючи на сучасне доволі упереджене ставлення до соціальної теорії марксизму, автори приділили доробку К. Маркса і Ф. Енгельса належну увагу, оскільки змістовий потенціал їх вчення виявився настільки значним, що з цього приводу більшість сучасних соціологів продовжує полемізувати, критикувати чи співпрацювати.

Важливим чинником розвитку тогочасної соціології був психологічний напрямок, який пізніше оформився у самостійну наукову дисципліну, проте у XIX ст. прогрес наукового знання охоплював практично всі галузі, а досягнення кожної з них здійснювало чималий вплив на розвиток інших. Відповідно у посібнику значна увага приділяється висвітленню наукових розробок наступних учених психологів: Г. Тарда, Ч. Кулі, У. Мак-Дугала, З. Фрейда та ін.

Особливістю класичного періоду розвитку соціології було те, що поряд з розвитком теоретичних знань широкого поширення набули емпіричні дослідження багатьох сфер суспільного життя. Поряд із подальшим удосконаленням статистичних процедур з'являються перші масові соціологічні обстеження. Провідну роль у даному напрямі відіграли розробки вчених Сполучених Штатів Америки, які одними з перших почали масово досліджувати громадську думку і застосовувати отримані результати на практиці.

Не оминули автори навчального посібника і науковий доробок засновників соціології в сучасному її розумінні, а саме М. Вебера і Е. Дюркгейма. На думку першого з них, найбільш важливим в соціології було логічне розуміння соціальних процесів і їх наукове осмислення. Вивчення об'єктивних фактів це завдання юридичних, економічних і політичних наук, соціологія ж повинна дати інтерпретацію суб'єктивних мотивів індивідуальної дії. Натомість Е. Дюркгейм вказував, що для перетворення соціології в окрему науку треба чітко визначити її предмет і метод. Він не погодився з контівським підходом до визначення предмета соціології. Вважав, що соціологія має вивчати особливу реальність, яку не вивчає жодна із суспільних наук.

Третя частина курсу присвячена сучасному етапу розвитку соціології і складається з 12 лекцій. Якщо у попередній період центром світової соціологічної думки була Західна Європа, то з 20-х рр. XX ст. він переміщується до США. Така тенденція пов'язана, в першу чергу, з плідною науково-дослідною роботою Чиказької школи, серед основних представників якої автори виділяють Ч. Кулі, Д. Міда, В. Томаса, Ф. Знанецьки, Р. Парка та ін. Особлива увага, в контексті розкриття питань діяльності американської соціології, присвячена науковому внеску П. Сорокіна.

Загалом сучасний період розвитку соціології характеризується появою величезної кількості напрямів, теорій і парадигм. Зважаючи на складність і насиченість

наукових розробок, авторам вдалося виділити найважливіші з них і, разом з тим, не переобтяжити навчальний посібник другорядною інформацією. Так, основна увага зосереджена на розгляді теорії дій і теорії соціальних систем Т. Парсонса; функціоналізмі і теорії аномії Р. Мертона; теорії соціального конфлікту Р. Дарендорфа і Л. Козера; феноменологічній соціології А. Щюца; етнометодології Г. Гарфінкеля; а також діяльності Франкфуртської школи.

Новітні теоретичні розробки в соціології розглядаються в двох останніх лекціях посібника, мова в яких іде про політичні і соціальні процеси 60-х рр. XX ст., які позначилися не тільки на суспільному житті, а й на соціології. Нове покоління дослідників виступило з жорсткою критикою структурного функціоналізму. Проте зазначені чинники у 80-х рр. знову повернули розвиток науки у звичне русло, хоча й з деякими змінами, а новий напрям теоретичних розробок отримав назву неофункціоналізму.

На наш погляд, історія становлення і розвитку соціології як окремої наукової дисципліни завжди належала і продовжує в сучасних умовах належати до однієї з найскладніших навчальних дисциплін. Суб'єктивне ставлення дослідників до тих чи інших періодів і напрямів наукової думки часто залишало нерозкритими чимало важливих проблемних питань.

Разом з тим, на нашу думку, слід зробити наступні зауваження. По-перше, у змісті навчального посібника не зазначено прізвище засновника соціології О. Конта, що може ускладнити пошук необхідного матеріалу читачам, які не мають відповідної освіти. По-друге, авторам книги слід було б більше уваги приділити методиці викладу проблемних лекцій, як одного з найбільш ефективних прийомів викладання. Проте висловлені зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку рецензованого курсу лекцій.

У цілому вважаємо, що навчальний посібник В. М. Половця і В. В. Гольця «Історія соціології. Курс лекцій» виконаний на належному науково-методичному рівні і відповідає навчальній програмі для студентів, які здобувають освіту за напрямом підготовки 6.030101 «Соціологія». Він змістовно й неупереджено розкриває основні віхи на шляху оформлення розрізнених знань про людину і суспільство у сучасну науку – соціологію. Загалом є усі підстави стверджувати, що викладений матеріал знайде своє використання у навчальному процесі під час розробки курсів лекцій, спецкурсів, навчально-методичних посібників і викладацькій роботі.

Дмитро ГАПОНЕНКО

Ключник С.В. Слід вічності / Літературна редакція П. Дідовича.- Чернігів: Десна Поліграф, 2013. – 295 с.: іл.

Ім'я Світлани Василівни Ключник – мистецтвознавця і музейного науковця з енциклопедичними знаннями про культуру і мистецтво Чернігово-Сіверщини добре відоме в Чернігові, її літературно-художню монографію «Слід вічності» присвячено висвітленню життєвого й творчого шляху Володимира Володимировича Ємця – народного художника України, почесного громадянина міста Чернігова, кавалера ордена Ярослава Мудрого та Золотої медалі Національної Академії мистецтв України, лауреата обласної премії імені Михайла Коцюбинського.

Опублікована книга – результат багаторічної праці автора, набутого досвіду спілкування з художником. Основою джерельної бази є друковані матеріали, опрацьовані, а в деяких випадках і створені автором протягом 1960-х – початку 2000-х років.

Уперше вичерпно охарактеризовано його біографію, мистецьку, громадську і педагогічну діяльність, дано ґрунтовний мистецтвознавчий аналіз доробку за півстоліття творчої роботи.

Актуальність видання вбачаємо у новому погляді на багатоаспектну діяльність В. В. Ємця в контексті українського сучасного мистецтва II половини XX – початку XXI століття. Автор аналізує еволюцію його творчості, її зв'язок з культурно-мистецьким життям Чернігівського регіону, вклад у розвиток Чернігівської художньої школи. На прикладі творчих здобутків подає своє бачення і розуміння власне мистецтва, а також місця художника в суспільстві.

Монографія складається із вступу, 53-х розділів, побудованих у вигляді окремих нарисів, в яких висвітлюється біографія і діяльність митця, та вмотивованих висновків. Усі розділи супроводжують численні світлини біографічного та родинного характеру, ілюстрації творів.

У вступній частині голова Чернігівської обласної державної адміністрації В. М. Хоменко та академік, президент Національної Академії образотворчого мистецтва і архітектури А. В. Чебикін характеризують В. В. Ємця як непересічну художню і культурну особистість українського сьогодення.

Дослідниці вдалося зібрати об'ємний матеріал, який аналітично конкретизує всі періоди творчої біографії митця, зазначаючи її різновекторність, самобутність і, головне, виразний національний характер. Розкриваються складові його творчого стилю: прекрасна професійна освіта, напрацювання власної манери, великі вимогливість і працездатність. Ця інформація подається на тлі широких історичних і культурних паралелей, завдяки яким ми краще розуміємо атмосферу часу.

Підкреслено, що художник сформувався як представник реалістичного напряму, однак не уникає нових, сучасних засобів вираження за його межами. Вільно почувається в різних жанрах: то як майстер елегійних пейзажів чи самобутніх тематичних картин, то як портретист-аналітик.

Текст насичений мистецтвознавчим аналізом майже всіх програмних творів художника, він здійснюється шляхом звернення до актуальності тематики, техніки виконання і можливостей, за допомогою яких досягається виразність форми та змісту. Багато робіт вводиться в мистецтвознавчий обіг уперше.

Позитивною рисою праці є відображення у ній багатьох українських персоналій, причетних до становлення Ємця як творчої особистості: педагогів Вільгельміни Зазерської, Лева Вітковського, Віктора Пузиркова, Тетяни Яблонської, однодумців – відомих художників, мистецтвознавців, журналістів тощо. Увагу приділено таким постатям, як Андрій Чебикін, Олександр Лопухов, Віктор Трубчанінов, Валентина Рубан, Ольга Воронова, Микола Маричевський, Валерій Шевчук, Станіслав Реп'ях тощо.

Окрім творчих здобутків, підкреслено його вміння організувати роботу і

відповідати за задуману справу, незважаючи на суб'єктивні труднощі. Це сприяло у 1985 році створенню чернігівського відділення Спілки художників України, а у 1990-х — успішному керівництву Чернігівським обласним художнім музеєм, де, до речі, зберігається значна частина живописного і графічного доробку митця.

Недоліками дослідження є поодинокі помилки технічного характеру і малий наклад – 300 примірників, через що воно вже стало бібліографічною рідкістю. Шкода, якщо з цієї причини праця не дійде до зацікавленого читача.

Книга містить цінну мистецтвознавчу та культурологічну інформацію, що стосується в першу чергу Чернігівського регіону, визначається точністю, конкретністю, доступністю викладу матеріалу, аргументованими узагальненнями і висновками, належним оформленням ілюстративного матеріалу. Має якості науково-обґрунтованого джерела для написання підручників з історії мистецтва Чернігівщини.

Видання має ошатний вигляд, відзначається якісним поліграфічним рівнем. Адресоване не тільки вузьким спеціалістам-художникам, мистецтвознавцям, культурологам, музейним науковцям, але й широкій аудиторії тих, хто цікавиться надбанням чернігівської культури, шанувальникам сучасного українського мистецтва.

У цілому, за актуальністю, структурою, фаховим рівнем викладеного матеріалу, формулюванням основних тез монографія Світлани Ключник «Слід вічності» постає суттєвим внеском у дослідження і популяризацію художньо-мистецького життя Чернігівського краю II половини XX — початку XXI століть. Тому цілком обґрунтовано була висунена на здобуття обласної премії імені Михайла Коцюбинського 2014 року і отримала її у вересні цього року.

Світлана КУРАЧ

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»
Журнал.
Коректор О. В. Василенко.

Підписано до друку 25. 12. 2014. Формат 70х108 1/16
Папір офсетний. Гарнітура PeterburgCyr., Journal Sans.
Ум. друк. арк. 24,5. Обл. -вид. арк. 31,85. Тираж 300 прим. Зам. .

Віддруковано Лозовий В. М.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК №3759 від 14 квітня 2010 року
тел. (0462) 972-661
www. lozovoy-books. cn. ua